

प्रस्थान ५

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

पादम्

तन्त्री : रामनारायण विद्यनाथ पांडे-
प्रकाशक : गुरुदास साहित्य भंडार :

પ્રસ્થાન

(સં. ૧૯૮૨: વૈજ્ઞાનિકી આસો)

લેખોની અનુક્રમણિકા

પુસ્તક ૨

અંક ૧ થી ૯

આર્તિનાશન	૩૬૩	ગૃહસ્થ કલાપ્રદર્શન	૨૫૮
મહાદેવ દરિયાઈ દેસાઈ		ગગનન વિ. પાંક	૨૫૮
આપણુ સાહિત્યનું દિગ્દર્શન	૩૨૬	ધર ભાટ રાખવાં છે ?	
૨.		‘ધરગોધક’	૩૧૪
આપણાં દેશી રાજ્યો		ચર્યાપત્ર	
રંગીશલાસ મ. કાપરીઆ	૩૯	એક જ્ઞેન	૧૨૮
અજ્ઞાની પરિસ્થિતિ		બાપાનો પ્રવાસ	
રંગીશલાસ મ. કાપરીઆ	૨૫૮	બાપુ કિતિમોહનસેન	૩૦૦
ઈન્ડિયામાં સ્વદેશી		અવનમાં અને શિક્ષણમાં કલ્પનાનું	
બાપુરાવ ગ. ઠાકોર	૪૬૧	સ્થાન: બાપુ કિતિમોહનસેન	૧
એક સંસ્કૃત પ્રહસન		તમે જાણો છો ?	
૨. છા. ૫.	૧૦૯	કીડલાઈ દેસાઈ, જોડાલાલ-ગાંધી	૪૬૫
કલા અને અવન		કિલો-દ્રસાલરાયનો હાસ્યરસ	
‘વર્તમાન’	૧૦૪	નગીનદાસ પારેખ	૪૧૬
કાકાનો પત્ર		દેશબંધુને અદ્વાજલિ	
કાકા કાલેશકર	૩૮૬	કીડલાઈ દેસાઈ	૧૪૬
કાન્તનાં કરુણ કાળો		નવી નાણાચલણની પદ્ધતિ	
રામનારાયણ વિ. પાંક	૮૮	‘વિ.’	૪૪૭
કેળવણી અને વિવેકબુદ્ધિ		નાગધંધમી	
કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા	૨૯૬	કાકા કાલેશકર	૨૯૧
આવું શું ?		નોંધ	
‘આશય’	૪૦૭	૭૦ થી ૭૨, ૧૩૮ થી ૧૪૮, ૨૧૦ થી	
અમે તો સ્વીકારે- (ગ્રન્થ)		૨૧૬, ૨૭૯ થી ૨૮૮, ૩૫૪ થી ૩૬૦.	
મજાવંતરાય ક. ઠાકોર	૪૩૬	૪૭૨ થી ૪૮૦	
આમઅવનની ખીલવણી		પહેલું ક્રનામ (વાર્તા)	
ડૉ. મુમુક્ત મહેતા	૩૭૪	‘દિરેક’	૪૩૮
ક્રીડાની એક સંજ્ઞા (ગ્રન્થ)		પસાતાપ (ગ્રન્થ)	
‘જો’	૨૮૬	પ્રમિદાર	૭૩

પ્રાચીન ભારતમાં પ્રજાતંત્ર શાસન- પદ્ધતિ: રંગીનદાસ મ. કાપડીઆ ૧૫૫, ૨૨૫	લક્ષ અને વિશ્વજીવન બાણુ ક્ષિતિભાઈનસેન ૨૧૭
પીર કોપાટકીન નંદલાલ મ. શાહ ૮૦, ૧૬૨	લોકચર્યા એક પત્ર: ગુપ્તચર ૧૧૬
પુણ્યસ્મૃતિ (કાવ્ય) કૃષ્ણકૃષ્ણ દ. ભટ્ટ ૪૬૪	પંચમહાલના ભીષ્મો: નારાયણ મનકાની ૧૯૨ બૃહદ્ ગૃજરાત: કેશવપ્રસાદ દેસાઈ ૪૭૦ મદુરો પરિપદ: વલુનોતર્યો પરાણી ૪૫ મારો પંચગનો પ્રવાસ: પં. મુખજાલજી ૨૬૧, ૩૩૩
પુસ્તકપરિચય અશો જરગુપ્ત: રા. ૩૫૧ આપણા દેશનો ઇતિહાસ: રા. ૩૫૧ કલિકા: રા. ૧૩૪ કુમારનો સ્ત્રીરનો: રા. ૩૪૭ કેળવણીના પાયા: રા. ૬૨ ગદ્યવતીત: રા. ૩૪૯ તલુખા: રા. ૨૭૨ પ્રાકૃત વ્યાકરણ: પં. મુખજાલજી ૨૦૪ પીરાણા સંપંદની પોત: રા. ૨૦૬ બાગવાતો ભા. ૪: રા. ૧૩૬ બાલવીર: ન. ૨૦૭ મદાત્મા શેખરમંદા: ન. ૩૫૨ સૌન્દર્ય અને ક્ષણિકકળા: ૩૫૦	જાતિસંસ્થા: રા. ૪૪, ૧૯૧ લોકમાન્યનાં સંસ્મરણો આ. ૨૫, ૧૮૧ વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી દુર્ગાચંદર કે. શાસ્ત્રી ૩૮૦ વિનાશના પંથ કાળીદાસ ભગવાનજી ૨૪૩ વિસર્જન (કાવ્ય) ચન્દ્રપદન મહેતા ૧૪૫ શરદની રાત ' સ્નેહરશ્મિ ' ૩૮૫ શરદનો રાસ ' સ્નેહરશ્મિ ' ૩૦૭ સખીને (કાવ્ય) ૪૫૬ સંદર (કાવ્ય) ' સ્નેહરશ્મિ ' ૨૧૭
બૃહદ્ ગૃજરાતની વીસાચે પડેલી પ્રાચીન શાખા: નગીનદાસ પારેખ ૧૩ આયન હુટન હામ્સન ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ ૩૨૧ બોલ્ડોવિઝમની ઉત્પત્તિ નરહરિ દા. પરીખ ૨૪૭, ૩૦૮	સરસ્વતીચંદ્રજી માનસ રામનારાયણ વિ. પાઠક ૩૩ સંગીત રામનારાયણ વિ. પાઠક ૨૬૨ સંસ્કૃતિની જાળ દુર્ગાચંદર કે. શાસ્ત્રી ૬ સ્વાયલ્લખન પાઠશાળા: ચિંચવડ હરિશંકર દુ. ત્રિવેદી ૯૮ સ્વૈરવિહાર ચંદ્રવિહારી ૪૨૭
લીલ પ્રદેશનાં કેટલાંક રેખાચિત્રો અમૃતલાલ વિ. દણ્ડર ૩૨૯ માનવ સંસ્થાઓ વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી ૪૫૮ મુકુન્દરાય (વાતો) ' દિવેદ ' ૨૩૨ મુવાનો અને કલા રામનારાયણ વિ. પાઠક ૧૮૯ રુદા (લોકગીત) મોંઘીબેન ૪૧૨	

સાહિત્ય પરિષદ (આંધ્રી)		જ્ઞાનગોચરી	
ઓમેશચંદ પાટંજી	૧૧૧	અમાનુષ મનુષ્યપ્રદર્શન: મૈયાજી	૩૩૯
સાહિત્યમાં કરુણરસ		ઉત્તર દિશમાં: સ. જ. અને રા.	૨૬૭
ખંડુભાઈ નીજાભાઈ નાયક	૧૦૬	ખોરાકની શરીર પર અસર:	
સિન્ધનું આમંત્રણ (કાવ્ય)		ચુનીભાઈ ધ. પટેલ	૩૪૩
‘શૈવ’	૩૬૧	ઝેટાઈટનની કાલસાની હતાળ:	
હિંદુ-મુસલમાન ઐક્ય		મૈયાજી	૧૮૬
નર્સિસહભાઈ ધ. પટેલ	૧૭૧	પરીક્ષાનો ત્રાસ: ન.	૩૮૧
હિંદુસ્તાનના કેટલાક આર્થિક પ્રશ્નો		રેલ્વેમાં દિદીઓનું સ્થાન:	
નાનાલાલ ચ. મહેતા	૭૪	ચુનીભાઈ ધ. પટેલ	૫૬
હિમકાન્ત (નાટક)		વિભાવતી સ્વરૂપ: ર. કે.	૫૩
પ્રાણીજીવન વિ. પાટંજી	૩૮૮	દિલ્લી સુર: મૈયાજી	૧૮૮
૧૩૬		દિલ્લે માથે નવી જગ્યાઓ:	
		હરિલાલ ભટ્ટ	૧૨૬

લેખકોની અનુક્રમણિકા

‘અભય’		ખંડુભાઈ નીજાભાઈ નાયક	
ખાનું શું ?	૪૦૭	સાહિત્યમાં કરુણ રસ	૧૭૬
અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર		અમલન વિ. પાટંજી	
બીસપ્રદેશનાં કેટલાંક રેખાચિત્રો	૩૨૯	ગૂચરાન કલા પ્રદર્શન	૨૫૮
આ.		શુભચર	
લોકમાન્યનાં સંસ્મરણો	૨૫, ૧૮૧	લોકચર્ચા: એક પત્ર	૧૧૧
કાકા કાલેલકર		‘ધરશોધક’	
કાકાનો પત્ર	૩૮૬	ધર ભાડે ગ્રામમાં છે ?	૩૧૪
નાગપંચમી	૨૪૧	ચન્દ્રવદન ચી. મહેતા	
કાળીદાસ ભગવાનજી		વિસર્જન (કાવ્ય)	૧૪૫
વિનાશના પંથે	૨૪૩	ચુનીભાઈ ધ. પટેલ	
કિશોરલાલ ધ. મશાફવાળા		ખોરાકની શરીર પર અસર	૩૪૩
કેળવણી અને વિવેકશુદ્ધિ	૨૯૯	રેલ્વેમાં દિદીઓનું સ્થાન	૫૬
કીકુભાઈ રતનજી દેસાઈ		દિરેદ્ર	
દેશબંધુને પ્રદાનગ્રંથિ	૧૪૬	પંડુકું ઇનામ (વાર્તા)	૪૩૮
કીકુભાઈ દેસાઈ અને જેકાલાલ ગાંધી		પુકું-દરાય (વાર્તા)	૬૩૨
તમે જાણો છો ?	૪૬૫	દુર્ગાસેનર કેવળરામ શાસ્ત્રી	
ફૂલુદેવ હ. ભટ્ટ		વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયમુખ્ય ક્રિશ્ન	૩૮૦
પુણ્ય સ્મૃતિ (કાવ્ય)	૪૬૪	સંસ્કૃતિની મળ	૯
કેશવપ્રસાદ દેસાઈ		ન.	
બુદ્ધ ગૂચરાન	૪૭૦	પરીક્ષાનો ત્રાસ	૩૮૧

છે. સ્ત્રી તેના રૂપ, શરીરસ્વાસ્થ્ય માટે ચિંતા રાખે છે. આત્મા મુક્તિ તરફ લક્ષ્ય રાખે છે. પ્રકૃતિ આ દેહના રક્ષણાદિ માટે રાખે છે. અને તેથી પ્રકૃતિ સામે ખેડ કરીને, તેને બંધનકારક માનીને, ભારતમાં માણસ સંન્યાસ લે છે. પણ ખન્ને એકબીજાનાં પૂરક છે. એક બીજા વિના દષ્ટી શકે નહિ. આત્મા વંચનું શરીર શય અને શરીર વગરનો આત્મા બૂત છે અને બંનેથી ભય કે લુપ્તિ શક્ય નથી.

Beauty is that which is beyond necessity. (બૈદિક જરૂરિયાતોથી પર તે સૌંદર્ય.) જાડ ઉપર કૃષ્ણ થાય છે અને તેમાંથી ફળ થાય છે પણ કૃષ્ણનો ગંધ, રંગ વગેરે આવશ્યક નથી અને તે જ સુંદરતા. માતા બાળકને ખવરાવે, પીવરાવે અને શરીરને પોષે તે આવશ્યક પણ સ્નેહનાં લાઠ વગર એ સુંદરતા. સંતતિ માટે સ્ત્રીપુરુષનું લગ્ન તે આવશ્યકતા, પણ સ્ત્રીપુરુષનો પ્રેમ અને સ્નેહસંબંધ તે સુંદરતા: સૂરોષીઅન લોકો આજની લગ્નજોમાં લડે છે પણ તેમાં ૨૦ મંથી ૬ માણસ, શી રીતે ખચાય એ પ્રશ્નને લક્ષ્યમાં રાખી લડે છે; પણ રજપુતો જે લગ્ન લગ્નતા તે પ્રાણપ્રણી લગ્ન સુંદરતાની હતી. પરમાત્મા જે વૃદ્ધિ વરસાવે છે તે સંબંધમાં કોઈ એક ખેડતને તેની ખડુ જરૂર ન હોય તેથી તેની ધૃષ્ટિ એવી હોય, કે ન આવે તો સાફ, પણ પ્રભુ તો એમ જ કહે કે વૃદ્ધિ તો વરસશે. તમે તેનો તમારે માટે ઉપયોગ કરો છો તે પરથી વૃદ્ધિ ઓછી કે વધારે નહિ આવે. આવી રીતે જે કંઈ આવશ્યક ઉપયોગિતાની હદની બહાર છે તે તે સુંદર છે. અને પુરુષનાં બધાં કાર્ય તેવાં છે. માત્ર જગતકાર્ય માટે પુરુષની લગભગ જરૂર નથી, પણ સ્ત્રીની ખાસ જરૂર છે, પણ રાન, પ્રતિભા (inspiration), સાહસનાં તમામ કાર્ય તેનાં છે, અને તે કામો ખાસ ઉપયોગિતાવાદ પ્રમાણે આવશ્યક નથી. શેક્સપીયર કે કાલિદાસના વિચારોની જગતને તે દૃષ્ટિએ ઓછી જરૂર લાગે છે. પણ ચેતન આપવાનું કાર્ય પુરુષનું છે. દુનિયામાં કોઈ સ્ત્રી પ્રતિભાશાળી લેખક નથી. When the thoughts will soar એ ટુન્માઈની એક અમીરી બાઈએ લખેલું પુસ્તક માત્ર અપવાદ રૂપે છે. પણ ગદ્યવ્યવસ્થા, બેઝીંગ, વેપારઆદિ સ્ત્રીનું કામ છે. તે તે કામો સરસ રીતે બજાવી શકે છે.

માહીમખાણ કરીને એક વીણાવાદમાં ખડુ પ્રવીણ પુરુષ દત્તા. તેઓ ત્રિપુરાના શુભ્રા રાજા પાસે ગયા અને તેમની કુશળતા જોઈ તે રાજાએ કંઈ કે રાક્ષસા માસમાં જો તેઓ ત્યાં રહી વીણા વગાડશે તો રાજાની ૧૦૦૦ મોહોર આપશે. આથી તેમને એટલું ખરાબ લાગ્યું કે તેમણે કંઈ કે “આ તમે કંઈ એટલે તમારા રાજ્યમાં હું નહિ રહું. લાખો રૂપિયા આપો તો પણ આ વીણા તોડીને પણ હું જતો રહીશ.” અને તે પ્રમાણે તે જતા પે રહ્યા. તે રાજા પ્રતિવર્ષે ધ્વજપુત્ર પર એક તીર્થમાં જતા. ત્યાં માહીમખાણ પણ જતા અને ત્યાં તેમણે કહેલું, કે અહીં તમને વીણા સંભળાવીશ. કારણ કે અહીં તમે રાજા નથી પણ એક શુભ્રા વ્યક્તિ તરીકે છો.

તે એક વખત ઢાંકા ગએલા અને જગીયામાં બેઠા બેઠા બાળકો પાસે વીણા વગાડતા દત્તા. બાળકોને ઢાંકાના નવાજ સાહેબે વીણા સાંભળવા માટે નિમંત્રણ કર્યું. તે વખતે ચારેક બાળકો પાસે એ વીણા વગાડી રહ્યા દત્તા. ઉત્તર દીધો, કે ‘જનઓ. જાને કહો, કે અહીં ચાર નવા તાજ નવાજ વીણા સાંભળવા બેઠા છે એટલે નહિ અવાજ.’ નવાજ સાહેબ શુભ્રાદી આદમી દત્તા તે પોતે ત્યાં જગીયામાં આવ્યા. અને પેલાં ચાર બાળકોની

સાથે ગુપચુપ બેસી ગયાં! વીણવાદન પૂર્ણ થયું ત્યારે નવાખસાહેબને બેધા! તેમને પૂછ્યું કે “આપ અહીં કેમ આવ્યા?” નવાંબે જવાબ આપ્યો, કે “આ મારા નવા તાલન નવાખની બેગો હતું પાંચમે નવાખ આપની વીણા સાંભળવા આવ્યો છું.” કુટીરમાં જ-મીને કુટીરમાં જ તેમણે જીવન ગણેલું. બે પૈસાની દરકાર કરી હોત તો થોડા રોજમાં તે ધનાઢ્ય થયા હોત. તેમની પડોશમાં એક ફારસીની મા વૃદ્ધા રહેતી. તે ગામની દરેક બાઈ અને માણસની ખોડ કાઢતી અને લડતી. તે એક રોજ વીણા વાગતી હતી ત્યારે આવી. બાળ્યે જતવયું, કે આજે મારી કલાનો જય થયો કારણ કે આવી ડોસ્ટી સાંભળવા આવી. તેમણે તે ડોસ્ટીને પૂછ્યું કે “ફાઈ! કેમ વીણા સારી લાગે છે ને?” તેણે જવાબ આપ્યો, કે “હું તો એ વિચાર કરું છું, કે આ વીણામાં બે તુમડાં ધાકીને બે દિવસનું શાક ખગાડ્યું!” માઠીમજાણ્યે કહ્યું, કે મારો ગર્વ ઉતરી ગયો. ઉપયોગિતાવાદની આ વાતમાં પરાકાષ્ઠા છે. આકાશમાં મૂર્ચોદયના રંગો આવસ્યક નથી પણ તેથી જ તે સુંદર છે.

અમેરિકામાં પુરુષોનો મોટો ભાગ ખેતી, આપારાદિમાં પડી ગયો અને શિક્ષણ માટે સ્ત્રીઓ દાખલ થઈ. બાળકો માટે સ્ત્રીશિક્ષકો વધારે યોગ્ય છે એમ મનાયું અને તેથી શિક્ષણમાં બાલ વ્યવસ્થા મુશ્કેલતા આવી પણ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા ન થઈ. પુરુષો પ્રતિભા (inspiration) વગરના થઈ રહ્યા. હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં ખહારથી યુરોપથી શિક્ષકો આવ્યા પણ સ્ત્રીઓએ જે યુવાનોને રૂપ આપેલું તે ભૂમિકા પર એમનું કામ નિર્ણય બની ગયું. ઉપનિષદ મહાભારત વગેરે જેવાં પુસ્તકોની અનુક્રમણિકા (index) કરનાર અમેરિકન છે. પણ શોધક કે નવાન વસ્તુના ઉત્પાદક બહુ થોડા થયા છે ડૉ. મૉન્ટે-સોરી શિક્ષણ-શાસ્ત્રી છે પણ તે ઇન્ડિયોની કેળવણીમાં જ મંડ્યા છે. જ્યારે રૂમ્મોની ‘એમીન’ માં અને એવા બીજા લેખકોનાં પુસ્તકોમાં “આત્માને જગાડો” એ ખનિ વાગી ઉઠે છે. આજકાલ યુરોપ-અમેરિકામાં સ્ત્રીઓ ટ્રાસવે, પોસ્ટઓફીસ, રેલવે વગેરેમાં પુરુષની હરીફાઈમાં કામ કરી રહી છે પણ એમાંજ પુરુષતા કામની મહત્તા છે. કારણ કે તેમણે પણ પુરુષનું કામ સાઈ માનીને જ તે કામ લીધું છે. શિક્ષણની બાબતમાં જ્યાં જ્યાં શરીર અને તેને ઉપયોગી બાબત અન્નવસ્ત્રાદિ મેળવવાની શક્તિનો જ ખ્યાલ રહે ત્યાં સુધી નારીભાવ છે અને તેથી એનું જ શિક્ષણ રહે તો અમેરિકાનો ખ્યાલ બહુ સમીપમાં છે. એની પણ જરૂર છે પણ તે અમુક હદ સુધી. મુખ્ય કામ ચૈતન્યનું-સર્જનશક્તિનું છે તે વિસરવું બેઠકએ નહિ. વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રતિભા, નવું ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ આવે એ શિક્ષણનું કાર્ય છે. માત્ર વ્યવસ્થા દ્રવ્યાદિનો યોગ વ્યય વગેરેમાં નારીભાવ છે. અમેરિકન લોકો સર્વ દેશમાં વ્યાપારાદિમાં બહુ પ્રવીણ છે પણ બે એટલેથી જ અટકે તો પિનાચ છે. દાખી બે ફાળી વચમાં ઉત્પાદક ફણગો રહેશે છે. સ્ત્રી પુરુષની બે ફાળ જુદી હોવા જતાં બેગી મળે, બે આત્મા મળે, ત્યારે નેમાં મોજ છે. બેમાં થયું, જુદાં થયું, બેમાં થયું એમાં જીવન છે. પણ બે નારીભાવ પ્રજાગ બને તો પુરુષત્વ હીડી જાય છે. પુરુષમાં પણ પુનર્જન્મ કે વંશપરંપરાથી ઉતરી આવતું નારીત્વ છે અને નારીમાં પુરુષત્વ પણ છે. પ્રેમ, વ્યવસ્થા વગેરે નારી ગુણ છે; જ્ઞાન, સર્જન વગેરે પુરુષ ગુણ છે. ઉદારતા, ત્યાગ જેવા પુરુષગુણ છે; શ્રેમ, વ્યવસ્થા નારીગુણ છે. સંસારને માટે બનેલી જરૂર છે પણ એકમા નારીગુણથી પ્રેરણા થતી નથી.

શિક્ષણ અને આધ્યાત્મિક સાધના એકજ છે. પુરુષનું જગત્ આત્મિક છે અને સ્ત્રીનું દૈહિક છે. દૈહિક જગત નિયમબદ્ધ છે. આત્માના જગતમાં બંધન નથી, તે મુક્તિનું ક્ષેત્ર છે. આકર્ષણ પ્રત્યાકર્ષણ ગુરુત્વાકર્ષણ વગેરે નિયમો દ્વારા દેહનું જગત બંધાયેલું છે અને દેહના જગતમાં જેટલાં બંધન છે તેટલાં સ્ત્રીકારણ પડશે. જળ, અગ્નિ, વાયુના સ્ત્રીકાર નહિ કરીએ તો જીવનને આધાત લાગશે. કેટલા અગણિત ગ્રહચંદ્ર તારા પોતાની કક્ષામાંથી અણુ માત્ર પણ અલિપ્ત ચળા નથી! જે કોઈ પોતાની કક્ષામાંથી હલે તો એક ખીખ સાથેના આધાતથી ચૂર્ણ થઈ જાય. ભૌતિક જગતને નિયમથી તદ્દન બાંધી લીધેલું છે પણ આત્માનું જગત બંધન વિનાનું છે. માણસ તેથી એમ ધારે છે કે વિધાતાએ આપણને બાંધી દીધા છે. એ બંધન તો દાસ્ય છે. દાસ્ય પાસકાએ કરેલું બંધન છે પણ પ્રેમથી સ્વયં સ્વીકૃત બંધન તે બંધન નથી. સ્ત્રી કે જે દાસી, પત્ની, માતા બની હજાર ગણો પ્રમત્ત કરે છે તેણે પોતાની મેળે પ્રેમનું બંધન સ્વીકાર્યું છે; તેમાં તેનું અપમાન નથી, પણ તેનું સન્માન છે. જે સુનારી વિવાહ કરી સર્વનું પાલન કરે છે તેનું સ્થાન જાણું છે. એવા કક્ષાણુ કર્મમાં બંધન સ્વયં સ્વીકારેલું હોયું બેઠ્યું. જ્યાં પ્રગારથી આવ્યાં કામ થાય ત્યાં સર્વ ખતમ થાય છે. એવાં કક્ષાણુ કર્મમાં આવો બહારનો નિયમ રહે નહિ. તેથી સર્વ મનુષ્યો સ્વાધીનતા ચાહે છે. સ્વાધીન હોય તો સ્વયં સેવાવૃત્તિથી નાનાવિધ કર્મોમાં સ્વયં પ્રવૃત્ત થઈ શકે અને ધન્ય થઈ શકે. અશુ નથી તો તે પર કાળજી દેવાનો અર્થ છે? દિષ્ટિ ન હોય તો ચરમાથી શું વળે? નિયમપાલન અને કક્ષાણુ કર્મનું ગૌરવ સ્વાધીનતાને લીધે છે. જે સ્વાધીનતા ન રહે તો કંઈ નથી. વિધાતાએ સર્વ નિયમ સ્વાધીનતાથી લેવા ક્યાં છે. જે કન્યા દશ વાગે સુતી હતી, જેને કોઈ જગાડતું ન હતું, તેને વિધાતાએ અંકમાં બાળક સોંપ્યું. તેની નિદા ગઈ. પ્રેમને લીધે તે જાગે છે. પ્રભુએ તેને પગાર દીધા નથી. આ પ્રમાણે બાળકને અવરાવતું, આ પ્રમાણે પીવડાવતું એવા દાસીને નિયમ હોય છે તેવા તેને નથી; છતાં દાસીથી દસગણી મહેનત તે કરે છે. હૃદયમાં પ્રેમ જાગે છે એટલે બધું આપોઆપ પ્રેમથી ઉદ્દાલિત થાય છે. ભૌતિક જગતમાં બંધન છે, મુક્તિનું જગત આત્મામાં છે. નિયમથી અતીત પ્રેમના રાજ્યમાં આત્માના જગતમાં મુક્તિ છે. તો પણ બંનેનું પ્રયોજન છે. બીજાના રોપવાને માટે માટીના આધારની જરૂર છે પણ જ્યાં અંકુર આવ્યો ત્યાં મુક્તિને માટે આકાશની જરૂર છે તેમ. એની નીચે આશ્રયરૂપે ભૌતિક જગત છે પણ આધારનો બેદ કરી ઉપર જેની તરફ તે જાય છે તે તરફ બીજકુલ મુક્તિ છે. મુક્તિ સર્વ કોઈ ખોળે છે. યરોપના પ્યુરિટનિક (એક પ્રકારના તપોવાદી) લોકો એવો અનુરોધ કરે છે કે પરીઓની જેવી કાષ્ઠનિક વાતો શિશુને ન કહેવી. તેઓ સાચા વાતો કહેવાનું કહે છે. શિશુનું ચિત્ત મુક્તિને શોધે છે. જેમ રસિક આદમી સાહિત્ય દ્વારા રસરૂપ મુક્તિ દેખે છે તેમ શિશુ પણ વાતોમાં મુક્તિ દેખે છે. તે જુએ છે કે અક્ષાહિનીના સાદરી ઉપર ઉડતો તેની સાથે તે પોને પણ આકાશમાં ચાલ્યો જાય છે. ત્યાં તેનું ભૌતિક બંધન-ગુરુત્વાકર્ષણ-તટ્ટી ગયું. પૃથ્વી પર દંડ પ્રદાર કર્યો અને ડ્રુવલો નીકળ્યો; વળી અક્ષાહિનીના દીવામાંથી સર્વ ચીજ નીકળે છે. તે બધામાં ભૌતિક નિયમમાંથી મુક્તિનું દાર તેને મળે છે. પ્યુરિટનિક પણ મુક્તિને ખોળે છે. શિશુ પક્ષિની તરફ તાકે છે તે એટલા માટે કે તેના ઉપામાં તે નીચેનું બંધન તટ્ટેલું જુએ છે. કાષ્ઠનિક વાતોમાં ફુર્નીતિ હોય તેવું કથું

આપણું જોડાણ નહિ, આજી તો બધા પ્રકારનાં બંધનોનો એક પરીની વાતોમાં, કાલ્પનિક વાતોમાં છે. જેમ રસિક સાહિત્યમાં વૃદ્ધ મુક્તિ શોધે છે તેમ શિક્ષણે બ્રહ્માનંદ તે નિર્દોષ કલ્પનાનું જગત છે. તેથી જેઓ શિક્ષણે એ બ્રહ્માનંદ પીવડાવતા નથી તે શિક્ષુ માટે ખુબ અવિચાર કરે છે. એને કાલ્પનિક જગતમાં વ્યથાવું જોડાણ. કેળવણીમાં બાળકો માટે પરીઓની વાતો જરૂરી છે. આચાર્ય જગદીશચંદ્ર બોઝ કહે છે કે મને મારા કાર્ય માટે પ્રેરણા મારી ડેઝી પાસેથી આવ્યકાળમાં સાંભળેલી વાતોમાંથી મળી છે. એવી જ રીતે યુરોપીયન વૈજ્ઞાનિકોની બાળનમાં પણ બન્યું છે. વૈજ્ઞાનિક ક્રિષ્ના બાળક કાળમાં કલ્પનાથી શરૂ કરીને સત્ય જગતની શોધો કરી ચક્રો દતો.

કાલ્પનિકતા મનમાં એવું થયું હશે કે હું હિંદુસ્તાન પહોંચ્યો પણ તે કોઈ આશ્ચર્યજનક અન્ય દેશ, અમેરિકામાં, પેમ્પી ગયો, તેની રીતે કુટીકા ચેરટીઓ રસાયનશાસ્ત્રમાંથી વંતુવિવામાં કલ્પના દ્વારા આવી ગયેલ રસ્તો બૂઝ્યા પણ પરિણામ સાદું થયું. જેને કાલ્પનિક જગતથી વંચિત કર્યો, ઉચ્ચતર પ્રેરણાથી વંચિત કર્યો તેને માનાના કૃષ્ણી વંચિત કર્યો સમજવો. સત્ય પણ બાળકને માટે કાલ્પનિક છે, કલ્પના છે. સત્ય, કલ્પનાથી તરફ યજ્ઞને બાળકનું ખાત્ર બને છે. રેલવેનો કંકડો એકદમ ખરડાવવાથી બાળક મરી જાય. તેને ધીરે ધીરે કદિન બાળકો મ્હાવશે કરીએ છીએ તેની રીતે ધીરે ધીરે કંકડુ વિચરમાં બાળકને લઈ જઈને જોડાણે પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક સત્યો કીક નહિ પડે. પુરુષનું જગત મુક્તિનું છે અને પ્રકૃતિનું બંધનનું છે. અસીમમાં શ્રદ્ધા નહિ કરે તો કૃત્રિમ યશો. અસીમમાં વિશ્વાસ કરે કોઈ પણ વસ્તુ એવું નથી કે તેની નીચે કદિન બૂમિની પ્રતિજ્ઞા નથી, અને ઉપર અસીમ આકાશનો વિસ્તાર નથી. સૃષ્ટિમાં જેમ માનાપિતાનું પ્રયોજન છે તેમ અસીમનું વિકાસમાં પ્રયોજન છે. ભૌતિક જગતમાં સર્વ બંધન છે અને આધ્યાત્મિકમાં જતાં મુક્તિ મળે છે. પ્રભુ સર્વ શક્તિમાન છે પણ તે ખુંડ કરી ચક્રો નથી. He may but He cannot. કારણકે પોતે જે નિયમનું વિધાન કર્યું છે તે તોડે તો સર્વ અસંખ્ય યજ્ઞ જાય, નષ્ટ યજ્ઞ જાય. જેમ માના બાળકને પોતાના હાથમાં લે અને જો હાથ પહોળા કરી દે, તો બાળક પડીને મરી જાય; પણ પ્રેમને લીધે તે તેમ કરતી નથી. પાગલ અધ્યાને મારી શકે; માતામાં શક્તિ છે પણ માટે નહિ. પ્રભુને સ્વયં અવતરણની શક્તિ છે પણ નિયમ વિધાન વિદ્યુતે તે તેમ કરે નહિ નિયમ વિધાન ઉપર આપણું જગત રિયલિટી કરી રહ્યું છે. આપણા અન્તરમાં મુક્તિ અને બંધન બંને સ્થાન છે. મુક્ત સ્થાને આત્મા છે. સર્વ જગતમાં પ્રભુ પરમ પ્રિયતમ પ્રેમાસ્પદ છે અને પ્રભુ પ્રેમ કરે છે. પ્રેમીના જગતમાં પ્રેમ પરસ્પર છે તો સ્વાધીનતા વગર પ્રેમ ક્યાંથી ? એટલા માટે પ્રભુ આપણને સ્વતંત્ર હૃદય (free will) આપે છે. ઈશ્વર ગુલામને હાંકનાર નથી. તે પ્રેમીના જગતમાં પ્રેમ કરે છે. મુક્તમાન બાદશાહ ગુલામ કન્યા સાથે લગ્ન કરના પણ તેને પ્રથમ સ્વાધીનતા દીધા પછી. નહિ તો પ્રેમમાં લુપ્ત થાય. પ્રેમ ઉપર બીજો નિયમ નહિ આવે. હાઇકોર્ટ દ્વારા દીકરી મેળવી ;|| શોર પ્રેમ મેળવાય ? જીવનમાં સ્વતંત્ર હૃદય ન હોય તો પ્રેમ નથી. પ્રેમ છે તદ્દન સ્વાધીનતા સ્વતંત્ર હૃદય ન હોય તો પ્રભુનું જગત ગુલામનું જગત બની જાય. જગત ગુલામીનું નથી તેથી જીવન ધારણ યજ્ઞ શકે છે. ગુલામની કુનિયામાં રહેવું શું ? એથી તો મુક્તિ ન હોય. આધ્યાત્મિક-લાંઠા થાય તે પણ તેથી તો જવારે સારો. ગુલામનું ઉપર સ્થાન-પ્રતિજ્ઞા નથી.

પણ પ્રભુએ એવી સ્વતંત્રતા આપી છે. જ્યાં પ્રેમની જગ્યા છે ત્યાં સમાનતા રાખી છે. યુગયુગાન્તરથી ભગવાન આપણા પ્રેમની વાટચ નેત્રરેલા છે પણ ફરજ નાખતા નથી. આપણી હિંમતમાં આવે તો પ્રેમ કરીએ. ભગવાન પ્રેમનો કર લેનાર અમલદાર નથી. ફરજ (compulsion) આવી કે સર્વ ગયું. પ્રભુ એટલે સુધી શક જુએ છે કે ગોતાનું રૂપ પણ દેખાડતા નથી.

પ્રેમનો સર્વથી ઉત્તમ પરિચય સેવામાં છે, પણ સેવા પ્રકટ કરવાથી સેવા નષ્ટ થઇ જાય છે. માતા ગુપ્ત સેવા પ્રકટ કરે તો તેમાં સેવા રહેતી નથી અને માતા તરીકે પોતે ભણે થાય છે. સેવા ગુપ્ત રીતે થાય છે. ભગવાન પોતે પણ આચ્છાદિત, ગુપ્ત રહીને આપણી સેવા કરે છે. શુદ્ધ કહે છે કે:-જાડના મૂળના જેવી સાધના ગુપ્ત હોવી જોઈએ. જો મૂળ ઉપર આવે તો વૃક્ષનો પ્રાણ જાય. તેથી કેળવણીનું પ્રધાન અંગ, પોતાને ન જોવું તે છે. સાધનાની રીત નાજીએરમાં પાણી સંચય થાય છે તેવી છે. આત્મનિરીક્ષણ એ નૈતિક જગત્ માટે ઉત્તમ છે પણ આધ્યાત્મિક જગત્ માટે નથી. તેને માટે તો પોતાને નહિ જાણવો એ છે. યોગનો આશય પરબ્રહ્મ સાથે એકત્વ (I am one with the Infinite) છે. ભૌતિક છોડીને આધ્યાત્મિક પર ભાર રાખવો કારણ કે ત્યાં મુક્તિ છે. વિજ્ઞાનના પૃથક્કરણથી વૈજ્ઞાનિકો દિલસૂદો વિગેરે તેને પામતા નથી. ચતો ઘાઘો નિષર્તન્તે । મન કે વાણી ત્યાં પહોંચી શકતાં નથી. એક માત્ર પ્રેમથી તેને પમાય છે. ત્યાં 'તે અને હું એક છીએ' (I am one with Him.) વૈષ્ણવે તે ઈગિતથી કહ્યું છે કે વૃન્દાવન પ્રેમનું જગત્ છે; અને ત્યાં પ્રેમથી પ્રભુને પમાય છે. ત્યાં આપણે તેની સાથે સમાન છીએ, ત્યાં તે ગોપાલ છે. મથુરામાં તે રાજા છે. રાજા તરીકે તે આપણને નહિ ઓળખે. ભૌતિક જગતમાં સમાનતા નથી, આધ્યાત્મિકમાં છે. મથુરા અને વૃન્દાવનના નિયમ એક નથી. વૃન્દાવનનો નિયમ વૃન્દાવનમાં અને મથુરાનો મથુરામાં. એક પ્રદેશનો નિયમ બીજા પ્રદેશમાં ન ચાલે-અશક્ય છે. પૂજન કરી રૂઝ મેળવવું એ ભૌતિક જગતની વાત છે. મનની પવિત્રતા, ત્યાગ એ પ્રેમનો નિયમ છે. ભૌતિકનો નિયમ આત્મિક જગતમાં ન ચાલે કારણ કે બન્ને સરખાં નથી. વિજ્ઞાનથી ભૌતિક સુધારો થાય છે. આત્મ-તત્ત્વજ્ઞાનથી સંસ્કારિતા (culture) આવે છે અને તે આપણે માટે ખડું સાઈ છે. જગતના નિયમને માની ભૌતિક શરીર પોણુ પામે પણ આત્મિક નહિ. વિદ્યા અને અ-વિદ્યા બન્ને જાણવી જોઈએ. "અવિદ્યાથી મૃત્યુ તરીને વિદ્યાથી અમૃત થયાય છે." તન્ત્રીને બે સ્ત્રીમાં રાખવાથી, બે છોકે બાંધવાથી, તે પામે છે. વીણામાં બે તુંબડાંની વચ્ચે વીણાનો તન્ત્ર લગાડેલો છે તેમ finite અને infinite, હું અને અનન્ત વચ્ચે સૃષ્ટિની વીણાનો તન્ત્ર લગાડેલો છે. દૈત અને અદૈત ઉભય સાચ છે. શૈકર અને રામાનુજે કહ્યું છે તે બધું ઠીક છે પણ બન્નેનું એકીકરણ એ સત્ય છે. આ ગૂઢ રસરસ ઈશોપનિષદમાં જેની સરસ રીતે કહ્યું છે તેવું જગતના સાદિત્યમાં ક્યાંય કહેવાયું નથી. કેળવણીમાં પણ ભૌતિક (material) અને આધ્યાત્મિક (spiritual) બન્ને શિખવવું જોઈએ. નિશાળનો અસત્ર ઉપધોગ મુક્તિ આપતી એ છે ગુરુ મુખ્યત્વે ધિના છે પણ શોડું માતાનું કામ પણ તેણે કરવાનું છે. એટલા માટે ઇન્ડિયોની કેળવણી. (house training), તીવ્રજ્ઞતા (keenness), વિશાળતા (comprehension), ચથાર્થતા (precision) વગેરે જોઈએ. પણ

આત્મદષ્ટિમુક્તિ એ જ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. કલ્પના દ્વારા મુક્તિ લેઈએ, આત્મદષ્ટિ પ્રધાન-દષ્ટિ છે. આ સર્વ અતિબૌતિક (metaphysical) દષ્ટિબિન્દુ છે. દરે અંતિદાસિક દષ્ટિબિન્દુ થઈએ.

માનવવંશશાસ્ત્રી કહે છે કે ૧૦૦૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે મનુષ્ય પૃથ્વીએને લઈને - ક્યાં કરતો હતો. પછી એણે જલમ્બુ કે બીજાને વાતીએ તો નવાં બી થાય છે. એ નવી શોધથી, વાતણી થવાથી જે મનુષ્ય ક્યાં કરતો હતો તે અમુક સ્થળે સ્થિર થયો. સંખ્યાતાએ એક મૂળ નાંખ્યું. પણ એક જગ્યાએ રહેવાથી મહિનતા વધવા લાગી, મદામારીઓ આવવા લાગી. એથી પણ મોટી મુશ્કેલીએ આવી કે વેપાર, રાજધાની વગેરેને લીધે વસ્તી સંનિવિષ્ટ ગીચ (dense) થઈ. જે સંસ્કૃતિ (civilization) જેટલી સ્વચ્છ તેટલી તે લાંબું જીવન જીવી શકે. રોમને માત્ર વખન સ્થલાન્તર કરવું પડ્યું. ઇજિપ્તમાં એક એક મદામારીથી એક એક નવીન વંશ થયો. એરક્ટીમાં જાતિ પહેલાં સીકતો ચિહાર કરતી. યુરોપીઅન લોકોએ આવીને સીકતું માંસ ખરીવું અને પૈસા આપ્યો, રાયરમીડું આપ્યું. પછી તેઓ સ્થાયી થઈને રહ્યા અને જ્યાં હોય ત્યાં ગંદકી થવા લાગી અને તેમની વસ્તી ઘટી ગઈ. એ જોઈને પ્રોસેસે ક્યું કે તમે લોકો જેમ પહેલાં કરતા હતા તેમ ક્યાં કરો. નદીના કિનારા પર વસેલાં શહેરા લાંબો વખન ટકી રહે છે કારણ કે ગંદકી બધી દરવરસે નદીથી તણાઈ જાય છે. તો પણ નદી કિનારે વસેલાં શહેરાએ પણ સ્થલાન્તર કરેલાં જણાય છે. અંગ્રાગની રાજધાની ગૌડનગરે જ વખન, દિલ્હીએ અગીઆર વખત, કાશીએ ત્રણ વખત, સ્થલાંતર કર્યું છે. જે પ્રજા જેટલી સ્વચ્છ છે તેટલી તે દીર્ઘજીવી થાય છે. અમદાવાદ સુરત જેવાં શહેરામાં બાળકો રસ્તા પર ગંદકી કરે છે, અને તેથી ક્ષયરોગનું જોર દિનુદિનમાં વધે છે, અને મૃત્યુદષ્ટ જેવા પ્રેમ અને બીજા રોગો પણ વધી ગયા છે. પ્રજામાં ધર્મશાસ્ત્રકારો હોય, તેઓ પ્રજા દીર્ઘજીવી રહે તેમ ચાહે છે. વૈદિક, તાન્ત્રિક, પૌરાણિક મનુ વગેરે સર્વ સ્મૃતિકારો તેવું કરવા ચલાતા હતા. મનુનો, જંગલ જવાને માટે સો ધનુષ્ય જેટલે દૂર જવું એ નિયમ શહેરામાં ચાલે નહિ. એ સર્વ નિયમોને નૂતન પ્રકાશમાં સમજતા જોઈએ, એમનું રદસ્થ પદકું જોઈએ. નગરરચના (town planning)ના પ્રમાણુમૂળ મી. ગેરિસ, સર બોઝ પામે આવેલા અને નગરરચના સંબંધી મારી પાસેથી સમજતા અને બોલાવેલા તેમના પ્રશ્નોનો જોઈ મારી અત્તા ખુલી ગઈ. તેના સંબંધથી મને તે વિષયમાં પ્રેમ થયો. તે ગેરીએ કલકત્તા ઇન્સ્ટિટ્યુટ ટ્રસ્ટને સલાહ આપી કે અગાસી અને રસ્તાની સામી બાજુ જય રીમીને ખુલ્લે રહે એટલાં જગ્યાં મકાન બાંધવાં જોઈએ, એથી વધારે જગ્યાં નહિ. કાઠી, દાકા, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ કુવા જેવી પોળો છે, પણ કાઠી જેવાં સ્થાનો નદી કિનારે છે તેથી થોડું વધારે જીવન રહે, પણ સુરત અમદાવાદ જેવાં સ્થાન વહેલાં નાશ પામે. એરક્ટીમાં માંદા થાય છે ત્યારે દવા ફેર કરવા જાય છે. તીર્થ યાત્રામાં પણ એ પરિવારજન થવાનો સિદ્ધાન્ત છે. જ્યારે કોઈ વિચાર ન સમજાય ત્યારે જંગલમાં ફરવા જવાથી મને તે જાણીથી સ્પષ્ટ થાય છે. યુરોપમાં પેરિપેટિક, પરિવારજન રૂલ વધારે છે. Going back to nature પોતાના મૂળ વાનાવડમાં જવું, તેને એટલીજમ કહે છે. Encyclopedia of Religion and Ethics by Hastings માં એ સંબંધી બહુ મારો લેખ છે. દેવીઓને નરમેષ અપાય તેથી પણ વધારે લાંબો બાળકોનો યજ્ઞ કેળવણીમાં દાસ થાય છે. જંગલી ફૂલ છોડ વધારે

હવે છે, સુધરેલો વહેલો મરે છે. આગકને તોફાન કરવાની અને ફરવાની વૃત્તિ હોય છે. તેના શરીર અને જીવિના સ્વાસ્થ્ય માટે એવું બ્રમણ કુદરત માગી લે છે. ફરતાં ફરતાં વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર, ભૂગોળ (Botany, Geography) વગેરે શીખવવું. કંપના ખીલવવી. કંપના કરતાં શીખવજો. જેમ સં-ચાસી જગતથી મુક્તિ ચાહે છે તેમ આગકનો આત્મા ભૌતિક જગતથી અને તેટલી સ્વતંત્રતા ચાહે છે અને કાલ્પનિક જગતમાં રહેવા ઇચ્છે છે. તેને પાંચ શબ્દો જેવા કે મેઘ, શિખર, ઝરણુ, સાધુ, કુટીર આપીને વાર્તા તૈયાર કરવાનું કહેા. આગક સમજે છે ખરૂં પણ સમજાવી શકતું નથી. તેને ઉત્સાહ આપી તેની કંપના શક્તિને ખીલાવી. એક પછી એક પગલું આગળ ભરાવતાં આગકને કંપનામાં દોરો. નિશ્ચિત (definite) ક્રમો અને અનિશ્ચિત (indefinite) ક્રમોનો ભેદ કેળવણીમાં અસાધ્ય સમજાવો. જોઈએ. આગકને સ્વભાનશીલ (self-conscious) ન થવા દેવાં એ મુખ્ય આગત છે. ઈનામથી આગક સ્વભાનશીલ થાય છે. એ કવીનીન પર સાદર અદાવતો જોઈએ. એ ઠીક નથી. કેળવણીને લીધે જીવનમાં પરમાનન્દ આવેલો જોઈએ. એવું ન થાય તો જાણવું કે કોણે ક્યાં છે.

હિન્દુસ્થાનમાં શરીર શિયિત અને મન વ્યાપ્ત રહે છે. આર્ય લોકો જ્યારે શીત પ્રધાન સ્થળમાંથી અહીં આવ્યા ત્યારે તે બદુ ચપળ (active) હતા અને તેથી અહીંના મૂળ લોકો એમની પાસે રહી શક્યા નહિ. પણ તેઓ આ દેશમાં રવા એટલે તેમનું શરીર શિયિત થતું ગયું તેથી શરીરનું બળ મન તરફ ગયું. અહીં રહેતા યુરોપીયન લોકોનું શરીર પણ નિર્બળ થાય છે; પણ ઇંગ્લાંડ વાદવાર જવાથી તેમની શક્તિ તાજી થતી રહે છે. અહીં જે જાતિ વસીને રહી તેની આવી સ્થિતિ થઈ છે. હિંદને સમજાવવામાં આ એક ચાવી છે. ગ્રા. સીસ્ત્રન લેવી ઇંગ પ્રદેશમાંથી આ ગરમ દેશમાં આવ્યા તેથી એમના શરીર પર પણ અહીંની આબોહવાની અસર થવા લાગેલી.

હિન્દુસ્તાનના યુવાનોમાં જીવનનો રસ નથી, કેસ નથી (want of interest), પોતાનું જાણવાનું હોય તે ઉપરાંત જાણવાનો રસ નથી. સીસ્ત્રન લેવી કહે છે કે 'તમે મર્યા કેમ ?' તો તેનો ઉત્તર 'જીવનરસનો અભાવ.' અંગ્રેજોમાં જે ઉત્તમ જિજ્ઞાસા-વૃત્તિ જેવા મુજો છે તેને બૂઝી જઈને તેમનું ખીજી રીતે અનુકરણ કરવાથી હિંદનો મરો થાય છે. હિંદનાં આગકો જો મોટાં કરવા ચાહતા હો, તેમને ખરી કેળવણી આપવા ચાહતા હો તો તેમનામાં જાણવાનો રસ (interest) ઉત્પન્ન થાય એમ કરો. આપણું છે તેને જાણવા માટે પણ આપણે રસ લેતા નથી. ભરચમાં બીદ દેવગમાંથી બનાવેલી મરીદ છે પણ ભરચના જ કેળવાયેલા માણસો પણ એ સંબંધી કંઈ જાણતા નથી. આવી બેદરકારી દૂર થવી જોઈએ. ગામમાં ક્યાં પક્ષી, ક્યાં ઝોડો છે તે પૂછો તો કોણ કહી શકતું નથી, એવી સ્થિતિ છે. આગકને સર્વ પ્રકારનો રસ રહે એમ કેળવણી આપવી જોઈએ. આગકોને ફેરવવાં પણ તે સાથે જુદાંરેખણ, આગ, સ્વચ્છતા, સૌન્દર્યશુદ્ધિ, પક્ષી, વગેરેમાં તેમને રસ લેતાં કરવાં જોઈએ. ફરવાની સાથે કેળવણીનું કામ ચાલતું જોઈએ. એટલીજમ તરફ લક્ષ રાખવું જોઈએ. આગકને સ્વભાનથી દૂર (unconscious) રાખવું, સહેજ કરે તે જોવું. પ્રશંસા ન કરવી. છોકરાં કુદરતી રીતે રસ લે તેવાં છે; તેમની જિજ્ઞાસા વૃત્તિને કચરી નાંખવી ન જોઈએ.

સંસ્કૃતિની જાળ

ઉપાનિષદો આ સાંજને ફરેણાઆની જાળની સાથે સરખાવે છે. સૃષ્ટિની આ જાળરૂપતા, મુધરેલાં મનુષ્યોની સંસ્કૃતિમાં પૂરેપૂરી ઉતરી આવી જણાય છે. આ જમાનામાં જે અનિર્વચનીય તત્ત્વને સંસ્કૃતિ (civilization) નામ આપી. એના સ્તોત્રપાદો દિન રાત કરવામાં આવે છે તે અનિર્વચનીય તત્ત્વ, સંસ્કૃતિ એક જાતની જાળ છે. પ્રાણી માત્ર સૃષ્ટિ રૂપી જાળમાં બંધાયેલાં છે પણ માણસો-જંગલી માણસો નહિ પણ મુધરેલાં માણસો, તો સૃષ્ટિ રૂપી જાળથી જુદી, પોતાની આસપાસ એક જાતની નવી જાળ રચે છે, એ જાળનાં બંધનેબંધ વધારે ને વધારે મજબુત કરવા દિન રાત મથે છે, અને જાળ વગર છતી શક્તો નથી. આ સંસ્કૃતિ રૂપી મહા જાળમાં ન્હાની ન્હાની કુટુંબ, નાત, દેશ, વગેરેની જાળો પણ હોય છે. પણ એ ન્હાની ન્હાની જાળોનાં સંસ્કૃતિ રૂપ મહાજાળ ઉપર બધા આધાર છે. સંસ્કૃતિની જાળ અનિર્વચનીય છતાં લયંકર અને અછેદ છે. એક વખત ઘરા-બર પથરાયેલી જાળ સંકડો કે હળરો વર્ષ મુધી ચાલે છે; અને એક પણ માણસ એમાંથી છુટી શકતો નથી. કોઈક વાવાઝોડાના જાળથી એક જાળ તુટવા લાગે તો તરતજ એની જગ્યાએ બીજી જાળ તૈયાર થાય છે. અને જૂની જાળને તોડવા મથનારા જ નવાં જાળમાં ખુશીથી પકડાઈ જાય છે. આપણા દેશમાં અત્યારે જૂની હિંદુસંસ્કૃતિની જાળ તુટતી જાય છે અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની આધુનિક જાળ આપણી આસપાસ બંધાતી જાય છે.

આ સંસ્કૃતિની જાળ કાંઈ પોતાની મેળે સૃષ્ટિની જાળ પેઠે ઉત્પન્ન થતી નથી. પ્રજાના હળરો મંભર્થ વિચારકો, પ્રજાનું કલ્યાણ સાધવાની ઉચ્ચ ભાવનાથી પ્રેરાઈને સંસ્કૃતિનાં વિવિધ તત્ત્વોની શોધ કરે છે, અને તેના ઉપદેશ કરે છે. આ મહાપુરુષોના તેજસ્વી શિષ્યગણો આ સંસ્કૃતિતત્ત્વોની અનિવાર્ય આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન કરે છે. અને આવા અને આવા ગુરુશિષ્યોની એક પછી એક પેઢીઓ મારફત સંસ્કૃતિની જાળ રુંધાતી જાય છે, વિશાળ થતી જાય છે અને બીજા પાડોશી પ્રજાઓની આસપાસ વીંટાતી જાય છે. આ સંસ્કૃતિની જાળ ચિરંજીવ રાખવા માટે આ જાળના મૂળ ઉપાદેશો અનેક સંસ્કૃતિ પ્રચારક દલાલો જોવા કરે છે. આપણી પ્રાચીન હિંદુ સંસ્કૃતિરૂપી જાળના ગોરો, પુરો-ગીઓ, જોશીઓ-વગેરે જાત્રાળુ વર્ગો દલાલ રૂપ હતા અને હાલની પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના દલાલરૂપ વકીલો, દાકતરો, ઈજનેરો વગેરે છે. સંસ્કૃતિ ઉપાદેશો આ દલાલોને સારી દલાલી બાંધી આપે છે અને બદલામાં આ દલાલો સંસ્કૃતિ રૂપ જાળને ટકાવી રાખે છે. આપણા જીવનની આસપાસ આ જાળ કેટલી મજબુત રીતે જકડાયેલી છે એ તંત્રચ રહીને જોવાં જોવું છે. આપણી જૂની જાળમાં જન્મેલા માટે, જન્મ્યા પહેલાંથી બંધનો શરૂ થતાં અને મરણ પછી પણ સાંજુ રહેતાં. ગર્ભાધાન સંસ્કાર પછી ગર્ભ રહે તો જ સાંડે બાળક જન્મે અને મરણ પછી અત્યેષ્ટિ સંસ્કાર યથાવિધિ થાય પછીથી પુત્રો યથાવિધિ ગ્રાહ કરે તો જ

મરનારની સદ્ગતિ થાય. જન્મ અને મરણ વચ્ચેના દરેક અર્ગલના કાર્ય માટે આપણી સંસ્કૃતિએ કોઈક ગોઠવણ કરેલી અને એ જ ધ્યા પ્રસંગોએ સંસ્કાર કરાવનાર બ્રાહ્મણને- સંસ્કૃતિના દલાલને દક્ષિણ આપી સેવાવેલો જોઈએ. આ હિંદુ સંસ્કૃતિની જાળનો એક પ્રકાર.

જૂની સંસ્કૃતિની જાળ અત્યારે તૂટવા લાગી છે. એટલે આપણને આ રીતે દરેક કામમાં બ્રહ્મભોજન કે બ્રાહ્મણદક્ષિણાની આવશ્યકતા અતિશય દાસ્તારપદ લાગે છે. પણ આધુનિક સંસ્કૃતિએ વહીવટ, દાકતરો, ઇજનેરો વગેરેને એવાજ લાગા બાંધી આપ્યા છે અને પ્રત્યેક કાર્યમાં એની આવશ્યકતા એવી દસાવી દીધી છે કે આપણને એમાં કશું અયુક્ત કે દાસ્તારપદ લાગતું નથી. ઇજનેરો, દુધબો સે. રાત્રીના જે રીવીલ એન્જની- અરોનો વર્ગ બોલો થયો છે તે નહત નકામો આ સંસ્કૃતિએ- જિભો, કેરો, વર્ગ છે. આ દેશમાં જ મુબઈ જેવાં મોટાં શહેરોમાં ધર બંધાવવા ઇજિપ્તનારને ઇજનેર વગર આવી જ ન શકે કારણ કે આધુનિક સંસ્કૃતિને અનુસરનાર રાત્રી કાયદાથી ઇજનેરોનું રથાન નક્કી થયું છે. પણ ખરી રીતે ધર બંધવામાં ઇજનેરોની કોઈ જ જરૂર પડતી નથી. હજી દેશમાં ધણાં સારાં મકાનો-વધારે કુળાવાળાં અને વધારે ટકાઉ મકાનો ઇજનેરોની કમસગીરી વગર બંધાય છે. પણ મુબઈ કે કલકત્તામાં ઇજનેર વગર ન ચાલે. આ બંદરીઆન વચ્ચેથી કૃત્રિમ રીતે બિબી થઈ છે અને એની પરંપરા એટલી લાંબી છે કે એ અનિવાર્ય જ લાગે છે.

ઇજનેરો કરતાં પણ દાકતરોની આવશ્યકતા ધણી ઊંડી ઉતરી ગઈ છે; જ્યારે જન્મ પેદાશથી આરંભી મરણ સુધી લંબાય છે. શ્રીમંત કુટુંબોમાં ગર્ભજરખર છે કે નહિ, આડો અવળો તો નથી ના? પ્રસવ જરાજરા જ થશે કે કોઈ વાંધો આવશે એ દાકતર પાસે જોવ- રાખવાનો રિવાજ પડ્યો છે. પ્રસવ વખતે દાકતરી મદદની જરૂર દેખાતી છે અને જ્યારે દાકતરના સર્ટીફિકેટ વગર રાખતી છેત્લી કિયા થઈ શકતી નથી.

પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં દરેક લંબાય અને દરેક પેસાદાર હોય તો વૈદ જ સૂચના કરે કે 'જરા ગ્રહ લેવરાવો, વખતે દોઈ ગ્રહ નડતો હોય !' એટલે જોશીને બોલાવાય, જોશી બનાવે 'અમુક ગ્રહ નડે છે અને તે માટે અમુક દાન કરવું પડશે અથવા અમુક જાંબુ કરાવવા પડશે.' વળી ઘરનો આગ્રિન બ્રાહ્મણ સલાહ આપે કે 'મૃત્યુજળનો જાંબુ કરાવો અથવા લઘુરૂદ કરાવો અથવા બ્રાહ્મણ ભોજન કરાવો કે પુણ્યે પાપ દેસાય'. આમ સંસ્કૃતિના દલાલો પરસ્પર સલાહ કરે અને સંસ્કૃતિને ટકાવી રાખે. આજે જે દાકતર દવા કરતો હોય તે કહેશે, 'મોટા દાકતરની સલાહ લેવી પડશે, અથવા મોટા દાકતરોની કમિરી કરવી પડશે.' પછી વળી સલાહ પડે કે 'દવે તો પેસાજ નપાસવો પડશે, અથવા લોટી તપાસવું પડશે કે બડબો તપાસવો પડશે.' આ રીતે દાકતરોની કમાણી આજે જ જાય અને સાથે સાથે તપાસ પણ ચાલુ હોય. કેટલીક વાર આવી નપાસના રિપોર્ટ મળે તે પેલાં દરેક પરસોડવારી પણ થઈ ગયો હોય. કેટલીક વાર જ્યારે 'માનુસનું મે તે થયું પણ 'સાયન્સ' (science) ને લાલ થયો' એવી દલીલ કરવામાં આવે છે ત્યારે સંસ્કૃતિરૂપ મૂર્તિની યુગ કેટલી બળવાન છે એ સમજાય છે.

પણ આ જમાનામાં ધણાંજોને દાસ્તરોની ખરેખર જરૂર છે એમ લાગે છે; માનવ- જીવનમાં વેદક જાનની કોઈક જરૂર ખરેખરી કદાચ દશે જ પણ આ જમાનામાં જે રૂપે ડગલે ને પગલે અને અત્યંત ખરચાળ રૂપે દાસ્તરી આવશ્યકતા બની. કદવામાં આવી છે ને તો આ સંસ્કૃતિની જાળનું જ પરિણામ છે.

વધીસાતના ધંધાની કૃત્રિમ આપરચકતા તો અહ્યુત છે; અને કાયદાએ એ ધંધાને આપેલી સગવડ એથી એ વધારે અહ્યુત છે. વધીસોથી કછઆ પધે છે. કે ઘરે છે એ બાબત ધણાના મનમાં સંકટ રહે છે, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે મોટી મીઠકતવાળાઓ કાંઈ ચડે તો એની મીઠકતનો ઘણો ભાગ વધીસોના ખીસ્સામાં ચાડ્યો જાય છે. ધજનેરા અને વધીસોની સલાહો પણ રમુજ હોય છે. ધજનેરાને કહીએ કે આવી જતનું મકાન કરવું છે એટલે એ કાયદા પ્રમાણે ભીંતોની જગાહ, ચાંલકાઓનાં, માપ વગેરે તમને ખતાવે પણ એવું ઘર શું કામમાં આવશે? અથવા એ ઘરમાં રહી શકાશે કે નહિ એનો તો વિચાર જ ન કરે અને તૈયાર થયા પછી કહીએ કે, 'આમાં તો રહેવાય એવું નથી,' અથવા 'આ તો જાપડું તદ્દન ગળે છે,' એટલે કહેશે કે 'આટલું વધારો, સીમેન્ટના જાપરા ઉપર 'રેમેરોઈડ' પાથરો,' વગેરે વગેરે. અને વધીસોને પ્રુજીએ કે 'આ ભાંજગડનું શું કરવું?' એટલે એ કહેશે 'કેસ મોડેલ' કેમમાં દારીએ તો કહેશે 'અપીઝ કરો.' કુંકામાં તમે જેમ દોડદોડી કરો તેમ જગમાં વધારે સપડાઓ અને ચુસાતા જવો, છતાં તમને એમજ લાગે કે આ ખરાબર કર્યું; આમ કરવાની જરૂર જ હતી. આનું નામ સંસ્કૃતિની વાળ. એ વિવેકબુદ્ધિય અંતઃચક્તુ ઉપર એક જાતની એધારી નાખે છે. અને આ સંસ્કૃતિના દસાસોની દસાલી કેવી અપ્રતિદત છે એ વધીસોનાં ખીસો જેણે લંધા હોય તેને દીવા જેવું દેખાય છે. દમણો એક અનુભવી પુરો દાખલો આપ્યો કે સોફીસી-ટરને 'તમાઈ બીક કેટલું છે એ લખજો' એમ કાગળ લખ્યો એટલે સોફીસીટરે એ કાગળ વાંચવાનાં પણ ફીયા બીકમાં ચડાવ્યા. શી ખુશી! આ તો આપણી જૂની સંસ્કૃતિમાં રસ્તે નીકળનાં પુણ્ય બ્રાહ્મણ મળે તો એને નમસ્કાર કરી દક્ષિણા આપવી વેદ્યએ એના જેવું થયું. માત્ર ફેર એટલો કે જૂની રૂઢિમાં દક્ષિણા આપનાર કેટલી આપવી તે નક્કી કરના, આ લેનારો નક્કી કરે છે.

સંસ્કૃતિ ટકાવી રાખવાની કેવી પ્રયુગ વાસના સંસ્કૃતિવિધાયકોમાં હોય છે એ સંસ્કૃતિ પ્રચારકોને આપેલા રક્ષણ ઉપરથી પણ દેખાય છે. બ્રાહ્મણોને દાન આપવાના જેમ અસંખ્ય પ્રસંગો ધર્મ નિબંધકારોએ ગોઠવ્યા છે, અને મૃગથી બ્રાહ્મણના રક્ષણ માટે ખાસ કાયદાઓ, સંસ્કૃતિકારોએ ઘડ્યા છે. તેમજ આ જમાનામાં કાયદાથી દાક્તરોને તો અધૂરું રક્ષણ મળ્યું જ છે. પણ મોટર દાંકનારાઓને કેટલું રક્ષણ મળ્યું છે એ વેચા જેવું છે. મોટરની ઝડપમાં માણસ આવી જાય તો એ અકસ્માત ગણાય, એમાં મોટર દાંકનારની બેદરકારી-જો ભાગ્યેજ પૂરતાર થાય-પૂરતાર થાય તો પણ એની શિક્ષા નહીંજ. શા માટે? કારણ કે મોટરો, રેલ્વેઓ, વિમાનો વગેરે આ સંસ્કૃતિનાં આપરચક સાધનો છે. આ સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલા ધણાને એમ જ લાગે છે કે રેલ્વે, તાર, મોટર વગેરે વગર જગત્ ચાલે જ કેમ અને એના પગર જગત્ ન ચાલે તો એને અંદે ચના સુન્દરોએ સમ્ય ગણવા જ વેદ્યએ. જૂના કાગમાં બ્રાહ્મણ અધ્ય મનાતા, આજે મોટર દાંકનારા.

જૂની સંસ્કૃતિનું જોર હતું ત્યારે એ વખતના અતિ હુદ્દિશાળી માણસોને પણ ગ્રાહ્યતાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા લાગતી હતી. અત્યારે મોટા દાકતરની સલાહ ન લીધી એટલે દરદી બચ્યો નહિ એમ જે તીવ્રતાથી લાગે છે તેજ તીવ્રતાથી એ વખતે અમુક સંસ્કાર કે અમુક ધર્મકાર્ય ન થયું એટલે ખરાબ પરિણામ આપ્યું એમ લાગતું. (એ વખતે જે વૈદ્યો તો હતા જ.) હમણું જ એક દાખલો જોયો. એક ગૃહસ્થની ભેંસોને માતા નીકળ્યાં. એક પછી એક ૧૫-૨૦ ભેંસો મરી ગઈ. જૂની સંસ્કૃતિમાં જ ઉછરેલા ગૃહસ્થને એક જ ઉપાય સૂઝ્યો કે ' જો હવે ભેંસો બચે તો અંખાછનાં દર્શન કર્યો પેલાં દૂધ ન ખાવું. ' તેણે માનતા લીધી; બનવા કાળને આગળની ભેંસો બચી ગઈ. એના મનમાં માનતાના ફળ વીશે લેશ પણ શંકા નથી. થોડા મહિના પેલાં બનેલી આ વાત છે. મારી કહેવાની મતલબ, આ જમાનામાં ફાટી નીકળતો એથી રોગ લાગુ પડે ત્યારે દરદીને તદ્દન છૂટું રાખવાને બદલે કે રોગ્ય ઉપચારને બદલે માનતા લેવી, એમ નથી, પણ સંસ્કૃતિની જાળ કેવી. માટે છે એ જ ખતાવવાની છે. ત્યારે એક સંસ્કૃતિનું જોર હોય ત્યારે એમાં ઉછરનાર એ સંસ્કૃતિએ આપેલ દૃષ્ટિથી જોઈ શકે છે, બીજી દૃષ્ટિ લભ્યજ નથી. કારણ કે સંસ્કૃતિ ઉત્પાદકો વિજ્ઞાન, ધર્મ, રાજ્ય, સાહિત્ય, વેપાર, શ્રદ્ધિ (હાલની ફેશન) બધાં તરફને ધ્યાનમાં રાખે છે અને એ બધાંની મદદથી સંસ્કૃતિની જાળ ઝુલે છે અને વૈજ્ઞાનિકા, સ્મૃતિકારકો (કાયદા બાંધનારાઓ), શિક્ષકો, વૈદ્યો, દાકતરો, ઇન્જીનેરો, ધર્મોપદેશકો બધા મૂળ સંસ્કૃતિ જાળને અનુસરીને જ વિચાર કરે છે, સંસ્કૃતિને અનુરૂપ વિચારો જ ફેલાવે છે અને જગતમાં સંસ્કારી છુપવ એથી જુદી જાતનું ન જ હોઈ શકે એમ પ્રગટના ભોલિયાં દેખાઈ દે છે. વિજ્ઞાન, ધર્મ, સાહિત્ય, બધું આ સંસ્કૃતિના તેજમાં દેદીખમાન લાગે છે. વિચારશૂન્ય, આલિશ અને હાનિકારક શ્રદ્ધિઓ પણ સંસ્કૃતિના તેજમાં મોહક દેખાય છે. આપણી અનેક શ્રદ્ધિઓના પ્રાચીનાભિમાની જે બચાવ કરે છે તે આ સંસ્કૃતિ જાળની દૃષ્ટિ અને એ જૂની જાળમાંથી નીકળેલા જૂની શ્રદ્ધિનો દા. ત. શિખાનો ત્યાગ કરે છે; અને નવી શ્રદ્ધિઓ-જૂની જેવીજ હંતુશૂન્ય-મૂછો મુંઝવવા વગેરેનો સ્વીકાર કરે છે; એ પણ જાળની જ ખુખી.

સંસ્કૃતિની જાળ સમગ્રપ બાળને ધોળે છે, વર્ણવેલની તો એ જનની છે. અન્યજને દારૂના પ્રસંગમાં જૂની સંસ્કૃતિની જાળ કેટલી નડે છે એ આપણને સુપરિચિત છે અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ કેવા ભયંકર વર્ણવેલને પોષી રહી છે એ એશીઆ, આફ્રીકા અને અમેરિકાની બીજી પ્રગએલી કનડગતો જોવાથી સમગ્રજ છે. એથી પણ વધારે મનુષ્યજાતિને રથને સંસ્કૃતિની કલ્પિત મૂર્તિને બેસારીને સંસ્કૃતિના રક્ષણના બદલાતી માનવ જાતિના નાશનાં બીજ વેરનારૂં વિશાળ સાહિત્ય યુરોપમાં અને વિશેષ તો અમેરિકામાં ઉત્પન્ન થઈ રહ્યું છે. સંસ્કૃતિ જાળનું સ્વરૂપ જોવા માટે આટલા છુટકે દાખલાઓ બસ છે. આથી વધારે કાંઈ સિદ્ધ કરવાની હિંમત નથી. સંસ્કૃતિ જાળ છે એ વાત ખરી પણ એ વર્ણ છે અથવા એથી કરી દિત થતું નથી એમ કહેવાની મતલબ નથી. માનવસમાજને અનેકમા દિતકારક હોવાથી જ સંસ્કૃતિની જાળ ઉત્પન્ન થાય છે અને ટકે છે. પછી આપણી જૂની સંસ્કૃતિ અને હાલની સંસ્કૃતિ વચ્ચે સરખામણી કરવાનો કે એમાંથી એકને ચઢીઆતી કહેવાનો પણ હિંદુશ નથી. વસ્તુતઃ કેંઈ પણ સંસ્કૃતિ ગમે તેટલી દિતકારક હોય છતાં એ એક જાતની જાળ છે, અને એમાંથી છુટવું એ જાતીને આપાજાળમાંથી છુટવા જેટલું જ જારે છે.

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

બૃહદ્ ગૂજરાતની એક વીસારે પડેલી પ્રાચીન શાખા*

શાન્તિનિકેતન. ચુરુ ૮-૪-૨૬

સ્નેહી મુરબી શ્રી બદુભાઈ,

ગયો પત્ર બદુ ઉતાવળમાં લખેલો એટલે આ પત્રમાંની વાતો તેમાં ન હતો લખી શક્યો. વળી તે પત્ર લખ્યા પછી આજ મુઘીમાં થોડું નવું થે મળ્યું છે.

આપના વર્ગમાં બેઠાં બેઠાં ભાષાશાસ્ત્રના જે શબ્દો કાને પડેલા તેને પરિણામે બીજું તો કંઈ નહિ પણ એ વિષયની વાતો કરવામાં તો ખૂબ રસ પડતો થયેલો. વળી અહીં જુદી જુદી ભાષા બોલનારાઓ બેઠા થયેલા એટલે કંઈપણના તેજ થોડાએને અને છલતે વિદ્યવાને વિશાળ ક્ષેત્ર મળ્યું. એક દિવસ બે ત્રણ આંધ્ર મિત્રો સાથે બેસીને ભાષાશાસ્ત્રના મારા વિશાળ જ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરતો હતો એવામાં મદુરાથી નવાજ આવેલા ભાઈ મુખ્યારામન આવીને કહે,—"નગીનદાસ, આ તમારી ગૂજરાતી ભાષાનું મૂળ કયું ?" ભાષાશાસ્ત્ર વિશે લાંબાં ચોક્કસ ભાષણો છોડનાર માલુસ પોતાની જ માન્યભાષાનું મૂળ ન બતાવી શકે તો તો પછી તેનું માન શું રહે ? આથી આ બંદાએ તો જોરે કંઠી દીધું—"સૌર-સેની પ્રાકૃત." પણ પ્રશ્ન પૂછનાર ભાઈ તો આગળ વધ્યા, "ત્યારે મરાઠીનું મૂળ પણ એજ હશે ?"

"ના, ના. મરાઠીનું મૂળ તો વળી જુદું છે." આપણે હંકમાં પતાવ્યું પણ તે ભાઈ કંઈ અટક્યા નહિ.

"કયું ?"

"મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત."

આ ભાઈને આમ એકાએક જાણી ભાષાઓનાં મૂળ જાણવાનો કેમ શોખ થઈ આવ્યો એનો હું વિચાર કરું છું એટલામાં તો એ ભાઈએ વળી આગળ ચલાવ્યું,—"હું મદાસ ઇલાકાત મદુરા સહેરથી આવું છું. જતે મૌરાહ છું. અમો દ્રાવિડ નથી. અમો મૂળ તો ગૂજરાતથી ત્યાં ગયેલા. અમો ત્યાં મદાસ ઇલાકાતમાં પણ ગૂજરાતીઓ સાથે બદુ જ વતણી લગી જઈ શકીએ છીએ. સંકેતે વરસો થયાં અમે ત્યાં રહીએ છીએ છતાં અમે દ્રાવિડો સાથે લગી જ શક્તા નથી. અમારા તરફ પણ ગૂજરાતી વેપારીઓ છે. તેઓ પોતાની પેઠીઓમાં અમેને જ રાખે છે. અમારા સિવાય બીજા કોઈનો તેઓ વિશ્વાસ કરતા નથી. અમો પણ સારી વેપારી શુદ્ધિવાળા ગણાઈએ છીએ. અમારી ભાષા

* મૂળ એક સાધારણ પત્ર જ છે પણ તેમાં આજની માહિતી અને સંજ્ઞાઓ, વિચારો, સર્વ સપક્ષ મુક્તિ થોડાં દોષોથી મૂળ પત્ર છે તે સ્પષ્ટ થાય છે.

—તમી.

પણ તામીલ કે બીજી કોઈ દ્રાવિડ ભાષા કરતાં તદ્દન જુદી છે. એવું માનવામાં આવે છે કે, અમારી ભાષા ‘સૌરાષ્ટ્ર’માંથી તમારી ભાષા ગૂજરાતી ઉતરી આવેલી છે. અમારી ભાષામાં મરાઠી શબ્દો ઘણા જોવામાં આવે છે. આથી મેં ધાર્યું કે ‘સૌરાષ્ટ્ર’ અને મરાઠીનું મૂળ કોઈ એક જ હશે અને તેમાંથી જ ગૂજરાતી પણ આવી હશે.”

આ સાંલજાને મને તો કોઈ નવા દેશ જાતી ગયો હોય એવો આનંદ થયો. આ લોકો વિષે વધુ જાણવાની-આસ કરીને તેઓની ભાષા વિષે-ખુબી ઇચ્છા થઈ. આ ભાષા પાસે કેટલીક નોંધ હતી તે લઈ આવ્યો અને વાંચી. The Mysore Economic Journalમાં થોડા વખત પર આ લોકોની આર્થિક સ્થિતિ વિષે એક લેખમાળા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. તેની રાજ્યાતના લાગમાં એ લોકોના ઇતિહાસ, રીતરિવાજ વગેરે વિષે થોડી માહિતી હતી. તેની જ આ નોંધ એમણે કરી હતી. હું આ અંગે લઈ આવ્યો અને લેખો જોઈ ગયો. લેખમાં લેખકે The Indian Antiquarian ના પંદરમા વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા એક લેખનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. આથી હું તે જોવા ગયો પણ તે વરસનું Antiquarian જ ન મળ્યું. વળી Madras Gazetteerમાં પણ એ લોકો વિષે એક લેખ છે એવું તેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું આથી Madras Gazetteer જોળવા લાગ્યો. પણ તે એ ન મળ્યું. આથી લઈ બેઠો હું તો Imperial Gazetteer of India. મદુરા શહેર વિષેની માહિતી આપતાં લેખક લખે છે કે પત્તુલકારન નામની એક વલુકર કેમ પત્તુ લી [ગૂજરાતીની એક બોલી (dialect)] બોલે છે. એ લોકો ખુબ જ લાંબા વખત પહેલાં ગૂજરાતથી અહીં આવ્યા હતા એમ માનવામાં આવે છે. મદુરામાં તેઓ ‘મોંડી’ સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે.

આનું અંગ્રેજી પણ ઉતારું ?

“The Patnulkarans (43000), a weaving community, which speaks Patnuli (a dialect of Gujarati) and is supposed to have migrated from Gujarat long ago, are found in large numbers in Madras City. —Imperial Gazetteer, Vol. XVI. 393.”

પેલા લાઇ પોતાની કેમને અને ભાષાને ‘સૌરાષ્ટ્ર’ કહે છે ત્યારે અહીં આ પત્તુલકારન નામ નીકળ્યું. એક જ હશે કે કેમ એવી સંકો પણ મનમાં ન આવી કારણ જુદા હોય તો તો વળી આ એક નવી વાત બહી.

Imperial Gazetteerનાં પાનાં ફેરવવાં ચાલુ રાખ્યાં. મદુરા જિલ્લા વિષે માહિતી આપતાં લખવામાં આવ્યું છે કે જિલ્લામાં સૌથી અગત્યનો દુધર રેશમ વણવાનો છે અને તે મદુરાના પત્તુલકારોના હાથમાં છે.

The most important art in the district is the silk weaving carried on by the Patnulkarans of Madras City.

—Imperial Gazetteer Vol. XVI. 397. 8.

આગળ ઉપર વળી લખવામાં આવ્યું છે કે આ પત્તુલકારો ગૂજરાતથી આવેલા છે અને ગૂજરાતની જ એક બોલી બોલે છે. એવું માનવામાં આવે છે કે તેમનાં વંશજોએ

નિરૂપિત નાથે સમગ્રવીને મદુરામાં રાખ્યા હતા. તેઓ પોતાને બ્રાહ્મણ કહેવડાવે છે, અને બ્રાહ્મણોના જેવી ઉપાધિઓ ધારણ કરે છે.

The silk-weavers called Patnulkarans are immigrants from Gujarat and speak a dialect of Gujarati. It is said that their forefathers were induced to settle in Madura by Tirumala Naik. They claim to be Brahmins and call themselves by Brahminical titles.

—Imperial Gazetteer Vol. XVI. 406.

આટલું વાંચ્યા પછી એવો ખ્યાલ આવ્યો કે એ લોકોની સિધિ તો બેઠ. મથો તે ભાર્ગ પામે. “નમારા મૂળાક્ષરો લખી આપો ને.” જરા દસીને કહે, “મને નથી આવડતા.” એમને પોતાની ભાષા વાંચનાં લખનાં નથી આવડતી. પાછા એમો વાતે વળગ્યા. તેઓ કહેતા લાગ્યા, “અમારી ભાષામાં બહુ પુસ્તકો નથી લખાયાં. બાળપોથી વગેરે થોડી પાઠમાળાઓ છે અને તે સિવાય બીજી થોડી ચોપડીઓ છે તેજ. મને માત્ર પહેલા છ સ્વરો જ લખનાં આવડે છે.”

“અરે ભાર્ગ, છ તો છ. લખોને.”

‘અ’ લખ્યો. જરાયે મળનાપણું ન મળે. ‘આ’ લખ્યો. અહીં પણ તેલુંજ. પછી ‘ઇ’ લખી. બરાબર ગૂજરાતી. ‘ઈ’ લખી તે પણ બહુ જ મળતી. ‘ઉ’ અને ‘ઊ’ પણ બરાબર ગૂજરાતી જ. આટલું જોયા પછી તો મારી ઉત્કંઠાનો પાર ન રહ્યો. જેમ અને તેમ જલ્દીથી બાળપોથી વગેરે ચોપડીઓ દેશથી મંગાવવાને મેં તેમને કહ્યું. તેમને પણ પોતાની ભાષાનું મૂળ જાણવું હતું—પોતાની ભાષાને ગૂજરાતીની માતા કહેવવી હતી—એટલે તરત જ કાગળ લખાઈ ગયો. પણ ચોપડીઓ આવનાં આવતાં ઘણા દિવસ વહી ગયા. મારી અધીરાઈ વધી. બાળપરે એક દિવસ ચોપડીઓ આવી પહોંચી. સિધિ જોઈ. ગૂજરાતી સિધિને જ દ્રાવિડ વેશ ન પહેરાવ્યો હોય! આ સિધિ પર તામિલ અને તેલુગુ સિધિની ફીક ફીક અસર થઈ છે જતાં દ્રાવિડ વેશ પહેરેલા એ ભાઈઓની માફક તેમની એ સિધિને પણ ગૂજરાતી તરિકે ઓળખવામાં જરા પણ ચાર સામે એમ નથી. તમોજ જુવોને!

[illegible]

અંધી બે શબ્દો કહેવા જોવા લાગે છે. 'હૃ' ની પાસે (તે) અખંડ છે તે
ક્રોમ જ્ઞાતવા કે એ તેજશ્ચ છે.

વળી અંગતો સાથે સ્વશે નેજાની રીત થનાવા 'જ'ની આરાધરી આપી છે. 'જ'ને દ્વસ્વ 'ઘ' નેજાની રીત પણ લેકુચ છે.

અંજનને ખોડા કરવાની રીત પણ જાણી છે. તે પણ આપણને મળતી છે.

स्वरोमां वधुं भगतापलुं नयी पलुं व्यङ्ग्योमां तो गलुं भगतापलुं छे,

એમાં પણ દ્રાવિડ ભાષાઓની માફક બે 'એ' છે. વળી આપણે વ્યંજનો જેમ નીચે એક ચિન્હ કરીને ખોડા લખીએ છીએ તેવી જ રીતે એ લોકો પણ નીચે જ ચિન્હ કરીને ખોડા વ્યંજનો લખે છે.

આ જોઈને તો થયું કે એ ભાષા વિશે અને એટલું વાંચી નાંખું. પણ મંજરીયાં તે જ ખબર નહિ ગયો હું તો Linguistic Survey of India પાસે. પણ મારાં નસીબનીયે બલિદારી ! આ ગ્રંથના યે બધા ભાગો મને અહીં ન મળ્યા. પેલા ભાષ્યએ કહેલું કે મરાઠી સાથે મળતાપણું છે એટલે મરાઠી ભાષાના વિવરણવાળો ભાગ લઈ ઉધામવા મંડ્યો. ઉધામતાં ઉધામતાં મોટી અક્ષરોવાળું પાતું આવ્યું. તે જોતાં જ મારા પેટમાં તો ફાળ પડી કે રખેને પેલા અક્ષરો આને મળતા ન હોય. ગૂજરાતી મટી જાય તો ? તરત જ મોટી અક્ષરો ઉતારી લીધા અને ગયો ઓરડીએ. બંને સરખાવતા બેઠો. પેટમાં ટાટક વળી, ના અક્ષરો તો ગૂજરાતી જ છે. પાછો ગયો અને આખું થોડું ઉધામ્યું પણ એ ભાષા વિશે કશું જ ન મળ્યું. ગૂજરાતીની ઉપ-શાખાઓ જેવી બીકી વગેરે ભાષાઓનાં વિવરણવાળો ભાગ લીધો પણ ત્યાં પણ તે જ દશા. Census Report માં ભાષાઓનાં વિવરણનો ભાગ જોઈ ગયો પણ ત્યાંયે કશું ન મળ્યું. Madras Year Book હાથમાં લીધી, પણ તેમાં તો માત્ર તે લોકોની વસ્તીગણતરી, કેળવણી વગેરે માહિતી પિના બીજી દશી માહિતી નહતી આપી.

પછી તો અમે બંનેએ બેસીને અક્ષરો શીખવા માંડ્યા અને શબ્દોના અર્થો ફરવા માંડ્યા. એ ભાષા ભાષા સમજે છે ખરા, લખનાં વાંચનાં નથી આવડતું. શબ્દો જોતાં જોતાં હું ચકિત થઈ ગયો. આટઆટલા શબ્દો હજી લગભગ તેના તે જ સ્વરૂપમાં જળવાઈ રહ્યા છે. કેટલાકમાં કેટલાક નિયમિત ફેરફાર થયા છે તે તો આ યાદી જોતાં જ જણાશે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ મરાઠી, તેલુગુ, તામિલ શબ્દો પણ આપ્યા છે જેથી ગૂજરાતી સાથેનો સંબંધ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે. વળી આમાં ઘણા શબ્દો એવા પણ હશે કે જેને મળતા ગૂજરાતી શબ્દો કદાચ કાઠિયાવાડમાં હશે પણ હું તે ન જાણતો હોઉં. આથી તેવા શબ્દોના અર્થ અંગ્રેજીમાં આપું છું જેથી તેવા શબ્દો ગોઠવી શકાય.

સૌ.	ગૂ.	મ.	તા.	ફ.
અમિ	અમે			
અપુલ	self
અલિ	અલિ	woman: wasp
અંબો				mother
અંકરો	અંકુર			
આયુ	આયુ			
એસા	અસા			
ઓસ	ઓસ			
કાલુ	કાલ (સમય)			
કોડો	કોડો			
ખીર	ખીર			

સૌ.	મુ.	મ.	તા.	ઈ.
ખેત	ખેત (ખેતર)			
ગેડી	ગાડી			
ગોવડો	ગોવાળ			
ધેર	ધર			
છાયડો	છાંયડો			
ઝાડુ	ઝાડ			
નાંખે				mug
પુરેત	પુરોહિત			
પોતી	પોથી			
શીખ	શીખુ			
ફદો	પદો			
ખી	ખી (ખીજ)			
મુકરો	મુકુર (આયનો)			
ખેતન	મન			
રાડલી	રાંડ
રાડો	રાડેલી
લુગડો	લુગડું
લોખી	લોખી			
વાડી	વાડ			
સકુન	સકુન			
સાંગડો	સાંગડું			
સીડી	સીડી			
સુરી	ધુરી			
શેરો	શેરો	
દિસુ	દિસાળ			remark
દાવડ	દાવડું			
વાશુ	વાધ			
કાસખો	કાચખો			
ગુલ	ગુ			
ખરી	ખરી	
દાંત	દાંત	hoof
અંગતી	અંગળા	ivory
હંચાઈ	અંગૂઠો			
નેક	નખ			
મુસુંગુ	મૂછ			
		નકમ		
		મુસુંગુ		

સૌ.	ગુ.	મ.	તા.	દ.
દાડી	દાડી		દાડી	
મિ	દુ	મિ		
તું	તું			
તુમિ	તમે			
પે	પા			
કર	કર			
લિકિક	લખ			
દુહ	કાદ			
ખિસ	ખેસ	ખિસ		
નિજ	ઉધ	નિજ		
ચાક	ચાક			
ન	ન			
આપ	આપ			
ખસે	કે			
ખસિ, આપ	લઈ આપ			
ચોડુ	વાંગતું		ચંદુષ્ટા (તે.)	
દુહ	ઉધાડ			
પપણી	લવાં			
ચોરો પાપત્ર	પાંપણુ			
ભિતર	ભિતર			
ભરાડ	ખહાર			
નાક	નાક			
કાન	કાન			
જીભ	જીભ			
દાંત	દાંત			
હોદ	હોદ			
સૌ.	ગુ.	મ.	તા.	દ.
ધરી	ધાંટો			
મળા	મળું			
હેમ	જાતી			
પોટ	પેટ			
કેડ	કેડ			
પાટ	ખીંડ			
મટી	નંગ			
ચુડગ	ચુંદણુ		મટી (કમર સ્થાન)	

સૌ.	ગૂ.	મ.	તા.
ખભો	કોણી		
ખાંધ	ખાંધ		
તળહાથ	હથેલી		
હાથ	હાથ		
ઉંદ્રે	એક		ઉંદ્રે
દિય	એ		એરંદી
ચિન	તણ		મુંડે
ચાર	ચાર		નાંગ
પાંચ	પાંચ		અમ-દ
સો	છ		ચાર
સાત	સાત		એવ
આઠ	આઠ		એઠ
નવ	નવ		ઉત્પદ
દસ	દસ		પત
ધ્યાર	અગિઆર		
બાર	બાર		
તેર	તેર		
ચૌદ	ચૌદ		
પંદર	પંદર		
સોળ	સોળ		
સત્તર	સત્તર		
અઠાર	અઠાર		
ઓગણીસ	ઓગણીસ		
ગાંધ	બંધ કર		
તાંડ	મેં		
ખારસ	ખાઉ		
મુરમુ	ધરણી		
ધામ	દોડ		
જાખરો	ખૂણો		
એડો			
ઓ-તુ			
ઉડો			
કીડ			
હરમો	ચરમા		
ચીલ			

ગ્રીક
ધુગુ
તોડી

pond
shop
neglect

આમાં કેટલાં મરાઠી છે તે તો કોઈ મરાઠીને પૂછવાથી જાણશે. મરાઠી શબ્દો ધણુ છે એમ એ લાઇ કહે છે.

Castes and Tribes of Southern India નામનો એક ગ્રંથ છે. તેના છંદા ભાગમાં આ લોકો વિશે એક લેખ સારી સરખી માલિતીવાળો છે. એ લેખનો સાર અત્રે આપવાનો લોભ ખાળો શકતો નથી. એટલે તમારે તે વાંચવોજ રહ્યો.

સને ૧૯૦૧ ના મદ્રાસ Census Report માં પત્તુલકારો વિશે લખવામાં આવ્યું છે કે તામિલ દેશમાં એક જાતના પરદેશી વંશકરો જેવામાં આવે છે. એ લોકો પત્તુલી કે ખત્રી નામની ગૂજરાતીની એક બોલી બોલે છે, અને એ લોકો મૂળ ગૂજરાતમાંથીજ આવેલાં છે. અહીં તેઓ પત્તુલકારન અથવા રેશમના લોકોને નામે ઓળખાયા છે. ગૂજરાતની દક્ષિણે મંદસોર (Mandassore) માં આવેલા કુમારગુપ્ત (ઈ. સ. ૧૪૭૩) ના શિલાલેખમાં તે લોકોનો પટ્ટવાયકના નામથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે. યજ્ઞ મહુરાની રાણી મંગમ્માલ (Mangammal) શાસનકાળમાં પણ તેઓને એજ નામથી ઉલ્લેખવામાં આવેલા છે. પણ હમણાં હમણાં તેઓએ-પોતે સૌરાષ્ટ્રમાંથી આવેલા માટે-પોતાને સૌરાષ્ટ્ર કહેવડાવવા માંડ્યું છે. તેઓ પોતે બ્રાહ્મણ હોવાનો દાવો કરે છે. મંદસોરના શિલાલેખમાં તેઓને યોદ્ધાઓ અને વણકરો કહેવામાં આવેલા છે. ઈ. સ. ૧૭૦૫ માં અહાર પત્તુલકારોને ઉપકર્મ (જનોબ બદલવાનો વિધિ) કરવા માટે પકડવામાં આવ્યા હતા. આ મામલો હેઠ રાણી મંગમ્માલ સુધી પહોંચ્યો હતો. રાણીએ મોટામોટા પડિતોની મલા બોલાવી અને તેઓની સજાદથી એવું કરમાન બહાર પાડ્યું કે એ લોકોને પણ બ્રાહ્મણોના જેવી કિર્વાવિધિ કરવાની છૂટ છે.

Gazetteer of Madras District માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પશ્ચિમ માળવામાં આવેલા મંદસોરના શિલાલેખમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે રાજા કુમારગુપ્ત (અથવા તેના કોઈ અધિકારી) એ પટ્ટવાયોને હાટ દેશમાંથી લાવીને ત્યાં રાખ્યા હતા અને તેમનો રેશમનો ઢુનર ચાતુ રાખવાને મમગન્યા હતા. મુસલમાનોએ જ્યારે મંદસોરનો નાશ કર્યો ત્યારે આ લોકો દક્ષિણમાં દેવનગરી નામના શહેરમાં ગયા. આ દેવનગરી તેજ દાસનું દૌલતાબાદ અને તે વખતના યાદવોની રાજધાની. જ્યારે મુસલમાનોએ દેવનગરી પર હુમલો કર્યો ત્યારે આ લોકો વિજયનગર નાકા અને ત્યાંથી આખરે મદુરા જઈને રહ્યા. આ ઇતિહાસ હજુ સુધી એક વિચિત્ર રિવાજને લીધે સારી રીતે જળવાઈ રહ્યો છે. લગ્ન પહેલાં વરપક્ષ જ્યારે કન્યાનું માથુ કરવા જાય છે ત્યારે કન્યાપક્ષ અમુક ઠરાવેલાં શબ્દોમાં વરપક્ષને પ્રશ્ન પૂછે છે કે તમે કેટલું છો અને ક્યાંથી આવો છો? આના જવાબમાં વરપક્ષ કહે છે કે અમે સોરઠ દેશથી આવ્યા છીએ. દેવનગરીમાં અમે રહ્યા હતા અને મુસલમાનના ઉપદ્રવને લીધે ત્યાંથી અમે વિજયનગર આવ્યા હતા, અને વિજયનગરથી મદુરા આવ્યા છીએ. પછી વરપક્ષ કન્યાપક્ષને તેજ પ્રશ્ન પૂછે છે અને તે જ જવાબ સાંભળે છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૨માં સાક્ષેપના કલેક્ટર Mr. M. D. Cockburn ની દેખરેખ હેઠળ એક મરાઠી ગ્રંથ (manuscript) તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો તેમાં પણ આ ત્રાત બરાબર આવી જ રીતે કહેવામાં આવી છે. વિશ્વવનગર પડ્યાં પછી આ લોકોમાંના કેટલાક એંગલોર ગયા હોય એમ લાગે છે. ત્યાં પણ પટવેગર નામની રેશમ વણનારી મળ રહે છે અને તેઓ પણ પત્નુલીને મળતી જ બોલી બોલે છે.

• ઇ. સ. ૧૮૭૧ મૈસુરના Census Report માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે એવું કહેવામાં આવે છે કે દંદરબ્દી ન્યારે મદ્રાસની ચર્ચા પરથી પાછો ફરતો હતો. સારે તે જોરજુલમથી આ લોકોનાં વીસપચીસ કુટુંબો પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો અને તેઓને મંત્રમમાં અને શ્રીરંગપદમમાં રાખ્યા હતા.

Mr. H. A. Stuart પોતાના Manual of the North Arcot District માં જણાવે છે કે આ પત્નુલકોના કહેવા મુજબ તેઓ મૂળ તો બ્રાહ્મણ હતા અને મુરત જિલ્લામાં આવેલાં દેવગીરી નામના ગહેરમાં રહેતા હતા. પૂરા બાર મહોડાના તેઓની વસ્તીથી ભરેલા હતા. કંઈ કારણથી એક મહોડાના લોકોને ન્યાત બહાર મૂકવામાં આવવાથી તેઓ દક્ષિણ તરફ ચાલી નીકળ્યા અને તિરૂપતિ, આર્નિ, બેંગ્લોર, ત્રિચિનોપલ્લી, તંતવર અને મદુરામાં વસવા લાગ્યા. બીજી એક વાત એવી છે કે તેઓ દર વરસે દિવાળી પર લક્ષ્મીને અમુક ચોક્કસ દરારેના પ્રમાણમાં રેશમી વસ્ત્રો ધરાવવાને બંધાયેલા હતા. એક વખત એવું બન્યું કે તેઓ પુરતા પ્રમાણમાં રેશમી વસ્ત્રો ધરાવી ન શક્યા. આથી દેવી કોપ્યાં અને શાપ દીધો કે આજથી તમે બ્રાહ્મણમાં મણાશે નહિ. પણ આમ છતાં તેઓ હજી પોતાને બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. તેઓમાં જેઓ વ્રજી વાંચી શકે એવા છે તેઓ પોતાની બાપા વખતમાં તેમજુ ત્રિપિનો ઉપયોગ કરે છે.

Manual of Madurai Districtમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે એ લોકો મુરતના રેશમ-વણકરો છે. એઓને પહેલાંના વખતમાં કોઈ નાયક રાજ્યએ કે પછી ખુદ તિરૂમલ નાયક મદુરામાં રહેવાને બોલાવ્યા હતા. તેઓ બીજી ન્યાતો કરતાં છુટા જ રહે છે, અને પોતાની જ ભાષા બોલે છે. તેઓ પોતાના રીતરિવાજોને પણ ચીવટાઈથી વળગી રહ્યા છે. તેઓ દેખાવમાં તામિલો કરતાં નફન છુટા જ છે. રંગે આજી પીળા રંગના, મુંદર અને શુદ્ધિમાન દેખાવના હોય છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં Madras Mailમાં જે એક વાતી (note) બહાર પડી હતી તેમાં પણ તેઓને વિષે કેટલીક માહિતી આપવામાં આવેલી છે. તેઓ બધા જ મુસ્લિમ વસ્ત્ર-ત્યાગારી છે.

The Saurashtra Literary Societies of Madurai and Madras નાથી ૧૮૯૧ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ The History of the Saurashtras in Southern India નામના પુસ્તકમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ લોકો ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલા હતા ૧ Goundas (chiefs), ૨ Saulins (elders: કુલીન ?), ૩ Voyddos (physicians વૈદ ?) અને ૪ Bhoutuls (religious men ભટ ?) xxx આ સૌરાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણો પણ તો બહુ ધર્મિક જીવન ગાળતા હતા પણ દમણ-દમણ

તેઓએ બુદ્ધ બુદ્ધ બંધા કરવા માંગ્યા હં. x x x પત્નુલગર (Patnugar) એટલે રેશમ વણનાર. દક્ષિણ દિશમાં સદુ પણકરોને માટે આ શબ્દ વપરાય છે અને કેટલાક લોકો ખૂલથી સૌરાષ્ટ્રને પણ એ નામથી જ ઓળખે છે. સૌરાષ્ટ્ર પહેલાં સૂર્યપુત્ર હતા એમ માનવામાં આવે છે કારણ કે સૌર=સૂર્ય.

ત્રાપણકારના પત્નુલકારો વિષે લખતાં Mr. N. Subramani કહે છે કે આ લોકો આજા પીળા રંગના, મુંદર અને શુદ્ધિમલ દેખાવના છે. તેઓ બીજા લોકોથી તદ્દન અલગ રહે છે, અને પોતાની જ ભાષા બોલે છે. તેઓ મોતાના રીતરિવાજો પણ બહુ જ ચીવેતા-છથી જાળવી રહ્યા છે. દમણનાં જ સૌરાષ્ટ્ર વિધિ બોધી કાઢવામાં આવી છે, અને પ્રાથમિક પાઠ્યપુસ્તકો વગેરે પણ છપાયાં છે. તેઓ સંગીતના શોખીન છે. તેઓ શુદ્ધ અપશુદ્ધનમાં બહુ માને છે. આ રહ્યા થોડા નમુના.

શુદ્ધન. ૧ જળખર્ચો ઘડો, ૨ જળનો દીવો. ૩ શૂદ, ૪ પરબેસી સ્ત્રી, ૫ સોનું વગેરે.

અપશુદ્ધન. ૧ દગ્ધમ, ૨ જાલ્મણ, ૩ રોગી, ૪ શરીરની બોડવાળો, ૫ દંધણ, ૬

તેવ, ૭ ગધેડું, ૮ સાવરણી, ૯ વંખો, ૧૦ નિકમ (Pick axe).

વળી એ લોકોમાં છુંદણનો શોખ ખબર પૂર જોરમાં ચાલુ છે.

એ લોકોના રીતરિવાજો વિષે થોડું ઉતારું હોય તો ? ઉતારું ત્યારે.

ધર્મની દૃષ્ટિએ જોતાં એ લોકોના પ્રભુ ભાગ પાડી સકાય. (૧) ચોખ્ખા વૈખ્યવો. એઓ વૈખ્યવોનાં જીવો તિલક ધારણ કરે છે અને મોતાને વડકલ (Vadkhalav) કહેવ-અવે છે. (૨) સ્માર્તો. (૩) સાંકર મનના વૈખ્યવો. એ લોકો પોતાના પંથનાં ચિહ્ન તરીકે ગોપી (મુખક) ચોપડે છે. આ ત્રણે વર્ગોમાં રોડી બેરી વ્યવહાર ચાલુ છે. એ લોકોના મુખ્ય દેવ તિરૂપતિના વેંકટાયજપતિ છે. કન્ની (સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર) માસમાં પૂજની ધૂમ ચાલે છે. દર સનિવારે એમની પૂજા કરવામાં આવે છે. એ દિવસે એકાદ જળ અભિભૂત (possessed) થાય છે અને હાથમાં મશાલ લઈ સદુના કપાળે ને વડે સ્પર્શ કરે છે. એ લોકો એ દિવસે અપવાસ કરે છે અને ગરુડની મૂર્તિ લઈને સરઘસ કાઢે છે. દિયાળો, ચંચી પુર્ણિમા, અને વૈકુંઠ એકાદમી એ મહત્વના ઉત્સવો ગણાય છે. દશેરા તેમજ રામનવમી, અષ્ટમી, રોહિણી, અવનિઅવિતમ અને વરજન્મીત્રન પણ ઉજવવામાં આવે છે. સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીઓ દર પુર્ણિમાને દિવસે અપવાસ કરે છે. સાપ અને વડની ખાંસ પૂજા કરવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ લક્ષ્મીનાં ગીન ગાય છે અને તેને શ્રીકૃષ્ણ અને બીજાં કૃષ્ણ ધરાવે છે.

જાળવક પ્રચલિત છે. લગ્નમાં ગોત્ર અને ગ્રહ પર બહુ ખ્યાન આપવામાં આવે છે. મામાની છોકરીનું માથું કરી સકાય છે. બહુ વિવાદની પણ છૂટ છે. જાલ્મણોના લગ્ન વિધિ ગાયે એ લોકોનો લગ્નવિધિ ધણી રીતે મળતો આવે છે. ગોત્રજનાં માદકાં પણ ગોત્રવામાં આવે છે.

જાળકના જન્મ પછી અગિયારમે દિવસે નામકરણ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. આઠમી સંનતિ છોકરો દોષ કે છોકરી પણ તેનું નામ 'કૃષ્ણ' રાખવામાં આવે છે. આગરે એક વરસ પછી અન્નપ્રાસન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. સાતથી બાર વરસની અંદર. ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે પણ જલ્દયર્થ કે સમાવર્તન પાળવામાં આવતાં નથી.

મરણ માણસોને જાળવામાં આવે છે અને તેમનાં ફૂલ કોઈ નદીમાં નાખવામાં આવે છે. મરણનું મુનક માત્ર દશ દિવસે જ પડેલે છે. શ્રાદ્ધની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. વિધવા

રાજા રાખી શકે છે પણ કાળા ગાંધી (બોટુ) રાખી શકતી નથી. સ્ત્રીઓ વડપણમાં પણ ફંગીન વસ્ત્રો અને પાન વગેરેનો ઉપયોગ ચાલુ રાખે છે.

આ પત્નુલકારોની પોતાની એક છૂપી ભાષા છે જેનો ઉપયોગ એ લોકો પોતાના મંથાને અંગે કરે છે. Mr. C. Hayavadan Rao લખે છે કે આ ભાષાની ખાસ લક્ષણો તો એ છે કે પોતાના મંથાના શબ્દોજ એ લોકો ખાસ અર્થમાં વાપરે છે. જેમકે 'કોઈ ભાગ્યોજ વિનાના અથવા સમાજમાં જેનો તિરસ્કાર થતો હોય એવા માણસને 'રિપ્તખંડુ' (સુતર વિનાની ત્રાક) કહેવામાં આવે છે. ઓછી અછલના આદમીને 'મૂદા' (રેડીઆની ચાલતી) કહેવામાં આવે છે. વાંતોડીયા માણસને રહેડા (સુતર લપેટવાનો રેડીઓ) કહેવામાં આવે છે. વગેરે વગેરે.

આ વિષય અહીં જ પૂરો કરું.

આ બીજી બધી ભાષાના સહવાસમાં આવવાથી મને એક જાત એવી સમજાઈ કે આપણે ગૂજરાતીઓએ ગૂજરાતી ભાષાની જાહેરાત જરાય કરી નથી. આપણે વેપારી થયા પણ જાહેરાતની કિંમત ન સમજ્યા. જો આપણે જાહેરાત કરીએ તો ગૂજરાતને દિન્દી પ્રાંતીય ભાષાઓમાં માફક સ્થાન મળે એમાં શક નથી. વળી અમલકારે આખા દેશને ગૂજરાત તરફ ખેંચેલો એટલે આપણું હાથ જરા સહેલું પણ થયું છે એમ લાગે છે. ઉત્તર દિલ્લિયાનમાં દિન્દી બંગાળીમાં અને દક્ષિણમાં મરાઠીમાં કેટલીક ગૂજરાતી ચોપડીઓના અનુવાદ થયા છે એ વાત તો હું જાણતો હતો પણ અહીં આવ્યા પછી નવી વાત એ જાણી કે એ ત્રણેક ગૂજરાતી નાટકોના તેજુજુ અનુવાદ લખ્યા થયા છે. અત્યારે મને માત્ર એકજ નામ યાદ છે—“ઔલાખ્ય સુંદરી.” આ ત્રણેય નાટકો આપણે ત્યાં ભજવવામાં નાટકો છે એટલે આંધ્ર દેશ આપણા સાહિત્ય વિષે આ નાટકો ઉપરથી ખૂબ બાધે. અહીં એક આંધ્ર વિદ્યાર્થી મારી પાસે ગૂજરાતી શિખે છે. વાંચતાં આવડી ગયું છે. “વીણા” માં કવિ નાનાલાલનો ‘પુલ્કની દોરમ’ નામનો લેખ હતો તે એને ગમ્યો અને એણે એનો અનુવાદ કર્યો. હવે નાનાલાલ વિષે ટુંક પરિચય હું એને લખી આપીશ. જે સાથે તે ‘પુલ્કની દોરમ’ પ્રસિદ્ધ કરશે. ગૂજરાતી સાહિત્ય વિષે બને એટલી જાહેરાત એ મિત્ર દ્વારા આંધ્ર દેશમાં કરવાનો વિચાર છે. આવાડિકા અને માસિકોમાં લેખો અને અનુવાદો દ્વારા એ કરાવવા વિચાર છે. નાનાલાલનો ‘ગૂજરાતનો તપસ્વી’ બહાર પ્રચાર કરવા લેખો છે. કાંતનાં કાંઠાં કાઢ્યો પણ ગમે તે ભાષામાં શોભે એવાં છે. નાનાલાલનાં કાવ્યોનો સુંદર અંગ્રેજી અનુવાદ થાય તો ગૂજરાતી સાહિત્યની પિઞ્જન દિન્દીને થાય. લાંબું ભાષણ થઈ ગયું.

આંદો તો નથી પડતો. મણિલાલ, કનુ વગેરે ખુશી આનંદમાં છે અને પોતપોતાનું કામ ખતમી કરી રહ્યા છે.

તમારો વખત બગાડ્યો પણ બીજો ઉપાય ન હતો. પેટ પુગારો મારી આવ્યું હતું. વળી કોઈને કહેવાજ નેહએ એટલે આમ તમારા કામના વખત પર ત્રાપ મારી. હવે તમે એ ન વાંચો તો યે વાંધો નહિ.

શ્રી ક્ષિતિ બાણનો ‘જન્મ-મૃત્યુ’ વાળો લેખ ભજવેલો ?

ત્યારે હવે રજા.

સી.

નગીનદાસ ખાંરે

લોકમાન્યનાં સંસ્મરણાં

૧. સને ૧૯૦૬-૭ ની શ્રાવમાં સ્વદેશી હીલચાલ હિપહી અને સરકારની દમનનીતિ શરૂ થઈ તે વેળા ગિપિનબાણુએ છાપાંએ દ્વારા જાહેર કર્યું કે જેમને જેલની તૈયારી કરવી છે તેમણે અગાઉથી જ ઘરમાં જાનરખંડીના રોટલા વગેરે ખાવાની તાલીમ લેવાનું શરૂ કરી દેવું જોઈએ. આ વાંચીને લોકમાન્યે કહેલું ‘જેલને સાર જ થું આવડી તૈયારી કરવાની ? જેલ મળે કે ન મળે, દેશને સારા દિવસ ન આવે ત્યાં સુધી આ જેલ જ છે એમ જ માનીને દેશભક્તે ચાલવું જોઈએ. જેને ‘જેલમાં જવું પડે એટલા ખાતર જાનરખંડીના રોટલાની તાલીમ લેવી પડે એણે કર્મયોગ જાણ્યો જ નથી એમ સમજવું. જાનરખંડી ખાધને ભલે તે ચાહે તેટલી તૈયારી કરે, તેને કાંઈ કાર્યસિદ્ધિ થવાની નહિ.

* * * * *

૨. એકવાર એક સ્ત્રીઓની નાટક કંપનીએ પુનામાં ‘દંડધારી’ નામે એક પાડ્યો. નાટકકારે નાયકની ભૂમિકા લોકમાન્યના ચરિત્ર ઉપર ઘટાવી હતી. બીજે દિવસે લોકમાન્યના એક મિત્રે તેમને કહ્યું ‘જગવંતરાવ! કાલે રાત્રે તો થું લોકોએ તાળાઓના ગડગડાટથી તમને વધાવ્યા છે ને!’ લોકમાન્ય વિભાસણમાં પડ્યા ને બોલ્યા ‘હું તો કાંઈ મુંઝાઈમાં હતો! તમે શી વાત કરો છો?’ થોડીવારે તેમના ખ્યાનમાં આવ્યું ને બોલ્યા ‘ક્યાંક વેશબેશ જોઈ આવ્યા હશે!’ પેલા મિત્રે કહે ‘વેશ તો વેશ પણ ઉપરથી વળી કહે છે કે કાલના નાટકમાંના વેશધારી જગવંતરાવ કોઈ ભાઈસાહેબ નહિ પણ બાઈસાહેબ હતાં!’ લોકમાન્ય ખડખડાટ હતી પડ્યા. ત્યારબાદ એક દિવસ આ નાટકના લેખક લોકમાન્યને મળવા આવેલા ત્યારે તેમણે લોકમાન્યને કહ્યું કે જે બાઈ આવતી—‘દંડધારી’ ની—ભૂમિકા ભજવે છે તેમની એક વાર આપનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા છે.’ આ સાંભળી લોકમાન્ય કંઈક ગંભીર ચહેરે બોલ્યા ‘મને મળવાનો કેમને પ્રતિબંધ નથી ખરો, તથાપિ તમે એમને મારા તરફથી કહેજો કે મને મળવા કરતાં પણ જો મારે નામે તમને બે પૈસા વધુ મળતા હોય તો સત્યવ્રતિથી ચાલીને એમ મેળવેલા પૈસામાંથી અમુક દિવસો હવે પછી જાહેર કામમાં દેવાનું હરાવજો એટલે થયું.’

* * * * *

૩. સને ૧૯૦૮ માં પૂના ટેમ્પરન્સ એસોસીએશનના આશરા હેઠળ પૂનામાં ચાલેલી દારૂનાં પીકાં પર ચોરીની હીલચાલને અંગે એકવાર રે માર્કેટમાં એસોસીએશન તરફથી જાહેર-સભા હતી. સભા ડાહ્યરે ભાંગારકરના અને તેઓ ના કહે તો અમુક ગોરા સાહેબના પ્રમુખ-પણાં હેઠળ ભરવી એમ નહીં થયું. લોકમાન્યનું કહેવું એમ હતું કે ડા. ભાંગારકર ના કહે તો આપણામાંના બીજા કોઈ દિલ્લી મૂંઝવેને લીનવીએ પણ ‘સાહેબ’ ન જોઈએ. માર્કેટ

મંડળનો આગ્રહ ‘હનિઅન’ના કરતાં કોઈ ‘સાહેબ’ને જ પ્રમુખ તરીકે આહુવાનો હતો તેથી તેમણે ઉપર કહ્યો તેવો દરાવ કરેલો. તેમને પાછી ખખર હતી કે ડૉ. ભાંડારકર તબીબતને કારણે ખચિત આની શકવાના નથી; તેથી કેવળ લોકમાન્યને ચૂપ કરવા તેમણે અમરચું જ ડૉ. ભાંડારકરનું નામ દરાવમાં પહેલું મૂક્યું હતું. બસ. સભા વિસર્જન થતાં જ લોકમાન્ય ધી. સંકરરાવ લવાટે (પૂનાની દાર્શનિકેધની હીલચાલના આત્મા) ને કહે ‘ આ લોકને સાહેબ જ અધ્યક્ષ જોઈએ ખરું ? હજી એ આમનું સાહેબ વગર પગલું પડતું નથી ! ફીટ છે, આ ને આ ધરીએ ડૉ. ભાંડારકર પાસે જઈ હું ને ચાહે તે બોલે એમની પાસેથી પ્રમુખ થવાનું વચન લઈ આવું છું ! ’ સીધા સંગમ ઉપર ભાંડારકરને બંગલે ગયા અને પોતાની અમોઘ વાણી તેમ જ સ્વાભિમાનવૃત્તિથી ઉભરાતી દેશદાંડના સામર્થ્ય વડે ગુરુવર્ષ ભાંડારકરને તરબોળ કરી દઈ સભાનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવાનું વચન લઈ આવ્યા. ધેર આવીને કંઈક ઉદ્વિગ્ન ચિત્તે કહે ‘ શું લોક છે ને ! અમારી સભાને કહે પ્રમુખ થવા ‘સાહેબ’ને આહુવો જોઈએ ! આપણે બધા શું બહારવટીઆ મૂઆ છીએ ? ભાંડારકર દેસાએ હા પાડીને લાજ રાખી, નહિ તો અમને જ દારૂ પીતાં શીખવનારાઓની નાતનો એક આવીને અમારા જ માથા ઉપર બેસત ને એમને શ્રીમુખેથી ‘અધ્યા, દારૂ ન પીશો’ એવો ખાસો ઉપદેશ શ્રવણ કરવાનું પુણ્ય ગઈ બાંધવા વારો આવત ! કેવી શરમની વાત ! પણ અમારા આ વેદિયાઓને એની કશી ગતાગમ હેલ્ય તો ને !

પેલી સભા, તો પછી ડૉ. ભાંડારકરના જ પ્રમુખપણા હેઠળ મળી એ જાણીતી ઘટના છે.

* * * * *

‘લોકમાન્ય માંડલેથી છુટીને આવ્યા પછી એક દિવસ તેમના એક નિકટ મિત્ર તેમને કહ્યું ‘ તમે તો હવે સાવ મોળા (મોડરેટ) થઈ ગયા છો. ’ લોકમાન્યે ઉત્તર આપ્યો ‘ એ ભાઈ, કઈ રીતે ? કઈ પુરાવો છુરાવો આપશો કે એમ જ ? ’ પેલા કહે ‘ નથી યયા એવું સાબિત કરનારો તમેય શો પુરાવો આપી શકો એમ છો ? ’ લોકમાન્ય જરા સંકાયવૃત્તિથી બોલ્યા ‘ જ વરસ મેં માંડલેની જેલમાં કાઢ્યાં ને માણી સરખી ન માગી એથી વધુ શો પુરાવો તમારે જોઈએ ? ’ પેલા ગૃહસ્થ અકળાઈને બોલ્યા ‘ બળવંતરાવ, તમારી વકીલી તો બધી અમે જાણીએ જ છીએ. તમારાં જ વરસની તમને કોણે ના પાડી ? પણ એ તો તમારી અગાહિની તપસ્યાનું ફળ. અમારો આરોપ તો તમારા છુટી આવ્યા મૂકીને છે, એનો જવાબ છે તમારી પાસે ? ’ લોકમાન્યે તરત ઉત્તર આપ્યો ‘ પેલા જુઓ, બાપટ; પેલા જોશી; પેલા ભટ આ બધા જેલો ભોગવી ભોગવીને આવેલા. હું મોળો થઈ ગયો છું તેમાં જ ને મારા સ્ટાફ ઉપર આવી આવીને બેસા છે ? માંડરેટને ત્યાં તેમના સ્ટાફ ઉપર આમનામાંના એકાદને તો જવા કહી જુઓ વાર ? ’ પેલા મિત્ર હંડા જ થઈ ગયા !

* * * * *

૫. લોકમાન્ય વિલાયત ચિરાવ કેસ લડી પાછા આવ્યા પછીની વાત. ઝોંકરેશ્વરના મેદાનમાં વૈદિક બ્રાહ્મણુદે તેમને આશીર્વાદ સાથે પાનસોપારી આપવા મેળાવડો કર્યો ને મોટા મોટા દારતોરા પહેરાવ્યા. મેળાવડામાંથી બહાર આવી લોકમાન્ય ધોડાગાડીમાં બેસવા આવ્યા. સાથે કેળકર. પાછળથી સ્વયંસેવકાએ આવી પેલા દારતોરાનો ભારો ગાડીમાં

કોઇનું માને એમ નથી. એટલે સમજવાને છોકરાને ! તમારે જ એને પદાવીને તૈયાર કરવો જોઈએ. લોકમાન્ય ધડીક ડોશીને સાંભળી રહ્યા પછી ધીરે રહીને કહે “તમારું કહેવું ખરું છે, પણ જુઓને, આવી વાત કોઇ કોઇને કહાથી કરતું નથી. સૌ કોઇએ પોતે જ પોતાના મનથી કરવાની હોય છે. મનમાં કરવાનું ન હોય એટલે પછી કંઇને કંઇ બહાનું કાઢીને છટકી જાય છે. તમને ને એના માઆપને લાગે છે તે સ્વાભાવિક છે, પણ અમારું કહ્યું કરીને આજે એ તમે કહો છો તેમ પરજુવા તૈયાર થાય અને અમારા રોજના ધંધાને અનુસરીને કાલે સવારે ધારો કે અમારા જ કહેવાથી તે દસ વરસની ટીપમાં ગયો, તો ? પછી તમે જ તે દિવસે કહેશો કે ટિજકના મનમાં એને જેઠમાં જવાનું કહેવું હતું તો પછી તે દહાડે એને પરજુવાનું કહેવા શું કરવા નીકળ્યાંતા ! પણ મેં તમને કહ્યું નહિ કે આવી વાત કોઈ કોઈના કહાથી કે કોઇનું મનનીને કરતું નથી ? પોતાનું મન હોય તે જ કરે છે. છતાં હું એને કહી જોઈશ.” ડોશી ઘેર આવ્યાં. બપોરે હું ગાયકવાડ વાડે. (લોકમાન્યનું ઘર) ગયો ત્યારે મને જોઇને લોકમાન્ય કહે ‘અલ્યા સદાશિવ, કહે છે કે તું ઘેર કોઇનું કહ્યું માનતો નથી ! ખરી વાત ? હું તો આ અવ્યાનક હુમત્રો સાંભળી સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો. ને પુતળાની પેરે ઉત્તો રહ્યો. થોડી વારે લોકમાન્યે સવારની દડકીકત માંડીને કહી અને બોલ્યા ‘દેશની કંઈક સેવા કરવી એવું જોને મન હોય તેણે ગૃહસ્થાશ્રમ ન જ કરવો એવો નિયમ નથી. એને જાહેરકામમાં અનરાય રૂપ ન થવા દેવો એટલે બસ. અને સંભાળવાનું છે તે એજ. અમારા ભિક્ષાશ્રપંત દડકેર એવાજ દત્ત. અને સમાજના સ્વાસ્થ્યની તેમજ ક્ષિત્તી દૃષ્ટિએ એ જ યોગ્ય છે. પણ જોને પોતાને વિશે એવો વિશ્વાસ ન હોય અને એકવાર સંસ્મારચક્રમાં સપડાયા કે પછી જન્મારો આખો તેમાંથી નીકળવાનું નહિ એમ જ જોને લાગતું હોય તેવા લોકો આજન્મ બ્રહ્મચારી રહેવાનો નિશ્ચય કરી દેશકાર્યમાં જોગાય તો તે પણ જોઈએ જ છે. દેશને માટે આપણા જીવાનો બેખ લે એ અત્યારની દેશ-સ્થિતિમાં ઇષ્ટ જ છે, પણ તે આપણા રાજવાડે (મદારાટ્ટના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસસંશોધક વિશ્વનાથ કાશીનાથ રાજવાડે)ની પેઠે નિષ્કલંકપણે અને શુદ્ધચરણપૂર્વક સમાજ વચ્ચે રહેવાની મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરીને નીકળે તો જ તેમણે એ માગે ચાલું, નહિ તો તેમણે પોતાનું તેમજ સમાજનું સત્તાનારા વાળવાનું જોખમ ખેડવું નહિ. માટે આવી બાબતમાં સૌએ પોતાનો કોયડો પોતે જ ઉકેલી રસ્તો સાધ કરી લેવો જોઈએ.”

* * * * *

[ગૃહસ્થવનચરિત્ર]

૧. સને ૧૯૮૧ ની બેબેર આવી ત્યારે ‘ન્દા પ્રકરણ’ (પાદરીના, ઘરની ન્દા પીંધા માટે પૂતાના બ્રહ્મવંદે ટિજક, રાનડે વગેરે સંખ્યાબંધ આગેવાન ગૃહસ્થોને ન્યાતબહાર કથી દતા) ને લીધે કોઇ બ્રાહ્મણ ક્રિયા કરાવવા ગાયકવાડ વાડામાં આવે નહિ. લોકમાન્યના ભાણેજ ધોડાપંત (ધોડાપંત વિદ્વાંસ કેસરી, મરાઠા તેમજ લોકમાન્યના ઘરનો બધો કારભાર ચલાવતા) બારે વિમાસજીમાં પડ્યા. એ જોઈ લોકમાન્ય કહે ‘અરે, એમાં ગમરાય છે શું ? તું તારે બધી તૈયારી તો કર. ગ્રાવણી કરાવવા આપણો બાળોભટ આવશે.’ આ ‘આપણો બાળોભટ’ તે વળા કોણ, એ કંઈ ધોડાપંતની સમજમાં આવે નહિ કારણ બધા બ્રાહ્મણોની ઉપરવટ યજ્ઞને લોકમાન્યને ઘેર બેબેર કરાવવા આવે એવો હિમ્મતવાન

બાળભટ કોઈ પોતાની બાળબાણોમાં એમને જડયો નહિ. લોકમાન્ય કહે ‘અત્યા કહું છું તે તને, કે, તૈયારી કર. મુંઝવે-છે શાનો ? કાલે સવારે તરલાણું આચમની લઈને બાળભટ હાજર ન થાય તો મને પૂછજે.’ બીજે દિવસે સવારના આઠ વાગ્યામાં ઘોડાપંત જુએ તો એક હાથમાં દર્ભ અને બીજા હાથમાં આચમની તરલાણું લીધેલ બાળભટ ગાંઠ જેવા બાળભટ (બાળ ગંગાધર ટિળક) આંગણમાં હાજર ! યશુ. પોથીની મદદ લઈને આ બાળભટે ધરની શ્રાવણી અથથી ઇતિ સુધી યથાસંગ પાર ઉતારી !

૨. લોકમાન્યનાં સૌથી મોટાં દીકરી પાર્વતીબાઈ કેતકર લખે છે : ‘હું શીંગેલ હાઈ-સ્કૂલમાં જતી ત્યાં મરાઠી ચોથા ધોરણ જેડે અંગ્રેજી પહેલી ચોપડી પણ શરૂ કરાવતા. ૧૨મા વર્સ પછી છોકરીઓ પરણે છે ને ત્યાં સુધીમાં મરાઠી પણ તેમનું પુરૂં થતું નથી ત્યાં અંગ્રેજી પણ ટ, ક, જ થાય. તેથી પ્રથમ મરાઠી પૂરૂં પાકું થયા વગર અંગ્રેજી ન જ શીખવતું એમ દાદા કહેતા. ને એ જ કારણથી દાદાએ અમારી નિશાળમાં આવીને અંગ્રેજીના કલાક વખતે મને બીજા એકાદ ગણિત કે સંસ્કૃતના વર્ગમાં બેસવા દેવી એવી ગોઠવણ કરી હતી. આથી તે વખતના શાળામાંના કેટલાક શિક્ષકો દાદાને ‘ચસકેલ’ કહેતાને ટીકા કરતા.

૩. હું નિશાળેથી ઘેર આવું એટલે મારે સારી બદલવી પડતી. તેથી એકવાર મેં દાદાને કહ્યું કે ‘મને છોટના સાળુ લઈ આવો.’ દાદાએ જવાબ આપ્યો ‘છોટના સાળુ ન લેવાય; બધા વિદ્યાયતી હોય છે.’ આમ કહી લંબાણપૂર્વક સ્વદેશીનો મદિમા અને કહી સંભળાવ્યો ! ત્યારથી હું સમજતી થઈ કે નિશાળમાં બીજી છોકરીઓ જે લલકાર્યક કપડાં પહેરીને આવે છે તે બધાં વિદ્યાયતી કપડાંનાં બનેલાં હોય છે. અમારા ઘરમાં સુતરાઉ બધું થાણા કલોચ અને ગરમ કાપડ વુઝન મીસોનાને બદલે ધાખળીઓનું વપરાતું.

૪. ઘરમાં બે વખત રહા થતી પણ આઈ અમને કહી રહા આપતી નહિ. અમને દૂધ જ અપાતું. અમે દાદાને પૂછીએ ‘તમે કેમ રહા પીઓ છો ?’ દાદા કહેશે ‘ટવ પડી. તમારે તેમાંથી બચવું જોઈએ. બાપ દારૂડીઓ હોય તોપણ છોકરાંએ દારૂ પીતાં કદી ન શીખવું જોઈએ.’ વિશ્વનાથ (લોકમાન્યનો સ્વર્ગસ્થ જ્યેષ્ઠ પુત્ર) ને જનેઠ દીધા પછી દાદા રોજ તેની પાસે સંખ્યા કરાવતા. કોઈ વાર ન કરી હોય તો ચુસ્તે થતા. એક દિવસ વિશ્વનાથ કહે ‘ત્યારે તમે કેમ નથી સંખ્યા કરતા ?’ દાદા કહે ‘હું તારા જેવડો હતો ત્યારે રોજ કરતો. હવે તો હું રોજ વેદ વાંચું છું એટલે સંખ્યા નથી કરતો. અમને એમના હિંપર વિશ્વાસ મેઠો નહિ એમ જોઈ મેંકસમૂહર સાહેબે કેશાં વેદનાં લાખાંતરનાં બગાં બગાં પુસ્તક દાદાએ અમને દેખાડ્યાં અને કહે ‘પૂર્વે દેત્યો વેદને ચોરીને લઈ ગયા હતા, હવે જર્મનો લાખાંતર કરીને ઘોળે દહાડે લઈ ગયા છે.

૫. કેસરીનું લંબાણ દાદા હંમેશાં સોમવારે, બપોરે લખાવતાં. કોઈને કોઈ લંખનારો હોય. અમે બાળુના બોરડામાં બેસીને સાંભળીએ. દાદા અમને જોઈ જાય તો અમારી ડેકલી કરે ને કહે ‘સંધ્યાં સંધ્યાં જ આખી જુએ છે કે ? સંધ્યાં અપાતું હશે કે ?’ બપોર બહાર પડે ત્યારે વાંચજો.

૬. એક વાર જમવા બોલાવવા હું તેમની મેડી ઉપર ગયો. દાદા લખતા હતા. મેં કહ્યું 'જમવાનું યદ્ય ગયું છે. નહાંવા ચાલો.' પહેલાં તો કંઈ માફ-કહેવું સાંભળ્યું નહિ. લખવામાં તક્તીન હતા. થોડી વારે મારા તરફ જોયું ને કહ્યું 'બહા ભુલ્યો!' મેં કહ્યું 'કેમ?' તો કહે 'પેટની કાચળીને તેણે એક બાંકું રાખવું જોઈતું હતું. તેમાં અતરસ ભર્યો કે ખલાસ. જમવા પાછળ વખત ભાંગવો નહિ!'

૭. દાદા માંડવેથી આવ્યા પછી એક વાર ૧૯૧૭ ના ઉનાળામાં અમે બધાં સિંહગઢ ઉપર હતાં. અમે ત્રણે બહેનો, ચી. રામભાઈ, બાપુ (લોકમાન્ય પુત્રો) તથા ચી. ગણુપતી [લેખિકા પાર્વતીબાઈનો દીકરો] તેમજ છોકરાં બધાં ભેગાં થયાં હતાં. આઈ એક જ બધાને આમ મળેલાં જોવા રહી નહોતી એ વાતની અમને ખિન્નતા લાગતી. અહીં બહારના લોકોનો અવરજવર ઓછો હતો તેથી દાદા જોડે વાતો કરવાની કીક તક મળતી. એક દિવસ દાદા ચી. ગણુપતી જોડે કંઈ વાતો કરતા હતા એટલામાં હું, ત્યાં જઈ ચડી. એટલે મને કહે 'તે આ સાંભળ્યું?' ચી. ગણુપતીને હું 'કેસરી' નો તંત્રી કરવાનો છું.' મેં કહ્યું 'કરો ને!' એટલે કહે 'પણ એને જોતો જોવી પડશે. એની છે કે તારી પાસે તૈયારી?',

આ પછી દાદા વિશાખતથી પાછા આવ્યા ને અમે મુંઝઈ તેમને મળવા ગયાં ત્યારે મને કહેલું 'ચી. ગણુપતી હવે એકએક બી. ચલો કે હું એને મારો સેક્રેટરી કરવા માગું છું.' પરંતુ એ મુશ્કેલ અમારા નસીબમાં નહોતો. ઇશ્વરને ઘેર જુદાજ સંકેત હતા. !

૮. લોકમાન્યનાં ત્રયેટ પુત્રી દુર્ગાબાઈ વૈષ્ણ લખે છે: 'પુનાના પ્લેગમાં અમારા વડીલ બંધુ તાત્યા (લોકમાન્યનો જ્યેષ્ઠપુત્ર વિશ્વનાથ) હોમાયા પછી કોણ જાણે શું કંઈક અકસ્માત થયેલા ને દાદાનું ઘૂંટણ લચકાયું. તે ઉપર ભાલાઓ ભર્યો પણ તેથી મટવાને બદલે ઉઘરો ભીલાઓ વચ્ચે ને મધુમેદ તો દાદાને હતો જ; તેથી ઘૂંટણ પાક્યું ને અંદર પડે યદ્યને ઘરમાં હરવા ફરવાનું પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. અંતે થોડા દિવસ સિંહગઢ ઉપર જઈને રહેવું એમ ફરમાવ્યું. સામાન બધો બાંધી સવારે જ ગાડામાં સવાના કર્યો ને અમે બધાં દાદાની જોડે પાછલે પહોર પૂણેથી નીકળ્યાં. તળેટીએ પહોંચ્યાં ત્યાં સાંજ પડી ગઈ. દાદા તો હમેશાં પગે ચાલીને જ ફેરવે ચડનારા. પણ ઘૂંટણની પીડાએ આ વખતે તેમને પરાવર્તી થયા વગર છૂટકો નહોતો. દેવજોગે તે દિવસે ખુરશીઓ વાળા પૂરતા મળ્યા નહિ, તેથી અંધાઈ થાય તે પહેલાં અમને બેઠાંજોડાંને કિલ્લા ઉપર પહોંચારી દષ્ટ તરફ જ વળી નીકળવા અમે બીજાવાર પોતાને ઉપર લઈ જવા દાદાએ ખુરશી-વાળાઓને કહ્યું અને તે મુજબ ખુરશીવાળાઓ પાછા તળેટીએ આવે ત્યાં સુધી પોતા ત્યાં જ રહેવાના ગ્રાહ નીચે રોકવાનું ફરમાવ્યું. આથી બાપા (ચોડાપંત વિદ્વાસ; લોકમાન્યના ભાણેજ) પણ દાદાને સંગાથ આપવા તેમની જોડે જ નીચે રોકાયા. આઈ તથા અમે બધાં કિલ્લા ઉપર પહોંચ્યાં ત્યાં તો અંધાઈ યદ્ય નહું ને ચચેટી જોડવાણ પ્રમાણે ખુરશીવાળાઓ

તરતજ પાછા વળ્યા. અમે ઘર ઉપાડીને બેઠાં ને દાદાની વાટ જોવા માંડી. હમણાં આવશે, જરાવારમાં આવશે, એમ કરતાં કરતાં કસાક થયો, દોઢ કસાક થયો. પણ પુરશીવાળા આવતા ક્યાંયે સંભળાય નહિ ! અંધારી રાત. અમને ચિંતા થવા લાગી. હેવટ હાથમાં ફાનસ ને લાકડી લઈ કિંહાના દરવાજા સુધી કોઈએ જઈને ખજર કાઢવી એમ નક્કી થયું. છોકરાંઓમાં હું જ કંઈક મોટી હતી. તેથી મનમાં બીક લાગતી હતી તો પણ અંધારામાં ફાનસ લઈને હું નીકળી. આઠ્ઠા (નાની બહેન) પણ મારી સાથે ચાલી. પણ જ્યાં અમે કમ્પાઉન્ડ બહાર નીકળીએ છીએ તેવો જ દૂર કિંહાના દરવાજા પાસે થોડા અંધારામાં દીવો ઝળક્યો અને થોડીવારે આખાના ખલાનો ટેકો લઈ ખોડંગતા ખોડંગતા દાદા બંગલા તરફ આવતા દેખાવા લાગ્યા ! અમે બધાં છોકરાં બહાર નીકળી દાદાને ઘેરી વચ્ચાં ને પૂછવા લાગ્યાં ‘ દાદા, પુરશીવાળાઓ ક્યાં ? આટલે દુખતે પગે તમે કેવી રીતે ઉપર આવ્યા ? ’ દાદાએ જવાબમાં સુલંકે અવાજે નીચતો શ્લોક અમને સંભળાવ્યો :

મૂકં કરોતિ યાચાલં પંહગુમ્ લંઘયતે ગિરિમ્ ।

યત્કૃપા તમહં વન્દે પરમાન્દ માધવમ્ ॥

પાછળથી અમે તેમનો પિછો લીધો ત્યારે ખજર પૂડી કે રાત અંધારી ને અસૂર થયેલું, તેથી પેલા લગ્ના પુરશીવાળાઓ તળેટીએ પાછા ન જતાં વચમાંજ અરધે રસ્તે ડુંગરી લોકના નેસમાં રાત રહી ગયેલા ને ખાસા સુઈ રહ્યા હતા ! અને દાદા તેમના આવવાની આશા મૂકી દુખતે પગે જ એમને એમ ઉપર ચડી આવ્યા હતા !

* * * * *

૯. ધરનાં માથુસો જોડે વિનોદ કરવાની દાદાને ખૂબ ટેવ હતી. અમે ધરની છોકરીઓ સાસરેથી આવીએ ત્યારે દાદાના પથપાણીનું કામ બધું અમને સોંપાતું. એકવાર એમની ચાળા પીરમીને હું મેડી પર લઈ ગઈ. તે દિવસે ધરમાં કંઈક હતું ને ચાળામાં બેચાર ચાંદીની વાટકીઓ કે ચમચા કે એવું કંઈક હતું. એ જોઈ દાદાં કહે ‘ વાહ, તમે બધાં એ તે મને કાઢી ખાસો ગુંસાઈજી મહારાજ બનાવવાનો ઘાટ માંડ્યો છે કે શું ? આ બધાં ચાંદીનાં વાસણો ને ચમચા ને બધું શું તોફાન છે ? ’ ધરમાં વારપરબ ગમે તે હોય પોતાના પથ્થની સાદી ચીજો સિવાય દાદા મદિ કશું ખાતા નહિ. શરીરરક્ષણની દૃષ્ટિએ જ તે ખાતા, સ્વાદ તરફ એમનું કદિ ધ્યાન જ ન રહેતું.

* * * * *

૧૦. એક દિવસ અમે લાઈબ્રેરેનો વાતોનાં ગપ્પામાં મશગુલ હતાં. અમારામાંથી એક જણ પોતાને આવેલા સ્વપ્નની વાત સંભળાવી રહ્યો હતો : ‘ પછી આગળ ચાલતાં રસ્તામાંથી મને એક બેચાની જડી ને તે મેં ઉપાડી લીધી ! ’ એટલામાં દાદા ત્યાં આવી લાગ્યા. તેમણે સ્વપ્નની વાતમાંથી બરાબર આ છેલ્લું જ વાક્ય સાંભળ્યું. તે સાંભળીને કહે ‘ ત્યાં બધું જ આળપંપાળ ને કલ્પનાસૃષ્ટિનો ખેલ ત્યાં પણ તને તો દીરામાણેકની બે પાંચ ખાણો ન લાધતાં એક ફળદ્રી બે ચાની જ જડીને ? અરે ! સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં પણ તારી મહત્વાકાંક્ષા આટલી દરિદ્રી. ત્યાં સાચુંકેત્ર આબુખમાં મોટા થઈને તું શાં અજવાળાં કરવાનો ? ’

* * * * *

૧૧. લોકમાન્યનાં સૌથી નાનાં દીકરી મધુબાઈ સાને લખે છે ‘ રાજપ્રકરણની જે વાતોનો રાત દિવસ નિદ્રિયાસ, તેથી લિંગ દાદા ધરમાં વિનોદ કરે તેમાં પણ રાજપ્રકરણની જ

જતા પ્રતિબિંબિત થતી. મારાં લગન થયા તે પહેલાં ઘણી વેળા મને પૂછે : ‘કાં, તારે બેસંટખાઈ થવું છે કે ? લગનબગન નથી કરતી તે ?’ કોઈવાર તે અમને પૂછતા ‘કેમ તમને ઘરમાં હોમફલ મળ્યું છે શું ?’

૧૨. સવારે સ્ના પીતી વખતે દાદા રોજ ટપાલ જોતા અને વિનોદ કરતા. ૧૯૦૮ ના સુરતના બખેડા પછી ઝાડરેટ તેમજ એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ ધર્મોએ વચ્ચે સારી પેઢે ગાળો ચાલતી. એક દિવસે સ્ના પીતી વખતે અમને પૂછ્યા લાગ્યા ‘તમે બધાં રોજ સ્નાની સાથે કંઈને કંઈ ખાઓ છો; હું શું ખાઉ છું કહો જોઈએ ?’ દાદા સ્ના સાથે કોઈ દિવસ કશું ખાતા નહિ, તેથી અમે કહ્યું ‘તમે તો કોઈ દિવસ કશું ખાતા નથી.’ દાદા હસીને કહે ‘કેવું અજાન ! અરે, હું રોજ સ્ના સાથે ગરમાગરમ ગાળો ખાઉ છું !’

૧૩. અપરિગ્રહ વૃત્તિથી રહેનારા એક દેશભ્રમક એકવાર લોકમાન્યને ત્યાં જઈ ચડ્યા. લોકમાન્યે તેમની રહેવાખાવાની બધી સગવડ કરી. ઉત્તમ પગચાંપી કરતાં આવડે છે એવું સર્ટિફિકેટ પોતાનાં વૃદ્ધ માતાપિતાની પાસેથી મેળવ્યાની આ મૃદુરથે લોકમાન્યને વાત કરી અને ‘આપની પણ આટલી અદ્ય મેવા કરવાની મને રજા આપો’ કહી પગચાંપી કરવા દેવાની માગણી કરી. લોકમાન્યે તેને કહ્યું ‘આટલી હંદગીમાં જે વાત કરવાનો આજ સૂધી મારા ઉપર કોઈએ પ્રસંગ આણ્યો નથી તે તમે આજે આણ્યો ત્યારે તમને કહું છું કે જેની જોડે મેં લગન કર્યું છે એના હાથનો પણ આટલી હંદગીમાં મેં મારા પગને કદિ સ્પર્શ થવા દીધો નથી. આમ છતાં તમારી મૃદુજ મારા પગ હાથવાની જ હોય તો ભલે તમારી હોંશ પૂરી કરી લ્યો.’ મેઝા મૃદુરથ બોલપથી અધમ્મઆ થઈ ગયા !

૧૪. લોકમાન્યના ભાણેજ ઘોડાપંતે કહેલી વાત છે : ‘એકવાર દાદા માંડલેથી છૂરીને ઘેર આવ્યા પછી કોઈ ચિત્રકાર સ્વં માગી (લોકમાન્યનાં પત્ની. તેઓ લોકમાન્યના માંડલેનો દારાપ્રહવાસ દરમ્યાન સ્વર્ગવાસી થયાં એ જાણીતું) તું એક મોડું તૈલચિત્ર કરી લાવેલો. જોઈને મેં કહ્યું ‘વાહ, કેવું આખાદ કામ કર્યું છે !’ તરતજ દાદાએ કહ્યું ‘પણ ચિત્રકળાની દૃષ્ટિએ તે જોઈએ એવું થયું નથી.’ મેં કહ્યું ‘પણ મને તો આંબેદ્વય મામી જેવું જ લાગે છે !’ આ સાંભળી જરા હસીને પણ કિચિત્ ગદ્ગદ સ્વરે દાદા કહે ‘અરે, તું એને ઝાઝી ઓળખે કે હું ?’ મામીના જીવતાં દાદા અમારા દેખતાં પણ તેમની જોડે કદિ ઝાંઝું બોલતાં નેપા નથી, ત્યાં આવ્યા વિનોદ તો ક્યાંથી કદિ સાંભળ્યો જ હોય ? તેથી મામીની પાછળ કદિ ન સાંભળેલા એવા ઉપલા સમીદ દાદાને મોટે સાંભળીને મારી પણ આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં !

૧૫. મયુખાઈ લખે છે : મારી બહેનની એક નાની દોકરી હતી. તે હમેશાં તેની પાછળ પાછળ ર્ધ્યા કરે.કવચિત્ પ્રસંગે દાદા તેને ન દેખે એટલે પૂછે : ‘કેમ આજ તારું હોડકું ક્યાં ગયું ?’ પછી પોતે જ કહે કે ‘મોટાં ઝાઝા જોડે પાછળ હમેશાં એક નાનું હોડકું અંધેલ હોય છે ને ? તેવી જ તારી આ મોરી છે !’

(ખાપટ કૃત સંપ્રદમાંથી)

આ.

સરસ્વતીચંદ્રનું માનસ*

માન્ય પ્રમુખશ્રી, ભાઈઓ અને બહેનો,

‘બહેનો’ એવો બહુવચનનો પ્રયોગ કરી શકાય એટલી બહેનોની હાજરી નથી એ વ્યાકરણહીન શિષ્ટાચારથી સમર્થિત થાય છે એમ ગણી લેશે.

મારે પ્રથમ કહેવું જોઈએ કે આ વ્યાખ્યાન શ્રીયુત છોટાસાગર પુરાણીના આંગ્રેજીને વશ થઈ સ્વીકાર્યું છે પણ તે બહુ જ સંકોચપૂર્વક. પ્રથમ તો આવા ગંભીર વિષય હિપર બોલવાને જે તૈયારી કરવી જોઈએ તે કરવાને મને વખત નહોતો. આવું વ્યાખ્યાન આખું લખીને વાંચવાનું હું પસંદ કરું. સંકોચ અવાનું બીજું કારણ એ છે કે મારા હાંત આજે નાખેલા હોવાથી મને બોલવાનું ફાવતું નથી. ભરત્ય એમ મને હમેશા યાદ રહેશે. અહીં મારા સ્વાભાવિક હાંતથી હું છેલ્લો બોલ્યો અને નવા હાંતથી પહેલો બોલું છું. આપને લાગશે કે મદમ્મદ ગાંડાની માફક હું મારા હાંતનું મદત્ત વધારું છું, પણ મદમ્મદને પણ હાલના ઇતિહાસકારો ધણો શાણો અને દૂરદર્શી રાજ્યકર્તા ગણવા લાગ્યા છે, તો એક અધ્યાપક, જેનો ધંધો જ બોલવાનો છે, તે પોતાના હાંતને આટલું મદત્ત આપે તે આપને વાજબી લાગતું જોઈએ. આપને અંગ્રેજ કવિ કૂપરની કવિતા યાદ હશે. તેમાં આંખ અને નાક વચ્ચે તકરાર થાય છે કે ચરમાં કેનાં? આંખનાં કે નાકનાં? છેવટે કાન ત્રાહિત ખની ચુકાદો આપે છે કે ચરમાં નાકનાં, માટે નાક પર ચરમાં હોય ત્યાં સુધી આંખોએ બંધ રહેવું. મને પણ સંશય થાય છે કે બોલવાની શક્તિ કેની? જીભની કે હાંતની? એ નિર્ણય હું નથી કરી શક્યો એટલામાં આ ભાષણ મેં સ્વીકાર્યું છે.

આજના વ્યાખ્યાનનું મથાળું ખરી રીતે ‘સરસ્વતીચંદ્રનું માનસ અને તેનું વસ્તુ-સંવિધાન’ કે એવું કંઈક જોઈએ. પણ મથાળું દીર્ઘચત્રી અવાના ભયે મેં ટૂંકું રાખ્યું છે. મારે મને એ લગભગ એક જ પ્રશ્ન છે. નાયકનું માનસ પોતાને અનુકૂળ વસ્તુ-સંવિધાન માગી લે છે. વસ્તુ નાયકના માનસને વ્યક્ત કરવા માટે હોય છે અને વસ્તુને અનુકૂળ તેની સંવિધાન કળા હોય છે. એટલે હું આ બંને દૃષ્ટિથી આજનું માફ વક્તવ્ય રજૂ કરીશ.

* તા. ૨૭-૪-૨૬ ને રાજ સરવ્ય સ્થાહિત્ય ને કલા સમાજના આગ્રય હેઠળ, શ્રીયુત વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટના પ્રમુખપદ નીચે આપેલા ભાષણની તે વખતે લેવાયેલી નોંધ હિપરથી લખ્યું. કેટલાક ભાગો વિગત કરવા નહિ બોલેલ એવું કંઈક કહેવું છે.

રા. વિ.

વાસ્તવિક રીતે કહું તો વાર્તાનો નાયક અને તેનું વસ્તુ બન્ને પોતાને અનુકૂળ રૂપમાં કવિના સંકલ્પથી એક સાથે વ્યક્ત થાય છે. જેમ પરમાત્માના સંકલ્પથી અનેક રૂપદી-તત્ત્વો ગતિમાં આવી રૂપવાળી સૃષ્ટિ થઇ તેમજ કર્તાના સંકલ્પથી તેના સર્વ જ્ઞાનનું રહસ્ય તેના સર્વ અનુભવનું રહસ્ય, ગતિમાં આવી સાકાર થઇ કવિસૃષ્ટિ નિર્મોલુ થાય છે. આપણે જેમ ટૂંકમાં ચોપડીઓ ગોઠવીએ તેમ કવિનું જ્ઞાન અમુક નહીં કરેલાં આકારમાં ગોઠવાતું નથી, પણ જેમ જમીનમાં બીજ પડી પોતાને અનુકૂળ સામગ્રી મેળવી તે ઉગવા માંડે છે તેમ કવિનો સંકલ્પ તેના જ્ઞાનમાં બીજરૂપ થઇ ઉગવા માંડે છે. એ કથો આદાર સેશે એતે બીજમાં જ અવ્યક્તરૂપે રહેલું હોય છે.

સહગત ગોવર્ધનરામનો એવો સંકલ્પ કથો, જ્યાંથી આ સરસ્વતીચંદ્રની સૃષ્ટિ સ્વાર્થી ગોવર્ધનરામ વિચારશક્તિની વધે પહોંચ્યા ત્યારે હિન્દમાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો ભોદ સંપૂર્ણ વેગથી પ્રવર્તતો હતો. પશ્ચિમના પવનના વેગથી હિન્દુઓનો વેગ અને કેશકલાપ ઉડે છે એવું હિન્દુઓનું ચિત્ર બરાબર એ સમયની વસ્તુચિત્રિતે પ્રગટ કરે છે. ગોવર્ધનરામ એ ભોદમાં તણાતા વગેરે કરે છે “ભાદરવો તણાઓ નહિ, જરા પુરુષાર્થથી ઊભા રહો. પૂર્વની રિચિતિને બરાબર ગણી કાઢ્યા પહેલાં વિચાર તો કરો કે પૂર્વની રિચિતિ પછવાડે કાંઈ રહસ્ય છે, કાંઈ વિચારધન છે! કોઈને ચુંદેગાર ગણતા પહેલાં તેની વાત તો સાંભળશો કે નહિ?” અને કર્તા એવી દુરવસ્થામાં આવી પડેલા હિન્દુઓં બંચાવ કરે છે, તેનો પક્ષવાદ કરે છે. ‘પક્ષવાદ કરે છે’ એમ કહેવાનો અર્થ એવો નથી કે કર્તાનું દર્શન એકતરફી છે. તેમનું દર્શન વિશાલ છે, પૂર્વ પશ્ચિમ બંનેને સરખા નજરે જોવાનો તેમનો પ્રયત્ન છે. પશ્ચિમમાંથી સાફ હોય તેટલું લેવું એ તેમનો નિર્ણય છે; એ બધું ખરું, પણ સાથે સાથે એ જાણવું જોઈએ કે એ રિચિતિ જ બચાવની હતી.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં હિન્દના સમસ્ત જીવન અને તેની સમસ્ત સંસ્કૃતિ એ કર્તાનું વિચારનો વિષય છે. હિન્દના જીવનનો એક પણ પ્રશ્ન રહી ન જાય, કર્તાને જે કાંઈ દિન વિશે કહેવું છે તે કશું રહી ન જાય એવું દ્વારસ્વરૂપ તેમને આવશ્યક હતું. પહેલાં સંસ્કૃત વાક્યમયમાં જે કામ મહાભારત પુરાણ વગેરે કર્તાને નવલદ્વાર કરવું છે. માટે જ સરસ્વતીચંદ્રને પુરાણ કહેલું છે. આપણા સમાજના રોગ તેના ઉપાયો, આપણું પુણ્ય આપણા પાપો, આપણું આદર્શો આપણી ત્રુટિઓ, આપણા રિવાજો આપણી રૂઢિઓ આપણું ભૂત આપણું ભવિષ્ય એ સર્વનું તેમણે એક સમગ્ર દર્શન કરી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ સર્વ જ્ઞાન કલામાં રસરૂપ કરી તેમને વાંચક-સમક્ષ મૂકવું છે. તેને માટે તેમને નાયક જોઈએ છે, વસ્તુ જોઈએ છે અને એ વસ્તુનું સંવિધાન કરવું છે.

નવલકથાની સમસ્ત વસ્તુનું સંવિધાન બહુ જટિલ છે. રસ્તે જતાં વાટ ખૂટાડવા તમે સરસ્વતીચંદ્રની વારતા કહી શકો નહિ. તેનાં પાત્રોનું વસ્તીપત્રક કરો તો પણ ઘણું મોટું થાય. તે કરી જોવા જેવું છે. વળી વાર્તાના અનાવો કાલક્રમે નથી આવતા પણ આઝાદપણા આવે છે. કર્તા વારંવાર વાર્તાના ચાલુ પ્રવાહના અમુક બિન્દુએ ચોભી જઇ ભૂતકાળમાં ધણે દૂર સુધી જઈ આવે છે. આ એટલું જટિલ છે કે ઘણા તો એમ માને છે કે વાર્તામાં કાલ આકાર કે યોગના જ નથી.

વાર્તાની વસ્તુના બનાવો કાલક્રમ છોટી આકાશવળા આવે છે તેમાં એક નિર્ણાયક તત્ત્વ તો રસ હોય છે. જેમ જુદા જુદા ધન પદાર્થો અમુક અમુક દ્રવ્યમાં જ ઓળંગે છે તેમ જુદા જુદા બનાવો અમુક અમુક રસમાં જ ઓકરૂપ થઈ શકે છે અને કર્તા દરેક બનાવો જે રસને તે અનુરૂપ હોય ત્યાં જ તેને મૂકે છે. એક જ દાખલો લઈએ. સરસ્વતીચંદ્રનું મધ્યમ પૂર્વ વૃત્તાંત કર્તા દેહ ૧૫મા પ્રકરણમાં આપે છે. આનું એક સાદું કારણ નવીનચંદ્ર તો જ સરસ્વતીચંદ્ર ખરો કે નહિ એ વાંચકનું કુતૂહલ જાગૃત રાખવાનું છે. પણ તેને ૧૫મા પ્રકરણમાં જ કેમ મૂકે છે? ૧૪મા પ્રકરણમાં કુમુદસુંદરી નવીનચંદ્રનો ખીસામાંથી પડી ગયેલો કાશળ લઈ લે છે અને તેને વાંચના સ્ત્રીઓની કચેરી ચાલતી હતી ત્યાં હાજર રહેતી નથી. આટલે સુધી વાત આવ્યા પછી પણ સરસ્વતીચંદ્રનું ઓળખાણ અને કુમુદ સરસ્વતીચંદ્રને શુદ્ધ માર્ગે થયેલો પ્રેમસંબંધ જો કર્તા ન કરે તો નવલકથાની નાયિકા માટે વાંચકને, નિરર્થક ખોટો વહેમ આવે. અને આ જગ્યાએ સરસ્વતીચંદ્રનું પૂર્વજન્મ કહી દેવાથી, પહેલાં લાગનું સર્વથી વધારે રહસ્યમય પ્રકરણ ૧૯ મું 'જ્વાનિકાનું હેન અને વિશુદ્ધિનું શોધન' જેમાં નાયિકા હૃદયભેદક મન્યનમાંથી વિશુદ્ધ બહાર નીકળે છે ત્યાં, એ મન્યનની ઉત્પત્તિ, ઉદ્ભવ, તાપ સમજવાને અને વિજયી નીકળનાર નાયિકાના વિજયનો ઉત્કર્ષ સમજવાને એ દરજ્જાત પાછળની બોયમાં રહી રસને પુષ્ટ કરે છે. આ રીતે બનાવોનો કાલક્રમ રસની નિષ્પત્તિ અને પુષ્ટિને અર્થે છોડાય છે.

પણ રસનિષ્પત્તિ સિવાય પણ કુશલ વાર્તાકાર કેવળ બનાવોથી સુંદર આકર્ષિત રહે છે. જેમ ચિત્રકાર, હાસ્ય, લખ વગેરે અમુક નામ આપી શકાય તેવા ભાવ કે રસનાં માનવી ચિત્રો રંગમાંથી ચીતરે છે અને ખીજ તરફ સૌંદર્યથી અન્ય કોઈ માનવી ભાવનું નામ ન આપી શકાય તેવી કેવળ રંગની યોગનાઓ, રચનાઓ (Designs) કરે છે તેમ કુશળ કથાકાર પણ મહાન અને હોંઝ માનવી ભાવો એક બાજુ રાખી પ્રત્યક્ષ કરાવે છે અને ખીજ બાજુ વાર્તાના બનાવોથી સમયપટ પર સુંદર આકૃતિઓ દોરી બનાવે છે. સરસ્વતીચંદ્રની કથામાં આવી કોઈ આકૃતિની યોગના છે કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપર હું હવે આવું છું.

મારે વખતે વધારે સ્પષ્ટ કરવા આવી કેટલીક આકૃતિઓના દાખલા આપું. આ નિબંધમાં જ હવે પછી જે નહીની આકૃતિ કહી છે તે સિવાયની આકૃતિઓમાં હું એક માલ્યા ગણાવું. માલ્યા જેમ અમુક બિન્દુથી રાહ થઈ અનેક પોસમાં પરાવાદ અનેક દિશામાં ફરતી એ જ બિન્દુ આગળ આવીને મળી જાય છે તેમ જ એની વારતામાં પણ થાય છે. રમતાં રમતાં એક ઓકરાને બાંને ઓકરા મહેલું મારે કે 'તું તો નબળો છે' ઓકરા માને પૂછે, મા પૂર્વ ઇતિહાસ કહે, ઓકરા બાપને રોધવા નીકળે, અનેક પરાક્રમો કરી આવી બાપને રોધી પાછો આવે ને વારતા પૂરી થાય. અથવા રાત્ર કુંવરને અમુક બહેમથી દેરાવટા દે, કુંવર પરાક્રમો કરે, કરે, અને રાજકન્યાઓને પરાજિત, છેવટે રાત્રનો પહેમ ટળે, દેશવંદેથી પાછો આવે અને વાર્તા પૂરી થાય. પણ રાસમાં જેમ રાસ લેનારી એક દોરી લઈ નૃત્ય કરતી ગાતી લય છે અને દોરી ગૂંથાતી લય છે અને પાછું એ જ ગૂંથણું ઉઠકી જાય છે તેમ, કેટલીક વારતાઓમાં અમુક અમુક સ્વતંત્ર તંતુઓ ગૂંથાવા માટે છે, ઘણીવાર ગૂંથાવા માટે છે અને છેડે જતાં બધા ઉઠકી જાય છે. ઉપર કહી તે 'માલ્યા'માં ઘણીવાર આવી ગૂંથણી કે ગૂંથણું પણ હોય છે. કોઈવાર સ્વતંત્ર નાની નાની વારતાઓ આ પ્રમાણે ગૂંથાય છે. કોઈવાર માત્ર ઘણી જ સાદી રીતે વારતા અમુક બનાવોની માત્ર સ્ત્રેર જ હોય છે. જેમાં અનેક બનાવો એક જ પાત્રના તંતુદ્વારા એકત્ર પામી વારતા બને છે. કોઈ વારતા મોટા સ્થાપત્યકામ

સરસ્વતીચંદ્રનું વસ્તુ ધાણું જ નરદિલ અને અટપડું હોવા છતાં તેની મૂળ વાર્તાની આકૃતિ ખુબજ સરલ છે. તેને હું અડવાનાં પરાક્રમેના જેવી વાર્તાની આકૃતિ કહું. અડવો બેવકૂફ છે, અને એની બેવકૂફી બતાવવાની વાર્તા, અડવો ઘેરથી સાસરે જવા નીકળ્યો ત્યાંથી શરૂ થાય, રસ્તામાં તે અનેક મૂર્ખતાઓ કરે, સાસરામાં અનેક મૂર્ખતાઓ કરે અને છેવટે વારતા પૂરી થાય. સરસ્વતીચંદ્રમાં ઉપર કહી ગયો તેમ, ઘણાખરા બનાવો તો રસને અનુકૂલ સ્થાને આવવા કાલક્રમ છોડે છે પણ એ વિચાર દૂર રાખતાં વાર્તા, સરસ્વતીચંદ્ર અનુભવ માટે નીકળે છે ત્યાંથી શરૂ થાય છે અને તેનું રખડવું, પરિવ્રજ્યા પૂરી થાય છે ત્યાં પૂરી થાય છે. આને હું એક જ સૂત્રમાં પરીવેલા અનેક મહાકાવી સેર સાથે ન સંરખાવું પણ દરિયા તરફ જતી નદી કે મહાનદ સાથે સરખાવું. જગતના સાહિત્યની ઘણીખરી વાર્તાઓ આવી સાદી આકૃતિમાં લખાયેલી છે. ડૉન કિવકોર્ડ અડવાની પેઠે જ અમુક ભ્રમથી પરાક્રમ કરવા નીકળે છે, અને છેવટે તેનો ભ્રમ ભાંગે છે અને વાર્તા પૂરી થાય છે. સરસ્વતીચંદ્ર અમુક સમજણથી ગૃહત્યાગ અને લક્ષ્યાગ કરી જગતમાં રસળવા નીકળે છે, નદી જેમ કોઈ ઉદ્દેશ વિના રસળતી દેખાય છે પણ દરેક ડગલે તે સમુદ્ર નજીક જતી હોય છે તેમ સરસ્વતીચંદ્ર પણ અનેક ભ્રમણમાં વિધિથી જ જાણે ગૃહ અને ગૃહસ્થજીવન તરફ જતો દેખાય છે અને છેવટે જેમ નદી સમુદ્રમાં લીન થાય છે તેમ જ ગૃહસ્થજીવનની તેણે લગ્ય કંપના કરી છે તેમાં સરસ્વતીચંદ્ર પોતે અને એ સર્વ સૃષ્ટિ હુત્ત થાય છે, માત્ર વાંચનારની નજરે એ વિચારનો સાગર ગંભીર ઉછળતો રહે છે. મહાનદને જેમ રસ્તામાં અકસ્માતથી જ બીજી નાની નદીઓ મળે, અને પોતાના જલથી મૂળ મહાનદને પુષ્ટ અને વિપુલ કરે તેમ અનેક બીજી ઉપકથાઓ, પ્રકરીઓ મૂળ વાર્તામાં ભળે છે, પોતાનું સર્વસ્વ એ મુખ્ય કથામાં ભેળવી દે છે અને અંધી નદીઓમાં જળ એક થઈ મુખ્ય પ્રવાહે વહી અંતિમ ખેંચમાં લીન થાય છે. કર્તા એમ દરેક સંગમે સંગમે, તીર્થે તીર્થે અટકી, વાંચનારને એ ઉપકથાના પૂર્વ વૃત્તાંતમાં લઈ જાય છે અને એ રીતે કથા વિસ્તૃત અને શાખાપ્રશાખાવાળી બને છે, ફક્ત છે.

વાર્તાની આ યોજના, મહાનદ જેવી રસળતી યોજના ઉપરથી, સરસ્વતીચંદ્રના માનસનું લક્ષણ હું રસળવાનું, રખડવાનું ગણું છું. અને આ બાબત સાબીત કરવાનું મારે માટે ખુબ મુશ્કેલ નથી. ગ્રન્થકારે પોતે તે કહી દીધું છે. પહેલા ભાગના પહેલા પ્રકરણની પહેલી લીટી

“ધર તજી ભામે હું દૂર સ્વર્ગન-હોન, ઉર ભરાઈ આવે”

એમ છે. સરસ્વતીચંદ્રના મુખ્ય વાર્તાપ્રવાહને મળનારી પહેલી ઉપકથાના નાયક સુદિધનનો તેની સાથે પ્રથમ મેલાપ થાય છે ત્યારે પણ એ જ માનસ વ્યક્ત થાય છે.

જેવી હોય છે. જેમ મહાન ચણાતાં અનેક જગાએથી કામ શરૂ થાય, તેમ વારતામાં અનેક જગાએથી કામ શરૂ થાય છે. અને પછી કોઈ બાજ અમુક જગ્યાએ કોઈ અમુક જગ્યાએ જઈ પૂરો થાય છે, અને આખી ઘટનાની ટોચરૂપ, કલારૂપ અમુક લાગ સર્વોપારિ થઈ આખી વાર્તાને એક સ્વરૂપ આપે છે. શેકસ્પીઅરનું Merchant of Venice આ પ્રકારનું જણી શકાય. રામાયણ મહાભારતને હું આ દૃષ્ટિએ મહાવન જેવી વારતાઓ ગણું. એક જ વારતામાં ઉપર જણાવી તેવી અનેક આકૃતિઓ એક સાથે યોજાયેલ પાળ છે.

આ આકૃતિઓનું નિરૂપણ પણ માલા, સેર, સ્થાપત્ય વગેરે રૂપકથી કરેલું છે પણ સર્વ સાહિત્ય કે કલાવર્તમાં આવાં રૂપકો અનિવાર્ય છે.

બુદ્ધિધન: તમે ક્યાંના વતની છે? અહીંયાં કાંઈ પ્રયોજને આવડું થયું હશે?

નવીનચંદ્ર: મુંબાઈ બહુથી આવું છે. રત્નચાચા નજરે ન્યાહજવાના હેતુથી આશ્રિપાસ આવ્યા છું.

“તમે મુંબાઈમાં કાંઈ ધંધો કરો છો?”

“આપણા દેશમાં કહેવાય છે કે અનુભવણી કાંઈને બુદ્ધિ મુજી સુતી નથી તે હું અનુભવવા બેસું છું. મુંબાઈમાં હું વિદ્યાર્થી હોતો હવે અનુભવણી છું.” (૧,૮૦)

સરસ્વતીચંદ્ર અનુભવણી છે અને ગમે તેવો માણસ ઓઝાવે ત્યાં અનુભવ અર્થે જવાને તત્પર છે. આવા વિચિત્ર માણસને બુદ્ધિધન જેવો કારભારી રાખે એ સ્વાભાવિક નથી. છતાં રાખે છે તેથી પાછળથી પસ્તાવું પડે છે (૧,૨૯૬). એ ગમે તેમ હોય પણ તેમાં સરસ્વતીચંદ્રનો આ સ્વભાવ બરાબર વ્યક્ત થાય છે. અમાલને ઘેર પણ બરાબર સ્થિર થયું પડે એવી નોકરી ક્ષેત્રોના પ્રસંગ આવે છે ત્યાં વળી તે જવાનો વિચાર કરે છે. જવાના બીજા પ્રયત્ન કરણો ત્યાં ધણાં છે પણ સરસ્વતીચંદ્ર સ્થિર રહી શકતો નથી એ પણ એવું જ કારણ છે.

સરસ્વતીચંદ્ર કોઈ રખડનારો, ભટકનારો, પરિત્રાજક છે એ ખરું પણ તે સાધારણ ભટકનારો નથી. ભટકનારને સર્વ પ્રકારના પ્રસંગો મળે એ ખરું પણ પ્રસંગો પણ જોતાં આપરે તેને મારે છે, મૂરને પ્રસંગ એ પ્રસંગ જ નથી. અને કતાંએ સરસ્વતીચંદ્રનું માનસ એટલા મારે એવું ધડયું કે દુનિયામાં સર્વ પ્રસંગોને તે બોલ્યા વગર (વિચારો વગર નહિ) જોઈ શકે, કાને સાંભળેલું મનમાં રાખી શકે, જાતે રંગાયા વિના સહી રંગ જોઈ શકે, દૂકમાં તેનું માનસ ફિલ્મરૂપે, વિચારકનું ધડયું.

આ માનસ કયા દેહમાં છે તે જરા ટુંકમાં જોઈ જાય. સરસ્વતીચંદ્રનો વિચાર વ્યાપાર આપણું એટલું બહુ ધ્યાન ખેંચે છે કે તેનું શરીર કેવું હતું તે આપણે ધણીવાર ભૂલી જઈએ છીએ. સરસ્વતીચંદ્રનું શરીર એ નામના તાટકમાં જે સરસ્વતીચંદ્રનું પાત્ર આવડતું તેને, કે એક આયુષ્માન વિત્ર આવી ગયું તેને જરાયે મળતું નહોતું. “શરીર વ્યાયામવાળું અને ક્રાંતિમાન હતું. મુખ ઉપર પ્રતાપ અને કેમળતા એકઠો વાસ કરી રહ્યાં હતાં. રાક્ષસ જેવો ન લાગે એટલો ઉચો, જાડો ન લાગે એવો એવડીયા કોહાનો, અને શીઝાશમાં ન ખપતાં આંખને ગમે એટલી ગૌરતાયાળો સરસ્વતીચંદ્ર ભણ્યો ન હત, થીમત ન હત, તો પણ શરીરના રમણીય અને પૌરુષ દેખાવથી જ સર્વનું મન દરન એમ તેના વિદ્વાન મિત્રો પાંચુ કહેતા.” આ શરીરને લીધે જ તે કામ પડે ત્યાં સાહસ કરી શકે છે, અલકદિશોરોને ખચાવવા જમાણ સામે યઈ શકે છે, વાણીયણને ખચાવવા બહારવડીઆ સામે યઈ શકે છે, અગવડ ભરેલી મુસાફરીઓ કરી શકે છે અને હૃદયને વસોવી નાંખે એવાં મંથનોમાં ટપી શકે છે. આ શરીર આ નાયકને આવશ્યક હતું જ.

તેની શરીરસંપત્તિ જેવીજ તેની માનસિક સંપત્તિ પણ વિરલ અને વિશાલ છે. યુનિવર્સિટીની ઉંચામાં ઉંચી પ્રીક્ષાઓ તેણે આપેલી છે, ચાંદ મેળવ્યા છે, વગેરે વગેરે.

વાર્તાને મારે તેને મોટી ધનસંપત્તિઓ પણ વારસ જનાવવો પડ્યો છે. એ કાંઈ વાર્તાનો અકસ્માત નથી પણ જે અંતિમ ધ્યેયને ચાટે કતાં નાયકને તૈયાર કરે છે તે ધ્યેયનું એ ભવિષ્યનું સાધન બનવાનું છે. તેની વીંટી પણ કથામાં એક પાત્ર જેટલું કામ કરે છે.

અને આપા સર્વ રીતે સુખી માણસને ભટકવા નીકળવાનું નિમિત્ત શું બન્યું? અહીં પણ ચાંદ રાખ્યું જોઈએ કે ભટકવાની મૂળ ઈચ્છા સરસ્વતીચંદ્રમાં પ્રથમથી જ હતી. તે ન

માનીએ તો બધાનો ખુલાસો મળી શકશે નહિ. આ સ્વભાવના નિરૂપણમાં મને કંઈક મુશ્કેલી આવેલી જણાય છે તે આગળ કહીશ પણ એ સ્વભાવ મૂળથી જ છે એમ માનવું જોઈએ. આ પછી ગૃહત્યાગનું નિમિત્ત જોવું જોઈએ. આ બનાવો સર્વને સુપરિચિત છે તે આપણે બહુ દૂકામાં જોઈશું. સરસ્વતીચંદ્રના પિતાને નવીના ભરમાવ્યાથી સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર અનેક વહેમો આવે છે, તે પૈસાની ગેરવ્યવસ્થા કરે છે અને ભવિષ્યમાં સર્વ ધનનો માલીક થઈ ખેત્રી પિતાને પણ પાણીયું આપી દેશે એવો વહેમ આવે છે; સરસ્વતીચંદ્રને ઘરમાં પકડાઈ રહેવાનું આ માત્ર એક જ કારણ હતું—પિતાનો રોષ અને તેમની સેવા કરવાની કર્તવ્ય-શુદ્ધિ. તે બન્નેમાંથી તે પિતાના આંખ આલેપોથી મુક્ત થાય છે, એ રીતે ભટકવાની ઈચ્છાનું જે એક જ નિયંત્રણ હતું તે દૂર થાય છે અને સરસ્વતીચંદ્ર ભટકવા નીકળી જાય છે. ધન વગેરે તરફ તેને મૂળથીજ આસક્તિ નહોતી. ઉચ્ચતર ગામ મેળવવાનો પ્રથમ અધિકાર, જે તુરંત સંસારની વસ્તુઓ તરફની અનાસક્તિ, તે તેને સ્વભાવસિદ્ધ હતી.

પણ ગૃહત્યાગ સાથે તે ગૃહિણીત્યાગ કરે છે. કુમુદ સાથે તેનાં વિધિસર લગ્ન થયાં નહોતાં પણ બન્ને વચ્ચે લગ્નરોષ અંકુરિત થયો હતો. અને બન્ને, અને બન્ને નહિ તો છેવટ સરસ્વતીચંદ્ર તો રોષની જ્વાળાદારી સમજે એવી વયે તે રોષ અંકુરિત થયો હતો. સરસ્વતીચંદ્ર જેવો ગર્ભધીમંત તો પારણામાંથી પરખાવો જોઈતો હતો પણ ‘કાંઈ કારણથી’ ચાર પાંચ વર્ષ વિવાહ વિના વીતી ગયાં. આ ‘કાંઈ કારણ’ કદાચ મુશ્કેલી છે પણ કતો એ સ્થાન ટપી જાય છે અને આપણે પણ તેની પાછળ ટપી શકીએ છીએ. અને પછી મોટી વયે તેમનું સંવનન થાય છે, બન્ને વચ્ચે પત્રવ્યવહાર આવે છે, ખરો રોષ બંધાય છે. એ રોષહતંતુ સરસ્વતીચંદ્ર શી રીતે તોડી શક્યો? શી રીતે કુમુદનો ત્યાગ કરી શક્યો?

અહીં સરસ્વતીચંદ્રનું માનસ વધારે વ્યક્ત થાય છે. સામાન્ય માણસમાં જે જે નબળાઈઓ છે તેમાંની એક પણ તેનામાં નથી. એવી કાંઈ નબળાઈથી તે ગૃહ અને ગૃહિણી ત્યાગ કરતો નથી. હિન્દુ સંસારમાં ઘણા માવડીઆ કે પિતાપરવશ પતિઓ પત્નીનો ત્યાગ કરે છે તેવું તે કરતો નથી. પરણ્યા, તો પછી પત્નીને ન્યાય જ આપવો જોઈએ, માત્ર પિતા પુત્રવધૂ ઉપર જીવન ન જ કરી શકે એમ તે માને છે. તેમ છતાં પરણીને જીવંત રહેવું તેને અસહ્ય લાગે છે. ‘પ્રસિદ્ધિજી જીવે રહું તેના કરતાં અપ્રસિદ્ધતામાં લીન થાઉં તો હરકત નથી’ એમ તે નિશ્ચય કરે છે.

આ નિશ્ચયને ગ્રેરનારી બે માન્યતાઓ ગણાય. એક તો એ એમ માનતો હતો કે ‘માણસના શબ્દને સ્ત્રી આવરણક નથી...અને સંસાર શુદ્ધ, નિઃસત્ય, નિર્મોલ્ય, અને નિરૂપયોગી હતો.’ સરસ્વતીચંદ્ર પોતાની ખાતર પરણ્યો નહોતો પણ તેણે ‘તદા પિતા-મત્રીના ગત્સલ ઉત્સાહનો ભંગ ન કરવો એટલી ઈચ્છાથી વિવાહ સ્વીકાર્યો’ હતો. (૧:૨૧૭) હવે લગ્ન કરવાથી ઉત્તેજ કલેશ થશે એમ જોઈને એટલે લગ્ન જ બંધ કર્યું! અલગત લાગ સમયે તો કુમુદ માટે તેને રોષ હતો ‘એનાથી છુટાં પડતાં મને અસહ્ય વેદના થશે તે હું સારી રીતે જાણું છું...પણ.....પિતાને ખાતર રહું હુઃખ-સહીશ’ (૧:૨૪૨).

(અપૂર્ણ)

રામનારાયણ વિ. પોઠક.

આપણું દેશી રાજ્યો

હિંદનાં રાજકરણમાં હિંદુસ્થાનના દેશી રાજ્યો અને તેમની આજની પરિસ્થિતિ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. દેશી રાજ્યોનો મામલો આજે ઘણો ચકચારભર્યો થઈ પડ્યો છે અને કેટલાક નરેશોના વર્તન અને તેમના તેને પરિણામે થયેલા લાલહવાસે હિંદી જગતને ચોંકાવી દીધું છે. દેશી રાજ્યોની પ્રગતિની વિવિધતાઓનો આરો નથી, મારે ખાલુથી પ્રગતિના આંતરના સંભાષણ રહ્યા છે; એક ખાલુએ અત્યંત નરેશના રાજ્યમાં જલીઆવાલાનું સ્મરણ કરાવે એવો લત્તાકાંડ, બીજા ખાલુએ વડોદરાના મુધરેલા ગણાતા રાજ્યના પ્રગતિશીલ નરેશની પ્રગતિને ટોકરે મારી તેમના પર કરમા બોળ લાદવાની નફ્ટ એટા અને વિશ્વાપતી વિશ્વાસોના શોખ સામે પ્રગ્ભોષાર, એક હુદી પાછળ ગાંડાતર ધઈ ઈંદોર નરેશ પ્રગતિના પરસેવા કમાણનું અને પોતાની પ્રતિષ્ઠાનું ફરેલું પાણી, એ બધા કિસ્સાઓ હિંદી પ્રગતિને અકળાવી રહ્યા છે ત્યાં બીજા ખાલુ નહા નરેશ અને નિકામ સાધેના ક્ષિત્રિય સરકારના વર્તનથી હિંદી સરકાર અને દેશી રાજ્યોના સંબંધ વિશે ખંબીર પ્રશ્ન ઉભો થયો છે. આજે જ્યારે આપણે સ્વરાજનો વિચાર કરતા હોઈએ, એની પ્રાપ્તિ પાછળ દેશની સઘળી શક્તિનો ખર્ચ કરના હોઈએ તે વેળા દેશી રાજ્યોના પ્રશ્ન તરફ આપણે ઉદાસીન ચહેલું પરવડે એમ નથી. મહાસભાએ દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો સામે પોતાના કાન બંધ રાખી એ સંબંધી અક્ષમ્ય ઉદાસીનતા દાખવી છે. અત્યંત નરેશ જેવાના રાજ્યઅંમલના પિશાચી કૃત્ય સામે પંડિત માત્રવીઆજી જેવા બાણીજીની આંખ આડા કેન કરવાના પાપ ભાંગી ધઈ શકે છે, મહાત્માજી જેવા સ્પષ્ટવક્તા મહાપુરુષ કાઠીઆવાડ રાજકીય પરિવર્તન પ્રમુખપદેથી ખાત્રી રેડીઆનો ‘મહામેન’ બપ જાણી દેશી રાજ્યો અને રાજ્ય સંબંધ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપી એ રાજ્યોની પ્રગતિને સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન કરાવવામાં નિષ્ફળતા દેખાડે કે એ વક્તવ્ય લેવામાં મુત્સદ્દીગીરિના દાવો લેખે એ સ્થિતિ શોચનીય નહિ તો શું! દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ આજે નિરાધારતા અનુભવે છે. દેશના અગ્રણીઓએ દેશી રાજ્યોની પ્રગતિના પ્રશ્નો હાથ ધરવા નોંધ્યે; એમણે દેશી રાજ્યોના વર્તન મારે સારખંડાર કરી મૂકી એમની સાન ઠેકાણે લાવવી ધટે. એક ખાલુથી પોતે ધન્યા ખાવા છતાં યે એ નરેશો પોતાની પ્રગતિ પર તો એવો જ દોર ચલાવ્યે જાય છે. એમનાં પાપકર્મોની હવે કંઈ માજા નથી. હિંદને સ્વરાજ મળે તે દિવસે દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો ઉકેલ એટલે સહેલો ન હોય. આજે દેશમાં એક વર્ષ એ વિચાર ધરાવનારો છે કે દેશી રાજ્યો સ્વરાજના માર્ગમાં એક મોટી આંદોળીની છે જે જ્યારે તે ત્યારે નડ્યા કરશે; પરિણામે એ વિચારકોટિના સર્વ આદર્શોએ દેશી રાજ્યો એક કે બીજા રીતે નકશા પર લાલ રંગમાં ફેરવાઈ જાય તો નારાજ ન થાય. સરકારીચંદ્રમાં ગોવર્ધનરામે ચિત્રેલા મીઠા ધમ્મપાટની આ કુંવતી પ્રતિકૃતિઓ સાથે કેટલીક વખત દેશી રાજ્યોનું વર્તન નોંધને સદેશત થવાનું મન થાય છે. આપણું દેશી રાજ્યો એટલાં તો બંધીકણ છે કે હિંમત કરીને કોઈ પણ સાંહસિક પ્રગતિશીલ પગલું ભરતાં બંધીએ છે; કા-

રણ માત્ર, બ્રિટિશ દિલમાં એ પ્રગતિ લાયક થઈ ન હોય તો રખેને સર્વોપરી સત્તા (Sovereign Power) ને માફક જાણે એવો ભય એમને હોય છે. બ્રિટિશ સરકારને ત્યારે કંઈ પગલું સહેલું શેવું હોય છે ત્યારે પહેલ કેટલીક વખત આ રાજ્યો પાસે કરાવે છે, અને પોતાની મરજી વિરૂદ્ધ કંઈ પણ નહિ કરવાની ના પાડવા જેટલી દિલ્લિત એમણે કેળવી નથી હોતી. આ બધાની પાછળ રાજકુમાર કોલેજને અને ઇંગ્લાંડના સ્વચ્છંદી વાતાવરણમાં મળેલી કેળવણી અને અકળિત ભીરતા રજાં છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે રાજ્યો સાચી સત્તાના અભાવે પ્રજા પર ખોટો દોર ચલાવતાં શીખ્યા છે, પોતાનો સમય એકાચારામમાં ગાળવાની વૃત્તિથી દોરાયા છે. રાજધર્મ ચૂકતા થયા છે. રાજ ન્યારે, રાજધર્મ ચૂકે ત્યારે જે વિનિષાન શરૂ થાય એ એકમુખો નથી હોતો. આજે ન્યારે આપણા દેશી રાજ મહારાજાઓના અધઃપતનનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણે શરમમાં નીચું જોવું પડે એ એક વાત; પણ આપણી પ્રગતિના ભાવીનો વિચાર કરતાં પણ એ વાતથી કંપારી છૂટે છે. અદભ્યઆર્થના વંશજને કોઈ મૃદુરથ નજરે ન કરે એવી એક બાંદીની પાછળ આજે ગાદીત્યાગ કરવો પડે કે કાશ્મીરના સદ્ગત પુણ્યાત્મા મહારાજાના વારસને વિશ્વાસના ચાલુજાજતા ચરકા પાછળ કાશ્મીરની પ્રજાના પરસેવાએ રાજ તિજેરીમાં રેગાયલા દ્રવ્યની અરબાદી કરીને ઇંગ્લાંડની અદાલતને આંગણે અથડાવું પડે, એ સ્થિતિ અસંભવ કહેવાય. આ દેશી રાજ્યોના ઊવન. પ્રકરણો જ્યાં સુધી ઉકેલાયાં નથી ત્યાં સુધી આપણી જાણમાં આ રચનાખડયા દાખલાઓ જ ચડે છે; નહિતર એવાં તો કંઈક ગૂઢ રહસ્યો ઇતિહાસના બંધ પાને નોંધાઈ રહ્યાં દશે. આવા કિસ્સાઓ આજે હવે જુલ

આપણે તો પ્રજાની દૃષ્ટિએ આ પ્રજાની ગંભીરતા વિચારવી રહે. જો દેશા રાજ્યો શક્તિ હોય, પ્રજાને રાજતંત્રમાં જવાબદારી અને હિસ્સો મળી તેવું પ્રજાકલ્યાણના હેતુ ચલાવવાનું હોય તો ભલે દેશી રાજ્યો નબો: એ વિચાર પોષવા સાથે લેખક એમ તો માને ન છે કે. જો સ્વરાજ્યપથમાં એ નડતર નીવડતાં હોય તો એ નડતર દૂર કરવામાં અંત:કરણને લવલેશ અંદેશ ન નડવો જોઈએ.

આ તો એક બાબત પ્રજાહિતનો પ્રશ્ન. પરંતુ એ પ્રજાની એવી પણ ગંભીર બાબત હમણું છતી થઈ છે. તટસ્થ રહેનાર અને દેશી રાજ્યોને મિત્રો તરીકે રક્ષણ દેવાના કોણ આપનાર સામ્રાજ્ય સત્તાએ પોતાનું પોત પ્રકાશવા માંડ્યું છે, પોતાનો નિશો બપટ કરવા માંડ્યો છે અને હિંદી સત્તનત્વમાં દેશી રાજ્યોનું સ્થાન શું એનું બાન જગતને કરાવવા માંડ્યું છે. બ્રિટિશ સત્તા સર્વોપરિ સત્તા (Paramount Power) છે અને એ સાર્વભૌમ સત્તાના દેશી રાજ્યો કેવળ ખંડિયાઓ (Vassals) છે એ સૂત્ર ઈંગ્લેન્ડના એક વેળાના વડા ન્યાયાધીશ રીડીંગ સાહેબ લઘાઈમાં સામ્રાજ્યની અનુપમ સેવા કરનાર, સામ્રાજ્યના પરમ મિત્ર “હીઝ એક્સેલેન્સી હાઈનેસ” નિઝામને પદાવી ગયા છે. નજાનરેશને ઐશ્વર્ય ગાદીત્યાગના ફેલ હેઠળ પડ્યા છરી એ સૂત્ર રીડીંગે એ વર્ષ પર દેશી રાજ્યોની નજર હેઠળ રાખેલું. સામ્રાજ્યના વ્યવહારમાં જરા પણ આડખીલી રૂપ નીવડે કે શિર ઉંચું કરે કે માથે તડ્યાર ઝડપતી ઉભી ન છે! આ સ્થિતિમાં એમનો આરો પોતાની પ્રજાને રીડીંગે તેમનાં કલ્યાણ સાધવામાં ન રહ્યો છે એ આપણા રાજ્યો ન સમજે? આ ઉભા થવા નવા ભયનો દેશી રાજ્યોએ ગંભીરપણે વિચાર કરવો થતે છે. પ્રજાના હિતો. અને પ્રજાની કાકલુદી તરફ ઉદાસીન રહી પ્રજાનો વિશ્વાસ ગુમાવી બેઠેલા એ નરેશોની સ્થિતિ ‘નહિ ધોખીતો ફૂંતરો ધરતો કે નહિ ધાટતો’ એવી કહોડી થઈ છે. શ્રીમંત ગાયકવાડને આજે કાઠીઆવાડ ઉપરનું ગુમાવેલું સાર્વભૌમપણું પાછું મેજવવાની તાલાવેલી લાગી છે અને એ માટે ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં કર્જનના દરબારમાં શીર ઉંચું રાખનાર એક પુરા એ નરને લોર્ડ રીડીંગને આમંત્રીને તેમના ગુણની પ્રશસ્તિ ગાવી પડે છે: છતાં એમની માંગણી પાછળ પ્રજાજન કયાં છે? આજે બિહારની માંગણી નિઝામ સરકાર કરે, બ્રિટિશ રાજ્યપ્રતિનિધિ સંભળાવી દે કે “એસ, અ: છે:કરવહી અમે ન ચાલવા દઈએ! અપવું લેવું એ તો અમારી મરજી અને સત્તાની વાત છે, અને જો વધારે ગરમ કરશો તો. તમારા અધના: કેવાં હાલ કરી શકું છું” એ માટે મેં નલ:-છેદારના પદાર્થપાડે: તમારી આગળ રાખ્યા છે.” અને છતાં યે વરાડની પ્રજાના જીવનને આ પ્રશ્ન જરા અડી પૂણ શક્તે: નથી. કારણ? એમને નિઝામ સરકારના હાથ હેઠળ પોતાનો પ્રાંત હોય એ માટે જરાયે ધગશ નથી, ઉંડા લોહો એ સત્તા હેઠળ જવા નારાજ છે, કારણ એમણે નરી આંખે નિઝામની પ્રજા તરફ રાજ્યનું વર્તન નિહાળ્યું છે! વડોદરાની પણ એ જ સ્થિતિ! તેમાં છેલાં છેલાં આ વેળાના ગાયકવાડના સ્વદેશગમન પછી એમણે જે ‘પીછે હઠ’ની રાજનીતિનો અમલ કરી પોતાનાં સાઠ વર્ષ પુરાં થયાનો પરચો પ્રજાને આપ્યો છે. ત્યારપછી સર્વોપરિ સત્તા કદિ ખુશ થઈ નહીં એમને કોઈ પ્રાંત સોંપવા વિચાર કરે તો તે પ્રાંતની પ્રજા એમના અમલ હેઠળ જીવવા લા પાડે ખરી? એ પ્રશ્નનો વડોદરાના રાજ્યાધિકારીઓએ વિચાર કરવો જોઈએ! એટલે આજે પ્રશ્ન ઉભો થાય છે તે એ કે આ નવી વસ્તુસ્થિતિ સામે દેશી-

રાજ્યોનું શ્રેય શેમાં રહેલું છે? આ વસ્તુસ્થિતિ ઉભી કેમ થઈ છે? જે રજવાડાઓ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સમયમાં સ્વતંત્ર રાજ્યો હતાં, જે પાછળથી સ્વતંત્ર રાજ્યો મટી સમોવ-લીઆ-મિત્રો-અન્યા તે આજે એ મિત્રનામાંથી જે અમલીને એવા નિઃસહાય મિત્રો કેમ અન્યા કે પોતાના બળવાન મિત્રની સામે સદા દુષ્કારી રહેલું પડે છે? મેથે કૉલેજની કેળવણી અને રેસીડેન્ટોના હસ્તક્ષેપને પરિણામે રાજ્યો આજે મોટા મોટા રાજ્યમહેસેના નિવાસી, પોતાના એશઆરામની પાછળ દુષ્કારી અરબાદી કરનારા થઈ રહ્યા છે. એમને રાજકારણમાં કંઈ આનંદ જ નથી પડતો. લંડનની હોટેલો, પારીસનો મહાલયો, વીચીના પાણીના ઝરા, વિલા-યતી નાઓ એ એમના આર્થિકતાનો સ્થાનો થઈ પડેલ છે. એમનું રક્ષણ, માત્ર ગવર્નર કે ગવર્નર જનરલ આવે ત્યારે આણું આપી પોતાના સરદારો અને આમત્રદારોની હાજરીમાં અંગ્રેજ સામ્રાજ્યની પોતાના વડવાઓએ અને પોતે કરેલી સેવાઓ માટે જઈ અંગ્રેજ સત્તાનતના મિત્ર કહેવાયવામાં હવન સાદલ્ય માનવામાં જ સમાયું છે. સરકાર એ દોરની કેવી હોય છે તે જાણે છે. દોરની સમગ્ર નિર્જાઓ પચે દોતી જ નથી એ કુશાગ્રબુદ્ધિ અંગ્રેજો સમજે છે. એમને આપણા રાજ્યોની નબળાઈ અરાખર માલિન છે. દેશી રાજ્યો અંગ્રેજ નીતિ ન સમજ્યા જેટલા મૂર્ખો નથી હોતા. સમજે છે પરંતુ નિર્જા અને લાચાર છે. પ્રગ્નને રીઝવીને, રાજ્યના પૈસા આમ નબળાઈઓનો લાલ લઈ ગમે ત્યારે કાનપટ્ટી પકડી માઢી ત્યાગ કરાવે તેના કરતાં, પ્રગ્નહિત પાછળ અર્થાનિ તેમ કરતાં જરૂર પડે તો દખ્ખના થવામાં વધારે સ્વમાન છે એ લાવના હજી એમણે કેળવી નથી; એમનામાં સ્વાર્થત્યાગ કરવાની કે એશ-આરામ છોડવાની શક્તિ મા જુદી છે જ નહિ; એટલે એ યુક્તામીમાં રહી રીઝે છે. કેટલાક રાજ્યો તો એટલા બેધા અને છતાં અદ્વરદર્શી છે કે “બ્રિટિશ ભારતમાં લોકમંત હંયા-વવાની” દિનરાત પોલીટીક્સ ઓફીસરોને આજીજી ક્યાં કરે છે. એમને એ ખ્યાલ પણ નથી આવતો કે બિનહરકતે તેમનો ક્યાંને ભોગવેરા સાચવી રાખવો (privilege of remaining undisturbed in their possession) એ તો ખાસી જા છે, ખાસી જે સત્તા પાસે આજે એ સહાય માંડે છે એ સત્તા પંચતંત્રની સાપ માણસીની કથાના ન્યાયે એમનું પણ ભક્ષણ ત્યારે ને ત્યારે કરવાની જ! દેશી રાજ્યોને કહી એમ થતું હોય કે આ સ્વતંત્રતાનો યુગ આવ્યો છે અને ઝારશાહી જે આવેગ આગળ ન નકી શકી તે આવેગ અમારી પણ એ જ ગતિ કરશે તો પડી લોકમંત અને ત્યાં મુઘી દયાવખાનો, છેલ્લો પ્રયાસ કેમ ન કરવો, અને એટલે એશઆરામ કપમ ન ભોગવી લેવો: તો પડી એમની હીણ મનોદશાની કેવળ દુધા ખાતી રહે છે. કેટલાયે વર્ષો પર જેમ્સ મીન મહોદયે વાસ્તવિક જ કહેલું કે રક્ષણ આપવાની સુબેલ (Subsidiary Alliance) દ્વારા અને દેશી રાજ્યોની હીણ તાકાદ છીનવી લઈએ છીએ અને એનો અર્થ એટલો જ કે અમે રાજ્યશક્તિને પણ અમારા કબજામાં લઈએ છીએ.” આજે આ રાજ્યોમાં રહેલું સત્ત્વ આપણે અનુભવીએ છીએ. રાજકુમારીના લગ્નો જેવી નહન ખાનગી બાબતોમાં માયું મારવા જેટલી હદે પોલી-ટીક્સ ઓફીસર પોતાનો અધિકાર હેત્વનો દાવો કરે અને સ્ત્રી-સન્માન માટે પ્રાણપ્રાણ કરનાર પીર રોકોરો, સ્ત્રીસોદીઆ કે ચૌહાણ આજે ઈર્ષ્યા, દોષ, વ્યસનોમાં એટલા ગરકાવ થઈ ગયા છે કે આવી ખાનગી બાબતોમાં માયું મારવાની ચેષ્ટા સામે પોતાનું શિર ઊંચું કરી પોતાનું સ્વતંત્ર સિદ્ધ કરવા જેટલી શક્તિ પણ ન દેખાતી શકે! એથી વધારે શોચનીય

દુર્દશા શી હોય? આ પતન! એ પતનનું એક કારણ તો એ છે કે કેટલાક રાજ્યો રાજ્યની દેવી સત્તા (Divine right of Kings) ની જરૂરી પુરાણ, સૂત્ર ઉપર પોતાની મુદાદો બાંધે છે અને રાજ્યમાં એનો અવાજ છેવટેનો અવાજ બેખાવો બેધએ અને એનો સ્વીકાર થવો જ બેધએ એવા ધર્મક ઉપર જાણે રાજ્ય પોતાની અંત મિશ્રિત હોય તેમ વર્તીવ કરે છે અને માને છે કે એનો પોતે ચાહે એવો ઉપયોગ કરી શકે છે. બે કદી પ્રાંતને કંઈ થોડા વણા અધિકારો આપ્યા હોય છે તો તે પોતાની કૃપાનું દાન-સમજે છે; રાજ્યમાં પ્રાંતનો કોઈ હક્ક હોવાનો સ્વીકાર નથી કરતા, પોતે વિજેતા અને પ્રજા વિગિત જાનિ ન હોય એવું મંતવ્ય પ્રતિપાદન કરે છે. જે સરકાર પર ચાહે તે પર પ્રાંતને ચાલવા દે, ન ચાહે તે પર ન ચાલવા દે, પ્રાંત પાસેથી કરો દ્વારા એકદા કોઈ ધનને; ગમે તેવો વ્યય કરે. આ જાતના વર્તીવથી દેશી રાજ્યો પ્રાંતની સદાનુભૂતિ તદ્દન ગુમાવી બેઠા છે. શ્રીમંત ગાયકવાડ જેવા નરેશના ભાષણોમાં આ ધ્યનિ, આ ધર્મકનો ભાસ, માનુષ્ય પડે છે. પરંતુ એઓશ્રી કવલાણીની પોતાની દશા સ્મરણપર પર આણવા જેટલી સહણુદિ ને વાપરે તો એક વાતનું એમને ભાન જરૂર થાય કે કવલાણીના ગોપાળનું શ્રીમંત સર સયાજીરાવમાં પરિવર્તન થવા છતાં પ્રાંત તો એમના પેદી દર પેદી વડાએના વખતથી એની એ જ છે કે જેમના પર રાજ્ય કરવાનું દૈવની કોઈ વિચિત્ર ઘટનાને પરિણામે એમને સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. જ્યારે એ શ્રીમાન્ટી જીવનશીલા સંક્રમણે ત્યારે રાજ્યોના દેવી અધિકારો (Divine right of Kings) જે ભૂમિમાં ફેક ને રાજ સર્વ સમાન છે તે ભૂમિમાં એમને સાથ ન દે. અમે ધૈર્યથીએ છીએ કે સામ્રાજ્યો અને સામ્રાજ્ય સત્તાઓ વિનાશ માટે જ સરગત્યાં હોય છે એ સત્ય જરૂરી સમજી લઈ શ્રીમંત પોતાના કુવાન વરસને આ નિશો ન ચંદાવી વાપ. પરંતુ આ તો વિદ્યાર્થીય થયો ખાસ મુદ્દા એ છે કે આજે દેશી રાજ્યો મોગસાઈ દરમ્યાન હતાં એટલાં જે સ્વતંત્ર રહ્યાં નથી. નેપાલ અને અમીરના જેટલી સ્વતંત્રતાનો ઉપભોગ કરનાં એ રાજ્યો આજે અધમમાં અધમ ગુલામગીરીની ખુસરી વડી રહ્યાં છે. નરેન્દ્ર મંડળ સ્થાપનામાં એમણે ૭૩૩ ખાઈ છે. એ મંડળ દ્વારા નરેન્દ્ર પાન ની શક્તિઓ-સત્તા-સંવદિન કરી રાક્ષા નથી. એમ કરવા ન દેવામાં સર્વોપરિ સત્તાનો સ્વાર્થ હતો. રાજ્યો એ છળ સમજ્યા નહોય કે ગમે તેમ આજે વખત આવે છે ત્યારે નરેન્દ્ર મંડળ એમને રક્ષણ નથી આપી શકતું. ઈન્દોરનો દાખલો તાજે જ છે. પત્રિયાળા નરેશને વૉઈસરૉયે શેકડો જવાબ પરખાવી દીધો છે. અને તેમાંથી પોતાના મોખ્ખા કે કંઈનો પણ વિચાર કર્યા વિના “ તપાસ કમિટિ ” ની હાંસરી ગમે ભેરવી છે. મોન્ટેગ્યુ-એમ્સફર્ડ મુધારાની રાજ્યોને એ ભેટ છે! એમનાં અમલ હેઠળ એમની પ્રાંતની જે હાલત છે તે હાલત એમની સામ્રાજ્ય સત્તા હેઠળ છે. શુદામીના સંમત્ય હુખમાં તેઓ સહયોગી છે. રાજ્યોને પોતાની આ સ્થિતિ સ.એ. ચેતવણી નહોતી મળી એમ નહિ. સ્વર્ગસ્થ ખાસેરાય જાવે પોતાના ‘ જાગો રાજકુમારો! ’ (Wake up Princes !) નામના ગ્રંથમાં એમને જગાડવા સંખનાદ કરેલો. નરેન્દ્ર મંડળ કાયમ ન સ્વીકારવું એની સચોટ ચચાં કરી છે. પરંતુ આપણા રાજ્યોને તો એસઆરઆમ-દિલારામ બેઠાંએ છીએ. નિર્ભય માણસ પારકાનું રક્ષણ શોધે છે. રાજ્યોને પણ Protection of Princes Act ના આશ્રય હેઠળ પારકાના બળ ઉપર ઝુકીવું છે. શુદામે. કદી શુદામીમાંથી પારકાને શી રીતે મુક્તિ આપાવે? આં સ્થિતિ પંખી જઈ આપણું નરેન્દ્રો પોતાના રાજ્યમાં પ્રાંતતત્વ વધારે

ને વધારે દાખલ કરવાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારે, પોતાની પ્રજાને પોતાના વિશ્વાસમાં લઈ લેના બળ ઉપર ઝુકુમે અને સાચા નરેન્દ્રો થાય. પ્રજાસેવા એમના જીવનની અને ખી ભાવના હોવી જોઈએ. પ્રજાના કલ્યાણમાં જ પોતાનું કલ્યાણ સમજતા નરેન્દ્રો આપણે જોઈએ છે. પારકાની મહેરબાની પર જીવતા સ્વચ્છંદી નરેશો નહિ, પરંતુ સાચા રાજધુરાધારીઓ આપણે જોઈએ છીએ. હિંદના નરેન્દ્રો પ્રજાના એ અલિલાય પુરશે ? પરંતુ તે દરમ્યાન એમનો નિશો ઉતારવા પ્રજાએ કેમ કેસવી જોઈએ. દેશી રાજ્યોની પ્રજાને નિરાધાર છોડવાને બદલે સમસ્ત હિંદની પ્રજાએ એમના પ્રશ્નોને પોતાના જ પ્રશ્નો સમજી એમની પાછળ પોતાનું સમસ્ત પ્રજાબળ દેવું ઘટે છે. મહાસભા દેશી રાજ્યોની પ્રજાના પ્રશ્નો-વિટંબનાઓ તરફ ઉદાસીન રહી શક્તી નથી; દેશી રાજ્યની પ્રજાને નબળા, નિઃસરવ કે લૂટી રાખીને પોતે આગળ ધપી શકતા નથી એ ભૂલવું ન જોઈએ. આપણે જરૂર ધૃષ્ટીશું કે મહાસભા પોતાની ઉદાસીનતા ત્યજી દેશી રાજ્યોની પ્રજાને પોતાનો સહકાર અને પ્રજામતનું બળ દે અને તે વડે એક સરખી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ સાધવામાં સફળ નિવડે.

દેગીલદાસ મ. કાપડીઆ.

લોકચર્ચા

જ્ઞાતિસંસ્થા

આ વિષય ઉપર તત્વદષ્ટિએ ઘણી એ ચર્ચા થાય છે પણ પ્રશ્નનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજવા માટે નાતોની કેટલીક હકીકત પણ જાણવી જોઈએ. આ નીચે દીસાવળ જ્ઞાતિઓની નાત સંખ્યા કેટલીક હકીકત આપી છે તેવી આપી છે તે ઉપરથી આ પ્રશ્ન ઉપર કેટલોક પ્રકાશ પડશે.

દીસાવળ જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિ જ્ઞાતિથી ચર્ચાથી મનાય છે. મૂળ વસ્તી દીસામાં હતી માટે તેઓ દીસાવળ કહેવાય છે. પણ અત્યારે તો જુદાં જુદાં ગામોમાં તે વહેંચાયેલી છે. તેમનો મુખ્ય ધંધો મજમાન વૃત્તિનો અને તેની સાથે જ્યોતિષ તથા કથાવાર્તાનો છે. હાલ ત્રણ ચાર ટકા નોકરી પણ કરતા હશે. તેઓ દીસાવળ વાણીઆના પુરોહિતો છે અને તે વાણીઆ સિવાય બીજી કોઈ નાત પાસેથી દાન લેતા નથી.

દંતકથા એવી છે કે પ્રથમ દીસાવળ વાણીઆની વસ્તી ૩૬,૦૦૦ ની હતી અને દીસાવળ જ્ઞાતિઓની તેથી અરધી એટલે ૧૮,૦૦૦ ની હતી અને એ વાણીઆ વચ્ચે એક જ્ઞાતિઓના નિર્વાહ થતો. પણ હાલ તેમની કુલદેવી સિદ્ધમાતાની મૂર્તિ ખંડિત છે અને તેવી મૂર્તિની પૂજા કરવાથી નાતની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. આ મોન્યતા સાચી હોય કે ન હોય પણ તેમની સંખ્યા અત્યારે ઘણી જ ઘસાઈ ગઈ છે, તે સત્ય છે. હાલ તેમની વસ્તી નીચે પ્રમાણે છે:—

લોકચર્ચા

ગામ	કુટુંબો	ગામ	કુટુંબો
સિદ્ધપુર	૨	કાન્ધી	૩
પાટણ	૧૫	કનીવ (તા. મહેમંદાવાદ)	૧
મહેસાણા	૨	મેટલાદ	૧૫
કંચરાવી (તા. પાટણ)	૨	વડોદરા	૨
કલોલ	૧	મુરત	૪
અમદાવાદ	૩	ચાણોદ	૨
મુંબઈ	૧	શીનોર	૨
ગોપાલ (ખાનદેશ)	૨	પુના	૧

ઉપર પ્રમાણે કુટુંબો ૫૮ છે, કુલ ૬૦ થી વધારે તો નથી જ. આ કુટુંબોમાં બધી મળી વસ્તી સવાસો દોઢસોની છે. નાતનું વસ્તીપત્રક નથી થયું એટલે સંખ્યાઓ અટકળથી મૂકી છે. પણ અત્યારે નાત ઘણી ઘસારા મળે છે તેમાં શંકા નથી. અમદાવાદમાં જ પ્રથમ ૮૧ જનોએ વરામાં ગણાવી તેને બદલે ફક્ત ૧૧ જ ગણાય છે આટલા કુટુંબોમાં મૌદગલ્ય, પારાશર, વચ્ચસ, કારયપ, વગેરે યાદી કુલ સાત ગોત્રો છે અને એક જ ગોત્રમાં લગ્ન ન કરવાનો નિયમ પગાય છે.

આથી દૂકી નાત. એકર એકર લગ્નચવદાર શી રીતે કરે ? શી રીતે તેમની સંતતિ આણે ? નાતના લોકો આધિદેવિક ઉપાધિ દૂર કરવા માટે માતાની મર્તિની ફરી પ્રતિજ્ઞા કરવાના છે અને આદિભૌતિક ઉપાધિ માટે તેમણે એવો માર્ગ કાઢ્યો છે કે નાત બહારથી ભાણે ખપતી કન્યા લઈ અપાય ખરી પણ નાત બહાર કન્યા અપાય નહિ. આવો ઉપાય નાતે શોધ્યો પણ સમક્ષ કિન્દુકોમ આ લગ્નકત ધ્યાનમાં લઈ કાંઈ ઉમાય કરવા વિચાર કરશે કે નહિ ?

બીજા નાતો વિશેની આવી જ લગ્નકત, દૂકી સંખ્યાની, ગોત્રોની અસમાન વહેંચણીની, સ્ત્રી પુરુષની અસમાન સંખ્યાની, વગેરે અમને મળશે તે અમે સમાજનું ધ્યાન ખેંચવા આ મથણા નીચે પ્રસિદ્ધ કરીશું. આમાં કાંઈ લગ્નકત ગોટી પ્રસિદ્ધ થાય તો તે સુધારવા તેના ન્યાયનારાઓને વિનંતી છે.

૨૧.

મહુવા પિરપદ

ગોહિની કોયલ

સભાઓ અને પરિષદોને માટે અને તેમના શાલુગારોને માટે દમણું દમણું ગળોદળની ધમાર-તોળે ઉપયોગ કરવાને બદલે કુદરતની સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવાનો શોખ દીક વધતો જાય છે. મહુવા ખાતે મળેલી ભાવનગર સંસ્થાનની પ્રજા પરિષદની મોડલ્ય એક આંખાચાંચિયામાં શાખવામાં આવી હતી. વસાખ મહિનાનો મધ્યાહ્ન સૂર્ય પણ આંખાઓની ઢાયાને બેઠોને પોતાનાં બનાં ફિરજોને મોકલી રાકતો ન હોતો. અને થોડી થોડી તઃકાઅંબડી આવતી હતી તે આંખાના સીતળ પાણને લીધે ઠંડી પડી જતી હતી. અંધ કેનિ હંસરાજ એક ગીન ગાયું તેને આ આંખાચાંચિયાનું દરન તો સાર્યક કરતું હતું. તેમણે મોહલવાંની પ્રગ્નને 'મોહલની કોયલ' કહી અને

કર્તાને કલકલ નાદે દહકરે

ગોહેલની કાયલ—

પિ. મુંદર લીટીઓથી તેને સંબોધન કર્યું. ખરી સાર્થકતા તો કાયલ નીચેની પંક્તિને કટલી સાથે કરશે તેના ઉપર આધાર રાખશે—

સ્વાપેલુ ને શ્રદ્ધા કરી, પાંખો વીંછી સોનેરી

જનતા જનાઈન ચરણે ઝંકરે

ગોહેલની કાયલ !

ભાવનગર પરિષદના આ બીજા અધિવેશનને પ્રમુખસ્થાને શ્રી. અમૃતલાલ દેકરે હતા. એ પરિષદની વાત હું હુંકામાં જ પતાવીશ કારણ કે મને પરિષદનો મંડપ 'છોટી બહારની શ્રામ્ય વસતિમાં નિકળી પડવાની ઉતાવળ છે.

મધુચાંદર એ ભાવનગર રાજ્યનું બીજી પંક્તિનું નગર. પરિષદનું આ બીજું, અધિવેશન ત્યાં થયું એમાં વિવેક હોતો ખરો.

શ્રીમંત બાબક

પરિષદ હજુ માત્ર બાબક છે, પણ બીજાં ઓછાં ભાગ્યશાળી બાબકોની માફક તે ધૂળમાટીમાં ઉછરનાર બાબક નથી, પણ બાબામાટીમાં ખેસાને ફરનાર બાબક છે. તેનું લાલન કરવાને શેડિયાઓ અને વકીલો તૈયાર છે, અને રાજ્યની કટલી નગર તેના ઉપર પડતી નથી.

કામકાજ

પરિષદે નમ્રતાની સાથે રાજકાજમાં પ્રવેશનાં જવાબ રહેવા દેવાની માંગણી કરી. તેણે ધારાસભાના અને મુનિસિપાલિટીના હક માગ્યા. લાલનું નામ માત્રનું પ્રગતિપ્રતિનિધિ-શબ્દ એ તો હવે પ્રગતે ગૌરવને જાહેર નામોથી આપનાર છે, કારણ કે તેમાં નથી સુદ-હીનું તત્ત્વ કે નથી ધારા ધડવાનું કે બજેટ પસાર કરવાનું તત્ત્વ. કેટલાક સંહૃદયોને રાજ્ય નીચે છે અને તેમને પ્રગતના પ્રતિનિધિ કહેવામાં આવે છે. આવું મંત્રીમંડળ સહ-ગત મહારાજ ભાવસિંહજી સ્થાપતા ગયા છે અને તેને ધીરે ધીરે ખિલવવાને પોતાનો પ્રયત્ન પણ તેઓ જાહેર કરતા ગયા છે. જે વખતે આખા દેશની પ્રગત રવરાજ્યની વાતો કરે છે તે વખતે ભાવનગરની પ્રગત ધોરણસરની ધારાસભા માગે એને ય જે વધારે પડતી માંગણી માગ્યામાં આવે તો તેમાં ભાવનગરની દેખવાયેલી પ્રગત પોતાનું અપમાન માને તેમાં જોડે નથી જ.

દેશી રાજ્યોનું સહભાગ્ય

પણ દેશી રાજ્યો ભાગ્યશાળી છે. હિન્દી પ્રગતની સહજ રાજભક્તિનો તેમને લાભ છે. પરિષદના કામકાજ દરમિયાન રવં મહારાજનું કે શ્રી. પદ્મણીયનું નામ કેવા આનંદથી વધારી દેવામાં આવતું હતું તે કોઈ આશ્ચર્ય થયા વગર રહેતું નહોતું. પ્રગતની એ સહજ રાજભક્તિ એ રાજ્યની મોટામાં મોટી ચાપલ છે. અહિંસાની વાત છે કે એ અણમોતી ચાપલનો સહુપયોગ ઓછાં જ રાજ્યો કરી જાણે છે.

પરિપદે બીજા પણ વધારે કે ઓછા મહત્ત્વ ધરાવનારા કરાવો કર્યા છે, પણ હું તે બધી વિગતમાં ઉતરવા ઇચ્છતો નથી. એટલું જ કહું છું કે કેટલાક કરાવો કરવાનું પરિપદને મુજબ નથી તેમાં તેણે ત્રણ બળનો દોહ કર્યો છે. પરિપદના પ્રમુખ શ્રી. અમૃતલાલ દક્ષર દના. શ્રી. દક્ષર ભાવનગરમાં જન્મ્યા એ એક જ કારણસર તેમને પ્રમુખસ્થાન સોંપવામાં આવ્યું નહોતું. તેઓ અંત્યજો અને બીજોના ઝોર છે એ કેદથી અજાણ્યું નહોતું. અંત્યજોને ગમે સહેજસાજ પણ કાર્ય કરવાનો સંકલ્પ પરિપદે શ્રી. દક્ષરની સમક્ષ ન કર્યો એ તેમનો દોહ નહિ તો બીજું શું ? અને પરિપદમાં જ્યોત્સ્ના આખ્યાસ તૈય્યજી ખાદીના તાકાઓ કાઢતે પધાર્યો દના. તેમની સમક્ષ પરિપદ ખાદીનું થોડું પણ કાર્ય કરવાનો સંકલ્પ ન કરે એ દોહ જ ગણાવો જોઈએ. દોહ એ આદરો શબ્દ હોય તો અવિવેક તો ખરો જ. કારિયાવાડનો વિવેક બોલવા ચાપવા અને મહેમાનગિરીમાં જ સમાપ્ત ન થતાં જો આવાં મુદ્દમ ક્ષેત્રો શોધે તો કેવો શોભી ઉઠે ?

આ બધે સંકલ્પેના અભાવ એ ભાવનગરની પ્રજાના સ્વયંસેવક ખની રહેલા લાઈ અળવેનરાયનો પણ દ્રોહ ગણાવો જોઈએ. એની સેવાનાં અને એની નિરુપાર્થતાનાં વખાણ મેં જવાબદાર ચલકથાને મુખે સાંભળ્યા છે. પણ તેની સાથી દક્ષર તો તેને મનપસંદ સંકલ્પો કરીને જ થઈ શકતી હતી. જે કામ તેને પ્રિય છે અને જેને તે અને બીજા મૂંઝા સેવકો યથાશક્તિ કરી રહ્યા છે તેને સહેજસાજ આશ્રય આપત, તો પણ પરિપદે તેમના ઉત્સાહને અનેક ગણો વધારી દીધો હોત.

પણ મદુવા પરિપદે હલુ માત્ર પોતાનાં હકોને-સ્વાધીનો જ વિચાર કર્યો છે. ત્યાં મુઠ્ઠી હલુ તેનું રહ્યું દાખા તરફ, રાજ્યના અમલદારો તરફ જ રહેલું રહેશે. પણ જ્યારે તે પોતા માંદેના કુટુંબમાં કુટુંબે મુખી કરવાનો વિચાર કરતી થશે ત્યારે તેને મામવા કરતાં કરવા તરફ વધારે પ્રીતિ થશે અને ત્યારે ને જે કરાવો થશે તેમાં શ્રી. દક્ષર કે શ્રી. આખ્યાસ સાદૈય કે સ્વયંસેવક અળવેનરાય જેવાનો અનાત દોહ કરવાને બદલે તેમના આત્માને ફરવાપણું રહેલું હશે.

પ્રજાને શું હંમે છે ?

પરિપદમાં ખેડૂતોનો વર્ગ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં જોવામાં નહોતો આવતો. ગામ સંઘણું ને જાડી બેટીઓ પહેરેલા અને ટાઇનગકની ઝાપટી તોંખાવરણા ચહેરાવાળા થોડા ખેડૂતો જોવામાં આવતા હતા. પણ બળે કે તેઓ ચહેરીઓનાં સફેદ પોશાકમાં રજાઈ જતા દના. તેમનું ખડું સ્વરૂપ પરિપદમાં ન જોઈ શકાય, તે તો પરિપદની બહાર તેઓનાં ગામડાંઓમાં જઈએ તો જ જોઈ શકા.

પરિપદનાં કામકાજમાં તેઓ ગામડાના દવાપાણીનું જોડ કેમ આણતા નહિ હોય અને મૂંઝા બેસીને માત્ર ટગર ટગર બધું જોઈ કેમ રહેતા હશે ? ગામડામાં તેમના સ્વાભાવિક સ્થાનમાં તેમને જુએ તેને એનો બેદ તરત સમજાઈ જાય. તેમના છપ્પત જોડે સંકળાયેલા પ્રશ્નો પરિપદમાં ઓછા જ હોય. કયા પ્રશ્નો તેમને રસ ઉત્પન્ન છે ? તેમનાં

દાથી જેવા દાડવાળાં પણ ખેરાકની તંગાશથી કોથળા જેવા થઇ ગયેલા ઢાંટા અને ગાય
લેસ એ તેમનો પહેલો પ્રશ્ન. એમને ધરાઈને ચાર મળે એ વિશે કોઈ વાત કરતું હોય તો
તેમને તેમાં રસ પડે. તેમનાં મુઠાં તળાવમાં કેમ ભરાય એની કોઈ ચર્ચા કરતું હોય તો
કાન ઊંચા કરીને સાંભળે. તેમને જ્ઞાન ને મહત્તાની ઉપાધિથી બચાવવાની વાતો ચાલતી
હોય તેમાં તેઓ તાકુટીને સામેલ થાય. તેમને વેડના ત્રાસમાં કોઈ મદદ કરતું હોય તો
ઉપકાર સાથે તેની વાત સાંભળે. આવાં કેટલાંક કામો મહુવાની પરિષદે કર્યા છે અને
તેટલે દરજ્જે તેના કામમાં ગામડાને ખેડુત રસ લેતો હતો એ પરિષદમાં સૌ કોઈ જોઈ
શકેતું હતું. આ ત્રીણી જતાં રોજના નડતરની વાતો ગામડાના લોકોને જેટલી મહત્ત્વની
લાગે છે તેટલી ધારાભાન. હકની પણ લાગતી નથી.

દરિયાઈ જાતિ નાશને પંથે

મહુવાની નજીક કતપર ન.મનું એક ગામડું છે. એ દરિયા કિનારે છે. અને જૂના
વખતનું એક આબાદ બંદર તે સ્થળે રેતીમાં દટાઈને પડ્યાની દંતકથા છે. હું એ જૂના
બંદરને રડવા ખાતર આ નોંધ લખતો નથી, પણ જે ગારમાટીનાં છાપરાં આજે ત્યાં છે
તે પણ અપાટાબંધ કેવાં ઉજ્જડ થવાની અણી ઉપર આવી ગયાં છે તે જાહેર કરવા
ખાતર જ લખું છું. ત્યાંની વસ્તી કોળી ખારવાઓની છે, જેઓ મુંબઈ, કોચીન વિ. સાથે
વહાણવડું કરે છે. પણ બીજાં બંદરો કરતાં આ વહાણવડું જુદા પ્રકારનું છે. કેટલાક ગરીબ
ખેડુતો જેમ વેળા પડ્યાને લીધે જમીનના માલેક મરી તે જ જમીનમાં મજુર બની રહે છે.
તેમ આ ગામના ખારવાઓ કોઈ વહાણના માલેક નથી, પરંતુ માત્ર મજુરી પુરતો જ તેની
સાથે એ લોકોનો સંબંધ છે. આમ તેમના વહાણવડામાં નથી ઉત્સાહ કે નથી સાહસ
જેવામાં આવતું. એટલું જ નહિ પણ વાતચીત પરથી એમ જણાયું છે કે ખારવાઓ
તેમની ઓછી આવક અને વધારે જોખમવાળો ધંધો ત્યાગ કરીને ધીરે ધીરે મીઠા જેવાં
કારખાનાંઓમાં ધંધો ખેળવા લાગ્યા છે. આ ગામડાની જે સ્થિતિ તે જ બધી સમુદ્રતટ
પર રહેનારી વસતિની સ્થિતિ માની લઈએ તો ખેડું નથી. હિન્દના વહાણવડાને ખિલેલું
જેવા ચલાનારાઓને માટે આ સ્થાન સમચાર છે. કારણ કે વહાણવડાની ખિલવણીને અર્થે
મેટાં મેટાં વહાણો બાંધવાની જરૂર છે તેના કરતાં ઘણી વધારે જરૂર તે વહાણોને દરિ-
યામાં ખેડનાર વહાણવડીઓની જરૂર છે. અને વહાણવડીઓ બીજા મજુરોની માફક જોઈએ
ત્યારે તૈયાર કરી શકતા નથી. જમનાઓથી સમુદ્ર સાથે રમી રમીને તેનો ભય. જેમણે
જીત્યો છે એવી સાહસિક અનેકી જાતિઓ જ તેમાં ઉપયોગી થઈ શકે; અને તેવી જાતિઓ
જ્યાં જોઈએ છીએ ત્યાં તૂટતી ચાલી છે, અને સમુદ્રને છોડીને જમીનનાં કામોને વળગવા
લાગી છે. આ ક્રિયા જ્યાં વહેલી શરૂ થઈ ચૂકી છે એવા એક યુગ્મવાતના નાના બંદરમાં
તપાસ કરી ત્યારે માલુમ પડ્યું હતું કે ખારવા જાતિનાં છોકરાઓને તરતાં પણ
આવડતું નહોતું.

ખિચારાં ઢોર

ગામડાંઓમાં ખેડુતોના મોં ઉપર જેટલું તેજ જોવામાં આવે છે તેટલું તેમનાં ઢોર
ઉપર જોવામાં આવતું નથી. અને ઢોરના જીવ ઉપર ખેડુતોના તેજનો આધાર હોવાથી તે

પણ થોડા વખતમાં ઉઠી જાય તો આશ્ચર્ય થવું ન જોઈએ. પણ આશ્ચર્ય તો એ પણ હતું કે રાજ્યમાં છે કે રિયલિટી ભવંકરતા જાણવા છતાં ટાળવી કોઈને નથી. દોરને ચરવાને ગિયરો ક્યાં છે ? રાજ્યો તો તેમના ચોપડા ઉપર વિશેષ ગેઝેટોના આંકડો ખતાવીને સંતોષ માની એકાં છે. એમાં ખરેખર ધાસ કેટલા ભાગમાં ઉગે છે અને ખાડા ટેકરા કે ખારવાળો ભાગ કેટલો છે એ તો ગિયારાં દોર જ જાણે છે, કારણ કે રાજ્યને ચોપડે મોટા મસા આંકડો, માંડેલો દોષા છતાં તેમને તો ખાલી પેટે જ સંધ્યાકાળે ઘેર આવવું પડે છે. અને ઘેર આવે ત્યાં પાછી ગમાળા ખાલી. એના માલીકને કપાસના ભાવ ખાવા છે. દાણા પાવે તો દોરને કડખ ગોતર સહેજે મળે. પણ ખેડૂત તો કોલમાં તળાઈને દાણા પરદેશથી મંગાવેલા થયો ! કાર્મિયાવાડનાં દાથી જેવાં દોરને હાડકાંનાં માળખાં જેવાં જેવાં એ અત્યંત કડણ દશ્ય હતું.

ભયભીત ખેડૂત

પણ એથી મેં કડણ દશ્ય ત્યાંનાં મોટાં મોટાં પાલકવાળા અને જાડી જાડી મૂંછવાળા કડા ખેડૂત ભાઈઓની ભયભીત દશા જોવાનું છે. એક ઈનામદારોનું ગામ છે. ત્યાંના ખેડૂતોને ભાવનગર રાજ્યે ઈનામદારોને સ્વાધીન કરી દીધેલા છે. જમીનનો વડીવડ ઈનામદારો સંભાળે અને તેઓ જ રાજ્યભાગ પહોંચાડી દે. આમ આ ગામના લોકોને એકને બદલે એ રાજ્યોની ધૂસરી ઉપાડવાની છે. આખા રાજ્યના ખેડૂતોને જે પદ્ધતિએ વીધોટી ભરવાની તે કરતાં જુદી અને ખરાબ પદ્ધતિએ અહીંના ખેડૂત પાસેથી પેલા ઈનામદારો વીધોટી ઉચરાવે છે. પણ એ ખેડૂતોને પોતાનાં કુખનું વર્ણન જાહેરમાં કોઈને સંભળાવવાની હિંમત નહોતી. શિકારીથી દરજીમાં થાય તેવા ભયભીત તેઓ તેમના ઈનામદારો અને અમલદારોથી થતા જોવામાં આવ્યાં. કોઈ પણ સમજી રાજ્યકર્તાએ પોતાની પ્રગતિ આવા ભયભીત-પણામાં રાજ્યનું પતન જ જોવું જોઈએ. પણ ચતુરમાં ચતુર રાજ્યકર્તા બૂઝાવામાં પડે એ બનવા જોવું છે. કારણ કે એ ભયભીત દશાને પરિણામે તેની સમક્ષ તો વખાણુ સિવાય બીજું ભાગ્યે જ સંભળાય છે. પ્રજાના વધારે વિશ્વાસપાત્ર સેવકો પાસેથી રાજ્યકર્તાઓએ જાણી લેવું જોઈએ કે તેમનાં વખાણુમાં ન્યાંય કેટલો છે, અને ખરું જોઈએ છે એમ તેમને જાણવા વગર સહેજે નહિ.

પરિવરના પ્રમુખ શ્રી. હકર ગામગંતી રિયલિ નજરે જોવા થોડા દિવસ ક્યાં હતા. તેમની પાસેથી અમલદારોએ જાણી લેવું પડે છે કે પ્રજા મોટે ભાગે છે તેમાં કેટલો ભાગ કેવળ ખુશામન જ છે અને કેટલો ભાગ સત્ય છે. નાના અમલદારોના ગામની જે વાત રાજ્યકર્તાઓને કાને આવી રિયલિટીમાં ભાગ્યે જ અડવા પામે તે પણ શ્રી. હકર જેવા પાસેથી તેમને સાંભળવા મળી શકે.

દયા કે ટાકણ ?

ગામગંતી લોકોને આજે દહો અનેક પ્રકારનાં છે. તેમાં બીજાં દહો કરતાં સામાજિક દહો ઓછાં ડવલેણુ નથી. કન્યાવિક્રય, આગગ્રહ, વરા, ઝીણાં ને પરદેશી કપડાંનો શોખ આ અને આવાં આવાં અનેક દહો ગામગંતીના લીરને ચૂરી રહ્યાં છે. પણ થોડાંએક રાજકીય દહોએ એટલું મોટું રૂપ લઈ લીધું છે કે ઉપર ગણત્યાં તેવાં દહો તો ગિયારાં તેની નીચે સ્થાઈ ગયાં છે. એ દહોને નાખુદ કરવાનો વિચાર સરખો વધારે ભવંકર દર્દની આડે જાણે કે કોઈને મુઝી શકતો નથી.

આવું એક રાજદારી દુષ્ટ છે રાજ્યના દેવાનું. ભાવનગર રાજ્યમાં એવો પહોંચત આવે છે કે દરવર્ષે પાકનું પ્રમાણ જોઈને ચીંચીરી કેટલા ટકા લેવી તે નક્કી કરવામાં આવે છે. ખરાબ વરસમાં જેટલા ટકા ઓછી વસુલ કરવામાં આવી હોય તેટલી રકમ ખરાબ વર્ષને ભોગ ચઢવી દેવાને બદલે ખેડૂતને ખાતે ઉધાર કરી રાખવામાં આવે છે, એવી આશામાં કે સાંઈ વર્ષ આવતાં તેટલું વળતર લઈ શકાય. પણ કાંઈયાવાડનું દુર્લભ છે કે સાંઈ વર્ષ દરે ભવિષ્યમાં કોઈ દિવસ આવશે કે કેમ નેતી જ-સંકા છે. વરસાદને આકર્ષણ કરનાર ઝાડીઓ બીજા વધારે વનસ્પતિવાળા જાગોનો વાદ કરીને અહીં પણ કાળી નાંખવામાં આવી છે. અને દરે નરતમાં જો નથી ઝાડીઓ ઉભાડવાના પ્રયાસ વેગથી નહિ થાય, તેમ જ કુદરતના ચિતાશક નરતો સાથે મનુષ્ય-શુદ્ધિ જો ઉભી રહી નહિ શકે તો કાંઈયાવાડનું ભાષિ બદુ કહેણ છે. આવી સ્થિતિમાં, ભવિષ્યમાં જે દેવું પાળવું ખેડૂતને મટે અશક્ય છે તેવું કૃત્રિમ દેવું તેને નામે ચલાવે જવું એ ખરેખર ખેડૂતના નાશની ચિતા ખમ્મી મુકવા જેવું છે. આજે ભાવનગર રાજ્યમાં ભાર્યે જ કોઈ ખેડૂત એવો દશે કે જેના ઉપર રાજ્યનું આવું દેવું ઉભું નહિ હોય. ખરાબ વરસોમાં ચીંચીરી ઓછી કરવી એમાં દયા છે, પણ એ ઓછી કરેલી રકમનો ભાર આગળ આવનારાં ઉત્તરોત્તર ખરાબ વરસોનાં માથાં ઉપર ચઢવાનાં જયો એમાં દયા નથી પણ દયાના રૂપમાં ડાકણ જ છે. ગામડાંના ખેડૂતો કુદરતને ખોળે રહેનારાં એટલે સ્વભાવે ભોળા હોય છે, જતાં આ વસ્તુસ્થિતિ તેઓ મૂળ જાણે છે અને જેમ દેવું વધતું ગય છે તેમ તેમ તેઓ ધરધરતા ગય છે. રાજ્યના જવાબદારોએ પોતાના દવાળુપણાથી ટૂંકાઈ જઈને ખેડૂતોનું મોત લાથે કરીને ઉભું કરી ન જવું જોઈએ, કારણ કે તેમનાં હૃદય ખરેખરાં દવાળુ છે એમ માની લઈએ તો પણ ભવિષ્યમાં તેમના વારસો તેવાં જ દવાળુ હૃદયો સાથે આવશે એમ રાજ્યના અનુભવી લોકોએ ગણતરી ન જ કરવી શકે. આજે જ જો કોઈ રાજ્યનું દેવું પૂર્વે વસુલ કરી લેવાની લડકે કરનારો અમલદાર નીકળે તો આંખ મીંચીએ એટલી વારમાં ભાવનગરના અનેક ખેડૂતોને જમીનના માલિકો મટાડીને મચ્છર કરી નાંખી શકે. અને એવા અમલદારો એ કોઈ પણ રાજ્યમાં અને તેમાં જે ખમ્મસ કરીને કાંઈયાવાડનાં રાજ્યોની રંગબિમ્બમાં ઓળા પાકે છે એમ કહાય શકે ?

એક ચિહ્ન પ્રશ્ન

આ અત્યંત આંદોલુપીવાળો જમાનો સ્વાદમાં સ્વાદ માણસોની સાથે પણ ભારે ચિહ્ન આંદોલુપીવાળા પ્રશ્નો ખડા કરે છે. અને તેને છાંડવામાં જરા મદકત કરે કે નરત બિચારાઓને કાયમને માટે પાપમાસ કરી નાંખે છે. એવો એક પ્રશ્ન જમીનની માલીકી થાને જમીનના વેચાણદક આપતનો છે. મેં જે થોડાંએક મઃમઃડ જેવાં નેમાં બધે એ પ્રશ્ન બદુ જ રસતી સાથે ચર્ચાનો દ્વેષ જમીનનો મલેક કોણ ? કોઈ પણ ક્ષુદ્ર કરશે કે જેણે જમીન પર અનેક પેઢીઓથી પરસેવો ઉતારીને તેને કૃત્રિમ કરી તે ખેડૂત તેનો માલીક. જરાતરા ખેતીનું, રક્ષણ કરવાના બદલા નીચે રાજ્યને કોઈ જમીનની માલીકી આપી દેવી ક્ષુદ્ર કરે નહિ. દરે માલીક જે ખેડૂત હોય તો તે પોતાની જમીનને ધારે તેને વેગી રાક્ષાની-સ્થિતિમાં હોવે જોઈએ. આ વાત સ્પષ્ટી જણાય છે, પણ જણાય છે તેથી તે ખરેખર નથી. ભાવનગર રાજ્ય ખેડૂતને વેચાણદક આપતું નથી. મદન્યાશક્તી ખેડૂત, બાદ-

એને જમીનની ફેરવાફેરવ કરીને મોટા લાભ મેળવવાના નહિ મળવાથી તેઓ રાજ્યનો દોષ કાઢે છે, ત્યારે બીજે વર્ગ આમાં ખેડૂતોની રક્ષા રહેલી જુએ છે. ધણુ: શુદ્ધિવાળા માણસોને પણ આ એમાં કંઈ સ્થિતિ ખેડૂતોને લાભકારક હશે એ વિશે દ્વિધા થાય છે. એક મન એવો છે કે ખેડૂન જે જમીન મરજી પ્રમાણે વેચતો થઈ ગયે તો તેની લાભની વિષમ સ્થિતિમાં તે થોડાં જ વર્ગોમાં જમીન શાહુકારને ત્યાં અથવા મોટા ખેડૂતોને ત્યાં મુકીને જમીન વગરનો બની ગયે. જે રાજ્યોએ ખેડૂતોને વેચાણુદક આપ્યા છે તેમાં રાજ્યોમાં ગરીબ ખેડૂને: જમીન વગરના: થઈ જઈને શાહુકારો વિશાળ જમીનોના: માલીક બની એકાના દાખલા સર્વ સ્થળે જોઈએ. વંદરદાર રાજ્યમાં એમ જાન્યાનું ભાવનગરના ખેડૂતો દાખલા ફેરે બતાવે છે. અને કઝાપરગ કે કાકરગ જેવી ગરીબ કાંમ. વિશે એવું જોઈએ. સૌ કંઈ નહીં જોઈ શકે તેમ છે. પણ બીજે પક્ષ દલીલ કરે છે કે ખેડૂત એમ પોતાની જીવનદોરી સમન જમીનને વેચી મારે એમ શા માટે માની લેવું જોઈએ? એવી કાળ્પનિક બીકમાં વધારે સંપત્તિ મેળવવાની તક તેન. હાથમાંથી શા માટે છીનવી લેવી જોઈએ? અને શા માટે તેને છતી માલકતે વખાને ટાણે રાકીને બેસી રહેવું જોઈએ? આ અમથો પણ અધરો પ્રશ્ન વચ્ચે રાજ્યનો સંબંધ આવવાથી વધારે અધરો બની ગયો છે. જમીનનો વેચાણુદક ખેડૂતને નહિ એનો સ્વાભાવિક અર્થ જમીનનો માલિક રાજ્ય એવો જ થાય. અને રાજ્ય ભાગ્યે જ ફેલતના લગા માટે ચાલતાં હોવાનો દુનિયાને અનુભવ છે, તેથી ગમે તે ભોગે રાજ્ય પાસેથી જમીનની માલીકી ખેડૂતને જ મળવી જોઈએ એવો એક સમજ પક્ષ થઈ શકે છે. ભાવનગરનાં ગામડાંઓમાં આ બધી ચર્ચાઓ ઘણી ઝીણવટ અને રક્ષની સાથે થઈ રહી છે. કેટલાકે ખેડૂતોને જારીક શુદ્ધિમત્તાથી આ કેટલાની ગૂંચો ઉકેલના જોઈને સાનંદાશ્રય થાય છે.

મદુવા પરિવરે આ પ્રશ્ન ઉપર એક કે બીજા પક્ષમાં ઉતાવળથી પોતાનું વજન મુકવાને જાહેર કમિટિ નીમી ખેડૂન પ્રગતો મન બાણીને પછી જ યોગ્ય બાણુએ પોતાનું વજન મુકવાનું ફરમાવું તે યોગ્ય જ થયું. અસંગત. આ કમિટિએ બાણુવું જોઈએ કે તેને જાણે શ્રોક્ષમ જાણવાનું છે તેના કરતાં શ્રોક્ષમ યોગ્ય પક્ષ નરક કેળવવાનું જ કામ રહેલું છે.

ગ્રામપંચાયતનો અખતરો

એક ગામડું જે જોઈએ લાના લોકોના ઉન્નતને જોઈને રાજ્ય નરકથી ગ્રામપંચાયતનો અખતરો કરવાનું નહીં થયું છે. પણ તપસ કરતા અખતરો: હાલમાં તો કેવળ જમીનમહે-સુર ઉધરાવવાનું ગ્રામપંચતે સોંપ્યા પૂરતે જ છે. એટલું પણ ગમત: હોયે ફેલજીવિથી સ્વીકારી લીધું છે તે પરથી જાણીએ જાણું જોઈએ કે મહેસુલી અમલદારોના સંગઠાપથી અચવા મટે ગામડાંના: લોકો કેટલા બધા ઉત્કુષ્ટ છે. પણ આ લોકોને જે રાજા, સદાઈ, તમાવ વિગે જાતનાં ગ્રામપંચાયતનાં ખરાં કામો કરવા સગવડ આપવામાં આવે તો રાજ્યને કંઈ જોખમ નહિ આવવા દે એવા ત્યાંનાં લોકો લાગ્યા છે ખરા. પરંતુ દેશી રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓને એક મુખ્ય છે. તેઓ દુનિયા કરતાં બસે વર્ષ પાછળે હોવાથી તેટલાં પાછળ પડેલાં વર્ગોમાંથી એકદમ બેવર્તી યાંદ લરીને ખૂબ પ્રગતિ કરી લીધાનો સંતોષ પોતાના મનને ધાપી શકે છે. પર જાણવેલો ગ્રામપંચાયતનો અખતરો આ જમાનામાં એ રીતે

જ સંતોષ આપી શકે. ભાવનગર રાજ્યનું નાભમાત્રનું પ્રગ્વપ્રતિનિધિ મંડળ પણ અરેબર રાજ્યે જ નીમેક્ષા નગરજનોનું મંડળ અને તે પણ પ્રગ્વનું કંઈ કસ્યાણ કરવાની શક્તિ વગરનું મંડળ પ્રગ્વને બક્ષીસ કરવામાં પણ એ રીતે જ સંતોષ માની શકાય.

એમ છતાં પરિપદમાં જ એક ભાષણકર્તાએ જાહેર કર્યું હતું તેમ અહીં કહી શકાય કે રાજ્ય ગમે તેટલું પાછળ દશે પણ પ્રગ્વ તો બહારથી આવતી ભરતીઓથી બરાબર ભોંળાયેલી છે. રાજા કે રાજ્યકર્તાના નામ પર સભાઓમાં પડતી તાળીઓથી ભૂતાવામાં પડી એ વસ્તુસ્થિતિ અવગણવા જેવી નથી. ઉપરોક્ત ભાષણકર્તાએ સંસ્થાના-ભિમાનમાં આવી જઈને ભાવનગરની પ્રગ્વને મદુવા નજીકની મીડી વીરડી સાથે સરખાવી હતી. એ મીડી વીરડીમાં સમુદ્રની ભરતી આવે ત્યારે ખારી બની જાય છે, પણ થોડા જ સમયમાં ભરતી ઓસરી જતાં પાછી અમૃત સમી મીડી બની જાય છે. પણ રાજ્યે કે પ્રગ્વએ એવી મુંદર ઉપમા નીચે છુપાયેલી સાચી પરિસ્થિતિને ઉધી સમજતી ન જોઈએ. કદાચ વીરડી મૂળે ખારી હોય અને જો બહારની મીડી છેળો તેના ખારને સતત ઘાયાં ન કરે તો તેની ખારાશ દિવસે દિવસે વધતી જ જાય અને અંતે એ સમી બની જાય. આપણે ઇચ્છીએ કે પ્રગ્વ રાજ્ય અને બહારની મીડી છેળોનો વધારે ને વધારે અંગીકાર કરતાં રહે અને શ્રદ્ધા રાખીને તેમાંથી કાલ ઉઠાવે.

આ નોંધામાં લખેલા ઘણા ભાગોને માટે માટે પરિપદના કાર્યકર્તાઓની ક્ષમા માગવી જોઈએ. ખાસ કરીને એટલા કારણભર કે હું તો પરિપદમાં હતો મુંદરમાં મુંદર સ્વાગતનો ભોગવનાર, અને છતાં કેવળ એક

વણુનોતથો પશૈણો.

અપારે ચો મવેત્પારમપ્લવે યઃ પ્લવોભવેત્ ।

શુદ્ધો વા ચદિ વાપ્યન્યઃ સર્વથા માનમહર્ષિ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ.

આશા ન હોય ત્યાં આશા થાય, દોડી ન હોય ત્યાં દોડી થાય, તે શુદ્ધ હોય કે બીજાને ગમે તેવો હોય પણ તેને સર્વથા માન થઈ છે.

જ્ઞાનગોચરી

વિસાયતી ચક્ષમા

[નવનુઆરી ૩૧, ૧૯૨૬ ના 'ધ પીપલ'માં પ્રસિદ્ધ થયેલા એટ નિઘાલસિંહના એક લેખનું તાત્પર્ય—તત્ત્વી.]

૧

ધણા એકાદ દિહીઓ જાણે છે કે આપણામાંના ઘણાખરા દેશ પ્રેમીઓ મુઠ્ઠાં ઈંગ્રેજ ચરમાથી ફુનીઆ તરફ જુએ છે. આપણી યુવાનીના પૂર જ્ઞાનમાં જ્યારે આપણે આપણા પરદેશી રાજ્યકર્તાઓના વહીવટથી ચાત્રી રૂઢોમાં કે કોલેજોમાં ભણતા હોઈએ છીએ ત્યારથી જ આપણી આંખ ઈંગ્રેજ ચરમાથી છુવન તરફ જોવા દેવાય છે. ફુનીઆના ઘણાખરા સમાચારો આપણે ઈંગ્રેજ સાધનોથી જાણવા પામીએ છીએ અને તેથી આપણા એકપક્ષી મતેર જોડાં મળી નોખતા જાય છે.

રુટરના તારામાં પૂરવણી કરવાનું સાદસ થોડા જ વર્તમાનપત્રો કરે છે, અને જે થોડાઓ કરે છે તે ખિટીશ યાદુદી અને કિશ્વરનોના હાથમાં જઈ પડે છે. આપણા ચૂસ્ત રાષ્ટ્રીય વર્તમાનપત્રો મુઠ્ઠાં 'ખિટનના દિહી કારોખાર'ને લગના અલ્પાલ્પ સમાચાર માટે ખિટીશ ખજારપત્રીઓ ઉપર આધાર રાખે છે.

આપણામાંના જેઓ પરદેશી પત્રો ખરીદે છે તેઓ ઘણુંબધું 'અલ્પાલ્પ ટાઈમ્સ,' કે 'આફ્રિક' કે 'સ્પીયર' પસંદ કરે છે. ઘણા થોડા 'ન્યૂ સ્ટેટસમેન' અથવા 'નેશન' જેવાં ઈંગ્રેજ પ્રજનમન રજુ કરતાં પત્રો મંગાવે છે. આ દરેકમાં સારી વસ્તુ જરૂર હોય છે, પણ આમાંનું એક નિષ્પક્ષપાની-ખિટીશ અંધ વિનાનું તટસ્થ-ગણી શકાય નહિ.

આપણને યુરોપ સાથે કોઈ જાનનો ખાસ સંસર્ગ નથી અને તેનું કારણ એ છે કે ધણા જ થોડા માણસોને રૂઢસ કે કોલેજમાં ફ્રેન્ચ, જર્મન કે ખીજ યુરોપીય ભાષા ભણવાની તક મળી હોય છે. એટલે ઈંગ્લાંડ સિવાયના ખીજ દેશોમાં યું અને છે એ ઈંગ્રેજ લોકો જેટલું તે દેશ સંબંધી આપણને જાણવાવા મહેરખાતી કરે તેટલું જ આપણે જાણવા પામીએ છીએ.

ફ્રેન્ચ, જર્મન, ઇટેલિયન, રુમેનીશ, ડચ વગેરે ભાષાં ન જાણવા હોવાથી એ એ ભાષાના પત્રો કે માસિકો આપણાથી ન વંચાય. એમ માનીયે; તો પણ આપણામાંના ઘણા અમેરિકન પત્રો કે માસિકો પણ વાંચવાની તરફી લેતા નથી. અમેરિકનો 'સિટરરી ડાઈરેક્ટર' નામનું એક સુંદર અલ્પાલ્પ પત્ર કરે છે જેમાં ફુનીઆના ફક્ત સમાચાર જ નહિ પણ ફુનીઆની લુદી લુદી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં માસિકોમાંથી વીણી વીણીને સામાજિક અને વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિના, કળા, સાહિત્ય, કાવ્ય અને નાણાંસાત્ર ઉપરના ઉત્તમોત્તમ લેખો નિષ્કૃતો પાસે અનુવાદિત કરાવી મૂકવામાં આવે છે. આવા ઉચ્ચ સુંદર પત્રની પણ વધુ નકલો આપણા ઘરોમાં પ્રવેશ પામતી નથી.

૨

આ પ્રમાણે જગત ઉપરની આપણી દષ્ટિ મર્યાદિત હોવાથી આપણે સંકળ કરવું પડે છે. ખ્રિસ્તી શ્રેણીની શુદ્ધિની સીમાઓમાં આપણું જ્ઞાન મર્યાદિત રહે છે, અને તેમના પૂર્વગ્રહોથી આપણું જ્ઞાન દૂષિત થાય છે.

ખ્રિસ્તીશ્રેણી આપણા રાજ્યકર્તા હોવાથી અને ચાલે ત્યાં સુધી રાજ્યકર્તા તરીકે રહેવા તેમણે નિશ્ચય કરેલા હોવાથી તેઓ તેમના દેશના તેમજ દુનીઆના સમાચાર તેમના દિલને જરાયે નુકસાન ન થાય એવી જ રીતે આપે છે. જે ખ્રિસ્તનો આપણને ચાહે છે—અથવા આપણને પોતાની સ્વચ્છતાથી પ્રભુ કરનાં વધુ ચાહે છે એવો જોઈએ આડંબર કરે છે—તેઓ સુધ્ધાં તેમને આણુઆણુનું, વાતાવરણમાંથી મજેલા પદ્મપાતથી કેવળ મુક્ત થઈ શકત, નથી. કેટલાક અપરાધો સિવાય તેઓ જ તેમની માનુષ્ય સિવલની બીજી ભાગથી અનાન હોવાથી સામાન્ય માહિતી માટે ખ્રિસ્તીશ્રેણી પર આધાર રાખે છે, અને તેથી દુનીઆથી અવગત પોતાના નાનકડા દેશમાં ફેપમેટુક બની ગયેલા હોય છે.

લગભગને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી ઔદ્યોગિક મંદી જેને લીધે દશ લાખ ઉપર માણસો તેમના નિર્ધોહના સાધન માટે સરકારી મદદ ઉપર આધાર રાખે છે તેને લીધે જે કંઈ ખ્રિસ્તીશ્રેણીમાં ઉચ્ચ આદરો લેતા તે લગભગ નિર્મળ થઈ ગયા છે.

ખ્રિસ્તનની નિકાસ કરનાં આયાન વધી ગઈ છે અને તેથી વ્યાપારનું ત્રાજવું તેમની વિશ્લેષ નમતું જાય છે. પહેલી જ વખતે તેઓ અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટસના દેવાદાર થયા છે અને વ્યાજ તથા દુબતા ફન્ડ (sinking fund) જેરે તેમના લેણદારોને દિવાલિંગ એવી તો ભરે રકમ આપવી પડે છે કે પોતાના દેશમાં કે પરદેશમાં શેકવા માટે તેમની પાસે ધણું જ એણું બાકી રહે છે. અમલદાર માણસો ઉમરાવ વર્ગના હોય છે અને તે વર્ગ મજૂર વર્ગ ઉપરની પોતાની સત્તા મજબૂત કરવા વધુ કલાક કામ કરાવવા, એણે પગાર આપવા અને બીજી રીતે મજૂર મહાજનોને નિર્ભય કરવા માગે છે. એટલે દંભેશ અને છે તેમ. આ સંપૂર્ણ દુમકાથી મજૂર પક્ષમાં કસદ વધી ગયો છે. સમાધાનથી તે સમી જંતય એમ નથી. રિયલિ એવી છે કે યુરોપ ખંડમાં, એશિયાના દેશોમાં, અલગત હિંદુસ્તાનમાં પણ, મજૂરોના દરે ઉંચા જતન તો જ ખ્રિસ્તમાં મજૂર પક્ષવાળાઓનું અને ખ્રિસ્તીશ્રેણી ઉચ્ચ-વાળું જાણુ દેખાતું વળે

આ શ્રિદીશ મન્નરનેતા અને કન્ડિશન પબ્લીક સર્વિસ માટે નીમાયતા આર્થિકગટન કમીશનના બીજા સભ્યોએ આ ખરીદામાં જાણવેલા વિચારો ઉછીના જ લીધા હતા-એ કે ક્યાંથી લીધા તે જાણાયું ન હતું.

આપણી આયાતનિકાશ ઉપર આપણી મરજી અને અતુકંગતા મુજબ કરે નાંખવાના આપણા દલ વિશે ન્યારે ન્યારે મેકરોનારે પાર્ટીમેન્ટમાં દે બહાર બાપણ ક્યો છે ત્યારે ત્યારે કુનીઆને દેખાડવા તે 'સ્વાયત્ત આપારતનીતિ'ના પદમાં બોલ્યા હતા પણ વસ્તુતાએ, લેકેશાયરે ભારે અન્યાય કરી જે આન્નન્ડકાન રાજ્ય દાયકા ઉપર નાખી હતી-જે દલ દમણમાં જ નીકળી ગયું છે-તેની દિમાયત કરતો હતો. લેકેશાયર અને આણુઆણુના પરમણના સંગઠિત થયેલા મજુરોએ આપણને નાણાંવિષયક સ્વાતંત્ર્ય મળે તેની વિદ્વદ્દ હંમેશ પ્રયાસો કરેલા છે. અને 'કાંઈ પણ સ્વરાજ્યની' ગોળનામાં રાષ્ટ્રસંરક્ષણ અને નાણાંવિષયક સ્વાતંત્ર્ય એ એ મુખ્ય આપસ્યક વસ્તુઓ હોય જ છે.

આ તો ન્યારે શ્રિદીશ કોરનો વેપાર પૂરે જોશમાં ચાલતો હતો ત્યારની વાત છે. તો પછી આજની વ્યાપાર-ઉદ્યાગની, નિકાશની, તેમજ વડાણુપટના ધંધાની મંદીમાં તેઓ આપણા કાષ્ઠમાં ન્યાય તરફ વળે એ અને જ કેમ ?

દિલ્હસ્તાનના સ્વાતંત્ર્ય માટે શ્રિદીશના દોષ સમુદ્ધે ભારે જહેમન ઉઠાવી હોય તો તે કનેક્સ વેન્યુઃ. મેં તેમની સાથે કાંબો વખત કામ કરેલું છે. ગવર્નમેન્ટ એક છદ્ધિઆ બીજા આખું ત્યારે દિલ્હસ્તાનને નાણાંવિષયક સ્વાતંત્ર્ય મળે એવો મુધારો તેમણે મારી સૂચના અને મદદથી રજુ કરેલો; પણ મી. મોન્ટેગ્યુએ તેની હંમેશની યંત્રવત્ત બદુભતિથી તથા જેમનાં હિન્દ દિલ્હ સાથે ચાલતા વેપારમાં સમાયેલાં હતાં તેવા વિદ્વદ્દ પક્ષના સભ્યોની મદદથી સહેલાઈથી આ મુધારો ઉઠાવી દીધેલો. હવે આવો આપણો એક શ્રિદીશ મિત્ર દિલ્હસ્તાનના દિન મારેના નાણાં અને ચત્રણના સવાલો ચિંતેના વિચાર શ્રિદીશ નિકાશના સ્વાર્થથી પર જઈ નથી કરી શકતો તો પછી જે મન્નરનેતાઓ ત્યાંના ઉદ્યાગના મનદાર મંડળો તરફથી સૂચાયેલા છે તથા ત્યાંના મન્નર મદાજનોની મદદ ઉપર જેમની કૃતેદ નિર્ભર રહી છે તેમનું વજણું શું હોઈ શકે એ સમજ શકાય એવું છે.

મારો એવો દલ અભિપ્રાય છે કે સિવરક્ષ કે રોરી પક્ષને આપણને કરે નાંખવાની કે નાણાંવિષયક સ્વાતંત્રતા આપવાની જેટલી અડચણ આવે છે તેના કરતાં મન્નર પક્ષને ઓછી મુશ્કેલી આપશે એમ માનવાને કયું કારણ નથી.

જેમ છત્રાંડનો ધનિક તેના ડિવિડન્ડ દિલ્હસ્તાનના ખેડૂતોના ગરવામાંથી મેળવે છે તે જ પ્રમાણે ત્યાંની આખી ઔદ્યાગિક પ્રજા પણ આ ખેડૂતોના ખિસ્સામાંથી જ પોતાની મન્નરી મેળવે છે. અને આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે એક એક ધનિક અરાખર એક એક મતાધિકાર બોગવતાં સો સો કે હજાર હજાર શ્રિદીશ કામદારો.

આ કારણથી દિલ્હસ્તાનને આત્મનિર્ભય આપવાનો દરોવ શ્રિદીશ મન્નર પક્ષ પસાર કરે, અથવા શ્રિદીશ મન્નર પ્રતિનિધિઓ મદાસખામાં આવી વર્ષાજાત કરે એટલા ઉપરથી જ દુ એમ નથી માનવાનો કે થોડા શ્રિદીશ મન્નર નેનાઓને ખરીદી સહીએ, થોડાં શ્રિદીશ મન્નર-પુત્રાક પ્રદાસનને મદદ કરીએ. મન્નર સભાઓમાં થોડા દિલ્હી યુવાનોને પાતો કરવા

મોડકીએ, એટલે બસ, બ્રિટીશ કામદારો આપણા ઉપર ચડી એટલા બ્રિટીશ અમલદારોને હાથ ગાલી ઉતારી મૂકશે. ના, હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય માણું મળવાનું નથી. હિંદીઓ જ, હિંદુસ્તાનમાં જ, જીવિપૂર્વક અવસ્થાથી અવિરત શુદ્ધ યજ્ઞાત્મા છે તે જ કોઈ દિવસ પણ સિદ્ધિ મેળવવા શક્તિમાન થશે. બ્રિટીશ સમ્રાજનના દરીઆપારનો કોઈ પણ દેશ બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટની ફરમામંદી ઉપર સ્વતંત્રતા જીતી ગયો નથી—અને આપણે પણ એમ જીતવાના નથી.

૪

આ વાત આપણને દોષા જેવી લાગેલી જાણીની હોવી જોઈએ. પણ કમનસીબે, આપણે સફળતા કે કંઈજેળની કેળવણીને લીધે, કંઈજેળ ચરમાથી ફુટીઆ તરફ જેવા દેવાઈ ગયેલા છીએ અને વર્તમાનપત્રોના સમાચારો આપવા એ પણ આપણા દરજ્જા નથી. વર્ગો ઉપર, જ્યારે બ્રિટીશ સિબરક પક્ષના માણસો હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું એક મુખપત્ર લેકનમાં અક્ષરવત્તા હતા અને મહાસભાએ કચી દિશાએ કામ કરવું તે આપણને સમજાવવાના હતા ત્યારે બ્રિટીશ સિબરક પક્ષના સોફાના શુભ હેતુમાં આપણને દયાજનક શ્રદ્ધા હતી.

આજે હિંદુસ્તાનનાં હાથાં વાંચનારાઓ બ્રિટીશ મજૂર પક્ષના ખચરપત્રીઓ મારફત સર્વ જાતની માહિતી મેળવે છે અને તે જ દયાજનક શ્રદ્ધા આપણે હવે બ્રિટીશ મજૂર પક્ષમાં મૂકીએ છીએ.

એટલે જ્યાં બીજી બ્રિટીશ સોફાના રાજદંડનો આધાર ન રાખવો હોય તો અને આપણા પગ ઉપર ઠટાર કાઢા રહેવાનો આપણે આશ્રદ્ધ હોય તો બ્રિટીશ મજૂર પક્ષી હાથમાકડીનો ટેકો છેડી દઈને આપણા પોતાના જ પુરુષાર્થ ઉપર આપણે નિર્ભર રહેવું જોઈએ અને એમાં જ આપણી મહાસભા છે.

૨. કે.

રહેવેમાં હિંદીઓનું સ્થાન

જેવી રીતે ખંતીકી ઉધાઈની જન ખેતરમાં પોતાનું કામ અસ્પષ્ટિત અને સનન રીતે કરે જાય છે, તેવી રીતે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ તેમના સંસ્થાનિક દેશોમાં તેમનું કામ કરે છે. ઘણીવાર તેમને નિષ્કૃષ્ણનામાંથી પસાર થવું પડ્યું છે; પણ આખરે ઉધાઈની માફક તેઓએ આખા એશિયા ખંડને—જનપાન સિવાય—પોતાની જગ્યામાં સપાટી ફેલી આધે છે. અંગ્રેજ પ્રજાએ પોતાની રહેવે તારૂં પિં ની જાળથી હિંદો સર્વદર રસકસ ચૂસી લેવામાં ફાઈ પણ જાનની ક્યાશ રાખી નથી. લૅડ વિલીઅમ બેન્ડીકના વખતમાં જ્યારે રહેવે તારૂં પિં નાખવામાં આવ્યાં ત્યારે જાણવવામાં આવ્યું હતું કે આ બધું સામાન્ય પ્રજાના દિતારો ફરવામાં આવે છે; પણ હાલ સર્વ કેલ્ડી જોઈ શકે છે કે સરકાર પોતાના ગરકરને એક રેકા-

જોથી ખીજે દેકાણે લઈ જવા માટે આ રેલ્વે યોજના ચલાવી રહી છે. તે ઉપરાંત દિલ્લે કાંચો માત્ર અંગ્રેજ વેપારીઓ સહેલાઈથી અને સસ્તે ભાવે ઇંગ્લેન્ડમાં લઈ જાય તેના માટે પૂરતી સગવડ આપવામાં આવે છે. દેશની અંદરનો કાંચો માત્ર પરદેશ લઈ જવા માટેના રેલ્વે દરોમાં, અને પરદેશથી અંદર આવના: પાકા માત્ર માટેના રેલ્વે દરોમાં ઘણો ફેર રાખવામાં આવ્યો છે. વળી ત્રીજી વર્ગના મુસાફરોને પડતી કામગીરીઓ જ એક પૂરતી સાબિતી છે કે રેલ્વે યોજના સામાન્ય પ્રજાના સુખ માટે નથી, પણ સરકાર પોતાની સ્થિતિને મજબુત બનાવવા માટે આ સુવર્ણ આજી ચોજી રહેલી છે. આ અને એવી ખીજ ધણી બાબતોથી દિલ્લે અન્યાય થઈ રહેલો છે. પરંતુ તે બધાનું વર્ણન અહીંયા આખી શકીએ તેમ નથી. અહીંયા આપણે ફક્ત રેલ્વેમાં દિલ્હીઓનું શું સ્થાન છે તે તપાસીશું.

સામાન્ય રીતે રેલ્વે કામદારોમાં ત્રણ જાતિ બેદો છે: (૧) યુરોપીઅન (૨) ઑગ્સો ઇન્ડિઅન (૩) દિલ્હી અને ૧૯૨૩-૨૪ ની સાલ આખરે આ બધાની કુલ સંખ્યા નીચે પ્રમાણેની હતી:—

	યુરોપીઅન	ઑગ્સો ઇન્ડિઅન	દિલ્હી	કુલ
૧૯૨૨-૨૩	૧,૮૮૩	૧૨,૧૨૯	૭,૩૦,૬૬૮	૭,૪૯,૬૮૦
૧૯૨૩-૨૪	૧,૬૪૨	૧૧,૫૦૯	૭,૦૮,૯૪૨	૭,૨૭,૦૯૩x

ઘટાટો	૨૪૧	૬૨૦	૨૧,૭૨૬	૨૨,૫૮૭
-------	-----	-----	--------	--------

કુલ કામદારોની જાતિવારતા ટકા નીચે પ્રમાણે છે:—

યુરોપીઅન	૦૦૯૧
ઑગ્સો-ઇન્ડિઅન	૧૦૫૮
દિલ્હી	૯૭૦૫૦

પહેલા વર્ગની અંદર રેલ્વેઓના કામદારોનો પચાસ ૧૯૨૨-૨૩ માં રૂ. ૨૯,૦૨,૦૯,૬૦૭ થયો હતો; જ્યારે ૧૯૨૩-૨૪ માં તે રૂ. ૨૮,૧૮,૪૫,૭૪૦ જેટલો થયો છે. ૧૯૨૨-૨૩ માં

સ્ટીપ:—જિલાલ નાર જુહી જુહી રેલ્વેઓના કામદારોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:—

કામદારોની સંખ્યા.

૧ બંગાળ	૧,૭૬,૪૧૧—ઈસ્ટ બેંગાલ, ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ રેલ્વે વિં
૨ મુંબાઈ	૧,૭૭,૦૧૩—બી. બી. એન્ડ. સી. આર્ક. જી. આર્ક. પી; કાઠિઆવાડ રેલ્વે વિં
૩ મદ્રાસ	૮૧,૬૮૬—મદ્રાસ એન્ડ સધર્ન મરાઠા; સાકેય ઇન્ડિઅન; માઇસોર રેલ્વે વિં
૪ અંધ્ર પ્રાંત	૬૦,૩૦૪—બેંગાલ એન્ડ નૉર્થ વેસ્ટર્ન; આદિય એન્ડ દોહીલ ખંડ; દોહીલ ખંડ એન્ડ કમારન રેલ્વે વિં
૫ પંજાબ	૧,૦૩,૦૬૩—નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વે.
૬ મધ્ય પ્રાંત	૭૬,૩૫૯—બેંગાલ નાગપુર; નિઝામ રેલ્વે વિં
૭ રજપુતાના	૮,૬૮૮—ગિરપુર ગિલાનેર વિં
૮ જલદેશ	૨૩,૪૧૮—બર્મા રેલ્વે
૯ આસામ	૧૧,૬૭૬—આસામ બેંગાલ રેલ્વે

૭: જગ્યાઓમાંથી ૩૩ યુરોપીઅન વર્ગને આપવામાં આવી એટલે કે તેનું પ્રમાણ ૪૩-૪૨ ટકા જેટલું થયું. ઍંગ્લો દિન્ડિઅનનું પ્રમાણ ૨૧-૦૬ ટકા જેટલું થાય છે. જ્યારે હિંદીઓનું પ્રમાણ ૩૫-૫૩ ટકા જેટલું થાય છે. દ્રાક્ષ ખાતાની કુલ ૧૬ જગ્યાઓમાંથી ૮ ઍંગ્લો દિન્ડિઅનોને અને ૮ હિંદીઓને આપવામાં આવી છે. એન્ડનીઅરોંગ ખાતાની ૨૧ જગ્યાઓમાંથી ૬ યુરોપીઅનોને, ૫ ઍંગ્લો દિન્ડિઅનોને અને ૧૦ હિંદીઓને આપવામાં આવી છે. બીજી ૨૬ જગ્યાઓમાંથી ૨૪ યુરોપીઅન, ૩ ઍંગ્લો દિન્ડિઅન અને ૬૬ ૨ હિંદી વર્ગને આપવામાં આવી છે. આ છેલ્લે ખાતાની ૨૪ જગ્યાઓમાં ૧૦ શ્રેકોમોટીવ અને કેરેજ વેગન ખાતાની હતી, અને તે યુરોપીઅન વર્ગને આપવામાં આવી છે; પણ સાથે તેનું કારણ એમ બતાવવામાં આવે છે કે તે ખાતાને લાયક માણસ હિંદી વર્ગમાંથી મળી આવતો નથી. અલ્ગો કહેવાની જરૂર છે કે આ ખાતાને લાયક શક્તિ હિંદીઓમાં નથી એમ નથી પણ સરકારે હિંદીઓને આવી ગતની તાલીમ લેવા માટે કરી જ તજવીજ કરી નથી. વારંવાર નિમવામાં આવનાં ફાયલ કમીશનો-જેમાં હિંદી પેસાનો ગેરઉપયોગ જ થઈ રહ્યો છે-દ્વારા હિંદીઓને આશા આપવામાં આવી છે કે હિંદી રેલ્વે બોર્ડ જાયા વર્ગની જગ્યાઓની તાલીમ આપવા માટે ૧૫૦ કરોડ રૂપિયાની ખાસ મદદ (capital grant) ખરચશે. પણ આત્યાર સુધીમાં આમાંનું બહુ જ થોડું થયું છે; બાકી પ્રમાણમાં કર્યું જ થયું નથી.

ઉત્તરતા વર્ગની જગ્યાઓ પણ અયોગ્ય રીતે વહેંચવામાં આવી છે. આ વર્ગમાં હિંદીઓનું તત્ત્વ ૬૬% જેટલું છે. પગાર, રત્ન અને બીજી સગવળતાઓ જોવા તો હિંદી અમલદારોને કર્યું જ મળતું નથી. હાલમાં જ નિમાયેલા ચાલી કમીશનના અભિપ્રાય પ્રમાણે સરખું કામ કરનારાઓને સરખા પગાર મળવો જોઈએ છે; પણ આ અમલમાં રેલ્વે કંપનીઓએ કર્યું જ કર્યું નથી. યુરોપીઅન અને ઍંગ્લો દિન્ડિઅન અમલદાર હોદી કરતાં વધારે કાર્યકુશળ (efficient) હોય છે અને તેથી તેને માટે એમ પણ કીમત કરવામાં આવે છે કે તેનું જીવન નિર્વાહનું (cost of living) ખર્ચ પ્રમાણમાં ઘણું હોવાથી તેને વધારે પગાર મળવો જોઈએ. હિંદી અમલદાર કાર્યકુશળ નથી, અને તેનું જીવન નિર્વાહનું ખર્ચ ઓછું છે માટે તેને ઓછો પગાર હોય તો પણ ચાલે. પરંતુ જો ઘણા હિંદીઓ છે કે જેમની આવક સારી હોય છે તેમનું જીવન નિર્વાહનું ખર્ચ યુરોપીઅન વર્ગ કરતાં પણ વધુ હોય છે. હિંદી કાર્યકુશળ નથી, પણ તેનું કારણ એ છે કે તેના સાથી-યુરોપીઅન કે ઍંગ્લો દિન્ડિઅન-જેટલો પગાર આપવામાં આવતો નથી.

* ટીપ્સ:—પ્રત્યેક રેલ્વે લેતાં આ વર્ગમાં હિંદી તત્ત્વની ટકાવારી નીચે પ્રમાણે આવે છે:—

બી. બી.	૩૮ ટકા.	(૭) સાક્રય દિન્ડિઆ	૨૪ ટકા.
નોથ વેસ્ટન	૩૪ "	(૮) રોહીલ કમાડન	૨૧ "
બર્મો રેલ્વે	૩૪ "	(૯) જી. આઈ. પી	૨૦ "
આક્રમ રોહીલખંડ	૩૦ "	(૧૦) જોગલ નાગપુર	૧૮ "
આસામ જોગલ	૩૦ "	(૧૧) જોગલ નોથ વેસ્ટન	૧૩ "

આથી તેનું મન કામ કરવા તરફ સંપૂર્ણપણે પ્રેરાતું નથી. તેનું મન અસંતોષી અને છે અને દિવસે દિવસે ઉલટી તેની અધોગતિ થાય છે. તેને છંદગીમાં દગાઓ, ચંપાઓ રહેવું પડે છે. જનપાન દેશમાં ત્યાંના જ વતનીઓ સધળા રેલ્વે વ્યવસ્થા સુંદર રીતે ચલાવી રહ્યા છે; અને જે હિંદીઓને પણ અનુકૂળ સંજોગો કરી આપવામાં આવ્યા હોય તે તેઓ પણ કાંઈ રીતે ઉતરે નહિ. આ બાબતની પૂરી સાચિતી થોડા સમય પહેલાં મદ્રાસ એન્ડ સધર્ન મરાઠા રેલ્વે ઉપર લોકોએટીવ એન્જનીયરીંગ વિં ખાતામાં કામ કરતા દેશી જુવાનીઓએ જાનાવી આપી છે. હવે ઉપરાંત વધારે પગારવાળા જગ્યાઓ યુરોપીઅન વર્ગના હાથમાં હોવાથી રેલ્વે ખર્ચમાં ઘણો વધારો થવા પામ્યો છે. આમાં જોગ્ય કાપકૂપ કરીને હિંદીઓને જોડવામાં આવે તો ખર્ચ ઘણું ઘટી જાય; અને તેથી ગરીબ હિંદી ખેડૂતના કરનો ભોજો ઓછો થાય. પરદેશીઓના હિત માટે કાંદવામાં આવેલી રેલ્વેઓને અત્યાર સુધી (૧૮૫૦-૫૧ થી ૧૯૨૩-૨૪ સુધી) દરબારી રાખવામાં હિંદી પ્રબળે ૩૨૨૦૮ કરોડ રૂપીઆનો ધુમાડો કર્યો છે. આમ હોવા છતાં રેલ્વે કંપનીઓ નફા ટોટાના સિદ્ધાંતો અનુસાર ચાલી રહી છે એમ કહેવામાં સરકાર કાંઈ પણ જાતનો આંચકો ખાતી નથી. ઉપરાંત આ ખોટનો આંકડો દરવર્ષે વધતો જાય છે. કેટલી વેપારી પેઢીઓએ આવી રીતે નુકસાન વેઠ્યું છે? પરંતુ હિંદી રેલ્વેઓ માટે 'પરતંત્ર' હિંદી પ્રબળે આ સર્વ મૂંગે મોઢે વેઠ્યું છે.

આવી રીતે હવે જગ્યાઓની વહેંચણી કરવામાં એકબે અન્યાય થઈ રહેલો છે એમ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. હિંદીઓને જ આ સધળા જગ્યાઓ મળવી જોઈએ એમ અમારું માનવું નથી. પણ હિંદીઓ ન્યાય તો અવશ્ય માગી શકે. ફક્ત અંગ્રેજ હાવા, લણેલાઓનું સંખ્યાબળ જોતાં હિંદીઓને ઉપલી જગ્યાઓમાંથી કેટલી મળવી જોઈએ તે નીચેના કાષ્ટક ઉપરથી જોઈ શકાય તેમ છે.

સને ૧૯૨૧ની વસિત ગણતરી પત્રક પ્રમાણે હિંદીની વસિત નીચે પ્રમાણે છે:—

	સંખ્યા	ટકા
હિંદીઓ અને બર્મા લોકો	૩૧૫,૭૬૬,૪૫૩	૯૯.૫૨
યુરોપીઅન	૧૭૫,૭૩૭	૦૦.૦૫
એંગ્લો ઇન્ડિઅન	૧૧૩,૦૪૧	૦૦.૪૩
કુલ	૩૧૬,૦૫૫,૨૩૧	૧૦૦.૦૦

સધળા યુરોપીઅનો અને એંગ્લો ઇન્ડિઅનો લણેલા છે એમ માની લઈએ તો લણેલાઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે આવે:—

	સંખ્યા	ટકા
હિંદી અને બર્મા લોકો	૨૨,૩૩૪,૮૭૩	૯૮.૭૨
યુરોપીઅન	૧૭૫,૭૩૭	૦૦.૭૮
એંગ્લો ઇન્ડિઅન	૧૧૩,૦૪૧	૦૦.૫૦
કુલ	૨૨,૬૨૩,૬૫૧	૧૦૦.૦૦

જ્ઞાનગોચરી

સાધારણ રીતે ઉપરના વર્ગના કામદારો માટે અંગ્રેજી ભાષા આવશ્યક ગણીએ તો ભાષાના જાણકારોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે આવી શકે:—

	સંખ્યા	ટકા
હિંદી અને બર્મા શોકો	૨,૨૩૮,૫૭૨	૮૧.૫૭
યૂરોપીઅન	૧૭૫,૭૩૭	૬.૬૫
અંગ્રેજો ઇન્ડિઅન	૧૧૩,૦૪૧	૪.૪૭
કુલ	૨,૫૨૭,૩૫૦	૯૨.૬૬

યુનિવર્સિટી અને મહાવિદ્યાલયોનાં પ્રમાણપત્ર: ધરાવનારાઓની સંખ્યા કાઢીએ હિંદીઓ નિઃસંશય ચઢી જાય તેમ છે. અંગ્રેજી ભાષા ભણેલાઓની સંખ્યા ક્રેતાં યૂરોપીઅ અને અંગ્રેજો ઇન્ડિઅન અનુક્રમે ૬.૬૫ અને ૪.૪૭ ટકા જેટલા આવે છે, તે; પણ તેઓ ઉત્તરતા વર્ગની (એટલે કે રૂ. ૨૫૦) અને તેથી વધારે પગારવાળો) જગ્યાઓમાંથી અનુક્ર ૩૮.૦૬ અને ૩૭.૭૭ ટકા જેટલી રજાની છે. હિંદીઓનું પ્રમાણ ૮૧.૫૭ ટકા જેટલું તો પણ તેમને ફક્ત ૨૪.૧૪ ટકા જેટલી જ આપવામાં આવી છે.

આનું કારણ એ છે કે સામાન્યતઃ ઉપરના વર્ગની નોકરીઓમાં હિંદીઓ દાખલ થાય તે માટે અંતરાયો મૂકવામાં આવ્યા છે. પગારની અમુક હદ વટાવ્યા પછી કોઈ પણ હિંદી આગળ જ જઈ શકતો નથી. આમાં હિંદીઓમાં શક્તિ નથી એમ નથી પણ તેમને આગળ વધવા દેવામાં આવતા નથી. આ જાતનો બેદ અન્યાયી છે. દાખલ થઈ ઇન્જિનાર સર્વે ઉમેદવારોની સરખા રીતે પરીક્ષા કરવી જોઈએ અને દરેકને સરખા ત આપવી જોઈએ. આ ધોરણ પ્રમાણે કામ કરવામાં આવે તો રેલ્વેમાં હિંદીઓની સંખ્યા ઘણી વધી શકે. તેઓ જન્યાજ્ઞદારીનાં કામ કરી શકે અને હાલ જે અન્યાય થઈ રહ્યો તે દૂર થાય x

સુનીલાચ ધ. પટેલ

અમાનવિદ્યા વિશારદ.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર.

કેળવણીના પાયા—લેખક: કિશોરલાલ ધનસ્યામલાલ મશરૂવાળા. પ્રકાશક: નવચંપન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. કિંમત ૧—૦—૦

આ પુસ્તકને માટે લેખક અને પ્રકાશક બન્નેને અમે અંતઃકરણપૂર્વકે અભિનંદન આપીએ છીએ. આપણે ત્યાં છેલ્લા બે વર્ષ દસકામાં કેળવણી ઉપર ઘણાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે પણ તેમાંનાં ઘણાંખરાં ખાતાને અથવા આ વિષયના અભ્યાસીને પરીક્ષામાં ઉત્તર મેળી થાય તેવાં પુસ્તકોં છે. જેમ વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસને માટે પ્રસિદ્ધ કરેલી નોંધો કે નોંધો સાહિત્ય ન ગણાય તેમ આમાંનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકોને સાહિત્યમાં ઉત્તરુ સ્થાન મળી શકે નહિ. કેળવણીના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો લઈ, કેળવણીની આખી દિશા લઈ કોઈ સ્વતંત્ર દૃષ્ટિથી તેની ચર્ચા કરી હોય એવાં પુસ્તકો ઘણાં જ ઓછાં છે. આવાં પુસ્તકો સ્વાભાવિક રીતે જ દેક ફિલસુફીના ગહન વિષયમાં જઈ આવે જ. ૧૮૬૫ માં સદ્ગત મણિસંકર રત્નજી ભટ્ટનો 'શિક્ષણનો ઇતિહાસ' પ્રસિદ્ધ થયો તે પછી સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ આવી ચર્ચા અમે માત્ર આ પુસ્તકમાં જોઈએ છીએ.

હમણાં થોડા સમય ઉપર બર્મિન્ગહમ્સે Education (કેળવણી) ઉપર એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તેની સમાલોચના અમારા વાંચવામાં આવી હજી પુસ્તક અમારા જોવામાં આવ્યું નથી. તેની સમાલોચનામાં લખ્યું છે કે કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ એ પ્રશ્ન સમસ્ત જીવન કેવું હોવું જોઈએ એથી જરા પણ નાનો નથી. શ્રી કિશોરલાલનું પુસ્તક જોતાં એ સત્ય એમણે બરાબર જાણે સામે રાખ્યું હોય એમ જણાય છે. દરેક પ્રશ્ન એમણે એ દૃષ્ટિએ જ ચર્ચો છે, અને જીવનની જે ફિલસુફીમાં તેઓ શ્રદ્ધા રાખે છે તે શ્રદ્ધા આ આખા ગ્રન્થમાં ઝગમે ઝગમે પ્રતીત થાય છે. આ પુસ્તક પણ શિક્ષક તરીકે કામ શરૂ કરતાં તેમને પોતાનું શિક્ષણ મૂળથી યુટિલિટારિયન જણાવું તેથી જ તેઓ લખવા પ્રેરાયા છે. જેમ ખેડોના આદર્શ રાજ્યમાં સમસ્ત જીવનના ધ્યેયનો પ્રશ્ન તેણે ચર્ચેલો છે તેવી રીતે આ કેળવણીના પુસ્તકમાં પણ સમસ્ત જીવનનું ધ્યેય તેમણે ચર્ચેલું છે.

પહેલાં પાંચ પ્રકરણોમાં, તેમણે કેળવણીને મળતા કે કેળવણીનાં સ્વરૂપો ગણાતા કેટલાકે વિષયો લઈ તે વડે કેળવણીનો વિષય સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યો છે. કેળવણીમાં શિક્ષણ હોય ખરું પણ કેવળ શિક્ષણ એ કેળવણી નથી, કેળવણી વિનય પર્યંત વ્યાપ્ત છે, તેમાં સુધક રીતભાન આવી વ્યાપ્ત છે, કેળવણીમાં કેટલીક વિદ્યાનું કેટલુંક અધ્યયન આવે પણ માત્ર કોઈ પણ વિદ્યાની ઉપાસના એ કેળવણી નથી, તેનીજ રીતે વિજ્ઞાન પણ કેળવણી નથી. જે કે વિજ્ઞાન કેળવણીને સાધનમૂલક થઈ શકે અને વિજ્ઞાનના સંસ્કારો એટલે અપલોકન અને વ્યવહારિક કેળવણીને આવરણક પણ છે. તેમનો ખરો આદર્શ કેળવણી એટલે વિવેક-શુદ્ધિ. વિવેકશુદ્ધિ તેમની ઇષ્ટદેવતા છે. “ વિવેકેના ઉદયને હું જીવનનું અને તેથી કેળવ-

હીનું અંતિમ ધ્યેય માતું છે.” કેળવણી માટે અભ્યાસ પણ આવશ્યક છે; અભ્યાસનું પ્રયોજન અમુક ક્રિયા સિદ્ધ કરી લેવી એ છે, એ ક્રિયામાં રમ્ભનિ પણ આવી શકે.

કેળવણીના વિષયની ચર્ચામાં સૌથી પ્રથમ ઇન્દ્રિયોની કેળવણી આવે છે. આ વિષયની ચર્ચા ઉપરથી રૂપરૂ સમગ્રજ છે કે લેખક કેવળ પ્રાચીન મતના આગ્રહી નથી પણ આધુનિક અને પ્રાચીન બન્ને મતોનો સમન્વય કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

પ્રાચીન મત ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવા તરફનો હતો આધુનિક મત ઇન્દ્રિયોની શક્તિ વધારવા તરફ છે. આ બન્ને મતોનો સમન્વય તેઓ એવો કરે છે કે અને ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિ એટલે નિરાશિના અને પૂર્ણતા ઇષ્ટ માને છે. શુદ્ધિનો આધાર આરોગ્ય અને વ્યાયામ ઉપર છે. વ્યાયામ એટલે યોગના પૂર્વક અને સંપમ પૂર્વક કરેલો વ્યાયામ. ઇન્દ્રિયોની રસપ્રતિ એ શુદ્ધિથી ભિન્ન છે અને રસપ્રતિ દમેશાં નિરાશિ હોતી નથી. કર્પનાબગથી અમુક વિષય ઇન્દ્રિયને અનુકૂળ લાગવાથી પણ રસપ્રતિ થાય છે અને તે ઘણીવાર રોગપ્રસન્ન હોય છે.

૮ મું પ્રકરણ કર્પનાશક્તિની કેળવણી વિશે છે. તેઓ કર્પનાના એ પ્રકારો બતાવે છે. એક સમાધાનકારક કર્પના અર્થાત્ વ્યગ્નનું નિરૂપણ કરવા, અમુક અમુક બનાવોનો ખુલાસો કરવા કરેલી કર્પના જેને પ્રમાણસાત્ત્વમાં આપણે તર્ક (hypothesis) કહીએ તે અને બીજી વિધાયક કે સર્જક કર્પના. સમાધાનકારક કર્પનાની જે અશત્ય તેમણે બતાવી છે તે યોગ્ય છે, કેળવણીમાં અને વિજ્ઞાનમાં તે બિન ઉપયોગી છે. વિધાયક કર્પના વિશે અમારે લેખક સાથે મતભેદ છે તે અમે આગળ ઉપર બતાવીશું.

તે પછી પ્રજ્ઞા, તર્કશક્તિ એટલે હેતુને આધારે પ્રવર્તતી, અનુમાનશક્તિ, શુદ્ધિ કે નિર્ણય કરનારી શક્તિ (નિશ્ચયાત્મિકા શુદ્ધિ)નું વિવેચન છે. અદ્વા ઉપરનું ૧૨ મું પ્રકરણ અમને ઘણું ઉત્તમ લાગ્યું છે. તેમણે બરાબર બતાવ્યું છે કે અદ્વા પિનાતો માણસ હોઈ શકતો નથી. અમુક વિષયમાં ન હોય, કે મંદ હોય, કે અંધ હોય એ સંભવે પણ અદ્વાનો અભાવ સંભવનો નથી. યો યચ્છદ્ધઃ સ પવ સ્તઃ । અદ્વા એ જ માણસનો મુખ્ય સ્વભાવ છે. સોભી માણસ એટલે પૈસામાં અનન્ય અદ્વા રાખનારો માણસ એ એમનું કહેવું બરાબર છે. છતાં તેમણે પોતાની યોગનામાં અદ્વાને પૂર્ણ ધ્યાન આપ્યું નથી એમ અમને લાગે છે. તેમના કહેવા ઉપરથી એમ જ નિષ્પન્ન થાય છે કે અદ્વા એ જ માણસના શુભોને પોષનાર પ્રાણુબદ્ધ છે. ધારો કે એ માણસો દોઢવાના ઇરાદાથી દોડે છે છતાં એક વહેલો ભેરી જાય છે અને બીજો વધારે વખત દોડી શકે છે; ત્યાં બન્નેમાં જેમ શારીરિક બળનો ફરક છે, તેમ જ એ માણસો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરે છે છતાં એક સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી શકે છે અને બીજો નથી કરી શકતો અથવા ઓછો કરી શકે છે ત્યાં તેનું કારણ

૪ આ મત પ્રાચીનોને અજ્ઞાત હતો એમ તો નહિ જ. આલુક્ય કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં વિનય (કેળવણી) સંબંધી પ્રથમ અધિકરણમાં કહે છે “વિશાવિનયનો હેતુ ઇન્દ્રિયજન્ય, દામ દોષ લોભ માન મદ અને દર્પના ત્યાગથી કરવાનો છે. કહ્યું તથા ચક્ષુ નિર્દોષ અને બ્રાહ્મી ઇન્દ્રિયોને શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધના વિષયોમાં અપ્રાન્ત જ્ઞાન થયું તેને અથવા શાસ્ત્રના અનુશરણને ઇન્દ્રિયજન્ય કહે છે.” જ્યના અર્થ અદ્વા ઇન્દ્રિયોનો ઉત્કર્ષ-પોતાના વિષયનું નિસ્તરસ માન થવાની શક્તિ એમ પણ કહેલો છે. જુઓ કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર પહેલા આધિકરણમાં પ્રકરણ ૩ થી.

ખીનું કાંઈ જ નહિ પણ મંદ શ્રદ્ધા, એટલે નિશ્ચયને કર્તવ્યમાં લઈ જનારા સૂક્ષ્મજીવનવાસનો અભાવ કે અનુભવ એ જ છે. શ્રી કિશોરસાવજી કહે છે કે “ગુણની ઉત્કૃષ્ટતા એ શ્રદ્ધાને પોષનારી છે.” પણ વાર્તાવિક રીતે ગુણની ઉત્કૃષ્ટતા એ જ શ્રદ્ધાનું મૂળ સ્વરૂપ છે, અમુક ગુણમાં શ્રદ્ધા ભેદવાથી જ તે ગુણ ઉત્કૃષ્ટ અને કર્તવ્યાભિમુખ થાય છે. ગુણને ગતિમાન કરનાર મુખ્ય બળ શ્રદ્ધા છે. અને આ રીતે જોતાં કૃતીની હૃદયવાત્મક વિવેકશક્તિની સાથે જ શ્રદ્ધાને તેમની યોગ્યતામાં સ્થાન મળવું જોઈએ. માત્ર વિવેકશક્તિથી શુદ્ધ નિશ્ચય થઈ શકે પણ તે નિશ્ચયને પ્રેરનાર બલ તો શ્રદ્ધા જ છે. અને આ બાબત તેમણે શબ્દાન્તરમાં સ્વીકારી પણ છે. તેઓ કહે છે કે “ગુણની ઉત્કૃષ્ટતા એ શ્રદ્ધાને પોષનારી છે; પણ ભાવનાવધના-એટલે વિવેકદીન ભાવના-એ અંધ શ્રદ્ધા ઉપગમવાની છે.” (પૃ. ૧૧૩) વાર્તાવિક રીતે વિવેકશક્તિ એ શ્રદ્ધા વિના પાંગળા છે અને શ્રદ્ધા વિવેક વિના આંધળા છે. બન્ને જોઈએ. શ્રદ્ધા સંબંધી તેમણે જે કાંઈ કહ્યું છે તે અનિશ્ચય મનનીય છે અને આ નજીવા મનબેદ સિવાય અમને માન્ય છે. જેવી શ્રદ્ધા તેવો પુરુષ હોવાથી સામાન્ય તર્કશક્તિ એટલે દલીલા રચવાની શક્તિ અને શુદ્ધિ, તો આ શ્રદ્ધાની દોરી દોડે છે, માણસને જેમાં શ્રદ્ધા હોય છે, જે વિષય તરફ આકર્ષણ કે વશતા હોય છે તેની દાસી થઈ એને સમર્થન કરે છે અને સાધનો કરી આપે છે. માત્ર વિવેકશક્તિ જ શ્રદ્ધાને નિયમન કરી શકે છે. હસ્ટી કોટિ પર રહી આપાર કરતી તર્કશક્તિ તથા શુદ્ધિ, અને ઉચ્ચતર પ્રદેશમાં જઈ નિયમન કરતી વિવેક શક્તિનો આ જ દર છે.

આ પછી તેઓ વિકાસ એટલે શું અને માણસને મારે કયો વિકાસ હોઈ છે તે ચર્ચે છે અને એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે સ્નાયુબળ, કારીગરી, કૃષ્યનાશક્તિ, સૂક્ષ્મશુદ્ધિ યોગે અનેક શક્તિઓમાં ગુણોદ્દારનો વિકાસ એ માણસને હોઈ છે. દૃકમાં ચારિત્ર્યને ઉચ્ચતર કરવું અને અજ્ઞપત્તર કરવું એ જ માણસની ખરી વિકાસદિશા છે.

વિકાસના માર્ગોમાં કૌનોએ એક નથી જ વિચારદિશા ઉઘાડી આપી છે એમ કહીએ તો ચાલે. આ ચર્ચામાં તેમણે જે પોસાદ અને મુખ્ય વેગે જેટલા પદાર્થોનાં દર્શનો આપ્યાં છે એ એટલાં સંગત નથી લાગતાં પણ તેમનું મુખ્ય નાત્યત્વ અમને માન્ય છે. તટસ્થ રહી પોતે પોતાની દૃષ્ટિ જોતી, તપસવી અને એનું નિયમન કરવું એ ઉચ્ચતર કાંટિના વિકાસનું લક્ષણ છે અને આ વિકાસ સંપન્ન હોય કેળવી શકાય છે. જેમ શરીરવિકાસમાં સંયમથી જરૂર પડે તેવી વીર્ય અને વીર્યથી ઓગળતું થાય છે તેમ માનસિક વૃત્તિઓનો સંયમ કરવાથી પણ વૃત્તિઓ ઉચ્ચતર અને સૂક્ષ્મતર થતી જાય છે જેને અંગ્રેજીમાં sublimation કહે છે. વિકાસને મારે વિચાર, પ્રવૃત્તિ અને સંયમ આપવું છે.

અત્યાર મુખી જે જીવનની ફિઝગુરી કૌનોએ દૃકમાં દર્શાવી છે તેને આગુસરીને તેઓ પછી મન્યનિર્ણયો, મનિદાસ, વિનાશનું શિશુબળ, બાળજાન, સાદિત્ય, સંગીત અને કળા અને જીવનમાં આનંદને સ્થાન એ વિષયો ચર્ચે છે. અને છેવટ ‘એ કેળવણી તે કદ’ એ પ્રકરણમાં કૌનો સંવિજાણના ‘સમસ્થા’ સંજોગે ઉદ્દેશીને ચર્ચા કરતાં ઉપસંદાર કરે છે. આ દેહે વિષયની ચર્ચા થઈ જ મનનપૂર્વક લખાણેથી છે અને તેમાં લગભગ સંપૂર્ણ બાળજાનમાં અમે તેમની સાથે સંમત થઈએ છીએ—માત્ર એક અપવાદ સિવાય જેની ચર્ચા દોષે અમે દાખ લઈએ છીએ.

ઈન્ડિયોની દેશવસ્તીના વિવેચનમાં કનો રચયિત્તનું આ પ્રમાણે નિરૂપણ કરે છે. “કોઈ પણ ઇન્ડિયને કોઈ પણ વિષયનો સંયોગ થાય ત્યારે તે ઇન્ડિયના સ્થાનુભવ સ્નાયુઓ ઉપર તાણ પડે છે...જ્યારે એ તાણ ઉતરી જાય છે, ત્યારે એ સ્નાયુઓમાં આરામ અથવા પ્રસન્નતાનો અનુભવ થાય છે...

ત્યારપછી એ વિષયનું સ્મરણ પણ થોડે ઘણે જાંશે એવી તાણ ઉત્પન્ન કરે છે...કોઈ પણ તાણની વખતે જ પ્રસન્નતા આવતી નથી; પણ તાણ ઉતર્યા પછી સ્નાયુઓ મૂળ સ્વરૂપમાં આવે ત્યારે પ્રસન્નતા આવે છે.” તાણ બંને પ્રતિદૂષ હોય તો આમ થાય એમ અને માનીએ છીએ પણ તે મિથ્યા સર્વ પ્રકારની પ્રસન્નતાનો આ ખુલાસો યથાર્થ નથી. માણસની દરેક શક્તિ, દરેક ઇન્ડિય પોતાને મેળવ વ્યાપાર કે વ્યાયામ મારે છે, આ વ્યાપાર કે વ્યાયામ કરવામાં જ તેને એક પ્રકારનો આનંદ થાય છે, પ્રસન્નતા અનુભવાય છે અને એ મેળવ વ્યાપાર કે વ્યાયામથી જ મનુષ્ય સ્વસ્થ રહી શકે છે. આપણે મોટી ઉમ્મરના માણસોના ધંધાને અંગે કાચપગ વગેરેના સ્નાયુઓને આ વ્યાયામ મળી રહે છે પણ એ ન મળે તો હોય તેમને એ વ્યાયામની ખાતર પણ ફરવું કે કસરત કરવી પડે છે.

એક ખીન દુષ્પ્રાણી આ વધારે સ્પષ્ટ થશે. બાળકોમાં મોટી ઉમ્મરના માણસો કરતાં પ્રાણ વધારે હોય છે અને માટે તેને વ્યાયામની વધારે જરૂર પડે છે.

રમત વ્યાયામ કરવાથી પોતાને આનંદ મળશે એવું સ્પષ્ટ જ્ઞાન તેમને નથી હોતું પણ તેનું પ્રાણબળ જ, તેની શક્તિઓ જ તેને એ વ્યાયામ

કરવા પ્રેરે છે, અને આને આપણે રમત કહીએ છીએ. આ શક્તિઓથી બાળક રમત રમવા પ્રેરાય છે અને તે રમતું હોય ત્યારે, એ વ્યાપાર દરમિયાન જ પ્રસન્નતા અને આનંદ અનુભવે છે;—એ વ્યાપારમાં આવતા સ્નાયુઓનું તાણ ઉતર્યું નહિ પણ વ્યાપારમાં જ. રમત પૂરી થયે તો આનંદ તે અનુભવે છે તે મૂળ રમવાના આનંદથી વસ્તુતઃ, પ્રકારમાં અને સમયમાં બિન્ન છે.

વળી આપણે એવો પણ અનુભવ છે, કે કસરતથી શરીર સાફ થાય છે માટે કસરત કરવી, એવા પ્રયોજનથી જે વ્યાયામ કરીએ તેમાં આનંદ આવે તે કરતાં આવી રમતમાં વધારે આનંદ આવે છે. આનાં અનેક કારણોમાં એક મહત્તરનું કારણ એ છે કે જ્ઞાનપૂર્વક કરેલી પ્રવૃત્તિઓ કરતાં સ્વર, સાદાદિ પ્રવૃત્તિમાં માણસને કોઈપણ વધારે આનંદ આવે છે. રમતમાં પણ શક્તિઓની સ્વર પ્રવૃત્તિ થાય છે માટે તેમાં કસરત કરતાં વધારે આનંદ આવે છે, અને સાથે સાથે કસરતનું પ્રયોજન પણ સિદ્ધ થાય છે.

અહીં જેમ શારીરિક અને બીજા કેટલીક માનસિક શક્તિઓને રમવાની જરૂર છે

કંઈપના અને છે. સચિનકશાઓ વગેરે કંઈપનાની સ્વરૂપરતિઓ છે, રમતો છે. રમતો લલિતકલા એ શારીરિક અને કેટલીક માનસિક શક્તિઓની લીલા છે તેમ

સચિનકશાઓ, પાત્રો વગેરે કંઈપનાની લીલા છે. શરીર અને મન બન્નેના આદેશ્ય અને બધ માટે આ લીલાની જરૂર છે. એ લીલાથી જમવત્તર થયેલી કંઈપના પછી સત્યની શોધમાં પણ વધારે સારી નીવડે, એટલું જ નહિ પણ રમતમાં પણ જેમ શરીર-વિકાસના મિદાનનો રસાવાચિક રીતે જ આવી જાય છે તેમ આ કંઈપનાનીશામાં પણ કંઈપના

સ્વાભાવિક રીતે જ સત્યના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનું અવગ્રહન કરે છે. પણ એ જવા દઈએ તોપણ કંપનાની લીલાથી યતા સામાન્ય સ્વાસ્થ્ય અને બલ અને આનંદની ખાતર પણ એ લીલાની જીવનમાં અને માટે કેળવણીમાં પણ જરૂર છે. કસરતના કરતાં જેમ પ્રયોગનરહિત, સ્વૈર-પ્રેરિત રમનમાં વધારે આનંદ છે અને વધારે સ્વાસ્થ્ય છે તેમ સત્યશોધનના પ્રયોગનથી પ્રદાત થતી કંપના કરતાં કેવળ કંપનાલીલામાં વિશેષ આનંદ વિશેષ સ્વાસ્થ્ય અને વિશેષ બલ મળે છે. અને કંપનાને ચણા બગીચી જેવું છે. વિવેકશક્તિ તો પ્રજાલુક્ષિ તર્કશક્તિ વગેરે તરફથી થતી ઉપસ્રબ્ધિઓને અપરિચિત કરી શકે, પણ મૂળ ઉપસ્રબ્ધિ જ કંપના ઉપર આધાર રાખે છે. કંપના જ આખા દેશને કે જગતને જે એક કરીને બનાવી નહિ શકે તો કેવળ વિવેકશક્તિ તે નહિ કરી શકે. સર્વજ્ઞાનના દાર ઉપર જ કંપના બેસી છે. તે જેટલાને અંદર આવવા દે તેટલું જ આવી શકે. પછી વિવેકશક્તિ તેમાંથી યથાર્થ અવ-યાર્થ વગેરે ભક્ષે અનેક બેદો પારી આપે.

અને હવે પૃ. ૬૦ એ આપેલા અવતરણ ઉપર અમે આવીએ છીએ.

શ્રી. કિશોરલાલભાઈએ કહ્યું છે કે કોઈપણ વૃત્તિ ઉપર સંયમ રાખવાથી તે વિકાસ પામે છે. આ અમને સંમત છે. પણ સંયમ અને હંડ બેમાં અમે સંયમ અને હંડ બેદ કરવા માગીએ છીએ. કોઈ વૃત્તિને દબાવવા જે હંડ કરીએ તો એ વૃત્તિ વધારે વિકૃત રૂપ લઈ સૂક્ષ્મ બની માણસને અધમતર બનાવે છે. કોઈ ઉપર સંયમ રાખી શકીએ તો સીક, પણ સંયમ ન રાખી શકીએ તો તેના કરતાં કોઈને માર્ગ આપી દેવો એ વધારે સાફ છે નહિતર હંડથી દબાવેલો કોઈ ખાર અને ધંખીનું ઘોરતર અને વધારે ત્રીણું સ્વરૂપ મે છે. છોકરાંઓ ખાવા ઉપર સંયમ રાખી શકે તો સીક, પણ સંયમ ન રાખી શકતાં હોય તો ટળકાં અને છે; વગેરે અનેક દાખલા આપી શકાય. માણસની કેટલીક વૃત્તિઓ જેવી કે સ્પર્ધા, વિજયાકાંક્ષા, મરસાઈ વગેરે રમતમાં કેળવાય છે એ આપણે જોઈએ છીએ. જે માણસ રમતો નથી તેની આ વૃત્તિઓ વ્યવહારમાં પ્રગટ થાય છે અને તેથી સંસાર બગડે છે. માટે આવી વૃત્તિઓ સંસારમાં બગાડ કરે તે કરતાં રમતમાં જ કેળવાઈ જાય એ ઇષ્ટ છે. જે માણસ ધણું રમ્યો છે, અનેક વાર હાથો છે અને દારો છે, તે દુનિયાની દારહતનો વધારે સ્વસ્થતાથી નિર્વાદ કરી શકે છે. (જુઓ 'રમન વિ. ગમન' ગ્રંથાન પૃ. ૧ પૃ. ૨૫૨) ને જ રીતે કંપનાની લીલાથી પણ માણસની ભાવનાઓ કેળવાઈ જાય છે. જે માણસ વિશ્વપ્રેમ ન બતાવી શકે તે વિશ્વપ્રેમનાં કાન્યો દ્વારા એ ભાવના કેળવી શકે છે એમ અમે માનીએ છીએ.

આ કંપનાની લીલામાં તેમ જતાં અનિષ્ટચાનો છે. ત્યારે માણસ દયાનાં કાન્યોમાં મંદાક્ષે અને જગનમાં દયા કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પામર બની કંપના લીલાનાં લોભ કરે અને માત્ર કંપનાના નિદારમાં ફૂનફૂતવા માની લે; ત્યારે અનિષ્ટો અનિષ્ટમાં અનિષ્ટ પરિણમી આવે. આપણું આપણા સમાજમાં અત્યારે બહુ થાય છે. માણસો ધર્મનાં, વિશ્વપ્રેમનાં, ઉત્સાહનાં, કાન્યો બોલે છે અને વર્તનમાં એવાં થવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ખસી જાય છે, અને કલા દ્વારા અનુભવેલા ભાવોથી સંતોષ માની લે છે. આથી જીવનમાં દંભ આવે છે અને અનેક આર્થ પરંપરા આવે છે. પણ એવી પાંક કંપનાનો કે રાખેલો નથી એ કાન્યો તેની પામેલી યજ્ઞ વેગે.

તો તે કાંઈ વધારે સારો થવાનો નથી. ચાંક આપણા હવનનો છે. હવન આખું સમગ્ર છે, તેમાં વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક, કે વાસ્તવિક અને કામ્પનિક આવા ભાગો પાડી એકના સંકેતરોને બીજામાં સ્વાભાવિક રીતે જતા અટકાવવાથી, હવન જ ખંડિત થાય છે અને તેની પ્રગતિ અટકી જાય છે, તેનું પતન થવા માંડે છે. આમાં દોષ હવનનો છે, કલાનો નથી.

તેમ જ અમે કલાની એક બીજી રીતે પણ માફી અસર થાય છે એમ માનીએ છીએ.

કલા બે રીતે પ્રવર્તે છે. એક તો મનનો કાઈ ભાવ સ્વભાવિક રીતે

રોગિષ્ટ કલ્પના ઉલ્લાસને કલા દ્વારા પ્રગટ થવા માંડે તે. આ કલાકૃતિઓ અડ

આરોગ્યાવદ્દ હોય છે અને હવન ભર્યું ભર્યું બનાવે છે. બીજી દીન કે

છે જેમાં માણસની દરેક અનુભવ લેવાની રોગાવિષ્ટ લોહુપતા વૃત્તિ માટે કલાનું અવર્જન કરે છે તે. જેમ બાળક રોગિષ્ટ થયું હોય તેથી તેને વાદ્યનાર બૂખ લાગે અને એ બોલ બૂખ લાગે તેટલું ખાઈ ન શકાય એટલે તેને ખાવાનાં સ્વપ્નાં આવે તેમ રોગાવિષ્ટ કલ્પના કરને પણ કોઈ વિપયની લાક્ષણિકતા અનુભવે તો તે કલા દ્વારા તેને અનુભવવા ફાંફાં મારે છે આ રોગિષ્ટ કલા છે. આવી કલાથી કલાત્મક તે કલાકારને પોતાને ફાયદો થતો દરેક, વૃત્તિ આવિષ્કાર મળવાથી વૃત્તિ કલાત્મક શાંત પડતી દશે પણ આ કલાકારનો રોગ કલ્પના દાર એવી થાય છે, અને ને કલા અનુભવનારને પણ રોગાવિષ્ટ બનાવે છે. આપણા સાહિત્યમાં આખું ઘણું છે અને તેનાથી લુચાન વર્ગ જેટલો બધો શંકે તેટલું સાફ કેળવણીમાં આ દષ્ટિ હમેશાં સતેજ રાખવી જોઈએ એમ અમે પણ માનીએ છીએ.

કર્તા સાથેનો અમારો મતભેદ દર્શાવવા અમે સમાલોચનની સામાન્ય મર્યાદા ઓળંગી થઈ દૂર ગયા છીએ. આ મર્યાદાઓ મારે કર્તા તો અમને જરૂર. કામ આપશે એ અમે કર્તાના મનૌદાર્યના પરિચયથી જાણીએ છીએ એટલે એ જાણત અમને ચિંતા નથી. એક માત્ર અમને એટલો યાદ છે કે મતભેદના વિવેચનમાં અમે આ પુસ્તકના શૈલીનો વાંચનારને પૂરેપૂરો પરિચય કરાવી નથી શક્યા.

આખું પુસ્તક ઘણું જ મનનપૂર્વક લખ્યું છે. એક એક વાક્ય-વિચારીને અને અનુભવથી સાક્ષાત્ કરીને લખ્યું હોય એવી તેના પર સ્પષ્ટ છાપ છે. કથાવણીના સૌથી સર્વમાન્ય ગણાઈ ગયેલા સિદ્ધાન્તોને પણ કર્તાએ નીકરતાથી ઉઘાડ્યા છે, નવી જ દૃષ્ટિથી સર્વની સમીક્ષા કરી છે, અને દરેક સિદ્ધાન્ત ઉપર તેમણે આપણને નવું જ કંઈ છે. આપણા સાસ્ત્રના જ શબ્દો, સઘ્ન તેમણે સમસ્ત વિવેચન કર્યું છે અને તેમાં પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકોના જ્ઞાનનો પૂરેપૂરો લાભ લીધો છે. શબ્દો જૂના જ વાપર્યા છે પણ સમસ્ત પરિભાષા નવી થોડી છે, અને તે પરિભાષાને એક સરખી રીતે દેડ મુદ્રી વળગી રહ્યા છે. એક જ લક્ષ્યથી, કોઈ પણ જગ્યાએ વિષય-અંતર કે સ્પર્શન વિના, કર્તા પોતાના ક્ષેપ તરફ ચાલ્યા છે. વિષય અતિ ફટ હોવા છતાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિચારો પણ તેમણે દર્શાવેલા વિશદ ક્યાં છે. અને દર ક્ષણે ફિલસૂફીનાં કોઈ પાણીમાં ઉતરી પડતા આ વિષયમાં પણ ભાષા દરેક સમજી શકે તેવી જ લખી છે. જે માણસ સમજવાની દૃષ્ટિથી આને વાંચશે અને મનન કરશે તે જરૂર સમજશે. કથાવણી જેવો સર્વોપયોગી વિષય આ પુસ્તકથી ઘણો વિશદ થયો છે. આશા છે કે નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે આ પુસ્તકને સર્વ સુલભ કરી આપ્યું છે તો તેનો લાભ લેવા કોઈ પણ ઘર કે કોઈ પણ શિક્ષક ચૂકશે નહિ.

કર્તાને અને પ્રકાશકને અમે આ પુસ્તકને માટે ફરી ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

સ. વિ. પા.

[સ્વલ સંકોચને લીધે વિશેષ પુસ્તકપરિચય આ વખતે આપી શક્યા નથી. તે આવતા વર્ષમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

૧૯૩૧.]

જો પુસ્તકને હજી એક પરિભાષાકાર અને સ્ત્રી મૂકતાં ગમે ત્યાં વિવેચી લીધે છો.

સાબરમતીના કારાર:—

સ્વરાજ્ય પક્ષમાં કાનપુર મહાસભાની બેઠક પહેલાં અધિકારી સ્વીકારવા વિશે તીવ્ર મતભેદ પડ્યો હતો; એ મતભેદ કાનપુર મહાસભાએ ધારાસભાઓ સંબંધી નક્કી કરેલા વચ્ચેથી તીવ્રતર થયો. સ્વરાજ્ય પક્ષમાંથી અધિકારની હિમાયત કરનારાઓ ભુદા પડ્યા અને પોતાને પ્રતિયોગી સહકારી તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યા. સ્વરાજ્ય પક્ષમાં આ એ તરો વચ્ચે ગરમા-ગરમ ચર્ચા થવા લાગી અને એક બીજા ઉપર આક્ષેપો થવા લાગ્યા. આ દરમિયાન એક મોટા રાજકીય પક્ષનાં આવી રીતે ત્યાં પડ્યાથી, ઘણા નારાજ થયા અને એ બંને વચ્ચે કોઈ પણ જાતનું મોગ્ય સમાધાન થાય અને જાનને પહેલાંના માફક સાથે મળી કામ કરે એમ ઇચ્છવા લાગ્યા. ડૉ. મુંજે જેવા પ્રતિ-યોગી સહકારી બાગેવાને બંને પક્ષની લગાડનાં ખરાબ પરિણામ વેચ્યાં અને મહાસભાની સત્તા કાયમ કરવા બંને પક્ષોનો સહકાર ઇચ્છ્યો. પણ અધિકારી સંબંધી થતી ચર્ચાએ બંને પક્ષ વચ્ચે વિખવાદ વધાર્યો.

પ્રતિયોગી સહકારીઓનું જળ મહારાષ્ટ્ર અને વરાહમાં જતમનું ગયું. એપ્રિલ માસની શરૂઆતમાં મુંબઈ મુકામે સર્વ પક્ષોની એક પરિષદ મળી તેમાં વિનિતિએ, સ્વતંત્રતાદીઓએ ડૉ. બીસન્ટના અનુયાયીઓએ અને પ્રતિયોગી સહકારીઓએ ભાગ લીધો અને દિંદી રાષ્ટ્ર પક્ષ રચાયો. એ પક્ષે કેટલાક એરો મહાસભાનાં ધ્યેય અને કાર્ય પદ્ધતિ સ્વીકાર્યા છતાં એના હેતુ મૂંઝણી પ્રસંગે મહાસભાની દરિદ્રાઈ હતી એનો સજ્જ વિરોધ કરવાનો જણાયો.

આજ પ્રસંગે સ્વરાજ્ય પક્ષના એ વિભાગો હતો સમાધાનીના મંદેશા ગાંધી રંગ દેના

રાષ્ટ્ર પક્ષની રચાપનાથી એ મંદેશાઓને વેગ મળ્યો, અને જે કે પ્રતિયોગી સહકારીઓએ રાષ્ટ્ર પક્ષની રચાપનામાં, એના ધ્યેય અને કાર્ય પદ્ધતિ નક્કી કરવામાં મદદરવનો ભાગ લેવાનો હતો, છતાં રાષ્ટ્ર પક્ષમાં જેણે પહેલાં એમણે સમાધાન માટે આજ્ઞતા પ્રવાસના પરિણામની રાહ જોઈ. એપ્રિલ માસના છંદા આવાડી-આમાં પ્રતિયોગી સહકારીઓ તરફથી ડૉ. જ્યેષ્ઠ કેશર, મુંજે, અન્ન, ગોખરે વિગેરે પંડિત મોતીલાલ નેહરુને સાબરમતી મુકામે મળ્યા. શ્રી. સરોજની નાયડુએ એમની ચર્ચામાં ભાગ લીધો, અને મહાસભાની સલાહનો એમને લાભ મળ્યો, આ ચર્ચાના પરિણામે સાબરમતી કારારને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલું સમાધાન થયું. એ કારાર પ્રમાણે, કાનપુર મહાસભાના દશવ અનુસાર પ્રગતીય માગણી કેવી રીતે સંતોષાઈ ગણાય એ નક્કી થયું, અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં ગૂંટાયેલા મહાસભાના સભ્યો, પ્રધાન વડા સ્વીકારવા કે કેમ, તે એના ઉપરથી નક્કી કરે. આ કારારો અનુમતિ આપવા માટે મે માસની શરૂઆતમાં મહાસભા સમિતિની બેઠક અમદાવાદમાં રાખવામાં આવી.

જાને પક્ષે વચ્ચે સમાધાન ઇચ્છનાર પ્રગતે આ કારારના સમાચારથી સંતોષ થયો; પણ ઉર્ધા ઉતરી વિચારનારને તો આ કારાર દુષ્ટ સંકેત કે કેમ એ સંકેત થવા લાગી. જ્યાં મનોરંજિત જ લિખ દોષ ત્યાં એવું કોઈ સમાધાન ચઈ શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. સ્વરાજ્યો તરફથી કારાર સામે વિરોધ ઉભો થયો અને સમય જવા સાથે એ બળવતર થયો. આંધ્ર પ્રાંતે તો કારાર મંજૂર થાય તો મહાસભાથી ભુદા અંગવાનો વિચાર દર્શાવ્યો. આવા અંગેઓમાં સ્વરાજ પક્ષના બાગેવાન મે ગોંડીવાય નેદ.

દત્તો. એ દંડાવ લેને કે પાછગાયથી કાનુન બદલતો
કર્ચો છતાં એના કીધે ઐક્ય સંબંધી દસમય ચર્ચા
યથા રાખી. સર મોરોપંત લેશીએ પોતાનો મન
રજૂ કર્યો. એમના પક્ષને મદાસભાના ધ્યેયથી
વિરોધ છે. ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્યની અંદરનું કે
બહારનું સ્વરાજ ઈષ્ટ છે ને ધ્યેયમાં સ્પષ્ટ થવું
લેખએ, સવિનય ભંગની વાન અંધ થવી જોઈએ
કારણ કે દેશ સવિનયભંગ માટે કદી તૈયાર
થવાનો નથી. ખાદી પહેરવા સંબંધી પણ એમના
પક્ષમાં મનબેદ છે જે કે જરૂર પડે પોતે ખાદી
પહેરવા તૈયાર છે. મદાસભાનું સ્વરૂપ ૧૯૨૦
સુધી જુદું હતું. જુદા જુદા મતો ચર્ચવાનું સભા-
સ્થાનક મદાસભા હતી. આજે એનું રૂપ અદ્યત્ત
ગયું છે. એના દરવાજાને કેટલેક અંશે આગાનું
રૂપ મળ્યું છે; અને એ કારણે લઘુભતિની
રિમિત કહોડી અને છે. લઘુભતિવાળા પક્ષના
પ્રતિનિધિઓ પૂરતા પ્રમાણમાં મદાસભામાં
મંડાના નથી એટલે એમનો અવાજ અણસા-
ભળ્યો રહે છે. વધારેમાં મદાસભાવાદીઓએ
ધારાસભાઓમાં દાખલ થઈ, અધિકારો સ્વીકારી
સ્વરાજની લડત ચલાવવી જોઈએ.

મદાસભાના શ્રી. મત્યમર્તિએ એમની દલી-
લોનો મુંદર રદીયો આપના મદાસભાનો પક્ષ
રજૂ કર્યો હતો. સ્વરાજની વ્યાખ્યા દિવર્ચી
ત્રણી લેખને રાખવામાં આવી છે. શક્ય હોય
તો ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્યની અંદર અને જરૂર પડે
સામ્રાજ્ય બહારનું સ્વરાજ મદાસભાનું ધ્યેય છે.
ધ્યેય આમ વિશાળ હોવાથી સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના
દિમાયનીઓ પણ મદાસભામાં રવી શકે છે.
સંસ્થાનો જે વતનું સ્વરાજ બોગવે છે તેમાં
સામ્રાજ્યથી જુદા દક્ક રજા છે. મદાસભાએ
સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના દરવાજો વધોવર્ધ નામજરૂર કરી
કેવું સ્વરાજ આજે ઈષ્ટ છે એ સ્પષ્ટ કરી
ખતાનું છે, એટલે ધ્યેયની વ્યાખ્યા સંકોચવા-
ની કાંઈ જરૂર નથી. તવા રાષ્ટ્ર પક્ષે આમુક
રિમિતમાં સવિનયભંગ સ્વીકારી મદાસભાની

કાલ પદ્ધતિ પ્રશંસી છે. સરકાર સાથે સહ-
કાર કરી મુધરાએનો અમલ કર્યાથી પણ લાભ
થયો નથી. એની સાક્ષી મુદીમેન સમિતિ પાસે
વિનીત આગેવાનોએ સારી રીતે આપી છે.
પ્રધાનો દિસુખી રાજકોચમાં નામની જ સત્તા
બોગવે છે. ખરી સત્તા ગવર્નરના હાથમાં રહેલી
છે. પ્રજાના આગેવાનોએ પ્રગપક્ષ રજૂ કરવાનો
છે, અને એમણે અયોગ્ય સરકારી કામોનો
વિરોધ કરવાનો છે; પણ એ જ આગેવાનો જે
પ્રધાનપદ સ્વીકારે તો, સરકારના સ્વાધીન ખાતા-
ઓના કાર્યનો જાહેર વિરોધ તેઓ કરી શકે નહિ
અને એ રીતે એમના અનુયાયીઓને યોગ્ય રસ્તે
દોરી શકે નહિ. એટલે પ્રજાની લડતો લડવાનું
કામ આગેવાનોએ છોડી દેવું પડે. મદાસભાનું
સ્વરૂપ અદ્યત્ત છે માટે લઘુભતિએ મનદારાને
સમજાવી મદાસભામાં દાખલ થઈ પોતાની
લઘુભતિની અદ્યુભતિ કરવાનો પ્રયાસ કરવો
જોઈએ અને એમ કરવાને હમેશાં એમના માટે
મદાસભાનાં દાર મુક્તાં છે. મર્ચી અદ્ય જ રસ-
મય હતી, અને ઐક્ય માટેની ઇચ્છા સર્વ
પક્ષમાં જણાતી હતી. આંતરકલહને કારણે
વિદેશી સત્તા કોલમાગણીને અવગણે છે એ
ભાવ સ્પષ્ટ થયો હતો. જે કે ચર્ચાનું પરિણામ
પં. માલવીયાજીના શબ્દમાં શૂન્ય કદી શકાય
પણ એક જ સભામાં જુદા જુદા પક્ષો મળ્યા
પોતાનાં મંતવ્યો સ્પષ્ટ કરે અને ચર્ચાનું ધોરણ
ક્રિયું રાખી એક બીજા સાથે સમ્યક્તાથી વર્તે
એ ઐક્ય તરફ જવાનું પંગણું છે. સર્વ કોઈ
પક્ષ આજે સ્વીકારે છે કે દેશની શક્તિ
આંતરકલહમાં વેરફી નાખવાને બદલે એનો
ઉપયોગ વિદેશી સત્તાને હંદાવવામાં થવો જોઈએ.
અસહકારની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ તે સમયે જે
મનબેદો પડ્યા હતા અને જે પાછગાયી તીવ્ર
અન્યા દત્તા તે આજે સમય જવા સાથે
અનુભવ મળ્યા પછી ધસાઈ જવા લાગ્યા છે.
મદાસભાના ધ્યેય અને ખાદી સંબંધી વિરોધ
એજો પડ્યો છે અને-સવિનયભંગને કાનુન

મધી, યજ્ઞ દીધા એ શું બતાવે છે? અંગ્રેજ અધિકારીઓની ખેદરકારી અને એમની વફાનીતિ. અંગ્રેજ સત્તા સામે આજે હિંદુસ્થાનમાં બેઠો બળવો ચાલુ છે અને એ બળવને - પડોંચી વળવાતા સાધન રૂપ કોમી ભેદનો સરકાર કીક લાલ લે છે. રમખાણના સમયે ભગાળ સરકારના મોટા અધિકારીઓ દારૂક્ષીગની સત્તા ટેકરીએ જઈ બેઠા હતા, અને ત્યારે પ્રગ્નમને એ વિરુદ્ધ પોકાર ઉઠાવ્યો અને અંગ્રેજ વેપારીઓએ વેપારના નુકસાનના કારણે સખ્ત પગમાં ભરવાનું સરકારને કહ્યું ત્યારે મવર્ન? કમકમામાં આખા નજીયા ઝવડાઓમાં પણ બેંકુકની ગોળીનો ઉપયોગ કરનાર સરકારે કલકત્તામાં એ સંબંધી કાંઈક ખામોશ થરી હતી, પણ એ ખામોશી સાથે ચાંપના ઉપાય લેવાનો અલાવ હોવાથી રમખાણે ઉચ્ચ સ્વરૂપ લીધું હતું.

હિંદુ મુસલમાન ભોફાનું વૈમનસ્ય આજે વધતું જાય છે. કોમી વાદળ આવું કાંઈ સમયે ઘેરાયેલું જગ્યાનું નથી. એ પોતાના વિશાળ પડ વડે સારાપ હિંદુસ્તાનને ઊપરી હેતું જગ્યા છે અને જે ભાગમાં હિંદુ મુસલમાનો ભાઈઓ જન્મ રહ્યા છે ત્યાં પણ ઝેરનાં ખીજ રાખાય છે. એનું મુખ્ય કારણ મામાન્ય પ્રગ્નમ નહિ પણ કેળવણીનો વર્ષ છે. પોતપોતાના સ્વાર્થની ખાતર ધર્મેને નામે કોમી મનભેદ જગતના રાખે છે; અને એ મનભેદને કારણે રાષ્ટ્રને શોમનું પડે છે. ધારાસભા તેમ જ અન્ય સંસ્થાઓ મોટે કોમી મનદાર મંડળો અને અધિકારીની વહેંચણી એ બે પ્રશ્નો આજે પ્રધાન છે. પણ

એ પ્રશ્નો લગાડને ધાર્મિક રૂપ આપવા મસ્જદ પાસે સંગીત અને આરતીનું સ્વરૂપ લે છે. વાદળ આ પ્રમાણે ઘેરાયું છે છતાં આશાનાં કોઈ કોઈ કિરણો છે. શીખ જેવી મુખ્ય પ્રગ્નએ કોમી મનદાર મંડળીના ઝેરલાભો પીછા-બચા છે અને એ કારણે શીખ પ્રગ્નને મોન્ટે-ગ્યુ-એમ્સફર્ડ યોજના પ્રમાણે મળેલું લુહું મન, દારૂ મંડળ કાઢી નાખવા શીખ પરિપદે દરાવ પસાર કર્યો છે; અને બીજી કોમોને એ પ્રમાણે કરવા ભગામણ કરી છે. રમખાણ શમાવી દેવા થી. સેનગુના અને મૌ. અશુભકલામ આજદ સાથે મળી અધાગ પ્રયાસ કર્યો છે. મુસ્લીમ હિંદુ સ્વયંસેવકોને ઉમા કરી એમની મારફત દેવકત્તે તેમ જ મસ્જદોનું રક્ષણ કરવા પ્રયાસ થયો છે; જો કે સરકારે એવા મંડળનો વિરોધ કર્યો વનો. કેટલાક હિંદુઓએ મુસલમાનોનું અને મુસલમાનોએ હિંદુનું રક્ષણ કર્યું છે.

આજે ચોતરફથી ઘેરાતા અંધારમાં લગ્ન ઉગતી પ્રગ્ન ઉપર ચોટ છે. એમની દૃષ્ટિને કોમી ઝેર ન ચડે એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. કોમી શાળાઓમાં છુટા છુટા નહિ લખનાં નેઓ એક માથે લખે અને એક ખીમને જોળખે એમ થવાની જરૂર છે. ધાર્મિક, સામાજિક, અને રાજકીય મનભેદો પ્રત્યે સહિષ્ણુના કેળવવાની આવશ્યકતા છે. હિંદુસ્તાનને કોમી કેળવણીને ધ્યાને રાષ્ટ્રીય કેળવણીની જરૂર છે અને એ કેળવણીના આધાર પ્રગ્નના જૂન-કાળ ઉપર રાખી એનો વિકાસ ભવિષ્યના ધ્યેય તરફ થવો જોઈએ.

卐 प्रस्थान 卐

पुस्तक २

लेख १८८२

आंक २

पश्चात्ताप

ओवे। सतो प्रियतमे ! कंछं काल पूर्वे
 त्यादे सही न शकतो दावुं दुं विज्ञेय
 ते आन दुं जनीय निष्ठुर धर्मं ज्ञाने
 भूदी गयो हृदययी सभि ! प्रेम त्यादे

याधुं क्षमा, इच्छा तु, इयिते ! तथापि
 भारा दीवे न वसये, सभि ! शान्ति हो दी
 पापी तणां स्मरणं अनुताप पूर
 वयो तणा पूर सभुं दुः छोदी ने चो !

भक्तिदास

હિંદુસ્થાનના કેટલાક આર્થિક પ્રશ્નો*

વિભાગમાં મારે ખાસ વિષય અર્થશાસ્ત્ર હતો. એ વિષે મેં ઘણું વાંચેલું, થોડું લખેલું પણ ખરું. પણ આઈ. સી. એસ. અમલદાર પહેલાં જીજ્ઞાસુ બન્યા હતાં કે એનું અર્થશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જુદું છે એમ સાબીત થાય છે; કારણ કે અર્થશાસ્ત્રનો સંબંધ સામાજિક જીવન સાથે ગંઢન છે, અને સામાજિક શ્રેય વધે એ માટે અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ છે. અર્થશાસ્ત્રના નિષ્કર્ષો સર્વ-વ્યાપક નથી, એની સીમા જીવન અને આચાર-વિચારથી અંકાય છે. આપણા અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં મંભીર ત્રુટિઓ છે કારણ કે આપણે અભ્યાસ પરંપરા દ્વારા કરીએ છીએ. આપણે શબ્દોનો અનુવાદ કરીએ છીએ પણ એથી તાત્પર્ય ખોટું થાય છે. આપણા ગામ કે કુટુંબનો અંગ્રેજીને શું ખ્યાલ હોય? આપણે કુટુંબ વિશાળ છે. કોઈ માણસ પોતાની બહેનની છોકરીના લગ્ન માટે રજા માગે તો અંગ્રેજ અધિકારી 'એ લગ્ન સાથે તારે શું' એમ સવાલ પૂછે છે. વિભાગમાં કુટુંબનો ખ્યાલ જુદો છે. Family (ફેમીલી) શબ્દમાં કુટુંબનો આપણો ખ્યાલ સામીલ થતો નથી. એ રીતે Village (વિલેજ) માં ગામ શબ્દનો અર્થ આવતો નથી.

ગ્રામ્યજીવનનો આપણો અભ્યાસ ઉપસડીઓ છે; વિગતોનું પૃથક્કરણ કરી કરેલો નથી. ગ્રામ્યજીવનની વિગતોનું પૃથક્કરણ પડેપડે થાય નહિ ત્યાં સફાઈ એની ચિકિત્સા થઈ શકે નહિ અને ત્રુટિઓ પણ દૂર થઈ શકે નહિ.

આજે હું ગ્રામ્યજીવનની ચિકિત્સા સંબંધી બોલવા માગું છું. અર્થશાસ્ત્રનો વિષય સામાજિક દૃષ્ટિથી વિચારવો જોઈએ, અને એ રીતે હું આ વિષય પણ વિચારીશ.

ગ્રામ (Village વિલેજ) એટલે ગામડિયાં કે ખેડૂતો પોતપોતાના ખેતરોમાં વાસ કરે તે પ્રથમ આ અર્થે આપણા ગામ ઘેરે સંબંધ ગણે છે કે નહિ એ ત્રેવાતું છે. આપણા ગામની રચના-એનો આકાર જૂદા પ્રકારના છે. એક જગ્યાએ ઘરો અને ચારે તરફ ખેતરો એ આપણા ગામની રચના. આ કારણે આપણા આર્થિક જીવનમાં મોટા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા છે. વસ્તી એક ટેકણે હોવાથી પાસેનાં ખેતરોમાં સારી રીતે ખેતી થાય છે, દૂરનાં ખેતરોમાં બોછી થાય છે, ને દૂરનાં ખેતરોનું રક્ષણ થતું નથી. આ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. દૂર ખેતર હોવાથી સ્ત્રી અને છોકરાઓની મહેનતનો લાભ ખેતરને મળતો નથી. ખેતરના શ્રેય માટે ખેડૂત-કુટુંબનો આખો વખત જતો નથી. જેમ કાફીકેન દફતરે જાય તેમ પુરુષ દિવસે જઈ ખેતી કરી આવે છે. અધી કુટુંબની મહેનત વ્યર્થ જાય છે. દોરને લીધે ખાનગર મળે એ મળતું નથી. ઘેરોમાં નવરો હોય એટલે ગ્રંથગ દરે છે; અને પુરુષો કચેરીએ દોરે છે. આપણને એટલો બધો અવકાશ મળે છે અને એટલા નરના ધોરણથી આપણે સંતોષ માનીએ

* ગ્રંથગત મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ આપેલું વ્યાખ્યાન.

છીએ. શિક્ષિતવર્ગ પરોપજીવી (Parasite) રૂપે સંભવે છે. અર્ધપ્રગ્ન નકામી બેસી રહે છે. સ્ત્રી પ્રગ્ન ગામડાંઓમાં રહે છે એટલે એમનો બહુ થોડો ભાગ ખેતરોમાં મજૂરી કરે છે. ગૂજરાત કાશિયાવાડમાં એક ફસડી ખેતરો છે, સંયુક્ત પ્રતિા વિગેરેમાં બે ફસડી છે. પણ વધારે વખત ખેડુતોને નવરા ૯ બેસી રહેવું પડે છે અને નવરા બેઠા જાતજાતના વિચારો શરૂ છે. નવી જાતના બી કે યંત્રોથી ખેતરોની સમૃદ્ધિ વધે એમ કહીએ છીએ, પણ ખેતર બે એક માધ્યમ દૂર હોય અને પાણીની ખેતરમાં પાક દલકા હોય તો તમારો પાક શુદ્ધ નથી રહી શકે. એને સાચવવો કઠિન છે, અને સારા પાકની આસપાસ વાડ ઉભી કરીએ તોપણ ખેડૂત બધાં મુદ્દા ત્યાં રહે નહિ ત્યાં મુદ્દા એ સુરક્ષિત રહેતો નથી. વિદ્યાપત્રમાં, ૧૮મા સંકાની અંતમાં વાડની પ્રથા શરૂ થઈ અને ખેતીનું સ્વરૂપ બદલાયું. આપણે આ મુદ્દાની પાત કરીએ પણ હિંદુસ્થાનમાં બધાં મુદ્દા બધા એક જગ્યાએ રહે અને ખેતરો દૂર હોય ત્યાં મુદ્દા એમ બની શકે એમ નથી.

શહેરોમાં ભાડું વધારે છે માટે લોકો આરોગ્યરક્ષક (Sanitary) જગ્યામાં રહી શકતા નથી. ગામડાંમાં જગ્યાનો પ્રશ્ન નથી. આપણી ટેવો આરોગ્યવર્ધક નથી, એ માટે શિક્ષણની જરૂર છે એમ કહેવું એ શ્રમ છે. સ્વચ્છતાનું શિક્ષણ આપવાની જરૂર નથી. ગામડાંના કરતાં શહેરોમાં ગંદવાડ વધારે છે. ટેવોને લીધે સફાઈ માટે આપણે સ્વીચવાળા નથી. આપણે અનિયમિત ટેવોવાળાં માણસો છીએ. માત્ર સિદ્ધાન્તના શિક્ષણની જરૂર નથી હોતી. દાક્તરો વકીલો વિગેરે ગંદકીવાળાં પોળોમાં કેમ રહે છે? જે રાજકીય વાતાવરણની દાક્તરો સો વર્ષ પહેલાં હતી તે હવે આપણા ચિત્તના સંસ્કારોમાંથી ગઈ નથી. આપણા ગામડાંની રચના દિલ્લા જેવી છે. લગભગ દરેક સમૂહને રક્ષણની જરૂર પડી એટલે ગામડાંમાં પ્રગ્ન એકત્રિત થઈ. ગામડાં એવી રીતે બંધાયેલાં છે કે કુટુંબ અને જનવર જગ્યાની તંગી ન હોવા છતાં થોડી જગ્યામાં રહે, અને માણસો આરે તરફ તૈયાર થઈ રહે અને રક્ષણ કરે. જુદાજાતમાં અનેક પ્રકારનાં ગામડાંઓનો ઉલ્લેખ છે. દિલ્લાસ્વરૂપ ગામડાંમાં પ્રગ્ન એકત્રિત રહે છે.

આપાર વાલિજનને લીધે ઘોરી રસ્તા ઉપર ગામડાંઓ ઉભા થાય તે Linear villages (લીનઅર વિલેજસ) લીડીબંધ ગામડાં છે. આને તો દિલ્લાસ્વરૂપનાં ગામડાંઓની રચનાનો વિપ્લવ છે, જેથી આપણા આશ્ચર્યજનક મંદા પ્રશ્ન ઉભા થાય છે. માલિક જમીન ઉપર ન રહે તો ખેડુતોને ત્રાસ થવાનો સંભવ છે; ખેડુત પોતાના ખેતરમાં નહિ રહેવાથી Absentee Landlordism (એબ્સન્ટી લેન્ડલોર્ડીઝમ) જેરહાજર ઘણીઆપા જેવી સ્થિતિ છે. જમીન ઉપર ખેડુત હાજર નથી રહેતો એટલે આર્થિક હવનની ધમારતનો પાયો દલકા થઈ જાય છે અને ખેતીના વિકાસ સિવાય આર્થિક હવન ઉત્તર થયું અસંભવિત છે.

આંદાજનો વિાગ વિચારીએ તો ગામડાંની દવા સારી હોતી જોઈએ પણ તેમ નથી. થોડો પાસે જમીન છે પણ એનો ઉપયોગ કરતા નથી. ચિત્તમાં હજુ જુના લખના લણકારાં બધાં છે, શિક્ષિત વર્ગ માથાપના જમાનાના જુના ધરમાં રહે છે એનું કારણ એમાંનો જ નહિ પણ પુરોનો ભય છે. ઐરાંઓ એક બીજાને મળી શકે એ પાલ કારણ છે, પણ એ ગૌણ છે.

સામાજિક રેખાઓ સુધારિત રીતે બંધાય ત્યારે જ કાંઈક પ્રગતિ થઈ શકે. સંયુક્ત કુટુંબ ગામગામમાં ઉત્પન્ન થયેલી પ્રથા છે. Caste (કાસ્ટ) ની-ગતિ સંબંધી અને એના દુર્ગુણો સંબંધી ઘણું સંલગ્ન છે અને એના બંધનો તોડવા પ્રયાસ થાય છે. ' કાસ્ટ ' એ શબ્દ પોર્ચુગીઝમાંથી આવ્યો છે. વર્ણ અને જાતિમાં એનો ભાવ વ્યક્ત થતો નથી. ચાતુર્વર્ણ્યની સંસ્થા વિશે આપણે સાંલગીએ છીએ. પણ ગૂજરાત અને બંગાળના બ્રાહ્મણો ખીખ પ્રાંતના બ્રાહ્મણો કરતાં જુદા જ ' કાસ્ટ ' છે. ગૂજરાતના બ્રાહ્મણો ખીખ બ્રાહ્મણો સાથે વિવાહ વિગેરેનો ખ્યાલ નહિ કરે. ગતિ, વર્ણમાં જે પ્રધાન સિદ્ધાન્ત છે તે સામાજિક સંબંધનો-વિવાહનો છે. સ્પર્શોસ્પર્શના વિચાર જુદા જુદા પ્રાંતમાં જુદા જુદા છે. બંગાળના બ્રાહ્મણો માછલાં ખાય છે. ખઘાખઘ ગતિનું પ્રધાનમૂત્ર નથી, લગ્નવિધિ એ પ્રધાનમૂત્ર છે, એટલે ગતિ તોડી શકારે કે કેમ એ સવાલ છે.

સામાજિક વર્ગીકરણ પૈસા કે મોલા પ્રમાણે થઈ શકે. જન્મ પ્રમાણે વર્ગો થઈ શકે. હિંદુસ્થાનની ગતિઓ આ બન્ને સિદ્ધાન્તના મિશ્રણ ઉપર બંધાય છે. ગતિઓમાં કેટલીક વસ્તુઓ જુદી છે એને અનુમોદન આપી શકાય નહિ.

યુરોપીય સામાજિક બંધારણનું સૂત્ર મુખ્યત્વે આર્થિક સ્થિતિ ઉપર છે. આપણું ખીખ પ્રકારનું-જન્મનું છે. એ સૂત્રના સારા નરસાપણનો સવાલ અપાર નથી. ગતિઓને લીધે હિંદુસ્થાનની અવનતિ થઈ છે એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જુદી વાત છે. ઐતિહાસિકા અધઃપાતનું કારણ નાત જાત ઘણી વખતે બતાવે છે તે ખિંકુલ કીક નથી.

આર્થિક વહેંચણી ઉપર સંયુક્ત કુટુંબની ભારે અસર પડે છે. ગતિઓની રેખાઓ પૂરેપૂરી નિશ્ચિત નથી. અમદાવાદની નાતો શહેર બહાર કંધા આપતી નથી. લોકો ખાવા પીવાની છૂટ લે, પણ વિવાહની રીતિ લાંબા વખત સુધી એક જ રહે છે. અને જમે તે રીતે બંધારણ કરવામાં આવે પણ લગ્ન તો પોતાના કસાસ કે વર્ણમાં જ થાય છે.

ગતિઓ વસતીપત્રકમાં વાંચીએ છીએ એથી ઘણી વધારે છે. ભૌગોલિક શ્રીમા નાની છે, તે વધતી જશે. જે બ્રાહ્મણો ગાડીમાં પાણી નહોતા પીતા એના આચાર વિચાર બદલાયા છે. આપણે ત્યાં ' કાસ્ટ ' છે; પણ એની પરિસ્થિતિનું, ધોરણ યુરોપીય સામાજિક બંધનના આદર્શ તેમજ વ્યવસ્થાથી જુદા છે એટલે મુદારકોના પ્રયત્નોનું પરિણામ થોડું આવ્યું છે. મુદારકોની એક નવી નાત ઉભી થઈ છે. એમનો એક જુદો જ લગ્ન માટે સમુદાય ઉભો થયો છે. હિંદુ પ્રજાના અંતરમાં ગતિસિદ્ધાંતનું ચૂળ બહુ જાડું છે. એ જન્મ અને મોલાથી બંધાયું છે. મધ્ય પ્રાંતમાં ગોન્ડમાંથી રજપુત થયા. શિવાજી માટે સૂર્યવંશી ગોત્ર નહીં થયું. દક્ષિણના ધૃતિહાસમાં આવું ઘણી વાર બન્યું છે. મહેસુરમાં નાપેશ શાહ હતો, તેઓ મહારાજના દુકમથી ક્ષત્રિય થયા. અંગ્રેજ અને હિંદુ લેખકો એમ કહે છે કે ગતિઓ સ્થિર, નિશ્ચલ, જડ છે પણ એ ખોટું છે. ગતિઓમાં ચેતન છે. ૧૧મા સૈકા સુધી બધી બહારની પ્રજા હિંદુ થઈ ગઈ. મુસલમાનોમાં ખોળ અને બહારના લગ્ન હજી હિંદુ કાયદા પ્રમાણે થાય છે. વિચાર ચેતનમાં તૂટિ આવી ગઈ. ત્યારે આગળ વધવાનું બંધ પડ્યું. યુરોપીય નવું શાખી સામાજિક વર્ગીકરણની સંસ્થા કાઢી નાંખવી એ અસંભવિન છે. જૈન અને ખ્રીસ્ત ગતિઓમાં માનતા ન હતી પણ ગતિઓ હિંદુસ્થાનમાં કાયમ રહી.

નાત મૂળે ગામડાંની સંસ્થા છે. શહેરમાં એનું જન્મસ્થાન નથી. હિંદુસ્થાનમાં પારસ અને એંગ્લો ઇન્ડિયન સિવાય અધમાં નાતો છે. મુસલમાનોમાં શેખ, સૈયદ, પઠાણ વિગેરે નાતો છે. મોગલ અને સૈયદ વચ્ચે વિવાહ સંબંધ ન થઈ શકે. આપણી નાતની પ્રથા અને ગામડાં વચ્ચે કાર્યકારણ જેવો સંબંધ છે.

જેમ જેમ ગ્રામ્યજીવન શહેરી જીવનમાં પરિણમે છે તેમ તેમ જાતિની ભૌગોલિક સીમાઓ વધશે. વ્યાખ્યાનોથી સમાજબંધારણ શિથિલ નથી થતું. જે યીજ નથી તે ક્યાંથી થઈ શકે? પરિસ્થિતિ અદલાય છે એ પ્રમાણે નાતો નવા નિયમો કરે છે અથવા આપે. પાટા બાંધે છે. આપણે બધાં સૂધી નામ રાખીએ અને વસ્તુ બદલીએ ત્યાં સૂધી દરકત નથી. આપણે મૂર્તિપૂજક તેમજ મૂર્તિલંબક છીએ. આપણા વિચારોમાં પરિવર્તન થાય છે, પણ જૂની પ્રથા પ્રમાણે ચાલીએ છીએ એમ આપણે માનીએ છીએ. હિંદુધર્મ એ સામાજિક સંસ્થા છે. એમાં અધા લગી શકે.

કુટુંબ સંબંધો લાવ family માં (ફેમીલી) નથી. સંયુક્ત કુટુંબ-હિંદમાં જ છે એવું નથી. સંયુક્ત કુટુંબનું સૂત્ર આખા હિંદુસ્થાનના ગ્રામ્ય જીવનમાં છે. મુસલમાનોમાં કાયદો જૂદો છે, છતાં એ જ રીત છે. આથી પોતાના ગામડાંનું ધન કે ઈર્ષગત રક્ષવાનો વખત આવે તો બેઠકએ એવી વસ્તુ મળી શકે છે.

બેગાર અથવા વેની પ્રમા આતુ છે. ગભરાંના હોકા માલીકને ગમે. ત્યારે કામ કરવા આવશે. સુતાર મીસ્ટ્રીનું કામ કરશે નહિ, અને એ કામ કરશે તો એના હોકા પાણી બંધ થશે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં caste ને માટે ખિરાદરી શબ્દ છે, caste એ સામાજિક સંબંધ છે. ઈશ્વરી નિયમ નથી. વિજ્ઞાનમાં ગરીબમાંથી તવંચર થવાય છે. એથી એક ગરીબ વર્ગમાંથી અક્ષતમંદ આદમી એણે થાય છે. આપણી નાની જાતિઓમાં તવંચર માણસ આખી નાતને મુધારે નહિ ત્યાં સૂધી એના છોકરા છોકરીનો પ્રશ્ન ઉભો રહે છે. માણસ મોટો થાય તો એની ફરજ છે-સ્વાર્થ છે-કે પોતાની નાતને એ ઉચે લાવે. જદુ જ ગરીબ અતિ તવંચર આમ એકઠાં થાય છે. Social equality સામાજિક સમાનતા આમ બીજી રીતે આપણે ત્યાં સધાય છે; સામાજિક પ્રગતિ એના લીધે થાય છે. નાતને જીવન કે જેમ આપણું હોય તો જદુ સહેલું છે. સામાજિક વર્ગોંકરણ જડ થઈ ગયું છે એથી રાજકીય રિયલિટમાં નજગાઈ આવી ગઈ છે.

અર્થશાસ્ત્રનું અધ્યયન સામાજિક રિયલિટ ધ્યાનમાં રાખી કરે. ગ્રામ્યજીવનમાં જીવન એટલું સાદું હતું કે બાળકમયી નુકસાન નહોતું થતું. મુસલમાનોને લીધે બાળકમયી પ્રથા રાડ નથી થઈ. એ પહેલાં રામાયણ વિગેરેમાં એ પ્રથા જોવામાં આવે છે, એવી જ રીતે પડો સંબંધી મુસલમાનોને દોષ આપવો એ ખોટી વાત છે. શરકતજમાં અપમુદનવતી લાર્થો આવે છે: અપમુદન એ પુરાતન સમાજને સ્વાભાવિક લાગે છે. મધ્યકાલીન જૈનોમાં પણ પડો દતો.

સંયુક્ત કુટુંબમાં વ્યક્તિનું મદત્ત જોણું છે. આપણી સંસ્થામાં જન્મ ઉપર બંધારણ થાય છે. ત્યાં વ્યક્તિનું મદત્ત જોણું છે. વ્યક્તિઓ નાતને લીધે લાલકારક પ્રદર્શમાં પ્રવૃત થતી નથી. જાલજો જહું કરી શકે, પણ જેમ વિવાહ સંબંધને અંગે ભૌગોલિક સીમાઓ રહી છે તેમ ધંધાને અંગે પણ સામાજિક આશરના પાયા ઉપર સીમા બંધાય

છે. બ્રાહ્મણ સુતારનો કે બીજો કોઈ એવો ધંધો કરે તો નાત બદલ નહિ મૂકાય. બાપ-દાદાનો ધંધો નેવું ટકા ચાલી આવે છે. ગ્રામ્યજીવન પ્રધાન છે ત્યાં જાપનો ધંધો છાકરો કરશે. શહેરમાં ધંધા બદલાય છે કારણ કે શહેર પ્રગતિશીલ છે. વણિકખ્વો એ નિયમ જ થઈ પડ્યો છે કે અમુક કામ કરવા માટે માણસને સમાજમાંથી બહાર મૂકવામાં આવે; દાખલા તરીકે મલયાદારી બ્રાહ્મણ પણ કસાઈ કે મોચીનો ધંધો નહિ કરે.

આર્થિક મિશ્રણ (Economic mobility) ઇકોનોમિક મોબીલીટી) માં સાતિ પ્રતિબાધક જ છે એ ખોટી વાત છે. આત્મા લતીદિ પંચમનું ધંધાપત્રક. તૈયાર કર્યું ત્યારે ખર પરી કે નાતને અને ધંધાને કાંઈ સંબંધ નથી. સંયુક્ત કુટુંબમાં એક કમાતો હોય અને બીજા એના અવરૂપિત હોય પણ ઘરમાં તો બધા સરખા છે. વ્યાવસાયિક હિંમત ઉપર આની ભારે અસર થાય છે. બાળકમયથી બીજા સાદસો અસંભવિત છે. રાજકીય જીવનમાં કે સામાજિક જીવનમાં કામનું ક્ષત મજે તો કામ કરવાની ચીવટ રહેશે. કુટુંબમાં સંયુક્ત સાદસ એાહું થાય છે અને એક સમય એવો આવે છે કે બધારે આર્થિક ઉન્નતિ સ્વયં-બંધ થાય છે. વ્યાપારમાં દિવાસળી મૂડી બીજા દિવસે શાંતિથી પૂજાપાઠ કોઈ કરે એમ શુરોપમાં નથી હોતું. જેમ પ્રેમચંદ રાયચંદે કરેલું.

ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ વધારે હોય છે ત્યાં વ્યાપારિક નીતિ ઓછી હોય છે. ઉચ્ચશા-સ્ત્રમાં નેટલું પ્રામાણિકપણું છે એટલું. સ્પેન કે ઇટલીમાં નથી. વ્યાપારી નીતિનું ધોરણ ઊંચું નથી. ગામડાંઓમાં અછુતોનું ધોરણ વધારે ઊંચું છે. ખોટા રસ્તે પૈસો મેળવી એમાંથી થોડોક મંદિરમાં આપી માણસ કરે છે કે એ બચવાર છે. બહારના આડંબરથી ધણી ધણી કુપ્રવૃત્તિઓ થાય છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં સ્થિતિરક્ષકતા હોય એ વધારે સંભવિત છે. વ્યક્તિગત વિચારઆચાર સ્વતંત્ર ન હોઈ શકે. ગામડાંમાં આર્થિક દૃષ્ટિએ એ જરૂરી છે, શહેરમાં ભુદી વાત છે. ત્યાં અક્ષયનું સામ્ય કે શુદ્ધિનું સામ્ય જોઈએ. હિંદુસ્થાનમાં ૧૫૦ કે વધારે વર્ષની ભુની પેઢીઓ ગણી ગાંડી મળશે. આપણે સ્વભાવથી જોડકાં છીએ; વિચાર કરવામાં મુસ્ત છીએ; એક વ્યક્તિત્વમાં માનીએ છીએ. અંગ્રેજોમાં પેઢીઓ લાંબા સમયથી ચાલી આવે છે. આપણા કરતાં વધારે સ્થિતિરક્ષકતા એમનામાં છે. આપણે શુદ્ધિનો વડુ ઉપયોગ તર્કશાસ્ત્રમાં કરીએ છીએ અને નર્કશાસ્ત્રથી જ વ્યાપાર ખીલતો નથી. અમદાવાદમાં તો સો વર્ષની પણ એક પેઢી નથી. ભુનામાં ભુનું વ્યાપારી ઘર દરિયવલ મુગચંદનું છે.

સંયુક્ત કુટુંબમાં સાદસ વધીને ભુગરનું રૂપ બે છે. તમારું યુગ્મજાન નક્કી છે, કમાવ કે ન કમાવ. દુઃખના ભાગી ધણા છે, એકથી એ ભરા. બાહોશ વ્યાપારીઓ સદામાં ખુવાર થાય છે. નવી પદ્ધતિએ કામ લેવાનું તેઓ નહિ ઇચ્છે પણ એક ક્ષણમાં કરોડ-પાંચ થવાની એમને લાજસા હોય છે.

કલકત્તામાં સદાવાં ગોગન મારવાડીને સ્મૃધ છે. હિંદુઓનું જોર વ્યાપારમાં છે, ઉદ્યોગમાં નહિ. ઉદ્યોગની ચરતી પડતીને કારણે લક્ષાધિપતિઓ ખુવાર નથી ચતા, પણ વ્યાપારના લીધે થાય છે.

કુટુંબની જવાબદારી માથે હોઈ સાદસ ખેરી નથી રાકાનું. કુટુંબની જવાબદારી આવે સાદસ છૂટી જાય છે, અથવા સદા થાય છે. આ પરિસ્થિતિ ગામડાંમાં વધારે છે. સંયુક્ત કુટુંબને ભુના સમયમાં માન હતું એમ માનવાનું નથી. મનુએ વધારે પુષ્પસંચય માટે ભુદા

રહેવાની દિશાવળ કરી છે. ગામડાંમાં અર્થ સંચયની જરૂર છે. હિંદુસ્તાનમાં નિર્વૃત્ત પૂરતી ખેતરની વ્યવસ્થા (ઈકોનોમિક હોલ્ડીંગ્સ) નથી.

મધુરા અને પંચગજ નરક કેટલાક ગામડાં ઉપર ઘટ્ટી પડે છે. એક ગામમાં ઝવડા થાય છે તો પંચ વચ્ચે પડી સમ્પ્રદાન કરે છે. ઈર્ષ્યામાં ખેતર અને ખેડૂન સાથે છે. હિંદુસ્તાનમાં લુભ છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એક ગામમાં ૪૦ કે ૫૦ સૂધી 'હેરલેટ' હોય છે એને મોઝા, મગરા અથવા પૂર્વ કહે છે. કેન્ડગામી વૃત્તિ જનરી છે, ગામડાંમાં વસ્તુઓનું સંગ્રહન થતું જાય છે. ગામડાંઓ રસ્તાની આસપાસ વેરાતાં જશે.

ગામડાંની રચનાની અસર ગ્રામ્યજીવન પર ઘણી પડે છે. હિંદુસ્તાનમાં આર્થિક વિચારનો અભ્યાસ થયો નથી. આર્થિક વિચારમાં આપણે કંઈ મૌલિક કાજો નથી. આપણે પ્રધાન મુશ્કેલી મુદ્દા અભ્યાસ કર્યો નથી. અને એમ કરતા માટે પરબાપાના શબ્દોનો પ્રભાવ છોડી દેવો જોઈએ.

આપણને વસ્તુચિતિ ઉપર કાણ છે. આપણી મીઠો વ્યક્તિની છે, ખરી રીતે સંયુક્ત માણીકીની નથી. સદકારી મંડળોમાં કામ કરવા સોડા એટલા જલસીયા નથી આવતા. કારણ જોખમ વધારે છે અને અમશોદિત સત્તા અને મર્યાદિત જવાબદારી આપણે માગીએ છીએ. વ્યક્તિને આપણે વધારે પ્રધાનતા આપીએ છીએ. કુટુંબનો વડો એ મોટો જોડકમી. હિંદુસ્તાની કૌજ જનની સહેલી છે કારણ કે એને કોઈ પણ એક માણસનો આધાર હોય છે. આપણે ત્યાં માણસ નીચેથી કાઢી એકદમ પડોંચી જાય છે, યુરોપમાં એમ નથી જનનું. બીજું આપણે ઘણા પોચા છીએ, પેટા વિભાગ પડતાં આપણે ત્યાં વાર નથી લાગતી. જોડકમીનું એ કારણ છે. જોડકમીનું જીવન હુંકું હોય છે. કોઈ પણ રાખની યક્તિ શ્રેષ્ઠ માણસથી નહિ, પણ સરેરાશથી મપાવી જોઈએ. ગ્રામ્ય-સંસ્થા અને કુટુંબસંસ્થામાં ચારિત્રનું નિર્માણ થાય છે. વ્યક્તિનું પ્રાધાન્ય બીજા દેશોમાં આપણી પેઠે એટલું પ્રવર્તતું નથી. આર્થિક દષ્ટિએ એ બહુ દાનિકારક છે. ગ્રામ્યજીવન ખરસાય તો જ આ ખરસાય. ગ્રામ્યજીવન ઘટે છે એ પ્રમાણમાં સદકાર વધતો જાય છે. સોના રૂપાના સંચરો ત્રિને આપણે માંલગીએ છીએ એમાં થોડું નથ છે અને થોડું નથી. જયતા સંસ્કારને લીધે થોડું ઘણું સોનું રૂપું આપણે સંચરીએ છીએ. બાકી યુરોપમાં સોનું રૂપું વપરાય છે એથી ઓછું આપણે ત્યાં વપરાય છે. એની અસર સંયુક્ત કુટુંબ ઉપર ખુબ પડે છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં સહીસત્તામતી જોઈએ; ઘરેણું જમીન હોય તે વેચતાં શરમ આવે એટલે સંચરાનું મુખ્ય કારણ આ છે. સંચરો એક જનનું મૂકી રોકાણ જ છે.

સ્વભાષાના શબ્દો લઈ વિચારવાની જરૂર છે જેથી આર્થિક જીવન પર પ્રકાશ પડે. વિગતોનું પૃથક્કરણ કોઈએ કર્યું નથી. ગામડાંમાં જશે અને લાંબા લોકોની સાથે રહેશે ભારે જ તમે સમજી શકશો કે એમનું જીવન કેટલું લુભુ છે, એમાં ધાર્મિક અને સંસારી પ્રવૃત્તિનું કેટલું મિશ્રણ થયું છે અને લોકોની સ્વાર્થ ત્યાગની વૃત્તિ વધે છે કે કેમ.

મદારા ભાષણની નોંધ પ્રકાશિત કરતા માટે હું 'પ્રસ્થાન નો આભારી' છું. વધારે અવકાશ હોત તો ભાષાને વધારે સ્પષ્ટ ને સુરેખ કરી શકત.

નાનાલાલ અમનલાલ મહેતા

આર્ટ, સી. એસ.

પીટર કોપોટકીન

પંદર વરસની ઉંમરે પીટર, ઇડીદારની શાળામાં દાખલ થયો. નીચે બગીચામાં દેડાની રમત ચાલતી હતી, અને ઉપર બારીએ બેસી પીટર કાંઈ ચોપરી વાંચતો હતો. એટલામાં બગીચાના ઘોળાવાળો કાંઈ ઇડીદાર ઉપર આવ્યો અને પીટરને કહ્યું: “ નીચે ચાલ, નીચે ચાલ. ”

“ નથી ચાલતો. જોનો નથી ચોપરી વાંચું છું ? ”

ઇડીદારનું મોં આમ તો કદરૂપું હતું જ અને ગુસ્સાથી વધારે કદરૂપું થઈ ગયું. એણે એના માથા પરની ટોપી લઈ પીટરના મોં પર મારવા માંડી. પીટરે આગ દાઢ ધર્મો. ઇડીદારે ટોપી જમીન પર ફેંકી દીધી અને કૂકમ ક્યો: “ ટોપી ઉપાડ. ”

“ નથી ઉપાડના. ”

“ ઉપાડ છે કે નહિ ? ”

“ તું ઉપાડ. ”

ઇડીદાર પીટર ઉપર તૂટી પડ્યો પણ પીટરે એક ફસફસ પણ ભર્યું નહિ. ઇડીદાર સ્વસ્થ થઈ ગયો.

બીજા દિવસથી પીટરની પગલાળી શરૂ થઈ. ગંધા છોકરા બેગા મળા એને ગીડવવા લાગ્યા. પણ પીટરે માત્ર દરવા કહ્યું અને છોકરાઓએ, ગરબો નિષ્ક્રમ થતાં બેઠા ગીડવવાનું છોડી દીધું.

શિયાળામાં પીટરને ટાપફાઈડ તાવ આવ્યો અને પીટર ઇરિપતાલમાં પડ્યો. ઇરિપતાલના ડૉક્ટરે પીટરની પેટના દીકરા જેવી સંભાળ લીધી અને પીટર સાજો થયો. એવામાં શાળાનો પડો પીટરની ખજર લેવા આવ્યો અને દસતાં દસતાં કહેવા લાગ્યો: “ આ છોકરો ઘોડા જેવો સાજો છે અને ઇરિપતાલમાં પડ્યો રહ્યો છે. ” પીટરે પણ તેજો દસતાં દસતાં જવાબ આપ્યો. બીજા દિવસે પણ એ પીટરને લેવા આવ્યો, અને એ જ શબ્દો બોલ્યો. પીટર સમજ્યો કે આ મરકરી નથી. એ ગુસ્સે થઈ ગયો.

“ તમે શું કહો છો ? દસજીવું નું ડૉક્ટરને કહું છું કે તમને મારી રૂમમાં ન આવવા દે. ”

પડો બે ગાંધા પાછો દસજીવું; એની કાળી આંખો ચમકી; એનો પાનળો હોઠ વધારે પાનળો થયો.

“ ગીડવો કે ? અહીંયા જ બે તોપો પડી છે. લડ્યું છે ? ”

“ હું મરકરી કરવા નથી માગતો અને હું તમને કદી દડ છું કે તમારી આંખી મરકરી હું નથી સાંખવાનો. ”

પડો પીટરની ફરી મરકરી કરવાનું બુઝી ગયો. -

શાળામાં સુલેખન એક જર્મન યાફદી ગીખવતો. એને નામ એનર્ટ હતું. પોતે બહુ ગંદીય હતો અને એની એ ગરીબાઈને લીધે છોકરાઓ એને ખુબ પગલાલ એણે આ

પગલપીમાંથી છુટવા ઊંડરાએને એના પગમાં એક વાર તોડાન કરવાની છુટ આપી, પણ પાછલી પાટલીઓ પર બેસનારા ઊંડરાઓ આ એક વારથી ધરાના નહિ.

એક દિવસે એક ઊંડરાએ ચાલવાના ડરડરને શાદીમાં બોળી એખર પર ફેંક્યું, અને મમારની માફક દસીને કહ્યું: “પરડરને આપેજ.”

ડરડર એખરના ખખા પં સાચું અને એનું આખું મોં શાદી શાદીવાળું થઈ ગયું. એનો ઘાળો ફોર પણ શાદીવાળો થયો. બધાને સાચું કે એખર પુદાર વાન આચાર્ય આગળ ફરિયાદ કરશે પણ એણે તો પોતાના ફોટના ખિસ્સામાંથી ફમાર ખસાડી મોં ફરજનાં મરનાં કહ્યું: “મરડરો, એક તોડાન-ખીજું નહિ.” અને પછી પારે મારે “ફોટ ખમડરો” એમ ફડી ફાપી-જક મુધારવા માંડી.

અમે બધા સંમિન થઈ ગયા. ઘરમથી અમારાં માથાં નીચાં નખી ગયાં. તોડાન કરનાર ઊંડરાનું માથું તો કેમે ફર્ડ મેંડું થાય નહિ. એક વખત બેણી ઉઘેલા: “ઘરમ રે, મરીજ માખમનો ફોર ખમાડો.”

તોડાન કરનાર ઊંડરાથી ન રહેવાયું. એ બેબે: થયો અને એખર પામે આવી મરડર પ્ર. ને

નવને ઘુટપીએ પડ્યો. એખરે શાકંથી ઘેરા થયેલા અવાજે કહ્યું: “તમારે સમજવું જોઈએ.”

અને પછી બધા સાંન થઈ ગયા. બધાએ પોતપોતાની ફાપીજકો મીંથી મુંદર આશર કરી એખરને ખનાવવા માંડી અને એખરે તે મુધારવા માંડી. મુધારનાં મુધારનાં એખરને આનંદ માય નહિ એ એના પંડમાનંદનો દિવસ દેતો. એવા અર્ધીકિટ આનંદ એણે કદિ અનુભવ્યો નહોતો.

પણ ચિત્ર-કમાના શિક્ષક ગોઝને ઊંડરાઓ સાથે ન બન્યું તે નવજન્યુ.વર્ગમાં જે ઊંડરાઓ એને ત્યાં ખાનગી સિ-ક્ષણ લેતા એમનાં જ ચિત્રો તે તપાસનો અને એથી બીજા ઊંડરાઓ રમને ચડવા આવા ઊંડરાઓનાં નામ તે આચાર્યને રી-પોર્ટ કરતો અને એથી ઊંડરાઓ એના પર ખૂબ ચીમવવા રહેતા.

એક વાર એ મરીખોર ઊંડ-

રાઓએ મોંમાં મીઠાદેટ રાખી અને તે મજબાની આપવા વિનંતિ કરી. ગોઝે તેમનાં નામ લખી કીધાં અને આચાર્યને રીપોર્ટ ક્યો. ખસ, ઊંડરાઓએ ગોઝને ‘બેનિકિટ નામ્ડ’ આપવાનો દરખાદ કર્યો અને પ્રાપ્ત્ય રોનિયન મોરવાઈ ગયો.

ખીજે દિવસે એક ઊંડરા ઉભો થઈ ગોઝને પોતાનું રોરેનું ચિત્ર ખનાવવા ગયો અને

પણુ આ હંદેરાને પૂરા બે માસ પણ પીત્યા નહિ ત્યાં સેંટ પીટર્સબર્ગના સરકારી મકાનમાં ભયંકર આગ લાગી. આથી ઘણું અગત્યનાં કાગળોઆને નાશ થયો અને જન-માલનું પણ ભારે નુકશાન થયું. સુધારાના વિરોધીઓએ આર અલેક્ઝાન્ડરને સમજાવ્યું કે આ આગ લગાડનાર બળવાખોર પોલેન્ડના વતનીઓ છે. આ પછી સારાટોફ અને બીજાં શહેરોમાં પણ આગ લાગી અને જારે સેનેટર ઝડપોડને તપાસ કરવા મોકલ્યો. ઝડપોડે તપાસ પૂરી કરી રીપોર્ટ લખી પાછો ફરતો હતો ત્યાં તેના મૃત્યુના સમાચાર આવ્યા અને તેનાં કાગળોઆં ગુમ થઈ ગયાં. થોડા જ દિવસ પછી પોલેન્ડના હાકેમનું ખૂન થયું અને તેની જગ્યાએ ગ્રાન્ડ-ડચ્ફ કોન્સ્ટન્ટાઇન નીમાયા. તેમનું પણ ખૂન થયું. આરને લાગ્યું કે ક્રાન્તિવાદીઓ તોફાને ચલ્યા છે, જે કે હકીકતમાં બધું તોફાન સુધારાના વિરોધી-ઓનું જ હતું. ઝડપોડની પાસે પાકા પૂરાવા હતા કે સારાટોફની આગ લગાડનાર આ વિરોધીઓ જ હતાં અને એથી જ એ વિરોધીઓએ એનો કાંટો કાઢી કાગળોઆં ગુમ કર્યા હતાં. પણ આરના મનમાં જે વહેમ પહેલેથી પેસી ગયો હતો તે આ ખૂનોથી પાકો થયો અને વિરોધીઓ કાઢ્યા. પોલેન્ડ પર સમ્પત્તિનું રાજ શરૂ થયું અને હંદેરામાં જે મુકિતની આશા અપાઈ હતી તે પર પાછી ફરી વળ્યું.

૧૮૬૨ માં પીટર છઠીદારની શાળા છોટી ઑફિસર તરીકે સાઇબેરીયા ગયો. ત્યાં તે પાંચ વર્ષ રહ્યો અને આમુર નદીની ખૂબ મુસાફરી કરી. પણ આ પાંચ વર્ષ દરમ્યાન જે ‘પિછે હક’ની રાજનીતિ શરૂ થઈ હતી તે સ્થાયી થતી ગઈ; પોલેન્ડ પર જે સમ્પત્તિનો દોર શરૂ થયો હતો તે વધારે ને વધારે નિર્દય થતો ગયો. હમ્બરો પોલેન્ડવાસીઓને સાઇબેરીયાના હંકા મુલકમાં દેશપાર કર્યા અને સેંકડોને કતલ કર્યા. પોલેન્ડવાસીઓની સામે લડવા જ્યાં જે ઑફિસરોએ ના પાડી તેમને ઝાળીપાર કર્યા. પીટર અને તેના ભાઈ એલેક્ઝાન્ડરથી આ અન્યાય કેમ જોયો તથા ? તેમણે તેમની ઑફિસરની તલવાર ઉપરી અધિકારીના હાથમાં આપી આરની સેવાનો ત્યાગ કર્યો.

નેકરી છોટી પીટર સેંટ પીટર્સબર્ગની યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયો અને આર્કટીક વિભાગની અને એશિયાની સરહદની જે શોધ અધૂરી મૂકી હતી તે હાથમાં લીધી. પણ “ગરીબો દુકડા રોટલા મોટે ચોમેર વસખતાં હોય ત્યારે આવી શોધો કરી મારાથી આનંદ કેમ મળાય ? એમના પસીનાની રોટલીની ચોરી કરી મારાથી કેમ હવાય ?” એવા એવા વિચારોથી પ્રેરાઈ પીટરે યુનિવર્સિટીના પણ ત્યાગ કર્યો અને યુરોપનો માર્ગ પકડ્યો.

જર્મની થઈ કોપોટકીન સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં આવ્યા અને ત્યાં જુલુસના પરીઆળીઓ સાથે રહી સમાજવાદી ખંચા. દેશના માણસોને મળતાં તેઓ સમાજવાદનો ઉપદેશ કરતા પણ તેઓ તેમને સામી શિખામણ દેતા: “હજુ જુવાન છે. અંદુ ઉમ્મર કાઢવાની છે. જરા ભેળું ઠેંકાણું રાખો.” “હોય, જરા ધારજ રાખો. આમને આમ શું સદાયે ચાલવાનું છે ?” “એ તો, ભાઈ, તણખત કરતાં લોટું ભારે તે ભારે.” “પથરની દિવાલ સામે માથું અડાળીએ તો આપણું માથું ટુટે, એમાં દિવાલને કાંઈ ધા પડવાનો છે ?” —આવા આવા કંઈ કંઈ ઉપદેશો સાંભળવા પડ્યા અને એથી એમનું માથું એટલું તપી ગયું કે ચોતે પ્રક્રિતિવાદીઓની ટાળીમાં જોડાયા.

આ ક્રિતિવાદીઓ ખૂનામરડામાં માનનારા નહોતા; એક રાજને બદલે આમ પ્રજાનું શાસન ચાલે એવી તેમની મહેત્તજ હતી. કોઈ પણ પ્રકારના આજી અંકુશ કે સત્તાના તેઓ પ્રત્યજ વિરોધી હતા. કોપોટકીન આવી દુકડીના નેના બની રશિયામાં પાછા ફર્યા અને

ખેડૂતો અને કારીગરોના વેસ લઈ એ ખેડૂતો અને કારીગરોના વર્ગમાં આ સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. શિક્ષિતવર્ગમાં “લોકેલી સાથે લોકો ખો” (Vbarod) એવા અહાસેક જગાઓ. એ અહાસેક સાંભળી હજારો યુવાનો અને યુવતીઓ કોલેજો અને મંદિરાઓ છોડી ગરીબોના વગર પચારના શિક્ષકો ખન્યા અને રાત્રિયાળાઓ અને રવિવાર-શાળાઓ કીડીઆરાની માફક ઉભરાઈ નીકળી. આ ઉત્તેજના જોઈ અધિકારીઓના પેટમાં તેલ રેડાયું અને તેમણે આ ચળવળને દાબી દેવા આકરામાં આકરા ઉપાયો લેવા માંડ્યા. ઘેરે ઘેર યુવાન અને વૃદ્ધ વચ્ચે મહાભારત મંડાયાં અને ઉની લ. પાણુ લાગી નહોતી એવા ખાનદાન કુટુંબનાં નખીરાઓએ-યુવાન પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓએ-ધરની સંપત્તિને દેસ મારી ફજીરી ધારણ કરી. છેવટના ઉપાય તરીકે સરકારે આવા યુવાનો અને યુવતીઓને પકડી પકડી જેલમાં ખોસ્યા. છતાં યે જ્યારે એમની સંખ્યા ઘટવાને બદલે વધતી જ ચાલી ત્યારે એ કીડીઆરાની હારને સાધજેરીઆના ઠંડા મુલકમાં હાલવવા માંડી. પણ એ હાર તો અખંડ ચાલુ જ રહી. સરકાર તાજલુચ યર્ષ. કોઈ રસ્તો જડયો નહિ. એક દિવસ મધરાતે કોપોટકીન અને તેમનો મિત્ર તેમના મંડળની વારવેરા બી નામની બાઇને ઘેર ગયા. બાઈ એક ઝાંખા બળતા દીવા પાસે બેસી મંડળના ગૂઢ લિપિમાં લખેલા કાગળની નકલ કરતી હતી. કોપોટકીને કહ્યું: “બી, અમે તને બોલાવવા આવ્યા છીએ. આજે કિલામાંથી—ને બહાર કાઢવો છે.” વારવેરાએ હાથમાંથી કલમ નીચે મૂકી, ખુરસીમાંથી ઉભી યર્ષ અને કંહું: “ચાલો.” કોપોટકીને ભોંડા પડ્યા. એમણે કેવળ મરકરી જ કરી હતી. બહુ જ શરમાતી શરમાતી એમણે સાચી વાત કહી એટલે વારવેરા પાછી ખુરસીમાં પડી, એની આકાશ જેવી નિર્મળ આંખમાં પાણી આવ્યાં અને અતિશય દુઃખી થતા અચાને બોલી: “આવી બાળતમાં પણ મરકરી કંઈ છે?”

આ સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર ખુડી રીતે કરવાના સરકારે મના કરી એટલે છૂપા માર્ગો લેવાયા. જૂદ ત્રિપિતો જન્મ થયો. દરેક આદમીને માટે અનેક નામો અને પહેરવેશો હસ્તીમાં આવ્યા. કોપોટકીન એક દિવસ બોરોદીન જન્યો તો બીજે દિવસે કોઈ બીજા જ નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. અને એ રીતે મિત્રોમાં અને કારખાનાંઓમાં, હોટેલોમાં અને પીંડાંઓમાં સમાજવાદનો પ્રચાર થવા લાગ્યો. ખેડૂતોમાં પણ આ વાદનો પ્રચાર થયો અને સરકારે લગભગ ૨૦૦૦ યુવાનોને પકડ્યા છતાં યે આ પ્રચારકોનો અંત આવ્યો નહિ. છેવટે સરકારે હારીને આગેવાનોને પકડવાનો મનમુખો કર્યો, પણ આ આગેવાનો કોઈ એકદમ હાથમાં આવે એવા કાચા નહોતા. એમની પ્રચારની રીત અદ્ભુત હતી.

અદ્ભુત ઉપદેશ

આવો એક આગેવાન રોપનીઆક હતો. એ રસ્તે ચાલતાં પણ ઉપદેશ આપતો. એક દિવસ એક સાથી સંગાથે તે જતો હતો ત્યાં પાછળથી એક ખેડૂત ગાડામાં બેસીને આવ્યો. રોપનીઆકે તેને રાજના અધિકારીઓ ફેયતને લે છે માટે કર નહિ ભરવા ઉપદેશ કર્યો અને બાયજલમાંથી ઉતારાઓ કાઢી પોતાના કેથનનું સમર્થન કરવા માંડ્યું. ખેડૂત આવા ઉપદેશથી ગભરાયો—એણે ગાડું જોરથી હાંક્યું. રોપનીઆકે પણ પગ ઉપાડવા અને કર નહિ ભરવાની વાત ચાલુ રાખી. ખેડૂતે ઘોડાને ચાખુડ લગાવી. રોપનીઆકે દોડવા માંડ્યું અને બાયજલના ઉતારા સંભળાવ્યે ગયો. ખેડૂતે ઘોડાને પૂરપાટ દોડાવ્યો. રોપનીઆકે પણ પડી મૂકી. દોડતો જાય, હાંકતો જાય અને બાયજલના ઉતારા વાંચતો જાય.

છેવટે ન્યારે ખૂબ હાંફ ચઢી, શ્વાસ ખૂટી ગયો અને દોડાય તેમ રહ્યું નહિ ત્યારે એ ખેડૂતનો પિછો ફૂટ્યો. પેંસે એનો સાથી પણ દોડવામાં સાથે જ હતો. એ ગાડાની ખીણ ખાણુ દોડતો હતો.

એકજ પ્યાલી !

એકવાર આ સ્ટેપનીઆક અને તેના સાથી હાથમાં કરવતીઓ લેઈ. વહેરણીઆના વેશમાં ગામડાંઓમાં ફરતા હતા. ત્યાં પોલિસને શક પડ્યો અને તેમને પકડ્યા. એમને પકડીને પોલિસ ખીજા ગામમાં આવી. ત્યાં કેઈ તહેવારનો ઉત્સવ હતો અને શરાબની પ્યાલી પર પ્યાલી ઉડતી હતી. આથી ગામલોકો “ના, આજે તો તમને નહિ જ્યા દઇએ.” એમ કહી પોલિસના માર્ગ વચ્ચે ઉભા રહ્યા અને પોલિસ વિમાસણમાં પડી ગઈ. છેવટે ગામલોકોના અતિશય આગ્રહને વશ થઇ એમણે એકેક પ્યાલી પીવાનું કબૂલ કર્યું. એક પીધી એટલે ખીજી પીવાનું મન થયું. આગ્રહ તો ચાલુ જ હતો. ખીજી પીધી એટલે ત્રીજી પીવાનું મન થયું અને એમ એટલેની બોટલો ખાલી થવા લાગી. પછી તો પોલિસ રંગમાં આવી ગઈ. “નહિ, નહિ. ખસ, અખ તો યદ કેદીઓકો બી પિલાઓ.” “નહિજ, થોડી આપ લિજિયે. પિછેમે ઉનકે બી પિલાઓ.” “નહિ, હમ કહેતે દેં યદ કેદીઓકો પિલાઓ.” ગામલોકોએ મોટા કટોરા ભરી કેદીઓની આગળ ધર્યાં. સ્ટેપનીઆકે એમાંનો પ્રવાહ પેટમાં રેડવાને બદલે પહેરણમાં જ ખાલી કર્યો પણ રંગમાં આવેલા માણસોમાંથી કોઇ એ નોંધ શક્યું નહિ. પોલિસ પી પીને દેં ઘઈ ગઈ હતી અને એથી તેમની, એવી સ્થિતિમાં ઉપરી અમલદાર પાસે જતાં, હિંમત ચાલે નહિ. ગામલોકોએ ત્યાં જ સૂઇ રહેવા આગ્રહ કર્યો. આથી પોલિસે અને કેદીઓએ ત્યાં જ પડાવ નાંખ્યો. જ્યાં મોડી રાત થઈ અને પોલિસ તમામ ઉંઘી ગઈ એટલે સ્ટેપનીઆકે પોતાનું સંતાડેલું ખાખખલ બહાર કાઢ્યું અને ઉપદેશ શરૂ કર્યો. ગામલોકોને દુઃખ થયું કે આવા સર્જન માણસને પોલિસે કેદ કર્યો છે. ન્યારે બધા સૂવા ગયા ત્યારે એક જીવાન ખેડૂતે આવી સ્ટેપનીઆકને ધીરથી કહ્યું : “રાત્રિ પેસાળ કરવા માટે દરવાજો ઉઘાડો મૂકતો જાઉં છું.” સ્ટેપનીઆકે સૌ ઘોરવા માંડ્યા એટલે પોતાના સાથીને જગાડ્યો અને પેસાળ કરવાના દરવાજેથી ચાલતી પકડી. સવારે પોલિસ ઉઠીને જુએ તો એકે કેદી મળે નહિ અને દરવાજા સાવ ઉઘાડા !

નિહિલિસ્ટ

અને આ ચળવળમાં એકલા પુરુષો જ હતા એમ નહિ, સ્ત્રીઓ પણ હતી. મોરકોની હવેલીઓમાં ઉછરેલી સુકાંમળ બાળાઓ ઘરબાર અને સ્વજન છોડી દૂર ઝચુરીચમાં અભ્યાસ કરવા ગઇ અને ત્યાંથી પાછી ફરી આ નિહિલિસ્ટની ચળવળમાં જોડાઈ. સ્ત્રીઓનું એક જૂદું જ મંડળ રચાયું અને એ મંડળે મિલોમાં અને કારખાનાંઓમાં પોતાના તાલીમ પામેલાં સલાસદોને મોટલી ત્યાં કામ કરતી સ્ત્રીઓમાં પોતાના મતોનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. આ કેળવણી પામેલી સ્ત્રીઓએ સામાન્ય મજૂરજોનો વેશ લેઈ ૧૬-૧૬ કલાક મિલોમાં કામ કર્યું અને એમની ખીજી મજૂરજોના જેવી કામ કરવાની શક્તિ અને રીતભાત જોઇ કોઇને વહેમ પણ ન આવ્યો કે આ નિહિલિસ્ટ છે. આમ મહિનાઓ વહી ગયા અને ન્યારે મજૂરજોએ કામના ઓછા કલાકની માગણી કરી ત્યારે મિલંમોલેકોની આંખ ઉઘડી, તપાસ શરૂ થઈ અને એ માગણી - પાછળ નિહિલિસ્ટ મંડળનો હાથ દેખાયો. તુરંત જ સરકારે નિહિલિસ્ટ સરખતી સ્ત્રીઓને પકડી પકડી સાઇબેરીઆના, હંઠાં મુલકમાં દેશપાર

ખૂણામાં ચોક્કસ આદર્શને મક્કમપણે વળગી રહી ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પણ જે થોડીએક શિક્ષણસંસ્થાઓ પોતાનો માર્ગ કાપે જાય છે તે માંદેની એકનો દૂકો પરિચય કરાવવાનો અહીં પ્રયત્ન કરીશ.

આ સંસ્થા તે સ્વાવલંબન રાષ્ટ્રીય પાઠશાળા : ચિંચવડ.

મુંબઈથી પૂના જતાં, પૂનાની છેક નજીક ચિંચવડ નામનું એક નાનું ગામડું છે. ગામથી તેમ જ ચિંચવડ રેશનથી પણ દોઢેક માઈલને અંતરે આ સંસ્થા આવેલી છે. આસપાસનું દૃશ્ય અત્યંત રમણીય અને મોહક છે.

આ સંસ્થાનો ઇતિહાસ તો ભારે રસિક અને આપરંગી છે. ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં પૂનામાં રથપાએલું 'અનાથ વિદ્યાર્થિગૃહ' તે આ સંસ્થાનું મૂળ સ્વરૂપ. તે વખતે તો તે સંસ્થાનો કેન્દ્ર શરીર વિદ્યાર્થીઓનું પાલણુપોપણુ કરી તથા તેમને હાથકનું શિક્ષણ આપી, તેમને યથાશક્તિ શિક્ષિત બનાવવા અને દરિદ્ર અને અજ્ઞાન લોકોને ધર્માતર કરતા અટકાવવાના પ્રયત્નો કરવા તેટલો જ માત્ર હતો જેમ કોઈ પણ વિકાસ પામતી સંસ્થાના મૂળધર્મો માર્ગવાર અને છે તેમ થોડા જ વખત પછી અહીં પણ બન્યું. સંસ્થાના એક સમર્થ આદ્ય-યાત્રક શ્રી. કાનિટકરને બીજા આદર્શોની સાથે મતબેદ થયો અને તેમને સંસ્થામાંથી છૂટા પડ્યું પડ્યું. પરંતુ સંસ્થા માટે શ્રી. કાનિટકરનો રાગ અને સંસ્થાનો શ્રી. કાનિટકર મારેનો રાગ કંઈ ઓછો ન હતો. બે વર્ષ પછી પાછા તેઓ સંસ્થા સાથે જોડાયા. આ વખત મુંબઈ વિદ્યાર્થિગૃહના વિદ્યાર્થીઓ સહરની શાળામાં ભણવા જતા હવે પછી શ્રી. કાનિટકરે પોતાની જ શાળા ખોલી અને વિદ્યાર્થીઓનું બૌદ્ધિક શિક્ષણ પણ હાથમાં લીધું. આ થોડો જ થયું કહેવાય. કેળવણી એ જે જીવનઆપી વસ્તુ છે તો તેના કટકા સંભવે જ નહિ. વિદ્યાર્થિ-ગૃહમાં અમુક આદર્શોનું શિક્ષણ અપાય અને શાળામાં જઈને વળી વિદ્યાર્થી તેનાથી અન્ય મેવાં આદર્શોનું શિક્ષણ પામી આવે એટલે તો સમગ્ર જીવનમાં એક પ્રકારનો વિસંવાદ જ રો થાય. આ પરિસ્થિતિ વિષમ ગણાય અને તે ટળવાથી સંસ્થાનું સ્વરૂપ વધારે શુદ્ધ

ધ. સ. ૧૯૨૧ માં અસહકારની પ્રવૃત્તિના પરિણામે પાઠશાળાએ અનાથ વિદ્યાર્થીગૃહ સાથેના પોતાનો સંબંધ કાયમને માટે છોડ્યો, અને સરકાર સાથે અસહકાર જાહેર કરી સંસ્થાનું નામ 'સ્વાવસંન રાષ્ટ્રીય પાઠશાળા' પાડ્યું.

આ નવીન નામ પણ થોડા જ હતું. સંસ્થાએ પોતાનો શિક્ષણ વિષયક સંબંધ ટિંકક વિદ્યાપીઠ સાથે બાંધ્યો.

આ પછીનાં વર્ષોમાં સંસ્થાએ અસહકારના પ્રચારનું કામ પણ હાથ ધર્યું અને ત્યારથી જ સંસ્થામાં કાંતવા, પીંજવાની પ્રવૃત્તિએ તેમ જ વણાટકામે મહત્વનું સ્થાન લીધું. ધ. સ. ૧૯૨૩ માં તે વણાટ માટેની વ્યવસ્થા પાકા પાયા ઉપર થઇ ગઇ.

ધીમે ધીમે સંસ્થાએ પોતાના આદર્શોમાં ફેર કરવા માંડ્યો. અનુભવ અને દેશસ્થિતિના પરિણામે સંસ્થાના ચાલકોને એમ ચોક્કસપણે જણાયું કે ગ્રામસેવા એ જ આજે તે કોઇ પણ શિક્ષણસંસ્થાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ; અને તેને પાર પાડવા માટે સંસ્થાએ ગ્રામસેવકો તૈયાર કરવા તે તેનું એક પ્રમુખ કર્તવ્ય રહેવું જોઇએ. આથી બૌદ્ધિક તેમ જ ધંધાના શિક્ષણને ગૌણસ્થાને રાખી ગ્રામસેવાના શિક્ષણને સંસ્થાએ અગ્રસ્થાન આપ્યું. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૫૦-૬૦ માંથી ૧૫-૨૦ સુધી આવી ગઈ. પરંતુ આથી નિરાશ થવાને બદલે સંસ્થાના ચાલકો વધારે મક્કમ બન્યા અને હવે જ સંસ્થાએ શુદ્ધ સ્વરૂપ પકડ્યું માની બેવડા નેરથી પોતાના કર્તવ્યમાં મેડ્યા. ગ્રામસેવા માટે અત્યંત ઉપ-યોગી અને આવશ્યક એવા ખેતી અને વણાટના બે ધંધા જ આજે સંસ્થામાં શીખવવા-માં આવે છે.

સંસ્થાનો આ ટૂંકો ઇતિહાસ.

જૂતકાળને ઘડીભર ડેરે મૂકી સંસ્થાના વર્તમાન દેહ અને આત્માને જરા અવલોકીએ.

મકાનો, જમીન, ઉપરકર, પુસ્તકાલય, સંખ્યાબળ વગેરે કોઇ પણ સંસ્થાના દેહનાં વિધિવિધ એંગો છે. આ બધાં તરફ નજર નાખતાં તો આ સંસ્થા કદાચ કોઇને કંઠાળ જ લાગે. સાધારણ સ્થિતિના બે ત્રણ મકાનો, ચોડીએક જમીન, ઉપરકરમાં તો લગભગ શૂન્ય, પુસ્તકાલયમાં એક બે નાનાં કબાટો, વાચનાલયના મેજ ઉપર એકાદ બે છાપાં અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા તો એટલી બધી જૂજ કે સંસ્થાને બદલે તેને એક કુટુંબ કહેવું જ વધારે યોગ્ય ગણાય. આ તેનું દેહદર્શન.

સંસ્થાનું જે મુખ્ય મકાન છે, ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ રહે છે, સૂવે છે અને અભ્યાસ પણ કરે છે તે ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ તપાસતાં તો માયુલી અને અગવડભરેલું જ કાઢતે લાસે. પરંતુ એટલી જગ્યામાં ઓછા ખર્ચે છતાં બની શકે તેટલી બધી જ સગવડો સાચવવાનો પૂરેા પ્રયત્ન જે આ મકાનમાં કરેલો જોવામાં આવે છે તે સંબંધે જરા વધારે જાડી તપાસ કર્યા પછી નેનાર જરૂર ચાલકોને ધન્યવાદ દીધા વિના રહી શકે નહિ. બે બાજુ લાંબી ઓરડાઓની દાર અને વચ્ચે વિશાળ ચોક. આ ઓરડાઓમાં અધ્યાપકો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ રહે પણ જરા, અને દ્વિત્રે તેમાં વર્ગો પણ ચાલે. કરકસરની દૃષ્ટિથી આ મકાન બહુ જ ઉપયોગી અને સંસ્થાના મકાન બાંધનારાઓને માટે વિચાર કરતા બનાવે તેવું લાગ્યું. હવા-પ્રકાશ માટેની કેટલીએક મૌલિક શોધો માટે તો મકાનના બાંધનારાઓને શાખાદી જ પડે. ઓછી ખર્ચાળ છતાં સગવડ ભરી અને રીતિમાં તદ્દન આર્ય. વણાટશાળા,

આરોગ્યમંદિર વગેરે બીજાં મકાનો આ મુખ્ય મકાનની સરખામણીમાં બહારથી તો વધારે ચડીચાતાં લાગે, પરંતુ ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિથી તો તે બધાં તેની આગળ ઝાંખા જ છે; અને છતાં આ મકાનોમાં રહેવું કોઈ પણ શિક્ષણશાસ્ત્રી આરોગ્યવિધાતક તો ન જ કહી શકે.

સંસ્થા પાસે જમીન છે. તે પણ પ્રમાણમાં ઈર્ષ વધારે ન કહેવાય. સંસ્થાના નામ પ્રમાણે સ્વાવલંબનના જે આદર્શને જીવવા માટે અહીંના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાનો પ્રાણ ખર્ચો રહ્યા છે, તે આદર્શને પહોંચી વળવા માટેની ઔદિક જરૂરીઆતો તરફ નજર નાખીએ તો તો આટલી જમીન કદા જ વિસાતમાં ન ગણાય. છતાંયે બની શકે તેટલી સ્વેચ્છાગરીબી સ્વીકારીને સ્વાવલંબનના પોતાના આદર્શને વળગી રહેવાના તેમના પ્રયત્નો આદરણીય જ ગણાય.

શિક્ષણ આપવાને માટે ઉભા થએલી કોઈ પણ સંસ્થામાં જેટલાં પ્રારંભિક સાહિત્યની જરૂર પડે તેટલાં પણ કદાચ અહીં નહિ જોવા મળે અને તેથી કોઈ પણ શિક્ષણશાસ્ત્રી તો આને શિક્ષણસંસ્થાનું નામ આપનાં પણ વાંધો લે. ઉપરકરની બાબતમાં આ સંસ્થાની આવી દશા છે. ઔદ્યોગિક શિક્ષણમાં જેટલાં સાહિત્યની આવશ્યકતા હોય તેટલાં જ માત્ર આપણને ત્યાં જોવાને મળે: જે કે આખા દિવસનો કમ જ એવી રીતે ગોઠવાયો હોય છે કે ઔદિક શિક્ષણને બીજા શિક્ષણથી વખતની દુર્ભિમાથી જુદું પાડવું જ મુશ્કેલ. તોપણ સાક્ષાત્ ઔદિક શિક્ષણનો જે વખત અગ્રમ રાખવામાં આવ્યો છે તે વખતે આજની સામાન્ય શાળાના જેવો દેખાય જોનારને અહીં ભાગ્યે જ નજરે આવે.

સંસ્થાનું નામ પાઠશાળા સંલગ્નતાં પુસ્તકોનો તો સારો એવો ભંડાર અહીં હશે તેવો ખ્યાલ માણ્યેને બંધાય ખરો, પરંતુ આ બાબતમાં પણ સંસ્થા ખૂબ દરિદ્ર છે. વાચનાસયની તો વાત જ શા માટે કરવી? માત્ર નામનું એકાદ મેજ પડ્યું હોય તેટલું જ.

દેગવણી આપવાનો દાવો કરતી કોઈ પણ સંસ્થાને સાહિત્યની બાબતમાં આવું દરિદ્ર રહ્યું પાસવે જ નહિ, તેથી દલીલ શિક્ષકના મનમાં ઉઠે તે સદજ છે. અને ખરે જ સાધન-સંપત્તિ વિના દેગવણીના કાર્યમાં અપૂર્ણતા રહે છે પણ ખરી. તેમ જ શાસ્ત્રીયતા તો લાગી શકાતી જ નથી. પરંતુ.....

આ સંસ્થા એવી શિક્ષણ સંસ્થા હોવાનો દાવો કરે તો ને? હું આ સંસ્થાને મારા અગ્ર પરીચયથી સમંજ શક્યો છું તે પ્રમાણે તેનો દાવો સોડશિક્ષણને અને તે દ્વારા સોડ-કલ્યાણ સાધવાનો છે; તેથી જ તો ઔદિક શિક્ષણને તો જીવનશિક્ષણના એક માત્ર અનુવંશી તરીકે અહીં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. માણસ જુદા પ્રદેશમાં જેટલો ઉચો ચિહ્ને તેટલું તેનું નમત્ર જીવન વધારે સંસ્કૃત, વધારે કલામય, વધારે સમજણવાળું થાય. અને તેટલા માટે દેશસ્થિતિ, વાતાવરણ, પરંપરા અને સમાજજીવન વગેરેની સાથે બંધબેસતું આવી શકે તેટલું જ ઔદિક જીવન પણ વિદ્યાર્થીને સંપ્રદાવનું—અને તેમાંયે વ્યક્તિગત ફેરફાર તો રહ્યા જ કરે—એ હેતુ આ સંસ્થાના મૂળમાં મને જણાયો. અને આ હેતુ સિદ્ધ કરવા જતાં exhortations તરફ ઉપેક્ષા નહિ તો તાટસ્થ રહે તે સાવ સ્વાભાવિક છે.

આ દૃષ્ટિથી તપાસતાં આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીનું સંખ્યાગણ પણ એહું શા માટે હોય તેનો ખુલાસો આપણને આપોઆપ જ મળી રહે છે. અહીં તો અગ્ર સંખ્યા એ જ એની વિશિષ્ટતા બની રહી છે. અને એવો દુર્બળ દેહ હોવા છતાં તે દેહ પોતે નથી, દેખાવનો

માત્ર નથી, તેમ જ રાગી નથી; પરંતુ નક્કર છે, અંતર્જાગૃતિવાળો છે અને સાવ નિરાગી પણ છે.

સંસ્થાના કાર્યવાહકો, વિદ્યાર્થીઓ અને વાતાવરણ એટલે સંસ્થાનો આત્મા. સંસ્થાનો દેહ તો આપણે જોયા. exteroals ની દૃષ્ટિએ તે દરિદ્ર છે—નબળો છે—પરંતુ ખરી રીતે તેના આદર્શોને ઊંડા ઉતરી નીહાળીએ તો તે નિર્જળ હોવા છતાંયે સખળ છે, દરિદ્ર હોવા છતાં નેદુરસ્ત છે, અને resisting power તો તેનામાં એટલા બધા છે કે કોઈ પણ ભયાનક રોગને તે દફાવી શકે છે અને તેમાંથી સાચું તાજું આણીશુદ્ધ બહાર નીકળે છે. આવા દેહની અંદર દેહી કેવો છે તે આપણે જરા જોઈએ.

કોઈ પણ સંસ્થાનો આત્મા ત્રણ વસ્તુથી મુખ્યતઃ અનેકો દ્વાય છે તે હું ઉપર કહી ગયો. તેમાંનું એક અંગ તે કાર્યવાહકો આ સંસ્થાના કાર્યવાહકો એટલે સેવા, કર્તવ્યપરાયણતા અને અડગતાની જાણ કે જીવંત મૂર્તિઓ. તેમને મજાએ ત્યારે તેમનામાં જ્ઞાનસમૃદ્ધિ કેટલી છે, અદ્યતનતા કેટલી છે, વાકપટુતા કેટલી છે કે શિક્ષણશાસ્ત્રનું જ્ઞાન કેટલું છે તે તપાસવાનું આપણને મન જ ન થાય. તેમની કર્તવ્યપરાયણતા અને તેમની નિષ્ઠા આગળ આપણો તેવો વિચાર જ ગણા જાય છે. આપણને એમ જ લાગે કે દેશની ગરીબી ટાળવા, દેશનું અમાન ટાળવા. આવો ઉગ્ર ભેષ જ જાણ છે. ગામીના બધા ગુણો પછીથી આપોઆપ જ આવીને મળે છે, અને કદાચ કોઈ ન પણ આવે તો પણ ચિંતા નરિ. આત્મા ભેષનો એક અંગાર પણ સારી આત્મમની અશુદ્ધિને બાળી ભસ્મ કરવા સમર્થ છે, અને આ સત્યમાં શ્રદ્ધા, અહીંના કાર્યવાહકોના હૃદયમાં મૂર્તિમંત થતી દેખાઈ છે.

“શિક્ષણના ધંધામાં વળી પેસા ક્યાંથી? ત્યાં વળી શુદ્ધચાર્મ શી? શિક્ષકે તો આદર્શવાદી થાવું જોઈએ અને રહેવું જોઈએ! દુનિયા આખી ભરે મોજમગનદ ઉઘાડે પરંતુ શિક્ષકે તો ગરીબ હવન, સાદું હવન, સાધુ હવન ગાળવું જોઈએ!” શિક્ષકના ધંધા માટે શિક્ષકતર સમાજની જે આ પ્રકારની શુભેચ્છાઓ (!) છે તે માટે આખી શિક્ષક આગમ તે સમાજની અત્યંત ક્ષણિ છે! પરંતુ આદર અને સન્નિય તેમને આપણે શિક્ષકોએ જાણવી તેવું જોઈએ કે મહેરબાની કરીને તેવી શુભેચ્છાઓની જાહેર ઘોષણાઓ દાવે બંધ કરો. આજનો શિક્ષક રેવેન્જાએ ગરીબી બોલે છે, પ્રપત્નપૂર્વક સાદું હવન હવે છે, અને આગ્રહપૂર્વક સાધુહવન ગાળે છે. પરંતુ તે બધું આજની જનતા તરફની તેમની વિશિષ્ટ પ્રકારની દૃષ્ટિને આભારી છે. આ દૃષ્ટિ છે દેશહાઝિમની, દેશની ગુલામીની. પેટ-પૂરતું અનાજ પણ નહિ મળવાથી આજે આપણા દેશના અસંખ્ય માણસો મરણશરણ થાય છે અને દેશની ગુલામી દરાનું ચિત્ર તો શબ્દ વડે આખી જ શી રીતે ચકાવે? આ દારિદ્ર્ય, આ ગુલામી ટાળવાનો એક માત્ર ઉપાય કેળવણી છે એ જોને સમજાયું છે તે આજનો શિક્ષક. આવો શિક્ષક એકઆરામ કેમ કરી શકે? મોજમગનદ કેમ માણી શકે? થી દૂધ શે સુખે ખાય? રૂની તળાઈમાં કદ નિગ્રંથે ઉઘી શકે? અને પેડિતાઈમાં શી રીતે રચો રટી શકે? તેનું અંતર તો ચીરાએકું હોય છે. તેમાં ઊંડા મહેતા ધા પડેલા છે તેથી જ તેને નિરાંત નથી. સુખાંત નથી, પ્રેરિત ગેજવવાની ટુરસા નથી. તવંગર અનવાનો અવકાશ નથી, અને ગુણ ગુલામી જાનૂરસદ નથી. આ સંસ્થાના કાર્યવાહકોએ પંચેલી મરીયાઈ પાળવા મને આ નાવચરનું દર્શન તુરત જ થયું અને તેથી જ તેમની ગરીબાઈ પણ તેમના ઘરેણા સમાને મને લાગી. એ કે અહીંના કાર્યવાહકોના જનનમ બોલો જ

મુશિક્ષિત છે, પરંતુ તેમ ન હોય તો પણ જે આદર્શની પાછળ-જે. સત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ પાછળ-તેમજે બેખ શીધો છે તે તો ખરેખર વંદનીય જ છે.

સંસ્થાના આત્માનું ખીજું મહત્ત્વનું અંગ તે વિદ્યાર્થીઓ અને તેના સંબંધે તો શું કહેવું ? ભક્તે તેઓ ગરીબ સ્થિતિના હોય, ભક્તે કહેવાની દલપટી નાતિના કે કહેવાતી જીવ નાતિના હોય, ભક્તે તેઓ બુદ્ધિના મંદ હોય કે ગણ્યતા અશિષ્ટ હોય પરંતુ તેમના અધ્યાપકોએ આરંભેના દેશસંવાના યત્નમાં અટકાવ દાખવીને જરા પણ ઈર્ષ્યા વિના તેઓએ પોતાનું સર્વસ્વ દોમ્યું છે. આ લેનાં તો તેમના આત્માનાં હિંસાણ કેટલાં ગદન દશે તેનું માપ નથી નીકળી શકતું. આજે તો જુવાનોને પૈસા લોભએ ઝીએ, મોજમગ્ન લોભએ ઝીએ, ગાદી ઘોડા અને મોટર વેઈએ ઝીએ; દુકમાં કહેવાતી લાલચની પાછળ આજે તો જુવાનો ઘેસા બન્યા છે. તેવે વખતે ગિયર ચિત્તે, અડગ દિમ્મત અને અસાધારણ વિશ્વાસથી પોતાની જાત ઉપર પ્રયોગ કરવા માટે આગળ આવે તેવા જુવાનોની ગણના કંઈ ઓછી નથી. સ્વ.નંદ્ય યત્નમાં હોમાઈ જઈ દેશનું શારિય અને ગુજામી ટાળવાના ભગીરથ પ્રયત્નોમાં તેઓ સાવ અજાત દરદા જરા માટે તૈયાર થયા છે એ જ વસ્તુ તેમને ખીજા સમાન્ય જુવાનોથી તોખી પાડે છે. એજ એમની વિશિષ્ટતા છે. અને તેમાં જ તેઓ પણ રાત્તે છે. અર્દોના વિદ્યાર્થીઓ નથી કરતા પરવા દેહસંવર્ધનની કે નથી રાખતા દરકાર માનસિક વિકાસની. અનાયાસે અને ચાલતા કામે જેટલું મળી જાય છે તેટલું તો બેસાડક લે જ છે. પરંતુ “ હાય, હાય, જુવાનોના શરીરો મુદ્દ નહિ થાય તો ભાવિ સમાજ નિર્ભજ શહેરો માટે તેમને ખૂબ પૌષ્ટિક ખોરાક આપો, આયામ આપો, આરામ આપો અને શરીરને રક્ષુષ બનાવો ” અથવા તો “ આજની આપણી ઔદિક રિથિતિ અત્યંત કંગાસ છે અને ભારમાં ભારે બુદ્ધિજન વિના દેશનો ઉદાર સકલ જ નથી માટે બધી વસ્તુને કોરાણે મૂકી આજનાં જુવાનોની બુદ્ધિઓને કેળવો ” એવા એવા વિચારો અર્દોના જુવાન વિદ્યાર્થીઓને પણ દલપટી સમ્યા નથી. તેઓએ તો ચોક્કસ સ્વીકારી શીધેલું છે કે દેશોદાર માટે તેમની પાસેથી શારીરિક કે માનસિક ગમે તેવા પ્રકારનો અને ગમે તેટલો બોગ દેશ માગે તો આંખી દેવો તેમાં જ પોતાના જન્મનું સાર્યક છે. અર્દોના વિદ્યાર્થીઓનો સંસ્થાનો આત્મા ધડવામાં અને પિકસાવવામાં આ દાજો. તેની જેટલી દિમ્મત આંધી ગદાય તેટલી દિમ્મત આ સંસ્થાના આત્માની પણ સેખાય. આ સંસ્થામાંની વિદ્યાર્થીઓની વિશ્વવિદ્ય પ્રવૃત્તિએ તે બધી આ એક જ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવા માટે સ્વીકારેલી હોય છે અને ત્યાં જ અર્દોના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓનું ખડું ઐક્ય છે.

આ સંસ્થાનું વાતાવરણ પણ એના આત્માનું એક અંગ જ છે. અર્દોના વાતાવરણને સમાજની કમ્પિતના અડુ જ એણે અંશે સ્પર્શી શકી દશે તેવી અસર મારા ઉપર તો મહ. અર્દોના વાતાવરણમાં સમાજના રોગોએ ઓછો પ્રવેશ કરેલો જણાયો. ખીજાં કામ નહિ તો પણ શ્રદ્ધા, દિમ્મત અને કર્તવ્યપરાયણતાએ તો આખા વાતાવરણને ભરી દીધું છે. પરાયે સ્વ-સમર્પણને; મુંગો મંત્ર આખા વાતાવરણમાં અગ્નિ રીતે ધુમી રજો છે. અને આવા વાતાવરણમાંથી જ ધર્મ તેના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં અંધારું-શકે છે. તેમ જોનારને ખાત્રી થયા વિના ન રહે.

દુકમાં સંસ્થાના રેલ અને અગમનો આ વર્તમાન કનિદાસ.

કલા અને જીવન

[સ્થલ—કલાપદ્ધતિધરશાસ્ત્રી. ગાંધી એ નામનું પાટિયું લગાવેલું છે. શાળાની અંદર એક મોટી ઉંમરનો માણસ, આપરેશન વખતે ડોક્ટર જાઓ પહેરે છે તેવો પહેરીને બેઠો છે; ખીજા બાળુ એક નાની ઉંમરનો માણસ, વચમાં વચમાં ધાર લેતો લેતો અત્રો ધસતો બેઠો હોય છે.

સમય—સામાન્યતઃ આપાર કદનાં બબ્બે દૂર આગળ વધેતો, જ્યારે સાક્ષિત્યની અને કલાની લેસબેર પ્રગતિ થઈ ગઈ છે અને ચેરેવેર દરેકને કલાના સંદેશા અને પ્રેરણા પહોંચી ગયાં છે. વિશેષતઃ સાબરો.

ત્રિવેણીના તંત્રી અને તેમના મિત્ર કલાવિવેચક અને કલા સંબંધી ચર્ચા કરતા કરતા મરિયાન રહેતે ચાલતા હોય છે.]

ત્રિવેણીતંત્રી—ત્યારે કલાનો આદર્શ શો ?

કલાવિવેચક—[વાન અંધ કરવા લાગેલી નિશાની કરી, દુકાન સામું લેઈ.] આ દુકાનમાં જ જઈએ. જો. માણસ ટેસ્ટવાળો દેખાય છે. તારા માસિકનું ક્વર ડીઝાઇન તેણે આખા દુકાનમાં મોટી દીધું છે.

ત્રિવેણીતંત્રી—જાણે. તમારે જવું હોય નો ચાલો.

[અને અંદર જાય છે. ખુરશીઓ પર બેસે છે.]

કલાધરનો નોકર—[કલા વિવેચકને] આપને કેવો કલાપ લાગે ?

કલાવિવેચક—હું તારા જ ટેસ્ટ પર છોડું છું. આ દુકાનમાં મારે કાંઈ કહેવાની જરૂર નથી.

[નોકર વાળ ટાપવા શરૂ કરે છે અને નીચેની વાલગીનમાં એ ક્રિયા ચાલુ રહે છે.]

ત્રિવેણીતંત્રી—ત્યારે આપણી વાત ચલાવેલ. કલ્પાનો આદર્શ શો ?

કલ્પાવિવેચક—કલ્પાનો આદર્શ કલ્પા. કલ્પાને કલ્પો આદર્શ જ ન હોય શકે.

ત્રિવેણીતંત્રી—ત્યારે તમે કલ્પાની ખાતર કલ્પાના દિમાગની છો ? કેમ તો હવનની ખાતર અને નીતિની ખાતર કલ્પા કરે છે.

કલ્પાવિવેચક—એ કહેનારા છો કરે. હું તો કહું છું કલ્પાની ખાતર હવન છે; કલ્પાને અને નીતિને કલ્પો સંબંધ નથી. [નોંધવું] અરીસો લાવ, તો ! [અરીસામાં વેદ માથું દેર કરે છે.] અરે ! આ શું કરી નાંખ્યું ? આગળથી અંધ વાળ કાપી નાંખ્યા ! દોળવા જેવડા પલ્લુ ન રહેવા દીધા ! તને આવું કાપવાનું કોણે કહ્યું હતું.

કલ્પાધર—સાહેબ, એ આપે આદર્શનું ધર્મો માટે કલ્પા તમે ન સમજી શક્યા. આદર્શની જરૂર જ નહોતી.

કલ્પાવિવેચક—પણ એવક ! હવે વાળનું શું થશે તું તો કંઈ દગ્ગમ જેવો લાગે છે.

કલ્પાધર—સાહેબ, અપરાધ ન ભોજો. હું તો વિદ્યારી નહીં કંપનીનો કલ્પાધર છું. જાત જાતના બાલ કાપી શકું છું. હજી આપને બ્રાહ્મણ જેવી ધારી, મારવાડી જેવાં કાનશિયાં, કાશ્મીરી જેવો કેશકલાપ, મુસલમાનો જેવી કપાનચોરી, કાશ્મિયાવાડી જેવો ચહેરો, મુઝાં જેવો ટોકો, બગીચાના ઘસની ક્યારી જેવી એક અરખી કપામણી; એવી અનેક કેશરચનાઓ કરી શકાય તેમ છે.

કલ્પાવિવેચક—પણ મૂર્ખ ! આ તું કંઈ ભુલે છે કે નહિ ! મારી રહેણી કરણી, પહેરવેપ, રીતભાત, હવન, ધંધો, નાનજાન કંઈ દેખે છે કે નહિ ! કે એકસો સંચો જ ચલાવતાં આવડે છે.

કલ્પાધર—સાહેબ, કલ્પાને અને હવનને સંબંધ નથી. કલ્પા ખાતર હવન છે, હવન ખાતર કલ્પા નથી. ન હાવે તો પૈસા આપી લાકી જાઓ.

કલ્પાવિવેચક—આ તારા પૈસા લેતો પરવાર. હવે દિવસે બહાર જ્યાં જોવું તે એવા દીધું નથી. રાત પડ્યા મુઠ્ઠી એકલા દે તો પાડ તારા.

ત્રિવેણીતંત્રી—અરે, ત્યારે હું જાઉં છું. મારે ઉત્તાપ છે અને તમે હવે નહિ લખી શકો. એટલે હું જ કંઈ કલ્પા ઉપર લખી નાંખીશ.

કલ્પાવિવેચક—પણ મારો વખત અહીં એકલાં કેમ જશે. જરા મારા સાથે તો જો.

ત્રિવેણીતંત્રી—તમારા સાથે જોતો જોતો જ લેખ લખીશ. સાહેબડા.

કલ્પાવિવેચક—ત્યારે જરા ચડા તો મોકલજો, દોસ્ત.

‘ વર્તમાન ’

સાહિત્યમાં કરુણ રસ

સામાન્ય રીતે, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, -કેઈ પણ કાવ્ય કે નાટકમાં, -શેક્સપીયરનાં 'ટ્રેલ્ડ નાટકોની માફક અંતમાં કરુણ રસ અનાવવામાં આવતો નથી. ઘણાંખરાં કાવ્યો કે નાટકો 'ખાધું પીધું અને રાત્ર્ય કીધું' એ સૂત્રમાં જ પર્યાસાય પામે છે. અને કદાચ કોઈ કવિએ ચાતુર્યથી કેઈ કાવ્યનો અંત ખીછ રીતે આપ્યો હોય તો તેમાં કોર્પક શ્લોકો ઉમેરીને પણ કાવ્યનું પર્યાસાન મોગાનિષ્ઠાનવિરતસુખં મોજવામાસ શશ્વત્ (વાંછ્યાભોગો અણુ-ગણ મુખો નિત્યનાં ભોગવાન્યાં) માં લાવી મુકાય છે. આથી કાવ્યની ત્રમક કેટલી ઉતરી જાય છે અથવા તો કાવ્યકળા ઉપર કેટલો આસ્પદ થાય છે એનો જરા ખ્યાલ રાખવામાં આવતો નથી. આવી જતના કાવ્યના પર્યાસાય માટે ભરતનાં નાટ્યસૂત્ર ઉપર ખ્યાલ આધાર રાખવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિના સમર્થકારોનું એમ પણ કહેવું છે કે કાવ્યને શોકપર્યાસાયિ અનાવવામાં ફનીઆની નજળી જાણુનું દિગ્દર્શન કરાવાય છે અને એને લક્ષ્મી નીતિનાં બંધનો શિથિલ થઈ જવાનો સંભવ રહે છે. આ ઉપરાંત તેમનું એમ પણ કહેવું હોય છે કે કાવ્યન્યાય (Poetic justice) ને આધારે સારાં કર્મોનું ફળ સાફ અને અનિષ્ટ કર્મો માટેનો ઉચિત દંડ હોવો જોઈએ. આવાં કેટલાંક કારણોને લઈને કાવ્ય અથવા નાટકનો અંત શોકપર્યાસાયિ ન હોવો જોઈએ.

આ જાનનો ખ્યાલ ફક્ત સાધારણ કવિવર્ગમાં જ ન હતો પરંતુ 'તંત્રો રસઃ કરુણ ષવ નિમિત્તમેદાત્' ના સૂત્રને માનનાર મહાકવિ ભવમૂર્તિએ પણ પોતાના મહાન નાટક ઉત્તરરામચરિતો અંત સીતા અને રામના મિલનમાં આપ્યો છે. એ સંબંધે રીકા કરતાં બંગાળી નાટકકાર અને રમથ રીકાકાર સ્વ. ક્રિષ્નેન્દ્રલાલ દોષ કહે છે કે "અમિ-નયમે દિસલાયે ગયે" - આ ગંભીર કરુણ દૃશ્યકે યાદ કલ્પિત મિલન, મૃત્યુ કે યાદ પાગલ કે હાસ્ય સમાન જાન પડતા હૈ; સ્વામી હૃદ-ઉજડ નગરીકે ઉપર પ્રાતઃકાલીન સૂર્ય કિરણો કે સમાન ભાસિત હોતા હૈ, રોનેકે ઉપર વ્યંગ્યતા જાન પડતા હૈ. કિન્તુ ભવમૂર્તિ વેચારે કયો કરે? મિલન તો કરાના હોગા. ઉન્દોને કાવ્યકલાકિ દત્ત્યા કરકે અલંકાર શાસ્ત્રકો ચલા લિયા...ભવમૂર્તિને આ નાટકકો આ તરફ સમાપ્ત કરકે કેવલ કાવ્યકલાકિ હો દત્ત્યા નહીં કો, કાવ્ય-ન્યાય (Poetic justice) કો મો મલાઘોટ દિયા હૈ. આ રીતે અસંકારશાસ્ત્રના ઉપરાંત નિયમ ઉપર અણધરનું વલન આણેલું જોવામાં આવે છે. આ નિયમની વિરૂદ્ધ જતાર કેઈ પણ કવિ રીકાકારોના હાથમાંથી જતી લાગ્યો નથી. ભવમૂર્તિના ઉપર પણ તેના સમયમાં સખત રીકા થએલી હોય એમ તેના પ્રસ્તાવનાના શ્લોક (...જાનન્તિ તે કિમપિ તાન્મ-તિ નૈષ યન્નઃ...) ઉપરથી લાગે છે. આ રીકાનું મૂળ તેના કરુણ રસ ઉપરના પદપાત્રમાં સમાણેલું હોય એમ લાગે છે.

તે કે અસંકારશાસ્ત્ર આ સંબંધમાં જદું સખત વજણ અનાવે છે તેમ છતાં એક અગત્યની વાત અસંકારકોના ધ્યાનમાંથી સરી ગઈ હોય એમ પ્રતીત થાય છે. સંસ્કૃત

સાહિત્યમાં વાચ્છિકિનું રામાયણુ આદિ કાવ્ય તરીકે લેખાય છે અને તેને જ આદર્શ બનાવી પાછળના સમયમાં કાવ્યની સરિતા સાહિત્યમાં વહી છે. ત્યારપછી જ ધણુંખડું ફંદી જેવા અલંકારિકાએ કાવ્યની વ્યાખ્યાને ચોક્કસ સ્વરૂપ આપ્યું હોય એમ લાગે છે. ત્યારપછીનું બીજું મહાકાવ્ય વ્યાસનું મહાભારત ગણીએ તો ચાલે. જેને કે મહાભારતને કાવ્ય કરતાં પુરાણની વ્યાખ્યા વધારે લાગુ પડે છે છતાં કાવ્યની ગણનામાં મહાભારતને જરૂર સ્થાન છે. વસ્તુ-સ્થિતિ આવી છે છતાં રામાયણુ અને મહાભારતનો અંત કંઈ દિશામાં છે એ લક્ષમાં રાખ્યા સિવાય જ કાવ્યની વ્યાખ્યા આપી હોય એમ લાગે છે. રામાયણુના એક પછી એક સપાટાબંધ વધી જતા બનાવો, વાનરઅમુરનો ઘોર સંગ્રામ અને રામને રાજ્યપ્રાપ્તિના પ્રસંગો પછી એવા પ્રસંગો બનવા પામે છે કે એજે વાંચનારના મન ઉપર કંઈ અનિષ્ટ બનાવો બનવાની આગાહી થાય છે. પરિણતના કહેવાથી સીતાનો ત્યાગ, સ્વર્ગથી રામને બોલાવવાનો સંદેશો, લક્ષ્મણનું સ્વર્ગગમન વિગેરે બનાવો વાંચનારને રામાયણની અંતિમ 'ટ્રેજેડી' માટે તૈયાર કરે છે. અને આખરે, 'વિવરે દાતુમર્હતિ' એમ વસુંધરા માતાને પિનવતી, સીતા, રામ 'મામેતિ વ્યાહરત્યેય તસ્મિન્' એમ બોલે છે એટલામાં તો ધરતી માતામાં અદશ્ય થઈ જાય છે અને સીતા 'નામમાત્રાવશિષ્ટા' જ રહી જાય છે. આ પ્રમાણે રામાયણુનો અંત શોકપર્યવસાયિ છે. એ જ પ્રમાણે મહાભારતનો અંત પણ એવા જ શોકપર્યવસાયિ સંજોગોમાં જ થાય છે. કંઈ કંઈ અવનવા ઉત્સાહોથી પાંડવોએ પોતાનું જીવન રાહ કર્યું. તેમાં કંઈ લગ્નરો મુખદુઃખની સરિતા તેમના ઉપરથી વહી ગઈ. આખરે દુષ્ટને ફંદ આપી રાજ્ય કરવાના ઉમેદ અને ઉત્સાહથી કુરુક્ષેત્રમાં પુદ્ગ મંડાવું તેમાં સ્વ-પરાક્રમનો મહિમા ગવાયો. આજે પુત્ર મર્યો, કાલે સસરા મર્યો એ જાતના વિવિધ અને નવનવા બનાવો પછી પુદ્ગની વિશ્રાંતિ વખતે જે પડખાઓ કાન ઉપર પડે છે તે ઉપરથી સ્નેહને માત્રમ પડે છે કે કાવ્યનું જોણ કંઈ દિશામાં વહી રહ્યું છે. રાજસૂય યજ્ઞ વિગેરે એક બે પ્રસંગો બાદ કરતાં મહાભારતનો અંતિમ ભાગ વાંચનારના હૃદયમાં શોક અને જગત્તી ક્ષણજંતુરતાનો જ પડેલો પાંડ છે. તોફાની મદાસાગરમાં આમતેમ અથડાવું વહાણુ જેમ ખડક ઉપર અથડાઈ જવાની શાંત લહરિમાં સમાઈ જાય છે તેમ સ્વર્ગારોહણ પર્વમાં, મહાભારતના સપગા તોફાની અને હૃદયને ઉરકેરનાર, પ્રસંગો વિરામી જતા હોય એમ લાગે છે. કાંઈ પણ કાવ્યનો અંત આથી વધારે શોકપર્યવસાયિ ન હોઈ શકે.

આ પ્રમાણે આદર્શભૂત ગણાતાં એવાં બે મહાન કાવ્યોનો અંત શોકપર્યવસાયિ છે તેમ છતાં અલંકારિકાએ 'ટ્રેજેડી'નો સાહિત્યમાંથી કેમ બહિષ્કાર કર્યો એનું કારણ સમજાવું નથી. કવિતાનું પ્રધાન લક્ષણ તપાસતાં પણ શોકપર્યવસાયિ કાવ્ય થા નાટકની જરૂરીયાત લાગે છે. કવિતાની વ્યાખ્યા કરતાં મેચુ આનોટ્.કહે છે કે 'Poetry is at bottom a criticism of life. The greatness of a poet lies in his powerful and beautiful application of ideas to life + + + Poetry is nothing less than the most perfect speech of man in which he comes nearest to being able to truth.' જગત્તમાં બનતા બનાવોનું મુંઝવે અને મધુર ભાવાઓ પ્રતિબિંબ પાડવું એ જ કવિતાનું લક્ષણ હોય તો તો જરૂર શોકપર્યવસાયિ નાટક થા કાવ્યની સાહિત્યમાં જરૂર છે. સારા બનાવોનું જ સિદ્ધર્શન કરાવવું અને નબળા ગાણુ

ખીટકુ છડતી જ નહિ તો તો કાવ્યના મુખ્ય લક્ષણ ઉપર જ ખગાહાર કર્યો ગણાય. આથી એવો અર્થ ન નીકળે તો જોઈએ કે કવિએ સઘળા કુસ્તિત વિષયને વર્ણવ્યો જ નોઈએ પરંતુ કવિ પોતાની પ્રતિભાથી એવા કુસ્તિત વિષયોને એવી જગ્યાએ મુકે છે કે જેથી એવા વિષયનું વર્ણન પણ કાવ્યત્વને પામે છે. વાંચનાર સમગ્ર રૂઝ સારી જ ખાણુ ખતાવવાથી તેને કાવ્ય ઉપર અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. મમ્મટના કહેવા પ્રમાણે કાવ્યનો હેતુ ‘વ્યવહારવિદે’ વ્યવહારના જ્ઞાન માટે અને ‘કાન્તાસંમિતતયોપદેશ યુજે’ અને ઉપદેશને માટે હોયો જોઈએ. તે એક જ જાણુના વર્ણનથી પાર પામતો નથી.

શોકપર્યવસાધિ નાટકે યાં કાવ્યો ઉપર ખીજે આક્ષેપ એ છે કે એનાથી નીતિ બંધનો શિથિત થઈ જાય છે. પરંતુ આ આક્ષેપ ખડું બંધબેસતો હોય એમ લાગતું નથી. સત્ય કહેવાથી નીતિનાં બંધનો શિથિત થતાં જેવામાં આવ્યાં નથી. જે લોકો ઔદિકે ઇત્તનથી જ ઇત્તનની પર્ણાંતિ ચાએલી સમજતા હોય છે તેને માટે જ સારા કર્મોનું ફળ આ ઇત્તનમાં જ શુભપર્યવસાધિ હોતું જોઈએ. પરંતુ પુનર્જન્મને માનનારા માટે તો પોતાનાં કર્મોનું ફળ ખીજ જન્મોમાં પણ મળે એમ માનવાનું હોય છે. દુષ્ટ માણસોનો વિજય અને સારા માણસોનો પરાજય જોઈ દાઈ પણ દીર્ઘદર્શી માણસની હુદ્દિ ઉપર નીતિ બંધનની શિથિતતાની છાપ પડતી નથી. તેતો જગતનો ક્રમ જુએ છે અને મારે છે કે દુષ્ટ માણસોને દેખીતો વિજય એ તેતો ખરેખરો પરાજય છે અને સારા માણસોનો પરાજય એ તેનો ખરેખરો વિજય છે. મનુષ્યને આ ઔદિકે ઇત્તનમાં જ કર્મોનું ફળ મળતું જોઈએ એવો દંર્ધ નિષ્પન્ન નથી. એથી ઉત્તરું તો સત્યને માટે ઝગનાર ઝડીમાર અને ફેનમાર જેવાં જાણુનો મોટા કરવો પડયો હતો. સત્યવાદી સોફીસ્ટો ઝેરનો ખાસો મળ્યાં હતો. દેશસેવા હાલનારાએને યુદ્ધની માદી મળતી નથી જોઈ, તેને માટે તો જુઓ સરકારનાં બંદીખાનાની કાળા કામળા જ મળતી જોઈ છે. આથી એમ સમજાતું નથી કે દેશભક્તિ અથવા તો સત્યવાદીપણું ખોટું છે. એ જ પ્રમાણે નાટકે યાં કાવ્યનો અંત મુખમાં ન આવનાં શોકપર્યવસાધિ હોય તો તેથી નીતિનાં બંધનો ઉપર અવળી છાપ પડવાનો સંભવ રહેતો નથી. ઔચેત્રો જેવા શંકાશાય વીરપુરુષને હાથે ઉચ્છેદીઓનાં પુત્ર થવાથી, ઉચ્છેદીઓના પાપી હતી એમ માનવાની ક્ષમારે હિંજા ઉડલવતિ નથી પરંતુ શંકાશાય જ્વલાય કેવાં અનિષ્ટ પરિણામ ઉત્પન્નવે છે તેનો સંચાર ખ્યાલ કવિ મુંદર કીતે રેલુ કરી રાકે છે. દેશીઓ અને જુડી-એટલા મરજાથી, તેમનામાં દુષ્ટ કર્મોની બંધ આવતી નથી પરંતુ કુટુંબ કુટુંબ વચ્ચેના ક્ષત્રોથી કેવાં ભયંકર પરિણામો ઉત્પન્ન થાય છે તેનો ખ્યાલ સંચાર રીતે આથી જ આવી રાકે છે. આ પ્રેમી જોડાનું જાણુ આખા ન ચણું હોત તો કેણુસેર અને મોનંદુ કુટુંબ વચ્ચેનો કલ્લ જાન પડતો કે નહિ એ સંકા છે. હુંદમાં શોકપર્યવસાધિ નાટકો અથવા તો કાવ્યોથી નીતિ બંધનો શિથિત થતાં નથી પરંતુ દુષ્ટતાની ભયંકરતા વિશેની પુરી ખાંખી સાચ છે અને મુલો પુર જવારમાં ખીજી નીકળે છે.

એ ઉપરાંત ખીજ પણ એક ખાસ કારણો લઈને શોકપર્યવસાધિ નાટકે યાં કાવ્યની વ્યવસ્થા મારમ પડે છે. દાઈ પણ વસ્તુની મુંદરતા, તેના જેવી ખીજ ખીજે જેવાથી થતી નથી પરંતુ તેનાથી વિરુદ્ધ ઝગવાનો ખીજ ખીજેના સંસર્ગથી થાય પો ર.

ચિત્રકરો, જુદા જુદા રંગો આપી ચિત્રમાં કંઈ અઘૃષ્ટિકાં ખુબી ખતાવી શકે છે. ગ્રીષ્મઋતુના સખત તાપ પછી સાંધાળની મંદમંદ પવનની લહરી વધારે સુખદાયિ નીવડે છે. એ જ પ્રમાણે કાવ્યમાં પણ વિવિધ રંગની મેળવણીથી કંઈ અજબ નતની છાપ કવિ વાંચનારના મન ઉપર પાડી શકે છે. તેમાં જે ખાસ કરી કાવ્ય અથવા નાટકને જાન, જ્યારે શોક-પર્યવસાયિ હોય છે ત્યારે તો તે કાવ્ય અથવા તો નાટકની જીવંત પ્રતિમા આંખ સમક્ષ હરહમેશ ખડી રહે છે. અંતમાં એક લેખક દહે છે તેમ "There is good reason in believing that tragedies in general and Othello in particular have really diminished, rather than increased the sum total of human misery."

અમસસા]

ખંડલાલ નીલાલાલ નાયક.

એક સંસ્કૃત પ્રહસન +

પ્રસ્તુત પુસ્તક વિશ્વભારતીમાં પ્રો. વિન્ટરનિલ્સના હાથ નીચે સંશોધનનું કાર્ય કરતી વખતે શ્રી અનુજન અચ્ચને સંપાદિત કરેલું છે. તે એક પ્રહસન છે. પ્રહસન એ ગ્રામીન નાટક-સાહિત્યના આ પ્રકારોમાંનું એક છે. આ આ પ્રકારોનું બેદકતરવ દશરૂપકારના મતે વસ્તુ-નામક-રસ છે. પ્રહસન એ હાસ્યરસ પ્રધાન હોય છે-એટલે એનાં વસ્તુ અને નાયક પણ તદ્દનુદ્ધ હોય એ સહજ છે. પ્રો. વિન્ટરનિલ્સ કહે છે તે પ્રમાણે ધણા પ્રહસનોમાં સ્મનિબ્ધતિ કેવળ પાત્રોની વિલક્ષણતાથી કરવામાં આવે છે તેમ આમાં નથી. આમાં હાસ્યરસ વસ્તુની ઘટનામાંથી સાધવામાં આવ્યો છે, અથવા તો આમાં વસ્તુ અને પાત્રો પરસ્પરના સાધક છે, અને એ દૃષ્ટિએ આ પ્રહસન બીજાં પ્રહસન કરતા વધારે કમ્પ્લેક્ષ છે.

એક પરિવારક પોતાના શિષ્યને ઉપદેશ આપવા પ્રયત્ન કરે છે. તેના આગળ પોતાનું અર્ધ જ્ઞાન દાસવે છે. પણ શિષ્યે-એનું નામ સંકલ્પ છે-પોતાના કુટુંબમાં ખાવાપીવાનું સુખ ન હોવાથી સંસાર છોડ્યો છે. સૌથી પહેલાં તેણે જૌદ શ્રમણ તરીકે અનુભવ કરી લેયો છે. પણ તેઓમાં એ એક વખત જન્મવાનું હોવાથી જુવ ન શીટવાથી ચીથરપાત્ર ચોરી તે નાસી છુટ્યો છે. અને દેવેથી 'આ કુટ આચાર્યના પાત્રોનો ભાર બહેનાર ગર્દભ' થયો છે. આવા શિષ્ય આગળ આચાર્ય સંપૂર્ણ ગંભીરતાથી સાંખ્ય, યોગ અને વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. શિષ્ય પોતાનું પ્રયોગન સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે. પણ આચાર્ય સમજતા નથી, અને ચોમના વૈરાગ્ય અને જૈશ્વર્યની વાતો કરે છે. શિષ્ય પૂછે છે 'તે કેવી રીતે મળે?' 'અસંગતાથી.' 'અસંગતા એટલે?' પરિવારક સમજાવે છે 'રાગ, દ્વેષ વિશે મધ્યસ્થતા' દત્તિદિ. સાહિત્ય આવી મધ્યસ્થતા અશક્ય માને છે. આચાર્ય કારણ પૂછે છે સાહિત્ય સામે સવાર પૂછે છે 'ભગવાન મારા ઉપર શા કારણે ગરસે યાય છે?'

+ શ્રી લોધાયત કવિ વિરચિત ભગવદ્ગુણીય પ્રહસન દર્શનવર્તિનો બ્યાખ્યા સાથે. સંપાદક. અનુજન અચ્ચન. પૃ. ૩ ૨-૪-૦

આઠમી સાહિત્ય પરિષદ

પરિષદનાં વર્ણનો વાંચી તેને વિશે અભિપ્રાય આપવો એ કેાઇ સ્ત્રીનો ફોટોગ્રાફ લેઇને તેને પરાગી બેસવા જેટલું જોખમ ભરેલું છે એમ વિચારી હું છેડી સાહિત્ય પરિષદમાં ગયો હતો. ઇન્ટરની રમના અનુકૂળ દિવસો પસંદ કરી, મુંબાઈના મહાવીરવિદ્યાલયમાં એની બેઠક ભરાઈ હતી. પરિષદના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા હતા. પુરાણાં પુસ્તકો વગેરેનું પ્રદર્શન બીજે માળે હતું.

પરિષદની શરૂઆત તો પુષ્કળ ઉત્સાહપૂર્વક થઇ હતી. જોઇએ તે કરતાં વધારે ગાયનો ગાયમાં આ ઉત્સાહ પ્રથમ વ્યક્ત થયો. ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ ના મંગલ સૂરો નીકળનાંની સાથે પહેલા રા. બ. રમણભાઈ ને પછી આખી પરિષદ ઉભી થઈ, તે ગાયન પુરું થતા સુધી ઉભી જ રહી. પાછળની કડીઓ ધીરે ધીરે ગવાતી હતી તે દરમ્યાન થણા જણને જિભાંજિભાં એમ થતું હશે કે અંગ્રેજી રાજગીત વખતે કરવામાં આવે છે તેમ, એકજ કડી ગવાય ને બધા બેસી જાય એવી પ્રથા પાડવામાં આવે તો કેવું સાદું? રા. મનહર-રામનું ‘ગુર્જરી ગીર્વાણનું જયકીર્તન’ ગુર્જર મુંદરીઓએ ગાયું તે થણું હૃદયંગમ હતું.

એક ગવેયો પાણુ આવ્યો હતો. અરસિકને રસાભિનિવેદન કરવાનું વિધિએ તેના લક્ષાટમાં લખ્યું હશે તેથી અધિર શોક સમક્ષ મેળુમ રવરે શકિત કૃપન કરે છે એવી રીતે એક બે કેમલ રાગિણીઓ તે ગાઈ ગયે.

સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ રા. રા. કૃષ્ણભાઈ ગવેરીએ પ્રાચીન પ્રણાસિકા મુજબ અતિથિઓને અર્ધપાદ આપનાં કેટલાક મુચિન્તિત વિચારો ઝટાથી રજુ કર્યા હતા. એમના બાપણમાં ખાસ કરીને ‘પરિષદનું કાર્ય’ ને ‘જમાનાની તારીફ’ એ ફકરાઓ ખડુ મનનીય હતા. તીવ્ર લાગણીથી ઉચ્ચારેલાં એમનાં કેટલાંક વચનો તો હૃદયમાં સોંસરાં ઉતરી જાય એવી સચોટ અને શુદ્ધ શૈલીમાં લખાયલાં હતાં. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં વસતા સાહિત્યના ઉત્કર્ષના અગ્રણીઓને વંદન કરીને, એમણે વિદ્વાન જ વિદ્વત્જનના પરિશ્રમની કદર કરી શકે તે આશિંત કરી આપ્યું હતું. ત્યારબાદ રા. રા. નરસિંહરાવે રા. બ. રમણભાઈને પ્રમુખ તરીકે નીમવાની રીતસરની દરખાસ્ત મૂકી અને રા. બ. કેશવલાલે તેને રસિકરીને અનુમોદી. પરિષદના જૂવપૂર્વ પ્રમુખો આખી દરખાસ્ત મૂકે એ પ્રણાસિકા પાડવા જેવી છે. રા. રા. મહુભાઈએ ‘આમર્ષ તરફથી’ એ દરખાસ્તનું સમર્થન કર્યું હતું. એ આમ વર્ગ કયો? આપણા હવનમાં ન્યાતોના બેદ છે તેથી તો આપણે ત્રાસી જઈએ છીએ, તેમાં વળી આપણા સાહિત્યમાં આમ-આસનો નવો બેદ પાડવાનું શું પ્રયોજન હશે?

રા. બ. રમણભાઈ પ્રમુખસ્થાને ઝિરાલ્ફા એટલું સૌ. વિદ્યાભેતે તેમનું જાપેલું ત્વાણા એક સરખે અવાજે વાંચી સંભળાવ્યું. એના ઉપર પુષ્કળ રીકાઓ થઇ છે. એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે એમાં આગ્રા નથી, હિસાદ નથી, સંદેશ નથી, સાર નથી, પ્રેરણા નથી! જનાં મને તો એ પસંદ પડ્યું છે. એમાં કથિતનું પુનઃકથન હતું એ ખડું પરંતુ પુનઃકથન કરવા જેવું કથિત હોય તો શું તે ફરીથી ન કરી શકાય? કાલાનુક્રમે એ આદમું હતું

પાનુ મુખાનુક્રમે એ આદમું નહોતું. કેટલામું હતું એ પ્રશ્ન રસ બર્ગો છે પણ અહીં તે અસંપાત્ને આવકાર્ય નથી. એના કેટલાક ભાગો રા. જા. દેશવસત્ તથા રા. રા. નરસિંહરાવના ભાષ્યોના સર્વોત્તમ કકરાઓની હરેભામાં મૂકી સકાય એવા છે. કેટલાક કકરાઓમાં એમણે મર્મતી બાણશ્યા બનાવી છે તે કેટલાકને અગમ્યજ રહેશે અગમ્ય. કાદામ કે કામઆણુ તો જેને વાગ્યા હોય તે બધે પણ મર્મઆણુની ખૂબી એ છે કે જેને વાગે તે નહિ પણ બીજા જ બધે. સાહિત્ય પરિપક્વતા કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદા એમણે સુરમ્ય. યૌનીમાં બનાવી છે તે કાર્યક્ષેત્રોએ માર્ગદર્શક ને સ્વપ્રદર્શ્યોએ ભ્રમનારાક થઈ પડે એવા છે.

રા. જા. રમણજીવનું ભાષણ પૂરું થયા પછી પ્રો. રમણજીવ સાહિત્ય એક અગત્યની ક્રિયા કીધી. ભાવનગર પરિપક્વતા અભ્યાસ મુંબઈ પરિપક્વતા પ્રમુખસાહેબને એમણે પ્રસંગોચિત્ત રાજકો કહી નજર કર્યો. ૧૯૦૭ માં એ જ પ્રમુખ સાહેબે પહેલી પરિપક્વતા પરિચય મુંબઈમાં મળેલી બીજી પરિપક્વતા પ્રમુખ રા. જા. દેશવસત્ મુખના હાથમાં મૂકતાં જણાવ્યું હતું કે એ પરિપક્વતા સંબંધ હિંદ ક્રિયાથી જ જળવાય છે. પ્રો. રમણજીવને એમ કહેવાની જરૂર નહોતી પડી. પરિપક્વતા રજિસ્ટર થઈ ચૂક્યું છે. એટલે હવે તો કાયદો જ પરિપક્વનું અગ્નિત્વ અખંડિત છે એમ મળશે.

આ લાપણો ઉપરાંત બીજે ને ત્રીજે દિવસે કેટલાક નિબંધો વાંચવામાં આવ્યા હતા. નિબંધવાચન માટે ખાસ વ્યાસપીઠ બનાવવામાં આવી હતી. કેપ્ટન પિદારસિક વ્યક્તિએ ત્યાં શારદાદેવીનું મનોદર ચિત્ર ટંગાવ્યું હતું. ઘરભીપુરીના વ્યાપારી વાતાવરણમાં પણ નિબંધ લેખકોએ તો સરસ્વતીને જ ચરણે ઊભા રહેવું જોઈએ એમ એનો અર્થ દર્શો ? કે વાગ્દેવી વિદેશમાં જઈને વસી છે ને આવી એનું ચિત્ર જ રજૂ છે એમ એનું વાતવર્ણ દર્શો ? ગમે તેમ હોય પણ એ ચિત્ર લેટલું સાંભળે તેટલું જ સાંભળવાનો પરિપક્વ નિશ્ચય કર્યો હોય એમ લાગતું હતું. આથી નિબંધવાચકોની સ્થિતિ ક્યાંવતઃ યથા પડી હતી. ભરંભર કોર્ટમાં બોલ્યા હતા કે કહેવાનું તો અત્યંત છે પરંતુ શ્રાંતાએનો અભાવ છે પણ પૂરછો છે તો શ્રુયતામ, તેણે જ ભવ મુખ પર રાખી બધા વ્યાસપીઠ પર આપના હતા. સૌ. ચૈતન્યબાળા, સૌ. શ્રીલાવતી ને સૌ. સરસિંગનીએ પોતાના લેખો વાંચ્યા ત્યારે તથા ડૉ. નાયક, રા. મુનિકુમાર, અથવા પ્રો. રમણલાલ જેવા વક્તાઓ આવ્યા ત્યારે જરા શાંતિ રહેલી. બાકી બીજા નિબંધો વંચાતા હતા ત્યારે પરિપક્વ બહુ અદવતરથ બની જતી હતી.

આમ થવાનાં અનેક કારણો હતાં. પરિપક્વ જ્યાં તે અરસામાં પરિપક્વમંડળની મધ્યસ્થ સમિતિની ચૂંટણી થઈ હતી તેથી કંઈ કંઈ પિકાનો વચ્ચે વૈમનસ્ય થઈ ગયું હતું, વળી પહેલા દિવસની વિષય સમિતિના વિષય વાતાવરણની વાતચીત કરવામાં પણ ધણુ જલ્પ શેષાયા હતા. વ્યવસ્થાપકોનાં ચિત્ત તો લગ્ન સમયે કન્યાપક્ષનાં હોય છે તેનાં વ્યથ થઈ ગયાં હતાં. શ્રોતાઓ કોઈ દીસતા જ નહોતા બધા પ્રેક્ષકો બની ગયા હતા. મારી પાસે બે જલ્પ બેસા હતા તેઓ સૌ. શ્રીલાવતી મુનશી નિબંધ વાંચે તે ‘તેવા’ બોલ્યા હતા ! આવનાંની સાથે તેઓનાં એકે પાંચે કે દેશભી જ્યોર્જ અને ગીપિયનની ચોળા પહેરીને પ્લેટફોર્મ પર પેલું ‘ફેડ’ ફેર છે ને ફાણ છે ? આ સાંભળી હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે એ બાંધકામક કળારસિક કાપડીઆ દર્શો ? એટલામાં તેમના મિત્રે મૂળ પ્રશ્ન સુધારતાં હતું કે ગીપિયનની ચોળા નથી પણ બ્રાડિંગ છે ! આ બીજા સદગૃહસ્થ કોઈ સાહિત્ય-રસિક દરજ્જા દર્શો એમ હું કહ્યું છું. પણ એટલેથી એ બેઉ જલ્પ અટક્યા નહિ. નિબંધો વંચાતા હોય ત્યારે મૌન રાખવું જોઈએ એમ એમાંથી એકેને ખબર નહોતી તેથી જુદા જુદા સાક્ષરોનાં નામ બાધ્યા પછી તેમનો ધંધો શો છે એ સવાલ તેઓ બહુ અસમ્ય રીતે પૂછીને આસપાસનારો ખલસ પાડ્યા જતા હતા. ‘નર્સિંગસાગર કેટલા કપડો બાધ છે ?’ ‘કેશવલાલ પેટનો ખાડો શી રીતે પૂરે છે ?’ ‘દેરાસરી દિવસના કેટલા પાડે છે ?’ એવા એવા માયું ફેરવી નાખનારા પ્રશ્નોની પરંપરા ચાલી હોય ત્યાં નિબંધો સાંભળવાની આશા કાઢે જ મુશ્કેલી પડે.

નિબંધો કેવી રીતે વંચાય છે એ પ્રશ્ન નજીવો નથી. નિબંધો વંચાંની વખતે અન્ય-વરથા પ્રવેશ ત્યારે વાંચનારાઓ નિરાશ થઈ જાય છે એટલું જ નહિ પણ પરિપક્વ ઉપહાસ-પાત્ર બને છે. નિબંધ વાચન ગ્રાસજનક નીવડે છે તે અટકાવનાનો કાંઈ ઉપાય નહિ હોય ? અનધિકારીનો અસંકેદ કરીએ તો ? પાશ્વત્ય પરિવેશમાં એમ થાય છે. પણ આવી તેમ કરવું હાલ ઈષ્ટ નથી. નિબંધો સ્વીકારાયા એટલે વંચાયા એમ ગણી લઈ વાંચવાનો ફારસ કાઢી નાખીએ તો ? નિબંધો આવતા જ કદાચ અટકી જાય એ બધ તો ફર રહ્યો, પણ

પડી પરિવરતું પરિવરણું વળવાય' એવો ખ્યાલો જોઈએ? એ નહીં કરવું મુશ્કેલ છે. કૃષ્ણસાસનાદા' તો એમજ કહે છે કે કોઈ પાત્ર પરિવર, પોતાની આત્મ જોઈ વખતે તો માત્ર એક જ રૂપ ધરી શકે ને તે એ જ કે ત્યાં તો વિદાન લેખકાના લેખો વંચાય ને તેના પર વિવેચન કે એવી જ કંઈ ચર્ચા થાય. ઉપર સૂચવેલા એક મૂલ્યાંકન ઉપાયો લેવા અશક્ય છે એમ ગણીને પાત્ર કેટલાક હવાજ્જો જનાવવામાં આવે છે. જન-સમુદાયને રસ પડે એવા હુંકા નિર્બંધો છપાવીને તે જ વંચાવવા, દરેક નિર્બંધનો, દસ મિનિટમાં વંચાઈ શકે એવડો સાર કદાચી તે જ વંચાવવો, નિર્બંધસંગિતિએ અથા લેખોનું સારોદાન કરી બે ત્રણ શુભંદ અવાજવાળા વક્તાઓ પાસે તે જ વંચાવવું, જે નિર્બંધોની છપેલી નકલો અગર વહેંચાઈ હોય તે જ વંચાવવા, અગરદારનું ગીત લલિતે લક્ષ્યાર્થ તેમ મિ. સંતબળનો નિર્બંધ શ. ચંદ્રસેકર ચંદે એવી રીતની જોડવાળું સ્વર્ણ નિર્બંધો પરત્વે કરવી વગેરે વગેરે સૂચનાઓ કરવી સહેલી છે પણ એ દરેકમાં પાંધાઓ કાઢી શકાય એમ છે. મને તો એમ થાય છે કે નિર્બંધવાચન સફળ રીતે કેમ કરવું ને પર નિર્બંધો મંગાવવા જોઈએ. મુંઝાઈની પરિવર એવા પડી જેમ આજે છે તેમ આજવા દો એમ કહેવાની દિમન આમની નથી.

તાત્કાલિક દૃષ્ટિએ નિર્બંધવાચનના એટલું જ દાર્ઢ દૃષ્ટિએ નિર્બંધલેખનનું મદત છે. વિદાનોના વિચારોનો વિનિમય થાય મારે તો પરિવર મજે છે એટલે એ વિચાર મૂલ્યવાન છે કે નહિ તે જોવાની આસ આવશ્યકતા છે. મુંઝાઈની પરિવર માટે બાવનગર પરિવર માફક, શ. અ. કેશવજી, શ્રી. જગવંતરાય, પરિવર મુખજી આદિ સાક્ષરોએ નિર્બંધો લખ્યા નહોતા. નિર્બંધસંગિતિએ પોતાના કાર્યનો અહેવાલ રજુ કર્યો નહોતો તેથી ક્યા ક્યા વિષય પર કોણે કોણે નિર્બંધો મોકલ્યા હતા તે અજ્ઞ નથી. તેમજ, આવેલા નિર્બંધો કેવા હતા તે પાંચમા વગર અભિગ્રાહ્ય ન જ પાંધી શકાય. નામ પ્રમાણે લેખોમાં કામ હોતું નથી, જનાં શિષ્ટ લેખકોના નિર્બંધો સારા જ હશે એમ માની લઈશું. પરિવર વખતે નિર્બંધો છપાઈ ગયા નથી હોતા તેથી તે પર કંઈ વિવેચન ચતું નથી; ને એ ત્રણ વરસ બાદ અહેવાલ અવાર પડે ત્યારે નથી પરિવર પર રીકા કરવામાં અથા મુંઝાયા હોય છે. પરિણામે, નિર્બંધો વાળુંખડું અગરાઈ પર જઈને પડે છે. આ ગ્રેવનીય રિયનિ મુખરે તો જ સરસ્વતીની મેલા કંચાલો, મજા, હિંદુ પાર. પાળો એમ કરી મૂક્યા.

પરંતુ દિવસે સાંજે વિષયસમિતિ મળી ન્યા પરિવર અને પરિવરમંજીના સંબંધ પરત્વે અંધારણના અંધારી પ્રો. જગવંતરાય સોદર ને કાષ્ઠાના અંધારી શ. કંચાલાત મુનશી વંચે જારી રસાકશી ચઢ દતી. એ વિશ્વદર્શીય અનિકર નયઃ ત્યાં અનેલી બીજી આત્મ-ગંગિષ્ટ ધરનાઓનો અર્થ વિગતવાર ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. 'કોઈ' પાત્ર અંધારણ એવું હોતું નથી કે જેમાં મુંઝાઈઓ ન સૂચવી શકાય. કાગળ પર મમે તેવું ઉત્તમ અંધારણ સ્વાયું હોય જતાં દરેક સંસ્થાની કાર્યસિદ્ધિનો ખરો આધાર કાળવાર્ધકાની શક્તિ પર જ રહે છે એ સૂચ, પરંપર અવિશ્વાસ હોય ત્યાં જૂઠી જવામાં આવે એટલે ગિર્યક કાસરોય થયા વિના ન જ રહે. તેમાં વળી નયસાજ ને ધારાધારથી અનસિત પુરો સિદ્ધાંતને અદસે વ્યક્તિને અનુસરીને મન આપ્યા જના હતા નથી શનના સાદાગાર વાગી ગયા. બીજે ત્રિયે અપોરે, નમનના અંધારે, તોડેડેડી નીનિ અખવાર કરવામાં આવી ને કંઈક કાર્ય

યથ શક્યું રાતે ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરાવવાના હરાવ પર ગીવીયું ગિરાનો પક્ષ લઇને સાક્ષર નરસિંહરાવલાઈ બીધમની માફક લડ્યા, પણ ગુજરાતી સેનેટરોને યુનિવર્સિટીમાં બોલતી વખતે સગવડ કરી આપવાનો જ એ હરાવનો આશય હતો તેથી અન્તે, બહુમતી નરસિંહરાવલાઈની વિરુદ્ધ ગઈ. એ પ્રસંગ, લેટિન અને ગ્રીક માટે શોપ-હોર અને આનોટ્ટે અમાવેતાં યુદ્ધ સાંભરી આવે એવો હતો.

પરિષદમાં બધું મગીને ચૌદ દરાવો પસાર થયા હતા. બીજે દિવસે પહેલા ચાર દરાવ પસાર થયા તેમાં એકો પરિષદમંડળગંધારણના આઠમા વિભાગની મેંચુરીનો હતો. એ પસાર થઇ ગયો એટલે હવે રા. રા. હાલુલાઈ આમળદાસ તથા પ્રો. જગવંતરાય દોડે પરિષદ ભંડોળ કમિટીની ઉત્તરક્રિયા કરી રહ્યો. ત્રીજે દિવસે દરાવો મુકાતા પહેલાં હાસ્ય અને સંધિના ચિહ્નરૂપ મેન વસ્ત્રધારી સર પ્રભાકર પટ્ટણી પરિષદમાં દાખલ થયા આવતાંની સાથે, એમણે હસારતથી પોતાના અને સર મનુજીભાઈ શરીરની સરખામણી કરી પરિષદનું મન હરણુ કરી લીધું. પછી રા. રાયચુરાએ ખાસ એમને જ માટે 'છેત્રણ બીશીયા'નું લોકગીત (!) ગાયું. તે પછી સાન જલ્મની ચૂંટણી કરવાનો પાંચમો દરાવ મુકાયો ને પરિષદે પોતાનું પોત પ્રકારકું, સાહિત્યપરિષદ રાજકીયપરિષદ સમી. જની ગઈ. ગુજરાત મહાગુજરાત ને અતિગુજરાત એવા કચ્છના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાતા જોઈએ એવી મૂચનાઓ થઇ. નામો પર નામો આવતા કાળમાં 'સલામાં અશાંતિ છપાઈ' રહી. સર પ્રભાકરે ખૂબીથી તોડ કાઢ્યો કે પ્રમુખ સાહેબ સર્વાનુમતે ચૂંટાયલા છે તે નીમે તે નામો સર્વાનુમતે પસાર કરવાં. એમણે પરિષદની પ્રતિનિધિરૂપ વિષયસમિતિનાં મૂચવેલાં નામોને બદલે પરિષદે મૂચવેલાં નામોમાંથી જ પસંદગી કરી. હાલ જનમંડળનું માનસ સાહિત્યના વિકાસને પ્રતિકૂળ નથી એ આનંદની વાત છે પરંતુ જે અલિનવ ચેતન આપણા સાહિત્યમાં વ્યક્ત થાય એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ તે આની ચૂંટણીમાંથી પ્રગટ થવાનું નથી એ લોકોને શી રીતે સમજાવવું ? અરા મુદ્દાનાં બે દરાવો તો પછીથી આવ્યા પણ તે તરફ પરિષદનું લક્ષ નહોતું. સાતમો દરાવ નવી ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે સહકાર સાધવા જાળનનો હતો. આઠમા દરાવના પ્રસ્તાવક પ્રો. જગવંતરાય દોડે હતા પણ એઓ દાણ જાણે કેમ ત્રીજે દિવસે પુણે આવ્યા ગયા હતા રાં. નરસિંહરાવે ગુજરાતીને ફોજોળના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવાનો દરાવ મુક્યો. વખત થોડો હોવાથી આ બે અગત્યના દરાવો પસાર થયા જાદ ધણુખરા દરાવો પ્રમુખ-સ્થાનેથી જ મુકી દેવામાં આવ્યા હતા. રા. કૃષ્ણલાલે એમની ઝમકદાર શૈલીમાં 'છેલે આભારદર્શન કરીધું ને પછી પરિષદ જરખાસત થઈ.

ગેબાર મુજે ખુરસી પર બેસી રહી બેઠું કામ કરનાર ન્યાયમૂર્તિ કૃષ્ણજાનલાઈથી માંડીને, પ્રસન્ન વદને પરિષદ મંડપમાં સત્તર દોઢનાર વેગમૂર્તિ દયાચંદ્રલાઈ સુધી, દરેક કાર્યવાહકે આઠમા પરિષદ પાંદ ઉતારવામાં પાછી પાની નહોતી કરી. સ્વયંસેવકોના સરદાર દયાચંદ્રલાઈને તો સુવર્ણચંદ્રક મગવો એમણે. પાંચમી સાહિત્ય પરિષદમાં એ મરદારીનાં મીઠા હાવા મેં લીધા છે તેથી સત્કળના ને સત્કારીઓના અપાટા સાંભળનાર એ, લાઈ તરફ મોં પડાપાટ થાય એ આગાધિક છે.

ત્રીજે દિવસે સાંજે આતિથ્યોના સ્વાગતાર્યે સ્વામતસમિતિના પ્રમુ...અરે ના ! વ્યવસ્થાપક સમિતિના પ્રમુખ તરફથી નિવનિવાસિતના ચોલાનમાં એકે રોડેસેમેન રાખવામાં આવ્યું

ખડી પરિપાત્રનું પરિવર્તનનું કારણ તો એવું જીવનું કયો પ્રબંધ ગોઠવવો? એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. કૃષ્ણસાત્ત્રાજા તો એમજ કહે છે કે કોઈ પણ પરિપદ પોતાની આત્મ બેદર ધમ્મને તો માત્ર એક જ રૂપ જરૂરી રહે ને તે એ જ કે ત્યાં તો વિકાસ લેખકોના લેખો વચ્ચે ને તેના પર વિવેચન કે એવી જ રીતે ચર્ચા થાય. ઉપર સૂચવેલા એક મૂલ્યવાની ઉપાયો સેવા અશક્ય છે એમ ગણીને પણ કેટલાક દેશોને જનાવવામાં આવે છે. જન-સમુદાયને રસ પડે એવા દુકા નિર્બંધો લખાવીને તેજ વંચાવવા. દરેક નિર્બંધો, દસ મિનિટમાં વંચાઈ રહે એવડો સાર કદાચી તેજ વંચાવવો. નિર્બંધસમિતિએ બધા લેખોનું સારોદાન કરી બે ગણ સુસંદ અપવ્યાયા વક્તાઓ પાસે તે જ વંચાવવું. જે નિર્બંધોની છાપેલી નકલો અરણ્યર વહેવાઈ દોષ તે જ વંચાવવા. અગરદારનું ગીત લખિતે લખકાર્ય તેમ મિ. સંજયભાનો નિર્બંધ રૂ. સંકેતકર વર્તે એવી રીતની ગોઠવણ સ્વયં નિર્બંધો પરત્વે કરવી વગેરે વગેરે સૂચનાઓ કરવી સહેલી છે પણ એ દરેકમાં વાંધાઓ કાઢી કાઢાય એમ છે. મને તો એમ થાય છે કે નિર્બંધવાચન સદ્ગત રીતે કેમ કરવું ને પર નિર્બંધો મંગાવવા કોઈએ. મુંબાઈની પરિપદ જોયા જરી તેમ આજે છે તેમ આજવા દો એમ કહેવાની દિમન આજની નથી.

તાત્કાલિક દષ્ટિએ નિર્બંધવાચનના કોટકું જ દાર્ઢ દષ્ટિએ નિર્બંધલેખનનું મદત છે. વિકાસોના વિચારોનો ચિનિમય થાય મારે તો પરિપદ મળે છે એટલે એ વિચાર મૂલ્યવાન છે કે નહિ ને લેવાની ખાસ આવરજકના છે. મુંબાઈની પરિપદ મારે બાવનગર પરિપદ મારે, રા. બ. કેસવભાઈ, પ્રો. જયવંતરાય, પંડિત મુખસાસ આદિ સાક્ષરોએ નિર્બંધો લખ્યા નહોતા. નિર્બંધસમિતિએ પોતાના કાર્યોના અહેવાલ રજુ કર્યો નહોતો તેથી કયા કયા વિષય પર કોણે કોણે નિર્બંધો મોકલ્યા હતા તે અજર નથી. તેમજ, આવેલા નિર્બંધો કેવા હતા ને વાંચ્યા વગર અભિપ્રાય ન જ આંધી સકાય. નામ પ્રમાણે દમેશાં કામ હોતું નથી, છતાં શિષ્ટ લેખકોના નિર્બંધો સારા જ દશે એમ માની લઈએ. પરિપદ વખતે નિર્બંધો અર્થ ગયા નથી હોતા તેથી તે પર કંઈ વિવેચન થતું નથી; ને એ ત્રણ વરસ ખાદ અનુવાસ ખદાર પરે ત્યારે નથી પરિપદ પર દીકા કરવામાં બધા મુંઝાયા હોય છે. પરિણામે, નિર્બંધો ઘણુંખડ અજરાર્થ પર લઈને પડે છે. આ શોચનીય રિથનિ સુધરે તો જ સરસ્વતીની સેવા કરવાનો જગ હિંદસ ખદ ખરો એમ કહી સકાય.

પરેવે દિવસે સાચે વિવચનમિતિ મળી ત્યા પરિપદ અને પરિપદમંજના સંબંધ પડવે બંધારણના અવધારા પ્રો. જયવંતરાય કોશર ને કલ્યાણના અવધારા રૂ. સંવાસાલ મનસી વચ્ચે ખારી રક્ષાકર્મી થઈ હતી. એ પરિપદમંજીય અનિરર નમા ત્યાં બનેલી બીજી આવુ-વંચિતે પરનાઓનો અર્થ વિવચનપર હિંદસ કરવાની જરૂર નથી. 'કોઈ' પણ બંધારણ એવું હોતું નથી કે જેમાં મુખારાઓ ન સૂચવી સકાય. કાળજ પર મમે તેવું ઉત્તમ બંધારણ સૂચ્યું હોય છતાં દરેક સંસ્થાની કાર્યસિદ્ધિનો ખરો આપાર કલેવાદેવાની ચક્તિ પર જ રહે છે એ સૂચ, પરપદ અવિખલ હોય ત્યાં જૂલો જવામાં આવે એટલે નિર્બંધ ક્રાસરૂપ થયા વિના ન જ રહે. તેમાં વળી નવચાત્ર ને ધારાચાત્રથી અનલિત પુરવા સિદ્ધાંતને ખદમે અક્ષિને અનુસરીને મન આપ્યા જના હતા તેથી રાતના સાગખાર વાગી ગયા. બીજે દિવસે ખરો, સમયના અજાનો. તોરડેની નીનિ અખખાર કરવામાં ખારી ને કંઈ કાર્ય

યદ્ય શક્યું રાતે ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરાવવાના ઠરાવ પર ગીચીયું ગિરાનો પક્ષ ત્રમને સાક્ષર નરસિંહરાવભાઈ બીખની મારફતે લડયા, પણ ગુજરાતી સેનેટરોને યુનિવર્સિટીમાં બોલતી વખતે સગવડ કરી આપવાનો જ એ ઠરાવનો આશય હતો તેથી અન્તે, બહુમતી નરસિંહરાવભાઈની વિરુદ્ધ ગઈ. એ પ્રસંગ, લેટિન અને ગ્રીક માટે શાખાદોર અને આતોઈએ યજ્ઞાવેશાં યુદ્ધ સાંભરી આવે એવો હતો.

પરિષદમાં બધું મળીને ચૌદ ઠરાવો પસાર થયા હતા બીજે દિવસે પહેલા ચાર ઠરાવ પસાર થયા તેમાં ચોથો પરિષદમંડળગંધારણના આહમા વિભાગની મંજુરીનો હતો. એ પસાર થઇ ગયો એટલે હવે રા. રા. લક્ષ્મણભાઈ સામગ્રદાસ તથા પ્રો. બળવંતરાય દેકાર પરિષદ ભેડોળ કમિટીની ઉત્તરદિક્ષા કરી શકશે. ત્રીજે દિવસે ઠરાવો મુકતા પહેલાં હાસ્ય અને સંધિના ચિદ્રૂપ એવ વસ્તુધારી સર પ્રભાકર પટ્ટણી પરિષદમાં દાખલ થયા આવતાંની સાથે, એમણે ઇસ્મારતથી પોતાના અને સર મનુભાઈના સરોરતી સરખામણી કરી પરિષદનું મન દરણ કરી લીધું. પછી રા. રાયચુરાએ ખાસ એમને જ માટે 'છેલણ બીબીયા'નું લોકગીત (!) ગાયું, તે પછી સાન જણુની ચૂંટણી કરવાનો પાંચમો ઠરાવ મુકાયો ને પરિષદે પોતાનું પોત પ્રકારયું. સાહિત્યપરિષદ રાજકીયપરિષદ સમા. જની ગઈ. ગુજરાત મહાગુજરાત ને અતિગુજરાત એવા કચ્છના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાવા જોઇએ એવી સૂચનાઓ થઇ. નામો પર નામો આવવા લાગ્યાં. 'સલામાં અશાંતિ' જનાઈ રહી. સર પ્રભાકરે ખૂબીથી તોડ કાઢ્યો કે પ્રમુખ સાહેબ સર્વાનુમતે ચૂંટાયલા છે તે નીમે તે નામો સર્વાનુમતે પસાર કરવાં. એમણે પરિષદની પ્રતિનિધિરૂપ વિવિધમતિનાં સૂચવેલાં નામોને બદલે પરિષદે સૂચવેલાં નામોમાંથી જ પસંદગી કરી. હાલ જનમંડળનું માનસ સાહિત્યના વિકાસને પ્રતિદૂળ નથી એ આનંદની વાત છે પરંતુ જે અભિતય ચેતન આપણા સાહિત્યમાં વ્યક્ત થાય એમ આપણે ધૃષ્ટીએ છીએ તે આવી ચૂંટણીમાંથી પ્રગટ થવાનું નથી એ લોકોને શી રીતે સમજાવવું ? ખરા મુદ્દાનાં જે ઠરાવો તે પછીથી આવ્યા પણ તે તરફ પરિષદનું લક્ષ નહોતું. સાતમો ઠરાવ નવી ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે મદકાર સાધવા જાળનનો હતો. આહમા ઠરાવના પ્રસ્તાવક પ્રો. બળવંતરાય દેકાર હતા પણ એઓ કોણ જાણે કેમ ત્રીજે દિવસે પુણે આજ્યા ગયા હતા રા. નરસિંહરાવે ગુજરાતીને દીનેજના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવાનો ઠરાવ મુક્યો. વખત થોડો હોવાથી આ એ અગત્યના ઠરાવો - પસાર થયા બાદ બહુખખરા ઠરાવો પ્રમુખ-સ્થાનેથી જ મુકી દેવામાં આવ્યા હતા. રા. કનૈયાલાલે એમની ઝમકદાર કૈશીમાં 'છેલ્લે આભારદર્શન કીધું ને પછી પરિષદ ખરખાસ થઈ.

ગંભીર મુખે ખુરશી પર બેસી રહી બેવડું કામ કરનાર ન્યાયમૂર્તિ કૃષ્ણલાલભાઈથી માંડીને, પ્રસન્ન વંદને પરિષદ મંડપમાં સતત દોડનાર વેગમૂર્તિ દયાશંકરભાઈ સુધી, દરેક કાર્યવાહકે આહમી પરિષદ પાંચ ઉતારવામાં પાછી પાતી નહોતી કરી. સ્વયંસેવકોના સરદાર દયાશંકરભાઈને તો મુવર્ણવેડક મળવો જોઈએ. પાંચમી સાહિત્ય પરિષદમાં એ મરદારીનાં મીઠા હાવા મેં લીધા છે તેથી મજાજનો ને ગ્રન્થારીઓના સખાટા સાંભળનાર એ ભાઈ તરફ મને પક્ષપાત થાય એ આભાગિક છે.

ત્રીજે દિવસે સાંજે અતિથિઓના સ્વાગતાર્થે સ્વાગતસમિતિના પ્રમુ...અર ના ! વ્યવસ્થાપક સમિતિના પ્રમુખ તરફથી વનિતાધિમામત્ત ચોળાનમાં એક રોડસંમેલન રાખવામાં આવ્યું

હનું. ત્યાં સરસ્વતી સેવકો ઉપરાંત, કળા અને સાહિત્યના અભ્યાસથી હૃદય પોષ્યું પડી જશે એવી શ્રીકૃષ્ણ પરિપદમાં નહિ આવનાર અનેક શ્રીપૂજકો અને સત્તાપૂજકો પધાર્યા હતા. ગદ્યાનો કાર્યક્રમ અચ્છી રીતે ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. 'હંદગીનાં એર કોઈ માવશે નહીં.' એમ છેલા ગરબાની છેલ્લી લીંટી હતી. એ ગાનારી ચતુર આર્યમહિલાઓ વિવિધમિતિમાં તો હાજર નહોતી ત્યારે કાને અનુસરીને એ ગાઈ હશે ?

ત્યારે એકંદરે પરિપદની છેલ્લી બેઠક કેવી હતી ? એમાં પહેલી બેઠકની સરળતા, બીજીની નિર્દોષતા, ત્રીજીની ગાનપિયાસ, ચોથીની સુદરતા, પાંચમીની રસિકતા, છઠ્ઠીની ભવ્યતાને સાતમીની વિનયશીલતા ન હોતી. પણ એ બધામાં ન હનું એવું કંઈક મુંઝાઈમાં હતું ને તે ઊભરાતું ચેતન. એ ઊભરાતા ચેતનના ક્ષણરૂપે પરિપદ મુંદરીએ પરિપદ મંથનરૂપી બાળકને જન્મ આપ્યો છે. એ બાળકનું જીવન પ્રગતિમય, ધ્યેય ઉન્નતિમય ને કાર્ય પ્રગતિમય અને તે સારુ ગુન્દરાતે એને હૃદયપૂર્વક પોષણ આપતું જોઈએ. ડૉ. કેતકરે માત્ર મરાઠી જ્ઞાનકોશની યોજના અમલમાં મૂકી તેમાં ૩૮ ચાર લાખનો ખર્ચ થયેલ ગુન્દરાતીઓ આર્થિક સદાય આપે તો મદાસલા જેમ દિંદની રાષ્ટ્રીય આદિમતાનું કેન્દ્રસ્થાન બન્યું છે તેમ પરિપદમંથન ગુન્દરાતની સાંસ્કારિક અસ્થિતાનું કેન્દ્રસ્થાન બની રહેશે.

વ્યોમેશચંદ્ર જનાર્દન પાંકજી

લો ક ચ ર્થો

[આ માસિકના વાચકોને અને ગૃહસતતા જીવનમાં રસ લેનાર શ્રીકૃષ્ણોને અમે વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ જ્યારે ધોતપોતાના રથાવના લોકજીવનની સુખગાણુ માદિની આપા અગાસ પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી નવજીવો વ્યવસ્થા અને ગોઠસ સાગરી એવી માદિતો આ વિભાગમાં આપણ પ્રયત્ન કરીશું. ત'ત્રી]

તન્ત્રી મહાશય.

પાતાં ગોઠવવાનો આપનો આદેશ મળ્યા. આપ લખો છ કે રત્નઓ છે એટલે જરૂર લખી સકાશે. હા, રત્નઓ છે પણ એ સુખદથી કહી શકાય એટલો અવકાસ નથી. અલીઆ પણ પ્રકૃતિનાં જન્મરૂપે આવે ગમ છે. પણ એ રત્નજ્ઞાં રત્ના કે રત્ના પ્રાપ્ત કરવા લખવો નથી; કારણ કે વચમાં ચાર દિવસ પ્રકૃતિ ન આપ્યાં એટલે સંપૂર્ણ ઉચિત કાલથી- અને આ કાલ દુર્વિસ્તારની પ્રકૃતિનો એટલે કે સાપમાં પરિવર્તન પામે એવા દાય છે એ આપ રવાનુબદથી લખો છો-એક પ્રેક્ષકાગ્રાના પ્રમાદના કારણે સમગ્ર પ્રેક્ષકો દુર્ગાચાર્ણ ભરમ કરવાના સંકાપો થયા. આ ઉપરાંત ફેટલાક તો વનમાં આવ્યા હોવાથી અને વન બને નાનગનમાં જન્મ જન્મ દેવતાથી એવી સંકલિપનિષાં એટલો અગા કાકાક નવો છે-

પણ તન્ત્રીજી, વાર્તાને સ્થાને આપ જેને વાર્તાનું અથવા કલાનું ઉપાદાન કહે છે તે લોકવૃત્ત કે લોકજીવનના અનુભવોમાંથી કોઈક મોકલું તો ન આવશે? પણ આપ આ ઉપરથી એમ ન કહી શેશે કે હું આ લોકવૃત્તિરૂપી ઉપાદાન અને તેમાંથી નિર્માણ થતાં કલા અને સાહિત્યને સરખાં ગણું છું. નહિ, હું એટલા પૂરતો તો સાહિત્યકાર, કલાપક્ષપાતી છું- પછી ભલેને મારી સાહિત્યકૃતિઓ વ્યૂતી હોય, નિર્માણ હોય, અને તમારા જેવા કોઈ સચિ-વાળાને સાહિત્ય નામને પણ યોગ્ય ન લાગતી હોય! એક પત્થર કે ખડક અને મૂર્તિ કે સ્થાપત્યમાં જેટલો તફાવત છે, રંગના કાદવ અને ચિત્રમાં જેટલો તફાવત છે, સ્વરેના સમુદાયમાં અને સંગીતમાં જેટલો તફાવત છે મનના ભાવો અને તેમને વર્તનમાં મૂકવામાં જેટલો તફાવત છે તેટલો લોકવૃત્ત-લોકજીવન આદિમાં અને સાહિત્યમાં છે. પણ સાહેબ, મારે જણાવવું જોઈએ કે જ્યારે ઉપાદાન-વસ્તુસામગ્રી-કલાના રૂપમાં મૂકાય છે ત્યારે એનો ઉપયોગ એકસ થઈ જાય છે, પરિમિત થઈ જાય છે અને ઉપાદાનને એના મૂળ રૂપમાં રાખી આપવાથી સૌ કોઈ પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે ઉપયોગ કરી શકે છે. કલા થઈ એટલે એનું પરમ પ્રયોજન આનંદસંવેદન. હું જાણું છું કે શ્લોકો એનો વિવિધ ઉપયોગ કરે છે અને કરશે. દા. ત. કેટલાક શ્લોકો કલા સાથે ધર્મનો વ્યભિચાર ક્યો પિના રહી શકતા જ નથી. તમે જાણો છો કે હું પોતે ધર્મને કલા કરતાં અગ્ર-સ્થાન આપું છું; પણ મને એ વ્યભિચાર ઉપદક્ષનીય લાગે છે. હું તો મુંદર મૂર્તિ જોઈ આનંદમાં જ ગરકાય થઈ શકું છું-અને એટલા માટે જ, હું તમને ખાતરીમાં જણાવી દઉં કે, હું મંદિરોમાં જાઉં છું-પણ મને ધાર્મિક ભક્તિથી ઉપાસના કરવાનું સુઝતું નથી. પણ આપણા શ્લોકો તો ભક્તિ કરી એને અદ્વય-જેવાને અયોગ્ય એ અર્થમાં-કરી નાખે છે. તમે અથવા તમારા તન્ત્રી મંડળમાંથી કોઈ કહેશે ‘પણ એ મૂર્તિઓ મૂળ ભક્તિની ઉપા-સનાના પ્રયોજન માટે નિર્માણ થઈ છે.’ હું એમની સાથે ચર્ચા નહિ કરું. ભક્તિ, કલા અને એ બધી વૃત્તિઓ એક ચૈતન્ય વૃત્તિના અવયવો છે-અથવા યોગદર્શન કહે છે તે પ્રમાણે ચિત્તની વૃત્તિઓ છે અને તેમની વચ્ચે અવયવ-અવયવીનો સંબંધ છે; આથી આ બધી વૃત્તિઓ એક બીજામાં એકત્રિત છે, અને તેમનો ભેદ અને વિવેક એ વિકલ્પન-વ્યાપારનું-પૃથક્કરણનું-analytical abstractionનું પરિણામ છે. અને ચિત્તનું સ્વભાવ જેમ વધતું જાય છે તેમ તેમ આ પ્રત્યેક અવયવનો ભેદ વધારે સ્પષ્ટ થતો જાય છે. હાથ, પગ, આંખ આદિ શરીરના અવયવો છે, સમગ્ર શરીરનું સમગ્ર પ્રયોજન સાથે છે અને દરેકમાં શરીરત્વ છે એ રીતે એક-બીજાપણું છે, અને છતાં પ્રત્યેક ભિન્ન દેખાય છે, તેમની પ્રવૃત્તિ ભિન્ન દેખાય છે, અને હાથ હાથે ત્યારે હાથની પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે અને પગ સાથે ત્યારે પગની કહેવાય છે. એ રીતે ચિત્તની વૃત્તિઓમાં છે. જાગૃક જેમ શરીરના અવયવોનું હાલનચાલન પ્રત્યેકના પૃથક્ ભાન વિના કરે છે-આ હું હાથ હલાવું છું, પગ ચલાવું છું છતાં ભાન વિના, ઓષધવૃત્તિથી આપ્તા શરીરના જ હાલનચાલનનું તેને ભાન હોય છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર બધા અવયવોનું પૃથક્ ભાન નહિ હોવાથી જે અવયવે પ્રધાનપદે લક્ષ્ય ખેંચ્યું હોય એની જ

પ્રવૃત્તિ માને છે. પણ પૃથક્ જ્ઞાનવાળા મોટા કહી શકશે કે આ હાથની પ્રવૃત્તિ છે, પગની પ્રવૃત્તિ છે ઇત્યાદિ. તેમ ચિત્તના વ્યાપારોમાં પણ છે; શરીર કરતાં તે વધારે મોટા પ્રમાણમાં. ચિત્તવૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ-તેમના પૃથક્ વ્યાપારો ઉપરથી-, એ ઘણા વિકસિત અને સ્વ-ભાનની ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચેલા ચિત્તને શક્ય છે. તેમાં એ ખાસ કરીને ચિત્તની ભિન્નભિન્ન વૃત્તિઓનાં પ્રવર્તનો તે તે વૃત્તિઓનાં તે છે એ સ્પષ્ટ રીતે સમજવું ઘણું કઠિન છે અને તેથી ઘણીવાર એક વૃત્તિનાં પ્રવર્તનોનો આરોપ બીજી ઉપર-થઈ જાય છે. વ્યક્તિગત ચિત્ત-માં આ વસ્તુસ્થિતિ છે એમ મને લાગે છે. હવે જે વ્યક્તિના વિકાસવાદને અને સમગ્ર પ્રગતના ચિત્તના વિકાસને કાંતની દૃષ્ટિએ, ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ સરખાં ગણીએ-આ હજી સુધી કેવળ તર્ક છે, નિર્ણય નથી-તો એમ કહેવાય-કે સંસ્કૃતિના પ્રારંભના યુગોમાં પ્રગતની ચૈતન્ય વૃત્તિઓ પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રવર્તતી પણ તેઓનું પૃથક્કરણ ભાન સ્પષ્ટ ચૈતન્યથી થએલું નહિ હોય અને ખાસ કરીને એક વૃત્તિનાં પરિણામોનો બીજા ઉપર આરોપ થઈ જતો હશે. અને આ રીતે આપણે આજે જેમ કલાવૃત્તિ અને ભક્તિવૃત્તિનો ભેદ ગણી એકને કલાની કૃતિઓ કહીએ અને બીજાને ભક્તિની કૃતિઓ કહીએ-પ્રધાન-ગૌણની દૃષ્ટિએ જ, કારણ કે આત્મનૈતિક ભેદ સ્વભાવથી જ અશક્ય છે-તેમ એ પ્રાચીન વૃક્ષાનાઓમાં ભેદ ન થતો હોય. ધર્મવૃત્તિ અથવા ભક્તિવૃત્તિ પ્રધાનયુગમાં ચૈતન્યની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ એને નામે જ મટે. આ દૃષ્ટિથી વિચારતાં મને લાગે છે કે ભક્તિ એ મૂર્તિઓ અને મંદિરો ધર્મને બદલે થયાં હોય-મને તો એ કલાવૃત્તિનાં જ પરિણામો લાગે છે; મારે હું તો તેમાં કલાનો આનંદ જ અનુભવું છું.

પણ વાન જનુ આંટ ચઢી. હું કહેવા એમ માણું છું કે ઉપાદાન પ્રમાણમાં અવિશિષ્ટ સ્વરૂપનું હોવાથી દરેક જગત પોતાના પ્રયોજન પ્રમાણે એને વિશિષ્ટરૂપ આપી ઉપયોગ કે ઉપયોગ કરી શકે. ઉપાદાનને કલાનું વિશિષ્ટ રૂપ મળી ગયા પછી એનો એ રીતે જ ઉપ-યોગ થઈ શકે-બીજી કંઈ રીતે ઉપયોગ કરે એ એ વસ્તુને અનુગતી રીતે વાપરી કહેવાય. મારે જે હું આપને શોકહવનના અનુભવો મોકલાવું તો તેને 'પ્રસ્થાન'ના વાચકો-નેમને જે કંટાળો ન આવે તો-સૌ પોતપોતાની દૃષ્ટિ પ્રમાણે ઉપયોગ કરી શકે.

રંગનો તે અપર્યાપ્ત લાંબો છે. પણ કામ અધૂરાં રહેતા હોવાથી તેનો મોટો ભાગ અને તેટલાં પૂરાં કરવા માલ્યે; એટલે જે દિવસે એ કામ બંધ કરી રંગઓમાં જતાનો વિચાર કર્યો તેની સાંજથી હું મારી વાન સર કડું છું. આપણે બધે સાથે દત્તા. -દત્ત તે કિંમત પરણવાના દત્તા. એ જાણ કરીથી લગ કરના દત્તા. આપણે તો આનંદ કરવા ગયા દત્તા. આટલે કોઈ લાગમાં આવે તો એને માફ ન લાગે એ રીતે બનાવવો અને હસવું અને હસાવવું એ હેતુ દત્તો. ફરીથી લગ કરવું એ કાંઈ આનંદનો પ્રસંગ નથી; એ તો હવનની વડફટીવાળ પટ્ટી કરવા મારે છે હતાદિ વિગતો તો આપણે કરેલા; અને હતાં આપણે ગયેલા. હું આ મારે આવેલાં ? એક તો-લાઠ આપણા મિત્ર; અને દત્ત જે કાંઈ કરતા દત્તા તે નીખાલસપણે અને નમારા કેટલાક સાર્વજનિક દેખાતા દમલ વિના કરતા દત્તા. 'હું હંદીશવર વિષુદ્ધ રહી શકું એમ નથી મારે મારે પરણું' એમ એ. બેટામોઝાને ખટુ વિચાર કરતો નથી. 'આપણે જાણીએ છીએ કે-દત્ત

તમારા સાક્ષરોની જેમ ત્રાગણીઓથી ખેંચાઈ ગયે એવા નથી. જતાં એમની પ્રથમ સ્ત્રીને કાઢે તમારા લાગણીમાંદા રસિકો સહન કરે છે તેના કરતાં ખૂબ વધારે સહન કર્યું હતું; અને સ્ત્રીની અને પોતાની સ્વતંત્રતા ઉપર કોઈનો દાબ નહતો રચીકર્યો. એ પોતે પ્રથમ સ્ત્રી ઉપર લાવવિહીન છે એમ નહિ પણ પોતાની શક્તિનું એમને માપ છે. એટલે ઘેઘાં કહાડી આજીવનિસ્થિતિને પણ થયા કરતાં આનંદથી વિચાર કરી સમાજના ચાલના ધારણે કામ કરી લીધું. અંદીઆ મને તમે કરેલી એક મરકરી યાદ આવે છે.—સાક્ષરની પત્ની પૂજારી ગયાં. એમણે એની પછવાડે એક ગ્રીન લખ્યું તેમાં સ્વર્ગના દેવેમાં પોતાની પત્નીને સંભાળવાનું કહ્યું. પણ થોડા વખત પછી એ સાક્ષરથી ફરી પડવાની ખબર આવી—એટલે તમે કહ્યું “—ભાઈએ હીક કહ્યું. કશ્ચરને એમણે—”તારીને સંભાળવા કહ્યું અને પોતે અંદીઆ કશ્ચરની—ગૌરીને સંભાળી લેશે.” આવે. ઉપદાસ નમે આમનો નહિ કરી શકે; કારણ કે એ પોતે ગીનો લખના નથી એટલું જ નહિ પણ કાવ્યો કે ગીતો સમજના નથી અને સમજવાની દરકારે કરના નથી.

—દાસે લોકસ્થિતિને રચીકારી પેલનું પ્રયોજન સાધ્યું. પણ આ લોકસ્થિતિ કેટલી નિર્દય, મરકાગિતાવિહીન છે. પત્નીનો મંદ જગતી હં.ય ત્યાં આંતરાની વાત થાય અને જ્ઞાનનાં બીનાં લુગમાં સુકયાં ન હં.ય! ત્યાં સગામ થાય. મને કાગે છે આવી વસ્તુ-સ્થિતિ એ આજણી ધર્મપ્રધાન આર્યસંસ્કૃતિમાં જ સંભવી શકે. આ રીવાજનો દુનિયામાં જોડો નથી. તમે કહેશો કે એમાં આર્યસંસ્કૃતિને શું ? એને ને આને શું લેવા દેવા ! હું આપને એટલું જ કહું છું કે આજ જાણો છોકે આર્યસંસ્કૃતિને વિશે મને માન છે, ભક્તિ છે. પણ જો એનું ચેતન્ય વિગ્રિષ્ટ છે તો એની જડતા અદિનીય છે. પર્યુચ્યવસ્થા ઉપરથી ઉભું થએલું આપણું આજનું જાતિયધારણ, અભગવવા અને વટજાવવાના લયમાં ધર્મની પરાકાષ્ટા, જન્મ ઉપર ઉચ્ચતનું અભિમાન આદિ તો હિન્દુધર્મમાં અને આર્યસંસ્કૃતિમાંથી જ જન્મી શકે ! જેમાંથી એ જન્મે તેમાંથી હાલ પ્રચલિત પુરુષપુત્રર્થકનો રીવાજ જન્મે એ જન્મને નવાઈની વાત નથી. હિન્દુધર્મ તો માણસોને ત્રાગરેપની ત્રાગણીઓથી—અને ત્રાગણી માત્રથી અનીત થવાનું કહે છે ને ! હીક, ત્યારે માણસને પરણ્યા વિના ન જ આવે તો પછી પત્ની હમણાં મરી ગઈ છે હતાદિ અપ્રવૃત્ત વિચારો અને ત્રાગણીઓથી શા માટે શુદ્ધિની નિર્મળતાને કશ્ચિન થવા દેવી ! હિન્દુધર્મ નિર્વિકાર થઈ કશ્ચરને કે મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવા ઉપદેશ કરતો હશે પણ હિન્દુઓ તો નિર્વિકાર થઈ વિકારોને અથવા વિષયોને એટલે કે કામને અને અર્થને જ લેવે છે અને એમાં હિન્દુ ધર્મની વિશાળનામાંથી અને વિપુલનામાંથી રોકો પણ મેળવી શકે છે ! અરજુ.

આહું બહેનના હાથના સાથે એને પરણાવવા નવાર થાવ જ્યાં દના. એટલે આધુ પરિસ્થિતિમાં તમારે અને મારે જાણેને સ્વીકારવું પડ્યું કે કીક સંબંધ થયો. પુરુષ અનાદ્યતં પુણ્ય કિસલયમત્તનં કરરુદ્ધઃ અણુમુવેશા કૂતની અને નખંથી નદિ તોડાએશઃ કિસલયની થાંડા કરે અને તે જ ગેજવતા પ્રાપ્ત કરે, પાણુ સ્ત્રીને એ વસ્તુનો વિચાર જ ન કરવાનો હોય !

૫૪૫--બાઈ પોતાની કન્યા મારે આ આદર્શ સામવવા કેટલું બધું મદન કરે છે. તેમને મારા શદસ્પષ્ટ નમસ્કાર હો. એવામાં જ હું દિન્દુઓના પુનરુદ્ધારની આશા ગળી શકું છું.

પછી બીજો દિવસે હું ગયો મારે મામ. અમારું મામ નમં જાણે છે ને કે જૂના વખતના વેપારકિંચોય મારે પ્રસિદ્ધ હતું. પાણુ દાત્ત તો વેપાર સર્વથા નષ્ટ થઈ ગયો છે, દરદ બાંધણીનો ઉદ્યોગ ભાવસાર અને ખર્ચીઓના દાથે માલે છે. પાણુ વાણીઆ તો બધા ખ્દાર જ રહે છે. સમગ્રાળામાં મામમાં આવે છે, કારણ કે અમારી નાનના સ્ત્રીવાજ પ્રમાણે સ્ત્રી તો મામમાં જ કરવું પડે. પાણુ વણાખરા સાંભો વખત ખ્દાર રહે એટલે ખેડવાના જમાનામાં એક નાનના અને મામના માણસો જેમ એકબીજાથી પરિચિત હોય તેવી સ્થિતિ દાત રહી નથી. હું તો ધાણુ સ્ત્રીપુરુષોને એળખું જ નહિ, એટલે એક દિવસે મેં મારા એક મિત્રને સમજા કરી 'અરસા, દવે આપણા મામમાં જોઈ'ઠ જોઈ 'કાંયો કોણ ?' નવાર કરવાની જરૂર છે'. તેણે પાણુ દા પારી કારણ કે તે પાણુ પાંચ ૭ વરસે ક્રાન્સથી દગણું જ આપ્યાં દનો. અને પછી તો કોઈ અનુભવમાં સ્ત્રી કે પુરુષ જોઈએ એટલે એક બીજાને જોઈ'ઠ જોઈ ૫૭૫ જ જઈએ. મેં પ્રથમ મારા પૂર્વાને જોઈ'ઠ જોઈ તરીકે એળખાવ્યા દના.

મને વિચાર થતા કે આપા વતનનો, આવી નાતનો શો અર્થ ? દવે એ શું પ્રયોજન નાથે છે ? આપણે મુંબાઈને પંદેશીઓની નગરી કહીએ છીએ કારણ કે તે કોઈનું વતન નહિ; પણ જા. અમારું મામ કોનું વતન ? અમદાવાદથી શરૂ કરી દિન્દુરથાનની ચારે દિશામાં અમારા મામના વેપારીઓ રહે છે એટલું જ નહિ પણ મામની વસતીના પ્રમાણમાં મરોપમાં એમાં કીક સંખ્યા રહે છે. અને પંદેશીથી આવેલા બધાએ આદ્યજાતી રહે; કેટલાક સાદે કમાએશા હોય એ મેંકરી મોરી દવેશીઓ અંધ.વે જેમાં પાંચ વરસમાં સરેરાશ પાંચ માસ પાણુ ભાંગે જ સંવેશનું હોય ! બીજા કેટલાક વનવનવના કામ કરી આપ્યા હોય, પણ બધાએ પોતાની કરેશા જ ખર્ચાશા રહે અને આપણે ત્યાં આવતી નથી સંસ્કૃતિની જેમ પોતાનીશા એકરનું કૃષ્ણપાણું દાંડવતો પ્રાપ્ત કરના હોય. અને આ રિવસોમાં બીજા દિવસોએ આપ્યા ઉત્તર જેવા કાગળ : મામમં - ખર્ચી વસ્તુઓના ભાવ અમદાવાદ જેટલા જ થઈ જાય. કૃષ્ણ-એ અને અરી આને શરૂ મરૂ. મારા જેવા મોઝા ઉનારને નો કૃષ્ણ મરૂ પાણુ નહિ. શાકનું પાણુ એમ જ અને વાણીના એક બેડના અમદાવાદની જેમ બે પેડા. આ વેપાર વિવાના વેપારીઓના મામની સ્થિતિ જોઈ મને એમ થયું કે આપણા મામમાંઓનો અને નાનાં પુરોનો પ્રશ્ન આપણે શરૂમાં રહેનારા કષ્ટીએ છીએ તેના કરના વધારે ગંભીર અને મુંઝવાએશો છે. મને ઝામે છે આપણા ઉપર ધર્મ આવતી નથી પરિસ્થિતિને ઉપારી આંખે

નહિ જોઈએ, તે પ્રમાણે આપણા જીવનમાં રીતરીવાજોમાં ફેરફાર નહિ કરીએ, તો તે આપણને ચગદી નાખશે.

અને આ અમારી નાત. આ નાતમાં જ અમારે અમારી છોકરીઓ માટે વર શોધવાના. એમાંથી જ અમારે કન્યાઓ લેવાની. હું જ્યારે જ્યારે વતન આવું છું ત્યારે નાતની સંસ્થાનું અને તેટલું નિરીક્ષણ કરું છું અને એની ઐતિહાસિક સ્થિતિઓ સાથે સરખાવું છું. અને આજે આપણા જીવનની કદ જરૂરીઆતો પૂરી પાડે છે કે તે હજી જીવે છે તેના વિચાર કરું છું. હું સાધારણ રીતે એમ માનું છું—અપવાદ માટે અવકાશ રાખીને—કે જે સંસ્થાઓ જીવનની કાંઈ પણ જરૂરીઆતો પૂરી પાડતી નથી તે એની મેળે જ શ્રમ થઈ ગય છે. જીવનની જરૂરીઆતો એટલે કે જનનાના મોટા ભાગની જરૂરીઆતો—શ્રીમજરૂરી રીતે આગળ વધેલા તમારા જેવા આમુક શીલમુક સુધારકની જરૂરીઆતો નહિ. હું વિચારું છું ‘તો આ અમારી નાત અમારા આ બધા સાધ્યોની શી જરૂરીઆતો પૂરી પાડે છે?’ તેઓ એમનો ધંધોરોજગાર નાત વિના કરી શકે અને કરે છે, એટલે ગુજરાત માટે નાતની જરૂર નથી; જો કે પહેલાં એ સાથે પણ સંબંધ હતો. પણ માણસની ભૂખ શમે એટલે કામચૂત્તિ પેદા થાય અને એ વ્યવસ્થિત રીતે સંતોષવાના સાધનો સમાજે પૂરા પાડવા જોઈએ. હું તમને જણાવી દઉં કે અહીંયા વ્યવસ્થિતતાથી મોટે ભાગે લગ્ન વિધેના અર્થ વગરના તમારા ક્ષેત્રોના વિચારોનો વિચાર કરતો નથી. જેમ ચોખ્ખો, પંચે એવો, રાગ ઉત્પન્ન ન કરે એવો ખોરાક ભૂખ શમાવવા આવશ્યક છે તેમ જ કામચૂત્તિ સંતોષવાને ચોખ્ખો, નલાવી શકાય એવો, અને રાગ ઉત્પન્ન ન કરે એવો વ્યવહાર આવશ્યક છે. અહીંયા વ્યવસ્થિતતાથી આટલો જ અર્થ સ્વીકારશો, તમારા આધ્યાત્મિક અને હૃદયી ભૂમિકાએ ઉડતા જીવને આધાત પહોંચે તો ક્ષમા કરશો. સમાજ જે કાંઈ ગોઠવણ કરે તેમાં જેમ દરેક માણસને ખાવા, મળે એની સંભાળ રાખવી પડે તેમ દરેક યુરુપને એક સ્ત્રી મળે અથવા તમને ગમે તો દરેક સ્ત્રીને પુરુષ મળે એની સંભાળ રાખવી જરૂરની છે. જેને ન ખાવું હોય તે ન ખાય, જેને ન પરણવું હોય તે ન પરણે. તેમને મુખારકબાદી. હવે આ કેવી રીતે જની શકે? મને લાગે છે લગ્નની બાબતમાં ઇકાનો-મોક્સના ફી ટૂકનો સિદ્ધાંત લાગુ પાડો તો ઘણા માણસો કુંવારા રહી ગય, શ્રીમંતોના જ-નના આજે છે એનાથીએ મોટાં થઈ ગય; એટલું જ નહિ પણ ઘણી છોકરીઓ હાથે મારે ચઢી ગય. ‘શી રીતે?’ તમે પૂછશો. આજકાલ દરેક છોકરીના માખાપને, તેમ જ ન્યાં મોટી ઉમ્મરે લગ્ન થાય છે ત્યાં છોકરીને પણ, શ્રીમંત ઘણી જોઈએ. આ પહેલી શરત પૂરી પડે પછી પાછો તે લણેલો હોય તો સાફ એમ પણ ઈચ્છા થાય; અને પછી બીજી ગોણું સગવડો શોધાય. હવે સાધારણ માણસની માહોતીમાં આવતા કાંઈ પણ મોટામાં મોટા ક્ષેત્રમાં ખાવા માણસો કેટલા મળે? બધાએ એવાએને મેળવવા ઝૂરે. પરિણામ તમે કંઈપણ શકો. શ્રીમંતો મોટા ભાગે શ્રીમંતો સાથે વ્યવહાર કરે, લણેલાઓ શ્રીમંતો અને લણેલાઓ સાથે વ્યવહાર કરે; આ બન્નેમાં મધ્યમ અને અધમ સ્થિતિવાળો પણ પોતાથી હયા સાથે વ્યવહાર કરવા પ્રયત્ન કરે. પરિણામે સામાન્ય સ્થિતિના માણસોને ચોગ્ય વધે સ્ત્રી ન મળે, મળે તો પણ જીવન બગડી ગયા પછી, શિથિલ થઈ ગયા પછી, અસંતુષ્ટ કચરો. હવે સાહેબ મેં આ અમારી નાતમાં એક ખૂણી જોઈ.—ચંદની સંગ્રાહ અને લગ્ન થયાં. ખગર સાંભળી અમે બધા પહેલાં ખૂબ ચીંમ્યા અને કન્યાનાં બાંધને

કેટલાકે ચાર પાંચ આપવાની. કેટલાકે ચરરીઆઓ કહ્યું 'આમ કરવું તું તો કંઈ પીની કેમ ન કરી?' ઝાંઝાઓએ કહ્યું 'કાગરો દેઈ કંઈ ગયો.' આ બનાવ ચાર પાંચ વરસ ઉપર બનેલો. હું પણ તે વખતે બહુ ત્રીશએલો. પણ આજે મેં એ બાઈને લેઈ. તે સંપૂર્ણ એંતુષ હતી. બે છોકરીની મા હતી. તેનું કંઈ ઉતરી ગયું હતું, અને જરા આશ્ચર્ય થઈ ગઈ હતી! પણ તમારા સંસ્કારીઓના ઘેરે પણ આમ નથી બનતું! મને વિચાર થયો લે કન્યાને ખદાર આપવાનો રીવાજ હોત તો જરૂર—ચંદનો આ કન્યા ન મળત. પણ બીચારા—ચંદનો મુદ્દલ વિચાર જ નહિ કરવાનો? એ શી રીતે બહારગારી રહે? એ માણસને બીજાને અને પોતાને દેશન કરતો અટકાવવો હોય તો આ સિવાય બીજું શું થઈ શકે? મને લાગ્યું કે આ અમારી બેવડું નાનની સંસ્થા હંમે છે તેનું આ કારણ છે. તે બંને ત્યાં મુખી દરેકને કન્યા લાવી આપે છે. અને યાગીવાર તો શ્રીમંતોને ગરીબોને—મોટે ભાગે કેળવાએલા ગરીબોને—કન્યા આપવાની ફરજ પડે છે અને એ રીતે *lorelling* કીક થાય છે. પણ તમે કહેશો આ અથા કરે વિચારો છે, છોકરીની દષ્ટિએ. હશે. હું મારી છોકરીઓને ખદાર આપવા તૈયાર થાઉં તો બેનારા લોકોએ એટલા મળે, પણ જ્યાં મુખી આ કમજામત નાનની સંસ્થા દેવાન છે ત્યાં મુખી માથા છોકરા તો ફંધાર જ રહે. તમારા મુધારેકો અથા દંભી છે. તેઓએ તો જૂની નાનો કરના વધારે સાંકડા મોળો આંધ્યો છે. એમને તો વર પોતાની નાનનો, પોતાના જેટલો પ્રતિષ્ઠિત, અને વળી વધારેમાં વિશ્વાસન જઈ આવેલો લોકોએ. નહિ તો છોકરી કુળી થાય! એટલે આવા દંભી લોકોના વચનોથી છેતરાઈ કોઈ બે પોતાની કન્યાઓ નાત ખદાર આપે તો નાતવાળા એના છોકરાને કન્યા ન આપે અને પેલા મુધારેકો ઉચ્ચતર સંસ્કૃતિવાળા હોઈ એનો ભાવ શા માટે પૂછે? બીચારાની દશા થાય! મુધારો કરવો એ શ્રીમંતોનું કામ છે.

પણ આ ઉપરથી તમે એમ ન માનશો કે હું આ કુટ નાનની સંસ્થાનું સમર્થન કરનારો છું. હું તો એટલું જ કહું છું કે જેમ-જ્યાં મુખી બિલ સિલ રાખે પોતાને એક બીજાથી કન્યા ત્રીસ માનનારા દલાન છે ત્યાં મુખી નિર્મયોદ કી ટેક કોઈ પણ રાષ્ટ્રને રાખવો પાડવો નહિ, તેમ જ્યાં મુખી સિન્દુરયાનમાં નાનો છે ત્યાં મુખી સમીતી બાળનમાં નિર્મયોદ વ્યવહાર કરવો દાનિકારક છે. પણ હું તો તમે જાણો છો ને કે રાષ્ટ્રો તોડી એક માનવજાતનું નગર સ્થાપવાની તરફેણમાં છું. એ જ પ્રમાણે એકી સાથે નાનો તોડી નાખવાના પક્ષનો છું. પણ એ બંને કેમ એની જ શુંચમાં છું. એ નાનના સંસ્કારો સિન્દુર-ઓમાંથી કેરી રીતે તુરે? મુધારાની વાને; કરનારાઓને પણ પોતાથી દલકી નાનના ગણાતા તરફ કેટલી મૂગ હોય છે? તમે નામર દોઈ એ બરાબર ગ્રમજી શકશો પણ એ સંસ્કારો તોડવા જ પડશે. આજે અર્ધીઆ હું એ જોઉં છું કે આ અમારી નાત કન્યાઓનું *even distribution* કરે હે એ એની નાસાવક દલાતીનું એક કારણ છે. પણ આ બધું કેટલા પ્રાણના, હવનના બોલે. આ નાનની અવરધાથી સિન્દુ કેમ સૌથી વધારે જીવી છે અને જીવે: પણ દિવસે દિવસે એનું તેજ ઓછું થતું ગયું છે અને ધરો; અને છેવટે માટીના રેકા જેવી બનીને પણ જીવ્યા-કરશે. પણ એ હવન કોણ પસંદ કરશે? ધરીમાર જગદગતી જ્યોત થઈને મરી જતામાં હવનની વધારે ધન્યતા છે. ત્યારે આ

કમજબત નાતને કેમ તોડવી એનો ઉપાય બતાવશો ? પણ જે કંઈ ઉપાય બતાવે તેમાં નાતમાંથી મળતા ફાયદા નષ્ટ કરશે તો એ નહિ ચાલે. કોઈ એવી વ્યવસ્થા કરે કે જેમાં લગભગ દરેક તન્દુરસ્ત સ્ત્રીપુરુષ ઈચ્છા હોય તો લગ્નથી બેઝાદી શકે અને જીવનની ન્યેતર સતેજ રહે.

હીક. પણ આ વિચારના વમળમાંથી બહાર આવું. બહુ વિચાર કરવા એ હીક નથી. જીવન છે એવું આનંદની દૃષ્ટિએ જોવું. તેમાંથી ખૂબ મોજ મળે છે.

—ની કન્યા પરણતી હતી. મેં અધામાં ભાગ લેવો શરૂ કર્યો અને ઘડીભર તો ‘નાતમાં નાતીલા થઈએ, પંચમાં પંચાતીઆ થઈએ’ એ ન્યાયને અનુસરવા લાગ્યો. તેમાંથી પણ ખૂબ બહુલાવું મળ્યું અને આપણાં જીવનનાં કેટલાક આનંદના પ્રસંગો નષ્ટ થતાં જોઈ મને બહુ દુઃખ થયું. લગ્ન પ્રસંગ એ જીતનો પંરમ પ્રસંગ છે. પણ જેમ રાહેરની સ્ત્રીઓ ગાતાં શરમાય છે અને પછી ગાવાનું ભૂલી જાય છે તેમ આ અમારી ગામડાંની સ્ત્રીઓમાં પણ થવા લાગ્યું છે. છતાં કેટલાંક સારા ગીતો સાંભળવા મળ્યાં. અને તે ઉપરથી આપણી લગ્નની, દાંખત્યની લાવના કેટલી ઉત્સાસવાળી છે તેની કલ્પના આવી. અને એક નિર્બંધનો વિષય પણ સ્પુર્યો— ‘આપણા લગ્નગીતોમાં પ્રતીત થતો લગ્નનો આદર્શ.’ તમારા કોઈ વકીલ સાહિત્યકારે થોડાક વખત પહેલાં જીવનમાં ઉત્સાસ કે એવા કોઈ વિષય ઉપર લખણ આપ્યું હતું એમ મેં સાંભળ્યું છે. એ સાચી વાત છે કે એમણે એમ કહેલું કે આપણા જૂના જીવનમાં ઉત્સાસ ન હતો, અને એ તો આ નવ લુગનું લક્ષણ છે ? હું માનતો નથી. પણ જો સાચું હોય તો મારે કહેવું જોઈએ કે એમણે કોઈ હિન્દુ લગ્નમાં હાજરી નહિ આપી હોય. એ પ્રસંગના ગીતોમાં જે કંઈ ઉત્સાસ પ્રતીત થાય છે તે તો મેં ક્યાંઈ ન જોયો. અને એ ગીતો અધાં જૂના છે; જો કે એ વાત સાચી છે કે આપણા આજના લગ્નમાં કે દાંખત્ય જીવનમાં ઉત્સાસ નહિ રહ્યો હોય. મને થોડીક લીટીઓ યાદ રહી છે તે જરા તમને જણાવું:—

‘લાડકરી ચઢી રે કમાડ, સુંદર વરને નરખંવા રે
દાદા મોરા એ વર જો જો એ વર છે વરણાગીઓરે’

તમે કહેશો આ વરણાગીઓ આદર્શ બહુ હોયો નથી. એ વાત સાચી હશે પણ ખેલા તમારા ઉત્સાસવાળા વકીલ સાહિત્યકારને તો એ જરૂર ગમે. વળી બીજી લીટીઓ આપું, એમાંથી જે મને જરાજર યાદ નથી તે હું મારી જહેનને અને પત્નીને પૂછી લઉં છું. પણ એ પહેલાં જરા માફ કવિત્વ દર્શાવી દઉં ? મને ખાતરી છે કે તમે ‘પ્રસ્થાન’માં મારી કવિતા એમને એમ મોકલું તો ન જાપો. પણ જો આ પત્ર જાંવવાના હોં તો આ કવિતાને ધુસી જવા દેજો. આ બંદોબાસનાં ગીતો સાંભળીને મને શૂરાતન ચડ્યું અને મેં સવારે મારી જહેનને કહ્યું ‘તમે લોકો શું ગીત ગાઓ છો ? તું મને રાગ આપે તો હું દરેજા જોઈએ એટલાં ગીતો લખી આપું. પણ એક તો તારા વગર આપે લખીશ.’ પણ મેં એક ગીતથી વધારે લખ્યું નહિ અને તે પણ અધૂરું છે.

સાંભળીને મારા રાજ, જોષીયાં નેડાવો આજ
જોષીયાં નેડાવો રાજ, મૂરત જોડાવો આજ

નેપીડનાં ચું છે ગોરી, મૂંડનાં ચું છે કાંમે
આવડાં અધીરાં ગોરી, આવડાં અધીરાં શાં
આંખો તો મોંઘેરો રાજ, કાંઈક ટુકડે છે આજ
આપણાં તે—ખાનાં, કાંઈ પૂરાવો રાજ
ધત્યાદિ ધત્યાદિ ધત્યાદિ

આ મારા ગીતને સ્ત્રી સમાજમાં માન અપાવવા માટે શ્રીમતીનો અને જીવનનો મારો ઉપકાર માનવાનો છે. પણ મારા આ ઇમિટેશન લમગીતને ખાલુ ઉપર મુકી દો. પેલી લાડકદીના ગીતની ખીજ એકાદ કહી માદ કરી આપી દઉં. સાંભળો. દાદા પૂછે છે:

“ દીકરી મોરી ક્યાં રહી નેચું કે ક્યાં તારાં દસ વસ્ત્રાં રે ”

લાડકદી જવાબ આપે છે

“ નીશાળે લણતેરો દીડો, અક્ષરે મારાં દસ વસ્ત્રાં રે

આ ગીતમાંના હિન્દુ હિંદુમળના દાદા કેવા લાગે છે? મને તો ખુબ ‘સરસ’ લાગે છે. ફુનીઆના અનુભવી દાદાને દીકરી પોતાની Choice જણાવે અને મનગમતો વસ્ત્ર મેળવવા દાદાને વીનવે—આ રીતજ ખરેખર સાચો હોય અને આજે પ્રચલિત હોય તો કન્યાઓના કેટલે એ દુઃખ દૂર થાય. પણ એ તો દીક. ‘અક્ષર નેહને મન મોલાં રે’ એ વાત કેવી સરસ છે? મારા અક્ષર તો ઘણા ખરાબ છે એ આ કાગળ વાંચી તમે નેહ શકશો એટલે એ લીધી વખાણમાં કંઈ અંગત સ્વાર્થ નથી! Co-education છોકરાં-છોકરીની સંકલનવણીનું આ પરિણામ આપણી સમાજે અનિષ્ટ નથી ગણ્યું. પણ તમે કે તમારા તન્ત્રી મંડળમાંથી કોઈકે પૂછશે કે પ્રાચીન જમાનામાં વળી સહકેળવણી કેવી? પણ સાહેબ વરરા વિચાર કરો. જૂના જમાનામાં કન્યાઓ માટે જૂદી કેળવણીની સંસ્થાઓ ન હતી એ તો આપ જાણો છો, અને કેટલીક કન્યાઓ લણતી તે પણ આપ જાણો છો. સહકેળવણીના તર્ક વિના આ ખરેખર શી રીતે ઘટાવશે. અને વળી આ તર્ક ના સમર્થનમાં પૂરાવો પણ. આપું. સદેવનં સારવળીગામાં પ્રેમ ક્યાંથી બંધાય છે? આ સ્ત્રીવાચ ખીજ અનેક લોકકથાઓમાં આ જાગત જરૂર. ખેર. પણ આજે કલેજમાં લણતી છોકરીઓ લાગે જ પોતાના તેજસ્વી સહાધ્યાયીને પસંદ કરે છે! અક્ષરદેખી કોઇનાં મન મોહતાં હોત તો મારા જેવાએ સારા અક્ષર કહાડવા મહેનત કરત. મને લાગે છે આપણે સારા અક્ષર કાઢવાની કળા મુમાવી છે. આજે તો અંગ્રેજી લણેલા એટલે ખરાબ અક્ષર લખવાના ઇન્જરદાર એવી લગભગ માન્યતા લોકોમાં ફેલાયેલી છે. ખીજ એક ગીતની એકાદ એ કહી આપું:

“ ભર્યારે નેજાનીઆમાં ગેદાં કીયાં જીવેન,

દાદાએ હસીને બોલાવીયાં રે,

“ કેમરે દીકરી તમારી દેહીઓ ફૂલાણી

આંખલડી આંચુ ઝરે. ”

“ નથી રે દાદા અમારી દેહીઓ ફૂલાણી.

આંખલડી મોતી ઝરે. ”

દીકરી પછી પોતાને કેવો વર લેઈતો નથી એ જણાવે છે

“ ઉંચો તે વર ના લેશે દાદાજી ”

ઉંચો તો નીત તોરણ તોડશે ”

એ પ્રમાણે નીચો વર પણ પસંદ નથી, ઠાળો પણ નહિ, ગોરો પણ નહિ. ત્યારે કેવો ?

“ મુખનો શામળાઓ ગાંધિર મુખનો પાતળાઓ

લગ્નલે વખાણ્યો મારી સહીયરે ”

એવો વર લેઈએ. આમાં વધારે જાણી લાવનાં નહિ તે! જીવનનો ઉત્સાહ તો છે જ. હવે આ ગીતોમાં જે ગોટાળો થયો હોય તો મારે વાંક ન કઢાડશે. તમે લોકસાહિત્યના જોડા અભ્યાસી છો એ હું જાણું છું, જે કે બીજા કેટલાક અભ્યાસીઓની જેમ તમે મેળાવણીઓમાં લોકગીતો ગાઈ બતાવતા નથી એટલે બીજા ન જાણતા હોય. પણ તમે શા માટે ગાતા નથી ? એમાં કશું જોડું નથી. આ રાષ્ટ્રીય સંસ્કારિતાના વિસ્મરણ યુગમાં એ સેવા જે કરે છે તેને હું ધન્યવાદ આપુ છું, જે કે બીજા કેટલાક પોતાનાં ધૂળ જેવાં ગીતો દાખત કરી શ્રાંતાઓની સુગ્મતાનો દુરુપયોગ કરે છે એ મને પસંદ નથી. પણ આ વિષેના હજી મારે બીજાં ગીતો આપવાનાં છે, તેમ જ હજી મારા ઘણા અનુભવો આપવા બાકી છે. અત્યારે તો બંધ કરું છું દારણ — નાવેરથી જન્મ્યા બોલાવવા આવેલ છે; આટલો વખત ચોરીથી આ કાગળ લખવામાં ગાળ્યો અને — નાથેર દેખાયો નહિ એટલે એ મારા ઉપર ચીડાવાના. અને આટલું લખ્યા પછી તમારો વિચાર આવે છે. તમને આટલો લાંબો કાગળ વાંચવા દુરસઃ ક્યાંથી મળશે ? પણ આ વિચાર માટે તમારે મારી જૂખનો આભાર માનવો જોઈએ. આપે જ એકવાર કહેલું શર્ત ત્યક્ત્વા મુંજીત. ફીક સાહેબજી. આ પસંદ પડે તો વળી બીજું ઘણું ઘણું લખી મોકલીશ. અને જે એમાંથી કંઈ પ્રસ્થાનનાં પાનાં ભરવા યોગ્ય લાગે તો તેમ કરજો, મારે વાંધો નથી. પણ તમારી ઘરાણીનો વિચાર કરજો.

ખંદાર લાણી ઘાંટા પાડે છે પણ એક વાત લખ્યા વિના ચાલતું નથી. તમારા લોકચર્ચાના વિભાગ ઉપર હું રીદા છું; વિભાગ રાખવા માટે, એમાં આવતા વસ્તુ માટે નહિ. પણ એમાં તમારો વાંક નથી. લોકો શા માટે પોતપોતાના અનુભવો, મુશીબતો એ દ્વારા ન જણાવે ? આપણા સમાજમાં ઘણુંએ અજ્ઞાણમાં લાવવા જેવું છે. કેટલાંક અનિષ્ટો તો અજ્ઞવાણમાં આવવાથી જ દૂર થઈ જાય એવાં છે. અને આ વિભાગનો સ્ત્રીઓએ તો ખાસ ઉપયોગ કરવો ઘટે છે. એમની સ્થિતિ સુધારવાનો, શુભ જીવનને દૂર કરવાનો એ એક ઉપાય છે કે તે બધાં પ્રકટ કરે. પોતે ભણેલાં ન હોય તો કોઈ ભણેલી સમજુખી દ્વારા દર્શાવે. હું આશા રાખું છું તમારા વાર્યકાને આ વાત કોઈ રીતે જણાવશે.

હવે જે આ કાગળ કે એમાંથી કોઈકે ભાગ પ્રસ્થાનમાં ઊપવા યોગ્ય લાગે—તો તે કયા નામથી ઊપશે ? મારા નામનો તો ઉપયોગ નહિ જ કરો. કયું તખલ્લુસ રાખું ? તમે જાણો છો હું એક તખલ્લુસ રાખવાના પક્ષનો નથી; લિલ લિલ મનોરુતિ પ્રમાણે લિલ-લિલ નામ લેઈએ. અત્યાર મુઘી ચાર થયાં છે. ત્યારે પાંચમું કયું ? ફીક. જે ઊપો તો નીચેની સહીથી ઊપજો.

જી.

સેવક

શુભચરના સલામ

જ્ઞાનગોચરી

હિંદને માથે નવી જવાબદારી આદર્શાદી નૌકા સૈન્યનો દિંદી વિલાસ

નામદાર વાહસરાય શાઈ રીડિંગે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટની નવી બેઠક ખુલી મુકી વખતે કહેલા બાવણમાં એક અગત્યની ખગર બદલ પાટી છે કે રાહેનશાહી સરકારે શાયર ઇડિઅન મરીનની એક લગચક સૈન્ય તરીકે પત્તરચાપના કરવાનો દરાવ કર્યો છે કે જેથી હિંદ પોતાની દરીયા રસ્તે સ્વતંત્રતા જાળવવા માટે પોતાના સૈન્ય ઉપર આધાર રાખી શકશે. નામદાર રાહેનશાહની મેંજરીયા આ સૈન્યનું નામ આદર્શાદી દિંદી નૌકા સૈન્ય એવું રાખવામાં આવશે અને તેઓ બ્રિટિશ નૌકા સૈન્યનો સંદેહ વાંચેડા ઉઠાવવાનો દક ધરાવશે. આ મહત્વના ખગર વિં પોતાના અભિપ્રાય જણાવવા માટે 'ઈડિઅન ડેલી મેઇકર'ના ખગર-પત્રીએ મુઆઈના મુખસિદ્ધ પત્રકાર સર રેનવી રીડની મુલાકાત લીધી હતી; સર રેનવી રીડ ઘણા વર્ષે મુધા 'દાદા'સ ઓફ ઈડિઅન'ના અધિપતિના સ્થાન પર હતા. અને તેઓ દિંદીઓ પ્રત્યે સંપૂર્ણ દિલસોઝી અને સદાનુબૂતિ ધરાવવા માટે જાણીતા છે. મહૂમ સર ફિરોઝશાહ મહેતા અને ગોપાળરાવ ગોખલે સાથે ઘણો સહવાસ તેઓ ધરાવતા હતા અને સર રેનવી-રીડે પોતાના વિચાર નીચે પ્રમાણે વ્યક્ત કર્યા હતા:—

મેં મારી આખી ઝિન્દગીમાં દિંદીઓને જીવનના બધા વર્ગમાં એક સરખા પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરવાની કુટ હેતુવતી દિમાયત દેરી છે એટલે આ આદર્શાદી દિંદી નૌકા સૈન્ય ન્યાપવાની ખગરથી મને ઘણી જ ખુશાહી પેદા થઈ છે. તેને માટે રચવામાં આવેલા સામાન્ય નિયમો સંતોષકારક છે. આ નૌકા સૈન્યને બ્રિટિશ નૌકાનું મુખ્ય બિદ્ધ ધાળો વાંચેડા ઉઠાવવાનો દક આપવામાં આવ્યો છે એટલે મદારાણી એસિજાએથના સમયથી ચાલી આવેલી તેની ખ્યાનિનો ત્રાબ આ વિભાગને પણ મળશે. મું હૈંહું હું કે આ સાબની કિમત પૂરેપૂરી સમજવામાં આવે. છેલ્લા પચાસ વર્ષે દરમિયાન બ્રિટિશ સંરચાનો અને બ્રિટિશ નૌકાખાતા વચ્ચેના ચાલિવાદનો જેને ખ્યાલ છે તે બજે છે કે બ્રિટિશ નૌકાખાતું ઘણી મીનટથી પોતાની એકલયુ સત્તાને વગળી રહેવાને જાનતું કરવા ચૂકેલ નથી. તેને બદલે આદર્શાદી નૌકામાં હિંદ એકરમ સરખે દરજ્જે ભાગીયું ખી જશે. પહેલથી જ દિંદીઓને અમતદારીની જગ્યાઓ (કર્મીશન) આપવામાં આવશે.

આદ્યાદી દિંદી નૌકા સૈન્યની મનવારો ખલ્લ કરીને ન્યારે એ નૌકા સૈન્યના અમલદારો પેતાની ફરજ શીખવામાં ધડાતા હોય ત્યારે તો દિંદનાં આરાઓમાં શોખ્યા નજ વડવા જોઈએ તેઓનું કામ ધોળા વાવટાથી પૃથ્વીને ખૂણે ખૂણે ફરી વળવો એ હોવું જોઈએ. તેઓની મનવારોએ મુસાકાત ન આપી હોય એવો એક પણ ભાગ ન હોવો જોઈએ. એટલે આદ્યાદી દિંદી નૌકા સૈન્યના અમલદારોને સંદેશી કે મોટા પગારની નોકરી મળશે એમ મનમાં શાખવાનું નથી. પણ ધણેભાગે સંદેશથી દૂર કાણ અને આકરી આકરી જ ગીના અને અગ્નિપ્રયા દરીયાએ ખેડવાની કરવાની રહેશે.

વળી એક બીજી ખાતત. અર્વાચીન મનવાર એટલે ‘ યંત્રાની પેરી ’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે એ ખરું છે. નૌકાસૈન્યની નોકરી એ ઘણી ઝીણવટવાળી નોકરી છે જે તેના અમલદાર પાસેથી શાસ્ત્રીય અને યાંત્રિક શક્તિઓનું ઘણું આરીક જ્ઞાન માગે છે. છતાં પણ માત્ર યાંત્રિક જ્ઞાનવાળા ઇન્જિનેરો અને શાસ્ત્રીય અમલદારો માત્રથી કાઠપણુ નૌકાસૈન્ય ઉપદાર્થ જતું નથી. દરેક નૌકાસૈન્યની પાછળ ખરી દરીયાઈ રૂતિ હોવી જોઈએ. આનો અર્થ શું તે હું એક દાખલો લઈ સમજાવું:—

છેલ્લા મહાન વિગ્રહની દસ વર્ષ પહેલાં, જર્મની અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે યુદ્ધ આંતરવાયું છે એમ જણાતાં મેં થોડો વખત જર્મન નૌકા ખાતાના મધકા-હેસિગોલાંડ, વીલ્હેમ્સહેન અને કીળની મુસાકાત જેવામાં ગાળ્યાં. એ મુસાકાતથી જર્મન નૌકાસૈન્યની શક્તિ અને નિયમનનો ઉડો ખ્યાલ મને આવ્યો; અને તેથી પણ વિશેષ-કીળના મુંદર અખાતની અંદર સર્વોત્તમ મહાન તે જર્મન યાટ કલખનું મહાન હતું. એક મિત્રે મને કહ્યું કે જો કોઈ જર્મન ક્યસરની મહેરબાની આકર્ષવાને આતુર હોય તો તેણે એક યાટ બનાવી તેમાં ફરવા માંડવું એ સૌથી સારો માર્ગ હતો. જર્મન પ્રજાનો મુદાસેખ જ ‘ યરો. ’ ‘ સંપૂર્ણ ’ હતો. ક્યસર અને તેના દરિયાઈ મુસાકાતોએ જોયું કે એક મહાન નૌકાખળ ‘ રયાપણું ’ હોય તો સમુદ્રનો પ્રેમ આખી પ્રજામાં જોતપોત થવો જોઈએ. એટલે આ યાટ કલખ અને યાટની સહેલાણીઓ દેતો ક્યસરનો શ્રોખ એ માત્ર આનંદનો કે શોખનો વિષય ન હતો; પણ તેનો હોટો આંતર્યન હેતુ હતો અને તે હેતુ તે જર્મન નૌકાસૈન્યના ખંડાસીઓમાં સમુદ્રની ત્રિન્દગી માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાનો હતો. અને જ્યાં ન્યારે યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે તેના ઓગરોમાંથી પડેલી તક નૌકાસૈન્યમાં પરી-જેવી રીતે રજાવેલ નૌકાસૈન્યમાં એક વંધ પહેલાં પરી હતી તેથી-એટલે નૌકાસૈન્યના રયાપણ માટે જરૂર જોઈતી બધી સામગ્રીઓ વાપરવામાંથી હોંદ પાછળ પરી શકે નહિ.

અર્વાચીન નૌકાસૈન્યના અભ્યાસીઓને આ બધી ખાતતો દસ્તામતકર છે. છતાં હું તેના ઉપ ભાર મૂકું છું કારણ છેલ્લાં સીતેર વર્ષથી દિંદ નૌકાસૈન્યથી રહિત રહ્યું છે. એટલા માટે એ જરૂરનું છે કે આદ્યાદી નૌકાસૈન્યમાં આપણે આપણી સર્વોત્તમ ઓગરોને મોકલવી જોઈએ; અને તેમ કરતાં બધી જાનના દલકા વહેમો અને અંદેશોને ખાણુ મૂકવા જોઈએ. નવા અમલદારોને આપણે બને તેટલા માન અને મદદથી ઉત્તેજિત કરી કારણ તેઓની નોકરી સખત છે અને તે નોકરીમાં તેમના દેશબંધુઓની નજર તેમના તરફ છે એ જ્ઞાન તેમને ઘણું ઉત્તેજન આપી શકે. દિંદને આંગણે મોટી તક આપી ઉભી છે. એ તક સાધવાની મદદ કરવામાં સર્વેનો સહકાર આવરયક છે.

ચ ચા પ ત્ર

[આ એક સાચો પત્ર અમને પ્રસિદ્ધ થયા ગયો છે. સાહિત્યની કેટલીક ચર્ચા તેમાં એક બહેને શ્રીઓના દષ્ટિબિન્દુથી કરી છે માટે પ્રસિદ્ધ કરી છે. વિષય ચર્ચા માટે ખુલ્લો મૂકીએ છીએ.

—તત્ત્વ]

પ્રિય ભાઈ,

‘કૌમુદી’નો ખાસ સાહિત્ય અંક વાંચવા મને મોહાયો એ માટે આપનો ઉપકાર માનું છું. આખો અંક વાંચ્યા પછી મારા ઉપર જે છાપ પડી છે તે સંબંધે જ્યારે આપણે મળીશું ત્યારે અપકારો કહીશ. આજે નો એ અંકની અંદર પ્રગટ થયેલ ‘પરશુરામ’ નામનું જે નાટક છે તે સંબંધે થોડુંએક કહેવાનું મન થાય છે.

નાટકની ભાષા, નાટકની રીતી વગેરે સંબંધે કહેવા હું ધન્યજીતી નથી. હું તો આખું નાટક વાંચી ગયા પછી જે જાતની અસર વાંચનાર ઉપર થાય છે તે અસરની વાત અને થોડાએક પ્રસંગો ઉપર જરાક ટીકા કરવા ધારું છું.

‘કૌમુદી’ના તમે પદપાતી છો તેથી એકવાત સરસ્વાતમાં જ જણાવી દઉં. ‘પરશુરામ’ નાટકની અંદર સખાળુની. દષ્ટિએ જેટલું સુંદર છે તે તો છે જ. તે સંબંધે હું કંઈ કહું નહિ તો તમે એમ ન મની લેના કે મારા કલ્પભાવ જ દોષ જોવાનો છે. હા, સુંદર એટલું બધું હું જોઈ શકું છું અને જોઈ શકી છું. આ પત્રમાં તો સામાન્ય વાચનાર તરીકે મારા ઉપર જે અસર થઈ તેને સખાળુના દોષ તરીકે ગણીને જ હું કહીશ. આથી તમે મારા કહેવાનો અનર્થ નહિ કરો એવી આશા રાખું છું.

કોઈ પણ એક આદર્શને વિચારના મધ્યબિન્દુ તરીકે રાખી ઉત્તમ, અસરકારક, આપવાની અને યથાર્થ સમ્બંધિત દ્વારા તે આદર્શને રજુ કરવો અને વાંચનારના મનને અને આત્માને લેખકે ધાર્યો પ્રભાવે ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મમાં વિદ્યાર કરવો કરી ચૂકવો એ જ એક અને ઉત્તમ હેતુ કોઈ પણ શિષ્ટ સખાળુનો હોઈ શકે. આ દષ્ટિથી વિચાર કરતા ‘પરશુરામ’ નાટક મને કેવળ નિષ્ફળ અને નિરાશાજનક (hopeless failure) લાગ્યું છે. મને લાગે છે કે લેખકે વસ્તુની પસંદગી કરવામાં જ ભૂલ કરી. સામાન્ય મનુષ્યને સદજ એવા અતિ સૂદર, મનોવિકારને વશ થવામાં આપ્યું છે કે નહીં. વિચાર પુરાણકારની મનોદરાને ભક્તે અનુકૂળ હોય અથવા તો તે મમ્મસાદી દિદી નીકળે ભક્તે અંધબેસતો હોય પણ આજે તો તે વિચાર ગમે ઉતરી શકે તેવા નયદરી કરવી એ જ અને દાક્ષિણીને જડ ઋણને ત્યાં આપવામાં મારા પિતાએ મું સૌભાગ્ય માતા નહીં! અને “ઓ જડ ઋણિ! તું મને સ્ત્રીને કોઈ દિવસ રમણી જ નહિ” જેવા અર્થવાક્યો સખાળુને લેખકે રેલુકાની યથાર્થ મનોદરા સ્ત્રીનરી છે. આવી જ મનોદરાવાળા શ્રી ચિત્રદય જેવા વિદ્વાસી ગાંધર્વને પોતાની આપસરાઓ સાથે જલદીશ કરવો જોઈ કામચિદ્ધ અને અને ઋણિ સાથેનું પોતાનું જડ અને શુદ્ધ જીવન સંભારી અદ્વિસાસ કરે એટલું જ નહિ પણ ઋણિ ઉપર મનથી દાંધે ભરાય અને આપે

જાહેર ચિત્રરચના સાથે માનસિક અભિચાર કરી શ્રે તે બનાવ સદન ગણાય. જીવનની કાંઈ ધન્ય પળોમાં, મનુષ્ય, આત્માનાં ઉંચામાં ઉંચાં ઉદ્ધવન અનુભવે તેજ પ્રમાણે જીવનની અધમ પળોમાં તેવાં જ પતન પણ અનુભવે છે. ઉંઘતો મનુષ્ય, ગાદેડ મનુષ્ય, પતન માર્ગ તરફ વધારે દળિતો જાય ત્યારે સદૈવ જાગતો અને સાવચેત મનુષ્ય પેલી નળગાદાઓને હડાવતો હડાવતો જાયેને જાયે પોતાને માર્ગ કાપે જાય. લેખકે રેણુકાને એક સામાન્ય સ્ત્રીજ ચિતરી છે તો પછી એ સામાન્ય સ્ત્રીને સદન એવા પ્રસંગો સ્વીકારીને તેના ન્યાય તોળી શકાય અને તેના ઉદ્ધવનમાર્ગમાં તેને મદદ કરી શકાય તેવું કંઈ પાત્રવિધાન લેખકે કંઈ હોત તો પોતે મૂકવા ધારેલા આદર્શને વધારે સારી રીતે ને સમાજ પાસે ધરી શકત એને આજુવા ધારેલા પરિણામમાં ફેરફાર મેળવી શકત.

એક બીજી વાત. હું સ્ત્રી છું તેથી સ્ત્રીનો પક્ષપાત કરતી નથી પરંતુ તમને હું પૂછું છું કે રેણુકા જેવું પાત્ર ચિતરીને લેખકે સ્ત્રીની આદમને અન્યાય નથી કર્યો ? સ્ત્રીજામાં સ્ત્રીજા માનસિક દોષોનો સ્વીકાર અને પવિત્રતાની ઉચ્ચ ભાવના રેણુકામાં કેટલાં જથ્થાં દેખાય છે ! અને છતાં તેનો અદક્ષો શો ? પોતાના જ પતિની આજ્ઞાથી પોતાના જ પુત્રના હાથે શિરચ્છેદ ? નાટકના અંતમાં ઋષિ જમદગ્નિ રેણુકાના શિરચ્છેદ મારે વારાફરતી પોતાના પુત્રોને આજ્ઞા કરે છે ત્યારે પોતાનો શિરચ્છેદ કરવા માટે ને જાતની આજ્ઞા પોતાના પુત્રોને રેણુકા કરે છે, તથા પોતાના પુત્રોને જીવતા રાખીને પણ સીધા પોતાને જ શાપ આપવાની વિનંતિ ઋષિને કરે છે તે પ્રસંગો ઉપર કદાચ દૃષ્ટિથી ભક્ષે ગમે તેટલા ગંભીર, શાંત અને પવિત્ર દેખાતા હોય પણ સદેજ કાંડાં ઉતરતાં સ્ત્રીની શુભાશી મનોદશાનું તે એક આખા ચિત્ર ખંડું કરે છે. પાવિત્ર્ય અને પાતિવ્રત્યની આવી ક્ષુદ્ર ભાવના ? હું જાણું છું કે તમે પણ પુરાણપ્રિય છો. માઈ આ કથન તમને ગળે નહિ ઉતરે. તમે દસશો. પુરાણોની ઉચ્ચ ભાવનાઓને સ્ત્રીજામાં મને અસમર્થ ગણુશો પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે મેં જેટલાં પણ પુરાણો વાંચ્યાં છે તે ઉપરથી મને એમ લાગ્યું છે કે કેટલાંક પુરાણોનું આપણું રસસ્પર્શન (interpretation) નદન વિપરીત હોય છે જ્યારે કેટલાંક પુરાણોમાં જડ હિંદુઓનું સમર્થન અને સારી ગમ્મેલા વિચારોનો વ્યાપાર જ માત્ર જોવામાં આવે છે. મને લાગે છે કે આમાંથી થણું ત્યાજ્ય છે અને જેટલું ગ્રાહ્ય છે તેટલાનું આપણું વાચન (reading) વધારે કાંડું ચલાવી જરૂર છે. મને લાગે છે કે આજના આપણા શિષ્ટ લેખકોએ જૂની વસ્તુને સમાજ પાસે મૂકતાં ખૂબ વિચાર કરવાનો રહે છે. ‘પરશુરામ’ નાટકના લેખકે રેણુકા અને સુવર્ણના પંડોને ચિતરીને પોતાના મનથી નો મિત્ર મિત્ર આદર્શવાળી સ્ત્રીઓ સમાજ પાસે ધરવાનું વિચાર્યું હશે અને તેવા આદર્શ દ્વારા સમાજની સ્ત્રીઓને એક ચોક્કસ પાઠ આપવાનું ધાર્યું હશે. પરંતુ હું તમને પૂછું છું કે જરા કાંડા ઉતરીને વાંચવાથી આ જન્મે સ્ત્રીપાત્રોનું ચિત્રામણ સ્ત્રી સમાજ પાસે ધરીને લેખકે સ્ત્રીઓની હાંસી નથી કરી ? આવો જ એક ખોટો આદર્શ જમદગ્નિ ઋષિ અને પરશુરામના પાત્રો ચિતરીને સમાજ પાસે થોડે ધણે અંશે પણ લેખકે રજુ કર્યો છે. જરા જેટલા અને સદન એવા માનસિક દોષ માટે જમદગ્નિ ઋષિ શિરચ્છેદ કરવાની દૃઢ સુધી જાય; પરશુરામ શિરચ્છેદ કરવા તત્પર થાય અને રેણુકા સ્ત્રીને સુસભ એવા વિનિત ભાવે તે સ્વીકારે આ બધામાં, પુરુષની અમર્યાદિત જોડકાઓ, પુત્રનું વિવેકહીન આજ્ઞાપાત્રન અને સ્ત્રીની, અંધતાની દૃઢ સુધી જાય નેથી પાતિવ્રત્યની ભાવના, તમને નથી

દેખાતાં ? વિચારપ્રગતિના આ જમાનામાં, અંતરના કોચાળના અન્વેષણના આ યુગમાં આપું
 અધું નબી શકે ? માફ કરવે પડતું જમદગ્નિ જેવા સ્ત્રીના સદજ્ઞ સ્વભાવો જ નહોતા
 દેખાતા ક્રમિને રેણુકાનો આટલો એવો માનસિક દોષ શિરચ્છેદ કરવા સુધીનો અધિકાર
 અપાવે એ શું સદનય શકે તેવા વિચાર છે ? તમે પોને જમદગ્નિ હો તેથી કહવા કરો.
 તમને પોતાને રેણુકાએ કરેલા સૂક્ષ્મ દોષની શિરચ્છેદ જેવડી શિક્ષા ન્યાય દેખાય છે ?
 એક વખત ફરીથી તમે તમારી વાતને રેણુકા કહ્યો. રેણુકાએ કરેલો અફે તેનાથી થઈ
 ગયેલો માનસિક દોષ એ તમને જમદગ્નિની સ્ત્રી તરીકે સ્વાભાવિક નથી લાગતો ? આટલો
 સ્વાભાવિક દોષ, પડી નેનો તેટલો જ નિર્દોષ સ્ત્રીકાર અને પડ્યા ઉપર પાટની માફક
 જમદગ્નિનો શિરચ્છેદનો દુઃખ, આ અધું તમે રેણુકા હો તો કમ્ય ગણો ખરા ? ભણે
 જમદગ્નિ અને રેણુકા ક્રમિ અને ક્રમિપત્ની હો, પરશુરામ ભણે ક્રમિપુત્ર હો, પરંતુ તેથી
 શું તેઓ મનુષ્ય મરી જઈ શકે છે ? રેણુકા પતિને વધારા રહીને, ક્રમિધર્મને વળગી
 રહીને પોતાના જરા જેટલા માનસિક દોષનો જો મનદેર સ્ત્રીકાર કરે છે તો જમદગ્નિનો એ
 પતિધર્મ નથી થઈ પડતો કે ઉદારભાવે રેણુકાને ક્ષમા આપવી ? મને નો લાગે છે કે હું
 જમદગ્નિ હોઉં અને મારા પતિ રેણુકા હોય તો તેમના ઉપર નિરક્ષાર આપવાને અર્થે,
 તેમને શિક્ષા કરવાને અર્થે તેમના ઉપર મને વડાજ જ હરે અને ખરા દિગથી તેમને અપનાવું.
 તમે પરશુરામ છો એમ કહ્યો. માતાના આટલા અલ્પ દોષ અને તેના નિષાણ્વ
 સ્ત્રીકાર જનાં નિષ્કર પિતા શિરચ્છેદની આજ્ઞા કરે તો માતાનો શિરચ્છેદ કરવામાં તમે
 તમારો પુત્રધર્મ અજ્ઞાનો ગણાય ? મને લાગે છે કે હું જો હોઉં તો પિતાને વિનીત ભાવે
 સમન્વયવાનો પ્રયત્ન કરું કે મનુષ્યસ્વભાવને સદજ્ઞ એથી વસ્તુઓ તો હમેશાં ક્ષનિક જ
 ગણાવી લેઈએ. સ્વે આ વસ્તુનું કાંઈ પોંગળું નહિ કરું. આ ઉપરથી તમે મારા કહેવાનો
 આશય તો સમજી ગયા હશે. આપણે જ્યારે કશું મળ્યું ત્યારે વિગતથી વિસ્તારથી તેની
 ચર્ચા કર્યું. હું સમજું છું કે તમે પુરાણપ્રિય હોઈ ચૂસ્ત નીતિવાદી છો. તમને મારા
 આ વિચારોમાં નીનિનો ઉચ્છેદ અને અનીનિની ગંધ આવશે. પરંતુ સ્થિર ચિત્તે વિચાર
 કરવાની તમને આજ્ઞા કરવાનો મારો અધિકાર આજે હું વાપરું છું. કૃપા કરી તમે આ
 મુદ્દાને ખૂબ સ્થિર ચિત્તે વિચારવું અને તમને સંતોષક લાગશે કે મારા કહેવામાં જરૂર
 સ્વયં સમાવેશું છે.

એક બીજી વાત. મધ્યવર્તી વિચારને રજુ કરવામાં અને પાંચનારને લાડોલાડ
 ને એસાડી દેવા મારે તે મધ્યવર્તી વિચારની આસપાસ જેટલા જેટલા પ્રસંગો જોવા
 કરવામાં આવે તે અથા પ્રસંગોને આજેખની વખતે સંપર્કે એવાં શબ્દચિત્રા રજુ
 કર્યાં જોઈએ કે જેના પાચળથી પાંચનાર પોને ન સમજી શકે તેવી રીતે અને સૂક્ષ્મ-
 પણે પેલા મધ્યવર્તી વિચાર નરફ એવાનો વ્યવ અને સાથે સાથે જ કેટલો માનસિક ઉચ્ચ
 ભૂમિકામાં વિદાર કરવાનો આત્માનંદ અનુભવનો વ્યવ. એવક પોતાની કલમની ખરી મિદિ
 આદિ જ ગાળી શકે છે. આ દૃષ્ટિથી વિચારનાં પરશુરામ નારકને અપસેડા. નર્મરાના નીર-
 પ્રદાવાળો પ્રસંગ જુઓ કે સિવદય અંધવેના વિદ્યાર્થીને વેદમાં તર્જાન અનેથી રેણુકાવાળો
 પ્રસંગ જુઓ કે સુવર્ણના આગ્રવથી પડી કરની. કટિ વાગવાનું નિમિત્ત પોતાના એ પત્ર
 વચ્ચેથી દૃષ્ટિ ફેંટી ખિલમના મેલુકાસાથે પ્રસંગ જુઓ તો તમને જરૂર લાગશે કે જે

વિચાર લેખક સમાજ પાસે ધરવા ઇચ્છે છે તે વિચાર વાંચનારના મન આગળ આદર્શ ખડો કરવાને બદલે ધીમે ધીમે ઝાંખો પડતો જાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ વાંચનાર મૂળ આદર્શથી એટલો તો દૂર ને દૂર જવા મોટે છે કે જે મનોવ્યથા રેણુકા અનુભવે છે તે મનોવ્યથાના દલકામાં દલકા સ્વરૂપને વશ થતા લાગે છે અને પોતાની સ્થિતિનું પણ જ્ઞાન ખૂટે છે. ઉત્તમ લેખકની દૃષ્ટિએ પણ આ એક નિષ્ફળતા (failure) ગણાય-વસ્તુ અને વસ્તુઓની આસપાસ ઊભા થતાં પ્રસંગો આપા પરિણામને માટે દોષિન હોય તેના કરતાં લેખકની મનોદશા વધારે પ્રમાણમાં દોષિન હોય એમ મને તો લાગે છે. ગયા વેકેશનમાં આપણે મળ્યાં ત્યારે લેખકોની મનોદશા વિશે અને તેની તેમનાં લખાણો ઉપર થતી અસર વિશે આપણે વાત કરી હતી. તે જ વખતે તમે મને પેલા નવીન માનસ-શાસ્ત્ર વિશે પણ સૂચન કર્યું હતું. પરંતુ આમ નાટકની આસપાસ ગૂંથેલા આ પ્રસંગો વાંચતાં મને આપની તે વાતનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. લેખકને જરા પણ અન્યાય કર્યો સિવાય મારે કહેવું જોઈએ કે આ નાટક લખતી વખતે ક્રિયામાં ઊંચી મનોવૃત્તિને સફળ એવી જે તટસ્થ વૃત્તિ શિષ્ટ લેખકોમાં આપણને નજરે આવે છે તે અહીં નથી આવતી. ચિત્રરથ અને અપ્સરાનો વિકાસ તેમજ રેણુકાના વિકાસે સ્પષ્ટતા વખતે લેખક પોતે જ તે મનોદશાને અધીન થઈ જતા દેખાયા છે. પરિણામે જ એ પ્રસંગવર્ણનો એમાં આલેખાયા છે કે જેના વાંચનથી નાટકના કેન્દ્રવર્તી વિચારને સ્મરણપટ ઉપરથી ખસેડી મૂકી વાંચનારની આખી મનોદશા નખગાઈથી ભરેલી બનાવી મૂકે છે. આની જ જાનનાં લખાણોને સામાન્ય લાપામાં આપણે નિર્ગળ આલેખન (weak delineation) નું નામ આપી શકીએ. પરંતુ તમે તો જાણો જ છો કે આપણા શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આમાં લેખક પોતે જ પોતાના લખાણમાં સ્પષ્ટતા મનોદશાને વશ થઈ ગયેલા હોય છે. હું પોતે ધૂમકેતુને ઓળખતી નથી. મેં તેમનાં ખીમને લખાણો પણ ગાડુ જ થોડાં વાંચ્યાં છે. મને તેના તરફ નથી પક્ષપાત કે નથી પૂર્વગ્રહ (Prejudice); આથી લેખકને મારા હાથે અન્યાય થવાનો સંભવ તો નથી જ. માત્ર આખું નાટક વાંચ્યા પછી મને જે સમજાયું અને મારા ઉપર જે અસર થઈ તેને ખક્ત કરવાનો જ આ પ્રયત્ન છે. તમે પોતે મને ગરાગર ઓળખો છો તેથી આ આગતમાં પણ હું નિશ્ચિત જ છું.

એક વાંધો અહીં લઈ શકાય. તમે જરૂર એમ કહેા કે વાંચનાર, પાત્રની સાથે એક થઈ જાય તે તો ઉત્તમ કેલિટિનું પાત્રલેખન ગણાય. વાત સાચી છે. પરંતુ પાત્રની સાથે એક થઈ જવું અને પાત્રની સ્પષ્ટતા મનોદશાને છુટ્ટા વિરુદ્ધ વશ થઈ જવું તેમાં મુદ્દમ ભેદ રહેલો છે તે વિચારવા જેવો છે. રેણુકા કે સુવર્ણનું પાત્રલેખન વાંચતાં વાંચનારની મનોવૃત્તિ એટલી બધી તો ઉચ્ચેરેલ છે અને વાંચનાર પોતાની છુટ્ટા વિરુદ્ધ પણ પાશવવૃત્તિને પોતે નં સમજી શકે તેવા ધીમે ધીમે અધીન થતા લાગે છે કે પોતે ક્યાં છે, શું છે અને શા માટે વાંચે છે તે જાણું ખૂબી જઈ અધમ મનોવિકારને વશ થતા લાગે છે અને ઘણી વખત તો આગળ વાંચવાનું હેરી દબને પણ દલકા એવા દિવા-સ્વપ્નમાં મ્હાલનાં મ્હાલનાં પોતે જ માનસિક અભિચાર કરવા લાગે છે. તમે એ નાટક તો વાંચ્યું જ છે. મારી આ રીતે વાંચ્યા પછી તટસ્થ ભાવે ફરીથી તે વાંચી એજે. સામાન્ય મનુષ્ય હું હું છું તેની મનોદશાને અધીન થઈ જાય ને શક્ય છે કે

નહિ તે જોજો. તમે તમારી દૃષ્ટિથી નહિ પરંતુ સામાન્ય જનની દૃષ્ટિથી જ આ વાંચજો. આજનાં આપણાં સાહિત્યનાં લખાણો વાંચવાવાળા તમારા જેવા તો ગણ્યા ગાંધ્યા જ. બાકી ઘણા તો વસ્તુ, લાખા કે શેલીના શોખને લીધે વાચનવૈભવ અનુભવતા હોય છે. આવા વાંચનારાઓના મન ઉપર હું કહું છું તેવી આશર થયાનો સંભવ મને તો વધારે લાગે છે. અહીં લેખકનો હું એટલો જ દોષ કાઢવા માણું છું કે તેણે આવું વસ્તુ પસંદ જ કરવું જોઈતું નહોતું. તમારું પેલું નાટક તે દિવસે વંચાવ્યું હતું તે મને આજે યાદ આવે છે. 'કન્દર્વતી' વિચારની આસપાસ તમે ગૂંથેલા નાના નાના પ્રસંગો કેટલા બધા ઉત્કૃષ્ટ છે ? તમારું એ નાટક તમે છાપવા ન આપી શકો ? આ નાટકના લેખક લાઇ ધૂમકેતુને જો હું ઓળખતી હોઉં તો હું તો તેને પણ જરૂર સલાહ આપું કે તેણે જે વસ્તુ ઉપર પોતે આધિપત્ય મેળવી શકે તેવું જ વસ્તુ પસંદ કરવું અને તે વસ્તુઓ વધારે રિચર ચિત્તવાળા લેખકોના હાથમાં મૂકવી. સમાજ ઉપર ઉપકાર કરવાની વૃત્તિથી નીકળી પડનારા આપણે ઘણી વખત ઉપકાર કરવાને બદલે એક જાતની હાનિ કરીએ છીએ એ વાત નિખાલસ ભાવે આજના આપણા સાહિત્યના વિધાયકોએ સ્વીકારી લેવી ઘટે છે. તેજ દિવસે તમે નહોતા કહેતા કે આપણા સાહિત્યના રચનારાઓને તેમનું સાહિત્ય કેના હાથમાં વંચાવા જાય છે તેની જો સાચી ખબર પડે અથવા તો તેઓ પોતે જ તટસ્થ મનોવૃત્તિથી તેના વાંચનારાઓની કક્ષાએ આવીને ઉભા રહે તો આજનું ઘણુંએ સાહિત્ય પત્રોની અંદર પ્રગટ થતું અટકે. મને આ વિચાર સાચ સાચો લાગે છે. આપણને જે રુચ્યું તેમ જ જે લખવાની ઊર્મિ આવી તે બધું જ આપણે લખી નાખ્યું એમાં મારા કશો જ વિરોધ નથી. પરંતુ જ્યાં સુધી પાંચ વરસની ઉમરથી માંડીને પાંચ વરસની ઉમર સુધીની વિવિધ કક્ષાનાં લખાણો પૂરાં પાડનારા સેક્ટરો અને હજારો સામયિકો આપણે ત્યાં પ્રગટ થતાં લાગે નહિ એટલું જ નહિ પરંતુ વાચનની વિવેકદૃષ્ટિ આજના વાંચનારાઓમાં ખીસે નહિ ત્યાં સુધી મનના આવેશનોં તેવાં બધાં લખાણો લખાઈને લેખકના પૈડમાં જ પડી રહ્યાં ભટ્યાં છે. આજના સ્વાતંત્ર્યના જમાનામાં આ વસ્તુ કોઈને ગળે ઉતરે તેવી નથી અને તમે પણ મને સ્વાતંત્ર્યની વિરોધી ગણી દસી કાઢશો. પરંતુ સ્વાતંત્ર્યની વ્યાખ્યામાં મારા કેટલા ઉદ્દામ વિચારો છે તેથી તમે સંપૂર્ણ રીતે વાકેફ હોઇ અહીં પણ હું તો નિર્ભય જ છું.

પત્ર ઘણાં લાંબો લખાણો, વસ્તુ, પાત્રવેખન, શેલી એ બધાંય સંબંધે હવે તો લખનારું મન થઇ જાય છે. પરંતુ આ પત્રમાં તે વિશે નહિ લખું. માત્ર એક વાત કલા પિતા મૂકી શકતી નથી.

કામવિદ્યુજા સ્ત્રી કે પુરુષો જેને આપણા સાહિત્યમાં પ્રેમી યુગલનાં અભિધાન દેવામાં આવે છે તે બધાંઓ કાગવસ સ્થિતિની અંદર જે અનેક પ્રકારની શરીરચેષ્ટાઓ કરતા આજના લેખકો તરફથી વખૂંતવામાં આવે છે તે ચિંત્રા મને તો એટલાં અને છુદ્દ કલ્પનામયી જ લાગે થયેલાં દેખાય છે. અત્રજન, સંસ્કૃત નાટકકારોનાં તે અનુકરણો છે અને નિલાસના ઉત્કૃષ્ટ જમાનામાં કાલિદાસ કે લવણ્વતિએ કામગેષ્ટાના તેવા વ્યાપારો કદાચ એક જો આશોકના દરે પરંતુ તેથી આજે પણ તેને કલ્પનાસત્તાનાં ગોઠસ પરિણામ તરીકે સમાજ પાસે ધરવાં તેમા મને તો વિવેકદૃષ્ટિની ખામી અને જડ અનુકરણનું

પ્રાણીય જ દેખાય છે. એક દષ્ટાન્ત આપું. કમને પણ ચિત્રરથ અને અમરનાનું મનમોહક દરય છોડી દઇને સુવર્ણથી ખેંચાઇ જતી રેલુકા કાંટા વાગવાના મિળે બે પગની વચ્ચેથી ચિત્રરથનું દર્શન કરી શકે છે! મને લાગે છે કે આ તો નરી કુદ કલ્પના જ છે. કામવશ સ્ત્રી કે પુરુષ આવી અધી શક્તિ પ્રયુક્તિઓ કરવા પ્રેરાતી હશે કે કેમ તે મારે મન તો એક પ્રશ્ન છે. તમે કહેશો કે તેમ જરૂર બનતું હશે તો પણ આવાં કલ્પનામાંથી જન્મેલાં વર્ણનો વાંચ્યા પછી જ તેમ જનવા પામતું હશે. અને એટલે તો સ્વાભાવિકતાને લાંબે કામચેષ્ટામાં જોડેલી નિર્દોષતા આરોપી સકાય તે નિર્દોષતા પણ હીરી જાય છે. અને તેને સ્થાને કૃત્રિમતા અને હુચ્ચાર્થી આવી બેસે છે. આમ થવા પામે તો તો મનુષ્યની નિર્દોષ અને સાદગીક પ્રવૃત્તિઓ પણ કલુષિત અને અને આપણે જે એમ માનીએ છીએ કે એક પ્રકારનો અંધ મોહ પણ કોઇ કાળે શુદ્ધ પ્રેમમાં પરિણમી શકે છે અને મનુષ્યને મોહદશા-માંથી ખેંચી કાઢી પ્રેમની ઝોંચી ભૂમિકામાં લઇ જઈ શકે છે તે કદી થવા પામે જ નહિ. તમને એમ નથી લાગતું કે આજના મેખકોએ કામવિદ્વજનાના પરિણામ રૂપ આવી ચેષ્ટાઓને જરા પણ અદલાવટી નેહએ નહિ.

હું તો વળી પાછી દીકાએ ચઢી ગઈ. કદાચ આવડા મોટા પત્ર વાંચાને તો તમને પણ કંટાળો આવશે. પરંતુ તેમાં હું શું કરું? આ પ્રસંગ તમે જ જાઓ ક્યો, ગણાય. એટલે તેનું પરિણામ પણ તમારે જ સહન કરવું નેહએ. આ ઉપરથી મને એક લાલ થયો તે મારે તમારો ઉપકાર માનું? આજના શુભગતી સાહિત્યમાં મેં બહુ જ ઓછા ચંચુપાત ક્યો છે. 'કૌમુદી'નો ખાસ સાહિત્ય અંક નેહા પછી મને લાગ્યું કે મારે આજનું સાહિત્ય થોડું થોડું જોનાં રહેવું. તમે પોતે તો કેળવણીકાર હોવાનો દાવો કરો છો. છોકરા-છોકરીઓ પાસે કેવી જનનું સાહિત્ય ધરવું નેહએ તે આજના તમારી પાસે તો ચોક્કસ વિચારો પણ છે. મારા ઉપર તમે મૂકેલો ભાર વહન ક્યો પછી આ જ નાટકની તમારી સમાવેશના તમારી પાસેથી હું માગું તો એ વધારે પડતું નહિ ગણાય. લખશો?

કુશળ હશે. 'કૌમુદી'નો અંક જૂદા છુકપોસ્ટથી આ સાથે મોકલ્યો છે. પહેલ્ય લખશો. આ તરફ એકાદ આટો આવી જવાના હતા ને? આવશો તો ગમ્મત પડશે. બચ્ચાંઓને બોલાવશો.

ત્રી૦

તમારી બહેન

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

કલિકા—કર્તા શ્રી અરહેશ્વર દરામજી ખગરદાર, માર્કેટ રોડ, મદ્રાસ. મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦.
ગઈ સાતમી પરિપદમાં શ્રી ખગરદારે ‘૭૨૬ વર્ષ’ માં એક મહાકાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરવા વચન આપેલું હતું. પણ તેમના મહાવેદનાપૂર્ણ વ્યાધિને લીધે તે વચન તેઓ અમલમાં મૂકી શક્યા નથી. તે પહેલાં તેમણે આ કાવ્ય મુક્તધારા છંદમાં બહાર પાડેલું છે.

આ કાવ્ય ૩૬૬ કડીમાં વિસ્તરેલું છે. પણ આ મહાકાવ્ય કરતાં એટલાં મૌકિકાની માત્રા જેવું છે. દરેક કડીમાં એક અખંડ વિચાર કે કલ્પના કે કલ્પનાતરંગ મૂકાયો છે અને દરેક કડી એક જુદું કાવ્ય છે.

કાવ્યના છંદનું નામ કવિએ મુક્તધારા રાખેલું છે. તેનું બંધારણ મનદર કે કવિત્વ અથવા ધનાક્ષરી ઉપરથી કરેલું છે. આ છંદોમાં યતિ હોય તો માત્ર શોભાનો છે, આવશ્યક નથી. ધનાક્ષરીમાં આઠ ચરણો જોઈએ તેમ આમાં પણ એક વૃત્તને આઠ ચરણો છે. ધનાક્ષરીમાં દરેક ચરણ ચાર ચતુરક્ષર સંધિનો થઈ કુલ સોળ અક્ષરનું છે, તેમાંથી બેક્રી ચરણમાંથી એક અક્ષર ઓછો કરવાથી મનદર થાય છે. મુક્તધારામાં એ બેક્રીચરણમાંથી વળી એક અક્ષર ઓછો કર્યો છે એટલે એ બેક્રીચરણમાં ત્રણ ચતુરક્ષર સંધિઓ આવે છે અને ત્રીસ સંધિમાં બે શ્રુતિ આવે છે જે પૈકી છેલ્લી શાન્ત હોવી આવશ્યક છે. આ બેક્રી ચરણોનો જ અનંત્ય પ્રાસ મળે છે. ચતુરક્ષર સંધિમાં મુખ્ય તાલ પ્રથમ શ્રુતિ પર પડે છે અને તે સિવાય એક ગૌણ તાલ ત્રીજી શ્રુતિ પર પડે છે. કાવ્યની વિશેષતા એ છે કે આ તાલ શબ્દની અંદર રહેલી સ્વરિત શ્રુતિ પર જ પડેલાં જોઈએ. આ રીતે મૂળરાતી ભાષામાં સ્વર કે પ્રયત્ન તત્વનો પ્રથમ મુક્તધારા છંદમાં ઉપયોગ થયો છે. મૂળરાતી ભાષામાં અંગ્રેજીની માફક પ્રયત્ન, શબ્દની અંદર મળે ત્યાં નથી આવતો પણ અમુક નિયમોને આધારે જ આવે છે. આ નિયમો જૂદહવાકરણમાં સદ્ગત સાક્ષર ક્રમજાસંકર-ભાષાએ આપેલા તે જ તેમણે સ્વીકાર્યો છે. વાંચનાર યોગ જ અભ્યાસથી સમજી શકશે કે કવિએ પ્રતિજ્ઞા કર્યાં પ્રમાણે આ પ્રયત્નના નિયમો સૂઝમતાથી ધરાવેર સાચવ્યા છે.

આ પદ્યરચનામાં અનેક વિવિધતાઓ પણ આવી શકી છે. થોડીના દાખલા આપીએ.

અમૃતના કપ બધે ખૂલે ખૂલે જોળી વણું,

જોળી વણું પૃથ્વી ને આકાશ ને પાતાળ;

પૃથ્વી ને આકાશ ને પાતાળ બધાં દેવી વણું,

તેડે પાતા સિંધુ બધાં અમૃતસ્વરૂપ:

આમાં પુનરાવર્તનો અમત્કાર છે. તે સિવાય અનંત્ય પ્રાસોની રચના પણ ઘણી જગ્યાએ વૈચિત્ર્યવાળી અને સંવાદી છે.

કવિના અલંકારો અને અલંકારોની કલ્પના ઘણી જગ્યાએ નવાં અને મનોહર છે. થોડાં ઉદાહરણો જ લઈએ.

સુખું છે કે સિધુ હરે ચાંદની રાતે જ્યારે
 શીશુશીશુ યતાં મોખાં. દુધ સાં દહેરાય,
 આવે પરપોશ તેની હપર ત્યાં નાચવાને
 પરીઓ પધારે અતિ હજુહજુ પાય;
 હજુહજુ પાયે એની મુઠુ મુઠુ ચાલે નાચી,
 ફૂટે નહીં એક પરપોશની ચે ખાસ:
 પ્રિયા મારી ચાલે ત્યારે ફૂલે વાયુ હાલે જાણે,
 એની કુંખી, એની મંજુ, એની મુઠુ ચાલ.
 જાનીને જાણે નજમગા જેમ દેખી રહે
 તેમ પ્રિયાકંઠે ચોલે પુષ્પવણી હાર;
 જુવે ને આકાશ કેરી ગંગા જને સાથે મળી
 પ્રિયા તણે હૈયે જલે રહે રાત ધાર;
 રહે રાત ધાર એના હાંડા ચમકાર જાયે,
 જ્યુકતા પડે મોંખા જાસ ને હસાસ;
 સુવર્ણના પર્વતોએ કાળા ધનમાંથી જલે
 વીજળીઓ જ્યુકતી પડે આગપાસ.

કોઈ કોઈ જગાએ કોઈ અન્ય કવિની કલ્પનાને મધુર ઉચિત શબ્દોમાં મૂલરાતીમાં
 ઉતારી છે. જેમકે Meredithની પેત્રી લગ્નમધુર પંક્તિઓ :

Sure of her haven, O like a dove alighting

Arms up she dropped : our souls were in our names.

તેને—

માથામાં હતરતી કા પંખીણી શી પ્રિયા અતે

હાથે કર પરતી મારે કંઠે પડે માળ !

આવી મીઠાશ અનેક જગાએ છે. પણ 'કોઈ કોઈ' જગાએ અનુચિત કલ્પનાઓનું મિશ્રણ
 થઈ ગયેલું જણાય છે:

પ્રિયા, રંક ગીત જે આ ગાય તારે ગાન આજે,

નાલુક સંખીત જે આ પડે તારે ગાન:

તે તો તારા આત્મા કેસા ચિચાળ સમુદ્ર કાંઠે

પૂમી રહેતાં જડયું મને મોંઘરે નિદાન;

પૂમી રહેતાં જડયું એ જ સિધુમાંથી કાઢા જેયું,

મોલીથીયે મોંધું અને જ્યોતિષી ચે જ્વન.

મોતી અને જ્યોતિની કલ્પના અને તેનો અનુગ્રાસ મુંદર છે પણ એ એ શબ્દોની
 સાથે 'કાઢા' સર્વથા અનુચિત છે. એ શબ્દને 'પૂર્ણતા' 'એકાગ્રપણું' વગેરેના વિચારો
 અંગનાથી વળગેલા છે અને આ કાવ્યમાં એ વિચારો મૂળરસને માત્ર ક્ષતિ કરે છે.

આ કાવ્યની દરેક દરવામાં એક મુરઝેલીથી વાચકે સંભાળ રાખવાની છે. એક સાથે
 આ કાવ્ય યાંચવાથી તેમાં એકનાનતા લાગ્યા વગર રહેશે નહિ. આખા કાવ્યમાં એક જ
 ભાવના સર્વત્ર છે, અને હંદ પાત્ર એક જ ચાલે છે, જેમાં ગેથના કે તાત્ત્વચિન્થને અવકાશ
 યોગ્ય ઓછો છે. આ કાવ્ય કોઈ કોઈવિર ઘોડું ઘોડું યાંચવાથી તેમાંથી જેવો રસ આવે
 તેવો સળંગ યાંચવાથી નહિ આવે.

અને આ મુદ્દેથી અમને હંદની પસંદગીથી થયેલી લાગે છે. હંદ નવો છે અને સફળ થઈ શકે તેની અમે ના નથી કહેતા. પણ હંદ હમેશાં અનુકૂળ જોઈએ. કવિત અને મનહરમાં હિન્દીમાં અનેક સ્ત્રો લખાયા છે. એ ખરૂં પણ તેમાં વૈચિત્ર્ય વર્ણોનું જ પ્રધાનપણે આવતું અને એ અધમ કાવ્યનું લક્ષણ છે. અહીં વર્ણોના વૈચિત્ર્ય ને પ્રધાન સ્થાન નથી એ યોગ્ય જ છે. પણ અહીં જે કલ્પના-તરંગને પ્રધાન સ્થાન છે તે અમને જે કાવ્યોને અનુકૂલ લાગે છે અને એ ગેથના આ હેતુમાં નહિ હોવાથી વસ્તુ અને રીતિની એકતા જોઈએ તેથી ધરી શકી નથી.

આર્થશાસ્ત્રિક મમ્મટે કાવ્યનાં અનેક પ્રયોજનો કલાં છે. જેવાં કે યશ, અર્થપ્રાપ્તિ, વ્યવહાર-જ્ઞાન. એ દૃષ્ટિએ જોતાં આ કાવ્યને શિવેતરક્ષતયે અર્થાત્ અનિષ્ટ નાશના પ્રયોજનથી પ્રસર્યુ ગણવું જોઈએ. કર્તાનું એ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય અને કર્તાને ગૂજરાતને માટે જે મમત્વ અને આલિમાન છે તે સાર્થક થાય એવાં કાવ્યો તે રચી શકે અને ગૂજરાતને આર્થી શકે એનું સ્વાસ્થ્ય મળે એમ અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છીએ છીએ.

આવાં લાંબાં કાવ્યો ગૂજરાતીમાં ઓછાં છે અને સાહિત્યરસિક વર્ગને અમે આ કાવ્ય ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા ભલામણ કરીએ છીએ.

રા. વિ. પા.

બાળવાતા-ભાગ ચોથો.

સંપ્રાદ્યક ગિલુભાઈ.

આપણે ત્યાં બાળ સાહિત્યનો તો લગ્ન દુકાળ જ છે. છેલ્લાં બે ત્રણ વર્ષમાં થી ગિલુ-ભાઈ અને હરગોવિંદલાલ કાંટાવાળાએ લખેલાં વાર્તાનાં પુસ્તકો અને એકાદ બે માસિકો મિલાય ખીજી સારૂં બાળ સાહિત્ય આપણે નિયમોંથી.

ભાઈએ આર્તાનો આ ચોથો ભાગ આવકાર કે કવિએ પ્રાં. એ વાતો બાળકો રસપૂર્વક

આ પદ્યરચના શ્રેષ્ઠે એ વાતની અમારી

અમૃતતા કપ બધે ખૂણે ખૂણે ખેળી

ખેળી વળું પૃથ્વી મે આકાશ ને

પૃથ્વી ને આકાશ ને પાતાળ બધાં દેહી ૧ કરી જ નવીનતા નથી. ભાષા લગ્ન

થવા માટે એવા પ્રાંતીય શબ્દોના અર્થો આ-પવા જરૂરી લાગે છે. ખીજા એક સૂચના કરવાનું પણ અમને મન થાય છે, કે આવાં પુસ્તકોનો આકાર સુંદર નાનકડો હોય અને સાથે સાથે મનોહર ચિત્રો પડે વાતોને શણગારવામાં આવી હોય તો જે ઉદ્દેશથી આ પુસ્તકો બહાર પાડવામાં આવે છે તે વધુ સારી રીતે પાર પડે.

નર્મદાગીત: કર્તા, ભક્ત.

નદી નર્મદાના દર્શનથી ઉદ્ભવેલું આ નાન-

કંડું કાવ્ય છે. ગરબીના ઢાળમાં લખાયેલું છે.

એમાં કલ્પનાનાં ઉદ્ભવો નથી, ભાષાના સમ-

નથી, ભાષની ગભીરતા નથી, અને વ-

કરી જ નવીનતા નથી. ભાષા લગ્ન

અગત્યનું અંગ છે. જે મુંદર ચિત્રાવલિ અને સાથે જોઈતી હુંકી માહિતીવાળાં આવાં ચિત્ર-પુસ્તકો બહાર પડે તો બાળકોને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન મળી શકે. પ્રસ્તુત પુસ્તક આ દૃષ્ટિએ અમને ઉપયોગી લાગ્યું છે. બાળકોને સામાન્ય જ્ઞાન આપવાની ઇચ્છાવાળાં માળાપોને અમે આ પુસ્તક ખરીદવાની લાકામણ કરતાં અચકાત નહિ જે કિંમત જરા ઓછી રાખવામાં આવી હોત તો. અમે એમ માનીએ છીએ કે પ્રકાશક સંસ્થા માત્ર જુદી જુદી ભાષાઓમાં ચિત્રો નીચેની માહિતી જાંપીને એનું એ પુસ્તક અનેક હિન્દની ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરી શકે એમ છે અને એવી કરીને પુસ્તક બહુ જ ઓછી કિંમતમાં આપી શકે એમ પણ છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આ અમારી સૂચના તેઓ ધ્યાનમાં લે.

વડોદરારાજ્ય પુસ્તકાલય પરિપદનું નિવેદન
કિંમત ૦-૧૨-૦. ગૂજરાતમાં પુસ્તકાલયોને લોકપ્રિય કરવા માટે વડોદરા રાજ્ય તરફથી બહુ જ સારા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે, અને એ પ્રવૃત્તિથી લોકોને સારો લાભ પણ મળતો રહે છે. એ પ્રવૃત્તિને અંગે જ પહેલી પુસ્તકાલય પરિપદ ગણદેવી મુકામે મળી હતી. તેનો આ હેવાલ છે. વળી હેવાલની સાથે કેટલાક લેખો પણ જોડવામાં આવેલા છે. તેમાં પુસ્તકાલયોની ઉપયોગિતા વર્ગોને સારો ખ્યાલ આપવામાં આવેલો છે. એ પ્રવૃત્તિમાં રસ લેનારાને આમાંથી ઘણું જાણવા જેવું મળશે.

આવા હેવાલોની કિંમત આટલી યધી ન હોવી જોઈએ એમ અમે માનીએ છીએ.

હીપ્પોટિઝમ અથવા જીવનું વર્ણન
લેખક : સાકળચંદ માલેકચંદ ઝવેરી.

કિંમત. ૮-૦-૦.

હીપ્પોટિઝમ એ શું છે તે સમજાવી, તે સિદ્ધ કરવા માટે જોઈતા શુભો કેમ કેળવવા તેના ઉપયોગ બતાવી હીપ્પોટિઝમના પ્રયોગો અને જુદા જુદા રોગોને દૂર કરવામાં તેનો કેવો ઉપયોગ થાય છે તે વિષે વિસ્તૃત અને

વિગતવાર માહિતી આપવામાં આવેલી વળી વિષયને સ્પષ્ટ કરવા માટે ચિત્રો આપવામાં આવેલાં છે. એટલે એ વિષય રસ લેનાર માણસોને આ પુસ્તક ઉપયોગી પડે એવું લાગે છે. પુસ્તકની બાંધણી : છપાઈ એકદરે સારાં છે.

ગુમની કથા : લેખક રંગિતલાલ હરિ-
પંડ્યા. પ્રકાશક : હિન્દરા સાર્વ-
પ્રકાશક મંડળ, મુંબઈ. કિં

૦-૧૨

પ્રસ્તાવનામાં ગૂજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય દીનહીનતા અને અકાવ્યમય દશાનાં રોડી લેખક લખે છે:—“આ કાવ્ય ક્રાંતિ પ્રકારના વિશિષ્ટ કાવ્યતત્વો દ્વારા કરતું નથી પરંતુ એ જનાં ગૂજરાતમાં સાદી કાવ્ય ભા ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન લઢવા અને કવિ સાચા સ્વરૂપ વિષે જનતામાં વિચાર જ કરવા જોઈતું પણ જે તે સફળ અને સરથાય તો લેખક પોતાને કૃતકૃત્ય અને અલાઘ્ય માનશે.” આ ધ્યેય જાણે તદ્દન સાધ્ય હોય એવી રીતે લેખક રજુ કર્યું છે પણ નથી. આ ધ્યેય તો કાવ્યની આખતમાં જ ઊંચું કહેવાય અને તેને પહોંચી વળવા ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યની જરૂર પડે. પ્રકાવ્ય જેવાં શિશિષ્ટ બંધવાળાં, ખોટી પ્રયોગવાળાં, કંપનાથી મઠા દૂર રહેનાર વાચકના મન પર કશી જ અસર ન પાડકાવ્યો મારફતે આવાં ધ્યેયો સાધવાને બપડું એ અમને તો હાસ્યાસ્પદ જ લાગે.

આ પુસ્તકનું એક વૈશિષ્ટ્ય તો અ એ જાણ્યું કે લેખકને અનુસ્વાર સાથે ચરે અક્ષરો ઇતિહાસ પુસ્તકને પાને પાને લાગેલા છે. આ હર પાનાના કાવ્યગ્રંથમાં ૨૪૦ પાના સિવાય બાકીનાં બધાં જ પાના અનુસ્વારો વાપરવામાં કવિએ કૃપણતા કરી કાણુ જાણે કેમ, વળી નેડણીની બીજી ૦ પણ રહી જવા પામી છે.

નોંધ

હિંદુ-મુસલમાન ઝઘડા

કલકત્તામાં થએલા હિંદુ-મુસલમાન રમ-ખાણે દેશનેતાઓને સ્થિત વિચાર કરતા કીધા છે. દિવસે દિવસે કોમી લાગણી એટલી ઉગ્ર અને ઝેરી બનતી જાય છે કે જો એને સત્વર દાબી દેવામાં ન આવે તો આજનાં છૂટાછવાયાં દુહા-કોને બદલે હુંક વખતમાં દેશમાં હંર ઠેર હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે ખુસ્શો આંતરવિગ્રહ થયા વિના રહેશે નહિ એવા ભયથી એટલે રાજદ્વારી આગેવાનો કોમી ઝઘડા શમાવી દેવાની ભિન્ન ભિન્ન યોજના સૂચવવા શરૂ થયા છે; આમાંની એક અતિ વિચિત્ર સૂચના સર તેજ બહાદુર સમુત્રી છે. પોતાની રાજકીય મદ્દવાકાંક્ષાઓને સંતોષવા માટે લોકોના ધર્મ-જનુનને ઉત્તેજિત કરનાર સ્વાર્થી ભણેલો વર્ગ આવા દુહાકોને માટે જોખમદાર હોવાથી જે વિસ્તારમાં કોમી દુહા થાય તે વિસ્તારના મુનિસીપાલીટી, લોકલબોર્ડ, ધારાસભા તેમ જ પડી ધારાસભા માટેના મત આપવાના દક્ક સરકારે અમુક મુદ્દાને માટે (ત્રણ વર્ષ) લઇ લેવા એવી સર સંમુત્રી સૂચના છે. આ સૂચનાનો અમલ કરવામાં આવે તો જે શ્રેણી ઉપર બનાવેલી રાજકીય સંસ્થાઓનો ઉપભોગ કરવા માટે આતુર હોય છે અને જેઓ પોતાના અંગત સ્વાર્થને સંતોષે જ લોકોની ધાર્મિક લાગણીને ઉરકેરના હોય છે તેઓ આવી ઉરકેરણી કરતા અચકાશે અને પરિણામે કોમી ઝઘડા શમી જશે એવો સમુ સાહેબનો મત છે. પંડિત મોતીલાલ નહેરૂ આ સૂચનાને ટેકા આપે છે અને એનાથી એક ડગલું આગળ

જઈને એવો ઉમેરો કરે છે કે દુહાકોના વિસ્તારમાં રહેતા કોઈ પણ માણસને કોઈ પણ પ્રકારનો ઇલ્લાખ આપવો નહિ, અમુક વર્ષને માટે એ લક્ષમાં વસતા કોઈ પણ માણસને સરકારી નોકરીમાં લેવો નહિ, તથા એ વિભાગના સરકારી નોકરોને અમુક મુદ્દત મુધી પ્રમોશન આપવું નહિ. આ સૂચનાની પાછળ પંડિતજીની એવી માન્યતા જણાય છે કે દુહાકો ઉરકેરણી કરનાર અથવા તો લોકોના ધર્મજનુનને કાશુમાં ન રાખનાર વર્ગમાં સરકારી અમલદારોનો પણ સમાવેશ થાય છે. આનાથી પણ આગળ જઈને શ્રી. શિવપ્રસાદ શુક્લા એમ માને છે કે પોતાનું રાજ્ય અહિં જેમ બને તેમ વધારે લાંબા વખત મુધી ટકાવી રાખવાનું મુગમ થઈ પડે તેટલા માટે આપણી બીનજવાબદાર સરકાર જ હિંદુ મુસલમાનોને લડાવી મારે છે. કોમી પ્રતિનિધિઓને માટે કોમવાર જુદાં મતદાર મંડળોની રચના કરીને સરકારે દુહાકોને માટે મુગમતા કરી આપી છે એ દલિલત આ અભિપ્રાયને ટેકા આપે છે. આથી જે વિસ્તારમાં દુહાકો થાય તે પ્રાંતના ગવર્નરને એકદમ ખરતરફ કરવો અને તેના ઉપર પાર્લામેંટમાં કામ ચલાવવું, તે લક્ષના કમીશર તથા કલેક્ટરને સખત સજા કરવી અને જરૂર પડે દેશનિકાલ પણ કરવા, તથા પોલીસના ઉપરી અમલદારોને પણ સજા કરવી એવી સૂચના શ્રી. શિવપ્રસાદ શુક્લા કરે છે.

આ ત્રણે સૂચનાની પાછળ રહેલી મનોરત્તિ એક જ છે. સરકારી અમલદારો તેમ જ પ્રજાના આગેવાનો સજનની બીંદને લઈને શ્રેણીની લાગણી

ઉરકરતા બંધ થશે તથા ઉરકરાયત્રી લાગણીને શાંત પાડવાના પ્રયત્ન કરશે એમ આ ત્રણે જણ માનતા હોય એમ લાગે છે. આ ત્રણે સૂચનાઓ “ હુબતો માણસ તણખત્રીને પકડે ” એવી માનસિક સ્થિતિને આભારી હોય એમ અમને લાગે છે. સર સમુદ્રી સૂચના અમલમાં આવે તો તે હુલ્લડ બંધ કરવાને બદલે વધારવાના કારણબૂત થઈ પડશે, કારણ કે જ્યાં મુસલમાનોની લઘુમતિ હશે ત્યાં હિંદુઓની બહુમતિ તોડવા અને તેમ કરીને તેમની પ્રગતિ અટકાવવાના હેતુથી મુસલમાનો જરૂર હુલ્લડ મચાવશે. કલકત્તા કેરોરેશનમાં મુસલમાનોની સંખ્યા બહુ ઓછી હોવાથી મ્યુનીસીપાલિટીના સંબંધમાં તો કલકત્તામાં હિંદુ રાજ્ય ગણી શકાય. આ સ્થિતિ ટાળવી હોય તો સમુદ્રાહેબની સૂચના અમલમાં આવતાં મુસલમાનોને હુલ્લડ કરવાનું જ બાકી રહે છે. હુલ્લડ થાય, મ્યુનીસીપાલિટી બરતરફ થાય અને હિંદુઓની બહુમતિ દૂર થાય એ જાતની વિચાર સંકલના મુસલમાનો ગોઠવે એ સ્વાભાવિક છે. હિંદુઓની લઘુમતિ હોય ત્યાં હિંદુઓ પશુ આવો જ વિચાર કરે. જો હિંદુઓમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના એટલી પ્રબળ હોય કે પરદેશી સરકારના હાથમાં કેઈ પણ સત્તા રહે તેના કરતાં મુસલમાનોના હાથમાં એ સત્તા રાખવી પડે તો ખરેખર છે તથા મુસલમાનોને એવી ભાવના હોય કે ‘ ઇંગ્લેન્ડ સરકારની સત્તા કરતાં હિંદુ સત્તા રહે એ વધારે ઠીક છે તો જ સમુદ્રાહેબની સૂચના આશિર્વાદ સમાન થઈ પડત; કારણકે રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી ભરેલાં હિંદુ અને મુસલમાનો સરકારના હાથમાં સત્તા આપી જવાના ભયથી એક બીજા સાથે ઝૂંપીને જ રહે. પરંતુ આજની આપણી સ્થિતિમાં આ સૂચના હુલ્લડોને મારે એક વધારાનું કારણ પુરૂં પાડનારી છે. પંડિતજીની સૂચનાને પણ આ જ ઠીક લાગુ પડશે. શ્રી. ગુમાની સૂચનામાં ગુન્હેગારને બદલે નિર્દોષ માણસને મળ થવાનો ઘણો બંબક રહેશે છે.

હુલ્લડો થવાના સંજોગો ઉભા કરી આપનાર-જુદા કોમી મતદાર મંડળની રચના કરનાર-કાયદો આ હુલ્લડોને મારે બંધાવનાર છે. ગુન્હેગાર કોણ છે અને ગુન્હે કરનારને શી શિક્ષા કરવી એવા નહિ ઉદ્દેશી શકાય એવી પ્રશ્નની ચર્ચામાં પડવાને બદલે કોમી મતદાર મંડળને રચાને પ્રદેશવાર એકત્ર મતદાર મંડળ સ્થપાય એવી જાતનો કાયદામાં સુધારો કરાવવાનો પ્રયત્નો દેશના સર્વ આગેવાનો કરે એમાં જ રાજકીય ઝડાપણુ રહેલું છે. ભલે, વચક્ષા માર્ગ તરીકે કોમી પ્રતિનિધિત્વ કાયમ રહે પરંતુ એ પ્રતિનિધિઓને ચૂંટનાર મંડળ હિંદુ મુસલમાનોનું ભેદું રહેવું જોઈએ. આમ થયાથી હિંદુ પ્રતિનિધિઓને મુસલમાન મતદારોની મદદ લેવી પડશે અને મુસલમાન પ્રતિનિધિઓને હિંદુ મતદારોની મદદ લેવી પડશે. પરિણામે બન્ને કોમના ઉદાર મત ધરાવનાર પ્રતિનિધિઓ જ રાજકીય સંસ્થાઓમાં ચૂંટાશે અને એક બીજા જોડે મદકારના સંજોગો ઉભા થતાં કોમી હુલ્લડો શમી જશે. ગુન્હે કરવાના સંજોગો ઉભા કરી આપ્યા પછી ગુન્હેગારને શિક્ષા કરવાની યોજનાઓ ધડા પાછળ શકિત ગુમાવવી તેના કરતાં ગુન્હે થવાના સંજોગો-કોમી મતદાર મંડળ-દૂર કરવા મટેની અળખણ સર સમુદ્ર તથા પંડિત નહેરુ બન્ને ભેગા મળીને ઉપાડી લે એવી અમે સૂચના કરીએ છીએ.

દે.

ઇંગ્લાંડની હડતાળ.

ગઈ ચોથી મે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ પ્રજાતા અને ખાસ કરીને મજૂર અળખણના ઇતિહાસમાં ઘાટગાર દિવસ રહી જશે. ગયા મે મહિનાની ચોથી તારીખે ઇંગ્લાંડમાં દાસ આજની કાલસાની હડતાળને અંગે સામાન્ય જંગી હડતાળ પડેલી. આ હડતાળ જેટલી એકાએક પડી તેટલી જ તે નવ દિવસમાં એકદમ બંધ થઈ. ત્યાર પછી પણ આજના કાલસારોની સડન ચાલુ રહી અને

મહાસભાને પૂછીને આ કામદારોએ હડતાળ પાડી નહોતી. ખૂંટ પૂછાવે તો મળૂં મહાસભાએ તેને વખોડી પણ કહાડી હતી. આ સંબંધી એક બીજી વાત એ નોંધવી જરૂરી છે કે એક ખાણ સરકાર હડતાળ તોડવા કરી તૈયારી કરી રહી હતી ત્યારે હડતાળ પાડવાને માટે તૈયારી કરવામાં મળૂંશોનો વાંક શી રીતે કહી શકાય ?

એનીચોથીએ મધરાતે રેલ્વેના, ટ્રામના, અને છાપખાનાના કામદારો બહાર પડ્યા. લગભગ ૩૦ લાખ કામદારોએ તેમનું મધરાતે કામ પુરું થયું અને તાર મળ્યા કે કામ છોડ્યું. મળૂં મહાસભાએ પ્રગતે તદ્દન આવશ્યક ચીજો-ખોરાક આદિ-મળે તેને માટે ચોક્કસ મૂચનાઓ મારફતે જણાવ્યું હતું કે આ કામમાં જોડાયેલા કામદારોએ હડતાળ પર જવું નહિ. જ્યાં જ્યાં આ કામ માટે મળૂંશો જોડાયા હતા ત્યાં ત્યાં તેમણે તેમને મોકલવાનું ચાલુ રાખ્યું. સરકારે પ્રગતે વસ્તુઓ પુરી પડે તેને માટે સ્વયંસેવકોના દળ હાથે કર્યા. ઓફિસર્સ અને કેમ્પીજના વિદ્યાર્થીઓથી માંડીને કુમારિકાઓએ પણ આ કામમાં મદદ કરી. ખજારા બ્રાંડકાર્ટથી અને વિમાનોથી અપાઈ. જવા આવવા ખાનગી મોટર વગેરેના ઉપયોગ થયો. (ટાઈમ્સ) જેવાં છાપાં ટાઈમ્સટ્રીટ તરીકે બહાર પડ્યાં. સરકારે 'ચિટીશ ગેઝીટ', નામનું એક નાનકડું પત્ર પ્રચાર માટે બહાર પાડ્યું. મળૂંશોએ તેની દક્ષીણના જવાબ આપવા માટે તેમજ પ્રચાર માટે 'ચિટીશ વર્કર' બહાર પાડ્યું. આમ નવ દિવસ ચાલ્યું. પણ અધે થોડાક છમકલાં બાદ કરતાં શાંતિ જળવાઈ.

સરકારે જણાવ્યું કે (આ હડત પ્રમત્તો અને બંધારણ વિરુદ્ધ એક વિપ્લવ છે'. આના જવાબમાં મળૂંશો ભારપૂર્વક જણાવતા હતા કે 'આ તો એક ઔદ્યોગિક તકરાર છે. મળૂંશોના નિર્બોહનું ધોરણ ચાલુ રાખવા આ હડત છે.

ખાણના કામદારોને મદદ કરવા જ આ હડતને આરંભ કરવામાં આવ્યો છે.' પાછળથી સર જોહન સાઇમને-જે ઇંગ્લાંડના પ્રખ્યાત ધારા-શાસ્ત્રી છે-આ હડત કાયદેસરની નથી અને તેથી આ હડત પાડકનાર અને પડાવનાર બધા આમાં જે નુકશાન જાય તેને માટે જવાબદાર છે એમ સચોટ જણાવ્યું. એક જગ્યાએ આ સંબંધી નિર્ણય મળે તે સાફ કેસ પણ માંડવામાં આવ્યો અને મળૂંશો આમાં હાર્યા.

એમ કહેવાય છે કે આ હારની ભારે અસર થઈ. વળી રૂશિયાથી આવતી પૈસાની મદદ પણ સરકારે અસાધારણ કાયદાઓને આધારે રાષ્ટ્રી. દરમ્યાન પાદરીઓ મુલેદ કરાવવા મથી રહ્યા હતા. અને મી. લૉર્ડે જ્યોર્જ સાહેબના સંદેશા શરૂ કરાવવા આગ્રહ કરતા હતા. મી. બોલ્ડવિને 'બ્રાંડકાર્ટ' કર્યું કે સામાન્ય હડતાળ બંધ થાય તો તેઓ મસલત ખુશીથી શરૂ કરશે. મળૂંશોએ આ તકનો લાભ લઈ સામાન્ય હડતાળ બંધ કરવાના મંદેશા મોકલ્યા. શહેનશાહ અને વડા પ્રધાને બધા પક્ષેને મુલેદ શાંતિ રાખવા અને કોઈ પણ પક્ષે પ્રતિષ્ઠા ન જવા સંદેશા પ્રકટ કર્યાં.

આ હડતાળમાં મળૂંશો હારી ગયા કે છતાં તે સવાલ પુછાયા કરે છે. આનો જવાબ મળૂંશોના પત્ર 'ચિટીશ વર્કર' હડતાળ બંધ થતાં આવ્યો હતો. આ પત્રે આ વખતે લખેલું કે ખાણના કામદારોના માટે માર્ગ મોકળો થયો છે અને તેટલા પ્રમાણમાં આ હડતથી વાતાવરણ સુધર્યું છે તેથી મળૂંશો છતાં છે, પણ હડતાળ પુરી થયા પછી રેલ્વે આદિના કામદારોને કામે લેવામાં જે મુશ્કેલીઓ માલિકોએ નાખી હતી તથા કેટલીક જગ્યાએ આવી હડત ન કરવા લખાવી લીધું હતું તે બંનેમાં એમ લાગે છે કે મળૂંશોની આ સામાન્ય હડતાળમાં એક રીતે હાર થયેલી. 'એકરીતે' કારણ કે આ હડતથી મળૂંશો ચળવળનું બળ

કરારનો ખરીતો બદલાર પડ્યો. આ કરારનો મુખ્ય મુદ્દો સ્વરાજ્ય મળે ત્યારે પ્રતિનિધિત્વનું પ્રમાણ કેટલું રાખવું તે નક્કી કરવાનો હતો. તેમાં નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે ધારાસભાઓમાં પસંની પ્રમાણે પ્રતિનિધિત્વ રાખવું. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં ૬૦ અને ૪૦ ના પ્રમાણમાં એટલે જે છઠ્ઠા અથવા વિભાગમાં જેની-હિંદુ અથવા મુસલમાનની-ખુદમતી હોય તેને ૨૦ ટકા અને જેની લખમતી હોય તેને ૪૦ ટકા પ્રતિનિધિત્વ મળે. સરકારી નોકરીઓ માટે મુસલમાનોને ૫૫ ટકા મળવી જોઈએ તેમ નક્કી કર્યું હતું. તે ઉપરાંત ધર્મને લગતો કોઈ પણ દરાવ તે ધર્મના ૭૫ ટકા સુંદાઓના સભ્યોની સંમતિ સિવાય ન લાવી શકાય, મસ્જિદ અથવા મંદિર પાસે વાળે વગાડી ન શકાય, ગોવધ ચિ. પ્રત્યે ન છેડવાનો, તેમજ દરેક વિભાગ અથવા પેટા વિભાગમાં હિંદુ અને મુસલમાનોની સરખી સંખ્યાવાળી તકરારી બાબતો અટકાવવા અને તેનો નિવેડો લાવવા એક સમિતિ નીમવાની પણ તેમાં શરતો હતી.

આ કરાર સાથે ધણીઓની લાગણી તો હતી જ. પરંતુ તે વખતની હિંદુ-મુસ્લીમ-એકતા માટેની ઉત્કંઠા, દેશબંધુની લાગણ્ય તેમજ ધારાસભામાં ખુદમતી મેળવવાની આશાએ તે લાગણી આગળ વધી નહિ. પરંતુ ધારાસભાની સુટણી થઈ ગયા બાદ અને દેશની રાજકીય ચળવળ ધીમી પડતાં કેટલેક સ્થળે હિંદુ મુસ્લીમ ઘુડો થયાં અને તે કોઈ પણ જાતની સમાધાનીથી અટકાવી શકાય તેમ ન લાગ્યું. કમનસીબે દેશબંધુનું મૃત્યું થયું અને આખા સ્વરાજ પક્ષ અને ખાસ બંગાળ પ્રાંતિક મદદ સભાનું નાવ ખોરંબે ચડ્યું. શ્રી. સેનગુપ્તા દેશબંધુની જગાએ આવ્યા પણ તેમનો પ્રભાવ અને અક્રિય દેશબંધુ જેટલી અસર ન પાડી શક્યાં. કરાર સાથે ઉત્પન્ન થયેલી લાગણી

વધતી ચાલી અને ગયા-એપ્રિલ માસમાં કેટકંઠામાં ચાલેલાં ઘુડોએ સમાધાનીમાં માનનારાની ધીરજ ખુટાડી. ઘુડોમાં 'કેટલાએ હિંદુ અને મુસલમાનો પાયલ થયા. મરાઠા અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બીજા નંબરના શહેરમાં ૨૭ દિવસ મુધી ક્રાંતિ અને અવ્યવસ્થાનું રાજ્ય થઈ ગયું. હિંદુ મુસ્લીમ એકતામાં માનનારા પણ ધીરજ ખોઈ બેઠા અને થોડા જ વખતમાં મળનારી કૃષ્ણનગર પરિષદમાં આ કરાર રદ કરવાનો દરાવ રજુ કરવાની કેટલાક કાર્યકર્તાઓ તરફથી ખબર આપવામાં આવી. જખરજસ્ત હિંદુ મુસ્લીમ સમજાણની જ્વાળા પુરેપુરી હોવાથી પણ નહોતી તે પ્રસંગે મળેલી પરિષદનો દેજ કેવો આવે તે કંઈપણ મુશ્કેલ નથી. શ્રી. બી. એન. સરમજના બાપણ સાથે કેટલાક બંગાળી પ્રતિનિધિઓ કુદી પડ્યા અને પરિણામે તેમને પ્રમુખપદ છોડવું પડ્યું. ત્યાર પછી શ્રી. સેનગુપ્તાએ પોતે પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ તરીકે પરિષદ બરખાસ્ત કરી. પરંતુ ત્યારબાદ કેટલાક પ્રતિનિધિઓએ શ્રી. જી. ચોધરીના પ્રમુખપણા નીચે પરિષદ ભરી અને હિંદુ મુસ્લીમ કરાર રદ કરવાનો દરાવ પસાર કર્યો. આ પ્રમાણે સળગેલી લગાષનો નિવેડો ગઈ તા. ૧૩ મીની બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિની સભામાં આવવાનો હતો. મુખ્ય તકરાર કરાર રદ કરવા કે નહિ તે બાબતની હતી. જન્ને પક્ષો પોતપોતાનાં બળ સંગઠિત કરવા લાગ્યા અને વળી બીનસ્વરાજ મદદ સભાવાદીઓ પણ કરારની ચિદ્ધ સખત ચળવળ અલાવવા લાગ્યા. શ્રી. સેનગુપ્તાની આગેવાની માટે આ કટોકટિનો સમય હતો. તેમણે જાહેર કર્યું કે જે વખતે કરાર રદ થશે તે વખતે સભાનો મારામાં અવિશ્વાસ છે તેમ હું માનીશ અને મારી જગાનું રાજનામું આપીશ. સામા પક્ષ તરફથી શ્રી. અમરેન્દ્રનાથ ચેટરજી અને શ્રી. ઉપેન્દ્રનાથ બેનરજીએ કમર કરી અને જી. શ્રી. સેનગુપ્તા રાજનામું આપે તો નવો પ્રમુખ

ચુંટવા પણ તૈયારી કરી. આ સલા અંગાળના
સ્વરાજ પક્ષના ઇતિહાસમાં એક માર્ગમુચક
અંશ માફક હતી. ૩૫૦ માંથી ૨૫૬ સુબે
કાજર રહ્યા હતા અને પુષ્કળ વારાઘાટ અને
કરારને અંતે આ પ્રશ્નો નીવેડો આપવાનું
કામ ગૌડત્તીની મહાસલા સુધી મુલતવી રાખવામાં
આન્યું હતું. આ રીતે મુસલમાનો અને કલકત્તા
મદારના સબેની મદદથી શ્રી. સેનગુપ્તાની યત
વર્ષ અને અંગાળના કરાર થોડા વખતને
માટે તો કાંઈ પણ દરકત વિના ચાલુ રહેશે.
આ કરારને એક પક્ષ તરફથી દેશબંધુ દાસનું
‘વીલ’ ગણવામાં આવે છે, ત્યારે બીજે પક્ષ
પાલ વસ્તુસ્થિતિ અદલાઈ ગએલી હોવાથી તેને
કાગળનું ચીથડું ગણે છે. જે કે હાલ થોડા
ખતને માટે તો આ અશ્ર મુલતવી રહેલો છે
તે છતાં તે આમ ક્યારે ભલુકે તે કહી
શકાય નહિ. અત્યારે કરવામાં આવેલી ગોઠવણ
એક રીતે સ્વાર્થી છે. ગૌડત્તીની મહાસલા
ડીસેમ્બરમાં મળશે. અને ધારાસભાની નવી
ચુંટણી નવેમ્બરના અંતમાં અથવા ડીસેમ્બરની
પ્રારંભમાં થશે. તેથી મહાસભામાં અથવા
તે પછી તેનો ગમે તે ફેજ થાય તે આખત
દરકતને લેવાદેવા નથી. અત્યારે શાન્ત થએલો
મહાકે ગમે ત્યારે પણ સળગવાનો જ છે અને
તે વખતે આના કરતાં પણ માફી જ પરિસ્થિતિ
પ્રવાની. આ કરારની પ્રથા જ હોવાવાળી છે. કરાર
માં લુદ્ધ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આન્યું ત્યારે જ

અન્ને લુદ્ધ છે એમ લાગ્યું. અને આ લુદ્ધાઈની
માન્યતા એટલે સુધી વધી કે જેથી અંતે કામે
એકબીજાને દુશ્મન ગણવા લાગી. આ સ્થિતિ
અટકાવવાનો એક જ અને છેલ્લો ઉપાય છે,
અને તે એ કે લુદ્ધ પ્રતિનિધિત્વની પ્રથા જ
કાઢી નાખવી. જેમ હાલ મુંબાઈની મ્યુનિસિપલ
પાલિકાની ચુંટણીમાં અને છે તેમ લુદ્ધ લુદ્ધ
કામના લુદ્ધ લુદ્ધ પ્રતિનિધિઓ ન રાખતાં
એક સામાન્ય મતદાર મંડળ જ રહે અને
તેમાં જે વધુ લોકપ્રિય અને જનહિતવી હોય-
પછી તે ગમે તે કામનો હોય-તે જ ચુંટાય.
જે આમ અને તેમ ન હોય તો લુદ્ધ કામના
પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા નક્કી કરવામાં આવે
પરંતુ મતદાર મંડળ તો એક જ રહેવું જોઈએ
એટલે કે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વિ.
એક જ મતદારમંડળની યાદીમાં રહે. આને લીધે
પણ જે મુસલમાન બીજી કામેમાં લોકપ્રિય
દશે તે જ ચુંટાશે; નહિ કે મુસલમાનોના મત
મળ્યા એટલે ચુંટાઈ જઈશું અથવા હિંદુઓના
મત મળ્યા એટલે ચુંટાઈ જઈશું. બન્ને કામને
એકબીજાની ગરજ પડશે અને પરિણામે કામો
વિખવાદ અને ઝેરી લાગણીઓનો પ્રસંગ નહિ
આવે. એકંદરે હાલની સ્થિતિ જોતાં અંગાળ
પ્રાંતિક સમિતિનો કરાય કલહનું મૂળ કાદનાર
નથી પણ ફક્ત છ મહિના માટે ચીંગડા
સમાન છે એમ કહ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી.

ક પ્રસ્થાન ક

પુસ્તક ૨

આવાઢ ૧૯૮૨

અંક ૩

વિસર્જન

(સોને)

પ્રભો ! છંકારી કે સકળ અહ તારા ઉદ્ધિમાં
અને સંકેલી લે ધણીક મહીં આ, રાસ રમવા
અદી ચોપાસે ને, પ્રલયપૂર વ્યાપે પલકમાં
અહી લેને મહાર્ દગજલ, ખુટે શક્તિ મહિમા !

તુટે ગેળી ગૂહા અનલ સરખા વિશ્વ ફરતા
ફરે જાવાતો ફરી ફરી બધું ચે જગ સોંને,
ખુટે એ વાયું તો હૃદયભરમાં દાહ દવતા
નિસાસામાંથી ચે પ્રલયપૂર તો એક અહને !

અને ખાડોના ને વિજ તણખથી કોઠ જ કુટે,
ઉઠ્યા અંગારાથી ગગન પટ વ્યાપે રજ રજે,
અને વળે નેવા દહ વિજ કડાકા કદી ખૂટે,
અરે આ હેયાની ઉર ધબક એકાદ અહને !

નિસાસો આંસુને ઉર ધબક સર્વે તુજ વહી
થશે નક્કી દેવા ! તુજમય નવા સર્જન મહીં.

અન્નદ્રવદન મહેતા

દેશબંધુને શ્રદ્ધાંજલિ *

બહેનો અને ભાઈઓ,

દેશબંધુના દેહોત્સર્ગને આજે એક વરસ પૂર્વે થાય છે. એમની શ્રાદ્ધતિથિ ઉજવવાને આપણે સૌ બેગા થયા છીએ. આખા વરસ દરમ્યાન પોતપોતાના તુચ્છ સ્વાર્થકાર્યમાં મગ્ન થા અથવા અદકારજનિત મતભનાંતરના ઝઘડામાં મૂંઝાએલા દેશસેવકોને પણ પોતાની ક્ષુદ્રતાને ત્યાગવાનો અને દેશબંધુના મદાન આત્માના સ્મરણસત્સંગ દ્વારા પોતાની જાતને ઉચ્ચતર વાતાવરણમાં લઈ જવાનો આજે યોગ્ય આવસર છે. દેશબંધુના “પુનરુજ્જવન”ની આજે પુણ્યતિથિ છે કારણકે આજે દેશમાં ફેરફેર અસંખ્ય નરનારીઓના હૃદયમાં દેશબંધુને આત્મા પ્રગટ થયો હતો. એમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવાના આજના પ્રસંગે એમના જીવનનું સ્વરૂપ સમજવું ઉચિત છે. દેશબંધુના સમગ્ર જીવનનો પરિચય આપવાનો મને અધિકાર નથી. એ કાર્ય તો જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષની સમીપ રહીને આત્માની અગાધ મહત્તાનું પ્રત્યક્ષ દર્શન જેમણે કર્યું છે એવા મહાદેવભાઈ કરશે. મને તો એમના જીવનનાં એક જ અંગનો પરિચય કરાવવાનું કામ સોંપાયેલું છે. દેશબંધુના કવિ-જીવન વિશે મારે કંઈક બોલવું એવા મદામંત્રીના આગ્રહને વશ થઈને એ સાદસ હું કંઈ છું ખરો, પરંતુ મને પૂરેપૂર્ણ લાગ છે કે જેમનું આખું જીવન જ એક મહાકાવ્ય હતું તેમનો પરિચય તેમણે ભાષામાં ઉતારેલાં કેટલાંક કાવ્યોથી કરાવવો એ અતિ વિશેષ કાર્ય છે. વળી દેશબંધુના કવિત્વની અને એમની માનવતાની સીમા કયો ઝાંધતી? એમનું કવિત્વ એમના જીવન-મહાસાગરના એક મેગ્ન જેવું છે. કેટલાક મહાકવિઓનાં જીવન અને કવનમાં પણ જે બેદ માલમ પડે છે તે દેશબંધુમાં નથી. અને તેથી જ જીવનની સાયવટમાં કલાની ભક્તિ એમનાથી એટલી થઈ હતી. કલાની દૃષ્ટિથી કદાચ એમની કવિતાનું સ્થાન બહુ ઉચું ન પણ હોય; પરંતુ જીવનની સમ્યાધ, લાગણીનો ઉન્માદ અને ભક્તિની આર્દતાથી એમનાં કાવ્યો ઇલાજી ઉભરાય છે. પોતાના પ્રાણમાં સાગરનું આવાદન કરતી વેળા ચિતરંજન કહે છે:-

“ જનનિના ક્યાર મોડ, બાપાર વિન્વાસ,
જનનિના મળેર સુર, તારાં લય માન,
આમાર અન્તર તણે મુકા મિદાકાશ,
અનન્તર હાથા બરા આમાર પરાય ! ”

[નથી જાણતો હું રાખ્દોના મોહને કે વાણીની ટાપડીપને. ગાયનતા સુરની, તાનની, લયની કે માનની મને ગમ નથી મારા અંતરનું ચિદાકાશ મુક્ત છે, અને મારો પ્રાણ અનન્તની ઊંચાઈ બરેલો છે.]

જેમનું જીવન અનન્તની ઊંચાઈ ઇલાએકું હતું તે કલાની સીમાબદ્ધતાનો સ્વીકાર કરે એમ નહોતું અને તેથી જ બંગાળી સાહિત્યમાં એમનો ફાળો એક મુડી દાનથી વધારે નથી—જેને કે એ મુડી સોનાથી ભરેલી હતી. પોતાના ભાવને સ્વચ્છ સુંદર ભાષામાં વ્યક્ત કરી ત્યાં જ અટકી જનાર કવિને સુંદર કાવ્યો લખવાનો, અવકાશ પુષ્કળ મળે અને એનો કાવ્યસંગ્રહ સાહિત્યમાં અમર રહે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ દેશબંધુના જીવનનો પ્રકાર જુદો હતો. એમનું જીવન કાવ્યથી એટલું જાણીએ ઉભરાતું હતું કે કાવ્ય લખવાની એમને પૂરતી ધીરજ નહોતી. પોતાના ભાવને અનુકૂળ કાવ્યપ્રદેશમાં વિદરવા કરતાં એમણે પોતાની છંદગીનો મોટો ભાગ પોતાના ભાવને પ્રગટ કરતા કાર્યપ્રદેશમાં ઉતારવામાં ગાળ્યો. પોતાનાં દુઃખી બાંધવોનાં દુઃખથી દાઝીને એમણે કવિતા નહિ લખી પરંતુ તેમનાં દુઃખ મટાડવાને પોતે જાતે દારિદ્ર ધારણ કરી પોતાનો પ્રાણ પાથર્યો. એમનાં કાવ્યો કરતાં એમનું જીવન વધારે મોટું હતું; છતાં એમનાં કાવ્યો ઉપરથી એમના જીવનનો વિકાસક્રમ જોઈ શકાય છે.

પ્રથમ અવસ્થામાં એમને અહંભાવ ખૂબ હતો. પોતાની જુદી ઉપર અટલ વિશ્વાસ હતો અને તેથી જ યૌવનાવસ્થામાં અશ્રદ્ધાળુ તરીકે તેમનો પરિચય થાય છે. જે કંઈ જ્ઞાનથી ગ્રહણ ન થઈ શકે તેના ઉપર એમને આસ્થા નહોતી. એમણે સાહિત્યક્ષેત્રમાં પોતાનો પ્રવેશ 'માર્શલ' નામના કાવ્યગ્રંથથી કર્યો. એમાં એક ટેકણિ એવો લખે છે:—

“ સત્ય બલે પૂજન કરિ અલીક સંવર્ધન,
ઇશ્વર ઇશ્વર બલિ અબોધ કંદન,
પ્રત્યન્ક ઝટિકા વહિ મગન ભરિયા
બાગાઈયા આમારે વિજન વેદન. ”

[મિથ્યા સ્વપ્ને સત્ય માનીને મેં એની પૂજા કર્યા કાંઈ. 'ઇશ્વર' 'ઇશ્વર' પોકારીને જેવ-કંઈની મારફત કંદન કર્યું. અહીં તો (ઇશ્વરને બદલે) કાંઈ પ્રત્યન્ક વાવાઝોડું સારા આકાશમાં બાપી જઈને આપણાં સુંબસાન્તિ દારી લે છે અને નિરાધાર અવસ્થામાં આપણું દુઃખ વધારી ચૂકે છે.]

આવા માણસનું મન રહેજે જ મનુષ્યના લાગસા ભરેલા પ્રેમ તરફ ઢળે છે અને પછી લખે છે:—

“ આમાર એ પ્રેમ જુઝિ વૃષ્ટિહીન વૃષા,
સમસ્ત જીવન એકે નિદ્રાહીન નિશા ! ”
“ ગુંજરે લાલસા મોર, લુપ્ધ અલિ જેન,
આમાર એ પ્રેમ શુધુ, રમ્તેર લાલસા. ”

[મારો આ પ્રેમ જાણે નહિ જાણે એવી તરસ છે, આખું જીવન એક નિદ્રા વગરની રાત્રિ છે, મારી લાલસા લોભી લમરાની જેમ ગુંજ્યા કરે છે અને મારો પ્રેમ માત્ર લોહીની (દેહના હૃદય-ભાગની) લાલસાથી ભરેલો છે.]

આ પછીના 'માલા' નામના ગ્રંથમાં એનો પ્રેમ હજી 'અહંભાવ'થી તો ભરેલો રહે જ છે છતાં કંઈકે સૌમ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. કવિ કહે છે:—

“હે મોર પ્રભાત-પુષ્પ, હે અપરિચિતા !
 હે આમાર યૌવનેર પૂર્ણ પ્રસ્ફુટિતા !
 હે મોર માનસ સ્વર્ગ, હે સ્વપ્ન અંચલા,
 હે મોર ચંચલ ચિત્તે ચિર અચંચલા !
 હે આનન્દ નિખિલેર ! હે શાન્ત રંગિણી !
 હે આમાર યૌવનેર સ્વપ્ન સંગિની !
 હે આમાર આપનાર ! હે આમાર પર !
 હે આમાર બાદિરેર હે મોર અન્તર ! ”

આ સ્વાર્થી પ્રેમે પોતાનાં સ્ત્રી, પુત્રપરિવારને પોતાનાં કરી માન્યાં. ‘સાગરસંગીત’માં તેમને પ્રથમ અનન્તના પ્રેમનું ઝાંખું દર્શન થયું અને પોતાના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવા લાગ્યું એટલે કવિ લખે છે:—“આમિ જન્ત્ર, તુમિ જન્ત્રિ !” [હું તો એક વાજીંત્ર માત્ર છું, એનો બળવનાર તો તું છે.] વળી એને પોતાની પહેલાંની ક્ષુદ્રતાનું જ્ઞાન થાય છે એટલે કહે છે:—

“છોટ છોટ દીપ લગે ખેલિતેછિલામ,
 શુન શુન ગાહિ ગાન ધરેર લિતરે—
 ક્ષુદ્ર પ્રાણે આનમને આકિતેછિલામ
 છોટ છોટ સ્વપ્નજ્વલિ પ્રદીપેર કરે !
 તોમારે બુલિયાછિતુ હે સિન્ધુ આમાર !—
 આપનાર સ્વપ્નજ્વલ ક્ષુદ્ર ખેલાધરે
 આત્મક રચિત મેર પુષ્પમાલિકાર
 તુલિયા ધરિતે છિતુ ક્ષુદ્ર દીપ કરે !
 જેમનિ કાકિલે તુમિ ગમીર ગાજર્જને,
 અનન્ત રંગિણીલરા ખનિતે તોમાર,
 હૃદયમન્યનકરા વિપુલ તજર્જને,
 બેસે ગેલ અન્તરેર એપાર એપાર !
 ભાંગિલ સે ખેલાધર પ્રદીપ નિભિલ !
 આમારે તોમાર વણે કૂળાધયા દિલ ! ”

[આપનો અણગમતો બેઠો બેઠો હું નાના નાના દીપ જોરે ખેલતો હતો; દીવાને અજવાળે હું ક્ષુદ્ર દૃષ્ટિ અન્યમને થઈને નાની નાની સ્વપ્નમૂર્તિઓ આલેખતો હતો અને એ મારા સિન્ધુ! તને હું વિચરી ગયો હતો. મારી નાની યાલજીની અંદર નવરો બેઠો બેઠો પુષ્પમાલા શૃંંગીને નાના દીવાને પડેરાવતો હતો ત્યાં તો મારે અજ્ઞાન કરીને તેમને સાદ પાડ્યો એટલે તરત જ અનંતરંગિણીઓથી ભરેલા ઘાસ એ ખનિષી અને દેવાને વલેલી નાંખનારા તારા આ વિપુલ કોપથી મારા અંતઃકામની બન્ને પાત્ર ત્રીણે તણાઈ ગઈ, યાલજી ભાંગી ગઈ, દીવા ગુજાયો અને તારા દેવામાં તેમને સ્ત્રીની રીયો.]

‘સાગરસંગીત’માં દેશબંધુને આત્મા સાગરની વિશાળતા-અનંતતા અતુલવે છે. જેટલા પરિચયથી અને જે સખાલાયથી ખોતે સાગરને સંબોધે છે તે ઉપરથી એમના આત્માનો મહા-સાગરના આત્મા જેડેનો ગાદો સંબંધ આપણને જણાઇ આવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ આખા ‘સાગર-સંગીત’માં આપણને એમ લાગ્યાં જ કરે છે કે ચિત્તરંજન જાણે પોતાની જ અંદર રહેલા કોઇ બૃહદ્ આત્માનું ઉદ્દબોધન ન કરી રહ્યા હોય !

“ હે આમાર આચાતીત હે કૌતુકમયિ !
 દાંડાઓ ક્ષણેકે તોમા છન્દે ગેથે લઇ !
 દાંડાઓ ક્ષણેકે ! આમિ અર્જુવેર ગાને,
 પરિપૂર્ણ શબ્દહીન, અન્તરેર તાને,
 છન્દાતીત છન્દે આજિ તોમારે ગાંધિય,
 અન્તર વિજને આમિ તોમારે બાંધિય !
 તુમિ કિ રબેના સેથા, હે સ્વપ્ન-અંચલા !
 છન્દમદ્, પરિપૂર્ણ, નિત્ય અચંચલા ? ”

[હે મારી આચાચીયે પર, હે કૌતુકમયિ ! ક્ષણભર થોભ, તને છંદમાં ગૃંથી લઉં; હું અર્જુવના ગીતમાં બીલકુલ શબ્દહીન અંતરના તાનમાં, છંદથીયે પર એવા છંદમાં આજે તને ગૃંથીરા, અંતરના એકાન્તમાં આજે તને બાંધીરા. હે સ્વપ્નચંચલા ! તું શું મારા અંતરમાં છંદમદ્, પરિપૂર્ણ અને સદાય અચંચળ થઇને ન રહે ?]

પહેલાં જે અહંભાવ એમનામાં હતો તે આજે દૂર થાય છે, ભક્તિથી હૃદય વિગલિત થાય છે અને કવિ ગાય છે:—

“ તબે દાઓ મેરે દાઓ ડૂબાઇયા
 આમિ અંધ હય,
 શબ્દ સાગર માઝે આમિ ડૂબે રય ! ”

[ત્યારે હવે તું મને ડૂબાવી દે, ડૂબાવી દે, અંધ બનીને હું આ શબ્દસાગરની અંદર ડૂબી રહીશ.]

પછી દીન થઇને પ્રાર્થના કરે છે:—

“ હે સિન્ધુ આમાર !
 શુનાઓ એકટિ ગીત ! મેર પ્રાણુપતિ
 દાસિ દેઓ અન્તહીન અમૃતેર ધાર
 ચિરદિન, ચિરકાલ પ્રતિધ્વનિ તાર
 બાજબે ઉન્નવવ કરિ અન્તર આમાર !
 આજ હ’તે આમિ, હે અર્જુવ ! હે અરોપ !
 ગાહિય, તોમાર ગાન ફિરિ દેશ દેશ ! ”

[હે મારા સિન્ધુ ! એકાદ ગીત સંભળાવ. અન્ત અમૃતની ધારા મારા માંસપાત્રમાં રૂંદી દે. એના પદપાઓ સદા સર્વદા ગદાસ અંતરને ઉમળતા ગાળ્યા કરશે; આજથી તો હે અર્જુવ, હે અરોપ ! દેશે દેશ તારું જ ગાન જાતો ફરીશ.]

પરંતુ એટલામાં સાગરનાં નિરંતર ધ્રુવવાટ કર્યા કરતાં પાણી જોઈને જાણે સાગરના દેવામાં કોઈ મહાવેદનાનું ગર્જન થતું હોય એવી સમન્વયા ભોજવી કવિ નિસારો નાંખીને સાગરને પ્રશ્ન પૂછે છે:—

“ ઓગો કત કાન ધરે વહિતેછ તુમિ .

એ ગીત વેદના રાશિ હૃદય ભરિયા !

કત જન્મ જન્માન્તર,

કત જુગ જુગાન્તર !

ઓગો કતજુગ હંતે ઓઘ ચિત ચુમિ

એ ગાન ધ્વનિ છે વિશ્વ પાગલ કરિયા!—

કત જુગ જુગાન્તર

કત જન્મ જન્માન્તર !

હે અનાદિ, હે અનંત, તવ વ્યાપ્ત મહિમાય

એ ચિર કંદન ધારા કેમને વહિયા જાય.

કાદિતેછ એકિ ક્રુષા એકિ તૃષ્ણા અનિવાર !

એકિ વ્યથા ગરજ છે આન્તિહીન ફુર્નિવાર ?

કત જન્મ જન્માન્તર—

કત જુગ જુગાન્તર !

હે આમાર અભિશપ્ત ! હે બંધુ આમાર !

હે આમાર શાન્તિદીન આશ્રુ પારાવાર !

આમિ જે તોમાર લાગિ

એસેછિ સકલ ત્યાગિ,

આમિ જે તોમાર લાગિ આસિજ આખાર

કત જુગ જુગાન્તર

કત જન્મ જન્માન્તર ! ”

[હે બંધુ ! કેટલો કાળ થયાં હૃદયમાં આ સંગીતની વેદનાનો કાર તું બેઠો જાણ્યો છે ! કેટલા જન્મ જન્માન્તરો ને કેટલા જુગ જુગાન્તરોથી આ બાહ ! કેટલા જુગ થયાં તારે આ જાન સદુનાં ચિતને ચુમીને વિશ્વને પાગલ કરતું ગાજ રહ્યું છે ! હે અનાદિ, હે અનંત, તારા વિશ્વવ્યાપી મહિમાની અંદરથી આ અખંડ આકંઠની ધારા તે રી રીતે વાહ્યા કરી હશે ! એવી કપી ક્રુષા, એવી કપી તૃષ્ણા નિરંતર રહી રહી છે ! એવી કપી ફુર્નિવાર જ્યાં અવિશ્રાંત ગરજ રહી છે ! કેટલા જન્મારા થયાં ! કેટલા જુગાન્તર થયાં ? હે મારા શાપ પામેલા બંધુ ! હે અશાંત આંશુનાં સાગર ! હું આજે મારું સર્વસ્વ ઓળીને તારે માટે વાહ્યો આણું છું ને હજુએ તારે માટે ફરી આવીશ. અરેરે ! આ બધું કેટલા જુગ જુગાન્તરથી, કેટલા જન્મ જન્માન્તર મુધી !]

વળી જરા આગળ ચાલનાં પૂછે છે:—

“ કોન પ્રશ્ન ઉઠિયા છે પાઓની ઉતર તાર ?

હૃદય ભરિયા આઠે કોન સમસ્યાર ભાર ? ”

[તારા અંતરમાં એવો તે કયો પ્રશ્ન હશે. જેને હત્તર તને જડતો નથી ? એવી તે કયી સમસ્યાનો ભાર તારા હૃદય ઉપર પડ્યો છે ?]

આમ સાગરને પ્રશ્ન પૂછ્યા પછી કવિ તેને કહે છે કે હું પણ તારા જ જેવો છું:-

“ તોમાય આમાય જોગ ઝોગો પારાવાર !

કોન દેશે કોન કાસે કોન પરપાર

હિદારા મુદાર તારા બડ કોન ગ્રામે ?

કોન મહારાજદેર-કોન નિત્ય ધામે ?

કોન સંગીતેર કોન રાગિણીર પ્રાણે ?

કોન સુરે કોન તાલે કોન મહાગાને,

અનાદિ અનન્ત નિત્ય મહાપ્રાણુ હતે

દુનને એસેછિ જેન દુદિ પ્રાણુઓતે !

તાર પર કતવાર જનમે જનમે

આમરા મિશેછિ દોહે મરમે મરમે,

કતવાર છાગાછાડિ મિશેછિ આવાર

તુમિ આર આમિ આજ ઝોગો પારાવાર !

તુમિ બેસે જાઓ સખા ! અનન્તેર પાને !

આમિ જેલાસિછિ શુધુ તોમારિ એ ગાને ! ”

[હે પારાવાર ! કયા દેશમાં, કયે સમયે અને કયે કિનારે, મન્દ્ર, મધ્ય અને તાર પૈકીના કયા ગ્રામે મારો ને તારો મિલાપ થયો હતો ! મહારાજના કયા નિત્ય ધામમાં ? કોણુ જાણે કયા સંગીતની કયી રાગિણીના પ્રાણુમાં ? કોણુ જાણે કયા સુર, તાલ અને મહાગાત મયાવતાં કોઈ અનાદિ, અનન્ત અને નિત્ય મહાપ્રાણુમાંથી આપણે બન્ને જણુ જાણુ આત્મના જે પ્રવાહમાં ખેંચાઈ આવ્યા છીએ ! ત્યારપછી કેટલીવાર જન્મે જન્મે આપણે બન્ને હૃદયેહૃદય મળેલા, કેટલીયેવાર પાછા દ્રશ્ય પણ પડેલા, તે આજે ફરીવાર ભેગા થયા છીએ ! હે સખા ! હું ખેંચાતો જાય છે અનન્તની તરફ અને હું લણુઈ રહ્યો છું તારા સંગીતમાં.]

કવિનો પ્રિય શબ્દ અનન્ત છે. એ શબ્દ એમના પોતાના હૃદયનમાર્ગની આગાહી કરે છે.

સાગરનું સંગીત મુલુવાને ભાગ્યશાળી યથા પછી પણ કવિને સંતોષ વળતો નથી. એને તો આ પારનું સંગીત સાંભળ્યા પછી, પેલી પારનું સંગીત પણ સાંભળવું છે અને તેથી પોતાને પેલી પાર લઈ જવાની સાગરને પ્રાર્થના કરે છે. પરંતુ મેલે પાર જવા જેટલીએ ધીરજ એમનામાં રહેતી નથી એટલે બોલી ઉઠે છે:-

“ એપાર એપાર કરિ પારિના ત આર

આજ મેરે લયે જાઓ અપારે તોમાર !

હે મોર આજન્મ સખા ! કાન્હારી આમાર !

આજ મેરે લયે જાઓ અપારે તોમાર ! ”

[આ પાર, પેલો પાર કરીને હું ચાક્યો, હવે તો હું મને તારા અપારમાં લઈ જા. આ મારા આજન્મ સખા ! હે સુકાની ! આજે હું મને તારા અપારમાં લઈ જા.]

‘સાગર સંગીત’માં જેનો આલાસ એમણે ગેળગ્યો હતો પરંતુ જેનું દર્શન વચ્ચે વચ્ચે થતું અને વળી પાછું જે સ્વરૂપ અદૃશ્ય થતું તેથી આકુળ થઇને એમના છેલ્લા ગ્રંથ ‘અંતર્ગમી’માં કવિ પોતાના અંતર્ગમીને સંબોધે છે:—

“હે મોર વિજન બંધુ, હે આમાર અન્તર્ગમી !
કતદિન કતવાર આલાસ પેથેછિં આમિ !
આજ કિ વંચિત હજી, ફેલે જામે એકવારે ?
એ મહા વિજન રાત્રે એઈ ઘોર અન્ધકારે ?
હા હા ! હા હા ! કરિ. ઉઠે પરિચિત હાસ્યરવ !
કાયા તુમિ કાયા તુમિ એ જે અન્ધાર સજી !
જેખાનેછ થકો નાથ ! આહો તુમિ આહો તુમિ !
સકલ પરાણુ મોર તોમાર ચરણુ ભૂમિ
ભાવના છાડિતુ તમે; એઈ દાંડાઈતુ આમિ—
જે પથે લઇતે ચાઓ લયે જાઓ અન્તર્ગમી !”

[હે મારા એકાન્તના સખા, હે મારા અંતર્ગમી, કેટલીવાર હું તારી ઝાંખી પામ્યો છું. આજે શું હું વંચિત રહીશ ? તું મને તદ્દન ઊણી જ્યો આ નિર્જન રાત્રિમાં-ઘોર અંધકારમાં ? તારું હાસ્ય ‘હા હા’ ‘હા હા’ કરતું જાણ રહે છે. તું ક્યાં છે ? આ તો બધું અંધકારમય છે. તું ગમે ત્યાં હો પણ તું છે, તું છે. મારો સમસ્ત પ્રાણુ તારી ચરણુભૂમિ છે. મારે ફીકર રાત્રી ! આ હું જાણું. જે મારે લઈ જવો હોય તે મારે લઈ જાવ મારા અન્તર્ગમી !]

અશ્રદ્ધાથી શરૂ થયેલું જીવન સંપૂર્ણ ભક્તિમાં પરિણમે છે અને કવિ પોતાના જીવનને ધર્મરના હાથમાં સોંપી દે છે:—

“જે પથેઈ લયે જાઓ જે પથેઈ જાઈ;
મને રેખો આમિ શુધુ તોમારેઈ આઈ !
પાછ વા ના પાછ,
બંધુ હે ! તોમારિ લાગિ આકુલ પરાણુ
બંધુ હે ! બંધુ હે ! આમિ તોમારેઈ આઈ !
જે પથેઈ લયે જાઓ, જે પથેઈ જાઈ !”

[તું મને ગમે તે મારે લઈ જાય; હું ગમે તે મારે જઈ તો પણ એટલું સદા ચીદ રાખજે કે હું માત્ર તને આહું છું. તને હું પામું કે ન પામું તોજે આ મારો પ્રાણુ તારે માટે જ આકુળ થઈ રહેલો છે. હે બંધુ ! હે બંધુ ! મારે માત્ર તારી જ ચરજ છે.]

અંતે મત્ત થઇને ચિતરંજન ગાય છે:—

“કિ આર કદિજ બંધુ ! આમિ જે પાગલ !
કિ જે કદિ કિ જે ગાદિ આખલ તાખલ !
આમિ મત્ત દિસાદાર,
દીન કંગાજેર પારા !—
એકટિ આશાર આશે પથે? પાગલ !

નયન દરશહીન હૃદય વિકલ
સખ અંગ જર જર શિથિલ વિદલ !

ધિરે ધિરે ગૃહે આસિ

શુધુ અશ્રુ જલે ભાસિ !

છુકે ટેને લગ્નો ઓગો ! પરાણ પાગલ !
પાગલેર આર તુમિ કરોના પાગલ !

* * * *

કાંટાર જવાલાય જવલે મરિ, બંધુ હે આચાર !—

જવાલા ઉપર જવાલા ! આજી પ્રાણ અંધકાર !

જીવનેર જત સુખ શેષ હોયે ગેછે,

જત ફૂલ ફૂટે ફૂટે ઝરે શુકાયેછે,

જત દીન દુઃખે આમિ ભરેછિનુ પ્રાણ,

જત સ્વાન્ત આનન્દેર ગેયેછિનુ ગાન;

છોટ ખાટ સુખે જત ઉત્સવેર રાતિ

કુલે રૂલે સાગતામ જવાલાતામ ખાતિ,

શુકાયે આજિલ સખ કિ જાતિ કાયાય !

પ્રેતેર મતન આજી ધિરે છે આમાય."

[હું વધારે શું કહું ? હું તો પાગલ છું. જે કંઈ બોલું, જે કંઈ ગાઉં તે લવારા જેવું જ છે. હું મત યદ્દને દિશા ભૂલ્યો છું, દીન કંગાળની માફક એકની એક આશાએ રસ્તા પરનો પાગલ બન્યો છું. નયનદર્શન વિહોણું છે; હૃદય વ્યાકુળ થયું છે. બધા અંગે જર્જરિત, શિથિલ અને નકામાં થઈ ગયાં છે. ફરી ફરીને પાછો ઘેર આવું છું. અશ્રુ પ્રવાહમાં તણાઉં છું. મને તારા હૈયા બેગો તાણી લે. પ્રાણ મારો પાગલ બન્યો છે, પાગલને તું વધુ પાગલ કરીશ મા. કંટકની પીડાથી હું મરી રહ્યો છું. હે મારા બંધુ ! દાઝ્યા ઉપર વળી ડામ ! આજે પ્રાણ અંધકારમય થયો છે. જીવનનું સારૂં સુખ દૂર થઈ ગયું છે. બધાં કુસુમો ખીલી ખીલીને સુકાઈ ગયાં છે. મારો પ્રાણ બધાં દીન દુઃખોથી ભર્યો હતો. ખુટી ગયેલા આનંદનાં જ ગીતો ગાયાં હતાં, મારા હૃદય સુખની ઉત્સવરાત્રિઓ ફલથી શણગારતો, રોશની કરતો તે બધાં કાણ જાણે ક્યાં છપાઈ રહ્યાં હતાં તે બધાં આજે મને ભૂતની માફક ઘેરી લે છે.]

અને છેવટે પ્રાર્થના કરે છે:—

“ એસ આમાર મૃત્યુજય ! એસ અવિનાશિ !

છુકેર માઝે બાજિયે દાઓ અભય તોમાર બાંશી !

ભય ત્રાસ ધુએ ગેછે, ચિરદિનેર તરે !

નાઈકે આર આધાર કોન આમાર આંખિર પરે,

પ્રાણેર માઝે આંકે બંકે વિભીષિકા જત

પાલિયે ગેછે તારા સખ ચિરદિનેર મત !

યાક આમાર પ્રાણેર પ્રાણે, યાક અનુક્ષણ !

મનેર માઝે સાડા દિયો ડાકિય જખન ! ”

[હે મારા મૃત્યુંજય આવ! હે અવિનાશી તું આવ! મારા હૃદયમાં તારી અભય બંસી બગ્ગવ. સદાને માટે. ભમ અને ત્રાસ છૂટી ગયા છે, હવે મારી આંખે કશોય અંધકાર નથી રહ્યો. ગ્રાણુમાં જે બધા ભય વાંકાચુંકા કર્ષેને. ભમતા હતા તે આજે સદાને માટે નાશી છૂટયા છે, તું હવે મારા ગ્રાણુના ગ્રાણુમાં આવીને વાસ કર. નિરંતર તું ત્યાં વાસ કરજે. અને જ્યારે જ્યારે તને ખૂમ પાડું ત્યારે ત્યારે તું મારા અંતરમાંથી સાદ દેજે.]

આ પછીનું એમનું જીવન આપણને જાણાને ખબર છે. આત્મ-બોધ મેળવી દેશ-આત્મ-બોધને પામવાની એમની તત્પરતા પણ કેટલી તીવ્ર હતી તે એમણે કરેલા સર્વસ્વના ત્યાગ પરથી સમજાય છે.

ગ્રાણુસના જીવનની કિંમત એણે કેટલું સિદ્ધ કર્યું તેના ઉપરથી નથી કરવાની; એના મનોરથો કેવા હતા અને એણે કેટલી સાધના કરીધી એ ઉપરથી મનુષ્ય જીવનની કિંમત અંકાવી નોંધએ. આ કસોટીથી તો દેશબંધુનું જીવન ઇતિહાસમાં અમર રહેશે. એમના ગગનગામી મનોરથો, તે સદૃશ કરવાની એમની તાલાવેલી અને તેના પરિણામ રૂપે એમણે કરેલો સર્વસ્વનો ત્યાગ, એમનું નામ અમર કરવાને પૂરતાં છે. અને ઇતિહાસમાં નામ અમર ન રહે તો એ શું ? ઇતિહાસ તો કેટલીક વાર નગ્નણા-કૃતપ્રી બને છે. અકબરથીએ વધારે પ્રતિભાશાળી, સહૃદયી, અને પ્રતાપી શેરશાહના નામને ઢાંકી દઈ ઇતિહાસે તો અકબરના નામને અમર કરીધું છે ! મેસીડોનના શ્રીલીપની મહત્તા આગળ તેના દીકરા એલેક્ઝાન્ડરની કરી વિસાત નથી જતાં ઇતિહાસને પાને શીલીપ નથી અમર થયો, એલેક્ઝાન્ડરને એ ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. તેમ કોઈ વધારે વ્યવહારકુશળ, સંજોગવશાત્, પરિણામનો પરચો દેખાડનાર કોઈ બંગાલી ભવિષ્યમાં દેશબંધુના નામને ઢાંકી દે અને ઇતિહાસ ચિત્તરંજનને ભૂલે તોપણ એના જીવનની ભવ્યતા, મહાસાગરના જેવી વિપુલતા, બંગાલના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય રહેશે.

કીકુભાઈ રતનજી દેસાઈ

પ્રાચીન ભારતમાં પ્રજાતંત્ર-શાસન પદ્ધતિ*

પ્રાચીન ભારતમાં પ્રજાતંત્ર શાસન પદ્ધતિ હસ્તી ધરાવતી હતી એ સિદ્ધ કરવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ ખરો, પરંતુ સાથે એ પણ ખુલાસો કરવો જરૂરી છે કે 'હું' એ માનનારામાંનો એક નથી કે જે કેવળ પ્રાચીન યુગના યશોગાન ગાઇ રાચવામાં કે તે દ્વારા ઉન્નતિપથે ચડવાની આશા રાખવામાં જ સંર્વસ્વ માનતા હોય ! કેવળ પ્રાચીન યુગના યશોગાન અગર તો આપણા વડવાંઓએ આ કંઈ હતું અને તે મેળવ્યું હતું, કે આપણા વેદોમાં જગતમાં આજે જે કંઈ નવી શોધો થાય છે તે સરી પડી છે એવી માન્યતા, આપણા સ્વરાજ્યપથ મોકળો ન કરે. જો આપણે પ્રગતિને માગે પ્રયાણ કરવા ઇચ્છતા હોઈએ, જો આપણે જગતના મહાન રાષ્ટ્રોની દરોજમાં ઉભા રહેવા લાયકાત પ્રાપ્ત કરવા યાદતા હોઈએ તો, બેશક, એવી સાધનાના પ્રથમ પગથીઆં તરીકે આપણે અવશ્ય એ તો, કરીએ જ કે આપણા બાળકોને હિંદના ઉજ્જવળ ભૂતકાળનું જ્ઞાન કરાવીએ. પરંતુ કેવળ ભૂતકાળનું જ્ઞાન જો કર્તવ્યહીનતા (inaction)માં પરિણમે તો એ લાભને બદલે હાનિ વિશેષ કરે છે એ તરફ આપણે દૃષ્ટિચૂક ન કરીએ. આજે હિંદની પ્રગતિના વિરોધીઓ હિંદીઓને સ્વરાજ માટે નાલાયક બહેર કરે અગર હિંદી સ્વભાવને લોકશાસન પદ્ધતિ કદિ અનુકૂળ જ નહોતી એવી, દલીલ આગળ ધરે ત્યારે તેના ઉત્તરમાં હિંદ જરૂર એમ દાવો કરી કહી શકે કે યુરોપના રાષ્ટ્રો કેવળ જંગલી દશમાં દશે ત્યારે હિંદે અતિ ઉચ્ચ પ્રકારની રાજપદ્ધતિ કેળવી હતી અને આજે આપણે એ જ્વલંત સંસ્થાઓ ભસ્મીભૂત થયેલી જોતા હોઈએ તો તે પણ આપણા આજના રાજકર્તાઓને જ આભારી છે. પ્રાચીન હિંદનું રાજતંત્ર, લોકશાસન પદ્ધતિ, એ બંનવાળેગ છે કે, હાલની પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનું સ્વરાજ આપણે માંગી રહ્યા છીએ તે જાતનું ન હોય એ બંનવાળેગ છે કે તે તંત્ર આજની પરિસ્થિતિને તદ્દન અંધમેરું પણ ન હોય, પરંતુ એથી જરૂર એમ તો ન જ કહેવાય કે હિંદી પ્રકૃતિ જ લોકતંત્રને અનુકૂળ નથી કે

* આ લેખમાં નીચેનાં પુસ્તકોનો આધાર લીધે છે:—

- Hindu Polity: Keshiprasad Jayaswal.
- Democracies of the East: Mookerji.
- Corporate Life in Ancient India: Prof. Mazmudar.
- Republican Traditions in Indian Polity.
- Hindu Political Theory: Ghosal.
- Political Institutions & Theories of the Hindus: Benoy K. Sarkar.
- An Introduction to Hindu Polity: (Article), Modern Review
- May, 1913.

આપણે કદી એ તંત્ર આજની વસ્તુસ્થિતિને અનુકૂળ ફેરફારો સાથે આપણે ત્યાં પાછું ઘટાવી ન શકીએ. હાલમાં આ વિષય ઉપર અજવાળું નાંખતા એ ત્રણ ગ્રંથો ગ્રગટ થયા છે એમાં ખાસ કરીને શ્રી. જયસ્વાલનું *Hindu Polity* અને શ્રી. મુકરજીનું *Democracies of the East* એ ધ્યાન ખેંચે છે. એ ગ્રંથોના અભ્યાસનું પરિણામ આ લેખ છે.

હિંદુશાસ્ત્રમાં રાજનીતિનું સ્થાન

ભારતીય ગ્રંથ સામે એ આરોપ પ્રચલિત છે કે એ રાજનીતિના વિષયોમાં હમેશાં ઉદાસીન રહી છે. એ ગ્રંથ વેદાંતાદિ શાસ્ત્રીય વિષયોમાં એવી તો રસગ્રોળ થઈ હોય છે કે પોતાના ઐહિક દિતના વિષયો પર ધ્યાન આપવાનું એમનામાં સામર્થ્ય જ નથી રહ્યું. બ્રિટિશ સરકારની માન્યતા પ્રમાણે બ્રિટિશ રાજ્ય અમલ પહેલાં હિંદમાં ગ્રંથસત્તાક અથવા પ્રતિનિધિત્વની શાસન પદ્ધતિ મારે ગ્રંથને નહોતો લાવ કે નહોતી બાજુ^૧. પરંતુ સાચી વાત તો એ છે કે જ્યારે અર્વાચીન રાજનીતિનો જન્મ પાછું નહોતો ત્યારે ભારતવર્ષમાં રાજનીતિશાસ્ત્રનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો. એ સમયના લોકો રાજનીતિ, વિજ્ઞાન અને રાજકીય સંસ્થાઓથી સારી રીતે પરિચિત હતા. એરીસ્ટોટલે (અરસ્તુ) પાશ્ચાત્ય રાજનીતિશાસ્ત્રનો જન્મક ગણાય છે. એના જન્મથી સદીઓ પહેલાં આ દેશમાં રાજનીતિ પર શાસ્ત્રીય રીતે વિચારો થતા હતા. હિંદુશાસ્ત્રમાં રાજનીતિને ઉચ્ચ સ્થાન છે. કૌટિલ્યે તો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ જગ્યાને રાજનીતિશાસ્ત્રને દીધો છે. એમાં અર્થશાસ્ત્ર અને હંડનીતિનો સમાવેશ થાય છે.^૨ ચાણક્યે કહ્યું છે કે તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy), ત્રી (Vedas), અર્થશાસ્ત્ર (Economics) અને હંડનીતિ (Science of Government) એ ચાર જ શાસ્ત્ર છે.^૩ મહાભારત, કામંદકીય તથા મુકનીતિમાં આ વર્ગીકરણનો સ્વીકાર છે. મહાભારત^૪ તથા મુકનીતિમાં^૫ રાજનીતિને પ્રધાનસ્થાન મળ્યું છે. મહાભારતમાં લખ્યું છે કે, “જ્યારે રાજનીતિ નિર્ણય થઈ જાય છે ત્યારે ત્રણે વેદો ફૂળી જાય છે, કુલધર્મ લુપ્ત થાય છે. જ્યારે પરંપરાગત રાજનૈતિક આચાર છોડવામાં આવે છે ત્યારે વ્યક્તિત્વ જીવનના પૃથક્કરણનો અધો આધાર નાશ પામે છે. રાજનીતિમાં સર્વ પ્રકારના ત્યાગનું સાધન હોય છે; સર્વ પ્રકારના સંસ્કાર એમાં એકલા થયા હોય છે; સારું સ્વર્ગ રાજનૈતિક આચારમાં એકત્રિત થયું હોય છે.”^૬

૧. The Rowlatt Sedition Committee Report, C. J. 1 of 1918 Oct. “Republican or Parliamentary forms of Government were neither desired nor known in India till after British Rule.”

૨. “અરસ્તુ” નો સમકાલીન ચાણક્ય ઉ (Vide Public Administration in Ancient India p. 10.)

૩. See note at page 1 Public Administration in A. India by Dr. Banerji.

૪. Mahabharat 8 p. 63-29

૫. મુકનીતિ પ્ર. ૧. શ્લો. ૮-૧૩

૬. The triple Vedas sink down and all the Dharmas (bases of civilisation) however developed, completely decay when politics

માનવ (મનુના) સંપ્રદાય પ્રમાણે ત્રણ જ શાસ્ત્ર છે: વેદ, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજનીતિ. બાર્દ-સ્પત્ય સંપ્રદાય પ્રમાણે બે: અર્થશાસ્ત્ર અને રાજનીતિ. જ્યારે ઔશનસ સંપ્રદાય કેવળ રાજનીતિને મુખ્ય શાસ્ત્ર ગણે છે. એના મત પ્રમાણે અન્ય શાસ્ત્રો પણ એના આધાર પર અવલંબિત છે.^૭

રાજનીતિ-સંપ્રદાય

ડૉ. એફ. ડબ્લ્યુ. ચોમસ રાજનીતિશાસ્ત્ર સંબંધમાં લખે છે:— 'એ સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ છે કે ઇસુપૂર્વિત પહેલાં ચોથી અને પાંચમી સદીમાં રાજનીતિ સર્વમાન્ય વિષય સમજવામાં આવતો હતો. મનુ, બૃહસ્પતિ, ઔશનસ, અંભીય અને પારાશર એના સંપ્રદાય હતા.'^૮

કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં આ સંપ્રદાયોના સિદ્ધાંતોના ભાસ જોવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતોને કૌટિલ્યે પોતાના સિદ્ધાંતો સાથે ઘટાવ્યા છે. પણ એના સિદ્ધાંતોને લઈને મનુ, વ્યાસ, શુક્ર, યાજ્ઞવલ્ક્ય, કામંદક, સોમદેવ, નીલકંઠ અને બીજા મધ્યકાલીન રાજનીતિ-જ્ઞોએ પણ સમર્થ રામદાસ સ્વામીના કામ પહેલાં સુધી પ્રચાર કર્યો. એવા જ આધાર પર વીરકેસરી શિવાજી મહારાજ તથા પેશ્વાઓએ સંસ્થાઓ (political institutions) સ્થાપી,^૯ અને સોમદેવે નીતિવાક્યામૃત રચ્યો. કામંદકીય નીતિની રચના ઇસુના ત્રીજા કે ચોથા સૈકામાં થઈ; સોમદેવની દશમામાં. શુક્રનીતિ પણ એ જ કાળમાં રચાયેલી. ભોન્ગે ઈ. સ. ૧૧ મી અગર ૧૨ મી સદીમાં યુક્તિ કંપતર રચ્યું. નીતિમયૂષ ૧૭ મા સૈકામાં રચાયું. નીતિ પ્રકાશિકા સંબંધમાં કંઈ જાણવામાં નથી. આખરે અકબરીમાં હિંદુ રાજનીતિ તથા બ્યવહાર સંબંધી સંક્ષેપમાં જ ઉલ્લેખ છે. હસ્તલિખિત "ચાણક્ય સૂત્ર" મદ્રાસની ઓરી-યન્ટલ એન્ડક્રીપ્ટ લાયબ્રેરીમાં મળ્યા આવ્યું છે.^{૧૦} હિંદમાં દક્ષિણના રાજ્યોમાં રાજનૈતિક વિચાર પ્રવાહ અદારમાં સદી સુધી ચાલુ હતા. એ વાત ગુજનાતમક અર્વાચીન રાજનૈતિક ગ્રંથોમાંથી કંઈક શોધખોળ કરીને શોધવામાં આવી છે.^{૧૧}

become lifeless. When traditional State-Ethics are departed from all the bases of the division of individual life are destroyed "All the forms of renunciation are realised in Politics, all the heavens are concentrated in the ethics of the State." જ્યસ્વાસનું Hindu Polity મદાભારત, રાતિર્પર.

૭ Note 1 at p. 1 of Public Administration in Ancient India.

૮ A Brihaspati Sntra, Le-musion, Mars 916. I am indebted to Republican Traditions in Indian Polity' for the reference published in M. R. in Jan. 1920 by Mr. Mukandilal.

૯ Republican Traditions in Ancient India p. 13

૧૦ Public Administration in India Polity ch. 1

૧૧ Republican Traditions in India Polity p. 13.

રાજનૈતિક સિદ્ધાંત

આપણા શાસ્ત્રકારોએ સામાજિક “સમલૌતિ” નો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો છે. એમણે એમ માન્યું છે કે એક વખત અરાજકતાનું સામ્રાજ્ય હતું કે બ્યારે આ સંસારના લોકો ચારે બાજુથી બીક અને ભયે ધરધરતા હતા.^{૧૨} મહાભારતમાં લખ્યું છે કે, “પહેલાં ન તો કોઈ રાજ હતો કે ન કોઈ રાજ્ય; ન તો કાયદો કે ન કોઈ વ્યવસ્થાપક. એ માટે લોકોએ મળીને એ વ્યવસ્થા કરી કે ટંકાખોરા, ફિસાદી, બ્યલિચારી અને ચોરને જાતિ અને કાયદાના રક્ષણ બહાર મુકવામાં આવે.^{૧૩} એમ કહેવાય છે કે લોકો સામાજિક બંધારણથી રાજ ન થયા, બલકે એમણે રાજનૈતિક “સમલૌતિ” કરી લીધાં અને મનુને રાજ બનાવ્યો. આ બંધારણ એકતરફી નહોતું, પરંતુ પરસ્પર રાજને કર આપવાની પ્રજાની ફરજ હતી, બ્યારે પ્રજાનું પાલન-રક્ષણ કરવાનું રાજનું કર્તવ્ય હતું.^{૧૪}

વેતનના સિદ્ધાંતથી રાજને કર રૂપમાં મળ્યું મળતી હતી. પ્રજા કહેતી કે “અમે તમારો નિભાવખર્ચ, કર ઇત્યાદિ વેતન તરીકે આપીએ છીએ.” (Mbh. S. P. 61-10) રાજ યદ્યપિ દેખીતી રીતે પ્રજાનો સ્વામી કહેવાતો ખરો પણ વાસ્તવિક રીતે તો તે પ્રજાનો સેવક જ થઈ રહેતો. પ્રજા એને કર રૂપે મળ્યું આપે અને તે મળ્યું એટલા માટે આપે કે રાજ એમનું રક્ષણ અને કાળજી દરેક હાલતમાં કર્યું કરે. (Sukraniti 1, 88.) વિતર્કશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતાનુસાર રાજ રાષ્ટ્રનો એક ટુકડો લેખાતો. જે રાજ ટુકડાનાં કામને સારી રીતે ન સંભાળે તો લોકો ગાળકું પડેલું વહાણ જેમ છોડીને નાસે તેમ એને છોડીને નાસતા. (મહાભારત શાં. ૫-૫-૭, ૪૩). ચુંટણીના સિદ્ધાંત પર લોકો પોતાનામાંથી એકને ચુંટી રાજ બનાવી લેતા. (અથર્વ વેદ ૩, ૫.)

રાજ્યને માટે નિમ્નલિખિત વસ્તુઓની હસ્તી આવશ્યક હતી: (૧) રાજ, (૨) મંત્રીગણ, (૩) જનતા અથવા દેશ, (૪) કિલ્લો અથવા રાજધાની, (૫) ખજાનો, આદિ અને (૬) મિત્રરાષ્ટ્ર. રાષ્ટ્રનું પ્રધાન કર્તવ્ય એ હતું કે એ ધનોપાર્જન સંસ્કાર એમાં કરે. પ્રજાના હિત માટે કર નાંખવામાં આવતા. રાષ્ટ્ર ખાણ, કાર-નંદ; કારણ વાણિજ્ય અને વ્યાપાર દ્વારા સમાજનું ધોરણ

૧ The Rowlatt Seditious માટે જ હોય છે.^{૧૫}

“Republican or Parliamentary form એ સિદ્ધ થાય છે કે ઘણા રાજ્યો desired nor known in India till after” પ્રેક્ટિસ રમેશચંદ્ર મજમુદાર પણ

૨ “અસ્તુ” નો સમકાલીન અર્થ છે (Vide Publications).

Ancient India p. 10.)

૩ See note at page 1 Public Administration Text-book I Dr. Bauerji.

૪ Mahabharat 8 p. 63-29

૫ શુકનીતિ પ્ર. ૧-૨૦. ૮-૧૩

૬ The triple Vedas sink down and all the high authority body of nobles of civilisation) however developed, completely decayed. Alt. ch 166-7.

લખ્યું છે કે, “ ઝીમ્મર સાહેબે ઋગ્વેદના પ્રમાણથી એ વાત સાબિત કરી છે કે કોઇ કોઇ સ્થળે એવી શાસન પ્રણાલી હતી કે ઘણા રાજાઓ એક સાથે મળીને રાજ કરતા. ૧૭ એ જ ગૃહ્યે લખ્યું છે કે અર્ચવેદ (૫-૧૮-૧૦) થી પણ એ વાત પૂર્ણ રીતે પ્રમાણિત હો છે કે એક હમ્મર “ વૈતહવ્ય ” મળીને રાજ્ય કરતા હતા. ૧૮ શ્રીયુત કાશીપ્રસાદ, ન્યયસ્વાય લખે છે કે વૈદિક કાળમાં હિંદુસમાજ જૂથો (જનાઃ અગર tribes) માં વિભક્ત હતી. જૂથોના પ્રતિનિધિ, ‘ વિશઃ ’ કહેવાતા અને કુળ ‘ વિશઃ ’ સમિતિમાં બેસી રાજકીય પ્રશ્નોનો વિચાર કરતા. સમિતિથી અલગ એક સભા પણ રહેતી જે સમિતિથી નાની રહેતી. ન્યારે વધારે ‘ જનાઃ ’ મળીને કામ કરતા ત્યારે એને “ પંચજણ ” કહેવામાં આવતા. બધા ‘ જનાઃ ’ પોતાને એક જાતિના લેખતા અને આર્થો કહેવાતા. હજી પણ કહેવત પ્રસિદ્ધ છે કે ‘ પંચજણ મળીને જે કામ કરીએ તેમાં હારીએ કે જીતીએ તેની શરમ ન હોય-પંચ કરે તે પરમેશ્વર. ’ હિંદુઓની પશ્ચાત્કાલીન પંચાયતો આ પુરાણા પંચજનેનો અવશેષ છે. ૧૯ ગુજરાતના યાદવોર્ણ પ્રજા-સત્તાત્મક શાસન બહુ પ્રાચીન છે. એ લોકોને “ સ્વારત ” અથવા સ્વરાજ કહેતા. ૨૦ એતરેય બ્રાહ્મણમાં (૭-૩-૧૪) બોજ તથા “ સ્વારત ” રાજસંસ્થાએનો ઉલ્લેખ

૧૭ Zimmer finds clear traces of the oligarchical (non-monarchical) form of the Government in the following verse in Rig-veda—‘ As the Kings (Rajanhs) assemble together, in him who is called a physician, one who heels disease and destroys demon. ’ X-91-6. Zimmer thinks that this refers to a System of Government in which the State is not ruled over by a single potentate but several members of the royal family jointly together. Ch. V Corporate Life in Ancient India, by R. Mazumdar.

૧૮ “ ये सहस्रं अराजनास दशशता उत ।

ते ब्राह्मणस्य गां जग्वा वैतहव्या परामवन् ॥ ”

Translation by Whitley, Zimmers, Muir show that Vaita havyas thousand in number ruled over a territory. (Corporate Life in A. I. pp. 84—90.

૧૯ Introduction to Hindu Polity: Jayasval.

૨૦ Krishna was one of their leaders. It is curious to notice that one of the reasons for the objection of Sisupala to Krishna's presence amongst an assembly of crowned heads was that he was not a ‘ king. ’ The story probably preserves an instance of kingly hatred towards the free communities in the classical age of Hindu India: Jayasval.

આઓ છે. એમાં એ પણ લખ્યું છે કે ઉત્તર કુદ તથા ઉત્તર મદ્રાસમાં વૈરાજ્ય સંસ્થાઓ ચાલુ હતી. ત્યાં બધા લોકો મળી એક સાથે રાજ્ય કરતા હતા.^{૨૧}

બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથોનું પ્રમાણ

ગ્રોફેસર રીઝ ડેવીસે લખ્યું છે કે બૌદ્ધ ગ્રંથો પરથી જો વાતનો પત્તો મળે છે કે ગૌતમ બુદ્ધના વખતમાં ભારતવર્ષમાં નીચે લખેલા પ્રગતિશીલ મત રાષ્ટ્રો સ્થાપિત હતા:—

૧. કપિલ વસ્તુનું 'શાક્ય	૬. 'કુસિનારનું મલ્લ
૨. સુમસાર પર્વતનું લઝા	૭. પાવાનું મલ્લ
૩. અઝાકમ્પનું 'આલિ'	૮. પિપહાલિ પાવાનું મોરિયા
૪. કેશપુટનું કાલામસ	૯. મિથિલાનું વિદેહ
૫. રામગામનું કલિંગ	૧૦. વૈશાલીનું લિચ્છવી

ગ્રોફેસર મઝમુદારે જૈન કલ્પસૂત્રના આધાર પર કહ્યું છે કે આ નામાવલિમાં કાશીના મલ્લોને પણ ઉમેરવા જોઈએ.^{૨૨} ગ્રોફેસર રીઝ ડેવીસનું કહેવું છે કે 'વૈજિયન'માં આઠ રાજ્યો સામેલ હતાં. એમની વચ્ચે પરસ્પર કાલકરાર-સંધિ-હતી. એમાં લિચ્છવી અને વિદેહ વધારે મહત્ત્વનાં હતાં.^{૨૪} લિચ્છવી, શાક્યો તથા મલ્લોની સંસ્થાઓ ગોરખપુર, ખસ્તી અને મુઝફ્ફરપુર જિલ્લાઓની ઉત્તર તરફ ફેલાયેલી હતી.^{૨૫} એ સંસ્થાઓની પુરી વ્યવસ્થા આમને માન્ય નથી.^{૨૬} હા, એટલું ચોક્કસ કહી શકાય કે એમાં પ્રગતિશીલ ગુણદોષ બંને મોલુદ હતાં. એક સલા હતી, જેમાં જલ્દી અને જુવાનો એકઠા મળી કાનુનો બનાવતા અને જલ્દીઆત પ્રમાણે તેનાં ફેરફાર કરતા. પરંતુ એમાં એક રાજતા નહોતી. પોતપોતાને એકતરફી સુધારી લેવાની-આગળ વધવાની ઇચ્છાના એ ભોગ થઈ પડતા.^{૨૭} શાક્યોના સંબંધમાં ગ્રોફેસર રીઝ ડેવીસે લખેલ છે.^{૨૮} વાટસેં એનો વિરોધ કર્યો છે કે કપિલવસ્તુનો પ્રદેશ કોશલ રાજ્યનો અંગગત પ્રદેશ હતો, એટલે કપિલવસ્તુ કોઈ જુદું રાજ્ય ન ગણી શકાય. ગ્રોફેસર મઝમુદાર વાટસના મતનું ખંડન કરે છે. એની માન્યતા એ છે કે શાક્ય દેશ કોશલની બહાર હતો. રીઝ ડેવીસના મતનું ખંડન તે ગ્રોફેસર ડી. આર. લાંડરકરે પણ કર્યું છે. એ લખે છે કે શાક્યોમાં વંશપરંપરાગત ચલતી આવતી રાજ્યવ્યવસ્થા હતી. ગ્રોફેસર મઝમુદારની માન્યતામાં આ મત બરાબર નથી. એ કહે છે કે શાક્યોની શાસન-

૨૧ જયસ્વાલ અને Modern Review 1920- p. 263 Republics of Ancient India.

૨૨ Buddhist India: Rys Davids p. 22

૨૩ Corporate Life in Ancient India p. 91

૨૪ Buddhist India pp. 25-20.

૨૫ જયસ્વાલ.

૨૬ Ganar or Republics in Ancient India. M. R. pp. 265.

૨૭ Corporate Life in Ancient India p. 92 (Mazmudar)

૨૮ Buddhist India p. 19.

વ્યવસ્થા બ્રીટિશ સિસ્ટીમો જેવી જ હતી. સિસ્ટીમોની માફક એમના પણ કોઈ કોઈ રાજ્યો હતા. એ પ્રધાનસભાને જવાબદાર રહેતા, કે જે પ્રધાનસભા વાસ્તવિક રાજ્યઅમલ ચલાવતી.^{૨૯} પ્રોટેસ્ટન્ટ રીઝ ડેવીડસના મન પ્રમાણે કપિત્વકતુના “સંઘાગાર” (Common mote Hall)માં એશીને વૃદ્ધો અને જુવાનો બુદ્ધી રાજ્યસભામાં શાસન અને ન્યાયવિભાગના કાર્યો કરતા. એક સરદાર સભાપતિની સંમતિથી પસંદ કરવામાં આવતો. એના નેતૃત્વ હેઠળ સભાનું અધિવેશન થતું. એ સોકોને રાજની ઉપાધિ મળતી, જે રોમન “કોન્સલ” અથવા તુર્ક “અરકાન”ની પેઠે શાસન કરતા હતા.^{૩૦}

ગૌતમ બુદ્ધના પિતા આ જ અર્થમાં રાજા હતા, એટલે કે એ સભાપતિ હતા. મનુષ્ય માત્રના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં શાક્યોથી વધીને કોઈ વિશ્વની સમ્યક્તા પર પ્રભાવ નાંખવાવાળું બીજું પ્રજાસત્તાત્મક રાજ્ય નજરે નથી પડતું.^{૩૧}

સિસ્ટીમોની શાસનવ્યવસ્થાના સંબંધમાં પ્રો. મઝમુદારે કહ્યું છે કે સમગ્ર રાષ્ટ્ર અનેક શાસનકર્તા સભાઓમાં વહેંચાઈ જતું. દરેક સભા એક નાનું શું રાજ્ય. વૈશાલીમાં આપણને એથેન્સની નગરસંસ્થાઓનો એક નમુનો મળે છે. એથેન્સમાં પણ એક મધ્યસ્થ સભા રહેતી અને તેમાં નાની નાની સભાઓ-ડીમો-પ્રતિનિધિ મોકલતી શાસનકાર્ય ચલાવતી.^{૩૨} ન્યાય કરવાની એવી વ્યવસ્થા હતી કે જેની નેડ દુનિયાભરમાં કોઈ જગ્યા પર ન મળે. અપરાધીને જ્યાં સુધી સાત અઢાસતો ક્રમશઃ અપરાધી-ગુ-હેગાર-ન દરાવે ત્યાં સુધી કોઈ પણ શિક્ષા ન થઈ શકતી. પ્રથમ ૭ અઢાસતોને શિક્ષા કરવાનો અધિકાર જ નહોતો રહેતો. એ પ્રત્યેકને પોતાનો અભિપ્રાય-ચૂકાદો-દેવાનો અધિકાર રહેતો, સગ્ન કરવાનો અધિકાર તો હેવટની અઢાસતને જ રહેતો.^{૩૩} દિહુતોની શાસનકર્તા સભામાં પુરુષ તથા સ્ત્રી એક મળીને કામ કરતી. જન્તાના હિતનું જે કાર્ય થતું તેમાં દેવીઓ પૂર્ણ-રસથી ભાગ લેતી. ઉદ્યાનનિર્માણ અને સભામંડપ, સરાઈઓ (ધર્મશાળા) અને પરબો, સડકો કરવાનું કે મરામત કરવાનું કાર્ય સ્ત્રી અને પુરુષ એક જ સભામાં સાંધે ભેટી કરતાં.^{૩૪} ધીરુત્ જયસ્વામીના મતાનુસાર ગૌતમ બુદ્ધે પોતાના ધાર્મિક સંઘની કલ્પના રાજનૈતિક સંઘની નકલ કરી છે, એમનું માનવું છે કે રાજનૈતિક સંઘ બૌદ્ધ સંઘના જન્મદાતા હતા

૨૯ Corporate Life in Ancient India p. 98.

૩૦ Buddhist India p. 19.

૩૧ The Ganas or Republics of Ancient India p. 265.

૩૨ Corporate Life in Ancient India.

૩૩ Buddhist India p. 22-see also Corporate Life in Ancient India.

૩૪ The Ganas or Republics of Ancient India p. 266, also Buddhist India p. 49.

અને એની સઘળી કાર્યવાહી એ જ રીતે ચાલતી હતી.^{૩૫} પ્રેસિડેન્ટ મજમુદાર આ મનનો સ્વીકાર નથી કરતા. એમના મન પ્રમાણે ભગવાન જુદે માત્ર રાજનૈતિક સંઘની નકલ માત્ર નથી કરી એટલું જ નહિ પણ સ્વતંત્ર રીતે કાર્યવ્યવસ્થા નિર્માણ કરી હતી.^{૩૬}

[અપૂર્ણ]

ફગીલદાસ મ. કાપડીઆ.

પીટર કોપોટકીન

૩

કોપોટકીનને પશ્ચિમ પ્રેસીડિયુટર પાસે લઇ ગયા. પ્રેસીડિયુટરે કહ્યું: “જે સભાનો ઉદ્દેશ આજુ રાજવહીવટને ઉચ્ચતાથી પાડવાનો છે અને જે સભા નેકનામદાર ગારનું ખૂન કરવા માગે છે એ ખાનગી સભાના તમે સજાસદ છો એવો તમારા ઉપર આરોપ છે. તે વિશે તમારે શું કહેવું છે?”

“ન્યાયમુખી મને જાહેર ન્યાયાલય આગળ જાઓ, કરવામાં નહિ આવે ત્યાં મુખી હું કંઈ કહેવા માગતો નથી.”

પ્રેસીડિયુટરે પાસે શિસ્તદાર બોલો હતો એને કહ્યું: “જાઓ, આરોપી મુન્હો કબૂલ રાખતો નથી.” પછી થોડીવાર રહીને કોપોટકીન તરફ ફરી કહ્યું: “મારે તમને કેટલાક સવાલો પૂછવા છે. તમે નિકોલાય નામના માણસને ઓળખો છો?”

“મેં ના પાડી છે જતાંયે તમારે સવાલો પૂછવા હોય તો જાઓ ‘ના’. તમારા દરેક સવાલનો જવાબ ‘ના’ છે.”

“પણ અમે તમને એમ પૂછીએ કે દમજાં તમે જેની વાત કરના હતા એ પોલીસકારને તમે ઓળખો છો?”

૩૫ We may safely accept the procedure followed the deliberations of the Buddhist Shanga's as identical with that deserved by its parent the political Shanga in its main features—Modern Review 1913 pp 664 ff.

૩૬ “That the Buddha was constructing a whole system of procedure and not merely copying it from that of political State” -Corporate Life p. 100.

“ તમે પૂછો છો ને ? લખો ‘ ના ’. તમે મને પૂછો કે હું મારા ભાઈને ઓળખું છું, મારી જાહેરને ઓળખું છું ? લખો ‘ ના ’; કારણ કે હું જો ‘ હા ’. કહું તો તમે એ માણસને ઘેર જમી લઈ જશો; એને પકડશો અને એને કહેશો કે મેં એનું નામ આપ્યું છે. માટે તમારે જરાયે અચકાવું નહિ. દરેક સવાલના જવાબમાં ‘ ના ’ લખી દેવી. ”

આ પછી એક કલાક સુધી પ્રોસીક્યુટરે સવાલો પૂછ્યા અને કોપોટકીને ‘ ના ’ લખાવ્યા કરી. છેવટે પહેરેગીર આવી કોપોટકીને એક ઓરડીમાં લઈ ગયા. કોપોટકીન આખા દિવસના થોડાકા હતા એટલે પથારીમાં પડ્યા એવા જ ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયા. સવારે ઊઠ્યા ત્યારે એક બીજા પહેરેગીરે આવી કોપોટકીનના હાથમાં એક કાગળ અને પેન્સિલ મૂકી: “ લો, તમારે જે લખવું હોય તે જલદી લખો. ” આ પહેરેગીર જુદા જુદા કેદીઓ વચ્ચે સંદેશો પહોંચાડવાનું કામ કરતો હતો.

ચારે બાજુ ભીંતમાં ટકોરા સંલગ્નતા હતા. આ ટકોરાથી કેદીઓ અંદર અંદર પાત ચિંત કરતા હતા. પણ કોપોટકીનને આનો મર્મ સમજાયો નહિ.

બીજે દિવસે કોપોટકીનને એક અંધ ગારીમાં બેસાડી સેંટ પીટરના કિલ્લામાં લેઈ ગયા. ત્યાં એક જાળીવાળી અંધારી ઓરડીમાં એમને કેદ કર્યો. ઓરડીમાં એક નાનું બેજ, એક દુલ્લ અને એક લોહનો ખાટલો હતો. ખાટલોમાં એક ‘ આકોર્ડ ’ હતું જેમાંથી ખાવાની થાળી-આપવામાં આવતી. આ સિવાય હવા કે પ્રકાશ આવવાજવાનો કોઈ માર્ગ નહોતો. ઓરડી ખૂબ નીચાણના ભાગમાં હતી એટલે અતિશય ભેજવાળી હતી. ઓરડીની પાછળ કિલ્લાની દિવાલ હતી અને દિવાલને સ્પર્શ કરી નીચા નદી વહેતી હતી. નીચાનું દર્શનસુખ કેદીના નસીબમાં નહોતું પણ એનો મર્મર ધ્વનિ દિવાલને બેઢીને કેદીના કાનમાં અમૃત રેડતો અને એ એકાંતમાં માતા શિશુને સાન્ત્વન આપે એમ સાન્ત્વન આપતો. નીચાનું સંગીત સાંભળી કોપોટકીનને પણ ગાવાની ઉર્મિ થઈ આવી, અને એમણે ધીરેધીરે ગાવું શરુ કર્યું. ગાવાના તાનમાં રાગ મોટો ને મોટો થતો ગયો અને થાળી મૂકવાની ફાટમાંથી અવાજ આવ્યો: “ એ, ગાવો મત. ” “ શા માટે નહિ ? બસ ગાવાનો. ” ત્યાં તો જોર આવ્યો અને કોપોટકીનને સમજાવવા માંડ્યા કે એ ગાશે તો એમનું નામ ડ્યુપ્રિન્ડેન્ડેન્ટ પાસે રિપોર્ટ થશે.

“ તમે મને કેદીની સાથે વાંત પણ કરવા દેતા નથી અને હું જાહિ પણ નહિ તો માફ ગળું પૂરાઈ જાય—મારાં ફેફસાં ખરાબ થઈ જાય એનું શું ? ”

“ અરે ! પણ તમને ધીરેધીરે ગાવાની કોણ ના પાડે છે ? તમારા મનમાં ગાવો. ધીરેધીરે ગાવો. ”

કોપોટકીને આ સમાધાન સ્વીકાર્યું પણ થોડા દિવસ પછી એમનો ગાવાનો ઉમંગ ચાલ્યો ગયો. હાથપગમાં કળતર થવા માંડ્યું અને તાવ આવશે કે શું એવી દહેશત લાગી. પણ કોપોટકીન એમ ડરી જાય એવા માણસ નહોતા. એમણે માંદા ન પડવાનો નિશ્ચય કર્યો. લાકડાનું જે દુલ્લ હતું તે વચમાં મૂક્યું, ઉપર દશ સીગારેટો મૂકી અને ઓરડીમાં આંટા મારવા શરુ કર્યો. આંટા મારતા જાય અને દુલ્લ પરથી સીગારેટ દૂર મૂકતા જાય. આમ દિવસમાં ચાર વાર મળી ૧૦૦૦ આંટા મારવા માંડ્યા અને એટલેથી જ અટક્યા નહિ. આંટા પૂરા થાય એટલે દુલ્લનો પાયો પકડી દુલ્લ ફેરવવા માંડ્યું. એક વાર જમણે

હાથે તો બીજી વાર હાથે હાથે, માથાં પરથી અને શરીરની આસપાસ દુઝતે પેઢાની માફક ફેરવવા માંડ્યું અને ધીરે ધીરે અભ્યાસથી હાથ એવો બેસી ગયો કે રખારીના હાથમાં હાથ ફરે એમ એમના હાથમાં દૃઢ ફરવા માંડ્યું. આથી એમના શરીરને ખૂબ ફાયદો થયો. રોજ ફરવાની પાંચ માઇલની કસરત અને તે ઉપર આ દૃઢતાની કસરત. ફાયદો કેમ ન થાય? જેલનો ખોરાક પહેલાં હજમ કરતાં મુશીબત પડતી તે હવે ક્યાં હજમ થઇ જતો તે પણ જાણાતું નહિ, અને પેટ તો બૂખ્યું ને બૂખ્યું જ લાગતું. આ રીતે શરીરની વ્યાધિ તો દૂર થઇ, પણ ત્યાં મનની વ્યાધિ શરુ થઇ. શરીરને ખોરાક મળ્યો એટલે મને ખોરાકની માંગણી કરવા માંડી. પણ ત્યાં જેલમાં શું હોય? જે થોડાંવણાં પુસ્તકો દતાં તેમાંનાં ઘણાંખરાં તો કોપોટકીને વાંચી લીધાં દતાં અને અદારથી પુસ્તકો આવે તેમ નહોતું. એક દિવસ જેલર થોડાં પુસ્તકો, કાગળ ને પેન્સિલ લઇને કોપોટકીની આરડીમાં આવ્યો. પુસ્તકો નવાં દતાં. કોપોટકીનીના લાઈ અલેક્ઝાન્ડરે (સિસાએ) મોકલ્યાં દતાં. કોપોટકીની નાનો દતો ત્યારે લાઈને જારે આપેલાં ગિરજીટ આખાં દતાં. આજે એ લાઈએ લટીને જાર. પાસે એમને પુસ્તકો અપાવ્યાં અને સાંજ મુઘી લખવાની છૂટ અપાવી. કોપોટકીનીને તો સ્વર્ગ એ આરડીમાં આવીને વચ્ચું હોય એમ લાગ્યું. એમના લાઈને એમણે અનેક મૂંગી આશીર્વાદ આપી અને એ પુસ્તકોનો અભ્યાસ શરુ કર્યો.

મગની નિસરણી ચઢતાં ક્રોપોટકીનને ત્રણ વાર નિસરણીના પગથીઆ પર શ્વાસ લેવા થોભવું પડ્યું. આ જોઈ એક ધરડા સિપાઈને દયા આવી. એ બળડાં: “બીયારો આવતું ચોમાસું પણ નહિ દેખે.” ધીરે ધીરે ક્રોપોટકીન નિસરણી ચઢવા અને ચાલવા લાગ્યા ત્યાં માથામાં ચક્કર આવ્યા, પગ લથડ્યા અને નીચે પડ્યા. પેલા ધરડા સિપાઈએ આવી તેમને ઉંચકી લીધા અને એમની ઓરડીમાં લઈ જઈ પથારીમાં સૂવડાવ્યા. બ્યારે ચેતન આવ્યું ત્યારે એ ધરડો સિપાઈ સગવડ નેત્રે ક્રોપોટકીનના પગ પાસે ઉભો હતો.

આ જોશમાં કિલ્લાની જેલ કરતાં વધારે મુખસગવડ હતી. કેદીને પોતાનાં સગાંવહાલાં-એને મળવાની તથા ઘેરથી પોતાનું ખાવાનું મંગાવવાની અહીંઆ છૂટ હતી. ક્રોપોટકીનની બહેન મળવા આવી. એણે ક્રોપોટકીનને બનીન પર છોડવા પબ્લિક પ્રોસીક્યુટરને વિનંતિ કરી. પ્રોસીક્યુટર જવાબમાં નિર્દય રીતે હસ્યો અને કહ્યું: “દસ દિવસમાં મરી જશે એવું ડૉક્ટરનું સર્ટિફિકેટ લાવો તો હમણાં છોડું.” બહેન ધન લક્ષ્મીને ખુરસીમાં પડી, પોક મૂકીને રડી પણ પ્રોસીક્યુટરનું હૃદય ન પીગળ્યું. છેવટે સોલ્જરની ઈસ્પતાલના મોટા ડૉક્ટર આવીને ક્રોપોટકીનને તપાસે એવી એણે માગણી કરી અને સત્તાવાળાએ તે કબૂલ રાખી. ડૉક્ટરે આવી ક્રોપોટકીનનું શરીર તપાસ્યું અને કહ્યું કે હવાવાળી જગ્યામાં તુરત જ એમની બદલી થવી જોઈએ.

: આથી ક્રોપોટકીનને સોલ્જરની ઈસ્પતાલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. ત્યાં તેમને એક હવા-અજવાળાવાળા ખુલ્લા ઓરડામાં રાખ્યા અને તેમના ઓરડાની બારીઓ રાત્રિવિસ ઉઘાડી રાખી. જે તડકો તેમણે વરસો થયાં જોયો નહોતો તે તડકામાં તેઓ દરરોજ સ્નાન કરવા લાગ્યા. ખોરાક પણ લાવતો અને રૂચિ ઉત્પન્ન કરે એવો મળવા લાગ્યો. સાંજ સવાર બહાર યોગાનગાં ફરવાનો હુકમ થયો અને આથી શરીરમાં ચમત્કાર થયો. ફરવાની જગ્યા સાંકડી પરવા લાગી, ખૂબ આંટા ચલાવવા લાગ્યા અને અસહનું વર અને લોહી પાછું આવતું હોય એમ લાગ્યું પણ જલદી સાગત થઈ જવાની ક્રોપોટકીનની ઇચ્છા નહોતી. કદાચ સાગત થઈ જાય અને પાછા પ્રેલા કિલ્લામાં ધકકેલે તો? આથી તેમણે શક્તિ આવ્યા છતાંયે ફરવાનું ઓછું કરી નાંખ્યું, ખોરાકમાં ઘટાડો કર્યો અને પોતે જાણે હજુયે માંદા હોય એવો દેખાવ કરવા લાગ્યા.

આ ઈસ્પતાલમાં કિલ્લા જેવો જોશ ન હતો. ગમે તે માણસને આવીને મળી જવાની છૂટ હતી અને એથી બહારથી ગમે તે સંદેશોનો નિર્વિધિ મળી શકતા. ક્રોપોટકીનના મિત્રોએ કહાવ્યું હતું કે તેઓ તેમને ભગાડવાની તજવીજ કરે છે અને થોડા દિવસમાં ત્યાંથી નાસી છૂટવા એમણે તૈયાર થઈ રહેવું. ક્રોપોટકીન દરરોજ સાંજે ચાર વાગે યોગાનમાં ફરવા નીકળતા અને તે વખતે જ તેમણે નાસી છૂટવું એવો સંકેત હતો. એક દિવસ બપોરે એ વાગે એક બાઈએ આવીને ક્રોપોટકીનને આપવા માટે પ્રોસીક્યુટરને ઘડીઆળ આપ્યું અને પ્રોસીક્યુટરે તે ક્રોપોટકીનને આપ્યું. ક્રોપોટકીન ઘડીઆળનું પાછળું ઢાંકણું ઉઘાડીને જુએ તો એમાંથી એક ચીટી નીકળી અને એ ચીટીમાં ગૂઢ ભાષામાં પોતાને ભગાડવાની આખી યોજના લખેલી હતી. ક્રોપોટકીન આ ચીટી વાંચીને એ બાઈની હિંમત જોઈને સ્તબ્ધ થઈ ગયા. આજે ચાર વાગે જ ફરતી વખતે નાસવાનું નક્કી થયું હતું. દરવાજા પાસે એક ગાદી બેઠી રહેવાની હતી અને એમાં ક્રોપોટકીને જોડનાં કપડાં ફેંકી દઈ બેસી

જવાનું હતું. ઇસ્તિલાલ સામેના બંગલો કોંપોટકીનના મિત્રે અગાઉથી ભાડે લેઈ રાખ્યો હતો અને રસ્તામાં કોઈ અડચણ નથી એની નિશાની તરીકે એક મિત્ર બંગલાની બારીએ બેઠી વાયોલીન વગાડે એમ નક્કી થયું હતું. રસ્તામાં બધે જુદી જુદી જગ્યાએ અને ખૂણાએ એક માઇલ સુધી કોંપોટકીનના મિત્રો ગોડવાઇ જવાના હતા અને કોઇને કોઇ સંઘાપી રસ્તામાં અડચણ છે કે નહિ એની ખબર પહેલો બીજને, બીજને ત્રીજને અને ત્રીજને ચોથાને ... એમ કેક વાયોલીનવાળાને પહોંચાડવાના હતા. યોજના સંપૂર્ણ ધડાઈ ગઈ હતી. તે દેવી રીતે પાર પડી એ કોંપોટકીનના પોતાના જ શબ્દોમાં જણાવીશ.

“હું હમેશની માફક ચાર વાગે ફરવા નીકળ્યો અને એની બહારના માણસોને નિશાનીથી ખબર આપી. બીજ જ પગે દરવાજા બહાર ગાડી આવવાનો અવાજ સંભળાયો અને સામેના બંગલામાં વાયોલીન વાગતું શરૂ થયું. પણ તે વખતે હું મારી-ઓરડીના દરવાજા પાસે બેઠો હતો. ઇસ્તિલાલનો દરવાજો તો સામે દૂર હતો અને ત્યાં હું પહોંચ્યો ત્યાં તો વાયોલીન વાગતું બંધ થયું અને મારો સંગીત બંદૂક લઇને પાછળ જ હસેો હતો.

હું પાછો ફર્યો અને પંદર મિનિટ વહી ગઈ પણ વાયોલીનનો અવાજ સંભળાયો નહિ. હું મુંઝાયો. ત્યાં માલનાં દસ બાર ગાડાં ઇસ્તિલાલના દરવાજામાં દાખલ થયાં અને મને વાયોલીન બંધ થવાનું કારણ તુરત જ સમજાઇ ગયું.

એટલામાં વાયોલીન પાછું શરૂ થયું અને મેં દરવાજા તરફ ચાલવા માંડ્યું. દરેક પગલે મને ધાસકો હતો કે વાયોલીન બંધ થઇ જશે તો. હું દરવાજા નજીક પહોંચ્યો અને પાછો ફરીને જોઈું છું તો સંગીત પાંચ થી ઠંઠમ દૂર બીજ દિશામાં ગઈ કરીને બેઠો હતો. મને લાગ્યું કે નાસવાનો આ જ વખત છે. વાયોલીન પણ એ જ કહેવું હતું. મેં જોતજોત લીલો ઝલેલો જમીન પર ફેંક્યો અને દોડવા માંડ્યું.

મને મારા શરીરની સંક્રિતિનો હારોસો નહોતો. આથી મેં ધીમે ધીમે દોડવાં માંડ્યું કે રખેને હું છેલ્લે થાકી જઈ અને પકડાઇ જાઉં. પણ ત્યાં તો કાઠી ખડકતાં કેટલાક મનુષ્યોએ મને દોડતો જોયો અને તેમણે જૂમ મારી: “રે દોડયો ! એ દોડયો ! પકડો ! પકડો !” અને તેઓ દરવાજા પાસે મને આંતરવા દોડયા. શિકારીની આગળ હરણ દોડે એમ હું દોડયો. મને કાંઈ લાન રહ્યું નહિ. મેં માત્ર દોડયા જ કીધું. મારી પાછળ સંગીત દોડતો હતો. એ મારી એટલી નજીક દોડતો હતો કે એને લાગ્યું કે ‘હમણાં પકડું છું.’ એણે બે ત્રણ વાર તો એની બંદૂકનો કુંદો મને મારવા લંબાવ્યો પણ એનો ધા ખાલી ગયો. મેં મારી અને એની વચ્ચેનું અંતર આંધું થવા જ દીધું નહિ.

હું દરવાજાની બહાર નીકળ્યો ત્યાં ગાડીમાં કોઈ અજાણ્યો માણસ બેઠેલો જોયો. મને લાગ્યું કે દગો થયો છે. હું કંપી ઠક્યો. કોઈ અજાણ્યો માણસની ગાડીમાં એસવું તેના કરતાં તો દોડતાં દોડતાં સોલ્જરની ગોળીથી વીંધાઇ જતું બહેતર એમ મને લાગ્યું. પણ હું ગાડીની નજીક ગયો ત્યાં પેલા અજાણ્યો માણસને લાંબી મૂછો જણાઇ અને મને મારા એવી મૂછવાળા એક પરમ મિત્રનું સ્મરણ થઇ આવ્યું. આ અજાણ્યો માણસ તે મારો એ મિત્ર જ હતો. હયની વખતે એના જોવા જવાંમદ અને બહાદુર બીલે કોઈ નહોતો. મેં એનું ધ્યાન ખેંચવા દોડતાં દોડતાં જ તાળી પાડી અને એણે હાથમાં રીતોલ્વર પકડી જૂમ મારી: “જલ્દી કરો, જલ્દી કરો;” અને હું ગાડીમાં ફર્યો કે તુરત જ કોચમેને ઘોડો છોડી મૂક્યો. કેટલાયે માણસોએ જૂમો પાડી: “પકડો ! પકડો !” પણ ઘોડો જતવાન હતો આ કામ માટે ખાસ નવો ખરીદેલો હતો. એટલે અમને પકડે તે પહેલાં તો અમે કેટલેયે દૂર જતા રહ્યા અને એટલી વારમાં મારા મિત્રે મને એક સરસ આવરકોટ અને હેંટ પણ પહેરાવી દીધાં.

પણ ક્ષેપી મોટું જોખમ તો ઇસ્તિલાલના દરવાજા પાસે હતું. ત્યાં એક સંગીતો પહેરેો હતો અને એ મને ધારે તો ગાડીમાં ફરતાં બહુ સહેલાઈથી દેખી શકે એમ હતું. પણ આમાંથીયે પ્ર-

વાનો રસ્તા મારા મિત્રોએ શોધી રાખ્યો હતો. આ સંત્રીએ એકવાર ઇસ્પતાલની પ્રયોગશાળા (લેબોરેટરી) માં કામ કરેલું અને એથી એ વિજ્ઞાનનો શોખીન બન્યો હતો. મારા એક મિત્રે આગળથી જઈ એની સાથે સહમદશક્યત્રની વાત છેડી હતી અને એ યંત્ર વડે નાનામાં નાની ચીજ પછુ કેટલી બધી મોટી દેખાય છે એની ચર્ચા દુપાડતાં કહ્યું કે: "આપણા શરીરમાં એક પ્રકારનાં નાનાં જંતુઓ છે તે આપણું રક્ત અને માંસ ખાધને જ જીવે છે. તમે એ જંતુની પૂંછડી કોઈ દિવસ સહમદશક્યત્ર વડે જોઈ છે?" "શું પૂંછડી!" "હા, પૂંછડી. અરે, એન પૂંછડી તો સહમદશક્યત્રથી એટલી લાંબી દેખાય છે કે અ ધ ધ ધ.....ન પૂછો વાત." "હવે વાત બનાવવી રહેવા દે," સંત્રીએ સસ્મિત, જવાબ આપ્યો. "પછુ હું બરાબર જાણું છું. સહમદશક્યત્ર વડે મેં પહેલી એ પૂંછડી જ જોઈ છે." હું દરવાજાની બહાર નીકળ્યો ત્યારે સંત્રી મારા મિત્રનો આ જવાબ સાંભળી પેટ પકડી હસતો હતો, પછુ ત્યાં તો હું તેમની પારો દોડતો ને ગાંડીમાં બેસી ગયો. આ વાત લાગે છે નવલકથા જેવી, પછુ છે બનેલી.

અમે ઘોડો દોડાવતાં એક ખચકા પાસે યદુ ડાળા હાથે વળ્યા ત્યાં દારૂના ધીકા પાસે બે પોલિસ હતા હતા. બંને પોલિસોએ મારા મિત્રની લશ્કરી ટોપીને સલામ બરી. એ બહુ અંકજાઈ ગયો હતો. મેં એને ઠડો પાડ્યો: "ચૂપ! ચૂપ! સૌ સારાં વાનાં જ ધાય છે. પોલિસ આપણને સલામ બરે છે." ત્યાં કોચમેને પાછા વળીને મારી સામે જોયું અને મેં એક પુરાણા મિત્રનું આનંદથી હસવું મુખ નિહાળ્યું.

રસ્તામાં બેઠેલા મિત્રો મને સલામો લશ્કા હતા, કોઈ આંખ મચકારતા હતા, કોઈ તાળીઓ પાડીને હવામાં રમાલ ફડાડતા હતા. સૈને આંખના અણસારાથી નમન કરતો હું નેવરકી પહોંચ્યો અને ત્યાં ગાડીમાંથી ઉતરી ફાદર ચડી મારાં ભાણીના પગમાં પડ્યો. ભાણીએ મને બાથમાં લીધો. ફેલી જીવ ને હસતી જીવ ને મને બાથમાં ભચડતી જીવ. આખરે એણે મને બાથમાંથી છોડી નવાં કપડાં પહેલવ્યાં, મારી વધેલી ફાદી કાઢી નાંખી અને દશ મિનિટમાં તો હું અને મારા મિત્ર નીચે ઉતરી બીજી ગાડીમાં જઈ બેઠા.

દરમ્યાન સોલજરો મારો પિછો પકડવા ગાડી રોકતા હતા પછુ આસપાસ એક માઇલ સુધીની બધી ગાડીઓ મારા મિત્રોએ લાટે કરી લીધી હતી. પાસે ઘોડાની ટ્રામ દોડતી હતી. સોલજરોએ ટ્રામ કાન્ડકટરને ઘોડા છોડી નાંખવા હુકમ કર્યો. પછુ કાન્ડકટરે ઘોડા છોડવાની ના પાડી અને પેસેન્જરો વચમાં પડ્યા એટલે સોલજરો જબજબતી પછુ કરી રાક્યા નહિ.

પછી તો પેલો વાયોલીન વગાડનાર અને તેની સાથેની બાથ અને બધા મિત્રો ટોળામાં ઝળી ગયા, અને સોલજરોનાં વીહાં પડી ગયેલાં ગેલોં સામે "પકડો! પકડો!"ની બૂમો મારવા લાગ્યા.

દરમ્યાન અમારી (બીજી) ગાડી રસ્તામાં પૂરપાટ દોડતી હતી અને હું મારા મિત્રને પૂછતો હતો: "આપણે હવે ક્યાં જઈશું?" "ડોનનને ત્યાં." ડોનન મોટા અંમીરો અને ધનવાનોની માનીતી હોટલ હતી. "ડોનનને ત્યાં તમને કોઈ નહિ રોકે," એમ કહીએ મારી સામે જોઈ મીઠું હસ્યો. "તમને બધે રોકશે પછુ ત્યાં કોઈ નહિ રોકે. અને આજે તો તમે જીત્યા છે એટલે એના માનમાં આપણે ડોનનને ત્યાં જ્યાફત હડાવીશું. કેમ, બરાબર છે ને?"

બ્યાજળી માગણી થાય ત્યાં મારાથી પછુ બીજું કેમ બોલાય? અમે ડોનનને ત્યાં ગયા અને ત્યાં નિરાંતે ખાધપી નજીકના એક ગામડામાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાંથી કોઈ મિત્રને નામે પાસપોર્ટ લઈ મેં એક મિત્ર સાથે ફિનલેન્ડ જોઈએ અને બાકીનીઆના અખાતના એક બંદરે પહોંચી હું સ્વીડન જવા સ્ટીમરમાં બેઠો. સ્ટીમર ઉપડવાની તૈયારી થઈ એટલે પેલા મિત્રે આવી. મને પીટર-સંજર્ગના સમાચાર કહ્યા કે મારી બ્લેન હેલવનને પોલિસે પકડી છે અને મારાં ભાણીની બ્લેન પછુ પકડાયી છે. રસ્તામાં આ સમાચાર કહેવાનો એને મનાઈ હતી.

મારી બહેનને મારા નાસી છૂટવાની કાંઈ ખબર નહોતી. એનાં છાકરાઓથી એને વિખ પાડી એ મહિના સુધી પોલિસે કેદમાં રાખી. માત્ર બેનથી એક સુવિખ્યાત ધારાશાસ્ત્રી હતા એમણે મારી બહેનને છોડાવવા બહુ કોશિશ કરી પણ પોલિસના વડાએ કહ્યું કે "અમે નક્કી જાએ કે તમારાં વહુ નિર્દોષ છે. પણ અમે કોપોટકીન નાકો તે જ દિવસે જારને ખબર આપ્યા કે નસારનાર પકડાઈ છે. હવે જારના મગજમાંથી આ વિચાર ખસેડવા માટે થોડો વખત લેઈએ ને ?"

હું સ્વીડન ઓળંગી ક્રિસ્ટિયાનીઆ ગયો અને ત્યાંથી સ્વીમરમાં બેસી હલ જવા નીકળું જે સ્વીમરમાં હું બેઠો હતો એ સ્વીમરના વાવટા સામે મેં નજર કરી તો તે રશિયા, હાન્સ ક્રાન્સ અને ઈરાલી તમામ દેશોના સ્વાતંત્ર્યપૂર્વક દેશબંધોને આશ્રય આપનાર યુનિયન જેક વાવટો હતો. મેં અંતઃકરણના હાણખમાંથી એ વાવટાને વંદન કર્યું અને મારી જમ્યા લીધી."

ઇંગ્લેંડમાં ઉતરી કોપોટકીને લીવેશોફનું નામ ધારણ કર્યું અને ત્યાંના વર્તમાનપત્રો રશિયાના સાહિત્ય વિશે લેખો લખી તથા રશિયન ભાષાનાં પુસ્તકોની સમાલોચના કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા માંડ્યું. વર્તમાનપત્રના એક તંત્રીએ તેમને તેમના પુસ્તકો સમાલોચના માટે મોડલાઆં એટલે. કોપોટકીન ભારે મુંઝવણમાં પડ્યા: "અ પુસ્તકો મારાં છે એટલે એનાં વખાણ મારાથી થાય નહિ, અને એમાં જણાવેલ વિચારો મારા છે એટલે એની વિરુદ્ધ પણ કેવી રીતે લખાય ?" બીજો દિવસે તેઓ તંત્રી પાસે ગયા અને કહ્યું કે આ પુસ્તકોના લેખક તો પોતે જ છે. તંત્રીએ કોપોટકીન નામ છૂટ્યા છે એ રટના તારથી બાણ્યું હતું પણ લીવેશોફ એ જ કોપોટકીન એ નક્કી એમને ખૂબ આનંદ થયો. એમણે કોપોટકીનને કહ્યું કે "તમારે પુસ્તકોનાં વખાણ કરવા કે એના સંબંધની નિંદા કરવાની જરૂર નથી. માત્ર એ પુસ્તકોનો વિષય શું છે તે વાચ્યો 'મનમવો.' કોપોટકીને એ માગણીનો સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો અને ત્યારથી એ અંગ્રેજ તંત્રને કોપોટકીન વચ્ચે ગાદી મિત્રતા બની.

પણ ઇંગ્લેંડ જેવા દેશ મુલકમાં અને એથીથે દેશ હૃદયવાળા લોકોમાં કોપોટકીન યવને એન પડ્યું નહિ. એમણે ક્રાન્સ અને સ્વીટ્ઝર્લેંડમાં આવી, મજૂરોની ચળવળ જુકાવ્યું. સેન્ટ ધમીઅરમાં મજૂરોની ક્રેસેસ હતી અને જ્યુરો ફેડરેશને લાલ વાવટાઓ લઈ મજૂરોનું સરઘસ નીકળે એવો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો. સ્વીટ્ઝર્લેંડની સરકારે આ લાલ વાવટાના સરઘસ સામે મનાઈ હુકમ કાઢ્યો અને સરઘસના રસ્તા પર મિલિટરી પોલિસ ગોઠવી પણ મજૂર આગેવાનોએ અને કોપોટકીને ગમે તે બોલે વાવટાનું રક્ષણ કરવાનો નિર્ણય કર્યો અને સરઘસ કાઢવાનું નક્કી થયું. દરેક મજૂરે હથિયાર સજ્યા, લાલ વાવટો લાઈ લીધો અને નિયત સમયે મિલિટરી બેન્ડના અવાજ સાથે કૃત્યક્રમ કરતું સરઘસ નીકળે સરઘસમાં આગળ આગેવાનો હતા; પાછળ મિલિટરી ફાઇલમાં મજૂરો હતા. રસ્તા ગોઠવાયા મિલિટરી સિપાઈઓને લાગ્યું કે આ માત્ર કુલહાર પહેરેલા, નિઃશસ્ત્ર માણસો સરઘસ નહોતું, લશ્કર હતું. મેયર એટી ગયો કે રોકવાથી ભારે ખૂનરેશ થશે અને એ એણે સરઘસને આગળ જવા દીધું. સરઘસ સભારવાને આવ્યું ત્યારે જળધોપથી દરોદિશાં કંપી ઉડી. કેટલાકે આ અપૂર્વ વિજય પર હર્ષ પ્રદર્શિત કર્યો તો કેટલાકે યુદ્ધની આવે તક હાથથી ગઈ એ માટે ખેદ જણાવ્યો. મનુષ્ય સાથે જ વિચિત્ર પ્રાણી છે. એનો સ્વભાવ એવાં મિત્ર અને વિરોધી તત્વોનો બનેલો છે કે એક બનાવ એક મનુષ્યના હૃદયમાં હર્ષ

સંચાર કરે છે તો બીજાને શોકસમુદ્રમાં ડૂબાડે છે. ખરેખર, વિધિએ મનુષ્યને ધ્રુવમાં પોતાની બધી કળાચાતુરી વાપરી નાંખી છે અને એક એવું વિચિત્ર-સંમિશ્રણ ઉત્પન્ન કર્યું છે કે તેનું પૃથક્કરણ કરવામાં મનુષ્યની શુદ્ધિ હારી જાય છે.

આ મજૂરોની ચળવળ આખા યુરોપમાં પ્રસરી અને એક આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂરસંઘ (International Association) ની સ્થાપના થઈ. “મજૂરોનો ઉદ્ધાર મજૂરોના જ હાથે થવા નિર્માય છે” એ આ સંઘનો મુદ્દાલેખ બન્યો. દરેક મજૂરમંડળોની સ્થાપના થઈ અને એ મંડળોમાં મજૂરોએ પોતાને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા માંડી. ૧૮૭૯ માં કોપોટકીને ‘લે રીવોલ્ટ’ (બળવો) નામનું પખવાડિક છાનીવામાં શરૂ કર્યું. પખવાડિક કાઢ્યું ત્યારે હાથમાં ૨૩ ફ્રેન્ક હતા. પણ થોડા જ દિવસમાં પત્રની ૨૦૦૦ નકલો ઉપડી ગઈ અને પ્રજાની મદદથી તેમ જ કોપોટકીનના સાથીઓના આપભોગ, જાતમહેનત અને શ્રદ્ધાથી તે વરસો સુધી ચાલ્યું. કોપોટકીનના સમાજવાદ વિશેના જે વિચારો Mutual Aid જેવાં અમર પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે તેનાં બીજા આ પખવાડિકમાં છુટકાં અને ફાલ્ગાં. દરમિયાન કોપોટકીને વિજ્ઞાનની ચાતા અને સમાજવાદની પ્રચારિકા એક રશિયન કુમારિકા સાથે લગ્ન કર્યું અને ગૃહસંસાર માંડ્યો. કોપોટકીનનો ગૃહસંસાર પરમ સુખી અને હિતકર નીવડ્યો. કોપોટકીન પોતાના વિચારો ‘રીડ’ લઈ કમ્પોઝ કરતા જાય અને એમનાં સ્ત્રી એનાં ટૂંક વાંચી, છાપી, ‘લે રીવોલ્ટ’ના ગ્રાહકોને રવાના કરતા જાય—આ રીતે ધણી ધણીઆણીએ ‘લે રીવોલ્ટ’ વરસો સુધી જીવતું રાખ્યું અને સમાજવાદના શિક્ષકોનો લેખો અને પત્રિકા, વ્યાખ્યાન અને વાર્તાલાપ દ્વારા બહોળો પ્રચાર કર્યો. ધન્ય છે આવા યુગલને જેણે કચડાયેલી માનવજાતિને ખાતર વિજ્ઞાનસુંદરીના અમુલ્ય પ્રેમને અવગણી સમાજવાદની સેવામાં જીવન સમર્પણ કર્યું અને અનેક સંકટો વેડી, ભૂખ વેડી, ડુખ વેડી, જેલ વેડી એ ગરીબોમાં વસેલા નારાયણની સેવા કરતાં કરતાં મૃત્યુને સાનંદ આલિંગન કર્યું! આપણા આ કમનસીબ દેશમાં પણ કેટલાયે સમાજવાદીઓ છે પણ એમાં આવા શહીદો કેટલા છે ? અને આને લીધે જ સમાજવાદનો પ્રચાર આપણા દેશમાં જોઈએ તેટલો થઈ શક્યો નથી. પ્રભુ! અમારા દેશના સમાજવાદીઓમાં એવો પ્રાણુ ફૂક કે-તેઓ પોતાના સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત ખાતર એશઆરામ અને ભોગવિલાસને તિલાંજલિ આપી ગરીબી ધારણ કરે, કારાવાસ સેવે, શહીદ બને !

પોતાના વિચારોનો પ્રચાર કરવા સન ૧૮૮૨ માં કોપોટકીન અને તેમનાં પત્ની વિલાયત ગયાં અને ત્યાં ન્યુકેસલ, ગ્લાસગો, એડીનબરો વગેરે સ્થળોએ રશિયા અને બીજા દેશોમાં ચાલી રહેલી સમાજવાદની ચળવળ વિશે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. તેઓ પછી લંડન આવ્યાં અને લંડનમાં સમાજવાદનો પ્રચાર કરવા ખૂબ મહેનત કરી પણ લંડનની એશઆરામમાં મશગુલ એંગ્રેજ પ્રજાનું ધ્યાન તેઓ આ ચળવળ તરફ ખેંચી શક્યા નહિ. આથી એમને નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ. લંડન તેમને ખાવા ધાતું લાગ્યું. ફ્રાન્સમાં તેમને પકડવાની તૈયારી ચાલી રહી હતી પણ “આ કમર કરતાં તો ફ્રાન્સની જેલ સારી” એમ વિચારી બંને ફ્રાન્સ આવવા નીકળી પડ્યાં.

ફ્રાન્સમાં તેઓ થેનનમાં આવી રહ્યાં. પાસેના લાયન્સ ગામના થીએટરમાં બીજા પડથો અને કાંઈ ૬૦ એનાર્કિસ્ટોને પકડવામાં આવ્યા. કોપોટકીન ઉપર દેશવિદેશથી પત્રો

આવવા માંડ્યા અને તેમાં “ તમારા ઉપર આજ્ઞાનું પારસલ રવાના થયું છે ” “ પેલા માણસની ખબર લેવાનો ઘાટ ઘડાઈ ચૂક્યો છે ”, વગેરે કંઈ કંઈ બેદી બાઈતોનો ઉદ્દેશ થવા લાગ્યો. કોપોટકીને આ બંધા પત્રો લાલ પેન્સિલથી “ પોલિસ ઇન્ટરનેશનલ ” લખી એક ફાઈલમાં એકત્ર કર્યો અને ક્યારે ૧૮૮૭ ના જાન્યુઆરીમાં તેમના પર અને તેમના સાથીઓ પર કેસ ચાલ્યો ત્યારે રજુ કર્યો, પણ પોલિસે એ કાગળોને ચાલુ કેસ સાથે સંબંધ નથી એમ કહી રજુ થતાં અટકાવ્યા. કેસ લાખસંની કોર્ટમાં પંદર દિવસ સુધી ચાલ્યો અને પબ્લિક પ્રોસીક્યુટરે પોતાના જોરદાર લાખણની પૂર્ણાંકિત કરતાં કહ્યું કે “ જે દિવસે કોપોટકીને ફ્રાન્સની ભૂમિ પર પગ મૂક્યો તે દિવસથી જ ફ્રાન્સને પડે પડે પડે છે. સલામત જાળે એ દિવસનું ! ”

આ લાખણ બદલ પ્રોસીક્યુટરને રૂશિયાની સરકારે સેંટ એનનો ચંદ્રકં આપ્યો અને કોપોટકીને ફ્રાન્સની સરકારે પાંચ વરસની જેલ આપી.

કોપોટકીને ક્લોરવાની જેલમાં પરહેજ કર્યો. આ જેલ રૂશિયાની જેલોથી સાવ ભુલ પ્રકારની હતી. કેદીઓને ફળવાડવાનું નહિ પણ જીવીઓ મઠવાનું, મોતી પરીવવાનું, છક-કસળ ભરવાનું, ફરનિયર યનાવવાનું વગેરે કારીગરી અને કળાનું કામ સોંપવામાં આવતું. અને આથી કેદી બ્યારે છૂટીને બહારની દુનિયામાં જતો ત્યારે પોતે જે વિદ્યા જેલમાં રહી શીખ્યો હોય એથી પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ સુખેથી કરી શકે. કેદીઓને એકમેકને મળવાની સંપૂર્ણ છૂટ હતી અને બહારનાં સંઘર્ષદાતાંઓ પણ નિયત સમયે મળી શકતાં. કોપોટકીનાં પત્ની જેલની સામે જ એક કોર્ટની રાખી રહ્યાં હતાં અને કોપોટકીને સાંજે દરરોજ મળવા આવતાં.

પણ પ્રથમ લોકમતની વિશ્લેષ જાણે કોપોટકીને સળ કરવામાં આવી હતી તેથી દર સાલ કોપોટકીન અને તેના સાથીઓને છોડી દેવાની દરખાસ્ત ફ્રાન્સની પાર્લામેન્ટમાં થતી અને તે પર મત લેવાતાં સરકારપક્ષની રિયલિટી કદાચી બનતી. ચોથે ધરસે પાર્લામેન્ટે બહુમતિથી કોપોટકીન અને તેના સાથીઓને છોડી દેવાનો દરાવ પસાર કર્યો અને કોપોટકીન ૧૮૮૬ ના જાન્યુઆરી માસમાં મુક્ત થયા.

કોપોટકીને બહાર નીકળી અરાજકતાવાદ (Anarchism) ઉપર હબ્સરોની મેંદની આગળ વ્યાખ્યાન આપ્યું અને ફ્રાન્સની સરકાર તેમને દેશપાર કરે તે પહેલાં પોતે જ લંડન આવતા રહ્યા. લંડનમાં તેઓ રૂશિયાના ક્રાન્તિવાદી રોપનીઆક અને સાયકોવસ્કીને મળ્યા અને સાયકોવસ્કીની સાથે હેરોમાં એક ઝુંપડું લઈ કોપોટકીન દંપતિ પોતાના જીવનસિદ્ધાંતો પોતાના જ જીવનદર્શાંતથી પ્રચાર કરવા લાગ્યાં.

૧૮૮૬ માં ઈંગ્લેન્ડનું વાતાવરણ પણ સમાજવાદની ચળવળથી ખળભળી લાકડું અને કોપોટકીને સ્વાતંત્ર્ય (Freedom) નામનું માસિક અરાજકતાવાદનો પ્રચાર કરવા પ્રગટ કર્યું. આજ સમય દરમિયાન કોપોટકીને Nineteenth Century Magazineમાં “ Fields, Factories and Workshops ” અને “ Mutual Aid ” એ બે પુસ્તકો કટકે કટકે લખ્યાં જે પાછળથી પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થયાં.

આ બંને પુસ્તકો સમાજવાદના શાસ્ત્રમાં અતિ પ્રમાણભૂત મનાય છે અને આજે પણ સમાજવાદીઓ એ પુસ્તકો તરફ આદર અને સન્માનની દૃષ્ટિથી જુએ છે. આમ

થીએને તત્ત્વવારબળે એ ધર્મ વિસ્તારવાની અને દેશેા જીતવાની આકાંક્ષા વધી પડેલી. એ તથા સૈદ્ધાંતમાં તો અનેક પ્રગતને ઇસ્લામ ધર્મમાં આણી અને અનેક દેશેા જીત્યા.

પશ્ચિમમાં આઝ્યા. આખો ઉત્તર આફ્રિકા ને. યુરોપના કેટલાક પ્રદેશ સર કર્યો; પણ પછી થાકીને લોચ થયા. ઇસ્તામ્બુલ સિવાયનો સૌ યુરોપ ને આફ્રિકાના પણ અનેક પ્રદેશ ખોયા. આ છેલ્લા મહાવિપ્રલંભમાં નામનું હતું તે પણ જીત, જે નવીન ને શિક્ષિત લોકો ના ઉકાયા હોત તો. પણ એ નવીન ને શિક્ષિત લોકો મુસલમાન બળે જિત્યા છે એમ કહેવા કરતાં ખ્રિસ્ત-બળે જિત્યા છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. કારણકે નવીન જાપાનની પેઠે એમણે ખ્રિસ્ત પ્રગત્યોની નીતિ પ્રદલ્ય કરીને પોતાનું રક્ષણ કર્યું છે, ખ્રિસ્ત જેવા યજ્ઞને ખ્રિસ્તિયોને દરાવ્યા છે. પોપની પેઠે એમણે ખલીફાને રાજ્યસત્તાથી મુક્ત કર્યો છે, સીએનો પડો તોડ્યો છે ને તેમને ઝનાનામાંથી બહાર આણી કેળવણી આપવા માંડી છે, એક લખેનો રિવાજ શરૂ કર્યો છે, ખ્રિસ્ત પોરાક પ્રદલ્ય કર્યો છે, એટલું જ નહિ પણ ભાષામાં અરબી લિપિને બદલે રોમન લિપિ સ્વીકારવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; અનેક રીતે ખ્રિસ્તિ અનુકરણ કરી રહ્યા છે. એથી એમનો વિજય છે.

ખ્રીષ્ટ બાલુએ પૂર્વમાં ચાલ્યા. ઇરાન કબજે કર્યું. ત્યાંના રાજાના મહેલમાં એક ગાલીચો હતો, રત્નમાણેકે જડેલો, તે ગાલીચો એવો હતો કે ઉનાળામાં પાથર્યો હોય તો ય ચોમાસાનું જાન કરાવે. એવા સુંદર ગાલીચાની કળા ન સમજનાર આરબ સરદારોએ એના દુકકા કરી -એ હૂંટના માત્રના ભાગ પારી-વહેંચી લીધો! અફઘાનિસ્તાન સર કર્યો ને છેવટે હિંદુસ્થાન પણ લીધો. બહુ વર્ષ કસેશકંકાસ ને યુદ્ધમાં રાજ્ય કર્યું, જાહેજસાહી પણ લોગવી. પણ અહીં સત્તરમી સદી મુઘી સિદખજ રહ્યું; ત્યાર પછી ફોજ યથું, યાત્રી ગયું. ઉત્તરમાં શીખે ને દક્ષિણમાં મરાઠાએ એમને ઘેર્યા. એવામાં વચ્ચે અંગ્રેજ આવી પડ્યો ને સૌને ગળા ગયો. એ ના આગ્યો હોત તો ય શીખ ને મરાઠાના પંડતમાંથી એને ઉગરવાની આશા તો નહોતી જ. અહીં પણ એની ભરતીની સીમા આવી રહી હતી ને એટ શરૂ થઇ ગયો હતો.

એમની જાહેજસાહી માત્ર તત્ત્વવારની નહોતી; વિદ્યા, ઉદ્યમ, ધર્મભાવ એમ અનેક દિશાની હતી. કાંડોવા અને અગદદ વિદ્યાનાં ધામ હતાં; વિજ્ઞાનમાં બહુ આગળ વધ્યા હતા ને અલ્જેબ્રા (Algebra), અલ્કેમી (alchemy કીમીએ), અલ્કાલી (alkali કળાયુનો) વગેરે વિજ્ઞાનના શબ્દો એમના આપ્યા હજી યુરોપિયન અને આપણે વાપરીએ છીએ. એમનો વેપાર દુનિયામાં ચારે છેડે ચાલતો. યુરોપ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે વેપારની સાંકળ આરખના લાથમાં હતી. એમનામાં અનેક સાધુસેતો થઈ ગયા છે, ધર્મપ્રચારકો થઈ ગયા છે; સુરી ધર્મ એ જ ધર્મનું જાગક છે.

પણ જતાં જે એમનો એટ શરૂ થયો તે યોગ જ. કરી કદી ભરતીનું એક પણ મોઝું ચર્યું? ના. કારણ શું? હિંદુ દગ્ગરો વર્ષથી દજાનોચંપાનો, લાનો ખાનો, આજે હજી જે જીવે છે, સાનસો વર્ષ મુસલમાનની સત્તાની ભડતીમાં દુષેસો, તે આજે એમનો એટ થતાં, પાછો નિકળી આવ્યો છે. એટલા લાંબા કાળમાં મુસલમાને ધારું હોત તો ધારૂંધારું કરી શક્યો હોત, પણ આજે જોઈએ છીએ કે વિદ્યામાં, સુદ્ધિમાં, કળામાં, વેપારમાં, પનમાં અને ખીજા અનેક વિષયમાં એ હિંદુથી પાછળ પડ્યો છે; રાજ્યસત્તા જોઈએ તો આજે હિંદુસ્થાનમાં ત્રગભગ સાનસો દેશી રાજ્યોમાં પણ મુસલમાન રાજ્ય ગળ્યામાંથી છે, રાજ્યકારભારમાં ને રાજાની

નોકરીમાં પૈલુ એનો બહુ હાથ નથી. થોડાક આંકડા આપીને હિંદુ મુસલમાનની સ્થિતિની તુલના કરી જોઈએ.આખા હિંદુસ્થાનના વસતિપત્રકનો રિપોર્ટ તો મારી પાસે છે નહિ, પણ છે તે ઉપરથી તારણ આપું છું. વડોદરા રાજ્યના ૧૯૨૧ ના વસતિપત્રકના રિપોર્ટ પ્રમાણે:—

	હિંદુ	મુસલમાન		હિંદુ	મુસલમાન
કુલ વસતિ	૧૭,૮૬,૧૩૪	૧,૬૨,૩૨૮	૬૨ હજારે કુંવારા	૪૫૦	૪૮૬
૬૨ હજારે વસતિ	૮,૧૯૩	૭૬૩	” પરણેલા	૪૬૩	૪૩૭
” હજારે ” ગામડાંમાં	૮૪૦	૭૬	” વિધુર	૮૭	૭૭
” ” ” શહેરોમાં	૭૭૩	૧૫૭	” કુંવારી	૩૧૬	૩૫૮
” ” ” મરે છે	૨૬	૨૩	” પરણેલી	૫૧૧	૪૭૧
પુરુષ હવે છે સરેરાશ વર્ષ	૨૩.૬૯	૨૪.૮૭	” વિધવા	૧૭૨	૧૭૧
સ્ત્રી ”	૨૪.૧૪	૨૪.૫૫	” ભણેલાં	૫૬૪	૧૮૩
૬૨ હજારે ભણેલા	૭૩૫	૩૦૯	૬૨ લાખે બહેનગંભૂમાં	૮૮	૨૫
” ભણેલી	૨૮૯	૪૮	” આંધળાં	૩૩૮	૨૬૪
૬૨ લાખે ગાંડાં	૪૫	૭૫	” રક્તપીતીઆં	૨૪	૧૦

એ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે એ રાજ્યમાં હિંદુની વસતિ બહુ મોટી છે, ને તેમાંના વધારે ટકા ગામડાંમાં રહે છે, મુસલમાન પ્રમાણમાં કંઈક વધારે શહેરમાં રહે છે. હિંદુ કરતાં મુસલમાન લાંબુ હવે છે ને ઓછી સંખ્યામાં મરે છે, તેમાં યે હિંદુ પુરુષ કરતાં સ્ત્રી લાંબુ હવે છે. પરણવાનો મગસ મુસલમાન કરતા હિંદુમાં કંઈક વધારે છે, વિધવાઓ તો બંનેમાં સરખે પ્રમાણે છે. રોગને પણ મુસલમાનના કરતાં હિંદુનું લોહી વધારે ભાવે છે. આમ સ્પષ્ટ રીતે હિંદુ કરતાં મુસલમાન ચરીરે જળવાન છે. પણ ત્યારે મુસલમાન કરતાં હિંદુ ભણવે બહુ આગળ વધી ગયેલો છે, ને મુસલમાન સ્ત્રી તો કેળવણીમાં છેક પાછળ છે. વળી ગોડાં પણ મુસલમાન વધારે યાય છે. ને ત્યારે કહી શકાય કે મુસલમાન કરતાં હિંદુ શુદ્ધિએ જળવાન છે.

હવે બંગાળના ૧૯૨૧ ના વસતિપત્રકના રિપોર્ટ પ્રમાણે:—

હિંદુ મુસલમાન		હિંદુ મુસલમાન	
કુલ વસતિના સેંકડે ટકા	૪૪ ૫૮	દરસેંકડે વકીલ મુખત્યાર	૮૮ ૧૧
૨ સેંકડે ભણેલા	૬૪ ૩૨	” દસ્તાવેજ લખનાર	
” અંગ્રેજી	૮૦ ૧૭	વગેરે મુસદ્દી	૮૦ ૧૫
નાનગી દવાખાનાં ચલાવનાર	૭૯ ૧૭	” મુક્તી નોકરીમાં	૭૪ ૨૧
		” લશ્કરી નોકરીમાં	૬૪ ૩૨

ત્યાં હિંદુ-મુસલમાનની વસતિ ૪૪:૫૪ છે ને તે આધારે જ દાસ બાલુએ સરકારી નોકરીનું પ્રમાણ ૪૫:૫૫નું દર્શાવ્યું હતું ને એમ કરીને એ બે કેમમાં એમ સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ ભણતરની સ્થિતિ પ્રમાણે જ અત્યારે તો એ બે કેમ સરકારી નોકરીમાં છે. સરકારનો પક્ષપાત ના ચાલે એવા શુદ્ધિચાળી આધારમાં—દવાખાનાં, વકીલાત વગેરેના ખાનગી આધારમાં—એ જ પ્રમાણે છે.

ચીએને તલવારબલે એ ધર્મ વિસ્તારવાની અને દેશો જીતવાની આકાંક્ષા વધી પડેલી. એ ત્રણ સૈન્યમાં તો અનેક પ્રગ્નને ધરાવતા ધર્મમાં આણી અને અનેક દેશો જીત્યા.

પશ્ચિમમાં આઘ્યા. આખો ઉત્તર આફ્રિકા ને યુરોપના કેટલાક પ્રદેશ સર કર્યા; પણ પછી થાકીને લોથ થયા. ઇસ્તામ્બુલ સિવાયનો સૌ યુરોપ ને આફ્રિકાના પણ અનેક પ્રદેશ ખોલા. આ છેલ્લા મહાવિગ્રહમાં નામનું હતું તે પણ જાત, જે નવીન ને શિક્ષિત તુર્કો ના ઉઠ્યા હોત તો. પણ એ નવીન ને શિક્ષિત તુર્કો મુસલમાન બળે જિત્યા છે એમ કહેવા કરતાં ખ્રિસ્ત-બળે જિત્યા છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. કારણકે નવીન જાપાનની પેઠે એમણે ખ્રિસ્તિ પ્રગ્નઓની નીતિ ગ્રહણ કરીને પોતાનું રક્ષણ કર્યું છે, ખ્રિસ્તિ જેવા યજ્ઞને ખ્રિસ્તિઓને ધરાવ્યા છે. પોપની ચેઢે એમણે ખલીફાને રાજ્યસત્તાથી મુક્ત કર્યો છે, સ્ત્રીઓનો પગદો તોડ્યો છે ને તેમને ગ્રનાનામાંથી બહાર આણી કેળવણી આપવા માંડી છે, એક-લમનો રિવાજ શરૂ કર્યો છે, ખ્રિસ્તિ પોશાક ગ્રહણ કર્યો છે, એટલું જ નહિ પણ લાપામાં અરબી લિપિને બદલે રોમન લિપિ સ્વીકારવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; અનેક રીતે ખ્રિસ્તિ અનુકરણ કરી રહ્યા છે. એથી એમનો વિજય છે.

બીજી બાલુએ પૂર્વમાં આઘ્યા. ઇરાન કબજે કર્યું. ત્યાંના રાજાના મહેલમાં એક ગાલીચો હતો, રત્નમાણિકે ગૂંડેલો, તે ગાલીચો એવો હતો કે ઉનાળામાં પાથર્યો હોય તો ય ચોમાસાનું ભાન કરાવે. એવા સુંદર ગાલીચાની કળા ન સમજનાર આરબ સરદારોએ એના ટુકડા કરી -એ હાંટના માલના ભાગ પાડી-વહેંચી લીધા! અફઘાનિસ્તાન સર કર્યો ને છેવટે હિંદુસ્તાન પણ લીધો. બહુ વર્ષ કસેરાકંકાસ ને યુદ્ધમાં રાજ્ય કર્યું, જાહોજલાલી પણ ભોગવી. પણ અહીં સત્તરમી સદી સુધી સિદ્ધબળ રહ્યું; ત્યાર પછી ફીણ થયું, થાકી ગયું. ઉત્તરમાં શીખે ને દક્ષિણમાં મરાઠાએ એમને ઘેર્યા. એવામાં વચ્ચે અંગ્રેજ આવી પડ્યો ને સૌને ગળી ગયો. એ ના આચ્છે હોત તો ય શીખ ને મરાઠાના પંજામાંથી એને ઉગરવાની આશા તો નહોતી જ. અહીં પણ એની ભરતીની સીમા આવી રહી હતી ને એટલે શરૂ થઈ ગયો હતો.

એમની જાહોજલાલી માત્ર તલવારની નહોતી; વિદ્યા, ઉદ્યમ, ધર્મભાવ એમ અનેક દિશાની હતી. કૌડોવા અને બગદાદ વિદ્યાનાં ધામ હતાં; વિજ્ઞાનમાં બહુ આગળ વધ્યા હતા ને અલ્-જબ્રા (Algebra), અલ્-કેમી (alchemy કીમીઓ), અલ્-કલ્લી (alkali કળાયુનો) વગેરે વિજ્ઞાનના શબ્દો એમના આપ્યા હજી યુરોપિયન અને આપણે વાપરીએ છીએ. એમનો વેપાર દુનિયામાં ચારે છેડે ચાલતો. યુરોપ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે વેપારની માંડળ આરમ્ભના હાથમાં હતી. એમનામાં અનેક સાધુસંતો યઈ ગયા છે, ધર્મપ્રચારકો યઈ ગયા છે; સુધી ધર્મ એ જ ધર્મનું જાળક છે.

પણ જતાં યે એમનો એટલે શરૂ થયો તે થયો જ. ફરી કદી ભરતીનું એક પણ મોજું ચડ્યું? ના. કારણ શું? હિંદુ દળને વર્ષથી દબાવેલો પાતો, લાતો ખાતો, આજે દજ યે જીવે છે, સાતસો વર્ષ મુસલમાનની સત્તાની ભરતીમાં કુખેલો, તે આજે એમનો એટલે થતાં, પાછો નિકળી આવ્યો છે. એટલા લાંબા કાળમાં મુસલમાને ધાર્યું હોત તો ઘણું ઘણું કરી શક્યો હોત, પણ આજે નેધએ છીએ કે વિદ્યામાં, શુદ્ધિમાં, કળામાં, વેપારમાં, ધનમાં અને બીજા અનેક વિષયમાં એ હિંદુથી પાછળ પડેલો છે; રાજ્યસત્તા નેધએ તો આજે હિંદુસ્તાનમાં લગભગ સાતસો દેશી રાજ્યોમાં પણ મુસલમાન રાજ્ય ગણ્યાગાંઠ્યાં છે, રાજ્યેકારભારમાં ને રાજ્યની

નોકરીમાં પૈસુ એનો બહુ હાથ નથી. થોડાક આંકડા આપીને હિંદુ મુસલમાનની સ્થિતિની તુલના કરી. નોંધએઆખા હિંદુસ્થાનના વસતિપત્રકનો રિપોર્ટ તો મારી પાસે છે નહિ, પણ છે તે ઉપરથી તારણ આપું છું. વડોદરા રાજ્યના ૧૯૨૧ ના વસતિપત્રકના રિપોર્ટ પ્રમાણે:—

હિંદુ		મુસલમાન		હિંદુ		મુસલમાન	
કુલ વસતિ	૧૭,૮૬,૧૩૪	૧,૬૨,૩૨૮	૬૨ હજારે કુંવારા	૪૫૦	૪૮૬		
૬૨ હજારે વસતિ	૮,૧૯૩	૭૬૩	” પરણેલા	૪૬૩	૪૩૭		
” હજારે ” ગામડાંમાં	૮૪૦	૭૬	” વિધુર	૮૭	૭૭		
” ” ” શહેરોમાં	૭૭૩	૧૫૭	” કુંવારી	૩૧૬	૩૫૮		
” ” ” મરે છે	૨૯	૨૩	” પરણેલી	૫૧૧	૪૭૧		
પુરુષ અને છે સરેરાશ વર્ષ	૨૩-૯૯	૨૪-૮૭	” વિધવા	૧૭૨	૧૭૧		
સ્ત્રી	૨૪-૧૪	૨૪-૫૫	” ભણેલાં	૫૬૪	૧૮૩		
૬૨ હજારે ભણેલા	૭૩૫	૩૦૯	૬૨ લાખે બહેનમૃગાં	૮૮	૨૫		
” ભણેલી	૨૮૯	૪૮	” આંધળાં	૩૩૮	૨૯૪		
૬૨ લાખે ગાંઠાં	૪૫	૭૫	” રક્તપીતીઆં	૨૪	૧૦		

એ ઉપરથી નોંધ શકારો કે એ રાજ્યમાં હિંદુની વસતિ બહુ ઓટી છે, ને તેમાંના વધારે ટકા ગામડાંમાં રહે છે, મુસલમાન પ્રમાણમાં કંઈક વધારે શહેરમાં રહે છે. હિંદુ કરતાં મુસલમાન લાંબું જીવે છે ને એણી સંખ્યામાં મરે છે, તેમાં યે હિંદુ પુરુષ કરતાં સ્ત્રી લાંબું જીવે છે. પરણવાનો ચક્ક મુસલમાન કરતાં હિંદુમાં કંઈક વધારે છે, વિધવાઓ તો બંનેમાં સરખે પ્રમાણે છે. રોગને પણ મુસલમાનના કરતાં હિંદુનું લોહી વધારે ભાવે છે. આમ સ્પષ્ટ રીતે હિંદુ કરતાં મુસલમાન શરીરે બળવાન છે. પણ ત્યારે મુસલમાન કરતાં હિંદુ ભણવે બહુ આગળ વધી ગયેલા છે, ને મુસલમાન સ્ત્રી તો કેળવણીમાં છેક પાછળ છે. વળી ગાંઠાં પણ મુસલમાન વધારે થાય છે. ને ત્યારે કહી શકાય કે મુસલમાન કરતાં હિંદુ શુદ્ધિએ બળવાન છે.

હવે બંગાળના ૧૯૨૧ ના વસતિપત્રકના રિપોર્ટ પ્રમાણે:—

	હિંદુ	મુસલમાન		હિંદુ	મુસલમાન
કુલ વસતિના સેંકડે ટકા	૪૪	૫૪	દરસેંકડે વધીત મુખત્યાર	૮૮	૧૧
દર સેંકડે ભણેલા	૬૪	૩૨	” દસ્તાવેજ લખનાર		
” અંગ્રેજી	૮૦	૧૭	વગેરે મુત્સદ્દી	૮૦	૧૫
ખાનગી દવાખાનાં ચલાવનાર	૭૯	૧૭	” મુક્તી નોકરીમાં	૭૪	૨૧
			” લોકરી નોકરીમાં	૬૪	૩૨

ત્યાં હિંદુ:મુસલમાનની વસતિ ૪૪:૫૪ છે ને તે આધારે જ દાસ બાણએ સરકારી નોકરીનું પ્રમાણ ૪૪:૫૫નું દર્શાવ્યું હતું ને એમ કરીને એ બે કોમમાં એક સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ ભણતરની સ્થિતિ પ્રમાણે જ આધારે તો એ બે કોમ સરકારી નોકરીમાં છે. સરકારનો પદ્ધતિ ના ચાલે એવા શુદ્ધિશાસ્ત્ર વ્યાપારમાં-દવાખાનાં, વધીત વગેરેના ખાનગી વ્યાપારમાં-એ જ પ્રમાણે છે.

હવે ચારિત્ર સંબંધે જોઈએ તો:

જેતમાં કેદી	દિંદુ	મુસતમાન	જેતમાં કેદી	દિંદુ	મુસતમાન
૧૯૨૧માં					
જંગાળમાં	૬૨ સેક્ટે	૪૦	૫૬	જેતમાં ૧૯૨૧માં ૬૨ સેક્ટે	૮૧.૭૨ ૧૭.૬૯
આગ્રાઅયોધ્યાની					
કુસ વસતિમાં	,,	૮૫.૦૮	૧૪.૩૮	,, ૧૯૮૨માં ,,	૮૧.૫૧ ૧૮.૨૩
જેતમાં ૧૯૨૦માં	,,	૮૨.૫૧	૧૭.૨૭		

દિંદુ જેમ પ્રમાણમાં મુસતમાન કરતાં ભણેલો ને શુદ્ધિશાળી વધારે છે તેમ ચારિત્રમાં પણ ઉલ્લેખ છે. વળી દુઃખનો વિષય તો એ છે કે આગ્રા-અયોધ્યામાં દિંદુ દર વર્ષે ચારિત્રમાં ઉલ્લેખ થતો જાય છે, ત્યારે મુસતમાન નમતો જાય છે. દિંદુસ્થાનનાં શહેરોનાં દૈનિક પત્રો જોશો તો પણ ફોજદારી કેસોમાં દિંદુ કરતાં મુસતમાનનાં નામ વધારે નજરે પડશે.

આ એકંદર તુલનાથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે શરીરબળમાં મુસતમાન દિંદુથી ચડીઆતો છે, કેળવણીમાં, શુદ્ધિમાં અને ચારિત્રમાં દિંદુ મુસતમાનથી ચડીઆતો છે.

પણ ત્યારે આનું કારણ શું? શું કુરાનધર્મમાં જ કંઈ એવી ખામી છે? એમાં તો ઇસ્લમની પ્રસંસા છે ને આગળ જોયું તેમ પૂર્વકાળમાં મુસતમાનમાં અનેક શુદ્ધિશાળી ઇસ્લામીઓ થઈ ગયા છે ને ખડીશાએએ ઇસ્લમે ઉત્તેજન આપ્યું છે. ત્યારે એમની ભરતીનો કાળ ખતમ થઈ ગયા પછી, ઓઢના કાળમાં એ યાદીને લેધ થઈ ગયા પછી, સર્વ વિષયોમાં પાછો પડ્યો. આજે એ પધારીમા પડે પડે નશીબની સામે તાકી જોઈ રહે છે. વિશ્વાસ તરફ એની ટુચ્છ વધારે છે, અને પૂર્વકાળમાં પણ એજ એની નખાણનું કારણ હતું. કહેવાય છે કે ઇસ્લામ ધર્મમાં ભાતુભાવને સારી મદદ આપીએલી છે. એ સાચું હોય તો ૫ અર્થુ જ સાચું છે; કારણકે એમનામાં અંદરોઅંદર સારી રીતે ભાતુભાવ કેળવાયેલો છે, પણ બીજી ગતિઓ સાથે એણે ભાતુભાવ બહુ ઓછો જ રાખ્યો છે; પવચર-પરપરાએ ઉતરી આવેલા ધર્મના અનુયાયીઓને એ નસારા કહે છે-આપણી ને ખ્રિસ્તિ એને મને નસારા છે, તે સિવાયના બધા-દિંદુ મુસ્લિમ-એને દિસામે કાઢિ છે. દિંદુ બીજાનું ખાતો નથી મારે એને નિન્દો છે. પણ ધર્મચુસ્ત મુસતમાન નસારાનું ખાત, પણ કાઢિરું તો ન જ ખાત. પરધર્મીઓને પોતાના ધર્મમાં આજુવાને અત્યાચરે એણે તત્તવાર વોજ્યા કરી ને તેથી પણ એણે આખા જગતમાં શત્રુનાં દળ ઉભાં કર્યાં.

આ સ્થિતિમાં જગતનો મુસતમાન ને કંઈક તેવી જ સ્થિતિમાં દિંદુસ્થાનનો મુસતમાન ઉભો છે. દિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજ આવ્યા પછી બંધાપાપા જગત આસપાસ ને પેટના ખાણ ભરવા કાણ થતા ગયા. આર્થિક સ્થિતિમાં દિંદુ કરતા મુસતમાન વધારે નખ્યો જોડે એની સ્થિતિ વહેલી અગડી ને ખાવાની વાણ વહેલી પડી. દિંદુ શુદ્ધિશાળી તે એમાં રાજ્યનો દોષ જોઈ શક્યો ને તેથી રાજ્ય મામે શીંગડાં મોડવા તૈયાર થયો. અંગ્રેજ ચતુર તે એણે મુસતમાનનો સમજાવી દિંદુ સામે શીંગડાં મોડવા આગળ ધપ્યો. દિંદુ નોકરીમાં વધારે પેસી જાય છે એમ કહીને મુસતમાનને નોકરીમાં ઉત્તેજન આપવાનો ડોળ કરવા માંડ્યો. ધારે ધારે દિંદુ મુસતમાનનો વિરોધ વધ્યો ને વિરોધના વિષય પણ વધ્યો. ને

દલ એ એ જાતિઓ વહેલી વહેલી નદિ સમજી જાય તો વિરોધના વિષય રોજ રોજ આવે ને એટલા ઉમેરાતા જશે કે દિવસે દિવસે ઐક્યની આશા ધસાતી જશે.

હિંદુસ્થાનમાં ખાલીસ કચેરા હિંદુ છે, ને સાત કચેરા મુસલમાન છે. દેશને સ્વરાજ્ય મળે કે ન મળે એ તો પછીનો સવાલ છે, પણ આવડી મોટી બે જાતિઓ એક દેશમાં નિરંતર વિગ્રહમાં રહી જ શી રીતે શકે? એમાંથી કોઈ જાતિ દેશ છોડીને ખાલી કરી તો જનાર નથી. ત્યારે એક ધરમાં બે ભાઈ રોજ મારામારી કરે એ તે આવે કેમ? આનો ઉપાય તો થવો જ જોઈએ. અને એનો શું કોઈ ઉપાય જ નહિ, કશોય રસ્તો ના નિકળે?

એનેક જણ એમ માને છે કે બંને જાતિ કાંઈનું વારું માનતી નથી, ત્યારે એમને લંઘી લેવા દે, એટલે હારીને માનશે. મને લાગે છે કે આ ઉપાય સાચો ઉપાય નથી. દુનિયાના ઇતિહાસમાં આવેા પ્રકાર કયાંય જન્યો નથી. હારીને વખતે તેઓ સજ્જ થતા મુંઠી શાન્ત થશે, પણ એક તો નદિ જ થાય; એટલું જ નહિ, પણ એનાં ફળ વધારે કંડવાં આવશે. બંને જાતિને લડવા છોડી દીધે એમાંના બદમાશો લાડી લેઈ બહાર આવશે અને બુદ્ધિશાળી, પણ બ્રષ્ટ લાવનાના, લોક એમને અનેક પ્રકારે ઉરકેરશે. પરિણામે ગુંડાઓનું જોર જામી જશે ને બુદ્ધિશાળીને પણ એમના હાથમાં જઈ પડવું પડશે. વહીવટી (civil) રાજ્ય તુટીને (military) રાજ્ય રચવાતાં-ના, અરાજકતા થતાં-જે દયા થાય એવી દશાં થવાની ને પાંખું વહીવટી રાજ્ય રચવાતાં આજે છે તેથી જે મુશ્કેલીઓ વધી પડવાની. અંગ્રેજ છે એ તો આપણે લંદી મંદીએ એમાં રાજી હોય, એટલે એ તો લડવા દેશે ને એને હાનિ નહિ થાય ત્યાં મુંઠી આપણને આપણે હાથે ખોખરા થવા દેશે અને કહેશે કે તમે સ્વરાજ્યને માટે નાત્રાયક છો, તમને એને લડતા અટકાવવા કોઈ ત્રીજા બળવાનની જરૂર છે જ છે. પરસ્પર લંદી લેવા દેવાનું પરિણામ આનું ભયંકર દશે. ઐક્ય તો નદિ જ દશે. માટે જ કોઈ સફાઈ કરવા ધટે.

સહકારની સૌથી પહેલી શરત તો સમાનતા. બે સમાનો વચ્ચે જ સહકાર હોય. આપણે જોઈ ગયા કે હિંદુ શરીરે મુસલમાન કરતાં નબળો છે ને મુસલમાન બુદ્ધિએ હિંદુ કરતાં નબળો છે. સહકાર ના થવાનું આ મુખ્ય કારણ મને તો જણાય છે. બેઉની અસમાનતા તોડે ને સમાનતા લાંબે જ સહકારનો મંલવ છે, બાકી ઉપરનાં યોગડાંથી કશું વળવાનું નથી.

ત્યારે અસમાનતા અને તેને પરિણામે થતા વિરોધના પ્રેક્ષા એકેએકે લંબાએ અને તેમાં શી રીતે સમાનતા થાય એ જોઈએ. સૌ અસમાનતાઓને ત્રણ ભાગમાં વહેલી ને ખાચ: શારીરિક, માનસિક ને ધાર્મિક. શારીરિક વિષયમાં સ્પષ્ટ રીતે હિંદુ નિર્બળ છે. એનો લાલ વારંવાર મુસલમાન લે છે ને જરાજરામાં મુઠ્ઠી ઉગામી હિંદુ ઉપર ઉતરી પડે છે. આનો ઉપાય એ જ કે હિંદુએ વિગ્રહક જીતિથી નદિ જ, પણ સંરક્ષક જીતિથી જરૂર શરીરમાં બળ અને હુમલો કરનારની સામે યુદ્ધ કરવાનું સાહસ પ્રાપ્ત કરવું જ જોઈએ. ગમે તે માણસ ગ્રામી જાય એટલાં નિર્બળ હેલું એ પાપ છે. માટે હિંદુએ જરૂર પડે ત્યારે હિંસાથી હિંસાનો પ્રતિકાર કરવાનું શરીરબળ અને સાહસ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ, અને એને માટે જરૂરી સંસ્થાઓ સ્થાપવી જોઈએ. પુરોપનાં સૌ રાજ્યો આ કામની તૈયારી રાખ્યે જાય છે ને તેથી વિગ્રહને કંઈક અંશે દૂર રાખી શકે છે. મુઠ્ઠી ઉગામનારની સામે મુઠ્ઠી-ઉગામી હોય તો સામેા વિચાર કરીને જ મુઠ્ઠી-મારે, અને એટલા માટે સામી મુઠ્ઠી-ઉગામવા તૈયાર રહેવું.

જ નોંધીએ. બેશક આથી સાચું એક્ય સધાતું નથી, એ કલુષ; પણ એથી વિગ્રહ કંઈક અંશે દૂર થાય છે અને તેથી એક્ય કંઈક સમીપ આવે છે.

વિગ્રહ સમયે અધ્યાનિસ્તાન કે કોઈ બીજી મુસલમાન સત્તાને પોતાની સહાયતાએ બોલાવવાની મુસલમાન જે વાતો કરે છે તે મિથ્યા છે. એ રાજ્યો અત્યારે જગતની રાજનીતિ સામે જોઈ રહ્યાં છે, યુરોપ વિરુદ્ધ એશિયાને તૈયાર કરવાની રાજનીતિ સામે જોઈ રહ્યાં છે, એ સમયે હિંદુ જેવી બળવાન જાતિને કચરી નાખવાની, હિંદુસ્થાનના મુસલમાન જેવી, મનોવૃત્તિ એમના મનમાં હોય નહિ; છે નહિ એ અધ્યાનિસ્તાનની અંદર આવતા કારભારથી જોઈ શકીએ છીએ. વળી બહારના મુસલમાનને પોતાની મઠે હિંદુસ્થાનમાં લાવવાનું આજે તો કેવળ અશક્ય છે એ પણ મુસલમાને સમજવું જોઈએ.

શરીરબળ અને સાદસ લાવવા હિંદુએ અખાડા ને સાહસિક બેલોની યોજના કરવી ને તેનો લાભ જેમ અને તેમ વધારે પુરોગોને અને સ્ત્રીઓને પણ મળે એવી યોજનાઓ કરવી જોઈએ. મંપે સાથે ઉભા રહેવાને માટે સંગઠનો કરવાં જોઈએ. આત્મરક્ષણને માટે જ આ યોજનાઓ થતી હોવાથી મુસલમાનને કે કોઈને એનાથી ધર્મી કરવાનું કે કરવાનું કારણ નથી. વળી પોતાનામાં એવાં સંગઠનો હોવાથી એવી ધર્મી કરવાનો એને હક પણ નથી.

માનસિક બળમાં હિંદુ કરતાં મુસલમાન પાછળ છે ને તેથી કરીને જીવિષ્ણુના સૌ વ્યાપારમાં મુસલમાન કરતાં હિંદુ વધારે લાભ ખાદી જાય છે. હિંદુ સરકારી નોકરી વધારે પામે છે ને પૈસેટકે વધારે ખાતોખીતો થાય છે. મુસલમાનને આથી હિંદુની અદેખાઈ આવે છે ને કંદાસનું એ પણ એક કારણ છે. પણ એણે વસ્તુસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરી રૂંડે મગજને એનો તોલ ને ઉપાય કરવો ધટે. દાસબાણુએ બંગાળમાં હિંદુમુસલમાનને ૪૫:૫૫ ટકાને પ્રમાણે નોકરી આપવાનો દસ્તાવેજ કરી આપી એક્યનું કાચું ધોંગું માર્યું. એ દસ્તાવેજને પાળવો એ, પાપ જ છે. પંડિત જોન રુઝવર્થ મીત્ર પોતાના Liberty (સ્વતંત્રતા) નામના પુસ્તકમાં ૨૫૯ શબ્દોમાં લખે છે કે “A ruler who appoints any man to an office, when there is in his dominion another man better qualified for it, sins against God and against the state.” (પોતાના રાજ્યમાં સારા શુભ ધરાવતો માણસ હોય છતાં અંમુક જગાએ બીજા કોઈને નીમે તો તે રાજા ભગવાન સામે અને રાજ્ય સામે પાપ કરે છે.) વકીલાત દાકતરી વગેરે જીવિષ્ણુના ખાનગી ધંધામાં મુસલમાન કરતાં હિંદુ વધારે છે એ જ સાબિત કરે છે કે સરકારી નોકરીને માટે હિંદુ વધારે લાયક છે, ને રાજ્ય સારી રીતે ચલાવવું જ હોય તો ચોખ્ખે રથને ચોખ્ખે માણુઓની જ નિમણૂક થવી જોઈએ. મુસલમાન દેશી રાજ્યો ને બંગાળના જમીનદારો પોતાનું કારભાર મુસલમાન કરતાં હિંદુઓને વધારે સોંપે છે, ત્યારે માત્ર અંગ્રેજીની નોકરીમાં જ વધારે ભાગ પકાવવાની વૃત્તિ રાખવી એ અપોચ છે તે, સહજ સમજાઈ જશે.

મુધરાઈમાં, લેકલેયોર્ડમાં અને ધારાસભામાં પણ સામાન્ય ચુંટણીમાં પોતે પ્રમાણસર સંખ્યાએ ચુંટાઈ નથી આવતો, તેથી મુસલમાન વસતિના પ્રમાણમાં સભાસદો આપવાની માગણી કરે છે. અહીં પણ એ જ પ્રકારની ભુલ છે. રાજકારભારમાં જીવિષ્ણુની જરૂર છે એટલે કુલ વસતિના પ્રમાણમાં નહિ, પણ ભણેલી વસતિના પ્રમાણમાં સભાસદો કારભાર

મંડળમાં જઈ શકે ને તે પ્રમાણુ તો જાય છે. જ. વળી જાતિ પ્રમાણુ લુદ્ધ સભાસદોની વ્યવસ્થા થાય તો ઐક્ય સાધવાની ચોજનાં દૂર જતી જાય ને કલહનાં મૂળ ઉડાં જતાં જાય.

આનો સૌથી સાચો ઉપાય એ જ છે કે મુસલમાનોએ હિંદુની પેઢે કેળવાવું નોંધ્યે, પડદાપ્રણાલી દૂર કરી સ્ત્રીકેળવણી ખૂબ વધારવી નોંધ્યે. શાળાઓ પાઠશાળાઓ સ્થાપવી નોંધ્યે ને ગરીબોને દ્રવ્યસહાયતા આપી, ભણાવવા નોંધ્યે. બેમાંથી એક અંગ અપંગ હોય તો ખીખને પણ હાનિ જ છે એમ સમજને, ઐક્યનો આ પણ એક સારો ઉપાય છે એમ સમજને, હિંદુએ પણ મુસલમાનોકેળવણીમાં યથાશક્તિ સહાયતા કરવી જ નોંધ્યે.

વળી સરકારી નોકરીમાં તે કેટલા જણનું પ્રાપ્ત્ય થવાનું? વસતિની બહુ અલ્પ સંખ્યા, સરકારી નોકરીથી પેટ ભરે, બાકી મોટા ભાગ તો ખીખ ઉઘોંગ કરીને જ પેટ ભરી શકે. આને માટે પણ ચોંચ કેળવણીની જરૂર છે. ઔદ્યોગિક કેળવણીની વ્યવસ્થા થવી નોંધ્યે અને મુસલમાને તનમનધનથી એ કેળવણી લેવા પાછળ મંડવું નોંધ્યે. આમ કરવાથી આજે આ બે જાતિઓમાં આર્થિક અસમાનતા છે તે ધીરે ધીરે ધટતી જશે ને ત્યારે ઐક્ય સમીપ આવશે.

હવે આઓ ધાર્મિક પ્રશ્ન મસ્જિદ આગળ થઈને જતાં હિંદુને વાગ્ન નહિ વગાડવા દેવાનો 'મુસલમાનો' આજે આગ્રહ છે. એ આગ્રહ નવો છે, નવા કલહને પરિણામે જ ઉત્પન્ન થયો છે; કારણકે આજ સુધી હિંદુઓ વાગ્ન વગાડતા આવ્યા છે. હવે એમને શેકવા એ યોગ્ય નથી. રસ્તા ઉપરની મસ્જિદોને મોંઢરોથી, લસકરી બેંડોથી અને ખીખ અનેક કોલાહલથી નમાજમાં ખસેડ ન પહોંચે અને હિંદુનાં વાગ્નથી પહોંચે? પણ મન ઉચાં થનાં એવું જ હોય. હંચી, લાવનતળા મુસલમાનો તો આ આગ્રહને વખોટી કાઢે છે. મોક્ષથી લીધાતક હુસેન અહુણા જ લખે છે કે:—

“રાજના રાજમાર્ગે વાપરવાના સૌને હક છે. લાલકાબેર અને વાગ્ન સાથેના મુરખસ સાથે એ રસ્તે થઈ જવાનો સૌને હક છે. પાસે જ મસ્જિદ હોય. તોપણ એમાં દખલ કરવાનો હક આપણ મુસલમાનને છે જ નહિ. અરબસ્તાન ને ધરિાન જેવા પવિત્ર દેશોના મેળાવડામાં વાગ્ન હોય છે જ, ત્યારે હિંદુસ્થાનમાં એને માટે આટલો શોરબકાર શાને? કેટલાક હિંદુઓ સંગઠનની હિમાયત કરે છે. જા. ધર્મોને એમ કરવાનો હક છે. હિંદુ :

“Every one has the right to use the king's highways. All have the right to pass it with pomp and in procession accompanied with music. We, Mahomedans, have no right to interfere, even if a masjid is close by. In holy Islamic countries like Arabia and Persia music is a common form of entertainment. Why then so much hue and cry in India? The sangathan is being preached by some Hindus. It is the right of all religions. Give up the idea of defiling Hindu temples or worship of other religionists and you would be a source of unity and help to form a united Indian Nation and your Masjid and Dargah would be saved.”

મંદિરોને અને બીજા ધર્મનાં દેવળોને બ્રષ્ટ કરવાનો ખ્યાલ છોડી દો એટલે તમે ઐક્યનું કારણ બનશો, એક હિંદી પ્રજા બનાવવામાં સહાયબૂત થશો અને તમારી મરજીદો તથા દરગાઓ સલામત થશે.” ઉત્તર મુસલમાનની ભાવના આથી વધારે સ્પષ્ટ સંજ્ઞામાં હોઇ શકે નહિ.

હિંદુઓ ગાયને પવિત્ર માને છે, એ કપાય તો એને સાફ નથી લાગતું; ત્યારે આજે કલહને લીધે મુસલમાન વધારે કાપે છે ને હિંદુ એમ થતું અટકાવવા બળથી પ્રયત્ન કરે છે.

આ બંને વસ્તુનો નિકાલ સહૃદયતાથી જ થઈ શકે. હિંદુનાં વાળંથી મુસલમાનને નમાજમાં ખરે જ અડચણ થતી હોય તો આજ સુધી ચાલતા આવેલા વહીવટથી મજેલો લઈ પછી હિંદુએ છોડવો ધટે. ગાય કપાવાથી હિંદુની લાગણી દુખાંતી હોય તો મુસલમાને પણ સમજી જવું ધટે. આફ્રિકામાં મેં જોયું છે કે આરબ બજારમાંથી ઘેર માંસ લાવે તે પણ હિંદુને દેખવા દે નહિ, અહીં હિંદુસ્થાનમાં પણ ઘણે ઠેકાણે એવું જોઈ ધું. પણ આ બધું સહૃદયતા વિના ના બને.

એ સહૃદયતા આવે કેમ ? એકબીજાના ધર્મની સુંદર ભાવનાઓ સમજતાં શીખવું જોઈએ. આજના હિંદી મુસલમાનના ઐશી ટકાના પૂર્વજે હિંદુ હતો. એમનો ઇતિહાસ તે હિંદુ ઇતિહાસ છે, એમની પ્રાચીન ભાવનાઓ તે હિંદુ ભાવનાઓ હતી. એમના આજના ધર્મકર્મમાં અને આચારવિચારમાં હિંદુધર્મની સ્પષ્ટ છાયા છે. હજી ઇસ્લામી બોળનારોને કચેરીમાં હિંદુ કાયદો લાગુ પડે છે. ધારાસભાના મતદારોના પત્રકમાં નડીઆદના શેખલોકાનાં નામ મુસલમાનોના મતપત્રકમાં હતાં તે તેમણે પોતે જ માગણી કરીને અલુણા હિંદુઓના મતપત્રકમાં દાખલ કરાવ્યાં છે. ત્યારે ચોખ્ખું છે કે હિંદી મુસલમાને પોતાની પ્રાચીન હિંદુ ભાવનાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ત્રીસે ખ્રિસ્તિધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે પણ ખ્રિસ્તિધર્મ પૂર્વેની પોતાની ખેડોટાની, એરીસ્ટોટલની અને હોમરની ભાવના તે ભુલ્યું નહોતું અને આજે પણ એ ભાવનાનો અભ્યાસ અભિમાનપૂર્વક કરે છે.

હિંદુઓએ પણ કુરાનધર્મના સારા અંશો તારવી કાઢી એનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ ને મુસલમાનો એ અંશો ભુલ્યા હોય તો તેમની સામે ધરવા જોઈએ. એ ધર્મમાં પણ અનેક મહાપુરુષો થઈ ગયા છે, એમનાં જીવનચરિત્રો આલેખવાં જોઈએ. એક વાર મહમદ સાહેબ એક લગાઈમાંથી ઘેર આવી થોડીવારે પોતાનાં દીકરી કાંતિમાને ઘેર ગયા. બારણું વાંસેલું હતું તે કોડ્યું; અંદરથી કાંતિમાએ જવાબ દીધો કે પિતાની રૂબરૂમાં આખરે આવી શકું એવું કપડું હાલ મારા શરીર ઉપર નથી, માટે થોડીવાર પછી આવજો. પિતાએ કહ્યું જે લગાઈમાંથી આવ્યા ત્યારે તારા સ્વામી અલીને હુંદના ભાગમાંથી પુષ્કળ ધન મળ્યું હતું તે ક્યાં ગયું ? દીકરીએ ઉત્તર દીધો જે એ તો આવીને તરત જ એમણે સૌ ધર્મદાનમાં આપી દીધું. જોઈ આ ધર્મદાનની સુંદર વૃત્તિ ! દાન કરી દેતાં, પત્ની પાસે પહેરવાનું કપડું પણ છે કે નહિ તેની ચે પરવા નહિ ! મહમદ સાહેબના એ જમાઈ અલીને એકવાર લગાઈમાં તીર વાગ્યું હતું, એવું વિષમ વાગ્યું હતું કે એ ચોટલા તીરને કાઢવા એને કાઈ અડે તો ૫ ખૂબ દર્દ થાય. આથી એ કાઢતે અડવા દેતા નહિ. દરે કરવું શું ? નમાજ વેળાએ અલી નમાજ પઢવા લાગ્યા; એકાગ્રચિત્તે ભગવાનની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. ભગવાનમાં એવા એકાગ્રચિત્ત થઈ ગયા કે સંસારનું બધું ભાન ભુલી ગયા, શરીરનું પણ ભાન ભુલી ગયા;

વૈદ્યો એ વેળાએ એમને ચોટલું તીર ખેંચી શક્યા ને મક્કમપટા પણ કરી શક્યા ને તો જે અલીને કશુંય લાગ નહિ ! ભગવાન સાથે કેવી દૃઢ અનન્ય એકાગ્રતા ! આવા તો અનેક સારા અંશો એ ધર્મના ઇતિહાસમાંથી શોધી શકીએ.

મુસલમાનોએ માત્ર તલવારથી જ પોતાનો ધર્મ ફેલાવ્યો છે, એ માન્યતામાં પણ ભ્રમ છે. હિંદુસ્થાનમાં જ અનેક ક્ષેત્ર ઓલિયાઓએ ઉપદેશથી અનેક હિંદુઓને મુસલમાન ધર્મના મુરીદો બનાવ્યા છે. પીર સદ્ગદીને અનેક હુલાણુને કચ્છ કાઠીઆવાડમાં ખોળ બનાવ્યા છે, તે સૌ આજે ના. આજાખાનના મુરીદો છે. હજી જે એ લગભગ હિંદુ જેવા છે, એમનાં ભજનમાં વિષ્ણુના નવ અવતારો આવે છે ને દશમે અવતાર અલીના મક્કામાં થયો એમ માને છે. એ લોક ખોળ થયા પછી જે એમાંના અનેક લોક આજે સ્વામી-નારાયણનો ધર્મ પાળે છે ! મુજરાતમાં ચીચીખાઈની રૂણમાં, પીરાણામાં અને એવાં અનેક સ્થળોમાં આજાખાનના આશ્રિતોનાં મંદિરો છે ને તેમના બધા શિષ્યો હિંદુઓ છે. તે પોતે પુરૂં જાણતા પણ નથી કે પોતાના મોટા ગુરુ તો મુસલમાન છે. એમ ઉપદેશથી દુનિયા ઉપર અનેક લોક મુસલમાન થયા છે ને થાય છે. અલીગઢ કોલેજના એક ભૂતપૂર્વ પ્રીન્સીપાલ મી. આર્નોલ્ડે Preaching of the Islam નામનું પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં ઉપદેશથી મુસલમાન ધર્મનો કેવી રીતે પ્રચાર થયો છે તેનું વિગતવાર અને સુંદર વર્ણન છે. આ વિષયનો અભ્યાસ હિંદુ મુસલમાન બન્નેએ કરવો ઘટે છે.

તેવી જ રીતે હિંદુઓ ખીજા ધર્મમાંના લોકોને ઉપદેશથી પોતાના ધર્મમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરે, એટલા માટે શુદ્ધિસભાઓ સ્થાપે તો મુસલમાને ક્રોધ કરવો ઉચિત નથી. હું તો ઇચ્છું છું કે હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તિ વગેરે નામો જ દુનિયા ઉપરથી ભુલાઈ જવાં જોઈએ; કાશ્યુકે એ ધર્મોને નામે જોટલું લોહી રેડાયું છે, એટલું ખીજા કશાને નામે રેડાયું નથી. દુનિયાના ઐક્યમાં આ નામો જ આડખીલી છે; ખીજા બધા વિષયોમાં મતભેદ હોવા છતાં કન્યાવહેવાર વગેરે સંબંધ રાખી શકાય છે તેમ ધર્મમાં પણ મતભેદ હોવા છતાં રાખી શકાય. પણ આ વાડાઓની સખ્ત ચોરીની કાંટાવાળી વાડો જ આ સંબંધમાં અને તેથી સાધી શકાય એવા ઐક્યમાં ભેદ પડાવે છે. છતાં છે તે છે જ એમ સ્વીકારીને પણ સૌ ધર્મવાળાઓને ઉપદેશથી પોતાના શિષ્યો વધારવાના હક્કમાં સ્વતંત્રતા હોવી જ જોઈએ. માણસના આચાર-વિચાર ઉપર ધર્મની ઉત્પત્તિ-અવનતિનો આધાર છે, અમુક ધર્મના શિષ્યોની સંખ્યા ઉપર નહિ; છતાં જે એક ધર્મ ઉપદેશથી પોતાના શિષ્યોની સંખ્યામાં ઉમેરો કરવાનો પોતાનો હક્ક માને તો ખીજા ધર્મનો પણ તેવો હક્ક સ્વીકારવો ઘટે.

છેક ગઈ કાલ સુધી હિંદુ મુસલમાન ભાષણોની પેઠે પાડોશમાં રહેતા. હજી જે ગામ-ગામમાં રહે છે. મારા પુત્રના લક્ષ પ્રસંગે ઇચ્છા વહેરાએ-ચાંદો કયો હતો, એમની દીકરીના લક્ષ પ્રસંગે અમારે ઘેરથી એમને ત્યાં ચાંદો કયો હતો; ઇચ્છા વહેરા મારા મોસાળના ગામમાં પરજ્યા હતા તેથી એમને અમે સૌ બાળકો મારા કહેતાં અને તેમનાં વડુ ગોરીને મારી કહેતાં; તેવો જ સંબંધ એમનાં બાળકો પણ રાખતાં. ત્યારે આજે એ બે જાતિમાં આવો વિરોધ ને વિખવાદ આવ્યો ક્યાંથી ? અંગ્રેજ સરકારે આ દેશની આખી પ્રગતને આખી થવા ના દેતાં (disfranchisement rule) ખેડભાવ પાગલીને રાજ્ય કરવાની નીતિ પકડી ને જે વચ્ચે

વેર રોપાયાં. આગળ જણાવ્યું છે તેમ એ સરકારે સ્વાર્થદષ્ટિએ સ્વાભાવિક માંગ્યું એટલે ભણેલો ને શુદ્ધિવાન હિંદુ ચેતી ગયો એટલે સરકાર સામે શીંગડાં માંડ્યાં, ત્યારે અભણ ને બાળક જેવા મુસલમાનને આયમાં લઇ તેની પાસે હિંદુ સામે શીંગડા મેડાવ્યાં. મુસલમાને સરકારનો આ પેચ સમજી લેવો ઘટે, જોઈએ તો સરકારની કોઇ રીતે પરીક્ષા કરીને પણ એનો પેચ સમજી લેવો ઘટે. એ બિલાડીઓએ લંદીને વાંદરા પાસે ન્યાય કરાવવા નહિ જવું ઘટે. હિંદુસ્થાન-ઘરમાંથી કોઇ ટળી શકવાનું નથી એમ જાણીને પણ સંપેરેલું ઘટે એક જ ઘરમાં રહેતા ભાઇભાઈનો વિરોધ ક્યાં સુધી ને કેવી રીતે સહન થઇ શકે ?

મુસલમાન કરતાં હિંદુ વધારે ભણેલો છે, વધારે શુદ્ધિશીલ છે એટલે એની જવાબદારી પણ વધારે છે. એટલે આ બેદલાવ ટુટે એટલાં માટે એણે મુસલમાનને ઊંડેરાવાનાં કારણો આપ્યા વિના સૌમ્ય ઉપાયોની યોજના કરી નાખવી ઘટે.

સ્વરાજ્ય લેવાની ઉતાવળ હોય અને હિંદુ-મુસલમાનના ઐક્ય વિના સ્વરાજ્ય મળે એમ નથી એમ લાગે, એટલે એ ઐક્ય સાધવાની પણ ઉતાવળ કરવાનું મન થાય. પણ એમ ઉતાવળ ક્યેં પાલવે નહિ, અને નથી જ પાલવ્યું એમ મહાભાજના નિષ્ફળ ગએલા ઉપવાસથી અને દાસખાણુના નિષ્ફળ ગએલા શીંગડાથી સાબિત થઈ ચુક્યું છે. વળી સ્વરાજ્ય અથવા તો એના રાજકીય કારણને સારૂ સધાએડું ઐક્ય તે સાચું ઐક્ય, નહિ દરો; એ તો ઉપરનું જ ઐક્ય. અને જે કારણે એ ઐક્ય સધાયું દરો તે કારણ પુરૂં થતાં એ ઐક્ય પણ પુરૂં જ થશે. વળી પાછું નવું કારણ આવતાં વિરોધ જાગશે ને ત્યારે પાછું ઐક્ય સાધવાના પ્રયત્નો કરવા પડશે. હૃદયની શુદ્ધિ વિના સાચું ઐક્ય સધાવાનું નથી જ ને હૃદયની સાચી કેળવણી ને ધર્મવૃત્તિ વિના હૃદયની શુદ્ધિ પણ થવાની નથી. એ એક દિવસમાં સાધી શકાય એવી વસ્તુ નથી. ઉતાવળે આંખા પાકવાના નથી, ગર્ભશેવનને માટે જેટલો કાળ જોઈએ એટલો જોઈએ જ. માટે ધીરજ રાખીને ગાંઠગાંઠ છરીઓ મુકી કાપી કાઢવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં એને ઉકેલવામાં સફળતા છે, અને એ જ રીતે દુનિયાની આ બે મહામતિઓમાં ઐક્ય રચપાશે.

‘ પાટીદાર ’ મંત્રિ, આણંદ,
વૈરાગ્ય મુદ્ર ૧૧, ૧૯૮૨.

નરસિંહભાઈ ઈ. પટેલ.

લોકમાન્યનાં સંસ્મરણો

૧. લોકમાન્યની શુદ્ધિમતા અલૌકિક હતી. ગણિત ન્યોતિય ઈ૦ વિષયનો તેમનો અભ્યાસ કાયમ હતો. ગણિત વિષયમાં તો છેક વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી જ ભવભલા અપકાની ભત્તિ કુદિત થતી એવાં પ્રમેયો તેઓ મોઢે ગણી આપતા. એલફિન્સ્ટન 'કોસે ગણિતના અધ્યાપક પ્રો૦ હર્થોર્નટવેટે' એકવાર “‘કેમ્બ્રિજ’ જર્નલ’ માં ગણિતના કેટલાક પ્રશ્નો આપ્યા છે તે ગણી આપવાનો હું પ્રયત્ન કરવાનો છું, તમે પણ કરી જોજો એમ કહી જર્નલનો અંક ટિળકને આપ્યો. ટિળકે ઘેર જઈ પસાંઢી મારી એક જ બધા પ્રશ્નો ગણી કાઢી પ્રો૦ને હવાલે કર્યો! પ્રો૦ સાહેબ દંગ જ થઈ ગયા. આ ને કાથે તેમને પછી હમેશાં સેક્ટે ૬૫-૬૮ માર્ક મળતા. એકવાર તો એણે સો ૬૬ માર્ક આપેલા ને વર્ગ વચ્ચે ટિળકનાં મુકતકંઠે વખાણ કરેલાં.

* * * * *

૨. વામનરાવ તળવળકર લખે છે: ‘ન્યુ છગ્રીસ સ્કુલમાં હું છઠ્ઠા કે સાતમા ધોરે હતો. ગણિતનો એક દાખલો મને કેમે કર્યો આવડે નહિ. હું પ્રો૦ ભાનુ પાસે ગયો, કવે પાસે ગયો, એક શાસ્ત્રી આપ્યા તેમણે મને બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ હું કે કોઈ સમજ્યો નહિ. છેવટ ટિળક વર્ગ તરફ આપ્યા ત્યારે હું તેમની પાસે ગયો. તેમણે ‘ચાલ, લખાવ પાટિયા પર’ કહી એવી અજબ રીતે દાખલો માંડી આપ્યો કે ‘સમ સમજ્યો’ કહી તેઓ રીત લખી બતાવે ત્યાર પહેલાં જ મેં પાટિયા પર જવાબ લખી દી

* * * * *

૩. બીજા ગણિતના કલાકમાં હોકરાઓને સમજાવીને પાટિયા ઉપર બે ચાર દાખલા કરતાં પણ બીજા શિક્ષકને પંચાત થઈ પડે પણ ટિળક વર્ગ લે ત્યારે એમની રીતે એવી કે ગોમટાનો દોરો ઉડેલે તેમ કલાક પૂરો થાય ત્યાં વીસ વીસ બાવીસ બ દાખલાઓનો ધાણ કાઢી નાંખે. જૂમિતિ શીખવવા એસે ત્યારે ગણી જોઈને પાટિયા અ, બ, ક, વગેરે રાજગા. અક્ષરો ન લખતાં ક્યુ, એફ, એક્સ, એવા અક્ષરો મું પછી ખુરશી આગળ ઘસડી પાટિયા તરફ ખીક કરી બેસીને હસતાં હસતાં હોકરા અપરિગિત અક્ષરોથી મૂંબતતા જઈ વચમાં એકવાર પણ પાછું વાળી પાટિયા તરફ વગર આખાં પ્રમેયો સિદ્ધ કરી આપે!

* * * * *

૪. વામનરાવના સહાધ્યાથી શ્રી૦ લવટે લખે છે કે એકવાર બધા હોકરાઓએ એક અક્ષરોમાં અક્ષરો દાખલો ગોતી વર્ગમાં ટિળકને પૂછ્યો એમ દરાખું ને તેઓ આપતાં મેં બધાની વતી પૂર દમામમાં ઊભા થઈને દાખલો રજૂ કર્યો. બધા હોક મનમાં કે આજે ટિળકની ખાતરી રજોતી થશે. પણ હું દાખલો ભાગ્યે વાંચી રહ્યો હો

એટલામાં પાટિયા તરફ પણ જવાની તરદી ન લેતાં તેમણે ત્યાં ને ત્યાં મોઢે જ દાખલો ગણી ખતાવ્યો !

* * * * *

૫. ઔરંગાબાદ કૉલેજના ગ્રેાં જોગલેકરને ત્યાં ૧૯૦૦-૦૧ ના અસ્સામાં એકવાર જગન્નાથ મહારાજ દત્તક પ્રકરણને અંગે લોકમાન્ય ગએલા. તેમને દત્તક (જગન્નાથ મહારાજ)ની જન્મપત્રિકા તૈયાર કરવાની હતી. પણ જન્મશાસ્ત્રના ટાંચણનું કાગળિયું દક્ષ-તરમાં ક્યાંએ જડે નહિ. તેમણે એ ટાંચણ અગાઉ એકવાર ક્યાંક સ્થેજ જોએલું. છેવટ પોતાની યાદદાસ્ત ઉપરથી લોકમાન્યે પત્રિકાના આંકડા લખાવ્યા. આગળ જતાં કેટલેક દિવસે દત્તકના પિતા પાસેથી પેલું ટાંચણ જડ્યું. તે જન્મપત્રિકા સાથે સરખાવી જોતાં એકેએક આંકડો ખરાખર !

* * * * *

૬. લોકમાન્યના બાળસનેહી શ્રીં દત્તોપંત બહેરેની કહેલી વાત છે. એકવાર એક અષ્ટાવધાની આવ્યો હતો. તેના પ્રયોગો જોવા સાર્વજનિક સભામાં એક ખાનગી મેળાવડો થએલો. પ્રયોગો થઇ રહ્યા પછી મેં જરા વિનોદમાં લોકમાન્યને કહ્યું ‘બળવંતરાવ, તમે મોટા શુદ્ધિમાન ગણાઓ છો પણ આ સાદા માણસે હમણાં જે શુદ્ધિનો ચમકાર દેખાડ્યો તેવો તમે દેખાડો તો ખરા કહું.’ તરતજ અગાઉની કશી ટેવ કે મહાવરા વગર પેલાએ કરી ખતાવેલા પ્રયોગ આભેદુષ્ઠ ત્યાંને ત્યાં લોકમાન્યે અમને કરી ખતાવ્યા ! અગે તો બધા સજડ જ થઇ ગયા.

* * * * *

૭. એકવાર લોકમાન્ય ગાયબાણીમાં ગ્રેાં લક્ષ્મણશાસ્ત્રીને ઘેર તેમને મળવા ગયા. સાથે હું (બાપટ) હતો. શાસ્ત્રીશ્રુવા બહાર ગયેલા પણ અરધા જ કલાકમાં આવું હું કહીને ગયા છે એમ અમને કહેવામાં આવ્યું. તેથી લોકમાન્ય કહે ‘ત્યારે તો અહીં જ બેસીએ, આવે ત્યાં સૂધી’. એટલામાં કલકત્તે મોતીબાણુ (મોતીલાલ ઘોષ)ને મોકલવા સાડ લખી રાખેલો કાગળ તેમને યાદ આવ્યો. પણ હું ઘેર જઈને તે લોકમાન્યે કહેલી જગ્યાએથી શોધી કાઢી શુધવારચોક્તી ટપાલ ઓફીસે પહોંચ્યું અને રજીસ્ટર કરાવી રવાના કર્કે એટલો વખત નહોતો એમ જોઇ લોકમાન્ય કહે, ‘ચાલ ત્યારે શાસ્ત્રીશ્રુવા આવે ત્યાં સૂધીમાં અહીં બેઠાં ફરીવાર કાગળ લખી કાઢીએ અને તે તું અહીંથી સીધો જ શુધવારમાં જઈ રજીસ્ટર કરી આવ.’ આમ કહીને મને કાગળ લખાવવા માંડ્યો. ખાસો ડુલ્સકેપ કાગળની દોડ બાણુ ભરીને થયો. લોકમાન્યે તે નીચે સહી કરી ને હું દોડતો શુધવારની ટપાલ ઓફીસે પહોંચ્યો. પણ એક બે જ મિનિટ મોડો પડ્યો ને રજીસ્ટર થઈ શક્યું નહિ, તેથી ગયો તેવો જ પાછો આવ્યો ને લોકમાન્યને ખબર આપ્યા. ‘વાર ત્યારે, કાલ સવારે હવે સૌ પહેલું કામ એ રજીસ્ટર કરવાનું કરજે’ એમ મને કહ્યું. ખીજે દિવસે સવારે ગાયકવાડવાડે આવ્યો તો લોકમાન્યે પોતાને હાથે લખી મૂકેલું પેલું કવર તેમના ટેબલ ઉપર એક ચોપડી વચ્ચે જોયું. આથી એ લોકમાન્યના હાથનો મૂળ કાગળ જ મોકલવો એવો વિચાર કરી મેં તે કવર લીધું ને ઉઘાટીને વાંચી જોઈ હું તો આગલે દિવસે લક્ષ્મણશાસ્ત્રીને ઘેર મને લખાવેલા કાગળની જાણે અશ્વરશઃ નક્ક ! મેં અને કાગળ

સાથે રાખી સરખાવી જોયા તો પહેલા કાગળ ઉપરથી જ જાણે કેઈએ બીજામાં નક્કલ ઉતારી લીધી હોય !

* * * * *

૮. તજેઆમના સમર્થ વિદ્વાલયવાળી જમીનનું વેચાણખત મોટીમાં લખી કાઢવાનું હતું. તે લખવા લોકમાન્યે મને (આપટ) પોતાના ઓરડામાં બોલાવ્યો. હું આવીને ખુરશી ઉપર બેઠો એટલે વેચાણખતનો સ્ટાંપકાગળ મારા હાથમાં મૂકીને લોકમાન્યે લખાવવા માંડ્યું: 'હં, લખ, વેચાણખત શકે અદારસો— હું વચમાં જ બોલ્યો 'આટલા ભારે સ્ટાંપના કાગળ ઉપર એકદમ લખવાને બદલે પહેલાં સાદા કાગળ ઉપર લખી લઉં તો ? પાછળથી આ સ્ટાંપ ઉપર લખી કાઢીશ.' લોઠ કહે, 'તું લખવામાં ભૂલ કરે તો તું જાણે, મારા મોઢામાંથી નીકળેલો શબ્દ હું તને છેકવા કહું તો આ સ્ટાંપ તને આપી દઈને બીજા ઉપર લખીશ.' અને ખરેખર હોડ પ્રમાણે કેમ જાણે લખેલું જ વાંચીને લખાવતા હોય તેમ એવડો મોટો દબાર ખાડાકરો ને દબાર મુંઝોવાળો દસ્તાવેજ એક અક્ષર તો શું પણ એક વિરામ-ચિહ્નની પણ ભૂલ વગર આખો મોઢો લખાવ્યો ! અંતે દસ્તાવેજને છેડે લખનારનું નામ-દામ લખવાનું હોય છે ત્યાં આવીને કહે 'હવે હું ખર્ચિત ભૂલ કરવાનો; તારું પૂરું નામ જ મને ક્યાં આવડે છે ? પણ હવે ભૂલ કંઈ તો સ્ટાંપ તારે ભરવાનો, સમજ્યો કે ?' આમ કહીને સોપારીનો કટકો મોઢામાં નાંખી સવારી ચાલતી થઈ !

* * * * *

૯. એકવાર લોકમાન્ય તથા નામજોશી બંને પુણા મ્યુનિસિપાલિટીમાં કૌન્સિલર હતા. તે વેળા કેઈ એક ખાખતમાં સરકાર જોડે મ્યુનિસિપાલિટીની તકરાર ચાલી. આ પ્રકરણમાં સરકાર તરફથી મળેલા જવાબની નકલ આ બેઠને જોઈતી હતી પણ પ્રેસિડેન્ટ સાહેબે તે આપવા ના પાડી. 'બહુ તો અહીં બેસીને એ કાગળ તમને વાંચી જોવા આપવામાં આવશે, પણ તેની નકલ વગેરે કરી લેવાની સખત મનાઇ સમજવાની છે' આમ કહેવામાં આવ્યું. બંનેએ ઠરાવ કર્યો કે આ પરવાનગીનો ઉપયોગ કરી જ લેવો ને બંને જણે અરઘો અરઘો કરીને આખો તુમાર મોઢો કરી લઈ ઓશીસ બહાર નીકળતાં જ બેસીને લખી કાઢવો ! તુમાર વાંચવાની પરવાનગી પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ પાસે માગવામાં આવી. સાહેબ પણ એવો ખાધેલ કે રજા તો આપી પણ તુમારનાં કાગળિયાં આમને વાંચવા આપી પોતે સામે ખુરશી નંખાવીને પહેરો ભરવા બેઠો ! તુમાર પણ કંઈ ચાર લીટીનો નહેલો. પણ વાદળી પાણીને શોષી લે અથવા જ્વોલિંગ શાધને ચૂસી લે તેમ આખો તુમાર બંને જણાએ વહેંચણુ પ્રમાણે પોતપોતાના સ્મૃતિપટ ઉપર કંમેરાની પેડે ઉતારી લીધો ! બીજે દિવસે જુઓ તો કેસરી-મરાઠામાં આખો જવાબ અક્ષરે અક્ષર છપાએલો ને ઉપર સખત ટીકાનો મારો !!!

* * * * *

૧૦. માંડેની જેલમાંથી છોડતી વેળાએ 'ગીતારદસ્ય' ની હાથપ્રત લોકમાન્યની પાસેથી સ્વ લેવામાં આવી હતી ને તે સરકારતપસણી પટ્ટી પાછળથી પહોંચાડવામાં આવશે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું. પણ લોકમાન્ય ઘેર આવ્યે કેટલાંક અઠવાડિયાં વીત્યાં છતાં પેલી નોટા પાટ્ટી આવવાનાં ચિહ્ન દેખાય નહિ. જેમ જેમ દિવસ વીતતા ગયા તેમ તેમ મિત્રોનાં મન સરકારની દાનત વિશે સારાંક થવા લાગ્યાં. આ

અરસામાં કોઇએ લોકમાન્યને મોટે કંઈ કે 'આપનો ગ્રંથ આપને આપવાની સરકારની દાનત જણાતી નથી. આપની લખેલી નોટો પાછી આવવાની આશા હવે લગલગ છોડતી એમ જ લાગે છે.' લોકમાન્ય કહે 'ફિકર નહિ. નોટો સરકારના કબજામાં રહી છે પણ ગ્રંથ તો મારા મગજમાં જ છે ને ? મહિનો એ મહિના સિંહગઢ ઉપર બેસીને આખોય ફરી લખી કાઢીશ !'

* * * * *

૧૧. જાણીતા શબ્દવેધી તીરંદાજ રાણા સરતાનસિંગ પુણે ગએલા ત્યારે ગાયકવાડ-વાડામાં તેમણે ખેલ કર્યો. ગવૈયાબજાવૈયા, કારીગરકલાધર, હિકમતીદરમતી, કોઇ પણ કલાકોવિદ પુનામાં આવે એટલે ટીકીટ ભરીને તંબુચિએટરમાં ન જઈ શકનારી પુણાની ગરીબ (મોટેભાગે વિદ્યાર્થી) આલમને લોકમાન્યના આંગણમાં પેલાની હિકમત-કારીગરીની મક્ત ઉજાણી મળે જ. રાણાજી ઘણા ખેલ દેખાડ્યા પછી છેલ્લે શબ્દવેધ કરવા ઉભા રહ્યા. તેમની આંખે પાટા બાંધવામાં આવ્યા. પછી ઘોળા, રાતા, ભૂરા ને લીલાં એવા જુદા જુદા રંગનાં ગડકુડાં આણવામાં આવ્યાં. દરેકનો રંગ રાણાજીને કહી દરેકને ટકોરા મારી તેનો અવાજ રાણાજીને સંભળાવવાનો અને પછી બધાં ગડકુડાં અદલબદલ કરી નાખીને આધિ લઈ જઈ મૂકવાનાં અને ત્યાં ફરી એકવાર ટકોરા મારી સંભળાવ્યા પછી રાણાજીએ તેમને કહેવામાં આવે તે રંગના ગડકુડાને તીરથી આંટવાનું, આવો ખેલ હતો. ખેલ સૌથી ભારે દિલચસ્પ હોવાથી પ્રેક્ષકવર્ગની ઉત્સુકતા એકદમ વધી પડી અને એકાએક મોટો ઘોંઘાટ મચ્યો. આ ઘોંઘાટને લીધે આંખે પાટા બાંધેલા રાણાજીને પેલાં ગડકુડાંનાં ટકોરા સંભળવાનું અશક્ય થઈ પડ્યું. આ જોઈને લોકમાન્ય ઉભા થયા અને લોકોને આમોશ થવા હાથ ઉઘો કરી વિનોદપૂર્વક કહેવા લાગ્યા 'સંભળો, આ શબ્દવેધ છે તેથી તમારે બધાએ શાંત રહેવું જ જોઈએ. તમને ખબર છે ને, કે રાણાજી પેલાં ગડકુડાંના અવાજને આધારે તીર મારવાના છે. તમે આમ ઘોંઘાટ કરશો ને જો કોઈના ધોંટાનો ગડકુડાં જેવો અવાજ રાણાજીને કાને પડ્યો તો પેલા ગડકુડાને બદલે એનો જ અચૂક વેધ થયો સમજજો ?' આ સંભળી આખો પ્રેક્ષકવર્ગ ખડખડાટ હસી પડ્યો પણ ખીજી જ પળે આખા આંગણમાં ટાંકણી પડે તોય સંભળાય એવી શાંતિ પથરાઈ ગઈ !

* * * * *

૧૨. સને ૧૯૨૦ ના એપ્રિલમાં સોલાપુર ખાતે મળેલી પ્રાંતિક પરિષદમાં સ્વાગત-મંડળના પ્રમુખનું ભાષણ ચાલતું હતું એવામાં મંડપમાં ખજાળજાટ થયો અને બહારથી પથરા આવવા લાગ્યા ! એ જોઈ લોકમાન્ય કહે, 'અંદરના પથરા બહાર ગયા ત્યારે જ બહારના અંદર આવવા લાગ્યા !'

* * * * *

૧૩. સતારાના ૨૫૦ રાજ આજ્ઞાસાહેબને વિચૂરકરના વાડામાં લોકમાન્યે 'પાનસુપારી' આપી. મેળાવડાની ધામધુમમાં રાજસાહેબના એક હજીરિયાએ સૌની નજર ચુકવીને બી યાલાકીથી એક આંદીની વાડકી ખીસામાં મૂકી. લોકમાન્યે અંધારી એને જોયો એ કોઈના ધ્યાનમાં ન આવ્યું પણ મહેમાનો ઉઠ્યા ને પેલો પણ જવા લાગ્યો તેવા જ લોકમાન્ય તેની પાસે જઈ ધીમે સાદે કહે છે, 'તમારા જળમાન (રાજસાહેબ) છત્રપતિના હડકો ખાલસા થયા તેની સાથે જ તમારો આ હક પણ ખાલસા થઈ ગયો છે. હવે નાલકનો ખીસાને બાર શા સાડ

કરે છે ?' પેલા ચોકચે ને પડી ગયેલે મોઢે પાછલે હાથે ખીસામાંની વાડી લોકમાન્યને કાઢી આપી જતા મહેમાનોના ટોળામાં ભળી ગયો !

* * * * *

૧૩. લોકમાન્ય વિદ્યાવત જવા નીકળ્યા ત્યારે સતારાવાળા વકીલ શ્રી. નાનાસાહેબ આગાશેએ એકવાર તેમને વિનોદમાં પૂછ્યું 'વિદ્યાવતમાં તમે પહેરવેશ કેવો રાખવાના ? લોકમાન્ય કહે 'એમાં શું મોઢું ? દેશ તેવો વેશ. માત્ર તે સ્વદેશી હોય એટલે થયું. વળી તમે એમ જુઓને, કે અહીંના જ પહેરવેશ ત્યાં ચાલુ રાખવાનો આગ્રહ રાખીએ તેનું પરિણામ એ જ આવે કે અમે જે કાર્યને સારૂ ત્યાં ગયા હોઈએ તે તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવાને બદલે અમારા પહેરવેશ વિશેના કુતૂહલ અને ચર્ચા પાછળ જ લોકોનું ધ્યાન રોકાઈ રહે. એવું અમારે નથી થવા દેવું. હા, હું કેસ (માથાની પાથરી, ટોપી, વગેરે) અમે કાયમ રાખવાના. મુદ્દાની વાત એ કે જે કામને સારૂ જવાનું છે તેના ઉપર નજર રાખવાની અને તેને મુખ્ય ગણી તેને ખાતર બીજાં જે કંઈ સ્વાર્થત્યાગ કરવો પડે તે કરવાનો સમન્વય ?'

૧૪. વિદ્યાવતમાં લંડનના રસ્તાઓ ઉપર લોકમાન્ય અનેક વેળા ક્યાંક જવું હોય ત્યારે પગે ચાક્ષતા જતા. રસ્તે ગાડીચોડાની લીઁ તો હોય જ. તેમાં વળી તેમના પગને ઈર્મિ થએલી તેનો દુઃખાવો મટ્યો નહોતો. કુટપાથ ઉપર ચાલે પણ રસ્તો ઝોળાંગીને જવાનું હોય ત્યારે ભારે જોખમ રહેતું. પણ તેવે વખતે મનમાં કશા ગભરાટ વગર પોતાના જ તાનમાં લોકમાન્ય બેઠક રસ્તો ઝોળાંગે અને વચમાં જ ગાડી મોટર નજીક આવી લાગે તેમ જણાય તો પોતે ન થોભતાં હાથ ઉઠાવી કરીને મોટરને જ થોભવા સાર કરે. લંડનના મોટર હાંકનારા પાકા કેળવાએલા એટલે હાથ ઉઠાવી ચતાવેલ અટકે ને લોકમાન્ય મજામાં બાકીનો રસ્તો ઝોળાંગી ગય. આપા પ્રસંગે જોઈ મિં. ઍપરિસ્ટાએ લોકમાન્યને વિદ્યાવતમાં કહેલું 'ઈન્ડિયન પોલીસને તો તમે જન્મભરો આખો ત્રાસ આપ્યો જ. દલે અહીં આવ્યા છો તે આ લંડનની પોલીસને પણ તમારી દલાહી ! શું કહેવું તમને !' લોકમાન્યે જવાબ આપ્યો 'અમે ધરતીના પડ ઉપર ચાહે ત્યાં જઈએ તો પણ અમારા આ ધંધા ચાલુ જ રહેવાના !'

* * * * *

૧૬. કે. ઍ. બાળાસાહેબ નાવતે ત્યાંએકવાર એક યજ્ઞ સ્વામી આવેલા. પૂજારીપારંગતને જગા વિદ્વાન. પુણ્યામાં ભગવદ્ગીતા પર શાસ્ત્રાર્થ કરવાની એમને ભારે હિતકંદા હતી. ગીતાના ધ્યાન તરિકે લોકમાન્યને બાળાસાહેબે પેલા સ્વામીજીની જોડે વાદ કરવા પોતાને ત્યાં નોંતર્યા. પ્રતિપક્ષીના સંસ્કૃત ભાષા ઉપરના પ્રબુલતાની ખભી એ સામાન્ય સ્થિતિ આ પંડિતો બધા જણે તેથી પોતાના પક્ષની તેટલી વધુ મજબુતી કરવા શાસ્ત્રાર્થ સંસ્કૃતમાં જ થવો જોઈએ એવી સ્વામીજીએ જીદ પકડી. લોકમાન્યે ઘડીક દેશીભાષાનો પક્ષ કરી વધુ ન ખેંચતાં સ્વામીજીનું આવ્હાન માન્ય રાખ્યું. શાસ્ત્રાર્થ ચર્ચ થયો. પણ થોડી જ વારમાં સ્વામીની વૃદ્ધિ ખત્રાસ થઈ ને ભાષામાં બાધ રહ્યું નહિ. અંતે 'શોષં કોપેન પૂરયેત્' એ ન્યાયે ક્ષાત્રપીળા ચર્ચ સ્વામીજી ગત્યાં કે ત્યાસપચન ઉપર પણ ડીકા કરનાર તમે મૂર્ખ છો. લોકમાન્યે અત્યંત નમંબજે સામે ઉત્તર વાળ્યો : 'મધાનપિ મૂર્ખોઽસ્તિ' !

* * * * *

૧૭. વર્ધાવાળા દાકતર આપટ એમની ભાણેજનો સંબંધ લોકમાન્યના નાના દીકરા જોડે કરવા ગયા હતા. કન્યા પસંદ થઇ. દાકતરે પહેરામણીની વાત છેડી. લોકમાન્યે તરત જ કહ્યું તમારે કરવું હોય તે કરજો મારે પહેરામણી બહેરામણી કરી ન જોઇએ. દાકતરે કહ્યું પણ પૂરતનું (વરપક્ષનાં સગાંસાંઈમાં આપવા મૂકવાનું હોય છે તે) તો કહો, એટલે તે વખતે પછી કોઇને રીસાવા-મનવવાનો પ્રસંગ ન આવે. લોકમાન્ય કહે મારે ત્યાં કોઇ રીસાવા કે ટરડાવા એકું નથી. હશે તો હું જોઈ લઇશ. તમે તે બાબત નમિત રહેજો. તમે મને વાતુડિયો સુધારક સમજ્યા શું? મને એમનો ગળા સૂધી અનુભવ છે! એક એવા મિત્રના સંબંધમાં હું વચ્ચે હતો તે છેલ્લી ધડીએ મારે મારવાડીનું પગથિયું ચડવા વારો આવ્યો હતો! આ ઉપરથી પછી પુણ્યાની સોશયલ કોન્ફ્રન્સ વખતની યાદ આની ને કહે 'તે વખતે તમારા તરફના એક બડા સુધારક પહેરામણીના દરાવ ઉપર કોન્ફ્રન્સમાં બોલવાના હતા. આ વાતની ખબર પડતાં જ મેં મેત્રીને ચિઠ્ઠી મોકલી કે એનું અનુમોદન કરનારાઓની યાદીમાં માફ નામ મૂકજો. આ વાતની પેલા સદ્ગૃહસ્થને ભાણ લાગતાં જ સવારી દરાવ રજૂ કરવાની વખતે લાપતા થઇ ગઇ.'

* * * * *

૧૮. ૧૯૦૩ ની ધારવાડ પ્રાંતિક પરિષદના પ્રમુખ સ્વ. દાજી આબાજી ખરે હતા. પુણેથી લોકમાન્ય તેમજ મરહૂમ ગોખલે તેજ ડબ્બામાં તેમની સાથે થયા. રસ્તામાં દાજી સાહેબે પોતાનું પ્રમુખનું લાપણું લોકમાન્યને વાંચી સંભળાવ્યું ને તેમનો અભિપ્રાય માગ્યો. લો. કહે, "લાપણું સુંદર છે, પણ સરકારને એમ આપણી બધી ફલીલો પહેલેથી જ દેખાડી દઇને નિરુત્તર કરવા મથવા કરતાં પહેલી વેળા જાણી જોઇને એકાદ ભૂલવાળું કે લૂકું સર્વસામાન્ય કથન જવા દેવું અને તેના રદિયો આપવાના લોકમાં પડી સરકાર આપણા ઉપર ધસે એટલે પછી એનો પૂરો લાભ લઇ હાથિયા થોરની વાડ ઉપર લુગડું સૂકવવા જનારના જે હાથ યાય તેવા તેના હાથ કરવા અને એમ ઝાલીને એવી તો ઝીંકી કાઢવી કે 'ક્યાં આની છોડ કરી?' એવું જ સરકારને થઈ જાય. વાગ્યુદનો આ એક કિમતી પેચ છે."

* * * * *

૧૯. વિગપુર તરફના એક વતનદાર ગૃહસ્થનું વતન સરકારે કોઇ એક પ્રસંગમાં કેવળ છઠે ચડીને ખાવસા કર્યું. પેલાએ મોટમોટા વજીરો મારફત કલેક્ટરને અરજીઓ કરી, કમિશનર ગવર્નર આગળ અપીલો કરી, કાઉન્સિલમાં પણ સવાલ પૂછાવ્યા પણ કંઈ વળ્યું નહિ. પેલાએ નિરાશાના વેગમાં આપઘાતના વિચારો કરવા માંડ્યા. અકસ્માત એને પુણે જઈને લોકમાન્યની એકવાર સલાહ લેવાનું સૂચન કે કોઇએ સૂચાડ્યું. લોકમાન્યે શાંતિથી બધી વાત સાંભળી ને કહે 'એક કામ કરશો?' પેલો કહે 'હું જીવ આપવા તૈયાર થયો છું ત્યાં શું નહિ કરું?' લોકમાન્ય કહે, 'જુઓ, હિંદુધર્મશાસ્ત્ર તેમજ હિંદુ લોની રૂએ માણસ સંન્યાસ લે એટલે પૂર્વોશ્રમના રથાવર જંગમ સર્વ ઐહિક વસ્તુસમુદાય ઉપરની એની માલેકી ચાલી જાય છે. તેથી તમે સંન્યાસ લ્યો એટલે કાપવાને તમારી એરટેટની દૃષ્ટિએ તમને 'મૃત' જ ગણવા પડશે અને તમારી મિશકત તમારા વારસોને સોંપવી પડશે.' (હસીને) 'પછી જોઈએ તો અર્જુને સુભદ્રાદરણ વખતે લીધેલો તેવો 'ત્રિદંડી સંન્યાસ' લેજો ને!' પેલાએ ખરેખર જ ઘેર જઈ સંન્યાસ લીધો ને કલેક્ટરને તેમ જાહેર કર્યું!

કલેક્ટરે ધૂઆંકૂઆં થઇ ખાલસા કરેલું વતન છોડી દીધું ને 'પેલા પુણાના ચિત્પાવનની જ આ સલાહ', એમ ભરકચેરીમાં મોલી ગતાચું !

* * * * *

૨૦. પ્રે. વામન મહાર જોશી થોડો વખત 'મરાઠા'ના સહતંત્રી હતા. તેઓ એકવાર ખૂબ માંદા પડ્યા. કંઈક ઔપરેશન પણ કરાવવું પડેલું. લોકમાન્ય રોજ તેમની તબીબતની ખબર લે. એક દિવસ મને (બાપટ) કહે " વામનરાવ સાબ યહ પયારીમાંથી ઉઠે ત્યાં સુધી રોજ એમની ખબર લેવા તારે એમને ઘેર જવું ને આવીને મને કહેવું. મારે પોતાને જ રોજ જવું જોઈએ, પણ એ ફળી (શનિવાર પેઠ તાંબે વાડો) માં હું જાઉં છું" એટલે જવું બધું યાદ આવીને અમે રહેતા તે દિવસોની સ્મૃતિ તાજ યાય છે ને મન ખિન્ન યાય છે. ત્યાં હું હમેશાં જાણે આગરકરના સાદના ભણંકારા સાંભળું છું ! એ સ્મૃતિ જેટલી આનંદ-દાયક છે તેટલી જ મનને ઉદ્દેગ કરાવે છે તેથી હું ત્યાં જતો નથી. " જોએ! લોકમાન્યનું જીવન કેવળ તર્કપ્રધાન હતું અને ભાવનાને તેમનામાં સ્થાન નહોતું એમ કહે છે તેમણે આ નોંધવોયોગ્ય છે.

* * * * *

૨૧. મને ૧૯૦૪ માં લોકમાન્ય ભુવ્નર ગયા ત્યારે લોકોએ જખ્ખર સામૈયું કર્યું ને સરખસ ગામમાં થઈને પસાર થયું ત્યારે રોક રામલાલ ખત્રીએ સાચાં મોતી અને પ્રવાળથી લોકમાન્યને વધાવ્યા. એ પ્રસંગે ઉતારેથી બીડમાં લોકમાન્યના પગરખાં કાઢી ચોરી ગયું. ચોભેર શોધ કરી પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. બીજે દિવસે ટપાલીએ આવીને લોકમાન્યના હાથમાં એક કાગળ આપ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે ' આ કાગળ લખનાર આપનાં પગરખાંનો ચોર છે. પણ સામાન્ય નીચ ચોરીની રૂએ મેં આપનાં પગરખાંની ચોરી નથી કરી. આપનાં પગરખાં (પાદુકા) પૂજામાં રાખવાને મારો ધણા કાળથી નિશ્ચય હતો તેથી મેં આપનાં પગરખાંની ચોરી કરી છે અને તેની કિંમતના રૂપીઆ અઢી આપના ઓરડા બહારના ગોખણમાં પડીકું વાળીને મૂક્યા છે. દાસનો અપરાધ ક્ષમા કરશે ! '

* * * * *

૨૨. લોકમાન્યને મળવાની બાબતમાં નાના મોટા ગરોળ તવંગર ઉંચનીચ સૌ કેાઈને માટે દરદમેશ ' ખુશો દરબાર ' મણાતો. જતાં પુણાના જ તેમના ઝોળખીતા એક જણે એકવાર ટપાકમાં કાગળ લખી તેમને પૂછ્યું કે ' મારે આપને મળવા ઈચ્છા છે તે ક્યારે આવું ? ' આ કાગળ વાંચીને લોકમાન્ય કહે ' મને ક્યારે મળ્યા શકાશે એ વળી પૂછાવવું શું કરવા જોઈએ ? આ ભઈશાખને મારા હાથનો એક કાગળ પોતાના ઉપર આવેલો જોઈએ છે તે સાફ આ યુક્તિ કરી છે. બીજું કંઈ નથી ! ' આમ કહીને જવાબ લખી મોકલ્યો !

* * * * *

૨૩. લોકમાન્યના એક મજબ-જજ મિત્ર હતા, તેમને ત્યાં લોકમાન્ય એકવાર થોડા દિવસ વિશ્રાંતિને સાર રહેવા ગએલા. આ મિત્ર કામ કરવે ટાકા ને વાતવાતમાં પાણીમાંથી પોરા કાઢનારા હતા. તેમના આવા સ્વભાવને લીધે તેમના ટેળત ઉપર ફેંસલા માટે મુલતવી રહેલા કેસોના કાગળોના ડુંગર યએલા. આવી દીવાલને માટે જોજ દિવસોમાં ઉપરથી એમને કંઈક ફપેકો પણ આવેલો. આ વાત લોકમાન્યના જાણવામાં આવતાં એક દિવસ પેલા મજબ-જજ

મિત્રને કહે ‘અહીંયાં રહીને હું તમારું નાહકનું શા સારૂ ખાઉં ? લાંબા જોડે પેલાં તમારં કેસોનાં બંડલો.’ આમ કહી પેલા બધા કાગળોના ગંજ પોતાની ઝોરડીમાં લઈ ગયાં અને પોતે ત્યાં રહ્યા તે દરમ્યાન એ બધા કેસો વાંગી કાઢીને તેના ફેસલા લખી નાંખ્યા !

૨૪. લોકમાન્ય માંડલેથી ફરીને આવ્યા પછી તેમના જમાણ રા.સાને એક દિવસ તેમને કહે ‘આપનું આખું આયુષ્ય રાજ્યપ્રકરણી ઝગડા ઝગડવામાં ગયું તે ભલે, પણ હવે તો સિદ્ધાન્ત જેવા એકાંત સ્થળમાં રહી ચિરકાળને માટે આપની કીર્તિ કાયમ રાખે એવાં આપના ગ્રંથો પૂરા કરો તો સાઈ.’ લોકમાન્ય કહે: “દેશ પોરતં ગ્રંથમાં પડ્યો હોય ત્યાં ગ્રંથલેખન જેવાં કામ મુખ્ય કેમ મનાય ? એ તો પુરસદનાં કાળમાં અથવા તો જ્યેના જેવી ફરજિયાત પુરસદના કાળમાં જ કરવાનાં હોય. દેશની આવી વિપન્નાવસ્થામાં ડગલે ને પગલે બેઠી થઈ પડનારું રાજ્યપ્રકરણ છોડવું મૂકી ખીજા વ્યવસાયમાં ઉતરવું એ તો કુરુક્ષેત્ર પર ઉભેલા અર્જુનના જેવું હૃદયદોર્બલ્ય દેખાડવા બરાબર છે.”

૨૫. જૂની વાત છે. સંપાજીરાવને એકવાર થયું કે કેશ એકાદ ભારે ગ્રંથનું ટિળકને ભાષાંતર કરવાનું સોંપી એ બહાને એમને દસ વીસ હજાર રૂપિયાની રકમ આપવી. એકવાર એમને ખાસ મળવા બોલાવ્યા અને પોતાના મનની વાત કરી. લોકમાન્યે કૃતચંતાપૂર્વક મહારાજનો આભાર માન્યો અને ના પાડી ! થેર આવીને થોડોપંત (ભાણેજ) ને કહે ‘ખીજનાં ભાષાંતર કરીને રોડલો કમાવા મારો જન્મારો નથી. મારે તો મારી સદીનું મોં ઉજાળવું છે !’

૨૬. લોકમાન્યના મોટા પુત્રની જનોઈ હતી. આ પ્રસંગે ‘ત્રાંસાં શરણાઈ કર્યું આપણે બોલાવવું નથી’ એમ તેમણે ઘરમાં બહાર કર્યું. એમ કરવાનું કારણ શું એમ પૂછતાં કહે ‘વાજંત્રીઓને બોલાવવામાં સરકારની પરવાનગી મેળવવી પડે છે. ધરસંસારના એક યઃકથિત પ્રસંગમાં પણ સરકારનું થોડું ધરમાં ધાળીને આખરે વધતી હોય. તો ન વધે એ જ ઠીક. આવડી અમથી વાતમાં સરકારની પરવાનગી માગવી પડે એ મરાઠાઓની રાજધાનીના સોડાને થોડી શરમની વાત છે ? વાજંત્રીઓને બોલાવવા સરકારી પરવાનગી નેહ્યે તો કાલે ઉઠીને કહેશે આહારનિદ્રાદિ અવહારને સારૂ પણ સરકારી પાસ કઢાવો !’

૨૭. દેશના લુપ્તાનો કેવળ જીવરા (પ્રાણુવાન) થાય એટલાથી જ લોકમાન્યને સંતોષ નહોતો. આપણા ઇતિહાસનું, આપણી પરંપરાનું, આપણાં પૂર્વજોનું અને આપણી સંસ્કૃતિનું નવસંત અભિમાન એમનામાં સદૈવ વાસ કરે એવી એમને વાંછના રહેતી. માંડલેથી થેર આવ્યા પછી એક દિવસ પોતાના દીકરાની ઝોરડીમાં તેમણે બોખર હાટ જોઈ. ‘મારા ઘરમાં આ સાહેબસાહ ટોપી કેવી ?’ કહી ભવાં ચમકી તેમણે તે બારીવાટે ફેંકી દીધી !

(આપટ સંગ્રહમાંથી)

આ.

યુવાનો અને કલા

પ્રાચીન ગ્રીસમાં એક પ્રશ્ન ધણો જ ચર્ચાતો તે એ કે વૃદ્ધ કેને ગણવો ? પોતાના પ્રશ્નાર્થી સમાજને ચોકાવનાર સોક્રેટિસે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. આવો જ પ્રશ્ન આપણે ત્યાં પણ પ્રાચીન કાલમાં પૂછાતો. ગ્રીક એલેક્ઝી મેગાસ્થિનીસ કહે છે કે હિંદના લોકો વૃદ્ધને માત્ર ઉંમર ખાતર માન આપતા નથી. પ્રાચીન સુભાષિત છે કે ન તેન વૃદ્ધો મથતિ ચેના-સ્ય પલિત શિરઃ । તે જમાનામાં વૃદ્ધોને જ અમુક હકો મળતા, અમુક રાજકીય સમિતિમાં ૬૦ વરસના વૃદ્ધો જ બેસી શકતા; વૃદ્ધોને અમુક આદર મળતો. વાર્દિક્યમાં ધન્યતા ગણાતી. અત્યારે જુવાનીમાં કરું શરમવાપણું ગણાતું નથી. વાંદપોણની સામે પિટે યુવાન હોવાનું મગરૂરીથી કષ્ટ કર્યું હતું. અત્યારે યુવાવસ્થા સ્પૃહાળીય ગણાય છે. મોટી ઉંમરે પણ યુવાવસ્થા હોવી એ ધન્ય ગણાય છે ત્યારે હું પણ પૂછી શકું કે યુવાન કેને ગણવો ? જન્મ પામ્યાને થોડા વરસો થયાં હોય એટલા ઉપરથી જ યુવાન ગણી શકાય ? મોંઘે કાળા વાળ હોય એટલા ઉપરથી જ શું માણસને યુવાન ગણી શકાય ? નહિ જ. જો નાની ઉંમર છતાં પણ માણસ સુદૃઢની માફક ભવિષ્યની ચિંતા કરતો ફરે, લાભાલાભનેા દિસાખ ગણાય એસે, ચિંતા, ભય અને ગણત્રીઆડથી ઉભરાતા ઇયનના ઉદ્ધાસને દખાવી દે તો તે યુવાન શેનો ? પોતાની વૃત્તિએને સ્વાર્થની મર્યાદામાં સંકેતે અને તેને સ્વતંત્ર લીલા કરવા ન દે તો તે યુવાન શેનો ? અને આ કસોટીએ, અહીં બેગા મળેલા-માંથી કેટલાને આપણે યુવાન ગણી શકીશું ? આપણે અનેક વિદ્યાર્થીઓને—હું ખાસ તેમને ઉદ્દેશીને બોલું છું—પોતાની શક્તિને અનુકૂળ નહિ પણ પરીક્ષાના પરિણામને અનુકૂળ વિષય, કે ભવિષ્યમાં સારી નોકરી મળે તેને માટે અમુક વિષય નક્કી કરતા નથી જોતા ? આવી ચિંતા, નિર્વાહની ફિકર વૃદ્ધને હોય, યુવાનને ન શોભે.

અને આ હકીકત હું કહું છું તે વિષયને અંગે મારે કહેવી આવશ્યક છે માટે કહું છું. વૃત્તિઓની સ્વૈરલીલા એને જ હું કલા નથી ગણતો, પણ વૃત્તિઓની સ્વૈરલીલા વિના કલા સંભવતી નથી એમ હું માનું છું. માણસની ઉન્નત વૃત્તિઓ, ઐહિક સ્વાર્થ કે સ્ત્રીમા કે પ્રયોજનની બહાર જઈ વિહાર કરે અને તે વિહારનું મૂર્ત સ્વરૂપ બંધાય તો જ કલા પ્રગટે, એટલે આ વૃત્તિઓનું આંતર સ્વાતંત્ર્ય કે વૃત્તિઓની આંતર સ્વતંત્રલીલા જ યુવાનને સ્વાભાવિક છે અને હોવી જોઈએ તે કલા માટે પણ આવશ્યક છે.

આજનો વિષય કલાનો છે. પણ કલાના ખાસ સ્વરૂપ કે દાખલાઓ વિષે હું આજે બોલવા માગતો નથી. મારી પછીના વક્તા. [શ્રી કનૈયાલાલ વડીય] તે ઉપર બોલવાના છે માટે, હું આજે કલા સંબંધી જે કેટલાક ખોટા વિચારો કેાઇ કેાઇ જગાએ પ્રચાર પામ્યા છે તે સંબંધી જ થોડું કહીશ.

કલા સંબંધી દાઝ હું એક મન પ્રવર્તતો જોઉં છું કે કલાને અને જ્ઞાનને વિરોધ છે. કેટલાક માને છે અને મનાવવા પણ પ્રયત્ન કરે છે, કે સર્જન માટે જ્ઞાનની જરૂર નથી;

* સુરવના યુવક-સમાહવા મેળાવડામાં તા. ૧૯-૬-૨૬ ના રોજ આપેલા બાપણનો સાર.

એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાનથી કલ્પનાશક્તિ ખીસી શકતી નથી. જ્ઞાનભારથી તેમની કલ્પનાની પાંખો ઉડ્યન કરી શકતી નથી. પ્રથમ તો માણસની કેઈ પણ એક શક્તિ એમ પોતાના સ્વતંત્ર વિકાસથી બીજી શક્તિને દાનિં કરી શકે જ નહિ. ઉલટું એકના વિકાસની ખાતર બીજાના વિકાસની પણ જરૂર છે. પણ એ સિવાય પણ, જ્ઞાન તો ઉલટું કલ્પનાને આવશ્યક છે. જ્ઞાન એ કલ્પનાને ઉડવાના ટેકા રૂપ છે. સર્જની સૃષ્ટિના ઉપાદાન રૂપ છે, એટલું જ નહિ પણ કલ્પના અમુક જ્ઞાનને જ તેજસ્વી કરે છે ત્યારે કલા થાય છે. પુનઃ પુનઃ પરા-મર્શથી જ્ઞાન જ્યારે પોતાને યોગ્ય ઉચિત આકાર પામે ત્યારે જ તે સુંદર બને છે અને તે જ કલા છે. જ્ઞાન અને કલા વચ્ચે વિરોધ નથી, ઉલટું કલાને જ્ઞાન આવશ્યક છે.

બીજે આવો જ વિચાર એ છે કે કલા અને નીતિની વચ્ચે વિરોધ છે, અથવા હોઈ શકે, અથવા હંવટ, બેની વચ્ચે બિલકુલ સંબંધ નથી. આ પ્રશ્ન ઘણો મહત્વનો છે અને તેને હું આટલા થોડા સમયમાં ચર્ચા શકું તેમ નથી. છતાં તેનું મહત્ત્વ બેતાં, અને યુવાન માનસને તેનું ઘણું આકર્ષણ થાય છે તે બેતાં, એ મતનો નિર્ણય કરવો એ મને મારી ફરજ લાગે છે. કલા અને નીતિ એ માણસની ડાબી જમણી આંખો જેવી છે. તમે સઘળાએ ફીરીઓરકોપ બેંચું દશે. તેમાં એક જ દાર્દ પર બે ફાટાઓ હોય છે. તેમાં ડાબી આંખ ડાબી તરફનો અને જમણી આંખ જમણી તરફનો ફોટો લુએ છે. પણ જ્યાં સુધી બંને આંખો લુકું લુકું લુએ ત્યાં સુધી આપણને યથાતથ દર્શન નથી થતું. બંને આંખો જ્યારે એક જ ચિત્ર લુએ ત્યારે થાય છે. તેમજ જ્યારે નીતિ અને કલાની આંખો એક જ દ્રશ્ય લુએ—નીતિને જે શ્રેય લાગે તે જ કલાને સુંદર લાગે, ત્યારે સમજવું કે-અર્થ દર્શન થયું છે. એમ ન થાય ત્યાં સુધી માનવું કે બેમાંથી એક આંખ ખોડવાળી છે અથવા દષ્ટિકોણમાં ખૂલ છે. અને એવી ખૂલ હોય ત્યાંસુધી કાર્યમાં દોરવાનું કામ નીતિને સોંપવું જોઈએ. અત્યાર સુધી માણસાત્મનને કાર્યકાર્યમાં દોરનાર શક્તિ નીતિ (નોન્ડોરશ્વ) જ તબીબેસી છે. આ પ્રશ્ન ઘણો અગત્યનો છે. તેની ચર્ચા થોડા સમયમાં થઈ શકે તેમ નથી અને મેં માત્ર મારો અભિપ્રાય જ બતાવ્યો છે. પણ તમારામાંથી કોઈને આ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે તો, હું એટલું જ પીનવું છું કે, તમે તે સંબંધી પુષ્ટજ સાહિત્ય છે તે વાંચજો. કોઈ પણ વન કોઈએ પણ લખ્યો અને ગોતે વાંચ્યો મારે સ્વીકારી લેવો એ બાંધ જ અસંસ્કારી માનસનું લક્ષણ છે.

કેટલાક માણસો માને છે કે સામાન્ય માણસને મારે કલા માત્ર ઉપયોગ્ય વસ્તુ જ છે. કેવળ ઉપયોગ-યોગ વિના હોમ જેવો, ઉપાર્જન વિના વ્યય જેવો, અશક્ય અસંભવિત છે. આપણી પ્રગતિમાં આ એક ઘણું જ અપ્રવક્ષ્ય અત્યારે છે. આપણે મેળવવું નથી પણ મેળવવું છે. આ લક્ષણ, પટેલી અને પડતી જતી પ્રગતિ છે. કોઈ પણ તંદુરસ્ત પ્રગતિમાં એ હોય નહિ. જેમ છપનના અનેક વિષયોમાં, તેમ કલામાં પણ કલાની પ્રાપ્તિના અભ્યાસ વેના કેવળ ઉપયોગ અશક્ય છે. આ બાબત તમારા અનુભવ ઉપરથી જ તમે સમજી શકો છો. જે માણસ ક્રિકેટ કે ટેનિસ રમ્યો નથી, તે ક્રિકેટ કે ટેનિસના ફટકાની ખૂબી સમજી શકતો નથી, તેની સુંદરતાની કદર કરી શકતો નથી. તે જ પ્રમાણે જે માણસે ચિત્રનો અભ્યાસ કર્યો નથી તે ચિત્રની ખૂબી નહિ સમજે. સંગીત સમજવાને માવાના અભ્યાસની, કાવ્ય સમજવાને શબ્દો અને અર્થોના ઉપયોગના અભ્યાસની જરૂર છે. અને અભ્યાસ

આખરામાં ૧. લગભગ ચાર વરસ પહેલાં ૮૨ થર હતાં. ચાર જ વરસમાં ૧૧ થર ઓછા થયાં એ બહુ ઝોંકાવનારા આંકડા છે.

આ નાતમાં માંડવ્ય ગોત્ર વધારે મોટું છે એટલે લક્ષ્મ્યવંશદારમાં વધારે ભીડ પડતી દશે એ દેખીતું જ છે. લક્ષ્મી આ મુશ્કેલીને લીધે તેમને બીજા નાતો સાથે લક્ષ્મ્યવંશદાર કરવાની જરૂર પડી છે. “આલ્પણથી ઉતરતી કેમની. કન્યા કેમલે લીધી નથી. પણ અમારી જ્ઞાતિમાંથી સાહેદરામાં ૪-૫, દાસારી [પ્રજોરા]માં ૨, શ્રીમાળામાં ૨ અને મોડ ત્રિવેદીમાં ૨ એમ કન્યાઓ દેવાઈ છે. તેમ સાહેદરામાંથી બે કન્યા અમારામાં આવી છે. અન્ય આલ્પણોમાંથી બે-ચાર કન્યાઓ લાવનાર દળુ જ્ઞાતિ બહાર છે.”

અમે ધારીએ છીએ કે આવા બીજા નાતો સાથેના સંબંધોને ધર્મિયપૂર્વક નહિ પણ ઉદારભાવથી હિંદુસમાજે જોવું જોઈએ.

અભિજ્ઞાન વર્ષ ૨ જી અંક ૧ ભા. ૫. ૨૨-૨૩ ઉપરથી.

પંચમહાસના ભીક્ષો

સને ૧૯૨૧ ના વરતીપત્રક મુજબ હિંદની કુલ વસ્તી ૩૨ કરોડ જેટલી છે. આમાંથી લગભગ ૧,૬૦,૦૦૦૦૦ એટલે વસતીના પાંચ ટકા જેટલો ભાગ મૂળ વતનીઓનો છે. તેઓ વિગ્તીર્ણ ક્ષેત્રરૂપ ઉપર પંથરાયતા છે. એમાં મુંબઈ છલાકાના ભીક્ષો, બંગાળના સંતાલ અને આસામના ગોંડ મુખ્ય છે. તેઓ હિંદના અસલ વતનીઓ તરીકે ઓળખાય છે. બહારથી થકી આવનાર આર્યોએ તેમનો નાથ ન કર્યો તેમ પોતાનામાં બેળગી પણ શક્યા નહિ. જેથી તેઓએ ઘેરાન, ટેકરીઓ અને જંગલોનો આસરો લીધો. આમ એક બાલુ સંસ્કૃતિથી ભિન્ન થયા તો બીજા બાલુ હ્રમતાઓનાં એક પછી એક આવનાં મોર્ચા અને દેશની બંદરની અંધાધુંધીથી તેમને કંશે આઘાત પણ ન પહોંચ્યો. અહીંયાં તેઓ પોતાની વંશ-તંપરાની સાદાઈ અને તેમના ખાસ રીતરિવાજો ટકાવી રહ્યા.

મધ્યહિંદના ભીક્ષોનો ઇતિહાસ અતિ રસિક છે. કારણ કે ઉત્તરથી દક્ષિણ જવાના ધોરી રસ્તાઓ આ પ્રદેશને અડીને જાય છે. સૈકાઓ પહેલાં હિંદના મહાકાવ્ય દ્વારા વાલ્મીકિએ તેમને અમર બનાવ્યા છે. તેમની જાગૃક સમી અટલ શ્રદ્ધા અને રામ તરફની તેમની પ્રેમવશ્વણુભક્તિ તેમને માટે આપણામાં આવેશમય કુતૂહલ જન્યૂત કરે છે, જે કે મમતા તો નહિ જ. અને વાલ્મીકિ પોતે કાંઈ બીજથી વધુ ઉત્તમ, નહોતા. ભીક્ષોમાંથી જ એવા હિંદના હુંદારા-સંત-એક મદાન લૂંટારો અને મહત્તર કવિ સંત થઈ શકે. પછી અંધકારના યુગો આવ્યા. અંધી વસ્તુઓ ઉચ્ચપાયે ચઢી ગઈ. હિંદી જનતા મદાન-ચત્રમાં પડી, જાતિઓ અને વર્ણોનાં કંઈક મિશ્રણો અને સંકરો થઈ ગયા, પણ અસલી વતની કેમો અસલી જ રહી. ઇતિહાસનાં તોફાનો તેમને સ્પર્શ કરી શક્યાં નહિ. મધ્યયુગમાં કેટલાક સાદસિક ત્રીરાએ ‘આમાન્ય ધૂમાવહીમાંથી રાગ્યો મેળવી લીધાં અને આત્મણુ કલ્પનાની મદદથી તેઓ રજપૂત બન્યા, પણ મોટો ભાગ જંગલી જ રહ્યાં, અને જંગલી રહ્યાં અને શિકાર ઉપર નિલાવ કંઈ ગયે. આથી ગયા સંકાના મધ્ય ભાગ સુધી તેઓ અરણ્યનાં જાગકો જ રહ્યાં અને દહુ પણ તેમનું ગમતું ચતું દોષ તો તેઓ એના જ રહ્યા કરે. પણ આપણી આધુનિક સંસ્કૃતિ એવી ચર્ચાસ્પીય નથી. એ કોઈને સુખે જંપવા દે

તેથી નથી. મંડકા અને રેલવેથી એ અનેક જંગલો પણ બેઢાયાં. સેરકારે જંગલો કાપ્યાં અથવા સંરક્ષ્યાં, અને ભીલોને અરણ્યનો સંરક્ષો બૂલી, સપાટ પ્રદેશોની ઉપયોગિતા શીખવી પડી. મદા મહેનતે અને ધીમે ધીમે તે ખેતી શીખ્યો અને અત્યારે તેની સામે આવી પરજા પ્રશ્નો માટે તે ત્રાદિ ત્રાદિ પોકારી રહ્યો છે. તે પ્રશ્નો આપણે પેદા કર્યા છે માટે એનો નિવેદો આપણે જ કરવો જોઈએ. એ પ્રશ્નો સમજી તેનું સમાધાન કરવું એ આપણી દુરુ છે.

આ લેખમાં એક ટુંકા અભ્યાસને માટે 'પંચમહાત્મના બીલો' એ વિષય પસંદ કર્યો છે. એમના જીવનની સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે એવી દટીકા તેમની ગરીબાઈ છે. તેનાં વણાં કાઢેલાં છે. બેકુત તરીકે બીજ દહી શીખાઉ છે પણ તે વણે જ બેરકાર પણ છે. દળ અને બળદનો ઉપયોગ, શીખ્યાંને તેને દહી સૂકો થયો નથી. દહી સુધી દગવતે જમીન ઉપર માત્ર લીસોટા કરતાં તે શીખ્યો છે અને તેના દુબળા બળદ એટલું પણ કરી શકે એવા નથી. અર્ધોઆ એક ગાડાને બખ્ખે ત્રણ ત્રણ જોડ બળદ જોતરેલી જોડો. ખેતીનાં બીજને સાધનો જેવાં કે કળીયું, તરફેણનો ઉપયોગ તે દહી જાણતો નથી. ખાતરનો ઉપયોગ તેઓ દહી જાણતા નથી અને કોરનાં ધાત્રયારો ઉત્પન્ન કરવામાં તે દહી અજાણ છે તેમજ અજાનનું માદું વાણે એટલો તેનામાં ઉચાંગ પણ નથી. જંગલમાં રખડવા આડે તેને કોઈ પણ સંપત્તિ પ્રપત્ત કરવો ગમતો નથી. સૂકાઓ સુધી રાખેલી જીવનપદ્ધતિ એમ એકદમ જૂનાતી નથી. તે ઉપરાંત જમીન પણ એટલી દહી છે અને નદીઓ એટલી જોડી છે કે તનતોડ મહેનત અને ખેતીના જ્ઞાન વિના જરૂર પૂરતું ઉત્પન્ન મેળવી શકાય નહિ. મુખ્ય પાક મકાઈનો છે. ખોરાક પણ તે જ છે. બદુ જોડી જમીનમાં બે ફક્ત યાય છે અને મકાઈ ન ઉગે તો જૂખમરો સામે આવીને ઉભો રહે છે. જમીનમાં કાળ એક મદાન ફેંકીપ તરિકે દહી સંભારે છે. તેમાં દળરો મરી ગયા, દળરોને દેશ છોડવો પડ્યો અને બાકીના લગભગ મરી ખૂટ્યા. '૭૪ અને '૭૭ નાં કાંઈ વર્ષોએ જમીનમાંની રચ્ચિત તાજી રાખી છે. અત્યારે પણ જેને ખારે માસ મકાઈ અને ટુંગળા ખાવા મળે તે બીજ પોતાને સુખી માને છે.

તેમજ ખેતીવારી ઉપરાંત મદર રૂપ થઈ શકે એવો કોઈ કામધંધો તેમની પાસે નથી. આના જેટલો જોડો ઘરધંધો હિંદુસ્થાનના કોઈ બીજા લાગમાં લાગ્યે જ દશે જુદારી, મુનારી કામો તેમ કુટિ જનાવવાનું કે પત્થર ખોદવાનું સાધારણમાં સાધારણ કામ પણ તેને દહી શીખવું આજી છે. તેમને શહેરના વસવાટનો નિરરકાર છે અને રખડવાનો શોખ છે તેથી કામ બેસીને કરવાનો કોઈ પણ ધંધો તેઓ કરી શકતા નથી. દોદલમાં બી. બી. સી. આઈ.નાં કારખાનાં ઉધડ્યાં તેમાં પાંચ કરોડનું કામ પાંચ વરસ ચાલ્યું અને દર દળર મજુરોને રોજી મળી પણ તેથી બીલોને લાગ્યેજ કંઈ લાભ થયો દશે. મધ્યદિ અને મદારાત્રમાંથી મજુરો આપ્યા પણ જંગલી બીલોને આ મજુરી આકરી પડી. અધૂરામાં પૂરું તેઓ અભણ છે અને દાર્તી બદીએ ચડ્યા છે. એથી તેમનો નિભાવ પણ મુરકેમ થઈ પડ્યો છે. તેમનામાં અભજોની સંખ્યા હેરત પમાડે એવડી છે. એક દળર પુરુષોમાં લાગ્યે જ ચાર લણેલા દોષ છે, અને કેટલાક લાગોમાં તો તેર દળરે પણ એક લણેલો લાગ્યે જ મળે છે. બજુરનું સોદખ લખવા વાંચવાના મજનત્વોથી વધારે નથી. આ અતિઅજાનથી ને 'બદુ રહેલી રીતે' વાળીઆના જગકપડોનો બોગ થઈ પડે છે. પાકનું વેચાણ, જરૂરીઆતોની ખરીદ, દેવાનાં

હિસાબ, દેવાનું ભરતર એ બધું તેના પત્ની વાણીઓ જ કરે છે. રિલીફ ઍક્ટ ગમે તે કરે પણ તેથી તેની સ્થિતિ સુધરવાની નથી. સાધારણ રીતે હિસાબ હોય કે ન હોય, ભરતર જમા કર્યું હોય કે ન હોય તો પણ વાણીઓ પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે અને ક્રાઈ દરમ્યાનગિરિ કરે છે ત્યારે વળી બીજને કંઈક પૈસા વધીજને આપવા પડે છે.

બીજોની દારૂની બદી આધુનિક જ છે. અગાઉ તે મહુડાં ખાતો અથવા મહુડોનો રસ પીતો પણ મહુડોનો દારૂ તરિકે ઉપયોગ આજકાલનો જ છે. અસલ પતની સાદો અને ખુશમિનગળ છે. તે એવો સાદો છે કે આપણે જે કંઈ આપીએ તે વગર વિચારે સ્વીકારે છે અને એટલો ખુશમિનગળ છે કે મહુડી કે તાડીની મજા જવા દે તેવો નથી. એકવાર સ્વાદ લાગ્યો તે ઝપાટાભેર ફેલાયો અને અત્યારે દૂરમાં દૂર ગામડાંમાં પણ દારૂની દુકાનો છે. બીજની ગરીબાઈ અને અસાનથી વહેરો અને વાણીઓ તર થાય છે અને તેના પીધેલ સ્વભાવથી દારૂ વેચનાર પારસી તાબેમાએ થઈને ફરે છે. આ લોકોએ એક રહેવાનું ઝુંપડું, એક પહેરવાની ધોતણી અને મકાઈની ઘેંસ સિવાય તેને લાગે કંઈ રહેવા દીધું નથી. આ લોકોમાંના કેટલાકેકે તો તેથી પણ દૂર જઈને તેમનાં ઘરોને અલગાડ્યા છે. દાહોદના કેટલાક ઝાડુરો ચાંદોની સારવારથી પોતાની કમાણી કરે છે. આ રીતે અત્યારે તો દારૂ, દેવું અને દવાથી બીજનો ઉદ્ધાર થઈ રહ્યો છે !

અધૂરામાં પૂરું સરકારી અભણદાર પણ આવો જ આવે છે. ગરીબાઈને નીચે મોંઘે સ્વીકારી શે એવો સુધરેલો બીજ નથી. જૂતકાળનું જંગલનું જીવન દલ તેનામાં રમી રહ્યું છે. તે દલ જંગલનાં પશુઓ સાથે લડે છે અને જરૂર પડે શહેરના લોકોને લૂંટે છે, તે કંઈ મવાલી લૂટારૂ નથી પણ પોતાની મર્દાનગીભરી રીતે લૂંટે છે. હાથમાં તીરકામઠું લઈને તે જંગલમાં રખડે છે અને રાહદારીને લૂંટે છે. આથી તે 'સુલેહ અને કાષદાના રખેવાળો'ના હાથમાં જઈ પડે છે. તેઓ દારૂગાને જમ જેવો લાગે છે. આ લુચ્છમીની નજરમાંથી કશું પણ જટકવા પામતું નથી. અને ગુન્હેગારને શોધવા આ અભણદાર સાહેબને આવવાનું નથી જનતું ત્યારે વેડ કરાવવા માટે આવતા બીજ સાહેબોની ખેલ નથી પડતી. એક સમજણ બીજે અત્યંત નિરાશાથી કહ્યું હતું 'આ સરકાર અમને ક્યારે છોડશે ?' તે હું કદિ વિચારી શકીશ નહિ.

આ સ્થિતિમાં તેમની કોઈએ સંભાળ લીધી નથી એમ નથી. જીવનની આથી ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓએ પોતાની 'જીવદયા' ની હિલચાલ શરૂ કરી છે અને ઘણાઓને ખ્રિસ્તિ કર્યા છે. નિરાધારો માટે નિશાળો કાઢી છે, માંદાં માટે દવાખાનાં કાઢ્યાં છે, પણ મુખ્ય જનતા હજી અસ્પૃશ્ય જ રહી છે. બીજા ઘણા પ્રદેશોની પેઠે આ પ્રદેશમાં પણ મિશનરીઓ જ પહેલ કરી છે. એક ખ્રિસ્તિ તરિકે તે કામ કર્યાં વિનાં જંપતો નથી; અને કોઈ પણ ધર્મની શબ્દને બદલે કાર્યથી વૃદ્ધિના ધ્યાન તો તે જરૂર અભિમાનથી ઉભો રહી શકે.

બીજો પણ પોતાની સ્થિતિ તરફ તદ્દન ઉદાસીન રહ્યા નથી. ૧૯૧૦ માં તેમની જાતમાંથી જ તેમના ઉદ્ધાર માટે હિલચાલ શરૂ થઈ હતી. તે 'ભગવતી હિલચાલ' તરિકે ઓળખાય છે. ભગવતોએ દારૂમાંસ તબ્દ્યાં હતાં અને નાહી ધોઈને તેઓ ભગવન ગાતા. તેઓની ભાવના તપોમય હતી. તેમણે જૂના કાળનાં ગીત નૃત્ય પણ તબ્દ્યાં હતાં. ગુરુ-ગોવિંદ નામના બીલે આ હિલચાલને ખૂબ વિસ્તારી, પણ તેથી રાજસત્તા સાથે તે અથડામણમાં આવી. ખિચારા સાદા, બહાદુર પણ અણસમજી ગુરુએ ખ્રિદિશ સરકારના કેટલાએક નજીવા હુકમોનો અનાદર કર્યો અને તેનાં પ્રાચીન તીરકાંમદોથી લડવા તૈયાર થયો. ગુરુને દશ વરસની કેદ મળી અને તેથી તેમનું બળ ભાંગી ગયું. સ્વાસ્થી હિલચાલ મેદ પડી ગઈ છે. અત્યારે ગુરુ પોતાના ઘરમાં પડી રહે છે અને બીજોની આત્મશુદ્ધિની એક મહાન જગતિને દર્શાવી દઈને ખ્રિદિશ સરકાર 'બીજોનો બળવો' શાંત કર્યોનો સંતોષ માણે છે!

૧૯૨૨ માં અવિશ્રાંત કાર્યકર્તા શ્રી અમૃતલાલ દક્ષરની સરદારી નામે ભોલસેવા મંડળ સ્થપાયું. આગલાં બે કાંદા વરસોનાં દુકાળ નિવારણ માટે તેમણે કરેલા કામથી તેઓ ઘેર ઘેર જાણીતા થઈ ગયા હતા. તેમના કોમળ અંતઃકરણને આ અસહ વતનીનું દુઃખ અસહ્ય લાગ્યું. એક બીજાં રચાનિક કાર્યકર્તા અને બહારની જીજ્ઞાસુ મદદથી તેમણે લાખો બીજોના ઉદ્ધાર માટે પંચમહાલમાં સેવામંડળ ઝૂકાવ્યું. ૧૯૨૪ માં મંડળના ત્રણ આશ્રમોમાં સો છોકરાઓનો નિભાવ થતો હતો, સાત શાળાઓમાં ચારસો છોકરાં અભ્યાસ કરતાં હતાં અને બે દવાખાનાં ચાલતાં હતાં. આનું વાર્ષિક ખર્ચ વીસ હજારથી ઓછું હતું. આશ્રમમાં ત્રણ રૂપિયામાં એક છોકરાનો નિભાવ થતો હતો. અત્યારે દક્ષર આપાએ (પંચમહાલમાં એ જ નામ પ્રસિદ્ધ છે) જીવન ઉત્સાહી માણસોની એક ટોળા ભેગી કરી છે, તેમાંના ઘણાખરા ગૂંજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ છે. બહારની મદદનો પ્રવાહ ધીમે ધીમે પણ ખાત્રીલાયક આવ્યા કરે છે, અને રચાનિક મદદ પણ વધતી જાય છે. અસહ વતનીના ઉદ્ધાર માટેનું આ બીલસેવા મંડળ કદાચ સૌથી વધારે મદદરતની હિંદી સંસ્થા છે. કામ ઘણું છે પણ કરનારા નથી. આ ગરીબ અને નિરાધારોને મદદ આપવાની જવાબદારી હવે આપણે સમજી જતી જોઈએ. અપાર મુશ્કેલીઓ સામે જે માણસો લડત ચલાવી રહ્યા છે તેમને અમારાં વંદન હો! પણ આશા છે કે હવે જંગલના બીજોનું રૂદન અરણ્યે રૂદિત થશે નહિ.

ગૂંજરાત મહાવિદ્યાલય,
અમદાવાદ.

અ. નારાયણ મલકાની

જા ન ગો ચ રી.

ગ્રેટબ્રિટનની કોલસાની હડતાલ*

ગ્રેટબ્રિટનની આખાદી તેના ખનીજ ઉપર જ છે અને તેમાંય ખાસ કરીને કોલસો અને લોખંડ. વર્તમાન યાંત્રિકયુગમાં કોલસો અગત્યનો ભાગ ભજવતો હોવાથી અને ગ્રેટબ્રિટનની આખાદી તેના ઉપર જ હોવાથી, જ્યારે જ્યારે ગ્રેટબ્રિટનમાં કોલસાની ખાણોની ખાખતમાં ઝગડો ઊભો થયો છે, ત્યારે ત્યારે નિરૂપાયે સરકારની અનેક મુશ્કેલી દ્વારા તેની તપાસ કરાવવા બાદશાહી કમીશને નીમવાની ફરજ પડી છે. તેજ ફરજે ગ્રેટબ્રિટનમાં હાલમાં પ્રચલિત ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનનું મૂળ પણ આપણે જોવું પડશે.

ફક્ત ૫૦ વર્ષ પૂર્વે ૧૮૭૧ ની સાલમાં 'ખાણોમાંથી કોલસો ઘટે છે કે નહિ' તે ઉપર વિચાર કરવા આરગ્યલ કમીશન (Argyll Commission) નીમવામાં આવેલું. આમ ફક્ત પચાસ જ વર્ષ પૂર્વે બનાવેલી કોલસો ધરી જવાની બીક આજે બીજા સ્વરૂપમાં ખતાવવામાં આવે છે. ગ્રેટબ્રિટનમાં આજે બેકારી માટે જુમ નથી. આજ તો નીકાશના વેપારમાં ગ્રેટબ્રિટન પોતાનું મૂલ્ય જાળવી રાકે તથા પ્રથમ શ્રેણીમાં મુકાતી ફુનીઆની પ્રગ્નઓમાં તેની ગણતરી થાય તે માટે કોલસાના ઉત્પાદનમાં દરકસર માટે ઊભી થતી મુશ્કેલી સામે પોકાર છે. બેર લગભગ અસાધારણ અર્થને પહોંચી વળવા કોલસાની નીકાશ ઉપર નંખાયેલી જલ્દત જ સાબીત કરે છે કે છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં વીજળીનો શક્તિના સાધન તરીકે ખૂબ ઉપયોગ થવાથી ગ્રેટબ્રિટનના કોલસાની માગણી ઘણીજ ધરી ગઈ, છતાં પણ કોલસો ભવિષ્યમાં ખૂટી જવાનો ભય તો રહ્યો જ. બીજું કંઈ નહિ તો પણ ફક્ત નૌકાખાજ જોટલા કોલસાનો સંગ્રહ ગ્રેટબ્રિટન પાસે હોવો જ નેઈ એ એવું ૧૯૦૫ માં નીમોપક્ષ બાદશાહી કમીશને સૂચવ્યું. આજે નૌકાખાજ કોલસાનો ઉપયોગ નહિ કરતાં ખનીજતેજનો ઉપયોગ કરતું હોવા છતાં નગર સમગ્ર રહેલી આ ખીનાએ ભવિષ્યમાં ઉત્પત્તિ થનારી આદતનું સૂચન કર્યું.

શક્તિનાં સેવકા સાધન તરીકે વીજળી અને ખનીજતેજનો ઉપયોગ કોલસા કરતાં પ્રમાણમાં ઘણો જ થાય છે તે દ્રષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો જલ્દત કે મહેલા કરતાં આ વખતની કામદારો અને માલિકો વચ્ચેની લડત નિરર્થક છે. સુરોપના ખીજ દેશોમાં મજુરીના દર ઓછા કરીને અને કામ કરવાના દલાક વધારીને કેરેલા ઉત્પાદનના અર્થના ઘટાડાથી કે એવાં બીજાં કારણેથી ગ્રેટબ્રિટનના કોલસાની માગણી ઓછી થઈ છે એમ માનવાને કારણ નથી. જરૂર આવાં કારણોએ તેમાં ભાગ તો ભજવ્યો જ દશે પણ તેનું પ્રમાણ દશમા ભાગ જોટલું પણ નહિ હોય. તેનું મુખ્ય કારણ તો આપણે જોવું તેમ વિનાશની મદદથી અને તેટલી ઝડપથી કામે લેવાનાં શક્તિનાં સાધનો વીજળીક બળ અને ખનીજતેજ છે. બ્રિટીશ નૌકાખાજે ૧૯૧૦ ની સાલથી કોલસાનો ઉપયોગ બંધ કર્યો છે.

* 'People' ત. ૨૩-૫-૧૯૨૬ના અંકમાં છપાયેલા Professor K. T. Shah ના "What's wrong with Britain's Coal" નામના લેખને સાર.

૧૯૧૪ ની સાલમાં મહાસાગરોમાં ફરતી આખી દુનીઆની સ્ટીમરોના બે ટકા સ્ટીમરો જ ખનીજતેલનો ઉપયોગ કરતી જ્યારે હાલમાં તે સ્ટીમરોનો લગભગ ત્રીજો ભાગ ખનીજ તેલનો ઉપયોગ કરે છે. નોર્વે અને સ્વીડન જેમ નીઆગારા અને ફાઅર્ડઝ (Fjords) નો ઉપયોગ કર્યો છે, તેમ હોન અને ગેરોને (Garonne) નો ઉપયોગ કરીને ફ્રાન્સે લગભગ બધાં નવાં સાહસ વીજળાકબળ ઉપર ખેડ્યાં છે. આયર્લેન્ડ પણ શેનનનો ઉપયોગ કરવાનો વિચાર કરી રહ્યું છે. આમ કોલસા (King Coal) નું રાજ્ય ચારે બાજુથી અંત તરફ આવતું જાય છે અર્થાત્ કોલસાનો ઉદ્યોગ તેનું અસ્તિત્વ બંધ કરવા તરફ પ્રગતિ કરી રહ્યો છે. બીજા પણ ઘણા દાખલાઓ ટાંટી શકાય તેમ છે. ગયે જ વર્ષે, જર્મની, બેલ્જિઅમ, રશિયા, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા વગેરેમાં એટલા મોટા પ્રમાણમાં કોલસો ફાળવ પડી રહેલો કે તેને બીધે કોલસાના આંતર-રાષ્ટ્રીય વેપારમાં પણ મંદી આવી. ખૂનીજતેલ અને વીજળાકબળ જે ઝડપથી કોલસાની જગ્યા લે છે તે તરફ જ આંખઆડકાત કરવામાં આવશે તો બીજા બધા ઉપાયો, પછી તે ગમે તેવા સ્વરૂપમાં હશે તો પણ, નિરર્થક નીવડવાના, જ્યારે તે ઉદ્યોગને ખાસ મદદ આપવાનું પગલું જ નિરર્થક નીવડ્યું છે ત્યારે બીજાની તો શું દશા ?

આ તકેશીફનો પ્રશ્ન એકલા ગ્રેટબ્રિટનનો નહિ પણ સારી દુનીઆનો છે. હાલની શરૂઆતથી જ કોલસાના ઉદ્યોગનો પાયો મૃત્તિમ ચણતર પર આવી ગયેલો હોવાથી ૧૯૧૬ ની સાલમાં તેના ઉપર અંકુશ મુકવામાં આવ્યો. તે પણ નિરર્થક નીવડવાથી હાલની અંતે તે ઉદ્યોગને સખત ફટકો લાગ્યો અને છેવટે જસ્ટીસ સેન્કી (Justice Sankey) ના પ્રમુખપણા નીચે બાદશાહી કમીશન નીમવાની સરકારને ફરજ પડી. તે કમીશને સૂચવેલા અને તે વખતની સરકારે સ્વીકારેલી મજૂરીમાં ઘટાડો કરી સાત કલાક કામ લેવાની સૂચના જ આજની આ પરિસ્થિતિનું મૂળ છે એમ કહી શકાય. બધી ખાણો રાષ્ટ્રીય (Nationalise) કરી નાખી બેઈએ એવો મત કમીશનના પ્રમુખ સાહેબ તથા કામદાર વર્ગના પ્રતિનિધિઓ ધરાવતા હતા, જ્યારે તેમ નહિ કરતાં નફો ફરવાને અશક્ત બનેલી દંપતીઓને એક બીજા સાથે બેઠી દઈ તેથી થતો વ્યય દૂર કરવો એવી ખાણોના માલિકોના પ્રતિનિધિઓની સૂચના હતી. સરકાર આ બીજા વિચારની હતી, પણ સામે કમીશનના પ્રમુખસાહેબ હોવાથી તેઓ પણ તેમના મતને ઠેઠ સુધી વળગી રહ્યા. પરિણામે કામદાર વર્ગ આ વખતના જેવી સામાન્ય નહિ પણ સાધારણ હડતાલ પાંચ મહિના સુધી ચાલુ રાખી. આ હડતાલનો અંત, નક્કી કરેલી ઓળામાં ઓછી મજૂરી અને તે ઉપરાંત નફો વહેંચવાની વ્યવસ્થા થઈ ત્યારે આવ્યો. આ યોજનાનો અસ્વીકાર ખાણોના માલિકો તરફથી ૧૯૨૫ ના જુનની ૩૦ મી તારીખથી થયો, અને તેઓએ જાહેર નોટીસથી જણાવ્યું કે ૧૯૨૧ ની યોજના તેમને નાપસંદ છે, અને તેના બદલામાં જે ઉત્પાદન થાય તેમાંથી મજૂરી વગર બીજું ઉત્પાદનનું ખર્ચ બાદ કરીએ અને જે દંધ વધે તેમાંથી ૮૭ ટકાનો ઉપયોગ મજૂરીની મજૂરી માટે થાય અને ૧૩ ટકા માલિક પોતે રાખે એ યોજના પ્રમાણે કામદાર વર્ગ કામ કરવા તૈયાર હોય તો તેઓ ખુશા છે. કામદાર પક્ષે તેના પર વિચાર કરી સમાધાની પર આવવા પણ ના પાડી. દરમિયાન કોલસાના ભવિષ્ય ઉપર સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવા, અને કોઈ પણ

જાતની મદદ સિવાય તે નથી શકે તેવી સ્થિતિ પર તેને મુકવા માટે સૂચનાઓ કરવા સર હરબર્ટ સેમ્યુઅલ (Sir Herbert Samuel) ના પ્રયત્નપણા નીચે કમીશન નીમવામાં આવ્યું.

આ કમીશનનો ગયા માર્ચ માસમાં રિપોર્ટ બહાર પડતાંની સાથે જ આંગળી દડતાવના યજ્ઞ સંભળાયા. ૩૦ મી એપ્રિલ ૧૯૨૬થી સરકારે આ ઉદ્યોગને અંપાતી ખાસ મદદ (Subsidy) એકદમ બંધ કરી એમ આ કમીશને સર્વોત્તમ સૂચના કરી. બીજા ઉદ્યોગને નહિ અને આજ ઉદ્યોગને ખાસ મદદ આપવી એ મુદ્દાની દૃષ્ટિએ કમીશનની આ ભલામણ સ્વીકાર્ય છે. જો આ કરવું હતું તો સાથે સાથે બીજા પણ યોજના સરકારે અમલમાં મુકવાની જરૂર હતી. ખાણના માલિકો સાથે ખાણની બરાબર કિંમત આંકી તેઓની સાથે તે બાજતની પતાવટ કરીને અને ત્યાં કોલસો લેવું શોધાયો નથી, તથા જ્યાં ખાણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવી નથી ત્યાં તે બધી ખાણો રાજ્યની માલિકીનો હુકમ કાઢીને સરકારે લઈ લેવી જોઈએ. કમીશન મદદ બંધ કરવાનું સૂચન કરે છે છતાં પણ બધી ખાણો રાષ્ટ્રીય કરવાની કામદાર પક્ષની માગણીનો તે અસ્વીકાર કરે છે. ઉપરાંત નાની નાની ખાણોને બેગી કરી દેવાની ઈષ્ટિ અને શક્ય યોજનાનો અમલ થવો જોઈએ તે પણ કમીશનને બાજબી લાગતું નથી. વળી લંબેશના કામ કરવાના વખતમાં પણ તેઓ વધારેપારો સૂચવતા નથી. ખાણના માલિકીની યોજના પ્રમાણે બેગી મજૂરી આપવાની પદ્ધતિ આ કમીશન સ્વીકારે છે. કંઈ પણ પરિણામ આવવાનો સંભવ નથી એથી આથી રીતે નફો વહેંચવાની પદ્ધતિ ઉપર કમીશન ખૂબ ભાર મૂકે છે. ધીમે ધીમે ખાણોની માલિકીપણાના દક્ષ મજૂરોમાં આવતા જાય તે માટે ખાણોમાં કામ કરતા મજૂરોને શેર મળતા જાય તેથી નફો વહેંચવાની પદ્ધતિને કાયદા દ્વારા ફરજિયાત કરવાની કમીશન સૂચના કરે છે. બીજા દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો રાજ્ય પોતાની ફરજ કોઈ પણ રસ્તે બજાવી શકે. શોધ કરવા માટે નાણાંની મદદ કરે, અથવા કંઈ વિદ્ય આપે તો દૂર કરી આપે, તે ઉપર દેખરેખ માટે તથા નફાની વહેંચણીમાં મદદ કરવા કમીશીઓ નીચે કે એવો બીજો ગમે તે રસ્તો લઈ રાજ્ય પોતાની ફરજ બજાવે. હુકમમાં આ સર્વનું લવિય માલિકો અને મજૂરો વચ્ચેના અભિપ્રાયોનું પ્રમાણ કેટલું રહે છે તે ઉપર અને બીજે પક્ષના નેતાઓના વિચારો ઉપર મુખ્યત્વે આધાર રાખે છે.

ઉપર મુજબનો કમીશનનો રિપોર્ટ ખાણના માલિકો અને મજૂર બન્નેને અસંતોષકારક છે. આ કારણથી બન્ને પક્ષોનો તેની સામે વિરોધ છે. પરિણામે હડતાલ તો પડી જ. એક જગાએથી બીજા જગાએ માલ લઈ જવાનું કામ કરતા માણસો (transport workers) અને બીજાઓ પણ હડતાલમાં જોડાયા. જ્યારે બીજા ખાણથી યુરોપના બીજા દેશોના મજૂર પૂરે અને તેટલી મદદ આપી હડતાલ ખતેલી પોતાની સદાનુભૂતિ દર્શાવી. આમ આ હડતે નિર્દોષ અને સરોષ બન્ને પક્ષ ઉપર અસર કરી. હડતાલને ફતેહમંદ બનાવવા માટે કરવામાં આવેલી હીલચાલ ખાણ પર રાખીએ તો જણાય કે આ હડતાલ આર્થિક કારણોમાંથી જન્મ પામી છે. પચાસથી સાઠ લાખ મજૂરોએ હડતાલના કામમાં પોતાની સંમતિ દર્શાવી છે તે જ બતાવી આપે છે કે કામદાર પક્ષની માગણીઓ ન્યાયસર હતી. જ્યાં મુદ્દો હુકમો થયાં નથી ત્યાં મુદ્દો આ હીલચાલને બજાવોર હીલચાલ તરીકે ગણવી

તે ઉચિત નથી. વળા વખતથી નદિ સ્વીકારાયતી એથી આવી વસ્તુઓ ઉપર તેનું કાયદેસર અસ્તિત્વ સાબીત કરવા અને કાયદા ઉપર ખોટાં સુચણાં સુચવા કરેલી સર જોન સાઈમન (Sir John Simon) ની નીમણુંક પણ નિરર્થક છે.

ખીન ઉદ્યોગોની દૃષ્ટિએ આ ઉદ્યોગોને ખાસ મદદ આપવી એ હિક નહિ, છતાં પણ પહેલેથી અપાતી મદદ એકે ઝપાટે ખીનશરતે દૂર કરવાની કમીશનની સૂચના યોગ્ય ન જ ગણાય. આ પાછળ ગયે વર્ષે થયેલા બે કરોડ પાઉન્ડનું ખર્ચ જેમ પાર્લામેન્ટે મંજૂર રાખ્યું હતું તેમ આ વર્ષે ખીનનું તેટલું જ ખર્ચ કરીને સરકાર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ તથા વેપારમાં તથા સામાન્ય સલાહસાંતિમાં આવેલી તકલીફને દંભેશને માટે દૂર કરી શકત. આ ન કર્યાં છતાં પણ જો સરકાર હજારો તોડવામાં છૂત મેળવશે તો તેનું શું પરિણામ આવશે ? સરકારી અમલદારો અને ખાણોના માલિકો સામે પોતાનું વેર લેવાનો લાગ ક્યારે આવે તેની જ રાહ આ અસંતુષ્ટ મજૂરો જોઈ રહેવાના. હવર (Hoover) ના અથાગ પરિશ્રમને પરિણામે અમેરિકાના વર્તમાન ઉદ્યોગમાં આવેલા પચાસ ટકા જેટલી કરકસર દ્વારા થતા ખર્ચાના બચાવના પ્રયત્ન દાખલા મુજબ આ ઉદ્યોગમાં તેવા સુધારાવધારા કરવાનો સંભવ પણ નહિ રહેવાનો; અર્થાત્ કોલસા સુધારવાના ફરેક ઉપાયમાં કામદાર પક્ષ તરફથી વિદ્વો આપ્યા જ કરવાનાં.

આ ઉદ્યોગોનાં સમૂળગો નાશ થવાનો અને તેની જગા ખીન ઉદ્યોગો લેવાના એ સંભવ નજીકમાં જ છે, એવું હજી પણ શ્રેષ્ઠચિંતનના મુત્સદીઓ જોઈ શકતા નથી. કેમિન્ટના સલાસદોને પણ તેમની ઉપર આવી રીતે ઝૂમની તરવારનું ભાન નથી. ઉપરાંત ફુનીઆના ખીન દેશો તેમના ઉદ્યોગોનાં જરૂરી સાધનો માટે શ્રેષ્ઠચિંતન ઉપર જ આધાર રાખીને ખેસી રહેવાના એમ માનવાને પણ કારણ નથી. ફુનીઆના પછાત દેશો કે જ્યાં શ્રેષ્ઠચિંતનના મુદીવાળાઓ મહેલાઈથી ધુસી શક્યા છે તેઓ પણ તેમના ઉદ્યોગો મોટા પ્રમાણમાં ખર્ચ કરીને ખીલવવાની પ્રયત્ન ધિજી રાખે છે. જ્યારે આ ધિજીઓ પાર પડશે વાને પછાત દેશો તેમના ઉદ્યોગો ખીલવશે ત્યારે તેઓ શ્રેષ્ઠચિંતનને ખાલુ પર મુકીને જ કામ લેશે અને 'ફુનીઆનું કારખાનું' અને 'દરીઆની રાણી' તરીકેની શ્રેષ્ઠચિંતનની સ્થિતિ સત્તર દૂર થશે જરૂર આવે દિવસ આવવાને હજી ઘણી વાર છે, છતાં કામદાર અને માલિકો વચ્ચેના ઝગડા દૂર થાય તેવા ઉપાયો લેવા તરફ આજે પણ ધિરીશ મુત્સદીઓનું વલણ નથી એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

મૈયાજી,

હિન્દની લૂંટ*

હિન્દુસ્તાન ઉપર અંગ્રેજોએ પૂર્ણ સત્તા પ્રાપ્ત કરી ત્યારે તેઓનું દૃષ્ટિબિંદુ સર્વથા તરફ હતું. અને તેથી જ ધિરીશ રાજ્યતંત્રમાં રાજ્યકરોઆર અને લૂંટ એ બે શબ્દો એક ખીન માટે વાપરી શકાય તેવા બન્યા છે.

1. Workshope of tho World

2. Queen of the Sea.

* જ્યાં મે માસના "Modern Review" માં આવેલા 'Exploitation of India' by Major D. B. Russell ના લેખનો સાર રૂપ અનુવાદ.

કેટલાક અંગ્રેજ લૂંટારૂઓ દિન્દને લૂંટીને પૈસાદાર બન્યા. ઉપરાંત આ લૂંટાયતા માત્રે તે પ્રગ્નને તેમના ઉઘોગ ખીલવવામાં અને કારખાનાં આંધવામાં મદદ કરી. પરંતુ ૧૮૫૭ના બળવા પછી આ લૂંટની પદ્ધતિ બદલવામાં આવી. દેશી રાજ્યોનો મુલકે જિરીશ સરકારમાં નહિ હોવાથી તેઓનો અખૂટ લંડર લૂંટવાનું કામ અંગ્રેજોને અશક્ય થઈ પડ્યું. તેથી દિન્દુસ્તાનની પ્રગ્નના ભોગે ઈંગ્લાંડની પ્રગ્નને પૈસાદાર બનાવવાના માર્ગો બદલાયા.

આ બદલાયતા માર્ગો આ પ્રકારના હતા:—

- (૧) રેલવે નાખવામાં આવી,
- (૨) ૩ ઉગાડવાના અખતરા કરવામાં આવ્યા,
- (૩) જિરીશ મૂડીવાળા કંપનીઓ દિન્દમાં ઉભી કરવામાં આવી,
- (૪) દિન્દુસ્તાનમાં મોટા પ્રમાણમાં અંગ્રેજોને રોકવામાં આવ્યા.
- (૫) દિન્દને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી નહિ.

દિન્દ ધણો જ ગરીબ દેશ છે જ્યાં પણ ઉપર બનાવેલા માર્ગો દ્વારા કામ લેવા સરકારે અંગ્રેજ મૂડીની જરૂર બનાવી. લૉર્ડ મેન્સફિલ્ડે એક વખત કહેલું કે “દિન્દુસ્તાનને તો નીચોપી નાખવો જોઈએ.” તેમ કરવામાં આ અંગ્રેજ મૂડીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો.

રેલવે

રોકેટી મૂડી માટે ખાત્રી આપી સરકારે રેલવે નાખવામાં અંગ્રેજ મૂડીનો ઉપયોગ કર્યો. આ ખાત્રી જો દિન્દની પ્રગ્નને આપવામાં આવી હોત તો તે પણ જરૂર જોઈતા પ્રમાણમાં મૂડી રોકત. આમ ઈંગ્લાંડને પૈસાદાર બનાવવાના કારણે દિન્દુસ્તાનની પ્રગ્નને ધણો જ અન્યાય કરવામાં આવ્યો. તે વખતે તો સર આર્થન કોટન જેવા પ્રખ્યાત એન્જનીયરે સાબિત કરી આપેલું કે “દિન્દને તો મોંઘી રેલવેની જરૂર નથી પણ પાણી સાંકે અને વડાણ ફરી શકે તેવી નહેરોની જરૂર છે.” ઉપરાંત ૧૮૯૦ ના ઓગસ્ટની ૧૪ મી. તારીખે મી. સ્વીફ્ટ મેકનીઝ આમની સભામાં બોલેલા કે “એવો અડસટો કાલવામાં આવ્યો છે કે દિન્દુસ્તાનમાં રેલવે નાખવાનું સાદરા ખેડવામાં આવ્યું તેમાં જેટલું ખર્ચ થયું તે પછી દર શીર્સંગે આઃ પેન્સ એ પ્રમાણમાં પૈસા ઇંગ્લાંડને મળ્યા.”

રેલવે નાખવાનો સરકારનો બીજો મુદ્દો ઈંગ્લાંડમાં સોંધુ અનાજ મળી શકે તે હતો. રેલવે મારફત દિન્દમાંથી ઘઉં નીકાર કરવાનું તેઓને અનુદાન પડે તેમ હતું. ઉપરાંત રેલવેથી જિરીશ કારખાનાવાળાઓ દિન્દમાં ધુસ્યા અને તેના ઉઘોગોનું સત્યાનાથ વાળી નાખ્યું.

આમ દિન્દમાં રેલવેનું આંધકામ ઈંગ્લાંડને અનેક રીતે લાભદાયી નીવડ્યું, ન્યારે દિન્દને બારે નુકશાન થયું. રેલવેએ દિન્દી પ્રગ્નને દેવા નીચે કચરી નાખી અને ઉઘોગોનો નાશ કર્યો જેટલું જ નહિ પણ માખનની તંદુરસ્તીમાં પણ તેજો અગાડ કર્યો. અત્યાચારનાં તદ્દન વેરાન થઈ પડેલાં ગામમાં પણ રેલવેને આભારી છે.

હરકર લાવવા લઇ જવાનું કહે એ પણ એક દષ્ટિ રેલવે નાખવામાં હતી. આમ આશયક અને સુખાકારી કાંઈ પણ દષ્ટિએ રેલવે નાખવાથી હિન્દને ફાયદો થયો નથી.

૩ ઉગાડવાના અખતરો

ઈંગ્લાંડને પૈસાહાર બનાવવામાં દરેક ઉદ્યોગ કરતાં રૂના ઉદ્યોગે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. પ્રથમ ૩ મેળવવા માટે ઈંગ્લાંડને અમેરીકા ઉપર આધાર રાખવો પડેલો. મારામાં સાફ ૩ ઉત્પન્ન કરનારા બિદાર, સિંધ, અને પંજાબ જેવા દિન્દના પ્રાંતો તે વખતે દેશી રાજ્યોના હાથમાં હોવાથી અનાદી કાળથી સમર્થ ૩-ઉત્પાદક દેશ તરીકે ગણાતા હિન્દમાં અંગ્રેજોએ એકદમ ફાવી શક્યા નહિ. આ પ્રાંતો ખિરીશ લકુમત નીચે કેવી રીતે આવ્યા તે “હિન્દુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તી સત્તાનો ઉદય”^૧ એ પુસ્તકના પાંચમા ભાગમાં સારી રીતે બતાવવામાં આવ્યું છે.

૧૮૫૮ ની સાલમાં આઇ. ઇ. કેલિન્સ નામના સદ્ગૃહસ્થ નીચે મુજબના સારવાળું એક ચોપાનીકું માનવેસ્ટરમાંથી બહાર પાડ્યું હતું.

“અમેરીકાનાં સંસ્થાનેને ૩ ઉત્પન્ન કરવામાં ફુનીઆના બખ્તરમાં હંફાવી કાઢે તેવાં સિંધ અને પંજાબ એ રત્નો હિન્દમાં છે. તેઓએ અંગ્રેજ પ્રજાને બતાવી આપ્યું છે કે રૂની બાખતમાં તેં કાઈનાથી પણ ઉતરે તેમ નથી.”

ઈંગ્લાંડને પૈસાહાર બનાવવામાં ઘણી જ મદદ કરનાર લૉર્ડ રોઇનલ્ડી કે જે તે વખતે બોર્ડ ઓફ કોન્ટ્રોલના પ્રમુખ હતા અને પાછળથી હિન્દી વઝીર બન્યા હતા તેમને આ ચોપાનીકું અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું. પછી સિંધ અને પંજાબ મેળવવામાં અંગ્રેજ સફળ થાય તે માટે શંકાને સ્થાન રહ્યું જ નહિ. આ ચોપાનીઆના લેખકે પોતાનું લખાણ પુરું કરતાં નીચેના શબ્દો વાપર્યા હતા:—

“પૂર્વના આપણા દેશોને લેન્કેશાયરની જરૂરીઆતો પુરી પાડતા બનાવવા તે આપણા હાથમાં છે, અને જો આપણે તેમ નહિ કરીએ તો આપણે મુખાઈ કરીએ છીએ એમ ગણાય, અને સાથે સાથે મોટા યુન્દાને પાત આપણે બનીએ છીએ. કારણ કે આ વિષયમાં નિષ્પાત એવા મી. ર્નો કહે છે કે ‘હું સંપૂર્ણ રીતે માનું છું કે અમેરીકાનાં સંસ્થાનેને નોટલું જ ૩ હિન્દુસ્તાન ઉત્પન્ન કરી શકે તેમ છે. અને તે વળી તેઓના કરતાં અડધાથી પણ ઓછા ખર્ચે. આ સંજોગો ઉપરથી હું જોઈ શકું છું કે હિન્દનું ૩ અમેરીકાના રૂને અંગ્રેજ બખ્તરોમાંથી એકે કપાટે દૂર કરશે. ઉપરાંત આપણે જ અમેરીકાને ૩ આપતા થઈએ એવો વખત આવે તેવા કાંઈ બનતો સંભવ નથી.’ આ રમત આપણા હાથમાં છે, પણ આપણે રમવા તૈયાર હોઈએ તો જ. આપણે જરૂર તેમાં વખત સુમારવો ન. જોઈએ.”

દરેક દશ પાઉન્ડનો એક શેર એવા લાખ શેરવાળી ‘ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કોટન કંપની લીમીટેડ’ એ નામની કંપનીએ દશ લાખ પાઉન્ડની મૂડી એગી કરીને પોરપેક્ટસ પણ કાર્યું હતું. ઇંગ્લાંડને ૩ પુરું પાડવા માટે પાર્લામેન્ટના અભિસદ મી. જોન સીધામના પ્રમુખપણા નીચે એક મંડળ સ્થાપવામાં આવેલું. આ મંદારાયને ૧૮૫૬ ના જાન્યુઆરી મારામાં મી. જી. બી. સ્મીથે એક પત્ર લખી જણાવેલું કે “આપણે અમેરીકાથી ૩

લાવીએ છીએ તેનું કારણ એટલું જ કે બીજા કેઈ પણ જગા કરતાં ત્યાંથી આપણને સોંધા લાભ મળે છે. યંત્રો એવી ચીજ છે કે જેનો ઉપયોગ અપાટામાં કરી શકાય, ન્યારે કાચો માલ ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રગતિ ધણી જ ધીમી થાય છે. તેથી તે ઉત્પન્ન કરવાના દરેક અખતરા અજમાવવાની જરૂર છે. આપણે મુખ્ય હેતુ અમેરીકા જેવું જાગર તેવી સારી જાતનું રૂ મેળવવા બીજા દેશોમાં પ્રયત્ન કરવાનો છે. આ થઈ શકે તેમ છે? અમેરીકા સાથે હરિકાઈ કરી શકે તેવું રૂ ફક્ત વીસ જ વર્ષમાં આપણને પુરૂં પાડી શકે એવા હિન્દુસ્તાન સિવાયનો બીજો કયો દેશ છે? તેથી બીજા બધા દેશો કરતાં તમારા મંડળે હિન્દુસ્તાનમાં કામ લેવાની જરૂર છે.”

આમ અંગ્રેજોને હિન્દ કેટલું ઉપયોગી બન્યું તે હવે સમજવવાનું હોય જ નહિ. રૂ મેળવવા હિન્દનો ઉપયોગ કર્યો તે ઉપરાંત લેન્ડેશાપ્પરમાં તૈયાર થયેલા માલ માટે બજારો હિન્દમાં જ તૈયાર કરવામાં આવ્યાં. હિન્દને કાપડ માટે કાચો માલ આપવામાં જે જુજ રકમ મળી તે ન્યારે ઇંગ્લાંડે પોતાનો માલ હિન્દમાં જગરાઈથી ધુસાડ્યો ત્યારે તે રકમ વ્યાજ, અરે! અકલ્પ્ય વ્યાજ સાથે પાછી લીધી.

બ્રિટીશ મૂડીવાળાઓને ખાસ લાભ

બ્રિટીશ પ્રજાથી વસાયેલા હિન્દ કહેવાય તે માટે તે લોકોને જ ખાસ લાભ આપવાની જરૂર પડી. આ કામ કેવી રીતે પાર પાડવામાં આવ્યું તે સમજવવાની જરૂર જરૂર નથી. કારણકે ‘હિન્દમાં યુરોપીય વસાહતો’ (Colonisation of India by Europeans.) એ નામના પુસ્તકમાં તે સારી રીતે સમજાવેલું છે. તે માટે ઉકાળામાં જવાની અગત્ય જરૂર નથી.

આ ખાસ લાભોથી હિન્દની પ્રજાને ‘કાઠી કાપનાર અને પાણી કાઢનાર’ જેટલે નીચે દરજ્જે ઉતારી પાડવાનો અંગ્રેજોએ વિચાર કર્યો, કારણ કે આ માણસોને તેઓએ શુભામ જનાવવા હતા. આમ શુભામ જનારી અંગ્રેજો તેમની પાસેથી ધણી જ મજૂરી લઈ મોટા સાંખ્યાલગમાં નફો કરવાની ઈચ્છા રાખતા હતા. ગણીના વાવેતર માટે તેઓએ ધણા માણસો વડાણ ફરી શનિરાધાર અને કમનસીબ ખેડુતો ઉપર અંગ્રેજોએ પોતાની શોફાઈ દાખવી જેટલી મી. સ્ટીફ્ટ મેકનીસ જેવી બનાવી. સરકારની બાજુમાં આ બીના આવી હતી. ગણીના ઉધો-છ કે હિન્દુસ્તાનમાં રેત્રવે નાખિજી બાજુમાં બાજુ. અને તે ‘ગણા સમિતિ’ (Indigo પેટ્ટી દર શીર્ષકે આ પેન્સ એ પ્રમાણમાં પૈમા ધાના કેટલાય દાખલા ટાંકી શકાય એવા રેત્રવે નાખવાનો સરકારનો બીજો મુદ્દો ઇંગ્લાંડના મજૂરો તરફની નીતિને રેત્રવે મારફત હિન્દમાંથી ઘડ નીકાશ કરવાનું તેઓને અનુકૂળ પ વેચી બ્રિટીશ કારખાનાવાળાઓ હિન્દમાં ધુસ્યા અને તેના ઉધોગોનું

હિન્દમાં મોટા પ્રમાણમાં રોકેલા અંગ્રેજો

૧૮૫૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા સર એડવર્ડ મુક્ષીવનના 'હિન્દુસ્તાનના પત્રો' (Letters on India)માં લેખક લખે છે કે "હિન્દુસ્તાન દુનીઆના બીજા બધા દેશો કરતાં કેળવણી માણસોને વધુમાં વધુ બદલો આપે છે. કેળવણી માણસો બેકાર રહે છે તે રાજ્યને ઘણું ભાર રૂપ થઈ પડે છે. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને કંઈ નહિ તો ફક્ત આપણી જરૂરીઆત પુરતો ભાગ હિન્દમાં મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ. જ્યારે આખું યુરોપ લથડ્યું હતું ત્યારે ઇંગ્લાંડમાં રહેલી અપૂર્વ શાન્તિ, હિન્દુસ્તાને ઇંગ્લાંડના શિક્ષિત વર્ગને થોડો માર્ગ કરી આપ્યો હતો. તેને આભારી હતી એમ ન કહી સત્યથી વેગળા રહેવાની જરા પણ જરૂર નથી."

જેવી રીતે પશ્ચિમનાં સંસ્થાનો અમેરીકાના વાવટા નીચે સહીસલામત બન્યાં છે, તેવી જ રીતે, છેલ્લાં પચાસ સાઠ વર્ષથી અંગ્રેજોની શુદ્ધિ અને વિચારશક્તિ મુજબ હિન્દ કામ કરી રહ્યું છે. "આપણા કેળવણી માણસોને મળતા બદલાની કિંમત આંકીએ તો, જાણ્યું કે તે બીજા કોઈ પણ દેશના કરતાં બમણી તો છે જ." આ વાંત તદ્દન સત્ય છે એમ અમેરીકાના પ્રોફેસર સર એડવર્ડ એસ્થર્થ રોએ પણ એક માસિકમાં લખતાં જણાવ્યું છે.

આથી જેમ અને તેમ વધુ અને વધુ માણસો હિન્દમાં રોકવાની રાજનીતિ હિન્દી પ્રજાના ભોગે હિન્દને અનેક રીતે લૂટવામાં પ્રથમ ભાગ લઈએ છે. અને આવી રીતે વધુ અને વધુ ગરીબ બનાવવા હિન્દુસ્તાન ઉપર સંપૂર્ણ સત્તા જમાવવાની ઇચ્છા હતી.

હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્રતા આપવાની ના

રોકાઈલેંડના વતની અને દેશી રાજ્યમાં સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરતા એક રાજદ્વારી અમલદારે આ લેખના લેખક (ડી. બી. ખસુ) ને કહેલું કે—

"અમે તમને કેળવણી આપી અને તમારી આંખો ઊંધાડી ત્યારે જ તમે હજી મેળવવા આજે તલપાપડ થઈ રહ્યા છો. પણ અમારો અને તમારો સ્વાર્થ એક બીજા સાથે અથડાય છે. તમારી બધી માગણીઓના અંગે સ્વીકાર કરી શકાઈ જ નહિ."

પ્રથમ જ્યારે અંગ્રેજો હિન્દમાં આવ્યા ત્યારે ફક્ત સાધારણ વેપારી તરીકે જ આવેલા અને દેશી રાજાઓએ તેઓને દરેક રીતે હિતજન આપેલું. જ્યારે તેઓ સંપૂર્ણ મજા, જમાવી શક્યા ત્યારે પણ તેમણે તેમની અસલની વેપારી પદ્ધતિ છોડી નહિ. તે પાંચ દુકાનદાર પ્રજા હતી જ્યારે હિન્દની પ્રજાનું પણ તેમજ હતું. વેપારમાં આ બન્ને સંપીને માથે તે અસંભવિત હતું, અને તેથી જ રાજકીય અન્યાય દ્વારા હિન્દુસ્તાનના વેપાર અને ઉદ્યોગનું સત્યાનાશ વાળી નાંખવામાં આવ્યું.

હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજો સાથે હિન્દીઓ વેપારની બાબતમાં કાંઈ જવાનો સંભવ હોવાથી જ બહુજોરે હિન્દને સ્વતંત્રતા આપવા ના પાડેલી.

આવી રીતે ઉપર બતાવેલા માર્ગો દ્વારા તેમણે એટલે સુધી હિન્દને લૂંટ્યા કર્યું કે પરિણામે તેમણે તેમની પૂર્ણ સત્તા આજે હિન્દ પર જમાવી છે.

મૈયાજી

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર .

પ્રાકૃત વ્યાકરણ—ગૂઢરાત પુરાતત્ત્વમંદિરનો પંદરમો ગ્રંથાંક. પ્રકાશક: ગૂ. વિદ્યાપીઠ. લેખક: વ્યાકરણ ન્યાયતીર્થ અને પં. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી. કિ. રૂ. ૪, પૃષ્ઠ ૪૫૩. પાકું પૂઠું, લિપિ આળબોધ અને ભાષા ગૂઢરાતી.

આ પુસ્તકનો વિષય તેના નામથી જ વિદિત થઈ ગય છે. તેમાં પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રાકૃત ભાષાઓ એટલે લૌકિક ભાષાઓ. અત્યારે માત્ર શાસ્ત્ર પ્રતિષ્ઠિત યજ્ઞેશી પણ ક્યારેક જુદા જુદા સમય અને જુદા જુદા દેશની જનતાની મુખગંગામાં વહેતી સાધારણ અનેક લોકભાષાઓનું વ્યાકરણ આ પુસ્તકમાં આધુનિક દૃષ્ટિએ આપેલું છે.

પ્રાકૃત ભાષાઓમાં અપરિમિત જ્ઞાનસામગ્રી છે. આર્યસંસ્કૃતિના અર્ધા કે તેથી વધારે ભાગનો ઇતિહાસ પ્રાકૃત ગ્રંથરાશિમાં છે. શ્રમણપંથની પ્રધાન બે જીવતી શાખાઓ (જૈન અને બૌદ્ધ) નું મૂળ પાર્શ્વમય પ્રાકૃત ભાષાજદ છે. મદાવીર અને જુદની આધ્યાત્મિક ભાવના, તે વખતનું સામાજિક જીવન, ત્યાગી જીવન, રાજ્યો અને રાજ્યોની પરિસ્થિતિ, સ્ત્રી અને શૂદ્રનું સમાજ ધર્મ આદિમાં રચાન, આદિ લોકજીવનના સમગ્ર વિષયો એ સાહિત્યમાં આલેખાયેલી છે. ધૃત્વીસન પહેલાના ચાર પાંચ સૈકાથી માંડી ત્યારબાદ બે ત્રણ સૈકા સુધીના બધા જ શિલાલેખો નતકાલીન પ્રાકૃત ભાષાઓમાં છે. અને પાછળના અનેક સંસ્કૃત શિલાલેખો પણ પ્રાકૃતના પ્રભાવથી મુક્ત નથી. જ્ઞાન મેળવવાની સુકરતાને લીધે પ્રાકૃતની લોકપ્રિયતા એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે એકવાર પ્રાકૃત ભાષાઓને મેલેલભાષા કહી તિરસ્કાર કરનાર સંસ્કૃતભિમાની, સંસ્કૃતજીવી જ્ઞાત્રાણુ પિદ્ધાનોના વંશજો પણ પાછળથી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં સાહિત્ય રચવા પ્રેરાયા. જેને લીધે જ્ઞાત્રાણુ શ્રમણ જાને પિદ્ધાનોને દાથે મધ્યયુગની ઉત્તમોત્તમ ગણાતી અનેક પ્રાકૃત કૃતિઓ ઉદ્ભવી. રાગ્યઓ અને રાગ્યકવિઓ સુદાં પ્રાકૃતરચના તરફ પ્રેરાયા. ગાથા સમશતી, સેતુઅંધ ગોડવદો, રાખજીવદો, બગ્ગદા, મદાર્યમંજરી, મૃત્તિકટિક, કર્પૂરમંજરી આદિ પ્રસિદ્ધ પ્રાકૃતકૃતિઓ જ્ઞાત્રાણુ પંડિતોની છે. બૌદ્ધ જનકો, અટ્ટકથાઓ અને અનેક જૈન રીકાગ્રંથો તથા કથાસાહિત્ય એ બધું પ્રાકૃતમય છે. નાટકો, અલંકાર અને હંદસાસ્ત્ર પણ પ્રાકૃતમુક્ત નથી.

તેથી આર્યસાહિત્યનો ખરો રસસ્વાદ લેવા ઇચ્છનારે તેમ જ આર્યતત્ત્વજ્ઞાન અને આર્ય ઇતિહાસનું વાસ્તવિક જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનારે પ્રાકૃત ભાષાઓનું જ્ઞાન મેળવવું અત્યંત આવશ્યક છે. તે ઉપરાંત જ્ઞાત્રાણુજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ પ્રાકૃત ભાષાઓનું મદત્ત થતું જ છે. ગૂઢરાતી, દિંદી, મગધી અને બંગલા આદિ પ્રાંતિક ભાષાઓના વર્તમાન સ્વરૂપનો તેના પ્રાચીન સ્વરૂપ સાથે સંબંધ સંધવા અને એ ભાષાઓનો પારસ્પરિક સંબંધ

વિચારવા માટે પ્રાકૃત ભાષાઓ શીખવી એ અનિવાર્ય છે. ઉક્ત અનેક દષ્ટિબિંદુને લીધે પ્રાકૃત ભાષાઓની અગત્યતા તરફ વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે જતું જાય છે, તેથી સરકારી કે ખીનસરકારી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં પ્રાકૃત અભ્યાસક્રમે ખાસ સ્થાન લીધું છે. પ્રાકૃતના ઉચ્ચ અભ્યાસિયોની સંખ્યા કોલેજોમાં હમણું હમણું સારી રીતે વધવા લાગી છે. યુરોપ અને અમેરિકાના પુરતત્ત્વ તથા સાહિત્યપ્રેમી વિદ્વાનોમાં તો પ્રાકૃત સાહિત્યે અને તેના શિક્ષણે ક્યારથીએ પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. પુસ્તકની સમાલોચનામાં આટલું પ્રાસ્તાવિક લંબાણ કરવાનો હેતુ એ છે કે આજની શિક્ષાના વાતાવરણમાં પ્રાકૃત ભાષાના શિક્ષણનું શું સ્થાન છે તે કાંઈક અંશે સમજાય.

પ્રાકૃત ભાષાઓના પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંખ્યાબદ્ધ વ્યાકરણો છે, જેમાંનો મોટો ભાગ બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોનો છે, અને બાકીનો જૈન તથા બૌદ્ધ વિદ્વાનોનો. બૌદ્ધ વિદ્વાનોની લગભગ બધી કૃતિઓ પાલિભાષામાં છે અને તેમાં ફક્ત પાલિભાષાનું વ્યાકરણ છે. જૈન અને બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોની લગભગ બધી કૃતિઓ સંસ્કૃતમાં છે અને તેમાં પ્રાકૃત, માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી, અપભ્રંશ આદિ અનેક ભાષાઓના વ્યાકરણો છે. પણ તેમાં કોઈએ પાલિનું વ્યાકરણ લખ્યું નથી. આ રીતે એક તરફ બૌદ્ધ અને બીજી તરફ જૈન તથા બ્રાહ્મણ પ્રાકૃત વ્યાકરણ લેખકોનો લાક્ષણિક ભેદ જતાં તે બધાનું રચનાશૈલીમાં સામ્ય જ છે. એઓની બધી કૃતિઓ પ્રાચીન સૂત્ર અને ધૃતિના ક્રમમાં છે. એક ભાષાનું વ્યાકરણ પૂર્ણ થયું બાદ બીજી ભાષાનું ફેરફાર પુરતું વ્યાકરણ એમાં બતાવવામાં આવે છે. આ શૈલી એક દષ્ટિએ બહુ ઉપયોગી છે જતાં આધુનિક પશ્ચિમીય વિદ્વાનોએ જેમ બીજા વિષયોમાં તેમ વ્યાકરણમાં પણ ગુણનાત્મક પદ્ધતિ દાખલ કરી છે. આ પદ્ધતિથી યુરોપીયન વિદ્વાનોએ પ્રાકૃત વ્યાકરણો લખ્યાં છે. ડૉ. પિશેસે પ્રાકૃત ભાષાનું મદત્ત અને અનેક વિશેષતાવાળું પ્રાકૃત વ્યાકરણ લખ્યું છે. ડૉ. હાનર. કોવેલ, યાકોબી વિગેરે વિદ્વાનોએ પ્રાકૃત ભાષાના નાના મોટા વ્યાકરણો, તેના કોષો અને તેને લગતું બીજું ધણુંએ લખ્યું છે. પણ એ બધું યુરોપીય ભાષામાં હોઈ આપણા દેશના સર્વસાધારણ અભ્યાસિઓને ઉપયોગી નથી.

ત્યારે પં. બેચરદાસનું આ વ્યાકરણ નવીન શૈલીથી અને ગૂજરાતી ભાષામાં હોઈ આજકાલના અભ્યાસિઓને સરળતાપૂર્વક વધારે જ્ઞાન મેળવવામાં ખાસ ઉપયોગી છે. આ વ્યાકરણમાં અનેક વિશેષતાઓ છે. પહેલી રચનાશૈલી વિષયકઃ એની રચના ગુણનાત્મક પદ્ધતિએ કરેલી હોવાથી અભ્યાસિને એ જાણતું બહુ મુગમ પડી શકે તેમ છે કે એક ભાષાથી બીજી ભાષામાં કયે કયે પ્રસંગે કેટકેટલું અંતર છે. એ તદ્વાવત અને સામ્ય જાણવાથી પ્રાકૃત, પાલિ, માગધિ અને શૌરસેની આદિ પ્રાચીન લૌકિક ભાષાઓનો પ્રાંતિક વર્તમાન ભાષાઓ સાથેનો સંબંધ સરળતાપૂર્વક જાણી શકાય અને કયા પ્રાંતની વર્તમાન ભાષામાં કયી પ્રાકૃત ભાષાનું ક્ષેત્ર મંકાત છે એ રસપૂર્વક જાણી શકાય તેમ છે. તેમ જ લેખકે કેટલેક રચને પ્રાચીન વૈદિકસંસ્કૃત સાથે ગુજના કરેલી હોવાથી પ્રાચીન સમયની શોકભાષા અને શાસ્ત્રીયભાષા વચ્ચેનો સામ્ય તથા અંતરનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. અને ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસિઓને વૈદિક સંસ્કૃત તથા જૈન બૌદ્ધ પ્રાકૃતભાષાઓનો સંબંધ વિચારવાનું દષ્ટિ-બિંદુ મળે છે.

બીજી વિશેષતા પાલિભાષાની છે. પ્રસ્તુત વ્યાકરણમાં પ્રાકૃત આદિ ભાષાઓ સાથે તુલનાપૂર્વક પાલિભાષાનું વ્યાકરણ આપવામાં આવ્યું છે. એથી અત્યાર સુધીના વૈયાકરણોની એકદેશીયતા કાંઈક અંશે ઓછી થઈ છે. અને પ્રાકૃત ભાગધી આદિના અભ્યાસિઓને પાલિની નજીક અને પાલિના અભ્યાસીઓને પ્રાકૃત ભાગધી આદિને નજીક આવવાની સરળ તક પ્રાપ્ત થઈ છે. પાલિ અને પ્રાકૃત (આદિભાષાઓ) વચ્ચે થોડામાં થોડું અંતર હતું તે એકબીજાના અભ્યાસિઓને અગમ્ય અને કઠણ લાગતું તે મુગમ થઈ જાય છે, અને ન તથા બૌદ્ધ વર્ણમયના તુલનાત્મક અભ્યાસનો સરળ માર્ગ મળે છે. શાંતિનિકેતનના આચાર્ય વિદુશેખર ભટ્ટાચાર્યના પાલિપ્રકાશમાં પાલિ સાથે પ્રાકૃતની તુલના છે, પણ તે પૂર્ણ નથી; જ્યારે પ્રસ્તુત વ્યાકરણમાં એ સંપૂર્ણ છે.

ત્રીજી વિશેષતા સાધનપ્રક્રિયાની છે. પ્રાચીન વ્યાકરણોમાં જે રૂપોની નિરૂક્તિ શક્ય ત્યાં બતાવવામાં આવી ન હતી તે આ વ્યાકરણમાં વિકારક્રમની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ જ બતાવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

ચોથી વિશેષતા અપભ્રંશ ભાષાના પૂર્ણ વ્યાકરણની છે. પ્રાચીન વ્યાકરણોમાં આચાર્ય મચ્છન્દનું જ વ્યાકરણ એવું છે કે જેમાં તે વખત સુધીના અપભ્રંશનું સવિશેષ વ્યાકરણ આપવામાં આવ્યું છે. આ હેમચન્દ્રની આ વિશેષતા પ્રસ્તુત વ્યાકરણમાં પણ છે, તેથી જરાતી, હિંદી, મરાઠી આદિ ભાષાઓના અભ્યાસિઓને તેના પ્રાચીન રૂપો જાણવાનું અને સ્થિતિનતર ભાષાઓમાંથી વર્તમાન ભાષાઓ કેવી રીતે પરિણમી એ જાણવાનું સાધન પ્રાપ્ત થયે છે. અપભ્રંશ ભાષા એ પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષાઓ અને પ્રાંતિક વર્તમાન ભાષાઓ વચ્ચેનો કોઈ માંધો છે તેથી તેના જ્ઞાન માટે ગૂજરાતીમાં વ્યાકરણ હોવાની ખાસ અપેક્ષા હતી જે સ્તુત પુસ્તકથી પૂરી થાય છે.

ખાલવીર: લેખક અને પ્રકાશક, હરરાય
અમુલખરાય દેસાઈ, બી. એ.
ડિરેક્ટર સ્કાઉટ માસ્ટર, અમદાવાદ.
કિંમત ૦-૮-૦.

‘ખાલવીર’: એટલે ‘બાપ સ્કાઉટ’. આ
પ્રવૃત્તિ બહુ જૂની નથી. એની શરૂઆત થયાને
લાગ્યે જ ૨૪ વર્ષ થયાં હશે. તેમાંયે હિન્દુસ્તાનમાં
તો તે તદ્દન નવી જ છે. સને ૧૯૦૧માં પહેલાં
એનો જન્મ થયો હતો. શરૂઆતમાં તો લરક-
રમાં સાધારણ સંદેશાઓ લાવ લઈ જન કરવાના
કામમાં એનો ઉપયોગ થયો હતો. પાછળથી
નવાં નવાં તરવા તેમાં ઉમેરાયાં અને આજે
એ એક ઘણી જ ઉપયોગી અને ઉત્તેજન આ-
પવા જેવી સંસ્થા તરીકે જગતમાં પ્રસાર પામી
રહી છે. આખી દુનિયામાં એ પ્રવૃત્તિ ચાલી
રહેલી છે. ‘ગર્લ ગાઇડ્સ’ એ છોકરીઓની
સંસ્થા છે.

માત્ર પુસ્તકીયાં જ્ઞાનમાં મર્યાદા આપણા
વિદ્યાર્થીઓને ધર બહાર કાઢી તેમને પર્યટન
અને સંશ્લિષ્ટીકૃષ્ટ માટે વગડામાં લઈ જઈ
કવાયત અને લોકસેવાનાં કામો શીખવી, આ
પ્રવૃત્તિએ તેઓમાં એક નવી જ જાતનું ચેતન
પ્રેર્યું છે એ વાત તો સહુ કેઈ સ્વીકારશે.
અને એ રીતે તે આપણા વિદ્યાર્થીઓની માન-
સિક્ક અને શારીરિક-સ્થિતિમાં સુધારો કરે અને
તેઓમાં સેવાવૃત્તિ પ્રેરે એ પણ જનવાજ્ઞેય
છે. અને એટલા માટે એવી પ્રવૃત્તિઓને
જોઈએ એટલાં ઉત્તેજન અને મદદ મળવાં
જોઈએ એવું અમારું માનવું છે.

પણ આમાં એક વિચારવાની બાબત એ
છે કે એ પ્રવૃત્તિ વિદેશથી આપણે ત્યાં આવી
છે એથી એમાં કેટલાંક એવાં તરવા રહેલાં છે
કે જે આપણા દેશને અનુકૂળ નથી. આપણે
આ બદલની ચળવળને ‘હંદસી અને પામર’ની
ખિસ્કીટનાં પડીકાંની માફક જેવી હતી તેવી
ને તેવી જ સ્વીકારી લીધી છે એટલે એનો

પૂરતો લાભ આપણા સમાજને મળતો નથી.
એ ખાલવીર સેનાનો ઉદ્દેશ તો-સમાજને અને
વ્યક્તિને મદદ કરવાનો-બહુ જ સારો છે; પણ
એ સેનાનો પહેરવેશ અને દમામ જ એવો છે
કે માણસો એઓની પાસે મદદ માગતાં જ
અચકાચ. ગામડાની એક બાઈ જાણુનો ટોપલો
હારીને ઉભી હોય, અને ત્યાંથી ‘બાપ સ્કા-
ઉટ્સ’ પર્યટનને માટે ચાલ્યા જતા હોય તો
તે બાઈની તેઓને એમ કહેવાની કિંમત ન
ચાલે કે લાઇ જરા હાથ લાગોને. આ પહેર-
વેશથી જ વિદેશિતાનું એવું વાતાવરણ ફરી
વળે છે કે માણસ પોતાના દેશમાં રહ્યો છતાં,
પણ વિદેશી સરખો બની રહે છે. ન્યારે ઘાસનાં
ભારા બાંધનારી સ્ત્રીઓ નિરસંકોચપણે તેઓની
મદદ માગતી થશે ત્યારે જ એ પ્રવૃત્તિનો જે
ઉદ્દેશ છે તે સફળ થયો ગણાશે. આજે પણ
એ લોકો મદદ કરવાને તૈયાર નથી હોતા એમ
અમારું કહેવું નથી. સ્કાઉટ ભાતેને મદદ કરવા
માટે તંત્રપાપડ થઈ રહ્યો હોય પણ લોકો જ
તેઓથી ભડકીને દૂર ભાગતા હોય ત્યાં સ્કાઉટ
બિચારો શું કરવાનો હતો ! જ્યાં સુધી આ
વિદેશી વાતાવરણ રહેશે ત્યાં સુધી થશે શું કે
લોકો એના તરફ તમાશાની લાગણીથી જોશે,
જે ઘડી ઉભા રહેશે અને ‘કેવું વિચિત્ર’
કહીને ચાલ્યા જશે. અને લોકોમાં જ્યાં
સુધી આ કુત્રાહલની વૃત્તિ રહેશે ત્યાં સુધી એના
પ્રત્યે સદાનુભૂતિ પણ ન થાય અને એમાં
એઓને રસ પણ ન પડે.

બીજી એક વાતનો પણ વિચાર કરવાનો
છે. આ પ્રવૃત્તિ અર્ધ-સરકારી જેવી છે. યુનિ-
યન જેકને સલામ ભરવી એ તો એના કર્મ-
કાંડનું અંગ છે. આ જોઈને અમને તો એવું
લાગે છે કે ગઈ વખતે પંજાબમાં ન્યારે કાયર-
ચાહીનો દોર ચાલતો હતો ત્યારે નાના નાના
વિદ્યાર્થીઓને જોરજુલમથી સોળ સોળ માઈન
ચલાવીને યુનિયન જેકને સલામો ભરાવી હતી.

તેમ જો એવો પ્રસંગ બીજવાર આવે તો વિદ્યાર્થીઓ ટેવને જોરે જ જાળને સલામો ભરી આવે એને માટે જ જાણે આજથી તૈયારી ન ચાલતી હોય! તેઓનાં મન-જ એવાં મારી મૂકવાં કે જેથી આમ સલામ ભરવામાં માન અપમાનનો સંવાદ છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવાનીએ તેમને જરૂર ન લાગે. અમેને એવું લાગે છે કે આ પ્રવૃત્તિ સ્વતંત્ર દેશોમાં બહુ જ સાફ કામ કરી શકે અને સમાજને બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડે; પણ હિન્દુ જેવા પરતંત્ર દેશમાં જ્યાં સુધી આ પ્રવૃત્તિ આમ અર્ધ-સરકારી રીતે ચલાવવામાં આવતી હોય ત્યાં સુધી તે બહુ ફળદાયક નીવડે એમ લાગતું નથી. ગયા જાન્યુઆરી માસમાં શ્રી. લગ્નપતરાયના પત્ર 'People' માં આ પ્રવૃત્તિ વિશે લખતાં દીનંદુ એન્કુએ લખ્યું હતું:—

“બોય સ્કાઉટ” જેવી પ્રવૃત્તિ એના સાદસભર્થ અને ખુલા વાતાવરણના જીવનના આદર્શને લીધે આપણું ધ્યાન રહેજે આકર્ષે છે; પણ એ પ્રવૃત્તિનો ઉપયોગ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યની કીર્તિના ઢોલ બજાવવામાં થાય છે અને યુનિયન જૅકને સલામ ભરવા જેવી વિધિને એના કર્મકાંડમાં સ્થાન છે એ જોતાં જ આપણે ચંબી જઈએ છીએ. આ બધી સામ્રાજ્ય-ભક્તિ જ્યાં સુધી એમાંથી ન કાઢી નાખવામાં આવે અને જ્યાં સુધી એને તદ્દન માનવજાતની સંસ્થા ન બનાવવામાં આવે, તેને ખોટા રાજકીય હેતુથી મુક્ત રાખવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તેમાં હિન્દના છોકરાઓ ભાગ ન જ લઈ શકે એ દીવા જેવું રપટ છે.*

આ કથનમાં અમને બહુ જ સત્ય સમા-એવું લાગે છે. જ્યાં સુધી આ પ્રવૃત્તિમાંથી

સામ્રાજ્યવાદની ગંધ ન જાય, જ્યાં સુધી એ રાજકીય હેતુથી તંદન નિર્લિપ્ત ન અને ત્યાં સુધી હિન્દનાં છોકરા-છોકરીઓ એમાં ભાગ ન જ લઈ શકે.

આજ પ્રવૃત્તિ ઉપરથી બંગાળનાં સીરકુમ જીલ્લામાં ‘મતીઆલક’ નામની પ્રવૃત્તિ ઉભી થયેલી છે અને એનું સંચાલન શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની વિશ્વભારતીના શ્રીનિકેતન નામનાં કૃષિ વિભાગના હાથમાં છે. આ મતીઆલક પછી રક્ષાઉત્સવના જેવી જ બધી તાલિમ લે છે. આજથી ચારેક મહિના ઉપર જ્યારે એનું વાર્ષિક સંગ્રહન મળ્યું હતું ત્યારે દરેક ગામના ‘મતીઆલક’એ પોતપોતાના કાર્યનો લેવાલ રજુ કર્યો હતો. એમાં પોતાના ગામના રસ્તા સુધારવા, ઉકરવાઓ સાફ કરવા, પુકુરો સાફ કરવાં, મજૂરોનાં કામ તે માટે બેજવાળે કેકાણે ધાસતેલ ઝાંટવું, લક્ષ્મી લેકો માટે રાત્રિશાળાઓ ચલાવવી વગેરે કામો ગણાવવામાં આવ્યાં હતાં. સમાજ જ્યારે આનું કામ જુએ ત્યારે તેને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય ને સ્ક

movement, on account of the healthy ideal of adventure and open air life that it represents. But at once we pause, when we find that it is being used as a propaganda of British Imperialism and that ‘Saluting the Union Jack’ is one of its ceremonials. Unless all this Empire worship can be eliminated from it in India, and it can be made entirely human and universal, without any false political implication, it is clearly impossible for Indian boys to join it or for Indian girls to join the ‘Girls guides’—a parallel institution.”

* તથા સં. ગુચ્છર ઉપરથી.

* When we come to practice we are attracted by such a movement as the Boy Scout

લેતો થાય અને મદદ પણ મન મૂકીને કરે. માત્ર પર્યટનો કે કવાયત કરીને આપણે લોકોની સંદાનુભૂતિ મેળવી શકીએ એમ અમને તો લાગતું નથી. એટલે જો આ પ્રવૃત્તિને આપણા દેશની સ્થિતિને અનુસાર સુધારી વધારી ચલાવવામાં આવે તો ઉપયોગી થાય એમાં કશો શક નથી.

આ પુસ્તકમાં આ પ્રવૃત્તિની વ્યવસ્થા વિશે સારી માહિતી છે. જેઓ આત્મીય સેનામાં જોડાવા માગતા હોય તેઓને મદદ રૂપ થઈ પડશે. કવાયત ચિત્રો, કસરત વગેરે ધણી બાબતો એમાં આપવામાં આવેલી છે. છેવટે કેટલાંક ગીતો પણ છે. *God save our glorious King* થી માંડીને 'અમે ભરત બુમિના પુત્રો' 'જય જય ગરબી ચૂજરાત' 'જનગણમન અધિનાયક જય હે' વગેરે ગીતોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. પુસ્તક સચિત્ર છે એટલે કિમત વધારે નથી લાગતી.

ન.

દર્શાવનાર: (પંચાંગી નાટક) મૂળ લાગ.

સંરોધક, મારફ્ટ રતનલાલ ધોળકીઆ, પેટલાદ મૂલ્ય સવા રૂપિયો.

સંરોધકે (લેખક પેતાને સંરોધક શા માટે કહેવાય છે એ સમજાવતે અમે અસમર્થ નીવડ્યા છીએ). નાટકની પ્રસ્તાવના લખવા જતાં એક નાની સરખી નવલકથા લખી મારી છે અને તેપણે વળી.....પ્રસ્તાવનાને અંતે સંરોધક લખે છે:—“ નાટકને દસ્ય જનાવતું કે શ્રવ્ય (?). નૈતિક ધર્મતા (*didacticard*) કંઈ રાખતી...એવી અનેક બાધાઓથી ઝુંચવાઈ આ પ્રંપત્તમાં આખરે ધક્કેરેચ્છ તથા લેખિનીને જ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપેલું છે. આ એક હૃદયનો ઉત્સાર છે, સુખમાવરથાનો લવારો છે, ચિત્તભ્રમિટનો શબ્દવેગ છે, વ્યાધિગ્રસ્તની વાનિત (વમન) છે. ” આમાં એમને કશું મોડું નથી લાગતું. અમેા માત્ર એટલું જ કહેવા માગીએ છીએ કે ગમે તે હૃદયનો

ઉત્સારો કે સુખમાવરથાનો લવારો સાદિત્યમાં સ્થાન ન પામે. ચિત્તભ્રમિટનો શબ્દવેગ કાઢતો ઉપકારક ન થાય. વ્યાધિગ્રસ્તની વાનિત તો સમાજના સ્વાસ્થ્યને ખાતર જમીનમાં જોડે સારી રીતે દાટવી જોઈએ.

લેખકમાં લખવાની શક્તિ છે પણ તેનો આત્મ દુરુપયોગ થતો જોઈ અમને દુઃખ થાય છે. દાહની આપણી રંગબુમિ ઉપર ભજવાતાં કેટલાંક અધમ નાટકોને એમણે પોતાના આદર્શ તરિકે સ્વીકાર્યા હોય એમ લાગે છે અને પરિણામે તેવું જ એક લખા શક્યા છે. લાખા, વસ્તુ બધું જ એ જાતનું થયું છે. આ વીસમી સદીમાં પણ લેખકે આકાશવાણી થતી ખતાવી છે. લાખાબૂલ, વ્યાકરણબૂલ વગેરે કેટલાક “ દોષો લેખકે ગણ્યા છતાં ” ન સુધારવાની મૂંઝતા કરી છે.

ન.

પીરાણા સતપંથની પોલ—લેખક અને પ્રકાશક, પટેલ નારાયણજી રામજીભાઈ કોન્ડા-કર મૂલ્ય રૂ. ૪-૦-૦.

આ પુસ્તકનો ઘણો લાભ અમે બહુ જ ખ્યાનપૂર્વક લાંચ્યો છે. લખનાર પોતે મૂળ કચવા પારીદાર છે. તેઓ મૂળ ચૂજરાતના વતની છે પણ બે ત્રણ પેઢીથી પીરાણા સતપંથમાં દાખલ થઈ કચમાં વસવાટ કરેલો. કચમાં આ નાનના લગભગ પચીસેક હજાર માણસો. આ પંથમાં ભણેલાં છે અને મૂંગે મોંએ પંથની દસોદ આપ્યા કરે છે. આ પુસ્તકના લેખકને મુંબઈમાં આવવાનું થયું ત્યારે તેમને બરાબર સમજાયું કે આ અર્ધ મુસલમાની સંપ્રદાય છોડી શુદ્ધ હિન્દુ ધર્મ અગ્રીકાર કરવાની તેમની ફરજ છે. અને તેમ કરવાને તેમણે નાનવાળા તથા સંપ્રદાયવાળા તરફથી ધણું સદન કર્યું છે. ધર્મના જુલોને દજી વીસમી સદીમાં પણ ટકી રહ્યા છે.

આ પુસ્તકમાં તેમણે પીરાણાપંથનો ઈતિ-વાસ અને તે પંથની માનનાઓ, ધર્મ-ક્રિયાઓ,

તરીકે નક્કી નથી થયેલો પરંતુ ખ્રિસ્તીશ દિદુ-
સ્તાનમાં વસતી જૈન કોમ અને ખ્રિસ્તીશ રા-
જ્યના તાઆ નીચેના એક સંસ્થાનના હોકર
જોડેનો સંબંધ કેવી જાતનો હોવો જોઈએ તે
ખ્રિસ્તીશ મરકારે પોતે નક્કી કીધું હતું. રાજ્યની
આંતર્યવસ્થા ગણીને દરખાસ્ત કોષ્ટ પછી જાતનો
જાત્રાવેરો પોતાની મેજે નાખી ન શકે એમ
અત્યાર સુધીના ઇતિહાસથી જણાય છે. મી.
વૉટસનના ચુકાદાથી આ વસ્તુરિયતિ ફેરવાય
છે. મી. વૉટસન આ બાબતને રાજ્યની આં-
તર્યવસ્થા તરીકે ગણવાની તરફેણમાં જણાય
છે. પાલીતાણા દરખાસ્તને જાત્રાજીઓના રક્ષણને
માટે. કંઈ ખાસ ખરચ નથી કરવો પડતો.
રેલવેની સગવડને લીધે તેમજ દેશમાં ફેલાયેલી
સુલેહ (જે ઉત્પન્ન કરવામાં દરખાસ્તો કરો
હિસ્સો હતો નહિ)ને લીધે દરખાસ્તને રક્ષ-
ણના ખરચમાં ઉતરતું પડતું નથી. પાલીતાણા
રેલવેને ઉતર્યા પછી જાત્રાજીઓ શેત્રુંજી
ઉપર ચડવા માંડે ત્યાંસુધી જ દરખાસ્ત
રક્ષણ કરવાનું હોય છે. અને આખા પાલી-
તાણા રાજ્યની પોલીસ પાછળ વાર્ષિક રૂપિયા
પંદર લાખ ખરચ નથી કરતું પડતું, એવા
સંજોગોમાં જૈનો પાસેથી રૂપિયા પંદર લાખ-
રની રકમ રક્ષણ તરીકે લેવાય તે પણ વધારે
પડતી છે. પાલીતાણા રાજ્યની વાર્ષિક ઉપજ
સાત લાખ રૂપિયાની છે. મી. વૉટસનનો
ચુકાદો અમલમાં આવે તો આ ઉપજમાં એક
લાખનો વધારો થશે. રાજ્યની એકંદર આવ-
કનો આકોમો લાગ જાત્રાવેરોમાંથી વસુલ કર-
વામાં આવે એ રિયતિ કોષ્ટ પછી રાજ્યને
કર્ણક લગાડનારી મનાતી જોઈએ. મી. વૉટ-
સને કર્ણક કીટીંગને પગલે આવીને ચુકાદો
આપતી વખતે જાત્રાજીઓની સંખ્યા ઉપર
આધાર રાખ્યો છે. પરંતુ મી. વૉટસને માદ
રાખવું જોઈતું હતું કે ૧૮૬૬ ની અને આજની
રિયતિમાં ફેરફાર છે. જાત્રાજીઓની સંખ્યા
વધે તેથી કંઈ આજે દરખાસ્તને વધારે ખરચ

કરવો નથી પડતો. વળી આ ચુકાદાને અંગે
બીજી પણ એક વાત એ ધ્યાનમાં રાખવા
જોઈ છે કે આ ચુકાદાને લીધે સૈકાઓથી
ચાલતી આવેલી તકરાર બંધ થવાને બદલે
વધારે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. હંમેશ માટે
એક જાતનું ધોરણ નક્કી કરવાને બદલે વખતે-
વખતે આવા ચુકાદાઓ ઉપર બન્ને પક્ષોને
આધાર રાખ્યા કરવાનો હોય તો આ તકરાર
દિવસે દિવસે વધતી જશે. જૈનોની લાગણી
આ ચુકાદાથી ઘણી ઉરકેરાઈ છે એ ટેકેકાણે
પરોલી હડતાલથી તેમજ કાળા વાવટા લઈને
નીકળેલાં સરખોનો પરથી દેખાઈ આવે છે. આ
બાબત રાજકીય હોવાથી એમાં જે પક્ષ વધારે
બળવાન હશે તે જીતશે એ ચોક્કસ છે. જૈનો
સંખ્યા તેમજ ધાર્મિક છે, એટલે પોતાનું બળ
પુરેપુરું બતાવશે એમ અને માનીએ છીએ.
એટલું જ નહિ પરંતુ આખો દેશ જૈનોની
તરફેણમાં છે એ હકીકતથી જૈનોના બળમાં
વધારો થશે. જે ઈ. સ. ૧૮૬૩માં મેજર કીટીંગે
કરેલું લખાણ સાચું પાડવા જોઈતું બળ દાખ-
વવાનો જૈનોને આ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે.
મેજર કીટીંગે લખ્યું હતું કે “સારી શિખા-
મણી નહિ માનતાં બે પક્ષકારોમાંથી દરેકો
પક્ષકાર છેવટની લડાઈ લડી લેવાનું જ જાહેર
કરશે તો સંભવ એ છે કે હોકારને પાલીતાણા
હોટી દેવું પડશે, પણ જૈનકોમ તો કદી પણ
ડુંગર ઉપરના પોતાના સ્થાપિત થયેલા હોકા
નહિ છોડી દે.” હવે જૈન કોમને છેવટની
લડાઈ લડી લેવાનો અનુદાન પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો
છે તેને તે યોગ્ય ઇનસાફ આપશે એમ અને
આત્મા રાખીએ છીએ.

અખદુલ કરીમ:—

મોન અને કાન્સના એકબ બળ સામે
મદિનાઓ સુધી મરણીઓ થઈને ઝડુમનાર
રીફોનો બહાદુર સરદાર અખદુલ કરીમ આખરે

દુશ્મનોને શરણે ગયો છે. એની સાથે મૂઢીવાદી શાહીસત્તાનો એક વખત પુનઃ વિજયડંકો જગતનાં વર્તમાનપત્રોની કટારોમાં સંભળાશે. એ બહાદુર રીફ સરદાર સર્વ દેશોના મરણીયા સ્વતંત્રતાવાદી લોકનાયકોનો હંમેશ જે ફેજ થતો આવ્યો છે તે મુજબ દુનિયાનાં અણગમણ ખૂણામાં એકલું અટુલું જીવન ગાળવાને હડ-સેલાશે અને સત્તાલોભ અને શાહીવાદના નિશાની ચકચૂરતાના એ બલિદાન પર સહાનુ-ભૂત જગત માત્ર સહાનુભૂતિના એક એ આંસુ સારી એ સૌર્યની જીવંત મૂર્તિને ભૂલશે. એ દરમ્યાન આજે તો ઉત્તર આફ્રિકામાં ફ્રેન્ચોની સત્તા અબાધિત સ્થાપિત થઈ છે; અને ૧૦,૦૦૦ રીફને હંકાયવા રોકાયેલ ૧,૫૦,૦૦૦ સૈનિકો છૂટા થયે સીરીયામાં એમના વિજયના જય-ધોધો સંભળાવવા માંડશે. હવાઈ જહાજો, ઝેરી ગેસ અને તોપોના સરંગમયી સજ્જ અને અમેરિકાની દ્રવ્ય મદદ વડે હજી પણ યુરોપના સત્તાભૂખ્યાં રાજ્યો એશીયા અને આફ્રિકા ઉપર આધિપત્ય મેળવવાના પ્રયાસોમાં સફળતા સાધ્યા જશે.

‘ફ્રાન્સ પોતાના બાહુબળને પરચો દેખાડનાર શરણાગત શત્રુ સાથે કેમ વર્તવું એ નળે છે’ એટલે અબહુલ કરીમ સાથે એ પ્રમાણે વર્તશે. આનો અર્થ શો હોઈ શકે એ જોવા તો આપણે ચોલાવું જોઈશે. ચોરુંધણું વાર્ષિક સાલીઆણું અને દેશનિકાલ એ એ વાત સિદ્ધ જ હોઈ શકે. પાંચ વર્ષ સુધી મુસલમાન આગમને અને એશીયાને એણે યુરોપીઅન સત્તાઓના વિશાળ બળ સામે પોતાનાં અધૂરાં સાધન, અશસ્ત્ર અને અવ્યવસ્થિત સેના વડે એક નાનુંશું સ્વાનંત્ર્યપ્રેમી ટોળું કેવી રીતે ઝુઝી શકે, એમને પોતાના બાહુબળનો સ્વાદ કેવો ચખાડી શકે છે એનું નવલંક દર્શાવે પુરું પાડ્યું છે. એણે સ્પેનને સમુદ્રમાં ભગાડ્યું, વરસ કરતાં વધુ મુદત સુધી ફ્રાન્સને હંકાવ્યું. ૧૯૨૪માં કરીમ સ્પેન સામે રોકાયેલો હતો તે

સ્થિતિને લાભ લઈ માર્શલ લ્યૂટીએ એના એસ્પા ખોળનાં અનાજના કોદારોને ઘેરા લાવ્યો. વરસેક ઉપર ફ્રાન્સને એ બહાદુર લડાઈમાં દક્ષિણમાં ભગાડ્યા એટલે એની સામે તોત્ર યુદ્ધના મોરચા મંડાયા. ગઈ-શરદ-ઋતુમાં ફ્રાન્સે મેરોક્કોમાં પાપદળની ૧૪૪ ટુકડીઓ, ૨૫ થોડેસ્વારોની ટુકડીઓ, ૧૨૫ હવાઈ જહાજો, તેની સાથે સશસ્ત્ર મોટરકારો, ટંકો, વગેરેનો સંગ્રહ એકઠો કર્યો. આ વસંતમાં લડાઈ માટે ફ્રાન્સ પાસે મેરોક્કોમાં ૧,૫૦,૦૦૦ અને સ્પેન પાસે ૧,૧૦,૦૦૦ સૈન્ય હતું. શૂરવીર કરીમ! આ રાક્ષસી બળ સામે પોતાની માતૃભૂમિનું રક્ષણ કરવા આ બહાદુર-રીફ સેનાની પાસે પૂર્વપશ્ચિમ ૧૨૫ માઈલ અને ઉત્તરદક્ષિણ ૩૭ માઈલના ક્ષેત્ર પર કેવળ ૫૦,૦૦૦ લડાઈવા હતા. બપોરે શરણે ચલા ત્યારે તો કેવળ ૫,૦૦૦ જેટલા સૈનિકો હતા. આવા પ્રચંડ સેનાબળ સામે અબહુલ ‘લીડેલી બાય યા યુગના ઇતિહાસમાં વીરતાનો એક અપૂર્વ કિસ્સો ગણવો જોઈએ. જેને ફ્રાન્સ કેવળ એક પહાડી ટોળાનો સરદાર ગણે છે તેને શરણે લાવવા ફ્રાન્સને માત્ર ૩૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ રૂપીઆનું પાણી કરવું પડ્યું છે! યુરોપના સત્તાભૂખ્યાં રાષ્ટ્રોની રાક્ષસી તૃષ્ણાનું આથી વધુ સાફ પ્રમાણ ન જડે.

આપણા વર્તમાનપત્રોમાં આપણે હવે કદાચ રીફ પ્રદેશના પહાડોમાં ફ્રેન્ચોની ઈજ-મેરી કુસળતાના હેવાલો વાંચીશું. બેશક, ત્યાં સારા રસ્તાઓ બંધાશે; અને એ તો વિજેતાની કાર્યસિદ્ધિનું પ્રથમ ચાલુતર! સારા રસ્તાઓ બેપારવૃદ્ધિને મારે ખાસ આવશ્યક છે—ખરે; બળવાખોરોને દાખી દેવાને પણ એથી એટલીજ સરળતા પ્રાપ્ત થાય છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટસ જાતી અને દીક્ષીપાદનમાં, ખિટન હિંદ અને આફ્રિકામાં, બપાન કેરીઆ અને ફોર્મોસામાં એવા મુંદર રસ્તાઓ બાંધ્યાં એટલું જ ગૌરવ લઈ શકે છે! ‘કાયદો અને વ્યવસ્થા’

(Law and Order) દેશવાસી. વેપાર ઉદ્યોગનો વિકાસ થશે, વળી કદાચ અરિગ્ધતાના દેશોના મારે એકાદું ખાતું પણ ખોલવામાં આવશે અને આ સુધરેલા જગ્યાનાં સુધરેલાં સાધનો અને સુધારાઓને નામે આ વિજયની વાસ્તવિકતા સ્વીકારવાનું જગતને હંફવામાં આવશે.

પરંતુ આ બધો ગંદો અવધાર ફુનિયા કેવા વિપરીત માર્ગે ધસઘાઈ રહી છે તે દર્શાવે છે. પશ્ચિમ યુરોપના સત્તાધીશ રાષ્ટ્રો અને અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાને તમામ જગતની પંજાત પ્રગ્ન ઉપર શાસન ચલાવવાનો જાણે દેવી હક્કજ ન ધરાવતાં હોય એવી વાતોથી આપણે ટેવાઈ ગયા છીએ એટલે અજાણના આ પરાજયમાં આપણને ભયંકર લાવિના લાણુકાર નથી સંભળાતા. પરંતુ દરીમની હારના પરિણામે આજે ફ્રાન્સ અને ગેરી પ્રગ્નઓની પ્રતિષ્ઠા એકાદાઈ આગમમાં વધે છે—એમના આધિપત્યના મૂળાંમાં ઉઠા જાય છે એ, એકાદાની પ્રગ્નના લક્ષ બહાર રહેવું ન જોઈએ. એ સાચું કે પ્રતિષ્ઠા વધવા સાથે એમના પ્રતિ આપણે પ્રેમ નથી વધારાને. પરાજિત પ્રગ્નઓને વિજેતા પ્રતિ કોઈ દિવસ પ્રેમ હોવો સંભવતો જ નથી. ઈતિહાસનું એક ઘોર પ્રકરણ આ સાથે બંધ થાય છે; સારા જગત પરના ગૌરાંગોના અધિપત્યના ઇતિહાસનો અંત આવે છે. ગોદા ખાઈ ખાઈને તૈયાર થયેલી પૂર્વની પંજાત પ્રગ્નઓ આ આધિપત્યનો ભય સમજી ગઈ છે, એ સામે જાગ્રત થઈ છે અને એમને ફરજિયાત પશ્ચિમની યાંત્રિક શોધોનો ઉપયોગ કરનાં ગ્રીષ્મ પડ્યું છે. એ લોકોને પશ્ચિમના નૈતિક હંભ અને અધઃપતનનું અને પાતકીપણાનું પૂરું ભાન થયું છે એટલે આજે એકદો વિજય એ પૂરને ખાળી તો નથી જ શકતો. હવે પછી કદાચ ફ્રાન્સને સીરીઆમાં વિજય મળે તો પણ જગત એ જાણે છે કે માત્ર

પહાડી ટોળાઓના સરદાર ગણાતા એક નર-વીર એને એક વર્ષ મુઘી હંકાર્યું છે—એના સત્તાગ્રસ્ત પ્રકાર દીધો છે. ફ્રાન્સની તિબેરી હિંમત આ સંસ્થાનોના વિગ્રહને પરિણામે એવો તો ખાડો પડ્યો છે કે તે શાંતિના સમયમાં પણ કંદિએ પૂરી ન શકે. સદીઓના પ્રભાવ પછી આજે પૂર્વની પ્રગ્નઓમાં નવીન લાવના સ્વમાનનો અતેરો જુસ્સો—પેદા થયો છે; પોતાના જડવાદથી કંટાળેલા પશ્ચિમ પાસેથી એણે રાષ્ટ્રવાદના મંત્રાની દીક્ષા લીધી છે અને એસિયાને ઉપકાળ નજીક આવતો અનુભવી રહેલ છે. અજાણ આ આવતા. ઉપકાળને અરણ્ય છે—રીફોર્મ આ વિગ્રહ, વિજેતાના ઝગપટ અને પ્રયત્નગળ વચ્ચે ધીંપે સુંદ-ણીમાં છિટનના ખેરખાહો પ્રતિ સિદ્ધ કરી દેખાડેલી મૂળા, બળવાખોર કુટુંબ, હેઝનનના નભધારી રાજ્યને ભસ્મીભૂત કરવા મધ્ય ઓરેખીઆની બહાર પડેલી ટોળાઓ, તુર્કી કે જેમને પશ્ચિમની સત્તાઓમામેનો વિજય હજી સારાયે પૂર્વની પ્રેરણા છે, પહેલ્લી રીજખાનની સરદારી હેઝન ધરાનમાં જન્મેલો નવીન જુસ્સો, હિંદમાં જન્મેલી તીવ્ર રાષ્ટ્રીય લાવના, શીલી-પાછોની સ્વાતંત્ર્ય મારેની માગણી, પ્રગતિશીલ જનપાત્ર અને અંધાધુધીમાંથી પોતાનો માર્ગ કાઢતું ચીન—આ બધાંએ એક એવી પ્રચંડ ચળવળ—લીલચાલના અંગો છે કે જે હીલચાલને પ્રગતિ કોઈ રીતે રોકી શકાય એમ નથી. પૂર્વની પ્રગ્નઓને કદી પશ્ચિમની રાજપદ્ધતિમાં પારંગતતા મેળવવી રહેતી હતી. એની એને બહુ દરકાર નથી. એણે પોતે જુલો કરીને સ્વાનુભવ વડે પોતાનો માર્ગ કાઢી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને ફ્રાન્સ આજે અજાણ કરીને પાંચરામાં પૂરી ભલે રાવે. જનવરોના સંપ્રદાયોનાં સિદ્ધાંત પાંચરે પૂરનાર સિદ્ધાંતો બનને નાશું નથી કરી શક્યા. બહાદુર અજાણ કરીમનો આત્મા આજે આખા પૂર્વના મુઠકમાં પશ્ચિમના સાદીવાદ સામે—ગોરાઓના

આધિપત્ય સામે—પોકારી રહ્યો છે, પૂર્વની પ્રગ્નને પ્રેરણા અને ચેતવણી દઇ રહ્યો છે. અખદુલને કેદ કર્યે ગૌરાંગોની સત્તાસોલુપતા અસ્ખલિત પોપાયે જશે જ એવી માન્યતા ક્રાન્સની હોય તો તે જરૂર ભૂલ કરે છે. પૂર્વની પ્રગ્ન ઉપર આજે એમના આધિપત્યને અવકાશ નથી, એ અખદુલ પડતે પડતે દેખાડી ગયો છે અને જ્યાંસુધી આ રોગના જેતુઓ મૂળમાંથી નાબુદ ન થાય ત્યાંસુધી ક્રાન્સને અખદુલ કરીમનો ભય ટળવા છતાં બીજો કોઈ કરીમ ઉભા થવાની ધાસ્તી સામે તો ચેતતા જ રહેવું પડશે. રાષ્ટ્રોને અશસ્ત્ર કરવાની પશ્ચિમની વાતો પોકળ છે અને અશસ્ત્રતા—disarmament—માટેના લીગ ઓફ નેશન્સના બધાયે દરાવે હજી તો તર્ંગી આદર્શવાદીઓના તર્ંગો જ રહ્યા છે ત્યાંસુધી અખદુલ જેવા કંઇ વીરોને પોતાના મુલકની સ્વતંત્રતા માટે મરી શીટતાં અનેક વીરોની માફક પગમાં જંજીરો ખખડાવવી પડવાની જ. પરંતુ એ જંજીરના પ્રત્યેક અણકારે એના દેશની સ્વતંત્રતાના અણકારો પણ સંભળાવાના એ એટલું જ નિશ્ચિત ! જૈન ઑફ આર્કને શ્રવતી બાળનારી પ્રગ્ન આજે તેના શૌર્યની દફર કરે છે—તેની વીરતાને પૂજે છે ! વીર અખદુલને પશ્ચિમ એક વખત એવી પૂજન દેશે—આપણું તો આજે જ એને એ અર્ધ હો !

૨. મ. કા.

સિનેર મુસોલોની અને ઇટલીની તાલીમ—થોડાં જ વરસ ઉપર એટલે ૧૯૨૦-૨૧-૨૨ માં યુરોપમાં કોઇ દેશ ઇટલી જેટલો બોલશેવિઝમ અને સામ્યવાદથી નિર્મળ થયેલો નહોતો. સામ્યવાદ અથવા બોલશેવિઝમના સિદ્ધાંતો ખોટા છે એ અહીં વક્તવ્ય નથી. તેના સિદ્ધાંતોમાં સત્ય છે અને નિરંકુશ અને નિર્દય થઈ પ્રવર્તતા મૂઢીવાદને ઠેકાણું લાવવા એ જ એક બળવાન વિચારબળ છે. પણ જે દેશમાં મોટા મૂઢીદારો અને નફાખોરી ચાલે છે તે જ દેશમાં બોલશેવિઝમ આવે

એવું હજી સુધી નથી બન્યું. અત્યારસુધીનો અનુભવ તો એવો છે કે જે દેશમાં આંતર ગેરવ્યવસ્થા અને આળસ ઝાઝી હતી ત્યાં બોલશેવિઝમ પ્રથમ પેઠું છે. અને ગેરવ્યવસ્થા અને આળસ તો જ્યાં હોય ત્યાં અનિષ્ટ જ છે. આવી ગેરવ્યવસ્થા થોડાં વરસો ઉપર ઇટલીમાં પુષ્કળ હતી. સામ્યવાદીઓનું જોર વધતું જતું હતું, દરેક વસીલાદાર સ્થાનકો સામ્યવાદીઓ જ લઈ બેઠા હતા, હુન્નર ઉદ્યોગવાળાં શહેરોમાં એકાદ-બેગાએ પણ હડતાલ ન પડી હોય એવો એક પણ દિવસ જતો નહોતો. ખૂનો અને ખૂનીઓની સંખ્યા વધતી જતી હતી. બેકારી વધતી જતી હતી. જનમાર્ગ સહીસહામત નહોતો, અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં ઇટલીની શાખ્ય બગડતી જતી હતી.

આ ખરાબ સ્થિતિ આટલાં થોડાં જ વરસમાં બદલાઈ ગઈ છે. ઇટલી પહેલાં દુધાને પાત્ર હતું તે અત્યારે બીજાં રાજ્યોને ભયપ્રેરક થઈ પડ્યું છે. ઇટલીનું પોતાનું રાજ્ય અધ્યવસ્થિત હતું તે અત્યારે રાજ્ય વિસ્તારની અભિલાષા કરવા લાગ્યું છે અને યુરોપમાં શાન્તિ ચાલશે કે નહિ તે સંબંધી રાજપ્રકરણી પુરુષો ધાસ્તી દર્શાવવા લાગ્યાં છે. આ બધું એક જ માણસની શક્તિને આભારી છે અને તે માણસ તે સિનેર મુસોલોની.

બેનિટો મુસોલોનીએ ચક્રાવેલી હીલચાલ ફેસિસ્ટની હીલચાલ કે ફેસીઝમને નામે ઓળખાય છે. ૧૯૨૧ માં આ હીલચાલમાં બેલાખ ત્રીસ હજાર માણસો હતાં. આવી મોટી હીલચાલને મોખરે રહી મુસોલોનીએ રાજ્યની લગામ માગી અને ઇટલીના રાજ્યએ ડહાપણમાં તેને પ્રધાનવડું આપી પોતાનું પ્રધાનમંડળ બાંધું કરવા દીધું.

મુસોલોનીના હાથમાં રાજ્યની લગામ આવી ત્યારથી ઇટલીની સ્થિતિ માત્ર નહિ પણ તેના સ્વભાવ મુદ્દાં બદલાઈ ગયો છે. બેકારી

ગઇ છે, કામ ઘણું વધી પડ્યું છે, અને લોકો આગસુ મરી ઉઘોગી થવા લાગ્યા છે. ૧૯૨૧ માં બેકરોની સંખ્યા સાઠ લાખની હતી તે ૧૯૨૬ માં અઢી લાખની જ રહી છે. સામ્યવાદના વેગથી લોકો વારંવાર હડતાલ પાડના, જરા પણ કારણ મળતાં કામની આગસ કરતા, તેને જલ્દે અત્યારે ગમે તેવા વરસાદમાં પણ આનંદથી કામ કરે છે અને સિનોર મુસોસોનીએ દમણું મારીકાને કામના કલકા વધારવાનો હક આપ્યો છે. બંદેરા સુધરી ગયાં છે અને પહેલાં જે બનનું હતું તેવા ગાળતા તેના પ્રમાણમાં અત્યારે પ્રગ્ન સ્વર્ગેજીવન ગળે છે.

માલીકો અને કામદારો વચ્ચે પહેલાંના જેવી હવે તકરારો થતી નથી. કોઇ તકરારો થાય છે તેની પણ પતાવટ યર્ષ જાય છે. ઈર્ષ પણ તકરાર પડતાં પ્રથમ માલીકો અને કામદારો એકર એકર સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને સમાધાન ન થાય તો બન્ને પક્ષના પ્રતિનિધિઓ તે પ્રશ્ન સિન્ડિકેટ પાસે લઈ જાય છે. દરેક શહેરમાં આવી તકરારોનો નિકાલ લાવવા એક સિન્ડિકેટ હોય છે. ડાકટરો, વકીલો, ધંધાદારીઓ, કામદારો, માલિકો, એન્જનીયરો વગેરે તેના સભ્યો હોય છે. દરેક સિન્ડિકેટનો અધ્યક્ષરથાને એક રોમનો દેસિરટ હોય છે; તે ધણેભાગે પાર્લામેન્ટનો સભ્ય પણ હોય છે. તે સિન્ડિકેટ પણ નિકાલ ન કરી શકે તો એ પ્રશ્નો રોમમાં નિવેડો આવે છે અને તે હેતુને ગણાય છે. પણ હડતાલ પડી શકતી જ નથી. કામ એટલું બધું છે કે મજુરોનો ખર્ચ વધ્યા જ કરે છે અને જે પ્રાન્તમાં વધારે મજુરોની જરૂર હોય ત્યાં કામદારોને મોકલી દેવામાં આવે છે. દરેકને કામ મળી રહે છે અને જે કોઇ કામનો ચોર થાય તો તેને કામ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. લોકો મુસોસોનીને “ ઘણું જીવો મુસોસોની ”ના પોકારોથી વધારે છે તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી.

આ બધું કાર્ય યર્ષ-શકે છે તેનું કારણ મુસોસોનીની શક્તિ અને મુસોસોનીની કાર્ય પદ્ધતિ છે. તે પોતે સોગંથી અંદાર કલકા કામ કરે છે. તે કામથી ધરાતો જ નથી અને પોતે કામ કરે છે તે પ્રમાણે બીજાઓ કરે તેવી અપેક્ષા રાખે છે. તેની સામે કોઇ અવાજ કાઢી જ શકતું નથી. મૂડી અને મજુરી બન્ને તેની પાસે સંપાત્રે ચાલે છે. શક્તિ-વાળાને તે અનેક તકો આપે છે. અનેક ધંધા હુમરને માટે તેણે શાળાઓ સ્થાપી છે પણ આગસુ અને નિન્દાખોરને માટે તેણે દેશમાં સ્થાન રહેવા દીધું નથી. ત્યાંની હોરોસો જેવાં જાહેર મકાનોમાં “ નિન્દા ન કરો ”નાં જાહેર પાટિયાં મરેલાં હોય છે. અજ્ઞાત, આટલું બધું કામ જેને કરવું છે તેને ઘણી જ આત્મશ્રદ્ધા હોવી જોઈએ, કામ આડે તેને દલીલ કરવાનો સમય ન જ હોય. અને માટે જ ત્યાં મુસોસોનીની સામે દલીલ કરનારા માટે સ્થાન નથી. આટલું આટલું કામ કરવા છતાં તે મળવા આવનારા સાથે હસીને વાત કરે છે, અને દરેકના મન પર પોતાની શક્તિની છાપ બેસાડે છે. તે અંગ્રેજમાં બોલવાનો મહાવરો રાખતો નથી પણ અંગ્રેજ સમજી શકે છે. તેની દષ્ટિ માણસના અંતર સોસરી ઉતરી જાય એવી છે અને તેના અંગેઅંગમાં કાર્ય પરના તરવરી રહે છે. અત્યારે તે બીજાને નેપો-લિયન ગણાય છે. અજ્ઞાત નેપોલિયનની પેઠે જ તેણે પોતાના દેશનો ઉદ્ધાર કર્યો છે.

મુસોસોનીએ દેશનું દેવું ઘણું વાળી નાંખ્યું છે. દેશની એકેએક પ્રવૃત્તિને તે પહેલાંથી વળે છે. દમણું તેના પ્રધાનમંત્રીને કરકસરને માટે નવો જ ખરડો પસાર કર્યો છે. આ નવા કાયદાથી સરનાં મકાનો સિવાયના બીજાં બાંધકામોની ખાસ મહિના સુધી બંધી થઇ છે. ઉપરાંત વધુ ખર્ચર આપવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી નવી હોરોસો, પીંડાંઓ, નાચવાના દોલ વગેરે બોલવાની મનાઇ છે. માલીકોને કામના કલકા વધારવાની સત્તા

મળી છે. ૧લી નવેમ્બર પછીથી પેટ્રોલ આલ-ક્રાહોલના બેગવાળું મળવાનો હુકમ થયો છે, અને દૈનિક વર્તમાનપત્રોમાં છ થી વધારે પાનાં ન હોવાં જોઈએ એવો હુકમ નીકળ્યો છે. ટીકાકારો આંમના કેટલાંક કાયદાઓને ઉપ-હસનીય ગણે છે પણ મુસોલોનીએ પોતાના દેશને આપેલ તાલીમ હસી કદાચ તેવી નથી.

અંત્યત આવી વેગવન્ત કાર્યપરતા માટે વિરોધી વિચારખળોને દબાવી દેવાં પડ્યાં છે. દેશની પ્રગતિ કાર્યથી થાય છે તેટલી જ વિચાર-પ્રગતિથી પણ થાય છે અને એ વિચારખળ અત્યારે બંધ પડ્યું હશે. ખરૂં તો મુસોલોનીએ વિગ્રહભીરુ થયેલા યૂરોપને અત્યારે એટલું ચોકાવ્યું છે કે તેના સંબંધી અનેક વિરોધી ખખરો આવ્યા જ કરે છે. તેમાંથી મુસોલોની વિશે ખરાખર અભિપ્રાય બાંધવો મુશ્કેલ છે. એ ગમે હોય પણ તેણે ઇટલીને ઉત્તમ સ્થિતિએ લાવી મૂક્યું છે એ નિર્વિવાદ છે અને તે તરીકે આ વીર પુરુષને ધન્યવાદ ઘટે છે.

૨૧.

૨૧. બ. કમળાશંકર વ્યાખ્યાનમાળા-સંગ્રહ ૨૧. બ. કમળાશંકરના સ્મારક તરીકે વ્યાખ્યાનમાળાની યોજના કરી છે તે ઘણી પ્રશંસનીય અને અનુકરણીય છે. આપણા સાક્ષરોનું સ્મરણ રાખવાને અપાતલ્ય દક્ષારે

સારી યોજના લાગ્યે જ હોઈ શકે. આવી યોજનાં જો બીજાં સાક્ષરો માટે થઈ જાય તો તેથી ગૂંજરાતનું દરેક સાક્ષરેતીર્થ જીવન્ત રહે અને આપણા પ્રાન્તના લુદા લુદા વિદ્વાનો લાલ વરસોવરસ નિયમિત રીતે મળતો રહે.

સ્મારક સમિતિએ પોતાનું કામ શરૂ કરી દીધું છે. સમિતિના મંત્રી શ્રીયુત વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી (હવાડીઆ ચંકલા, સુરત) તરફથી અમને ખખર મળી છે કે નીચેના વિષય સમિ-તિએ નક્કી કર્યો છે.

‘અમો-તેનું જીવન, તેનું તત્ત્વચિંતન તથા તેના સંમયનો સમાજ’

આ વિષય પર સમિતિ તરફથી ૧૯૨૭ ના જાન્યુઆરીમાં એક જ વિદ્વાન પાસે ગૂંજરાતી ભાષામાં એ વ્યાખ્યાનો સુરત ખાતે અપાવવામાં આવશે.

વ્યાખ્યાનો લિખિત સ્વરૂપમાં મંત્રીને આપવાં પડશે. સમિતિના દંડના ટ્રસ્ટીઓનો તે પર નકલ હક્ક રહેશે.

ઉમેદવારે લાયકાત તથા પોતાના વ્યાખ્યાનમાં ચર્ચવાના મુખ્ય મુદ્દાઓ સંક્ષેપ (summary) માં લખી ૩૧ મી ઑગસ્ટ પહેલાં મંત્રીને અરજ કરવી. ચુંટાયેલા ઉમેદવારને રૂ. ૧૨૫)નું ઑબ્સર્વેરિસ આપવામાં આવશે.

ક પ્રસ્થાન ક

પુસ્તક ૨

શ્રાવણ ૧૯૮૨

અંક ૪

સંકે ૨

ઉવા ખીટી રમ્યા રગ રગ મહીં પ્રાણ પૂરતી,
અને દિવ્ય જ્યોતિ, વિભુમુખ તણી કાન્તિ સરખી,
પ્રતાપી ને સૌમ્યા, શુચિસ્મિતવતી, મંગળમયી,
સહુ આશા ભીનાં વદન ઉપરે ભવ્ય અગ્રકી.

વહેવા લાગ્યા ત્યાં નસ નસ મહીં લેમ ભરતા,
પ્રભુ-પ્રેમી બાણે, અનિલ નવલા, ચૈતન્ય ભયો.

અને પંખીઓનાં કલરવ મીઠાં, મન્દ, મધુરા,
ફિરતાના જેવા શબ્દવત પડયા સર્વ જનના,
સુતેલા આત્માને નવજીવન દઈ બચત કરી,
મહા-પંથે પ્રેરે ભુલવો દધને તુચ્છ કલહો.

તહીં બોલ્યું દેઈ, “અનુપમ ઉવા ધન્ય ઘડી આ,
વહેતી મૂકેને સુભગ પથમાં હોઈ અધુના !”

છટાથી ત્યાં હોડી સરલ સરતી ઇન્દ્ર-શર શી
વહી ચાલી ઉડા અમિત જળમાં દેવ-ગતિથી !
રહ્યા જોઈ તહેને વિકસિત સુખે લોક સઘળા,
રહ્યા જોઈ તહેને ચકિત નયને દેવ નભમાં !

ખોંલી ઉઠયાં લીનાં વદન સહુનાં ત્યાં સ્મિતભર્યાં,
મોંઠાં સ્વપ્ને દૂખ્યા પથિક સઘળા આશ ભરિયા;
“અહા ! દેવી ભૂમિ ! નથી દૂર રહું અંદર હવે !”
વદી એવું મીઠું સુખ પથિક સર્વે અનુભવે.

અરે ! કિન્તુ આ શું ? ડગમગી રહી હોડી કયમ આ ?
તરંગો મહોટા શા ઉદ્ધિ મહીં આ ખ્હાડ સરખા !
દિશા યે ના સૂઝે નભ પશુ અરે ! વજૂ વરસે,
ડુળે મહોટા ખ્હાડો પ્રલય ધૂર હા ! ઘોર ગરજે.

સુણાયે ના કાંઈ, નયન પશુ ના કાંઈ નોંરખે,
ભયે કમ્પે સર્વે, પ્રલય-મુખ જાણે જગ ધસે !
અરે ! પાન્થો સર્વે નિજ નિજ તણું ક્ષેમ ચહતા,
કરી ધક્કા મુક્કી ઘડોકે ‘જયવા વ્યથ’ લડતા !

ઉઘા ખીલી શી એ ? તિમિર મહીં શું આમ ડુખવું !
પ્રલો ! આદર્શો શા ! કલહ મહીં શું કુદ્ર મરવું !
ભલે વજાઘાતે કર પગ મહીં નાશ સહુનો-
પરંતુ દેને તું મરણપથ તો સૂર જનનો !

સ્નેહરશ્મિ

લગ્ન અને વિશ્વજીવન

નીચુંત ક્ષિતિમોહનસેનનું એક પ્રવચન*

શુભલક્ષ્મીને અર્થે સમુપસ્થિત^૧ વરક-ચાના મીઠનના આ શુભ મુહૂર્તે લગ્નવર્ણના^૨ કરીને પ્રણીતયિત્તે સર્વ એકત્ર થયાં છે. સકલ ઉપાસક અને ઉપાસિકા મધ્યે વિધાન^૩—ચરણુતલે આજ વરક-ચા મીઠનને માટે બેઠાં છે. જે એ મીઠન પ્રસંગે સર્વ કેવળ વ્યાવહારિક વા સામાજિક લાભે મળ્યાં હોય તો આજનો ઉત્સવ વ્યર્થ ગણ્ય. આજ આ શુભલક્ષ્મી આ લોકના આત્માનું આત્માની સાથે મીઠન થશે.

શું ઉત્સવ કેવલ વરક-ચાનો ? શું તેમના વ્યક્તિગત ઉત્સવે આજ સમસ્ત સમાજ આહીઆં બેઠો થયો છે ? આજ પિતૃપુરુષનાં શ્રવણ અને લગ્નવર્ણના શા માટે થાય છે ? આજ વ્યક્તિગત આ ઉત્સવ વિશ્વસાધારણ ઉત્સવ શી રીતે થયો ?

જે સ્થળે એકની સાથે અન્ય મીઠિત થાય છે તે મીઠનનું ક્ષેત્ર જ પવિત્ર છે—તે જ તીર્થ. આપણા દેશમાં નદીની સાથે નદીના અથવા નદીની સાથે સમુદ્રના મીઠનક્ષેત્રને તીર્થ કહીને—સમજીને—સકલ જન આદર કરે છે. આ મીઠન અચેતન આત્માનું મીઠન છે, પણ ત્યાં ચેતન આત્માનું મીઠન થાય છે ત્યાં તો તેથી પણ વધારે પવિત્ર તીર્થ છે. જે સ્થળે બે આત્મા મીઠિત થઈ અનન્તની યાત્રાને માટે આજે બદાર પડે છે તે સ્થળ માનવને

* શ્રીમતી તટિનીદેવી અને શ્રીમદ્ સરોજદાસ ગોલોક બાણુના લગ્ન પ્રસંગે આપેલું આ પ્રવચન છે. આ પ્રસંગ એક ખરા કાવ્ય જેવો છે. શ્રીમતી તટિનીદેવી અને શ્રી ગોલોક બાણુ બન્નેને અભ્યાસ દરમિયાન જ સ્નેહ થયેલો અને એમ. એ. થયા પછી બન્નેએ લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કરેલો. એમ. એ. ના વર્ષમાં બન્ને સાથે ઢતાં પણ શ્રીમતી તટિનીદેવી શ્રી ગોલોક બાણુની સ્પર્ધામાંથી ખસી જવા તે વરસે પરીક્ષામાં ન બેઠાં; શ્રી ગોલોક બાણુ એમ. એ. માં પડેલા નંબરે પાસ થયા. બીજે વરસે શ્રીમતી એમ. એ. માં બેઠાં અને તે પણ પહેલે નંબરે પાસ થયાં. શ્રીમતી તટિનીદેવી સૈવ કુટુંબનાં છે શ્રીમાન ગોલોક બાણુ વૈષ્ણવ કુટુંબના છે અને તેમણે બન્નેએ, લગ્નનો દિવસ નક્કી કરી જેમની વાણીથી હૃદય નિર્મળ અને સેવાપરાયણ થાય એવા બ્રાહ્મધર્મના શ્રીયુત ક્ષિતિમોહનસેનને વિવાહપ્રસંગના પુરોહિત થવા આમંત્રણ કર્યું. પણ તે દિવસે શ્રી ક્ષિતિમોહનસેનને સોનારંગ ગામ જવું પડે એમ હતું કારણ કે ત્યાં રેલમાં તેમના બાઇનાં ઘર તણાઇ ગયાં ઢતાં. શ્રી ક્ષિતિમોહનસેને જણાવ્યું કે પોતે હાજર રહી રાંકે એમ ન હોવાથી વરક-ચા બીજા પુરોહિત દ્વારા ક્રિયા કરાવી લે; પણ તેમણે તો લગ્ન મુલતવી રાખવા અને લગ્નવિધિ તો એમને જ દાંધે થવા, તાર કરીને, આમલ બતાવ્યો. શ્રી ક્ષિતિમોહનસેનને લાગ્યું કે આ યુગલનો તેમના ઉપર વધારે દક હતો મટિ સોનારંગ જવું મુલતવી રાખી તેમણે લગ્નક્રિયા કરાવી. તે પ્રસંગનું આ પ્રવચન છે.

પ્રવચનમાં મૂળના સંસ્કૃત રાખ્ડો અને સમાસો બને ત્યાં સુધી એના એ જ રાખવા છે અને તેના અર્થો નીચે આપ્યા છે.

—તત્રી

એથી પણ કેટલું વધારે પવિત્ર તથા ગંભીર તીર્થ છે? આજ મીઠનક્ષેત્રે અનન્યતાના આશીર્વાદ વર્ષિત થાય છે.

લક્ષ્મણે કબીર તેમની કન્યા કમાલીના આઠાણુ હરદત્ત સાથેના વિવાહોત્સવે બોલ્યા છે: “વત્સે! એકદા દારૂ બંધ કરીને હું સૂતો હતો. કૃષ્ણપક્ષની એ રાત્રિએ એક અસાત અતિથિએ આવીને પોતાના મુકામત્ર કપડે દારૂ ઉપર ટકારા કર્યો—દારૂ આઘાત કર્યો. અલસશ્રાન્ત અને મેં ટપુ:— “આ.....કોણ?” ટકારા બહુ કરુણ હતો. શ્રાન્તિની પ. ઉપેક્ષા કરીને દારૂ ખોલવું પડ્યું. દારૂ ખોલીને અતિથિને અંદર લીધા. તેની સંગે કૃષ્ણપક્ષની ગંભીર રાત્રે દ્વિતિ ચંદની મધુર શાન્ત જ્યોત્સ્નાથી મારું કુદીરસ્થાન ભરાઈ ગયું. રાત્રિશેષમાં વિદિસિત શેફાલી (પારિવ્રાજી) નો મુગંધ ઉદ્ધસિત યદને કુદીરમાં આવ્યો. વત્સે! આજ તારા જીવનમાં એક અતિથિ આવ્યા છે. ઇચ્છા હોય તો તેને જીવનની બહારના આંગણે બેસાડીને ચિરજીવન સંસાર-યાત્રા નિર્વીહ કરી શકે છે. તે પ્રમાણે સંસારમાં પ્રાયઃ સર્વ કરે છે. કિન્તુ આધ્યાત્મિક તપસ્યાથી જો અંતરનું દારૂ ખોલીને એને આત્માની મધ્યે ગ્રહણ કરી શકે, તો તું જોઈશ, કે સમસ્ત વિશ્વજગતના આનન્દ ઉત્સવ અને અસીમ કૌમુદીનાં શિરણ, અનંત અમનનો ગુલબહાર, અનંત પુષ્પોત્સવ તારા આત્મામાં પ્રતિષ્ઠિત થશે. જીવનમાં યથાર્થભાવે જ્યારે કોઈને આપણે ગ્રહણ કરીએ છીએ ત્યારે તેની સાથે સાથે અનંત આપણા હૃદયમંદિરમાં પ્રવેશ કરે છે. આજે તમારા મંદિરમાં વિષ્ણુવતાનો તે પુણ્ય આલિંગન પ્રલક્ષ કરવાને માટે સર્વ નરનારી સમુપરિચિત છે. આત્માનું દારૂ ઉઘાડો. સકલને વંચિત કરો ના.”

આજ પુણ્ય ઉદ્ઘાટ સમયે લક્ષ્મણે કબીરની આ કથા અમારાથી આ વરકન્યાને કહી શકાય નહિ? અમારી દૃષ્ટિને શા માટે અમે મુદ્દ કરીએ? શા માટે અમારી વાણી, અમારું ચિત્ત આજ કુંદિત વાક્ય માત્ર ઉચ્ચારણ કરી વૃત્તિ માને? આ વરકન્યા જો આજ કેવલ પોતાની તરફ કરીને સ્વસ્નેહમાં રહે તો આજના ઉત્સવમાં, નથી કોઈના હૃદયનો વિકાસ, નથી કોઈનું કલ્યાણ. જો તેઓ વિશ્વદિશા ભણી પોતાનું ચિત્ત ખોલી દે, તો જ આજ સત્ય, સત્ય મહોત્સવ!

પ્રભાત તેના આલોકલકારને વિશ્વની તરફ ઉઘાડીને, વિહંગ તેના કંઠનું સંગીત વિશ્વશ્રવણમાં ધાન કરીને, મુકુલહલ તેનાં નિરુદ્ધ પટલ ખોલીને સૌરભભંગારને વાણ-

* “અગસ્તિરુચાચ ।

સત્યં તીર્થં હ્રમા તીર્થં તીર્થમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

સર્વભૂતદયાતીર્થં સર્વગ્રાજ્જંબમેવ ચ ॥

દાનં તીર્થં દમસ્તીર્થં સન્તોષસ્તીર્થમુચ્યતે ।

બ્રહ્મચર્યં પરં તીર્થં તીર્થં પ્રિયવાદિતા ॥

શનં તીર્થં ધૃતિસ્તીર્થં પુણ્યં તીર્થમુદાહૃતમ્ ।

તીર્થાનામપિ તીર્થં વિશુદ્ધિર્મનસઃ પરા ॥

૪ મંદ અને ચાકેલા ૫-ચાક ૬ જૂંપડી ૭ વિચાલ ૮ પ્રભા ૯ કળીઓ ૧૦ રૂંધાએલાં, બંધ કરેલાં

મંડલમાં વિતરણ^{૧૧} કરીને પ્રત્યુપને^{૧૨} ઉત્સવમય કરી દે છે; રાત્રિ તેના આલોકનું કા
ઉધોડીને જ્વલંત નક્ષત્રની મણિમાલા આકાશયાત્રીમાં સહને જ્યારે વિશ્વના માથા
ધરે છે ત્યારે ગભીર ઉત્સવનો સમારંભ થાય છે.

આ જે વર અને આ જે કન્યા છે તે શું કેવળ પોતાનાં જ છે? તેઓ
વિશ્વનાં નથી શું? (Do they not belong to the Universe?) તે શું તેઓના પરિવારનાં છે, કે સમાજનાં પણ છે? તેઓ નિખિલ મનુષ્ય જાતનાં છે. જન
જ નિખિલ વિશ્વના વાયુએ તેમને પ્રાણ દીધો હતો, જનિખિલ વિશ્વના આલોકે તે
જ્યોતિર્મય કર્ણો હતાં, નિખિલ માનવની સેવાથી પ્રાપ્ત અન્ન, વિશ્વમાતાએ એમની સન્
ધર્મ હતું. કેટલા યુગના કેટલાય માનવની ચેષ્ટાનું ધન-ભાષાને તેઓએ એક મુદ્દતે પોત
ભાષા તરીકે મેળવી હતી. તે પછી સકલ યુગનું જ્ઞાન, સકલ યુગનું ધ્યાન પામીને તેઓ
પોતાને ધન્ય કર્યા છે. એવાં હોવાના ઉત્સવમાં વિશ્વજન કેવી રીતે ઉદારીન-તટસ્થ ર

હે આજ વિશ્વજનનો આશીર્વાદ આ હૃદયો ન પામે તો, તેઓને આ મહોત્સવ
અપૂર્ણ રહે. મહાગુનિ કૃષ્ણે તેમની દયા શકુન્તલાના પરિણયમાં સકલ આશ્રમને
તરુણતાનો મત લીધો હતો:

પાતું ન પ્રથમં વ્યવસ્થિતિ જલં ગુરુમાસ્ત્વપીતૈષુ યાન

નાદટે ત્રિયમંદનાપિ મદતાં સ્નેહેન વા પહ્લદન્ ॥

આથે વઃ કુસુનદ્યુત્તિતનયે યસ્યા મવત્સુત્સવઃ

સૈયં યાતિ શકુન્તલા પતિઃ પૃથ્વં સર્વેરનુજ્ઞાયતામ્ ॥^{૧૩}

જ્યારે વૃક્ષક્ષતા, પક્ષય, પુષ્પાદિની અનુમતિ અને આશીર્વાદ જોઈએ તો સકલ માં
વનો આશીર્વાદ ન જોઈએ? તપસ્યાના બંધે તે મુનિએ ઉત્સવ જાણ્યો હતો.
તે જ મુનિશ્રતમે સકલના આશીર્વાદને માગ્યો હતો. અમે અમને તપસ્યાહીન કહીને
ઉત્સવને અનુતાર્ય કરી નાખીશું?

આ વ્રહ્મબુચનાહીકા દેવર્ષિમુનિમાનવાઃ ।

તુવ્યન્તુ પિતરઃ સર્વે માતૃમાતામહાદયઃ ।

અતીતકુલકોટીનાં સસદ્રોપનિઘાસિનામ્ ॥^{૧૪}

સકલના આશીર્વાદ જોઈએ. અમે અનાદિ કાલ અને અનન્ત દેશમાંના સકલના આશ
ર્વાદની ભીક્ષા યાચીએ છીએ.

આજ

યે વાન્ધવા અવાન્ધવા યા યેડન્યજન્મનિ વાન્ધવાઃ

નિરાહારાશ્ચ યે જીવાઃ પાપેડર્ષમે રતાશ્ચ યે ॥^{૧૫}

૧૧ આપણું ૧૨ ઉપાનો પહેલો અંશ

૧૩ તમને પાણી ન પાણું હોય તો તમારા પહેલાં પાણી પીવાનો પ્રયત્ન નથી કરતી. આ
રજુ વડાલાં હોવા છતાં જે તમારા સ્નેહને લીધે તમારે પક્ષય પણ તોડતી નથી, તમારો અ
કુસુમાત્પત્તિ સમયે જે ઉત્સવ પાળી, તે આ સકલના પતિપૃથ્વે જાય છે. તમે સર્વ રમે આપો.

૧૪ જનસોહકથી માંડીને સર્વ લોકો, દેવર્ષિઓ, મુનિઓ, માનવો, માતાઓ, માતામહા અ
સર્વ પિતૃઓ, વૃષિપામો. સસદ્રોપમાં વાસ કરનારાઓનો, કરોડો કુલોથી બહિષ્કૃત ધર્મીઓનો.

૧૫ જે બાન્ધવો અને અબાન્ધવો હોય અથવા બીજા જન્મના બાન્ધવો હોય, જે નિરા
હારો હોય અને જે પાપયુક્ત અધર્મમાં રચ્યા પચ્યા હોય.

તે સકલના આશીર્વાદ માગીએ છીએ. આજ મરીચિ, અગ્નિ, અગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, વૃ, વસિષ્ઠ, નારદાદિના અને પુરાતન, અને નવયુગના સમગ્રેત મહાપુરુષોના આશીર્વાદ વાગીએ છીએ.

આજ સર્વ જગતના મહામાતપરવી ગણના ચરણપદમાં સમાગત અને અનાગતના સકલ માનવના આશીર્વચનથી અમારો ઉત્સવ છે. સકલની પ્રીતિથી જ આ પ્રેમયત્ત સાર્થક થશે.

તેથી આજ ચિત્તને વિશ્વજગતની આગળ નિવેદન^{૧૭} કરવું જોઈએ. સકલની તમે અવારિત^{૧૮} કરવું જોઈએ. ક્યાજથી નિજને નિઃશેષે નિવેદન કરવું જોઈએ. ને નિવેદન નહિ થાય તે અમૃતત્વથી વંચિત થશે: “તત્ત્રષ્ટં યત્ત દીયતે”^{૧૯}

આવા મહોત્સવના દિનમાં ઉપદેશ શો દેવો ? આ પવિત્ર મીલનના ધર્માર્થ સ્વરૂપે અંતરમાં અનુભવ કરવાથી જ સર્વ ઉપદેશ અંતરમાં પ્રાપ્ત થશે. આજ આ મુખ મુઠ્ઠે સારદશ્યકલની^{૨૦} ત્રયોદશીની જ્યોત્સ્નાયૈત^{૨૧}. રાત્રિમાં જ્યારે આકાશધનુષીમય ચિહ્ન “રમ્ય બીન બાદે”^{૨૨} બીન વગાડે છે, ત્યારે ક્ષુદ્ર માનવના શુદ્ધ ઉપદેશનો સમય ન હોય. આ મીલનનું સ્વરૂપ સમજવાથી જ આ મુઠ્ઠે આજ અંતરની શ્રુતિ ઉઘડી જશે, અને અંતરમાંથી સાદ સંભળાશે.

આ જે નરનારીનું મીલન છે તેમાં જગત્પિતા અને જગન્માતાના અનાદિ અનન

આ મીઠાન પરિપૂરક^{૨૯} complementary છે. પુરુષનું જે નથી તે નારી દે, નારીનું જે નથી તે પુરુષ દે. એક બીજાથી પ્રધાન સમજીને એક બીજાનું અંગીકરણ ન થાય તો સમગ્ર મનુષ્યની તપસ્યા વ્યર્થ થઈ જાય.

તેથી પ્રાચીનોએ કહ્યું છે કે મીઠાન ઘટકર્પરચત્^{૩૦} છે. કપાલકાપાલસંયોગે^{૩૧} જે રથએ એક અગ્રસર^{૩૨} તે રથએ અન્ય પશ્ચાત્સર^{૩૩} એમ કરીને સમ્યક્ મીઠાન થાય છે.

તેથી હે વરુદન્મા ! તમારા આ નવજીવનના આરંભમાં કોણ મુખ્ય, કોણ ગૌણ એ સૌ પ્રશ્નો વ્યર્થ છે. આ શુભ પ્રસંગે અસ્થાને છે.

અનાદિ કાલથી સમગ્ર વિશ્વવાસી માનવની જે વિરાટ તપસ્યા તમારા દ્વારા ઉપરિચિત થઈ છે તેને જે પરિભાણમાં તમે સત્યમાં, ધૃતિમાં, ત્યાગમાં, સેવામાં પ્રદક્ષ કરશો તે પ્રમાણમાં જ તમારા સમસ્ત જીવનની સાર્યકતા અથવા વ્યર્થતા છે.

જીવન ભોગદારા સાર્યક ન જ થાય. ત્યાગેનૈકેનામૃતત્વમાનશુઃ^{૩૪} એક માત્ર ત્યાગદારા અમૃતત્વનો ઉપભોગ થાય.

પર્વત ઉપર જ્યાં ધારાની સાથે ધારા મળે છે ત્યાં દેવદારના અનુપમ સુંદર વનમાં, ઘુપારના પવિત્ર ક્ષેત્રમાં, શોભાના વિશાલમય કોઝામાં^{૩૫} તેના જીવનની સમાપ્તિ ન હોય. જગતના ધુક્ષિમય ક્ષેત્રે આવીને ગ્રામ, જનપદ, નગર સર્વની તૃપ્તા શાન્ત કરીને, ઉદ્યાન, વૃક્ષ ક્ષેત્ર આદિને રસમય કરીને એવી રીતે પોતાને મંચીન પણ કરવામાં ધારાની સાર્યકતા છે. ભોગના સૌન્દર્યે વા સૌકુમાર્યે નહિ કિન્તુ ત્યાગની વિપુલતામાં,^{૩૬} એવી રીતે જ સંસારના ધુક્ષિમય ક્ષેત્રમાં જ જીવનની યથાર્થ સાર્યકતા છે.

આજના ઉત્સવનો આ સમારોહ જીવનના પ્રતિદિવસમાં નહિ રહે. સાંસારિક જીવનમાં શુષ્કતા, દુઃખ, દાહ, દૈન્ય સૌ આવશે જ. તો પણ આજના શુભદિનના આનંદ-ઉત્સવનું પાણ્ય લઇને સમાગત અને અનાગત પૂજનીયગણના આશીર્વાદને સંખ્ય (પુંજ) કરીને કર્તવ્યના પંથમાં પ્રતિદિન અગ્રસર થવું જોઈએ.

પ્રભાતનો સુવર્ણકિરણમય ઉપાનો મહોત્સવ મુહૂર્તમાત્ર રહે છે તે પછી સમસ્ત દિન તમ દિનનું કાર્ષ છે. વર્ષોના પહેલા આરંભ દિનમાં મેલનો વિરાટ મહોત્સવ, રાજપુત્રની માફક, વજ્રદુહુલિ વગાડીને એક દિન માત્ર આવે છે. તે પછી મિત્ર^{૩૭} વસુધાના વક્ષમાં દિન પછી દિન શસ્ત્રદાત્રી^{૩૮} વૃદ્ધિધારા ચાલતી રહે છે. "

૨૯ અધૂરાપણાને પૂરનારં

૩૦-૩૧ યજ્ઞાનાં અરધીઆં. એક નીચલું, બીજું ઉપલું. દાંતા એક બીજામાં બેસતા આવી જઈ આખું થઈ જઈ તે

૩૨-૩૩ આગળ ચાલનાર, પાછળ ચાલનાર

૩૪ માત્ર ત્યાગ વડે અમૃતત્વ ભોગવતા હતા.

૩૫ ખોળામાં

૩૬ વિરાગતામાં

૩૭ પાકેલી

૩૮ પાક આપનારી

આજનું શુભકામ એવી રીતે તમારા નવજીવનની દીક્ષાનું આહ્વાન છે, - સેવા અને ત્યાગનું. દીક્ષાકામ છે, તપોજીવનનો ઉપાદેશ છે. આજ સકલનો આશીર્વાદ તમારું પાથેય છે.

તમે પૂર્વપૂર્વ મહાપુરુષનાં અપત્ય હો. તેમની તપસ્યા જેવી રીતે તમારા જીવનમાં આવીને પતિત ન થઈ જાય તેવી રીતે એ લોકોના સત્ય અને આદર્શને પતિત ન થવા દો. તેમની તપસ્યાને પતિત નહિ થવા દેવાથી જ તમે તેમનાં અપત્ય થશો. તો જ આજના શુભ વિવાહોત્સવે પૂર્વપુરુષગણના, મહર્ષિગણના અને મહાપુરુષગણના નાન્દિશ્રાદ્ધમાં અધિકારી થશો, કારણ કે તમે જૂના અને ઋષિજન આદિનાં અપત્ય છો.

જગતના સમસ્ત મહાપુરુષના આશીર્વાદ આજ તમારા મરતક પર વર્ષિત હો ! નિખિલ માનવની શુભ પ્રાર્થના તમારા જીવનને મહત્તર કરો.

પરમ પિતા પરમેશ્વર સકલ તપસ્યાના એક માત્ર શુરુ, સર્વ સાધનાના અનાદિ અનન્ત આચાર્ય, તમારા જીવનના પ્રથમતમ મીલનકાળને તેના સ્પર્શમણિના જીવંત સ્પર્શ કરીને પ્રાથુભય કરી દે.

હે પરમાત્મન ! તમે સકલ શ્રેમંતું આપ્ય છે, અને સર્વ સાધના અને સેવા તમારામાં જ નિહિત છે. શ્રેમ અને સાધનાનો સમન્વય, - હે પરમપૂર્ણ ! એક માત્ર તમારામાં જ છે. તમે આ શુભ મુહૂર્તે આ પૂર્ણ દીક્ષામાં દીક્ષાર્થી યુગધના જીવનમાં તમારા અનિર્વચનીય શુભાશીર્વાદ અને શુભ પ્રસાદનું દાન કરો. વિશ્વ આનંદની સાથે વ્યક્તિગત જીવનનો આનંદ સંગત હો.

ૐ અસતો મા સદગમય ।

તમસો મા જ્યોતિર્ગમય ।

મૃત્યોર્મામૃતં ગમય ।

આવીરાવીર્મ્મ એવિ રુદ્ર યત્તે દક્ષિણં મુખં

તેન માં પાહિ નિત્યમ્ ॥ ૪૦

૩૮ શ્લોક

૩૯ લગ્ન જેવા શુભ પ્રસંગે જે પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ થાય છે તે

૪૦ અસતમાંથી મને સત તરફ ગતિ કરાવ; અધારમાંથી મને જ્યોતિ તરફ ગતિ કરાવ; મૃત્યુમાંથી મને અમૃત તરફ ગતિ કરાવ. હે પ્રગટ સ્વરૂપ, મારી પાસે આવ. હે રુદ્ર, જે તારું દક્ષિણ મુખ છે તેના વડે મારે રક્ષણ કર.

પ્રાચીન ભારતમાં પ્રજાતંત્ર શાસનપદ્ધતિ

[ગતારક પૃષ્ઠ ૧૬૨ થી ચાલુ]

પરદેશી લેખકોનું પ્રમાણ

પરદેશી-યુરોપીઅન-લેખકોના પ્રમાણ પરંથી એક વાત પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થઇ જાય છે કે સિકંદરના આક્રમણ પહેલાં અને પછી પંજાબ, સીંધ અને માલવામાં પ્રજાસત્તાક શાસનપ્રણાલી ચાલુ હતી. આ લેખકો “અરાજક રાષ્ટ્ર” “પ્રજાસત્તાક શાસનપદ્ધતિ” ઉલ્લેખથી સારી રીતે પરિચિત હતા. એમની સાક્ષીથી સંસ્કૃત અને પાકૃત (બૌદ્ધ) ગ્રંથો, સિક્કાઓ અને શિકાલેખોના પુરાવાઓને સજળ ટોકો મળે છે. મિંકેટર ફિકે (Fick) લખ્યું છે કે મેગારિથનીજીના સમયમાં હિંદમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય નહોતું. પરંતુ પ્રો. મંજુ-મુદાર આ મત માન્ય નથી રાખતા; કારણ પ્રોફેસર મંજુદારે પોતાના મતની પુષ્ટીને માટે પ્રમાણ રજૂ નથી કર્યું.^{૩૭} મેગારિથનીજી એક ગ્રીક એલચી હતો. એ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના દરબારમાં કેટલોયે વખત રહ્યો હતો. એણે (ફ્રેગમેન્ટ ૯ માં) લખ્યું છે કે ડાયોનિસિસના જમાનાથી માંડીને સૈક્રેટિકસ (ચંદ્રગુપ્ત)ના જમાના સુધી, ૬૦૪૨ સાલમાં મગધમાં ૪૫૩ રાજ્યોએ રાજ્ય કર્યું અને એ દરમિયાન ત્રણ વખત અરાજક રાષ્ટ્રની સ્થાપના થઈ. એ પોતાના સમયના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના કેટલાક નમુના ટાંકે છે. મૈલ્ટિકોરો (malticorac), સિંધી (Singhe), મૈરોહી (Marohao), બૈસોંગી (Basoingae) અને મૈરાની (Marani)ના સંબંધમાં એણે લખ્યું છે કે એ સ્વાધીન-સ્વતંત્ર-હતાં, એમને કોઈ રાજા નહોતાં, અને પહાડો પર એમણે ઘણા નગર વસાવ્યાં હતાં. પ્રો. ડ્રોપરીન લખે છે કે મેગારિથનીજીની મતલબ ચોક્ખી એ જતાવવાની હતી કે એ નગર સ્વતંત્ર હતું, અને એ તે નગરોથી છુટું હતું કે જેના પર રાજાઓનું આધિપત્ય રહેતું.^{૩૮} આ જ મત સર્વમાન્ય છે.

અરિયને (Arrian) લખ્યું છે કે એબેસ્ટોનેઆઇ (Abastonoï), કેથરોઆઇ (Kathroi) તથા આરિહિટાઈ (Arihitai) જાતિઓ તદ્દન સ્વતંત્ર હતી. એ જાતિઓમાં કોઈ રાજા નહોતા. એણે નેસિયન (Nesian)ના સંબંધમાં લખ્યું છે કે પ્રજાજનો મળી એક સભાપતિ દ્વારા રાજ્ય ચલાવતા. મૈલોઆઇ (Maloi)નો ઉલ્લેખ કરતાં એ ભારતીઓની સ્વતંત્ર જાતિ હોવાનું કહે છે. ઓક્સીડ્રાકી (Ox'ydraki)ના

૩૭. Corporate Life in Ancient India. Also Republican Tradition in I. Polity.

૩૮. J. A. O. S. xiii p. 136.

સંબંધમાં પણ એ આઝાદીના ઉપાસક હતા અને સિકંદરના હુમલા સુધી પોતાની સ્વાધીનતા જાળવી રહ્યા હતા એવી માન્યતા દેખાડી છે.

કર્ટિયસ (Curtius) કહે છે કે ઑક્સીટ્રીકાઈ એક સ્વતંત્ર સૈન્યરજી (Sabaree) પણ એક શક્તિશાળી ભારતીય જાતિ હતી. એની શાસનપદ્ધતિ પ્રજાસત્તાક હતી, રાજકીય (Monarchical) નહિ. સેડ્રોસીઆઈ (Cedrosii) ના સંબંધમાં પણ કહે છે કે એ એક આઝાદ કોમ હતી.^{૪૦} ડાયોડોરસ (Diodorus) ને સંબસ્ટાઈ (Sambastai) જાતિઓ નગરોમાં રહેતી અને એમની શાસનપદ્ધતિ પ્રજાસત્તાક હતી. પાટલ (Patala) ના નગર-રાષ્ટ્રની એણે સ્પાર્ટા (Sparta) સાથે તુલના કરી છે. એ જાતિનો એ નિયમ હતો કે યુદ્ધના સમયમાં ભિન્નભિન્ન કુલોના-વંશપરંપરાગત, બે રાજાઓના નેતૃત્વ હેઠળ સેના રહેતી હતી. છુદ્ધ લોકોની એક પંચાયત રાજ્ય પર, પુરા અધિકાર સાથે, અમલ ચલાવતી.^{૪૧} એણે બ્રાહ્મણોની સ્વતંત્ર સંસ્થા સંબંધમાં પણ લખ્યું છે.^{૪૨} સિકંદરને મૈથિલામાં, કૈથેવાઈ તથા ઑક્સીટ્રીકાઈ સાથે ભારે ટક્કર ઝીલવી પડી હતી.^{૪૩}

સંસ્કૃત ગ્રંથોનું પ્રમાણ

સંસ્કૃત-ગ્રંથોમાં ‘ગણ’ તથા ‘સંઘ’ શબ્દનો ઉપયોગ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના અર્થમાં થયેલો દેખાય છે. મી. જયસ્વાલ માને છે કે પ્રજાસત્તાક શાસનપદ્ધતિ માટે પ્રથમ સંઘ શબ્દનો ઉપયોગ થતો; પરંતુ જ્યારે બૌદ્ધોએ એ સંઘ શબ્દનો ઉપયોગ ધર્મસંઘ માટે કર્યો ત્યારે રાજકીય સંઘો માટે સંસ્કૃતમાં ‘ગણ’ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો. એમના મત પ્રમાણે ‘ગણ’ શબ્દનો ઉપયોગ પ્રજાસત્તાક અમલના અર્થમાં પાછળથી થયો; પહેલાં એ અર્થમાં ‘સંઘ’ શબ્દનો જ ઉપયોગ થતો હતો. કૌટિલ્યે “અર્થશાસ્ત્ર”માં ‘સંઘ’ શબ્દનો પ્રયોગ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના અર્થમાં કર્યો છે. એણે લખ્યું છે કે બે પ્રકારનાં સંઘો થતા:—

૧ વાર્તાશસ્ત્રોપજીવિન:—તે કે ઉદ્યોગ તથા શસ્ત્ર દ્વારા છવિકા ચલાવતા.

૨ રાજશાસ્ત્રોપજીવિન:—તે કે રાજા કહેવાયવાનો અધિકાર ધરાવતા.

પાણિનિએ પણ આ અર્થમાં સંઘ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. (V. ૩. 114) કાશિકે તથા પતંજલિ (4-1-14) એ ‘સંઘ’ શબ્દનો પ્રયોગ પ્રજાસત્તાક અમલના અર્થમાં જ કર્યો છે.

એ જાણીતી વાત છે કે જ્યારે સંઘ શબ્દનો વ્યવહાર ભિક્ષુસંઘના અર્થમાં છૂટથી થવા લાગ્યો ત્યારે ‘ગણ’ શબ્દ કે જેનાથી પાણિનિ પણ પરિચિત હતા તેનો ઉપયોગ

૩૯. Mc-Crindle, “Ancient India” pp. A1, E. G. G.-G-H. G. and O. C. O. pp. 79-81-119-154-156-167-350-1. I have taken the reference from Republican Tradition in Indian Polity.

૪૦. Ibid pp. 167-9, 262.

૪૧. Mc-Crindle's Invasion of India by Alexander (Ed. 1896) p. 296.

૪૨. For Nunismatic Evidence in Brahmin Republic.

૪૩. Early History of India V. A. Smith p. 94 :

કેવળ રાજકીય સંઘના અર્થમાં છૂટથી થવો શરૂ થયો; આ મહાભારત, સ્મૃતિ અને સિદ્ધાંતો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.^{૪૪} ગ્રે. મનમુદારના મત પ્રમાણે મહાભારતનો ગણના વર્ણનવાળો અધ્યાય (શાન્તિ પર્વ ૧૦૭) અર્થશાસ્ત્રના સંઘના વર્ણનવાળા અધ્યાય પછીના સમયનો છે. ગ્રે. મનમુદાર માને છે કે સંઘ શબ્દનો ઉપયોગ પહેલાં હરેક પ્રકારની મંડળી અથવા સમાજના અર્થમાં કરવામાં આવતો હતો. ત્યારબાદ બૌદ્ધ લોકોએ એ શબ્દને ધાર્મિક સંઘના અર્થમાં સમાવી લીધો. એટલે મૌર્યકાલના પરવર્તી રાજકીય સંઘો માટે ‘ગણ’ શબ્દનો ઉપયોગ શરૂ થયો. એ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે મહાભારતનો ગણ સંબંધી અધ્યાય અર્થશાસ્ત્રના સંઘ સંબંધી અધ્યાય પછીના કાળનો છે.^{૪૫}

શ્રીયુત્ જયસ્વાલ જયસ્વાલ મહોદયનો મત સ્વીકારી કહે છે કે એ સ્વીકાર્ય તો માન્ય પડે છે પરંતુ એનો કોઈ સજ્જ પૂરાવો નથી કે બ્રાહ્મણોએ ‘સંઘ’ શબ્દનો તદ્દન બદલ્યો એટલા જ માટે ક્યો કે તે શબ્દ બૌદ્ધોએ પોતાના ધાર્મિક સંઘો માટે વાપરવો શરૂ કર્યો. બૌદ્ધકાળના લાંબા વખત પહેલાં પાણિનિએ ‘ગણ’ શબ્દનો વ્યવહાર કર્યો છે.^{૪૬} બૌદ્ધોએ સંઘ શબ્દનો આ ઉપયોગ કર્યો પછી પણ બ્રાહ્મણોએ સંઘ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે એનું પ્રમાણ મહાભારતમાં (શાન્તિ પર્વ ૧૦૭, ૬૭૦, ૭૧, ૮૮) મળી આવે છે. મક્ષિનાથે ચારુપદ્ય પર ભાષ્ય લખતાં ‘સંઘ’ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે (Cb. 8. St. 219-20.)^{૪૭}

શ્રીયુત્ જયસ્વાલ એમ કહેતા જ નથી કે પંડિતોએ ‘સંઘ’ શબ્દનો બદલ્યો કર્યો એટલે એને માટે પ્રમાણ શોધવાનો પ્રયત્ન જ ઉભો થતો નથી. પંડિતોને જેવી રીતે બૌદ્ધ સંઘ પ્રત્યે ઘૂણા હતી એ જ રીતે એ પ્રજાસત્તાક સંસ્થાઓને પણ તિરસ્કારતા.^{૪૮} જયસ્વાલે પોતે જ કહ્યું છે કે પાણિનિ ‘ગણ’ શબ્દથી પરિચિત હતા.^{૪૯} તાત્પર્ય એટલું જ કે સાધારણ રીતે સંઘનો અર્થ બૌદ્ધસંઘ સમજવા લાગ્યો. એટલે મૌર્યકાલ પછી જે પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ઉભાં થયાં તેમણે પોતાને ગણ કહેવાડાવવા શરૂ કર્યું. ‘ગણ’ શબ્દ ખાસ નવો યોગ્યતામાં નહોતો આવ્યો, એ તો ‘મૂળથી સંસ્કૃત શબ્દ હતો જ; અને જરૂર લાગતાં એ વપરાશમાં લેવાયો.

પ્રોફેસર બુહરે ‘ગણ’ તથા ‘સંઘ’ શબ્દોનો અનુવાદ વસિક મંડળી તથા સહકારી સમાજ કર્યો. પંડિત શામશાસ્ત્રીએ પણ એ અર્થ સ્વીકાર્યો છે. મનુએ ‘ગણ’નો ઉપયોગ રાજકીય સંઘ અને ‘ગ્રેણી’ તથા ‘પૂણઃ’નો પ્રયોગ વસિક-સહકારી-સમાજના અર્થમાં કર્યો છે. કૌટિલ્યે સંઘ શબ્દનો ઉપયોગ રાજકીય સંઘના અર્થમાં કર્યો છે. શ્રી જયસ્વાલ લખે છે કે જૈનોના આચાર્યમુનિમાં એમને બે શબ્દો લાધ્યા-‘દોરણણિ’ (તે રાષ્ટ્ર કે જે ઉપર બે રાજ્યો

૪૪. An Introduction to Hindu Polity: M. R.-May, 1913 pp. 537-538.

૪૫. Corporate Life in Ancient India p. 107 footnote.

૪૬. III 35, 6; IV 3, 54; IV 4, 84; V. 2, 52; V. 4, 73.

૪૭. Republican Tradition in Indian Polity p. 17.

૪૮ આ નિબંધ.

રાજ અધાવતા) તથા 'ગણરાયણિ' (તે રાષ્ટ્ર કે જે ઉપર સમસ્ત સમાજનો અમલ રહેતો). ગણરાયણિ શબ્દથી એના મનમાં એ ખ્યાલ પેદા થયો કે એ અને સ્મૃતિના 'ગણ' તથા 'રાજ્ય' શબ્દ એ બન્ને એકાદર્થવાચી છે. મહાભારતના શાંતિપર્વમાં (Ch. 107) બ્યારે 'ગણ' શબ્દ વપરાયેલો એમણે જોયો ત્યારે એમની ખાતરી થઈ કે એ શબ્દનો ઉપયોગ રાજકીય સંઘના અર્થમાં જ છે. એનો વણિકમંડળી કે મજૂરોનો સંઘ એ અર્થ તો કોઈ રીતે નીકળતો જ નથી.^{૫૦}

સામણાચાર્યે ઋગ્વેદ (5. 66. 6)માં સ્વરાજ્યનો અર્થ 'સ્વરાટ્વ' (પોતા પર પોતાનું શાસન) કયો છે. એતેરીય બ્રાહ્મણ (VII. 3. 14)માં જોજ તથા સ્વારત (પોતાનું રાષ્ટ્ર) સંસ્થાએનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. મનુએ ગણનો ઉપયોગ પ્રજા-સત્તાકે રાષ્ટ્રના અર્થમાં કયો છે.

શ્રી. મુકુંદીલાલ માને છે કે પ્રાચીન હિંદમાં પંડિતવર્ગ પ્રજાસત્તાક સંસ્થાઓ પ્રત્યે એટલો જ પ્રખળ તિરસ્કાર દેખાડતો-જેટલા તિરસ્કારથી યુરોપના શાસનકર્તાઓ આજે બાઈશ્ચેવિકા પ્રત્યે નાકના ટેરવાં જિંચા ચડાવે છે. ગૌતમ, મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય ઇત્યાદિ સ્મૃતિકર્તા પ્રજાસત્તાક રાષ્ટ્રોને તુચ્છ દૃષ્ટિએ જોતા હતા. રાજ અને પુરોહિત ઉભય પ્રમુખીય રાજ્યથી ડરતા અને અળગા રહેતા; કારણ એ સ્વતંત્રતા દેવીના ઉપાસક બની સર્વ મનુષ્યોને સમાન ગણતા-રાજ, પુરોહિતનું ઉપરીપણું હણતું.^{૫૧}

સિક્કાં તથા શિલાલેખોનું પ્રમાણ

કનિગહાએ લખ્યું છે:—"પ્રાચીન ભારતના સર્વથી વધારે મનોહર સ્મારક કોઈક જાતિઓ, નગરો તથા દેશોના સ્વરાજ્યના સિક્કાઓ છે.^{૫૨} એમણે એ સિક્કાઓના દસ વર્ગ કર્યા છે. એ સિક્કામાં રાજકીય ચિન્હ (મુકુટ ઇત્યાદિ) કંઈ નથી મળી આવતું.

૧ યાસુધેય સિક્કા:—યાસુધેય સિક્કા પરથી એ માણમ પડે છે કે યાસુધેય જાનિનું પ્રજાસત્તાક ત્રણ વખત સ્થપાયું. ત્રણ પ્રકારના સિક્કા મળ્યા છે. એના પર એ કેનસું હોય છે કે 'જય યાસુધેય ગણસ્ય'—યાસુધેયોના જય થાઓ. એ પરથી એ વાતનું પૂરતું પ્રમાણ મળે છે કે એમની સંસ્થા પ્રજાસત્તાક હતી. મુદ્રિત લેખમાં બીજા અને ત્રીજા પ્રકારના સિક્કા પર દિ (દ્વીય) તથા ત્રિ (ત્રીય) રાષ્ટ્રોનો પ્રયોગ યાસુધેયના વિશેષણ તરીકે કયો છે. કનિગહામનો મત છે કે યાસુધેય ત્રણ જાતિઓમાં વિભક્ત હતા એટલા માટે દ્વિતીય યાસુધેય તથા તૃતીય યાસુધેયનો ઉપયોગ સિક્કાઓ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી. મુકુંદીલાલ આ મત નથી સ્વીકારતા. એમનું માનવું છે કે યાસુધેયોના પ્રજાસત્તાક સિક્કાનો સંબંધ યાસુધેયોના પ્રજાસત્તાત્મક સંસ્થાઓના ત્રણ કાલ સાથે છે.^{૫૩} યાસુધેયો

૫૦. An Introduction to Hindu Polity: M. R.—May 1913 p. 537 (an historical Essay by Mukundilal read at the 3rd Hindi Literary Conference—Calcutta.

૫૧. Republican Traditions in Indian Polity: p. 18.

૫૨. Cunningham Archaeological Survey Report Vol. XIV. p. 135.

૫૩. Republican Tradition in Indian Polity p. 21.

પર પહેલો હુમલો સિકંદરને થયો (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ પહેલાં), બીજો હુમલો રુદ્રમનનો (૧૫૦ ઇ. સ. માં) અને ત્રીજો સમુદ્રગુપ્તનો (ઇ. સ. ૩૫૦ માં.) આ હુમલાઓ સુધી એ પોતાની સ્વતંત્રતા ટકાવી શક્યા. એનો પુરાવો એ છે કે બીજા ચંદ્રગુપ્તને યાસુધેયો માથે સંધિ પણ કેરવી પડી હતી.^{૫૪} ગ્રીક લેખકો એને ભારતની સર્વથી અધિક શક્તિશાળી જાતિ લેખે છે. એ જાતિએ સિકંદર સાથે (૬૦,૦૦૦ પાણ્ડ્યા અને ૬,૦૦૦ ઘોડેસ્વાર લાધને) બાથ બીડી હતી. જૂનાગઢના શિલાલેખમાં રુદ્રમને બહાર મારી છે કે એણે યાસુધેયને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખ્યા પરંતુ એ એ ધક્કા સામે ટક્યા. સમુદ્રગુપ્તે પણ એમના પર હુમલો કર્યો પરંતુ એ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ટકાવી રહ્યા. એને ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ એના મુઠકને પોતાના સામ્રાજ્યમાં બેળથી દીધો. કર્નિગઢામના મત પ્રમાણે યાસુધેયો સતલજના બંને તટ ઉપર લાલપુરની દર ઉપર વસ્યા હતા. એમના દેશ ઉત્તરપૂર્વમાં એથી પ્રભુ વધારે ફેલાયેલો હોવો જોઈએ કારણ કે એમના સિદ્ધા હુધિઆના સુધી મળી આવે છે.^{૫૫} યૂનાની લેખકોનું પ્રમાણ જૂનાગઢના શિલાલેખ કે પ્રયાગસ્તંભના સંકેત ઉપરથી જણાય છે કે યાસુધેય પ્રજા સિંધની નજદીકમાં વસતી હતી. એ લોકો માત્રવાઓ, અર્જુન્યાનો અને આબીરોના પડોશી હતા. મી. મુકુંદીલાલના મત પ્રમાણે યાસુધેય લોકો ઋગ્વેદના યદુ તથા મહાભારતકાલીન યાદવોના વંશજ હતા.^{૫૬}

(૨) માત્રવાના સિદ્ધા:—પ્રાચીન નગર ‘ નાગર ’ની આસપાસ એક દગ્ગર માત્રવ-સિદ્ધા મળ્યા છે. એક સિવાય એ બધા સિદ્ધા પર લખ્યું છે કે:—“ જય માત્રવાન ” અર્થાત્ માત્રવોની જય થાઓ. સિદ્ધા તથા શિલાલેખોનું પ્રમાણ એક વાતને પૂરતો ટેકો દે છે કે માત્રવોની સંસ્થા પ્રજાસત્તાત્મક હતી. એ વાત સંપૂર્ણ રીતે માની લેવામાં આવી છે કે હિંદુઓનું વિક્રમ સંવત માત્રવાએ આગુ કર્યું હતું. ત્રણ શિલાલેખો પરથી એ બે વાત સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે:—

એક એ કે વિક્રમ સંવત માત્રવાઓએ ચલાવ્યું છે અને બીજી એ કે માત્રવ કોઈ રાજકીય સંસ્થાને આધીન નહોતું પરંતુ એમની સંસ્થા કેવળ પ્રજાસત્તાત્મક હતી.

(૩) સીબીજાતિ લાહોર અને મુસ્તાનની વચ્ચેના પ્રદેશમાં રહેતી હતી. એમના દશ જાતના સિદ્ધા હાથ લાગ્યા છે. સોવીજનપદ્ધા: ના નામથી એ સિદ્ધા પ્રચલિત થયા હતા.

(૪) ‘ ઓડંબરા ’ સિદ્ધા:—પટાણકોટ (પંજાબ)ની નજદીકમાં સાત સિદ્ધા મળી આવ્યા છે. એના ઉપરના લખાણમાં માત્ર ઓડંબરા શબ્દ જળવાઈ રહ્યો છે. પાણિનિએ પણ ઓડંબરોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ વર્ષ પહેલાના છે.

(૫) એરાન તથા ઔરકેન નગરના સિદ્ધા:—પ્રાચીન નગર એરાન (ઔરકેન) ને ‘ બીના ’ નદીના તટ પર વસેલું હતું તેના ફેટલાક ગ્રાંથાનાં સિદ્ધા મળ્યા છે. એતવા અને બીનાના ૧૬ માઈલ ઉપર ‘ બિલસ ’થી ૪૫ માઈલ ઉત્તર-પૂર્વે આ નગરનું પ્રાચીન સ્થાન છે.

૫૪. Early History of India: V. A. Smith. p. 291.

૫૫. Arch. Sur. Vol XIV p. 140.

૫૬. Republican tradition in Indian Polity. p. 21.

(૬) જનપદા-સિક્કા:—જનપદનો અર્થ સંસ્કૃતમાં ‘રાષ્ટ્ર’ થાય છે. એ સિક્કાઓ ઉપર ‘જનજના જનપદસા’ એ શબ્દો કેતરેલા છે. એ લેખની લિપિ પાલિ છે એટલે ‘સંસ્કૃતમાં એ ‘રાજ્ય-જનપદસ્ય’ અર્થાત જનસમૂહનું રાષ્ટ્ર. એમ હોવું જોઈએ.

(૭) એ જ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ રાષ્ટ્રના સિક્કા પણ મળી આવેલ છે, એમાં ચાંદીના સિક્કા પર ‘ભગવતો સ્વામીના બ્રાહ્મણ્ય યાચુધેય’ વાક્ય છે. શ્રી. મુકુંદીલાલ માને છે કે ભાગવત બ્રાહ્મણોના પ્રજાસત્તાત્મક સંસ્થાના એક નેતાનું નામ છે. બ્રાહ્મણના નામ પાછળ સન્માનાર્થે ‘દેવ’ શબ્દ જોડાય છે, ક્ષત્રિયના નામ પાછળ વર્મા. સ્વામીનો અર્થ સલાપતિ કે નેતા થાય છે. યાચુધેયનો અર્થ જ પ્રજાધિપત્યવાદી થાય છે.

આધુનિક ઇતિહાસવેત્તાઓનું પ્રમાણ

ઈ.સ. ૧૯૦૩ માં પ્રો. રીઝ ડેવીઝે લખ્યું છે કે બૌદ્ધોના પ્રાચીન ગ્રંથો પરથી એ પત્તા લાગે છે કે એ વેળા ભારતમાં રાજકીય સંસ્થાઓની સાથે સાથે પ્રજાકીય-પ્રજાસત્તાક સંસ્થાઓ પણ હતી. કોષ્ટકમાં સ્વતંત્રતા પૂર્ણ, કોષ્ટકમાં કંઈક કમી. ૫૭ એ જ સાલમાં ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મિથે રાજ્ય ઐશિયાટિક સોસાયટીના જરનલમાં એક લેખ પ્રગટ કરાવ્યો છે જેમાં એક નકશામાં પંજાબની પ્રાચીન પ્રજાસત્તાક સંસ્થાઓનું ઠામડેકાણું આપ્યું છે. ડૉ. સ્મિથે લખ્યું છે કે પંજાબ, પૂર્વરજપૂતાના અને માલવામાં એવી બહુ જાતિઓ હતી જેની સંસ્થાઓ પ્રજાસત્તાત્મક હતી. ૫૮ યાચુધેય જાતિ સતલજના બેઉ કિનારા પર વસેલી હતી; મદ્રા જાતિ પંજાબની વચમાં. સિકંદરના સમયમાં પંજાબમાં ઘણા પ્રજાસત્તાક રાજ્યો, મૈલોઆધ, કૈથેરોઆધ (સેડ્રોસીઆધ, નેસાઇન, નૈથરોઆધ) ઇત્યાદિ હતાં. પૂર્વ રજપૂતાનાના તથા માલવાના પ્રજાસત્તાત્મક રાષ્ટ્ર, અર્જુન, માલવ તથા આબીર (અંબીય) હતાં. એમનો એ પણ મત છે કે નર્મદાની દક્ષિણમાં ખીજ અસંખ્ય પ્રજાસત્તાત્મક રાજ્યો તથા જાતિઓ હતાં. ‘માલવ-ગણ-સ્થિત્ય’ના અર્થની બાબતમાં ત્રણ વર્ષ સુધી ડૉક્ટર ફરીદ તથા ડૉક્ટર થોમસ વચ્ચે વાદવિવાદ ચાલ્યો. ૫૯ ડૉ. થોમસ સંસ્કૃતના ભારે મોટા વિદ્વાન હતા. એમણે એ સખળ રીતે સિદ્ધ કર્યું છે કે સંસ્કૃતમાં ગણ શબ્દનો અર્થ જાતિ અથવા વણિકદળ નથી થતો; એનો સંકેત પ્રાચીન ભારતના તે રાષ્ટ્રો માટે છે કે જે પ્રજાસત્તાત્મક અથવા કુલીન વર્ગ-રાજ્યસંસ્થાને આધીન હતાં. મી. જયસ્વાલ તો એ અર્થ જ કરે છે કે ગણ એટલે પ્રજાસત્તાત્મક રાજ્ય. હાલમાં કેટલાક હિંદી ઇતિહાસજ્ઞો કે જેઓ નેશનાલિસ્ટ તરીકે ઓળખાય છે એમણે એ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ઇ. સ. ૫૦૦ સુધી એટલે એક હજાર વર્ષ સુધી હિંદમાં પ્રજાસત્તાક તંત્ર પ્રચલિત હતું.

ઉપસંહાર

અર્થશાસ્ત્ર, બૌદ્ધસૂત્ર, મહાભારત, સ્મૃતિ તથા સિક્કાઓના પ્રમાણે ઉપરથી એક વાત સિદ્ધ થાય છે કે લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી ભારતવર્ષમાં પ્રજાતંત્ર ચાલુ હતું. સિકંદરના હુમલા વખતે ઘણાં નગર-રાષ્ટ્રો કાયમ હતાં. ૧૦ સિકંદરના આક્રમણને હાવવા-રોકવા

૫૭ Buddhist India pp. 19-20.

૫૮. Early History of India 1914 p. 286.

૫૯. Malana-Gaua Controversy-in J. R. A. S. 1914-16.

૬૦. These were analogous to the City State of Greece.

અહિંના નગર-રાષ્ટ્રો સંઘતા ન મેળવી શક્યા. ચાલુક્યે ભારતવર્ષમાં એકાધિપત્ય સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો. અર્થશાસ્ત્રમાં એણે સંઘો તોડવાની યુક્તિઓ દેખાડી છે.^{૧૧} જેમકે જનસુસ મોકલીને સંઘના નેતાઓમાં વૈમનસ્ય કરાવવું, કોઈને રાજ્ય બનાવવાની લાલચ આપી લોકભાવના, વેશ્યા, નાયનારીઓ વગેરે મોકલી લગાડના બી વાવવાં, વગેરે. ચાલુક્યે આ સર્વ યુક્તિઓ અજમાવી ભારતની સંઘ. પ્રથાને તોડી.^{૧૨} જે વેળા રામ તથા મેસેડોનીઆ ગ્રીસના નગર-રાષ્ટ્રોને ભેટીને વિદેશી સામ્રાજ્યને ગ્રીસમાં દબા કરતા હતા તે વેળા આ નાના ભારતીય રાજ્યોને મીટાવીને એક ભારતી સામ્રાજ્યનો ઉદય થયો. સિકંદરના હુમલા પછી જે હિંદમાં મૌર્ય સામ્રાજ્ય ન હોત તો સેલ્યુકસ નેકટરના હુમલો પછી આ દેશની સ્વાધીનતા કદિ જ્યો ન શકત. એ વેળા ચોતાના બચાવને મારે આ દેશને એક એવા શક્તિશાળી મધ્યસ્થ-કેન્દ્રિત-શાસનની બહુ જ જરૂર હતી કે જે પર્દેશીઓની ખાતર જમા કરી શકે. મૌર્ય સામ્રાજ્ય રૂપી પ્રભાકરના ઉદય સાથે જ આ સ્વતંત્ર પ્રગતિનું રાજ્યો રૂપી તારા અસ્ત પામ્યા. પરંતુ એવો મૌર્ય સામ્રાજ્ય રૂપી સૂર્ય અસ્તાવ્યસે ગયો કે ભારતમાં પુનઃ ગણ રૂપી નક્ષત્રો દર્શિગોચર થયા. સારાંશ એ કે મૌર્ય સામ્રાજ્ય પ્રગતિનું બિંદુલ નષ્ટ કરી શક્યું નથી. એણે માત્ર એક શક્તિશાળી મધ્યસ્થ-કેન્દ્રિત-શાસનનો ફાયદા જમાવી સ્થાનિક પ્રભુત્વ તેમના પર જ છોડ્યું. ડૉ. રાધાકૃષ્ણ મુકરજીએ મૌર્ય સામ્રાજ્યના સંબંધમાં લખ્યું છે કે સામ્રાજ્યની સ્થાપનામાં નાના નાના રાજ્યોનું સ્થાનિક પ્રભુત્વ નષ્ટ કરવાની ભાવના જ નહોતી.^{૧૩} ડૉ. થોમસ કહે છે કે કૌટિલ્યે પ્રગતિને નાશ કરવાની કંઈ કંઈ યુક્તિઓ કરી, છતાં યે મૌર્ય સામ્રાજ્ય પછી પણ ધણાં યે પ્રગતિને ટકી રહ્યાં હતાં. માલવા એમાંનું જ એક. એણે વિક્રમ સંવત ચલાવ્યો.^{૧૪} મૌર્ય સામ્રાજ્ય પ્રગતિના સંબંધી ખ્યાલને એકદમ હટાવી ન શક્યું. એટલે જેવું એ કેન્દ્રિત શાસન લીધું પડ્યું કે ગણ રાજ્ય હિંદમાં કાયમ થયાં. સિદ્ધાંતો તથા ચિંતાલેખોથી એ સિદ્ધ થાય છે કે મૌર્યકાળ પછી અને ગ્રામ સામ્રાજ્યના ઉદય થતા મુધી હિંદમાં 'ગણ રાજ્ય' કેટલી યે જગ્યાએ કાયમ થઈ ગયાં હતાં. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ એ પ્રમાણ બહુ મહત્વનું છે. આખરે ગ્રામ સમ્રોદોએ ભારતના પ્રગતિને નષ્ટ કરી દીધાં. પુરાણો તથા ધર્મશાસ્ત્રોમાં એણે કોઈ હિંદુ જ નહીં જોઈએ. ક્ષત્રિયો ભારત એ દશાએ પહોંચ્યા ગયો કે જ્યારે સળગ પૂરાવાઓ મળતા છતાં પણ એ એ માનવાને અચકાય છે કે આજે જે સંસ્થાઓનું જન્મસ્થાન એ પશ્ચિમના મૂલકને માને છે તે સંસ્થાઓ આપણે ભાં દુનિયા વર્ષ મુધી કાયમ હતી.

દક્ષિણ હિંદમાં બહુ જ અર્વાચીન પ્રગતિસાત્મક શાસનના નમુનાઓ મળ્યા આવે છે. પ્રાચીન કેરલમાં ૧૮ મી સદી મુધી પ્રગતિસાત્મક સંસ્થાઓ કાયમ હતી.^{૧૫} દક્ષિણના

૧૧. Arthashastra Bk. IX-160, 161.

૧૨. For a Graphic description read "Mudra Rakshasha."

૧૩. Local Government in Ancient India: Radhakumud Mukerji pp. 10.

૧૪. Republican Tradition in Indian Polity p. 23.

૧૫. Republican Tradition in Indian Polity p. 23.

શિક્ષાલેખો ઉપરથી પતો મળ્યો છે કે પ્રગતસત્તાત્મક આચાર ત્યાં બહુ થોડા કાળ પર પ્રચલિત હતા. ચૌદ દેશમાં ધણા ગામો મળી સભા દ્વારા ગામના સ્થાનિક કાર્યો ચલાવતા. ૧૧ ઉછેલ તથા ઉત્તરમેદરના શિક્ષાલેખો પરથી પ્રાચીન ગ્રામની પ્રગતતંત્ર પ્રણાલિની રીતનો આપણે કંઈક ખ્યાલ કરી શકીએ છીએ. ડૉ. રાધાકૃમુદં મુકરજીએ મૈસુરથી એક પુસ્તક પ્રગટ કરાવ્યું છે તે ઉપરથી આપણને દક્ષિણ ભારતનો ધણો ખ્યાલ આવે છે. ૧૭ આંજો તો આપણી પાસે ભારતીય પ્રગતતંત્રના અવશેષ તરીકે સ્મરારંકરૂપે કેવળ ગ્રામપંચાયતો રહી છે. કેટલીક જગ્યાએ તો એ પંચાયતો એટલી સંગઠિત હતી કે પેદાશી સદીમાં મેટકાફ સાહેબે એને એક નાના પ્રગતતંત્ર (Little Republic)ની ઉપમા આપેલી. પરંતુ આંજો તો એ પણ ઘુરી દશમાં છે. આપણે માત્ર આપણી એ પુરાણી સંસ્થાઓના અવશેષો નેઈ આંસુ વહેવડાવવા રહ્યાં. નવા યુગ અને નવીન પરિસ્થિતિને એ પ્રાચીન પ્રથા બંધ ન પણ બેસે. તો પણ એ અવશેષોની રાખ ઉપર દાલના સંલેગો-પરિસ્થિતિને અનુકૂળ શાસનતંત્રો આપણે ઉભાં કરીએ તો દાલના પાશ્વર્ય અનુકરણની સંસ્થાઓ કરતાં તો એ આપણને વધુ અનુકૂળ અવશ્ય નિવડે. ગ્રામ્યસુધાર (village-reconstruction)ના મહત્વના કાર્યક્રમમાં પંચાયતો-પ્રગતતંત્રો-તો પુનરોદ્ધાર અતિ મહત્વનું સ્થાન શકશે. એ પંચાયતો સાચા સ્વરાજ્યના પાયાનું ચલુતર છે. પ્રાચીન હિંદુ પ્રગતતંત્રો કેવાં હતાં એ બોળ એકાંક જુદા લેખમાં નેઈશું.

ફગીલદાસ મં. કાંપડીઆ.

મુકુન્દરાય

રાવૈયા ગામમાં સપારના દસ અગિયાર વાગે પાદરે વડલા હેઠ ગામનાં દોર બેમાં થયેલાં છે. વડનો છાંયો ફરે અને તડકો પડે તેથી તપાને કોઈ દોર માંડ માંડ બહી પાંખું છાંયે જાય તે સિવાય દોર પણ નિસ્તબ્ધ યજ્ઞ ગોવાળની રાહ જોતાં બેઠાં છે. નજીક તળાવની પાળ ઉપર એક નાની પણ સુંદર પુરાતન દેરી છે. આ દેરી, ત્યાંથી જડેલા પ્રાચીન વલ્લભીના શિક્ષાલેખથી અત્યારે તો ઘણી જ પ્રસિદ્ધ યજ્ઞ ગર્ધ છે પણ આપણી વાર્તાનો સમય તેના અગાઉ ત્રણ વરસ પહેલાં છે. તે વખતે તે દેરી પાસે ધર્માદાની જર વેરેલી પડી હતી. એ જર ચણીને ધરાઈને કેટલાય પોપટ દેરી ઉપર અત્યારે મોટાં માયાં ફલાવતા ફલાવતા જાણે કોઈ કારભારાં ડાળતા હોય તેમ વાતો કરે છે. તે સમયે એક દાકરો બેઠેલાં દોરમાંથી વાંકાચૂંકો રસ્તો કરતો ધીમે ધીમે ગામમાં ગયો. ભંરવારોની એકો વડાંવી તે ચૌટામાં ગયો. ચૌટામાં પેસતાં જ એક નવી ઉધાડેલી ચ્દાની ઢુકાનેથી તેણે ચ્દા પીધી અને દેવતા માગી ચક્ષ્મ પીધી. પછી માયાબંધણીનો છેડો છોડતો છોડતો તે જળ-

૧૧. Ibid p. 24.

૧૭. Local Government in Ancient India.

રના મધ્ય તરફ ચાલ્યો અને વાણીઆની દુકાને આવી તેણે ‘રધનાથ’નું ઘર પૂછ્યું: ત્રણ ચાર દુકાનના વાણીઆઓએ કોઈએ માત્ર ડાક લંબાવી, કોઈએ બહાર કોતુકની નળર નાંખી અને કોઈએ વૈખરીથી “શું છે? શું છે? કેનું કામ છે” એમ પૂછ્યું. પેલા ઠાકર-ડાએ ફરી નામ દીધું. જાણે તે પ્રશ્ન પૂરો સમજવાને, વિદ્યાર્થીઓ મહેતાજનો પ્રશ્ન જવાબ આપતાં પહેલાં બોલે છે તેમ, “કોણ રધનાથ કે?” એમ બે ત્રણ વાર બોલી એકે કહ્યું: “રધનાથ તો બે છે. રધનાથ જોશી, પછે જોશી ફળાઆમાં રહે છે; અને રધનાથ ભટ, આ ખાંચામાં પહેલું ખડકીબંધ ઘર.”

‘રધનાથ’ નામ બે ત્રણ વાર બોલાતાં એ ઘરમાંથી એક બાવીસેક વરસની વિધવાએ ડાકું બહાર કાઢ્યું. ઠાકરજાના હાથમાં તાર બેંધ તેણે ઘર તરફ મ્હો કરી કહ્યું: “બાપુ, જુઓ જોઈએ, ભાઈનો તાર આવ્યો લાગે છે.” બાપુએ થોંગડાંવાળું પથુ ચોખ્ખું ઝીંબોટીકું પહેર્યું હતું. તેનું મ્હો ચિંતાવાળું દેખાતું હતું, અને માથાના વાળ આજે જ કઢાવેલા હતા. છતાં તેના અંગેઅંગમાં સ્ફુર્તિ અને તંદુરસ્તી દેખાતાં હતાં અને પોતાની રિયતિ ઉપરના પ્રભુત્વથી અને અગાત કૃતકૃત્યતાના સંતોષથી જે સ્વચ્છતા આવે છે તે તેનામાં હતી.

ઘરમાંથી, પહેરેલી ધાળળાએ, પાંદની ભગવદ્ગીતાનો ચુટકા એમ ને એમ હાથમાં રાખી, તેના પિતા બહાર આવ્યા, અને ઠાકરજા પાસેથી તાર નીચે નંબાવી લીધો. બાપ દીકરી ઘરમાં ગયાં. તારવાળો તેમનો ઉદ્દગ જોઈ શાખની આશા છોડી ચાલતો ધંધો. રધનાથ ભટ ઘોટીકું પહેરી, માથે સફેદ પાથરી નાંખી, ખુશ્લે ખભે એક ઘોળું ખેસિયું નાંખી, હાથમાં લાકડી લઈ ખજાર તરફ ચાલ્યા. મૂજતા હાથ અને અસ્થિર પગ જોઈ ગંગાએ કહ્યું: “બાપુ! એમાં ચિન્તા ન કરશો. ભાઈને આ વરસ આવવામાં મોડું થયું છે એટલે તાર કયોં હશે. કોઈ રોકાણ થયું હશે. તમે કહો તો હું ગામમાં જઈ વંચાવી આવું.” ડોસાએ પોતા પર કાશુ મેળવી, માથું હલાવી ના પાડી, ચાલવા માંડ્યું. ગામમાં કસળચંદ વાણીઆનો દીકરો ફક્ત કપાસના લાવના તાર વાંચતા જેટલું અંજેશ લણ્યો હતો તેની પાસે જઈ રધનાથે તાર વંચાવ્યો. ઘણી ચુરકેલીએ છાકરાએ તાર ખેસાયો કે “સુકુન્દરાય મિત્રો સાથે લોકલમાં આવે છે.” કેટલા મિત્રો તે તારમાંથી નક્કી ન થઈ શક્યું. તાર સાંભળી ડોસા ચાલવા માંડ્યા એટલે કસળચંદ બે થડી ખેસવા આગ્રહ કર્યો. ડોસાએ કહ્યું કે ઘેર રસોઈ કરાવવી છે એટલે ઉતાવળ છે. કસળચંદ બહુ જ ભમત્વથી ડોસાને કહ્યું કે આ વખત તો ભાઈની પાસે જરૂર ટપાલની અરજ કરાવવી છે.

રામૈયામાં ટપાલનું કુન્પ હતું. ટ્રેન થયા પહેલાંથી તોરણીઆ મારફત તેમને ટપાલ આવતી અને તેથી એક દિવસ નક્કામો જતો. હવે રામૈયા સ્ટેશન ચાર જ માઇલ દૂર હતું પણ ટપાલની વ્યવસ્થા જૂની જ કાયમ રહી હતી. રેલવેમાં નવી લાઈન થાય, નવું સ્ટેશન થાય તેમાં પોસ્ટ ખાતાને શું! એ ખાતું તો સ્વતંત્ર છે ના!

રધનાથ ઉતાવળે પગે ઘેર આવ્યા. ડોસાના મ્હો પરથી કુશળ સમજી ગંગાએ કહ્યું: “હું નહોતી કહેતી! તમે નકામી ચિંતા કરતા હતા. ભાઈ આવે છે ના?”

“હા, અને સાથે તેના ભાઈબંધોને તેડતો આવે છે. હવે, જમવાનું કેમ કરીશું? ગાડી આવવાનો વખત તો થઈ ગયો છે નહિ? તે દાળમાં હવેજ નાંખી દીધો છે?”

“હા.”

“ત્યારે લાડુ કરીશું ?”

“ના, લાડુને લાડુ પસંદ નથી. તેના કરતાં તો શીરા તેને લાવે છે એમ એક દિવસ કહેતા હતા. અને સાથે લજ્જામાં પણ કરીશું. તમે લજ્જામાં માટે જે મળે તે લઈ આવો. ઘી પણ જોઈશે. શીરા માટે બદામ તો છે.”

રથનાથ ઘીનું વાસણુ લઈ એમ ને એમ શામમાં ગયા. ખીજ બાણુ ગંગાએ ત્વરની દાળનું પાણી કાઢી નાંખી તેની લચકો દાળ કરી અને દહીં સરસ હતું તે લાગીને કઢી કરવા માંડી. થોડીવારે રથનાથ તપેલીમાં તાલું, લીલી ઝાંસવાળું ઘી અને ખીજ હાથમાં કેળું લઇને આવ્યા અને કહ્યું: “ખીલું તો કાંઈ ન મળ્યું.”

“કાંઈ ફિકર નહિ. તમે એનાં પાતળાં પતીકાં કરો. એ તો કેળાનાં પણ સરસ લજ્જામાં થશે.” ગંગા ઊઠી અને લજ્જામાં માટે ચણાંની દાળ દળવા ભેરી. ડોસા અતિ ચીવટથી લજ્જામાં માટે પાતળાં પતીકાં કરવા બેઠા. એમ આ થોડી મીનીટ પર ચિંતાજન્ય શાન્તિમાં ડૂબેલું ઘર ઘડીમાં હર્ષજન્ય વ્યવસાયમાં પડી ગયું.

રથનાથ ભટ ગામના પ્રતિષ્ઠિત અને નાતબતમાં સારી આખરવાળા ઊંચા કુટુંબનાં બ્રાહ્મણ હતા. નાની વયમાં માખા પુજરી ગયાં હતાં પણ તેણે પોતાના જ સાહસથી પહેલાં જામનગર અને પછી કાંશી જઈ અભ્યાસ કર્યો હતો. તે સંસ્કૃત સાફ જાણતા. જ્યોતિષ, કાવ્ય, ભાગવત, કર્મકાણ્ડ વગેરે જાણતા હતા. તેનો કંઈ ધણો મધુર હતો અને ત્યારે ભાગવતની કથા કરતાં કૃષ્ણ યમુનામાં પડતાં યશોદાએ કરેલા વિકાપનું વર્ણન કરતા કે ગોપિકાગીત ગાતા ત્યારે અલણુ માણસ પણ આંસુ પાડતાં. પોતાની પ્રતિષ્ઠાથી જ માતિજનોના દ્રેષ છતાં તે મારે ઘેર પરણ્યા અને તેમનાં જૂનાં ઘરકાં અને ગિરાસ તેના કંકાસીઆ કાકા પાસેથી એની મેળે પાછાં આવ્યાં. વખત જતાં તેમણે ગિરાસમાં કંઈકે વધારો પણ કર્યો. તે મોટી ઉંમરે પરણ્યા હતા એટલે તેમની પત્ની નાની ઉંમરની હતી પણ તેનું કુટુંબ ગામમાં અને નાતમાં સુખીમાં સુખી ગણાતું. હરકેરને રસોઈ ધણી સારી અને ત્વરાથી કરતાં આવડતી. તેના જેવી, પાતળા મોટી ફૂલેશી અને ખરાખર ચેડવેશી રોટલી કોઈકે જ કરી શકતું અને પૂરણપોળા તો સ્ત્રીઓ તેની પાસે શીખવા આવતી. તેના જેવી ઝીણી વાટ કોઈ ન કરી શકતું અને એક જાડી વાટ કરતાં એ પાતળા વાટનો પ્રકાર વધારે પડે છે એ તેની પોતાની શોધ હતી. પણ આ સુખ જાઝા દિવસ ટક્યું નહિ. નવ વરસની ગંગાને તેના મુકન્દને મૂકી હરકેર પુજરી ગઈ. રથનાથને સારા નજરે એણીને ધરાઈને કેટલાય પાંચ મુકન્દને મૂકી હરકેર પુજરી ગઈ. રથનાથને દેવતાના જોઈ કારભારાં ડાળતા હોય તે ઉંમરે કરી પરણવાની તેણે ના પાડી અને દેરમાંથી વાંકાર્યકા રસ્તો કરતો ધીમે ધીમે ગાંધવા માંડ્યું. છોકરાં નાનાં હોવાથી અને ચોટામાં ગયો. ચોટામાં પેસતાં જ એક નવનું છોડી દેવું પડ્યું છતાં કરકસરથી અને અને દેવતા માગી ચલમ પીધી. પછી ડવન ઉપર બીજે વધારે કારી થા પડ્યો. પશ્ચિમ

ખધો ભાર ઉઠાવી લીધો. રથનાચની સેવા તે માતા જેવા કામચ સ્નેહથી કરતી પણ રથ-
નાથમાં જૂનો ઉદ્ધાસ કદી ફરી આવ્યો નહિ. તેમની જીવિતી સૂક્ષ્મતા એની એ રહી,
પણ નવાં કાર્યોનો ઉત્સાહ મંદ થયો અને દહાડે દિવસે તે ઓછાખોરા થતા ગયા.
ભગ્નહૃદયમાંથી જાણે તેમનું જીવન વેગથી સરવા માંડ્યું—માત્ર પુત્રને પ્રતિષ્ઠિત જોવાની
તેમની જૂની ઇચ્છામાં નિઃશબ્દ નિષ્ક્રિય તીવ્રતા આવી. આવી સ્થિતિમાં પણ ગામમાં
તેમની પ્રતિષ્ઠા એ જ રહી હતી. ઉવડું દુઃખમાં રાખેલી ધીરજથી તેમના તરફ પૂજ્યભાવ
થયો હતો.

મુકુન્દમાં માઆપની સર્વ શક્તિ ઉતરી આવી હતી ખરી પણ તેના પિતાના ઔદા-
સીન્યને લીધે તે 'કેળવાઈ' નહોતી. નાનપણથી જ તેને સ્વતંત્રતાથી કામ કરવાની ટેવ પડી
હતી અને એ ટેવ, અંગ્રેજી શિક્ષણ લેવા તે બહારગામ ગયો ત્યારથી વધવા માંડી. મેટ્રિક
થયા પછી તે કૉલેજમાં ગયો હતો. અત્યારે તે બી. એસ. સી. ના પહેલા વર્ષમાં હતો અને
જિનાળાની રજા પડેલી હોવાથી ઘેર આવતો હતો.

કૉલેજના અભ્યાસના આ વર્ષમાં વિદ્યાર્થીનું ચારિત્ર્ય અને ભાવિ કારકીર્દી કંઈક
ચોક્કસ સ્વરૂપ પકડે છે. અને કૉલેજના સ્વાતંત્ર્યના વાતાવરણને લીધે અને પરીક્ષાની ચિંતા
ન હોવાથી આ વરસમાં વિદ્યાર્થીમાં માનસિક અને શારીરિક ઉદ્ધાસ પણ ઠીક હોય છે.
આપણા મુકુન્દરાયમાં પણ આ વરસ ઠીક ઉદ્ધાસ આવ્યો હતો. તે ટેનિસ સાફ રમી
શકતો, ટેનિસની છેલ્લી રમતમાં જ માત્ર તે હાર્યો હતો પણ તેની રમવાની છટા ઘણી જ
વખણાઈ હતી. તેની છટાથી જ અને સામાન્ય રીતભાતથી સ્ત્રી-વિદ્યાર્થીઓનો તે ખાસ
માનીતો થયો હતો. સ્ત્રી-વિદ્યાર્થીઓ ટેનિસમાં તેને ભાગીદાર તરીકે માગતી. અને હમણું
તો ટેનિસ કરતાં પણ સ્ત્રીઓ તરફની રીતભાતથી સર્વ પુરુષ-વિદ્યાર્થીઓ પણ તેને ઘણું
માન આપતા. કૉલેજમાં મિસ ગુપ્તા કરીને એક બહુ જ જાજરમાન વિદ્યાર્થીની હતી.
પુરુષો તરફ કંઈક તિરસ્કારની નજરથી તે જોતી. ડિમેન્ટિંગ સોસાઇટીમાં પુરુષોને હસી
કાઢતી. પણ ઘણી વાર સ્ત્રીઓનો આવો તિરસ્કાર પુરુષોને વધારે આકર્ષવા માટે જ હોય
છે. મિસ ગુપ્તાને પણ તેમ થયું. અનેક પૈસાદારો અને ફેશનેબલ યુવાનો તેની સેવા કરવા
તકસતા. ટેનિસમાં, સામા પક્ષના પુરુષો તરફથી બહુ જ સહેલાં પોઇન્ટસ તેને મળતાં
અને તેના વળતા કટકા નહિ લઈ શકવામાં પુરુષો પોતાને ધન્ય માનતા. પણ તેમાં
અનન્ય સેવાનો લાભ તો મુકુન્દને મળ્યો. એકવાર મુકુન્દે તેના પક્ષકાર થઈ તેને ત્રણ
સેટમાં લાગલાગટ જીત અપાવી. ત્યારથી તેમની મૈત્રી વધી. પછી લેબોરેટરીમાં પણ જાને
અનાયાસે ઘણીવાર એક જ ટેબલ પર બેઠાં થઈ જતાં. એકવાર મુકુન્દના ટેબલ પર મિસ
ગુપ્તા જઈ ચડ્યાં. મુકુન્દે રેસ્ટ-ટુચમાં એક સુંદર વાદળી રંગનું ડિપોઝિટ બનાવ્યું હતું
તે બતાવી કહ્યું: “મિસ ગુપ્તા, શું તમને આ રંગ સુંદર નથી લાગતો?” મિસ ગુપ્તાએ
હા પાડી. મુકુન્દે વાત લંબાવી. “સાચ-સને લોકો જરા માને છે પણ કોણ કહેશે આમાં
સૌંદર્ય નથી?” મિસ ગુપ્તાએ ફરી હા પાડી. મુકુન્દ આગળ વધ્યો: “તમને નથી લાગતું
આ રંગની સાદી હોય તો શોભે?” મિસ ગુપ્તાએ કહ્યું: “હા એ રંગની સાદી હોય છે
પણ ખરી.” મુકુન્દે જરા વધારે બહાદુર થઈ કહ્યું: “હોવી જ નોંધએ. હિંદુસ્તાન તો
રંગોનો દેશ છે. આપણે રંગોના પ્રયોગો કરવા જોઈએ. આ રંગને આપણે સરખાવી

જોઈએ તો કેવું ? ” મિસ ગુપ્તાને આમાં ઘણો રસ પડ્યો. બીજો દિવસે મિસ ગુપ્તા એવી જ સાડી પહેરીને આવી અને મુકુન્દને એ રંગનું સોલ્યુશન જોવા કહ્યું. મુકુન્દે કહ્યું: “ તમે પોતે જ ખનાવો. હું બધી સામગ્રી ભેગી કરી આપું. ” મુકુન્દે તેમ કહ્યું. બધી ક્રિયા કર્યા પછી એક હાથમાં ટેસ્ટ-ટ્યુબ અને બીજા હાથમાં શીશી લઈ મિસ ગુપ્તા છેવટનું દ્રવ્ય રેડતી હતી, અંદર ધીમે ધીમે રંગ થતો જતો હતો તે જોતી હતી, અને તે જ વખતે તેના માથામાં ખોસેલી પિન નીકળી ગઈ, અને છેડો સરવા લાગ્યો. અરધું બાણુતાં અરધું અબાણુતાં તેનાથી મુકુન્દનું નાંખ દેવાઈ ગયું અને મુકુન્દે ‘ કંઈ નહિ ’ કહી તેના છેડો બહુ જ વિવેક અને મર્યાદાના દેખાવથી ખભા પર સરખો કરી આપ્યો. ખસ. ત્યારથી મુકુન્દ જ આખી કોલેજમાં ધનપત્રમ યુવાન ગણાવા લાગ્યો.

મુકુન્દની પ્રતિષ્ઠા હવે વધવા માંડી. બધા વિદ્યાર્થીઓ તેને માન આપવા લાગ્યા. નોકરો પણ તેને સલામ ભરવા લાગ્યા, અને તેનો હુકમ ઉઠાવવા લાગ્યા. તેનો ટેસ્ટ વખણાવા લાગ્યો. તેની મૈત્રી કરવી એ ફેશન થઈ. તેને ઘણા પૈસાદાર મિત્રો થયા. તેમને તે કેટલીક ઉત્તમ સ્ત્રીઓના ઉપયોગ શીખવતો, ટાઈના પ્રકારે શીખવતો, ફેક્ટ સંબંધી અને ફટકા મારવા સંબંધી સલાહ આપતો, છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબ સંબંધી અભિપ્રાય આપતો. આ બધા પ્રસંગોથી તે પોતે ન ખરીદી શકે એવી ઘણી સ્ત્રીને તેને વગર પૈસે મળતી. મિત્રો આગળ તે ગરીબ દેખાતું પસંદ કરતો નહિ. પૈસાદાર દેખાવાની કળા પોતાને સિદ્ધ છે એમ તે માનતો. તેની પાસે પૈસા ઓછા હતા પણ તે પાકીટ ઉઘાડી જતાં જતાં વાપરતો. તે ખનાતના ઉંચા જોડા લઈ શકતો નહિ પણ પ્લેકો લગાડી તેને બરાબર સફેદ અને ડાઘા બગરના રાખી શકતો. પાટલૂન નેકટાઈ પહેરવાનો રિવાજ તેણે હજી દાખલ કર્યો નહોતો પણ ઝીણું ફરફરતાં ધોતીઆં તે અંદર રીતે પહેરતો. આ બધાનું પરિણામ એ થતું કે જો કે તેના બહારના દેખાવના પ્રમાણમાં તે બહુ કરકસરથી રહેતો પણ પોતાની રિયલિટીનું ઘણું વધારે ખર્ચ કરતો અને બાપ પાસેથી ચોપડીઓ મંગાવવાના ખોટા બહાનાથી તેને ઘણી વાર પૈસા મંગાવવા પડતા.

તેની છેવટની ફતેહોથી અંતર પાસેના કેટલાક પૈસાદાર મિત્રો તેને ત્યાં આ વખતે વેકેશન ગાળવા આવતા હતા.

ગંગા અને રધનાથ, લાઈ માટેની ધામધૂમમાં પડ્યાં હતાં એટલામાં બાપના તીવ્ર ક્રોને બહાર એકાનો અવાજ સાંભળ્યો. તે સાંભળીને તે ખડકી તરફ ધીમે ઊઠીને જાય છે એટલામાં એકામાંથી એકદમ ઉતરી ‘ કમ ઓન, કમ ઓન ’ કરતો મુકુન્દરાય ખડકીમાં આવ્યો. અને તેની પાછળ એ જણા ખાખી ખમીસ, ખાખી નેકટાઈ અને ધોતીઆં પહેરેલા, એક હાથમાં બિસ્ત્રો અને બીજા હાથમાં ટેનિસનું પ્રેસમાં દબાવેલું અને ખાખી રબરની ખોળવાળું ફેક્ટ લઈને ખડકીમાં પેસતા હતા. રધનાથે “ લાઈ આવ્યો ” કહ્યું પણ મુકુન્દરાયનો મિત્ર તરફનો વિવેક હજી પૂરો થયો નહોતો એટલે તેણે કાંઈ જવાબ ન દીધો. અંદર આવી, મુકુન્દરાય, ધંડીના અવાજથી, જાણે પોતે દોરી રાખેલું કાંઈ અંદર ચિત્ર કેઈએ ભૂંસી નાંખ્યું હોય તેમ, સ્ત્રીકાઈને બોલ્યો: “ આ અત્યારે ધંડી કોણ ચલાવે છે ? ” ગંગાએ, જરા લોટવાળા હાથ ખંખેરનાં હસતે મોઢે બહાર આવી કહ્યું: “ લાઈ, તમારે માટે લજ્યાનો લોટ જરા દળતી હતી. મોડું કેમ સૂકાઈ ગયું છે ? ” મુકુન્દે

એ જ અવાજમાં કહ્યું: “પણ હજી તમે રસોઈ નથી કરી? મેં તારે ક્યો હતો ને! દંટકું બધું મોટું થયું? અચ્ચા એકાવાળા ટુંકા અંદર લાવ: આવોને મિસ્ટર પંડિત, મિસ્ટર મોકશી.” જાને મહેમાનો, ધંડીના અવાજથી મુકુન્દરાયને જે આવાત લાગેલો હતો તેના માણી થઈ તેની સ્થિતિ વધારે કંદેહી ન કરવા ખડકી બદાર સામાન લેવા પાછા ગયા હતા તે અંદર આવી જાલા રહ્યા મુકુન્દરાયની પૂર્વની મૂંઝવાળુ હજી બંધ પડી નહોતી અને તેથી અંદર જોલાવેલા મિત્રોને શું કહેવું તે તેને તરત મૂંઝવું નહિ ખૂરશી ટેબલ હોય તો મિત્રોને અંગ્રેજીમાં કહી શકાય કે ‘કૃપા કરી તમારી એક અહીં સ્થો’ પણ આ તો એટલો, તેના પર ચાંડવાનાં પગથીઓ, તેમાં મિત્રોને શું કહેવું? આ ગામની અને ઘરોની રચના તેને બહુ જ અર્થ વિનાની લાગી. તેના પિતા તેના આગલા પ્રશ્નોનો જવાબ ગળી જઈ, તેની વિદ્વતતા કંઈક સમજી, જોલા: “આવોને લાઇ, અહીં એસવું હોય તો અહીં એસો, ખાટલા ઉપર. નહિ તો ખડકી ઉપરની મેડીએ તમારો ઉતારો રાખ્યો છે ત્યાં સામાન મૂકાવો.”

મુકુન્દને પોતાની પ્રતિષ્ઠા સાચવી રાખવા અને મિત્રો માટેની મીઠા ખતાવવા હજી જરા વધારે પ્રશ્નો કરવાની જરૂર લાગી. “ઉપર સાફ કરાવ્યું છે?” ડોસાએ અતિ ભાવપૂર્વક કહ્યું: “રમઝો પડી ત્યારથી બહેન એ મેડી દમેશાં સાફ કરે છે.” આ ઉત્તર પણ તેને રમ્યો નહિ. એકાવાળાને જિત્ત્રા અને ટુંકા ઉપર મૂકવાનું કહી તેણે ફરી પૂછ્યું: “પણ ત્યારે હજી મુઠ્ઠા રસોઈ કેમ તૈયાર થઈ નથી? મેં એટલા માટે તો તારે ક્યો હતો.”

“પણ લાઈ, તાર તો હજી દમણાં આપ્યો, અને ગામમાં વંચાવવાનું પણ ફુખ.” રેલવેનો તાર, તાર મૂકનાર મુસાફર પહેલાં જવડે જ પહેલે છે એ દકીકત સર્વ જાણે છે. પણ માથુસ કોણ જાણે સાચી એમ માને છે કે મનના વેગથી દકીકતને ઉગાડી મૂકી શકાય છે. પણ દકીકત દમેશાં અર્થહીન હોય છે અને તેને નહિ રચીકરનારનાં કાર્યોને અર્થહીન કરે છે.

મુકુન્દે ઘણા જ વેગથી કહ્યું: “અરે, તાર તે કેમ મોડો આવે? મેં કેટલાંખરીઆ વંચાવવાની ક્યો હતો ને?”

ગંગાએ લાઈની નિર્જગતાનો લાજ લીધા વિના જરા હસીને કહ્યું: “લાઈ, એ તો અમને શી ખજાર પડે? પણ જે તે તમારે જમવાનું નહિ મોટું થાય. મ્હા જા પીશો, ન્હાશો ત્યાં રસોઈ તૈયાર કરો.”

ગંગાનાં દારવથી મુકુન્દના મનનું દારવદાર ખૂંટ્યું. જાણે વસ્તુસ્થિતિ માટે માણી માગતો હોય તેમ પોતાના મિત્રો તરફ વળીને તેણે હસીને કહ્યું: “આ તો ગામનું છે. તાર કરીએ તોપણ આ સ્થિતિ!” મિત્રોએ ‘કંઈ નહિ’ કહી પોતાની ઉદારતા ખતાવી. એટલામાં એકાવાળાએ ટુંકા અને જિત્ત્રા મેડી ઉપર ચઢાવી દીધા હતા એટલે “ચાલો ત્યારે ઉપર જઈએ” કહી તે મિત્રોને સ્વર્ગ મેડી તરફ ચાલ્યો. ત્યાં એકાવાળાએ લાડું માગ્યું. મુકુન્દે ખિસ્સામાંથી પાકીટ કાઢ્યું, તેની ચાંપો ચપ ચપ ઉઘારી, અને અંદરથી એક રૂપીઆ કાઢી એકાવાળા તરફ જાણે રૂપીઆમાં શું છે એવા અભિનયથી ફેંક્યો. એકાવાળો રૂપીઆ લઈ ચાલવા જતો હતો ત્યાં રચનાય બેઠે કહ્યું: “કેમ લાઇ, આટલું બધું કરાવ્યું હતું? એકા તો આઠ દસ આનામાં આવે છે.”

મુકુન્દે, બેઠકારીથી જવાબ આપ્યો: “અમે તો કોઈ દિવસ લાડું કરાવતા જ નથી. એટલી રકમમાં પાણું શું માગવું? એની પાસે છૂટા પૈસા પણ નહિ હોય. કેમ અત્યા છૂટા પૈસા છે?”

પેસો તો ના જ પાડે ના!

મુકુન્દે વાત બંધ કરાવવાને માટે મોઢાનો ફેરફાર કર્યો પણ તેના પિતા એ સમજી શક્યા નહિ. તેમણે કહ્યું: “એટલા પૈસા તો ધરમાંથી પણ નીકળશે. નહિ તો બજારમાંથી પણ મળશે.”

મુકુન્દે આખરે છેવટના ફેસવાના અવાજથી કહ્યું: “કાંઈ નહિ, બિચારો ગરીબ છે.” એકાવાળો આ રથનાથ લટના દીકરાને સલામ ભરી ચાલતો થયો. પણ પોતાના ધરની સ્થિતિ આમ ચાર છ આના પાછા લેવા જેવી છે એ જાણત આટલી બધી ખુશી રીતે ચોળાઈ તેથી મુકુન્દને માંડું ઘણું લાગ્યું. પ્રયત્નથી દસતું મ્હો રાખી તે ઉપર ગયો. સમાન સાથે નિરર્થક હાસ્ય અને અસમાન તરફ નિરર્થક તોછડાઈ એ આધુનિકતાનાં લક્ષણો છે.

ઉપર જઈ થોડી વાતચીત કરી પછી મ્હો પીધી. મ્હો પીધા પછી જ સવારનાં શારીરિક નિત્યકર્મો કરવાનો આ મિત્રોનો રિવાજ હતો અને આવી ખાસ ટેવ. પોતાની વૈયક્તિક વિશિષ્ટતા તરીકે તેઓ જળવી રાખતા હતા અને વધારતા જતા હતા. ધીમે ધીમે મ્હો પી, સીગારેટ પીતાપીતા, -મુકુન્દ કોઈ કોઈ વાર ખીંગની આપેલી સીગારેટ પીતો પણ આજે તેના પિતાના માનમાં તેણે લેવા ના પાડી હતી—ત્રણે જણે બહાર ગયા.

ગંગાનું કહેલું અક્ષરશઃ ખર્ચ પડ્યું. મુકુન્દ અને તેના મિત્રો આવીને નાહી રહ્યા ત્યારે જમવાનું તયાર થઈ ગયું હતું. વૃદ્ધ રથનાથ, જીવાનો સંક્રાંત્ય ન પામે માટે, પોતે પાછળથી જમવાની ઇચ્છા બતાવી અધૂરી રહેલી માગા પૂરી કરવા બેઠા. ગંગાએ પાટલા અને લોટા ભરીને તૈયાર મૂક્યા હતા ત્યાં ત્રણેય કાંચેબિચો બેઠા. મુકુન્દે કહ્યું: “ગંગા, લે પીરસ.”

ગંગા શીરો પૂરી અને દાળ પીરસેલી થાળીઓ બહાર લાવી એ જોઈને જ મુકુન્દનો પિત્તો ગયો. તે બોલી બહો: “શીરો કેમ કર્યો છે?”

ગંગાએ ધીરજથી જવાબ આપ્યો: “લાઇ, ખીજું કરવાનો વખત જ નહોતો.” મુકુન્દે જ એકવાર કહેલું કે શીરો તેને જહુ લાવે છે પણ ગંગા કુદરતી રીતે જ કળી ગઇ કે એ જવાબથી લાઇની સ્થિતિ ખરાબ થશે, એટલે તે ગમ ખાઇ ગઇ. પણ મુકુન્દ એમ શાન્ત થાય તેમ નહોતો. “એનો એ જવાબ ન આપ. પૂરણપોળા કરવી હતી.”

“લાઇ, દાળમાં હવેજ નાંખી દીધો હતો. ફરી દાળ મૂકું તો ઘણી વાર થઇ જાય.”

“અને શાક તો બિલકુલ કર્યું જ નથી?”

“ખીજું કાંઈ મળતું નહોતું. પણ લગ્નમાં કર્યા છે.”

ઉપરી અમલદાર તાબેદારની માશી સ્વીકારતો હોય એવે અંવાજે મુકુન્દે કહ્યું: “ત્રીક ત્યારે; શેતાં કર્યા છે?”

“કોળાનાં.”

મુકુન્દને આ અસહ્ય લાગ્યું. તેણે આખવા જોટલી રાદ જોઈ હોત તો તેને અને તેના મહેમાન મિત્રોને સમગત કે શહેરનાં ભણ્યાંથી આંકાઈ રીતે ઉતરે તેવાં નહોતાં. પણ તેને તો કાળાનું નામ જ ખરાબ લાગ્યું. તેનાથી મોટા અવાજે બોલી જવાયું: “કાળાનાં તે કાંઈ ભણ્યાં કહેવાય !

ગંગાને ઘણું ઝોણું આવ્યું. તેણે કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. મુકુન્દને પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠા માટે એ જ જોઈતું હતું. ખહેનના સામું પણ મુકુન્દે જોયું નહિ. તેણે થોડી વાર રોપભર્યું મ્હોઝે ખાધા કર્યું અને પછી મિત્રો સાથે શહેરના સીનેમા, પાર્ટીઓ વગેરેની વાતો કાઢી તેમનું મનોરંજન કરવા માંડ્યું.

મુકુન્દરાયને અંગ્રેજી ભણેલા તરીકે સ્ત્રી માટે માન પણ ન હોય એ વાંચનાર કદાચ માનવા તૈયાર નહિ હોય ! પણ હું એમ ક્યાં કહું છું ? મેં તો પહેલેથી જ જણાવ્યું છે કે મુકુન્દરાયને સ્ત્રીઓ માટે માન હતું, સ્ત્રીઓ તરફ ઘણો સારો આદરભાવ રાખતો માટે તેના મિત્રો તેના તરફ ઘણો આદરભાવ રાખતા. પણ સ્ત્રીઓ એટલે કઈ સ્ત્રીઓ ? જેમના તરફ સ્ત્રીભાવ થઈ શકે તે સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રીનો એક અર્થ પત્ની પણ થાય છે, અને ઘણી-વાર અનેક અર્થોમાંથી એક જ અર્થ હૃદય અને કાર્યમાં ઉતરવા પામે છે.

સપારે ટપાક સંબંધી થયેલ વાતચીત મુકુન્દને કહેવાને રઘનાથ ઘણા વખતથી રાદ જોતા હતા. પણ તેને વાતનું મુળ મળતું નહોતું. છતાં ધીમેથી વાત કાઢવા તેણે કહ્યું: “કેમ હવે તો આરામ લેશો ખરું ના.”

મુકુન્દે ટૂંકમાં ‘હા’ કહી.

રઘનાથે આગળ ચલાવ્યું: “પછી જરા આ ભાઈએને ગામ દેખાડજો. પેલી તળાવની પાળ ઉપરની દહેરી બતાવજો. તેમાં શિલાલેખ છે તે બતાવજો.”

મુકુન્દને ગામડાની વાત જ કાપી નાંખવી હતી. તે કહે: “હવે એમાં તે શું જોવું છે ?”

ડાસા ત્યાં પણ પાછા પડ્યા. તો પણ આગળ બોલ્યા: “તો પણ જરા નમતે પહેરે કમળચંદને ત્યાં જજો. તેઓ સંભારતા હતા તમને. અને કહેતા હતા કે આ વખતે તો ભાઈની પાસે ટપાકની અરજી જરૂર લખાવવી છે.”

આ બધી સુલક બાબતોથી વળી મુકુન્દને માફ લાગ્યું, તેણે જવાબ આપ્યો: “તે અમે આમ કોલેજમાં ખૂબ કામ કરીને ચાકીને આવ્યા હોઈએ ત્યાં વળી અરજી ક્યાં લખવા જઈએ !” અને આમ કહેતાં માથાની બાજરી આંખ પર સરી આવતી હતી તેને જગાએ પાછી ફેંકવા તેણે મોઢું ત્રાંસું ઉઘાડ્યું. તેથી તેના મનના અને વાણીના ઉછાંછળાપણાનો એ ખરાબર ઉચિત અભિનય થઈ રહ્યો. તેના બાપે બોલતું બંધ કર્યું.

ત્રણેય જણા મેડીએ ચૂતા ગયા. મિ. પંડિત અને ચોકશી તો બીંધી ગયા પણ મુકુન્દને બંધ ન આવી. તેનું ચિત્ત વિચારે ચડ્યું.

ડાસાએ મારી પ્રતિષ્ઠા ઉપર બેધું પાણી ફેરવ્યું. હવે આ ચોકશી ને પંડિત એમ જ માનશે કે હું તો ગરીબ છું. કોલેજમાં બધેય કહી દેશે. તેમાં મેં નિરાશી કરી. તોય એકા-વાળાની વાત પડતી ન મૂકી ! હું કોલેજમાં કેટલી કરકસર કરું છું તે એ સમજતા જ નથી. મિ. દત્તાત્રય પચાસ રૂપિયાનું રોકેટ વાપરે છે અને હું આઠ જ રૂપિયાનું વાપરું છું. તેથી જ હું તે દિવસે દુનિામેન્ટમાં દારી ગયો. છતાં સ્ટાઇલ તો મારી જ વખણાઈ હતી.

કલેક્ટરે અને તેની પત્નીએ માફ નામ પૂછ્યું હતું. હવે આમ ક્યાં સુધી સહન કરવું ? ક્યાં સુધી માન રાખવું ? હવે મારે એકવાર ડોસા સાથે ચોખવટ કરવી જ જોઈએ. માન રાખવું એ મનની નબળાઈ છે.....

મુકુન્દ, મિત્રો જાગે નહિ તેમ, આપને કહેવાનો નિશ્ચય કરી બેઠો. રધનાથ પાસે ગયો. મુકુન્દની વર્તણૂકથી તેમને માફ લાગ્યું હતું અને રુચિ નથી કહી તે જમ્યા પછી નહોતા. અને અલારે બિદાસીન થઈને યાકીને જરા આડે પડ્યે થયા હતા. જરા સળગાટ, સાંભળતાં જ આંખ ઉઘાડી અને મુકુન્દને જોઈ તેઓ બેઠા થયા. મુકુન્દ પાસે બેઠો. પણ કોણ જાણે, તેના મિત્રો અને કૉલેજનું વાતાવરણ નહોતું તેથી, કે પિતા પાસે છૂટ લેવાની ટેવ નહિ તેથી તે વાત શરૂ કરી શક્યો નહિ. તેણે ફરી સળગ થવાનો નિશ્ચય કર્યો અને કૃત્રિમ વેગ અને બળથી તે બોલવા માંડ્યો. પણ આથી તેના બોલવામાં કાંઈ મર્યાદા કે ઢંગધડો કે ક્રમ કે વિચારસંકલના પણ રહી નહિ. “આતું હું ક્યાં સુધી સહન કરી શકું ? તમે મારી પ્રતિષ્ઠા મારા ભાઈબંધાના દેખતાં ખોવાયી છે. મારે ફેક્ટ વગર ચલાવવું પડે છે. તમે નક્કામો લોભ બહુ કરો છો ! હું તમારી આમન્યા ક્યાં સુધી રાખું ?” વગેરે તે જેમ આવે તેમ બોલી ગયો. રધનાથ પોતાની ટેવ પ્રમાણે ચૂપ જ રહ્યો. ફરી મુકુન્દને ન સમજાયું કે હવે શું કરવું. પણ આટલે આમ્યા પછી વાત પૂરી કરવા સિવાય ઉપાય નહોતો. તેણે ફરી બળતો નિશ્ચય કર્યો અને પૂછ્યું : “ત્યારે શું કહો છો ?” રધનાથ ખિત પણ શાન્ત વદને બોલ્યા “શેનું ?”

“આ પૈસામાં હેરાન થાઉં છું તેનું ?”

“પણ પૈસા તો છે તેટલા મોડલું છું. બીજા ક્યાંથી કહાડું ?”

મુકુન્દને તો હવે વાતને ઠેઠ પહોંચાડવી હતી. તેણે કહ્યું : “તો ખેતરો વેચી નાંખો. હું મારા અબ્યાસની ખાતર ગમે તેટલો આત્મભ્રમ આપવા તૈયાર છું.”

“પણ ખેતરો એમ વેચી દઈએ તો ગંગાનું શું થાય ?”

મુકુન્દને એક ક્ષણમાં અનેક વિચારો આવી ગયા. વિધવાવિવાહ નહિ કરવાનાં અનેક અનિષ્ટ પરિણામો ઉપરાંત તેને બીજાં ઘણાં દેખાયાં. આ ઉપાય પિતાને સમજાવવાનું તેને મન થઈ ગયું પણ જીમ ન ઉપડી. બધા વિચારો સંકેતીને તેણે એટલું જ કહ્યું : “ગંગાની ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી. અત્યારે બરાબર ખરચ કરીએ તો મારે સારી ઝાળખાણ પિછાણ થાય અને ભવિષ્યમાં તેથી ફાયદો થાય. તો ગંગાનો નિભાવ તો સહેજમાં થઈ જાય.”

તેના પિતાએ તેને જવાબ ન આપ્યો. મુકુન્દ મોટો થાય અને કમાય એ એમને એટલું બધું અસંભવિત ન લાગ્યું. મુકુન્દ કૉલેજમાં કેવાં કેવાં ખરચ કરે છે અને બીજાં તેને ક્યાં ક્યાં કરવાં છે તે તે જાણતા નહોતા, પણ મુકુન્દે આજ સુધી, સારાં ફેક્ટ, સારા જોડા, કોટ પેન્ટ જાતજાતના કોલર ટાઈ હેન્ટ વગેરે લેવાના જે અનેક મનચૂસા કરી કરીને અંતરમાં સંધરી રાખ્યા હતા તેના ભાવ તેના મોઢા પર શું જાણે શાથી રધનાથ કળી ગયા. તેમને સમજાયું કે મુકુન્દની કમાણીમાં ગંગાનો સમાસ થવાનો નથી અને એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખી તે માત્ર એટલું જ બોલ્યા : “એમ ન થાય.” મુકુન્દ હજી પણ બળનું આવાહન કરતો પણ શું કહેવું તે સૂઝ્યું નહિ તેથી “દીક ત્યારે” કહીને બેઠો. છેલ્લા શબ્દો બોમતાં તેણે ફરી મોઢું ત્રાંસું ઉઘાળ્યું અને ઉપર ગયો.

ગંગાએ આ વાત બીજા ઔરડામાં રહી સાંભળી હતી અને તેથી તેને ઘણું જ માંડુ લાગ્યું હતું પણ મનનો લાવ દબાવી તે નિત્યને સમયે પાણી ભરવા જોડી. આજે પાણી વધારે વધુ હતું તેથી તે એ હાંડા લઈ પાણી ભરવા નીકળી અને મોડું ન દેખાય માટે એકદમ પસાર થઈ ગઈ. તેને જોઈ રથનાથ સ્વાભાવિક રીતે જ જોડી ગયા અને ખાતલુમાં જમ કહ્યું: “ગંગા, એ હાંડા શા માટે લે છે? બહુ પાણી જોઈએ તો પૈસા દઈ મંગાવ.” “આ તો નાનો હાંડો છે” એમ કહેતાં તો તે ખડકી બહાર દૂર ચાલી ગઈ.

મુકુન્દ મેડી ઉપર આવી ટ્રેનમાં લીધેલું પેપર ખાલી વાંચવા માંડ્યો હતો. થોડીવારે તેના મિત્રો જાગ્યા. ‘કેમ રહા કરીશું’ કહી તેણે રહા કરવાની શરૂઆત કરી. તેના મિત્રોએ હવે તેને કાંઈક પ્રશ્નો પૂછવા શરૂ કર્યા મુકુન્દની નાત, જાત, તેનાં ભાંડું, વગેરેથી શરૂ થઈ વાત આગળ ચાલવા માંડી. રહાની આશયી તેમનામાં ઉત્સાહ આવ્યો હતો અને તે ઉત્સાહમાં મુકુન્દ સ્ટવને જોરથી પેપ કરતો જતો હતો અને બધા જોયે સાહે વાતો કરતા હતા. ત્યાં ગંગા પાણી ભરીને આવી અને ખડકીમાં બને હાંડા સાથે પૈસાથ તેમ નહોતું તેથી ઉપરો હાંડો ઉતરાવવા તેણે મુકુન્દને સાદ કર્યો. મુકુન્દે તે સાંભળ્યો નહિ પણ તેના પિતા ગંગાના જ વિચારો કરતા હતા તે ખડકીએ આવી પહોંચ્યા. હાંડો ઉતારતાં દરમ્યાન તેમણે ઉપરથી મુકુન્દનાં કેટલાંક ટ્રટક વાક્યો સાંભળ્યાં. અનેક અંગ્રેજી શબ્દોની વચ્ચે વચ્ચે નાત, વિધવાવિવાહ, ગંગા, કેળવણી વગેરે શબ્દો આવતા હતા. રથનાથ અને ગંગા બન્ને, મુકુન્દે બપોરે કરેલી વાત ઉપરથી એટલું સમજી ગયાં કે મુકુન્દ ધર, ગંગા, પોતા સિવાય સર્વને વિશે ઘણું જ અપમાનકારક બોલતો હતો. બને બોલ્યા વિના ધરમાં ગયાં.

સાંજના પાંચેક વાગ્યે મુકુન્દ ગામમાં જઈ એકો કરી લાવ્યો અને એકાવાળા પાસે સામાન એકામાં મૂકી, ઓટલા પાસે ઉભો રહી બોલ્યો: “મારાં મિત્રો જામ છે. તેમને મૂકવા હું સ્ટેશન સુધી જાઉં છું. સાંજે મારે જમવું નથી. મારી રાહ ન જોશો.” જવાબની રાહ જોયા વિના હાથમાં લાકડી ફેરવતો ફેરવતો તે મિત્રોની સાથે ચાલ્યો.

ધરમાં સર્વત્ર સુનકાર થઈ રહ્યો. કોઈ મોડું તોફાન આવે, અનેક વહાણોને ફાટી, તોડી, કુખાલી પસાર થઈ જાય અને પછી દરિયામાં શાન્તિ ફેલાય તેથી શાન્તિ ધરમાં ફેલાઈ રહી. રથનાથને ઘણીવાર ઉદાસીનતા થઈ આવતી ત્યારે થોડા સમયની શાન્તિથી જ તે સ્વસ્થ થતા તે ગંગા જાણતી હતી માટે તે કશું બોલી નહિ. કેંદ્ર રાત પડવા આવી ત્યારે તેણે ધીમે રહી કહ્યું: “બાપુ, જમવા જોડોને, તમે સવારના જમ્યા નથી.” પણ આજની ઉદાસીનતા દળ ઉતરી નહોતી. ગંગા પિતાની પાસે આવીને બેસી રહી પણ રથનાથ કશું બોલ્યા જ નહિ. કોઈ એક જ બિન્દુ ઉપર નજર રાખી બેસી રહ્યા. ગંગાને લાગ્યું કે ડોસાના મનનો ઉભરો વાત કરાવ્યા વિના શમશે નહિ. તેણે કહ્યું: “તમે તેમાં દિલગીર થું ચાઓ છો. તેણે તાર મોકલ્યો છતાં રસોઈ બરાબર ન કરાઈ તેથી લાઈ જરા ચીડાઈ ગયા તેમાં તમે શા માટે દિલગીર ચાઓ છો?” ડોસા છતાં પણ શાન્ત જ રહ્યા, નજર પણ ન ખસેડી. વસ્તુસ્થિતિના વધારે મર્મભાગ બોલવાની જરૂર જણાઈ. ગંગાએ કહ્યું: “તમે મારી આટલી બધી ચિન્તા શા માટે કરો છો. કાંઈ હું અશક્ત કે નિરાધાર નથી થઈ ગઈ. અંતે મારે લાઈ જેવો લાઈ છે!” ડોસાએ નજર ફેરવ્યા વિના જ

જાણે હજી મનમાં જ વિચાર કરતા હોય તેમ કહ્યું: “એ હવે આપણા નથી રહ્યો.” ડાસા બોલવા માંડ્યા તેથી ઉત્સાહમાં આવી ગંગાએ કહ્યું: “હવે એવું તે હોય.” ડાસાએ ફરી કહ્યું: “હા, એ આપણા નહોત્ય. એ ગયો જ સમજો.” એ વખતે બહાર ઓટલા પરથી અવાજ આવ્યો: “એ મુકુન્દ ગયો છે.”

મુકુન્દે રસ્તામાં, પોતાના જેવા મુધરેલા માણસને, કોઈ મિત્ર નહિ, કોઈ વિનોદનું સાધન નહિ, એવી સ્થિતિમાં ગામડામાં કેવી મુશ્કેલી પડે છે તે ઘણી જ નિખાલસતાથી મિત્રોને કહ્યું અને મિત્રોએ તેને સામાન વિના પણ સાથે આવવા આગ્રહ કર્યોથી તે ટ્રેનમાં જ તેમની સાથે ચાલ્યો ગયેલો. તેણે એકાવાળા સાથે કહેવરાવ્યું હતું કે પોતે ગયો છે. તે એકાવાળાએ સંદેશો બરાબર રધનાથ લઈને ત્યાં પહોંચાડ્યો. એકાવાળાનું વાક્ય પ્રસ્તુત વાતચીતમાં એવું મળી ગયું કે રધનાથ કે ગંગાને કશું પૂછવાનું રહ્યું નહિ.

ગંગાએ જોયું કે હવે દલીલને અવકાશ નહોતો. તેણે પિતાને વધારે શાન્તિનો સમય આપવા પથારી વગેરે કેટલુંક ધરનું કામ કર્યું. તે ફરી રધનાથની પાસે બેઠી. આ વખતે રધનાથ જ પહેલો બોલ્યો: “આપણે અંજાજી ગયા હતા તે યાદ છે ?” વિષયાન્તરની આશાથી ગંગાએ કહ્યું: “હા.”

“ત્યાં કુલારીઆનાં દેરાં જોયેલાં તને યાદ છે ?”

“હા.”

“એ દેરાં વિમળશાએ અંધાવેલાં.”

“એમ કે ?”

વિનાશના પંથે

* “Prisoner, who was it that wrought this chain around you ?”

“It was I, Sir.”

—Tagore.

આજ હિંદુસ્તાન પ્રગતિ સાધવા માંગે છે અને તે દૃષ્ટિથી તેના રાજકીય, ધાર્મિક તથા આર્થિક પ્રશ્નોનો ઉદ્દેશ કરવામાં બધા શેકાયેલા છીએ. આવે પ્રસંગે હિંદુસ્તાનના આર્થિક પ્રશ્નના એક અંગ-વેપાર ઉપર નજર નાંખવી અને તેની અંદર પ્રગતિ કેમ કરી શકાય તેની ચર્ચા કરવી એ અસ્થાને તો નહિ જ લેખાય.

આપણા આજના વેપારને ‘વેપાર’ નામ આપવું એ શોભતું નથી. આજે જે જાતનો વેપાર આપણા વેપારીઓ કરી રહ્યા છે તે ‘વેપાર’ નથી પરંતુ ‘દલાલી’ માત્ર છે. આપણા વેપારના આંકડાઓ આજે વિચારવાના નથી. વેપાર વધુ છે કે ઓછો છે તે જોવાનું નથી. પરંતુ વેપાર કેવા પ્રકારનો છે તે ખાસ અગત્યનો પ્રશ્ન છે. વેપારની પ્રગતિ તેના વિકાસથી માપવી એ એક ખોટી ખૂન આંકડાશાસ્ત્રીઓ તથા અર્થશાસ્ત્રીઓ વારંવાર કરે છે. પ્રથમ તો એ જોવું જોઈએ કે વેપારની દિશા કઈ છે? વેપાર ખરી દીશામાં જાય છે કે ખોટી દિશામાં? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યા પછી જ તેના વિકાસની વાત કરવી જોઈએ. જો વેપારની દિશા જ ખોટી હોય તો તે જોડે જોડે વિકાસ પામે તેટલે દરજ્જે તે સમાજને હાનિકર્તા થશે અને તે ખોટી દિશામાંથી પાછો જાય તેને નથી સાચી દિશામાં ફેરવવા અતિશય મુશ્કેલ ચર્ચ પડશે.

તો આપણે આપણા વેપારની દિશા તપાસવી જોઈએ. આ વિશે જો આપણી આસપાસની દુકાનો તરફ જરા પણ નજર નાંખવું તો પ્રતીત થશે કે આપણા શહેરો તથા ગામડાંના વેપારીઓ પરદેશી માલને હિંદમાં ધુસારવાનાં તથા ફેલાવવાનાં સાધનો માત્ર થઈ રહ્યા છે. પરદેશી માલ જ્યાં રહેવું ન જઈ શકતી હોય તેવા દૂરના ગામડાંમાં પણ પહોંચી ગયેલા છે. અર્થાત્ ગામડાંના વેપારી પણ પરદેશી માલનો વેપારી બની ગયા છે. અત્યારનો આપણો વેપાર આ પ્રમાણે છે—(૧) વેપારીઓ ગામડાંમાંથી કાચો માલ ઉધરાવે છે અને શહેરો દ્વારા તેને પરદેશ મોકલાવે છે અને (૨) તેવી જ રીતે તેઓ પરદેશથી પાકો માલ મંગાવે છે અને તેનો શહેરો દ્વારા ગામડાંમાં પ્રચાર કરાવે છે. આ જનનો વેપાર તે વેપાર નથી પરંતુ પરદેશીઓની દલાલી માત્ર છે. આજ આપણી પાસે હુન્નર ઉગ્રોગ રહ્યા નથી

■ “બહાન ! તને આ બેડી કોણે નાંખી ?”

“મેં જ નાંખી સાહેબ !”

એટલે આપણો પાકો માત્ર તો વેચવાનો હોય જ ક્યાંથી ? અને જે કાંઈ માત્ર આપણે ત્યાં થાય છે તે વેચવામાં નહીં પણ જાડું હોતો નથી એટલે નફાની લાક્ષ્યને વશ થઈને પણ વેપારીઓ પરદેશી માલનો વેપાર કરવો પસંદ કરે છે. પરિણામે આપણા ઉત્તમ ગણાતા છુદ્દિશાળી વેપારીઓ પરદેશીઓની દલાલી ઉપર નિર્બોધ ચલાવે છે અને ગુલામીની મત્તીન મનોદશાને લીધે સંકુચિત દૃષ્ટિવાળા જુની સમાજના હિત તરફ દુર્લક્ષ રાખે છે.

હવે આપણે સમગ્ર શક્યું કે આપણા વેપારની દિશા જ ખોટી છે. આપણો વેપાર વિનાશના પંથે પ્રવર્તે છે. આ જાતની પરદેશીઓની દલાલીને લીધે જ આપણે આર્થિક પરતંત્રતામાં આવી પડ્યા છીએ અને આપણી છંદગીની જરૂરીઆતો માટે પંજુ આપણને પરદેશીઓ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. આ પરતંત્રતાથી યંત્રો ગેરફાયદા પણ અનેક છે. તેથી આપણે આજસુ, બેકાર અને નિરક્ષમી જનતા જાળવે છીએ; અને તેની સાથે જ ગરીબીમાં પણ વધુને વધુ ફૂજતા જાળવે છીએ. આને લીધે આપણે પરદેશીઓની રાજકીય ગુલામી પણ ભોગવવી પડે છે અને પરિણામે આપણે દિનપ્રતિદિન નિર્બોધ, જાળવિન અને નિસ્તેજ જનતા જાળવે છીએ.

ઉપર બતાવેલા બધા રોગોનું મૂળ આપણો આજનો વિનાશના પંથે ચડેલા વેપાર જ છે. જો આપણો વેપાર બીજા દેશોની માફક આપણા હુન્નર ઉદ્યોગને પોષક હોત તો તેના વિકાસ સાથે સમાજની સમૃદ્ધિ પણ જોડાયેલી હોત. પરંતુ પરદેશી માલની દલાલી કરવાની હોવાને લીધે આપણે અત્યારની કંઠાળ સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છીએ. અદિયા આપણને સદજ જ પ્રશ્ન થાય છે કે આ જાતની વેપારની ઊંધી દિશા માટે કોણ જવાબદાર છે ?

જ્યારે જ્યારે હિંદુસ્થાનને યથેન્ના નુકશાન અથવા હિંદુસ્થાનની ગુલામી માટે આપણે ચર્ચા કરવા બેસીએ ત્યારે બધા દોષો માટે જીએજ સરકારને જવાબદાર ગણવી એ આજની 'દેશન' થઈ પડી છે. પરંતુ આ આપણી મોટી ભૂલ છે. આપણી નજાણા માટે બીજા કોઈને દોષ દેવો એ તો નજાણાને પોષવા ખરાબ છે. આપણે આશીષ બાધે જાળવે અને તે માટે ખવરાવનારનો વાંક કાઢીએ એ નીતિ પ્રમાણે તો સુધરવાને બદલે પાલમાત્રી જ પ્રાપ્ત થાય. આ ઉપરથી હું એમ કહેવા માંગતો નથી કે આ જાળવતાં અંગ્રેજ સરકાર નિર્દોષ છે પરંતુ હું આપણી પોતાની નજાણા તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવા માંગું છું. "જે દાથ વિના તાળી ન પડે" તો એક દાથ ખેંચી લેવો જોઈએ અને તેથી તાળી અશક્ય થઈ રહેશે. અર્થાત્ સુધરવા માટે બીજા પર આધાર રાખવાને બદલે આપણે જાને જ આપણી નજાણા પરદરથી જોઈએ અને મજબુત થઈ જોઈએ એટલે આપણે આપ સામો પક્ષ તેને અનુકૂળ થઈ રહેશે.

ખરૂં જોતાં આપણા વેપારની આવી વિનાશક દિશા માટે અને તેનાથી પરિણમતા બીજા રોગો માટે આપણે પોતે જ જવાબદાર છીએ. પરદેશીઓ કાંઈ જોરલુગમથી આપણને તેમજો માત્ર લેવાનું દયાળુ કરતા નથી તેમ જ જાળવરતીથી આપણો કાંઈ માત્ર ખેંચી જતા નથી. આપણે રાજ્યપ્રત્યીથી તેમજી દલાલી સ્વીકારીએ છીએ અને તેમાંથી પૈસા કમાવા મથીએ છીએ. અર્થાત્ આપણને પરતંત્ર કરવામાં તેઓ આપણો જ ઉપયોગ

કરે છે. આપણી મારફત જ તેઓ આપણને ચૂસે છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે આપણે આ વાત સમજતા નથી અથવા સમજતા હોવા છતાં આપણા કુદરતી સાર્થ સાફ તે તરફ બેઠરકાર થઈએ છીએ.

વેપાર એ સમાજના નિર્વાહનું એક સાધન માત્ર છે. તે સમાજ રૂપી શરીરનું એક અંગ છે એટલે વેપાર સમાજને પોષક હોવો જોઈએ, યોષક નહિ. જેમ શરીરમાંથી અમુક અંગ સડી ગયું હોય અને તેથી શરીરને નુકશાન પહોંચતું હોય તો આપણે તે અંગને કપાતી નાંખીએ, છીએ તેમ જો વેપારથી સમાજને પરતંત્રતા, ગરીબાઈ અને ભુખમરો આવતો હોય તો આપણે તે સડેલા વેપારને નાશ કરવો જ જોઈએ. તેમાં જ બનેલું શ્રેય છે. સડેલા સંતાડવામાં અથવા તેને વધવા દેવામાં શરીરનો નાશ જ હોઈ શકે. એટલે સમાજને હાનિકર્તા વેપારનો નાશ કરવો એ જ ધર્મ છે. આ વેપાર રૂપી સડાનો વિકાસ ઇચ્છવો, તેના આંકડાઓ તપાસવા અથવા તેને ખીસવવા માટે પ્રયત્નો કરવા એ સમાજના દિલની દૃષ્ટિએ તદ્દન અનિષ્ટ છે. આ વસ્તુસ્થિતિનો માત્ર એક જ ઉપાય હોઈ શકે. કાં તો વેપારની દિશા બદલવી જોઈએ અથવા વેપારનો ઉચ્છેદ કરવો જોઈએ. આ બેમાંથી કયો માર્ગ પ્રદણ કરવો તેનો આધાર આપણા વેપારીઓ ઉપર રહે છે.

અત્યારે વેપારીઓ વેપારની પસંદગી માત્ર તેમાંથી મળી શકતા નફાની દૃષ્ટિએ કરે છે અને તેથી તેઓ સમાજના દિલ્લાહિતનો વિચાર જ કરતા નથી. લડાઈના વખતમાં વેપારીઓએ ગામડે ગામડે દુધની ડેરીઓ કાઢી હતી અને તેમાંથી માખણ કાઢી પરદેશ ચલાવતા હતા. આને પરિણામે આખા દેશમાં દુધ મોંઘું થઈ ગયું અને ચોખ્ખું દુધ મેળવવું લગભગ અશક્ય થઈ ગયું. આ વેપારે આખા દેશને નિર્માત્ર્ય કરી નાંખ્યો અને બાજમરણમાં પણ વધારો કર્યો. તે જ પ્રમાણે અત્યારે આપણા વેપારીઓ વેન્ડેરબેન ઘી તથા ચરબીના ધીનો વેપાર લઈને બેઠા છે અને એક પ્રખ્યાત વિદ્વાનના મત પ્રમાણે અત્યારે મળતા બગ્ગર ધીમાંથી ફક્ત ૩૦ ટકા ધી ચોખ્ખું હોય છે. આવા દાખલા આપવામાં કાંઈ સાર નથી. દરેક વેપાર આ જ કાઢીનો છે. પરદેશી કાપડ હોય, પરદેશી દવાઓ હોય કે પરદેશી દવાસજાઓ હોય, દરેક વેપારી પોતાની કુદરતી સાર્થ શુદ્ધિથી પ્રેરાઈને વેપાર કરે છે અને તેની અસર સમાજ ઉપર કેવી થાય છે તેની તેને પરવા પણ હોતી નથી.

આ સ્થિતિમાં એકદમ ફેરફાર થવો જોઈએ. સમાજને હાનિકર્તા કાંઈ પણ વેપારમાં જોડાવું એ દરેક વેપારીને અશક્ય થઈ રહેવું જોઈએ અને વેપારની પસંદગીમાં તથા વેપાર ચલાવવામાં નફાને બદલે સમાજ યા રાષ્ટ્રનું દૃષ્ટિબિંદુ અખત્યાર થવું જોઈએ. રાષ્ટ્રના દિલ્લાહિતનો વિચાર કરી, રાષ્ટ્રને પોષે તેવો વેપાર કરવાની દરેક માણસને સમાજ તરફથી ફરજ પાડવામાં આવવી જોઈએ.

રાષ્ટ્રિય દૃષ્ટિબિંદુની આ વાત કાંઈ કઠિનતા અથવા અખતરો તરીકે રણુ કરવામાં આવેલ નથી. આ હકિકત દરેક સ્વતંત્ર દેશના દલિલસમોથી સિદ્ધ થાય છે. મધ્યયુગમાં વિચાર્યે આજ નીતિ અખત્યાર કરી હતી અને દેશને પગબર તથા સમૃદ્ધ બનાવવા માટે મરકન્ટાઈલ થીયરી (Mercantile Theory) નો અમલ કર્યો હતો. તે નીતિ પ્રમાણે કાંચો માત્ર પરદેશ મોકલનાર તથા પાકો માત્ર આયાત કરનાર દેશોદ્રોહી ગણાતા, અને

સારે લોકોના મનમાં સવાલ ઉભો થાય છે કે શું વસ્તુઓ ઉપર માણસનો ખાનગી દહ આટલે મુધી જઈ શકે ખરે? જે વસ્તુનો આખા સમાજને ઉપયોગ છે. તે વસ્તુ તો સમાજના જ તાબામાં હોવી જોઈએ, એમ તેમને લાગે છે; અને તેઓ કહે છે કે સમાજ હિંમતે તો ભલે તેની વ્યવસ્થા તે સરકારના હાથમાં સોંપી દે, પણ માલકી તો સમાજની જ ગણાય. ઘરમાં દરેક જણનાં કપડાં કે ભેડા એકઠા અલગ હોય છે અને તે ઉપર પોતપોતાનો જ અધિકાર હોય છે પણ ઘરનાં રાંધવાનાં વાસણ, ઘરનો હાંચકો કે ઘરની ગાડી, એ કોઈ એક વ્યક્તિનાં નથી હોતાં. તે તો આખા કુટુંબની જ મિલકત ગણાય છે. એ જ રીતે આગગાડી, કોલસાની ખાણો કે તેલના કૂવા જેવી વસ્તુઓ પણ સામાજિક માલકીની હોવી જોઈએ. આવી દલીલ બૂખમરાથી અને મોંઘવારીથી પીડાતા લોકો ઘણા વખતથી કરવા લાગ્યા છે.

મોટી મોટી મીલોમાં દમરો મળુરો પંદર પંદર કલાક ગંદી અને શુંખાળી નાખનારી હવામાં રહીને કામ કરે, સારાં મકાનને અલાવે ગંદી, અંધારી અને અનારોગ્ય ખોટીઓમાં ખીચોખીચ ખડકાર્થને પડ્યા રહે, પોતાનું સામાજિક અને કૌટુંબિક જીવન ખરબચડ કરી નાંખે અને દુરાચાર તથા અનીતિના બોગ થઈ પડે ત્યારે માંડમાંડ પેટપૂરતું ખાવાનું પામે. ખીચ તરફથી મીસમાત્રેક એકાદ કલાકનું કામ પણ ન કરે, છતાં લાખો રૂપિયાનો નફો લઈ જાય અને મોજ કરે. મીલમાં મૂડી એની રોકાવણી છે એ વાત સાચી, પણ એ મૂડી ક્યાંથી આવી? એણે અથવા એના કોઈ પૂર્વજે ખીચ મળુરોની મહેનત પચાવી પાડીને જ એ એકંકી કરેલી ના? દુનિયામાં જોટલી ધનસંપત્તિ છે એ મહેનતનું જ ફળ છે. એટલે સાચું જોતાં મહેનત કરનાર વર્ગનો જ તેના ઉપર દહ હોવો જોઈએ. આવી દલીલ મુરોપના મળુરપક્ષ તરફથી કરવામાં આવે છે. એને સોશ્યાલિઝમ (Socialism) યાને સામ્યવાદ કહેવામાં આવે છે, બોશ્વિઝમ એ આ સામ્યવાદનું એ એમ લોકમત કેળવી પરંપરાગત નેતૃત્વ છે.

સત્તા હાથમાં લેવાને મથી રહ્યો છે રશિયામાં ત્યાંના બેદુકમી ઝારે બેદુતપર્ગ ઉપર અનેક જાનના જીવનો સૈકાઓ સુધી ગુજરી તેને પાપમાત્ર કયો હતો. સર્વસ્વ ખોઈ બેઠેલા આપા ગરીબવર્ગમાં નિરાશાનું ધૈર્ય આપી ગયું. તેમને ઉપરના વિચારો છીક લાગ્યા. તેમણે પોલિસમાં અને સૈન્યમાં પોતાના વિચારો ફેલાવ્યા. રશિયાનો આખો નોકરવર્ગ, મજૂરવર્ગ, અને બેદુતો એક વિચારના ઘઉં ગયા અને તેમણે ઝારશાહી ફગાવી દીધી. આમ યતાં પહેલાં રશિયાની નોકર-શાહીએ હજારો અને લાખો સ્ત્રીપુરુષોનું બલિદાન દીધું હતું જ. પણ તેથી તે લોકો ઉઘટા દમનનીતિથી ખીતા બંધ થઈ ગયા. દમનનીતિથી લોકોમાં એકતા આવી અને એકાએક ઝારશાહી તૂટી પડી. મહાન લેનિનની સરદારી નીચે મજૂરવર્ગે દેશમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી અને ઝારને સમ્રાજિયાના જંગલી પ્રદેશમાં હજાર કર્યો. ત્યાં ઝારે પ્રજા સામે પરદેશ સાથે કાવતરું શરૂ કર્યું એટલે આખા રાજકુટુંબને દેહાન્તશાસન થયું.

આ રીતે રશિયામાં જે મજૂરસત્તા સ્થાપન થઈ તેને બોદ્ધશૈવિઝમ કહે છે. રશિયન લાપ્તામાં બોદ્ધશૈવિકો એટલે બુદ્ધમતિ. રશિયાના સામ્યવાદી મંડળની એક સભા સને ૧૯૧૩માં લંડનમાં હતી. તેમાં મળી એક વિષય ઉપર મતબેદ પડ્યો. તે વખતે લેનિનના પક્ષમાં બુદ્ધમતિ હતી. એટલે એણે પોતાના પક્ષનું નામ ‘બોદ્ધશૈવિક’ રાખ્યું, તેની વિરુદ્ધ જે પક્ષમાં અસ્પ-મતિ હતી તે ‘મે-શૈવિક’ કહેવાયા. ત્યારબાદ તે ઘણીયે વેળા બોદ્ધશૈવિકો બુદ્ધમતિમાં ન હોય એવું બનેલું. પણ નામ પડી ગયું તે પડી ગયું. બોદ્ધશૈવિકો તથા યુરોપના ખ્રીસ્ત સામ્યવાદીઓમાં એ બેદ પાડી શકાય કે ખ્રીસ્ત સામ્યવાદીઓ મજૂરોનું સંગઠન કરી હડતાલ આદિ ઉપાયો દ્વારા મૂડીવાળાઓને હાકવી ઉત્પત્તિના બધાં સાધનો રાષ્ટ્રની સંયુક્ત મિલકત બનાવવા ઇચ્છે છે ત્યારે બોદ્ધશૈવિકો તે ઉપરાંત રાષ્ટ્રમાં તમામ સત્તા પણ મજૂરોના હાથમાં હોય એવું માને છે. તેમણે રશિયામાં એ સત્તા હસ્તગત કરી છે.

રશિયામાં બોદ્ધશૈવિક સરકાર જેને સોવિયેટ કહેવામાં આવે છે તેનું બંધારણ હેતુ છે તે ઉપર આવતાં પહેલાં સામ્યવાદ અને તેનું અંતિમ સ્વરૂપ બોદ્ધશૈવિઝમ શી રીતે અને કેવા સંજોગોમાં ઉપસ્થિત થવા પામ્યું તેનો ઇતિહાસ તપાસીયું.

અઢારમા સૈકાના અન્તમાં અને ઓગણીસમા સૈકાની શરૂઆતમાં યુરોપમાં યાંત્રિક યુગનો આરંભ થયો. અઢારમા સૈકામાં વરાળનો શક્તિ તરીકે ઉપયોગ કરવાની શોધ થઈ અને જેમ્સ વૉટ તે વડે યંત્રો ચલાવી શકાય એવા એન્જીનની શોધ કરી. સ્ટીવન્સને તે વડે ગાડી ચલાવી શકાય તેવું શોધી કાઢ્યું અને ૧૮૩૦ માં પહેલી રેલ્વે શરૂ થઈ. ૧૮૩૫ માં વીજળીની શક્તિથી તાર મારફત સંદેશા મોકલવાની રચના થઈ અને ઓગણીસમા સૈકાના પ્રથમમાં મોટી મોટી આભોરોએ સમુદ્રમાં સફર કરવા માંડી. પછી તે નવાં નવાં યંત્રોની શોધ કરવામાં અને મોટાં મોટાં કારખાનાં સ્થાપવામાં, શરૂઆતમાં જેમ્સ વૉટ અને પાછળથી જર્મની એક ખ્રીજની દરિયાઈ કરવા લાગ્યો. આ બધું યુરોપની પ્રજાઓએ યુરોપ બહારના દેશોમાં પોતાની સત્તા જમાવવા અને તેને તેમજ વેપારનાં ઘણાં નવાં નવાં ક્ષેત્ર ખુલાં થયાં. યાંત્રિક યુગની સાથે ઔદ્યોગિક હરતે અરુદ થયો, અને તેણે સમાજમાં મોટી ઉચ્ચપાયક કરી મૂકી. વ્યવસ્થાપિત સમાજ કેન્દ્રના કારખાનાંની સ્થાપના થવા પહેલાં બધા ઉદ્યોગો નાના નાના હોય, જેને જેને સ્વ-હરોશો

જ હતા. કારીગર પોતાના કુટુંબનાં માણસો : તથા, એક બે શિખાઉ ઉમેદવારો, સાથે પોતાને ઘેર જ પોતાનો ઉદ્યોગ કરતો. હુદાર પોતાની ભૂડી, પોતાનાં ઓળંગે વગેરે સાધનોનો, પોતે જ માલીક હતો અને તે સાધનો ઉપર કામ કરનાર મજૂર, પણ પોતે જ હતો. વળુકર પોતાની જ સાળ ઉપર પોતાને ઘેર વણતો અને તેમાં પોતાનાં યેસંછાકરાંની મદદ લેતો. ઘણીવાર તે વરદીથી માલ તૈયાર કરતો અને ઘણીવાર પોતાને હિંસાભે માલ તૈયાર કરીને પોતે જ વેચતો. આમ મૂડી, મજૂરી, વેપાર ખડું એક જ જાણના હાથમાં રહેતું, અને શું કામ કરવું, કેટલું કરવું, કેવી રીતે કરવું વગેરે, ખાખતમાં તે સ્વતંત્ર રહેતો. યંત્રવિદ્યાએ આ વ્યવસ્થામાં ક્રાંતિ કરી નાંખી. મોટાં કારખાનાં ઉભાં થતાં તે માટે જોઇતી જમીન, સંચા તથા રોકાણ કરવાનાં નાણાંની માલીક એટલે કે મૂડીવાળો જુદો અને તે કારખાનાંમાં મજૂરી કરનાર જુદો એમ બે વર્ગ ઉત્પન્ન થયાં. આ કારખાનાં સામે સ્વતંત્ર કારીગર ન રહી શક્યો. પોતાનો ધરનો ધંધો છોડી તેને પણ કારખાનાંમાં મજૂરી કરવા જવું પડ્યું. આ પહેલાં કારખાનાની પદ્ધતિ બીલકુલ હતી જ નહિ એમ કહેવાનો આશય નથી. રોમન પ્રજાસત્તાકના વખતમાં કારખાનાં સ્થપાતાં મજૂરોને એક જગ્યાએ એકત્રિત કરી તેમની પાસેથી સખત કામ લેવામાં આવતું અને તેમને ઓછી મજૂરી આપી તેનો લાભ લેનાર મૂડીવાળો શ્રીમંત વર્ગ હતો. પરંતુ અનિષ્ટ નાના પ્રમાણમાં હતું. પહેલાંના વખતમાં કારખાનાંમાં માનવશક્તિ ઉપર જ આધાર હતો અને તેથી સશક્ત મજૂરો પાસેથી કામ લઇ શકાતું. મોટું વર્ગન ઉપાડવું હોય, પહોડ ખોદવો હોય કે ખેતર ખેડવું હોય તે ખંધું માણસ જ કરતો. ખડુ તો ઘોડા, બળદની મદદ લે. પરંતુ પંત્રોએ માનવબળની કિંમત ઘટાડી નાંખી. તેણે ખંધું જ વિપુલ કરી નાંખ્યું. મજૂરોની હુદશા પણ વિપુલ કરી મૂકી. જેમ જેમ યંત્રોમાં સુધારા થતા ગયા તેમ તેમ માનવબળની ગરજ ઓછી ને ઓછી પડવા માંડી. કારખાનામાં નાનાં બાળકો, સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો તથા અશક્ત માણસોનો પણ ઉપયોગ થવા માંડ્યો. વળી બનારે બળથી કામ કરવાનું હતું ત્યારે સાત આઠ કલાકે છેક યાત્રીને લોપ થઇ જવાય. એ યાત્રીની મપીદા હતી તે પણ હવે જતી રહી. આમાં તો સંચા ઉપર ઉભા રહેવાનું એટલે ગમે તેવા મજૂરો પાસેથી ચૌદચૌદ અને પંદરપંદર કલાક કામ લેવાવા માંડ્યું. અને સંચાની શોધને લીધે જેમ જેમ માણસો ફાજલ પડતા ગયા તેમ તેમ બેકારી વધી અને મજૂરોમાં મજૂરી મેળવવાની હરિદ્રાધ વધતી ગઇ. પુખ્ત વયના પુરોષોને સ્ત્રીઓ તથા બાળકો સાથે હરિકાકમાં ઉતરવું પડ્યું અને તેઓ જેટલા ઓછા દરે કામ કરે તેટલા ઓછા દરે તેમને પણ કામ કરવાની ફરજ પડી. બીજી તરફથી સ્ત્રીઓ અને બાળકોને મોટી ઉમરના માણસોના જેટલો જ વખત કામ કરવું પડ્યું. કેટલીક વાર તો આ બાળકો અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે અત્યાચાર પણ થતો. બાળકોને ઠાઈ જાતનું શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન તો હતો જ નહિ પરંતુ તેમની તંદુરસ્તીની પણ દરકાર રાખવામાં આવતી નહિ. આ જ અરસામાં ઈંગ્લાંડ જે તે વખતે ઉદ્યોગમાં બીજા સહુ દેશો કરતાં આગળ હતું તેણે ખેતી બીલકુલ છોડી દીધી અને કેવળ પોતાના ઉદ્યોગો અને પોતાની ખાણો ઉપર જ નસવાનો સંકલ્પ કર્યો. ખેતી માંથી છુટા થયેલા મજૂરો શહેરોમાં ભરાવા લાગ્યા અને શહેરોમાં તેમને રહેવાનાં મકાનોનો પ્રશ્ન ઉભો થયો. જેનું સંતોષકારક નિવારણ હજી નથી થયું. મજૂરો ગમે તેમ મરદાંકકડાં અથવા કબૂતરોની માફક થોડી જગ્યામાં સેજબેજ ખડકવા લાગ્યા તેને લીધે દારિદ્ર્યની

સાથે દુરાચાર, ચોરી, શરાબખોરી અને બીજા અનેક દુર્ગુણો મળુરોમાં ફેલાયા. મોટાં મોટાં રાક્ષસી યંત્રોએ સમાજના તંત્રને તોડીફોડીને છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યું અને એ યંત્રો દ્વારા યથેલી ઉઘોગની ખીલવણી સાથે વચલા વર્ગના સાધારણ કારીગર વર્ગનો નાશ થયો અને સમાજમાં બે વર્ગ પડી ગયા. એક મૂડીવાળાનો, જેએ એટલા શ્રીમંત બની ગયા કે મોટા જમીનદારો અને અમીરો ઉમરાવોની પંક્તિમાં આવી ગયા અને બીજો મળુરોનો, જેની દશ દિનપ્રતિદિન ખગડતી જ આલી.

તે વખતના આરંભકાળના અર્થશાસ્ત્રીઓએ મળુરોના દર કેટલા હોવા જોઈએ એ બાબત એક નિયમ પ્રતિપાદિત કર્યો કે જેમ બીજા માલની કિંમત તેના અપ અને છત ઉપરથી અંકાય છે તેમ મળુરોના દર પણ મળુરોના અપ અને છત ઉપરથી નક્કી થાય છે અને મળુરોના દર હમેશ એટલા જ રહેવાના જેથી મળુરોનું માંડ માંડ પેટ ભરાય. મળુરોના દર જો કોઈ પણ કારણસર વધવા પામે તો બીજા માણસો તેમાં આકર્ષાય, મળુરો વધારે લાગો કરે અને તેમની સંખ્યા વધે એટલે છત વધી જતાં મળુરોના દર પાછા ઘટે. પેટ પૂરતું ખાવાનું ન મળે એટલા એાછા દર થઈ જાય તો મળુરો મળુરો છોડીને પરદેશ જતાં રહે અને મળુરોની અછતને લીધે દર પાછા વધે. આ નિયમ જો કે બહુ અપૂર્ણ છે, પરંતુ તેને આધારે મૂડીવાળા કહેતા કે મળુરોની ખુફી હરિશ્ચંદ્રમાં મળુરોના જે દર દરે તે ખરા. તે પ્રમાણે કામ કરવા ન કરવાને તેઓ સ્વતંત્ર છે, પરંતુ આ સ્વતંત્રતા શા કામની? મળુરો કરખાનામાં મળુરો ન કરે તો થોડું પણ ક્યાંથી ખાય? એટલે ઉપરથી સ્વતંત્ર હોવા છતાં શુભામ જેવી જ તેમની દશા થઈ. આ ઉપરાંત તે વખતે ઈજ્જાડમાં તો એવો કાયદો હતો કે માલની કિંમત વધારવા અથવા મળુરોના દર વધારવા કોઈ સંપ કરીને મંડળ બાંધે તો તે ગેરકાયદે ગણાય. એટલે મળુરો એકલા મળી પોતાનું એવું કોઈ મંડળ પણ બાંધી શકતા નહિ કે જે મંડળ એવો દરાવ કરે કે અમુક દરથી એાછી મળુરોએ આપણે કામે ન જવું. એટલે મૂડીવાળાઓ તો એકની સામે બીજા મળુરોને ઉભો કરી આખા મળુરોવર્ગને ચૂસાય તેટલું ચૂસતા યંત્રોની શોધને લીધે માલ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો અને મળુરોનું દામ એાછું લાગવા માંડ્યું તેથી સસ્તો પણ થવા લાગ્યો. તેના તમામ લાલ મળુરોને ચૂસી ચૂસીને મૂડીવાળા લેવા લાગ્યા.

આ પરિસ્થિતિમાંથી વળા એક બીજા વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ: માણસની જરૂરિયાતને હદ હોય છે પણ મોજશોખને હદ હોતી નથી. યંત્રોને લીધે જરૂરિયાતનો માલ મોટા જથ્થામાં તૈયાર થવા લાગ્યો. પણ મળુરોની અથવા આખા આમ વર્ગની વધતી જતી ગરીબાઈને લીધે તેમની ખરીદ કરવાની શક્તિ ઘટતી જ જતી હતી. શ્રીમંત લોકો પોતાની જરૂરિયાત એટલો માલ ખરીદ કર્યા પછી આવા વધારે માલને શું કરે? એટલે મોજશોખનો માલ બનાવવાનાં કારખાનાં વધવા લાગ્યાં. કારણ શ્રીમંત લોકો એ માલ ખરીદે. એટલે પરિસ્થિતિ તો એવી થઈ કે જે માલની મળુરોને કે આમ વર્ગને જરાય જરૂર ન હોય, કેવળ શ્રીમંતોના વૈભવને અર્થે જ જે હોય તેવા માલ તૈયાર કરવામાં મળુરોના લોહીનું પાણી થવા માંડ્યું. વળા મોટાં યંત્રોને લીધે માલ બહુ મોટા જથ્થામાં, દુનિયાને જરૂર હોય તે કરતાં પણ મોટા જથ્થામાં ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો એટલે તે માલ વેચવા બજારો શોધવાની હરિશ્ચંદ્ર

આ ઉદ્યોગપ્રધાન દેશોમાં ચાલી. બીજા દેશોનાં બજાર કબજે કરવાની હરિશ્ચંદ્ર એ ગયાં મહાયુદ્ધનું એક બહુ મોટું કારણ છે.

પરંતુ દુનિયામાં ગમે તેવું ભયંકર અનિષ્ટ હોય તેના પણ ઉપાય તો છે જ. મજૂરોની આ હુદ્દશા જેઈ પ્રથમ તો પેરોપકાર વૃત્તિવાળા મનુષ્યોને લાગ્યું કે મૂડીવાળાઓના ત્રાસ-માંથી મજૂરોનું રક્ષણ કરવાને માટે તથા મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવાને માટે કાંઈક પણ થવું જોઈએ. તે હેતુ બર લાવવા માટે જુદા જુદા દેશોમાં વિવિધ પ્રકારના અખતરો ચલાવ્યા. તેમાં મેન્-એસ્ટરની સ્પિનિંગ મિલના માલેક રૉબર્ટ ઓવેનનો અખતરો મહત્વનો ગણાય છે. તેણે પોતાના મજૂરોને માટે સારાં અને હવાઅજવાળાવાળાં મકાનો બાંધ્યાં. તેમને સ્વચ્છતા અને ટ્રસ્ટસરની કેળવણી આપી. એક લંડન ખોલ્યો જેમાંથી મજૂરોને પડતર કિંમતે માલ મળી શકે. પોતાના મજૂરોમાં દારૂનિષેધનો ઉપદેશ આપી તેમની પાસેથી દારૂ છોડાવ્યો. વળી તેમને માટે શાળાઓ ખોલી અને સને ૧૮૧૩ માં તો એક કારખાનું સ્થાપ્યું. તેમાં કામના કલાક ઓછા કર્યા અને બાળકોને કારખાનામાંના કામમાંથી મુક્ત કર્યા. આ કાર્યમાં એક પેરોપકારી ધનિક તેનો ભાગીદાર થયો અને તેઓએ રેડિક્સ નામનું ઉપર કેવળ પાંચ ટકા નફો લેવાનું મુકરર કર્યું. આ રૉબર્ટ ઓવેનને ઘણા લેખો લખ્યા અને તેમાં મજૂરોને દુરાચાર અને શરાબીમાંથી બચાવવાની સમાજની ફરજ છે એ બતાવ્યું તથા પોતાના સાથી મૂડીદારોના સ્વાર્થ અને બાળસ ઉઘાડાં પાડ્યાં. ઈ. સ. ૧૮૦૦ થી ૧૮૨૮ સુધી તેનો આ અખતરો બહુ સારી રીતે ચાલ્યો. તેના તાબામાં ૨૦૦૦ મજૂરો હતા. તેમની સ્થિતિ તેણે સુધારી અને તેમ છતાં કારખાનામાં વેપારની દૃષ્ટિએ ખોટ ન આવવા દીધી. મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા માટે રાજ્યે વચ્ચે પડવું જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત તેણે જ રાજ્ય પાસે કબૂલ કરાવ્યો અને તેના જ પ્રયાસથી સને ૧૮૧૯ માં પહેલો ફેક્ટરી લો પસાર થયો જેમાં મજૂરોની ગરીબાઈ તથા પરવશતાનો મૂખોંબલરેલો અને અસલ લાભ લેતા મૂડીવાળાઓને અટકાવવાનો કાંઈક આશય હતો. પરંતુ આ કાયદો નમાલો હતો. નવ વર્ષની નીચેનાં બાળકોને આ કાયદાએ રક્ષણ આપ્યું અને કામના કલાક વધારેમાં વધારે બાર નહીં કર્યા ! આવા કાયદાથી શું વળે ? પરંતુ એકવાર રાજ્યે વચ્ચે પડવું જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત સ્થપાયો એટલે કાયદામાં દિનપ્રતિદિન સુધારા થતા ગયા. બીજા દેશોમાં પણ આવા કારખાનાંને લગતા કાયદા ચલાવા માંડ્યા. પરંતુ આ વૈળા અખતરોમાં મજૂરોના દકનો સ્વીકાર ન હતો. કારખાનાદાર પેરોપકારી વૃત્તિનો હોય તો મહેરબાનીની રાહ મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા તે પ્રયત્ન કરે. રાજ્ય પણ મજૂરોને જાણે મહેરબાનીની રાહ રક્ષણ આપતું હતું. અને જ્યારે જ્યારે મજૂરોના હિતનો કેાઈ પણ કાયદો રાજ્ય-સભામાં આવતો ત્યારે ત્યારે મૂડીવાળાઓના સખ્ત વિરોધ વિના તે લાગ્યે જ પસાર થતો. રૉબર્ટ ઓવેનના કારખાનાની માફક સન લાઇટ સોપનું કારખાનું, બોર્નવિલમાં ફેક્ટરી બ્રધર્સની પેટી તથા અમેરિકામાં ફોર્ડનું મોટરનું કારખાનું આજે મજૂરોને સુખસગવડ આપવાનો પ્રબંધ કરે છે. પણ એઈદર મૂડીવાળાઓનું વલણ મજૂરોને ચૂસવા તરફ જ છે એમ કહી શકાય.

અંગ્રેજી ભાષામાં ‘સોશયલિઝમ’ શબ્દનો પ્રચાર પ્રથમ રૉબર્ટ ઓવેને જ કર્યો. પરંતુ તેનું ‘સોશયલિઝમ’ જેમાં આમ વર્ગનો, મજૂરોનો હિસો હોય એવું ‘ડીમોક્રેટિક’

ન હતું. પરોપકારની વૃત્તિથી, મહેરબાનીની રહે સંરક્ષણ આપવાની વૃત્તિથી, તે ઉભું થયેલું હતું. એ મજુરોનું 'સોસ્યલિઝમ' ન હતું પણ માલિકોનું 'સોસ્યલિઝમ' હતું. સંપત્તિશાસ્ત્રના પુસ્તકોમાં તે State socialism ને નામે ઓળખાય છે.

મજુરોના 'સોસ્યલિઝમ'નો વિચાર કરતાં પહેલાં મજુરોને રાહત આપવાના તથા તેમની સ્થિતિ સુધારવાના ઉદ્દેશથી ચલાવવામાં આવતી બીજી એક પ્રવૃત્તિની ટૂંકી નોંધ વચમાં લઈશું. આ પ્રવૃત્તિ સહકારી મંડળોઓની છે અને આજે દુનિયામાં આની મંડળોઓની સંખ્યા બહુ મોટી છે. આમાં ઘણી મંડળોઓ ધીરધારનું કામ કરનારી હોય છે અને ઘણી સામટો માલ ખરીદી પડતર ભાવે વેચવાનું કામ કરે છે. પરંતુ મજુરોના દર મજુરોનો નિર્વોહ માત્ર ચાલી શકે તેટલા જ હોષ શકે એ પેલા અર્થશાસ્ત્રીઓનો કઠોર નિયમ ન્યાં સુધી પ્રવર્તે છે ત્યાં સુધી આવી રીતે સરતો માલ વેચનારી સહકારી મંડળોઓ મજુરોને મહત્વની રાહત શી આપી શકે ? સરતો માલ મળવાથી મજુરો સસ્તામાં પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે તો મજુરોના દર પણ ઘટે. એટલે ન્યાં સુધી સહકાર વડે ઉત્પત્તિનાં સાધનો અને કારખાનાની વ્યવસ્થા મજુરપક્ષના હાથમાં ન આવે ત્યાં સુધી મજુરોનું કશું ખાસ હિત તે સાધી શકે નહિ. મજુરોની સાચી અથવા પૂરી પ્રતિનિધિ નથી એવી સરકારો મારફત ચાલતી સહકારી મંડળોઓથી તો ભાગ્યે જ કશું યદ શકે. મજુરો પોતે જ ને સ્વાયત્ત સહકારી મંડળોઓ બાંધે તો ઘણું યદ શકે. પરંતુ તે માટે તેમની પાસે સાધન નેહએ અને સત્તા નેહએ. એટલે એવું સૂચવવામાં આવે છે કે સરકારે મજુરો માટે સાધનો આપી સહકારના તત્ત્વ ઉપર આવાં કારખાનાં ઉભાં કરવાં. પણ એ તો મજુરોનું હિત ધ્વજનારી સરકાર હોય તો યદ શકે ને ? એટલે ફરી ફરીને આપણે ઠેરને ઠેર આવીએ છીએ. રાજ્યસત્તા મજુરોના હાથમાં આવે તો જ તેમનું કલ્યાણ થાય.

ઓવેનના પ્રયોગોની સાથે જ મજુરોમાં પોતાનામાં સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ ઉભી થઈ મોંઘી હતી જેણે આગળ જતાં સોસ્યલિઝમનું રૂપ પકડ્યું. હું ઉપર કહી ગયો કે પહેલાં મજુરો પોતાના દર વધારવા ને મંડળ બાંધે તો તે ગેરકાયદે ગણાતાં પણ તેથી કાંઈ મજુરો મંડળ બાંધતાં બીલકુલ અટક્યા નહિ. તેઓએ બીજા બીજાં નામો આપીને પોતાનાં છુપાં મંડળો બાંધ્યાં. પછી તો આ મંડળો ઉપરથી કાયદાનું બંધન નીકળી ગયું, અને આજે દરેક દેશમાં મજુરોનાં બહુ જખરદસ્ત મંડળો છે. તેઓ હડતાળો પાડીને પોતાને નેહતી રાહતો મેળવતાં જાય છે અને પોતાના હક સ્થાપિત કરે છે. પરંતુ આમાં પણ મૂડીવાળોઓ પાસેથી લેઈ શકાય તેટલું લેવાનો જ ભાવ છે. અને આખું તંત્ર એવું ગોઠવાયલું છે કે મજુરોનું બહુ વળ શકે એમ નથી. એટલે ચાલુ તંત્રમાં અતિશય મહત્વના, ક્રાન્તિકારક ફેરફારો ન થાય ત્યાં સુધી કાંઈ જ ન યદ શકે એમ પ્રતિપાદન કરનાર સામ્યવાદી વ્યક્તિઓ દરેક દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ. અને જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ જુદી જુદી યોજનાઓ સમાજ આગળ રજા કરી.

અપૂર્ણ

નરહરિ દા. પરીખ

ઈજ્ઞપત્નીની પરિસ્થિતિ

સુએક અને સુદાન સામ્રાજ્યની આવી

થોડા વખત પરાંચોલી ઇજ્ઞપત્ની નવી સુંદણીમાં ઇજ્ઞપત્ની લોકપ્રિય નેતા અધ્યક્ષને મળેલી અપૂર્વ ફોટોથી ઇંગ્લાંડમાં ભારે ઉદ્વેગો જન્મ્યા અને ઇજ્ઞપત્ની સ્વતંત્ર કે ગુલામ એ પ્રશ્ન એક વેળા પુનઃ જગતની પ્રજાઓની આંખ આગળ ખડો થયો. આજે વર્ષોથી ઇજ્ઞપત્ની સ્વાર્થસાધુ ઇંગ્લાંડ પોતાની રાજનીતિના કંઈ અનેરા દાવો ખેતી રહ્યું છે. ઇજ્ઞપત્નીના લલા ખાતર ત્યાં હજી ગ્રામી બેટેલ એ સત્તાએ અનેક વેળા હારજીત ખમી છે, છતાં હજી એ એ દેશો વચ્ચેની રમતનું છેવટ આવ્યું નથી. ઇજ્ઞપત્ને આંગણે ઇજ્ઞપત્નીના લાલો અને હક્કોની ચોક્કા કરતો બેટેલ અનેક દુઃખોના સપાટા ખાધ ખાધ રીઠો થયેલો. રક્ષક-ચોડીદાર-અધ્યક્ષ ઇંગ્લાંડની તમામ બાજુઓ ઊંધી વાળે છે અને પરિણામે જો કે ઇજ્ઞપત્ની પરતું સ્વતંત્ર થઈ શકતું નથી, તો પણ સાથે ઇંગ્લાંડ મનમાન્યા ખેલો ખેલવામાં એ નિષ્ફળ નિવડે છે. અધ્યક્ષ આજે ત્રીજી વેળા લોકોના એકમતે સુંદણીમાં મોખરે આવ્યો છે, એની બહુમતિ એટલી મોટી છે કે રાજનીતિના કોઈ પણ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે રાજ્ય અમલ એના હાથમાં આવવો જ જોઈએ. પરંતુ બહુમતિના સિદ્ધાંત ઉપર મુસ્તાક ઇંગ્લાંડ આજે અધ્યક્ષને મળેલી બહુમતિથી અકળાઈને ઇજ્ઞપત્ને ફરમાન આપે છે કે અધ્યક્ષ વડા પ્રધાનનો હોદ્દો કોઈ રીતે પણ સ્વીકારી શકે નહિ. જ્યારે સ્વાર્થ હોય છે ત્યારે ઇંગ્લાંડ પોતાના સિદ્ધાંતોને ગળા જવામાં અગર સામ્રાજ્યની જટીલ રાજ્યનીતિનો પરચો આપવામાં જરાયે પાછી પાની કરે એમ નથી એ એ દેશના પરદેશો-સંસ્થાઓ સાથેના વ્યવહારનું ઇતિહાસને પાને પાને તરીકે આવે છે. હિંદુસ્થાન, આયર્લેન્ડ અને ઇજ્ઞપત્ની સાથેના ઇંગ્લાંડના વ્યવહારનો જ્યારે ભવિષ્યનો કેલિટરસ ઇતિહાસકાર સરવાળો કાઢવા બેસશે ત્યારે એ ઇંગ્લાંડના લાભમાં તો ન જ આવે. બાકી આજે ઇંગ્લાંડ અને જગત બંને એમ માને છે કે ઇજ્ઞપત્નીમાં ઇંગ્લાંડના પાસા પોખાર પડે નય છે.

હિંદની સ્થિતિ ઇજ્ઞપત્ની જેવી છે-ઇંગ્લાંડ હિંદમાં એક કારણે તો ઇજ્ઞપત્નીમાં બીજે કારણે સામ્રાજ્ય સત્તા નલાવી રાખવા ઇચ્છે છે. ઇજ્ઞપત્ની ઉપર પોતાનો લોખંડી પંજો સખ્ત કરવામાં ઇંગ્લાંડની નેમ જાડી છે અને હિંદુસ્થાન એનું કંઈક અંશે કારણ છે એ ધણીને ન સમજાય. ઇજ્ઞપત્ની ઇતિહાસમાં સહેજ ડોકીઈ વસ્તુસ્થિતિ વધુ સ્પષ્ટ કરશે. ઇજ્ઞપત્ની કોઈ દિ જીતાયો નથી, કોઈ દિ એને સામ્રાજ્યમાં બેળા દેવાનું નહર થયું નથી અને છતાં આજે નકશા પર એ લાલ રંગે રંગાયું છે. ગયા સૈકાના સાતમા દશકામાં ઇંગ્લાંડે “નારાજીથી” ઇજ્ઞપત્ની કારભારમાં માથું માર્યું અને તે દિવસથી ઇજ્ઞપત્ની લોકોની પ્રભુત્વી બેઠી છે. હજી એનો આરો આવતો નથી. યુરોપના રાજ્યો વચ્ચે એ દરમિયાન પોતાની સત્તા વધારવાની હરીફાઈ ચાલતી. ક્રાન્સ અને ઇંગ્લાંડ એ એ પોતાના પાસા મોંખી બેળા અને ક્રાન્સ હાર્યું. ઇંગ્લાંડ બેઠીવને પેલાની બળમાં ધીમે ધીમે લઈ એને ખમાલો કરી ઇજ્ઞપત્ની પર પોતાનો દોર બેસાડ્યો અને ઇંગ્લાંડના રાજનીતિને કહેતા કે ઇંગ્લાંડ ઇજ્ઞપત્ની ખાલી કરવા તૈયાર હતું પણ લડાઈની જરૂરીઆતને લીધે એમને ઇજ્ઞપત્ની પર કબજાબંધિ ‘ગ્રેટેક્ટરેટ’ ટોપી બેસાડવાની જરૂર હતી અને તે પણ ઇજ્ઞપત્ની લાભોના વિચારે જ! બીજી સો ચુવા મારકે હંજળ કરવા ચલી જેવી વલણે ધડીલર ઇજ્ઞપત્ને ભૂલથાપ આપી અને હિંદીઓની માફક એમણે લડાઈ જીતવા ઇંગ્લાંડને મદદ કરી. અધ્યક્ષે પણ એમ કરના દેશને ન વાર્યો.

લગાઈને અંત આવ્યો. ધ્રુવમ વચનો નહોતું બૂલ્યું! સુવેલ પછી બે જ દિવસે વચનોનો અમલ માંગી, 'પ્રોટેક્ટરેટ', હાલી : લેવા ધ્રુવમે સંખ્યાના કથો : પણ ધ્રુવમાં 'નાપુરુષીયી' એ ભાર વહેવા સ્વીકારેલું છતાં એ ભાર માટે એ દરમ્યાન એટલો પ્રેમ કેળવ્યો હતો કે એ છોડવાનું એને ન ગમ્યું! લગાઈ પૂરી થયે આજે આઠ આઠ વર્ષના વ્હાણા વાળાં તોપણ ઇચ્છાંડ ધ્રુવમાં પડ્યું છે. આઠ વર્ષ થયાં દિવસ રાત્રિ ધ્રુવમે 'સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા' યાચી છે, આઠ વર્ષ થયાં ઇચ્છાંડે એને માથે કર્જન-એલનબી-લોઈડ-શાહી, ટોપી, રાખી છે.

હાલવાની વાતોથી ધ્રુવપ્રાપ્તો હેતરાયા નહિ, અઘલૂલના બળે પારના દેશ નિકાલથી ચોંતિ, પરશાઈ નહિ; 'મારંશીયલ લો' એમને દબાવવા નિષ્ફળ નિવડ્યો. અને તે એટલે સુધી કે એલનબીએ લંડન જઈ પોતાના ઉપરીએને આજીજ કરી કે ધ્રુવમે ગડમ કરી તેની જાહેરાત કરવાના એક પૂરા ઉપાય સિવાય તેના રંક મગજને બીજો ઉપાય જ નહોતો જડતો. એણે તો રાજનામાની ધમકી આપી અને પરિણામે ઈ. સ. ૧૯૨૨ માં ધ્રુવમની સ્વતંત્રતા (?) નક્કી કરવામાં આવી. ધ્રુવમના મોબિલીની જાહેરાતમાં આખો ખોળા ખોળા થાકે તોપણ 'સ્વતંત્ર' કે 'શુભામ' એ પ્રશ્નો ક્યાં ઉતર જડતો જ નથી. સ્વતંત્રતા આપવાનો ડોળ-દંલ કરવા છતાં એ દંડેરા ગુલામીના બંધનો તોડતો નથી. લોઈડ, જ્યોર્જ, ધ્રુવમની સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર ક્યો છે પરંતુ સાથે ધ્રુવમની પ્રજાને કાનમાં ધીરે સાદે સંભળાવી દીધું છે કે ધ્રુવમ તો સામ્રાજ્યના પૂર્વ અને પશ્ચિમના અડધીઆઓનું અનુસંધાન છે. એ કરારમાં ચાર મુદ્દાઓ 'મિત્રાચારીભરી ચર્ચાથી નક્કી કરવાને' રીઝવે રાખવામાં આવ્યા છે અને તે (૧) સામ્રાજ્યના અખલિત અવદારનું રક્ષણ-સુએઝ, (૨) પરસતાઓ સામે ધ્રુવમનું રક્ષણ, (૩) પરદેશી લાભો અને લઘુમતિનું રક્ષણ અને (૪) સુદાન.

સુદાન એ આજે આખા પ્રશ્નની ચાવી છે. આ મુદ્દાઓ રાખવાનો હેતુ? એનો ઉત્તર "સામ્રાજ્યના બે અડધીઆ" એટલા વાક્યમાં મળી રહે છે. લગાઈ દરમ્યાન ધ્રુવમ અને સુદાન પર બ્રિટિશ અમલ ન હોત તો હિંદ પર ડોળા ટાકી બેઠેલ જર્મનીને બીજું શું બોધતું હતું? સુએઝ મેળવવા હુકુમતને ક્યાં બે વખત કોશ નહોતા મારી લેયાં? અને એમાં નિષ્ફળતા આપી ઇચ્છાંડ જર્મનીને દૂર રાખી તોહોલું શક્યું? પરદેશી સાથે બ્રિટિશ કુટિલ રાજ્યતીતિના ધણા પ્રશ્નોની ચાલી હિંદ છે તેમ જ આની ચાવી પણ હિંદ જ છે. ઉપરાંત ચારમાંના પહેલા બે મુદ્દાને માટે જવાબદાર હિંદ છે. લિવરપુલથી હિંદુસ્થાન કેવળ નૌકાસેય વડે વહીવટ કરવા માટે બહુ જ મોટું એતર કહેવાય. એને માટે તો આખા રસ્તા પર કાણ હોવાની જરૂર; એને માટે સુએઝ પર કાણ હોવાની એટલી જ જરૂર. એ દૃષ્ટિએ ધ્રુવમની આપણા વિદેશનાઓની શરૂઆતનું ખાતમુહૂર્ત સુએઝની નહેરથી મંગાવું. સુએઝમાં ખેદીવના શેરા ખરીદીને ઇચ્છાંડે પોતાનો હેતુ સાધ્યો અને જ્યાંસુધી ઇચ્છાંડે હિંદુસ્થાન હાથ રાખવું છે ત્યાંસુધી સુએઝ તરે અઘલૂલની દયા પર જીવવું એને પરવડે એમ નથી. એટલે અઘલૂલ પ્રધાન થાય કે ન થાય એની એને પરવા નથી; એને તો જે થાય તે એવો પ્રધાન બોધ્યો છે કે જે એને સુએઝ ઉપર નિરંકુશ સત્તા ભોગવવા દે. અઘલૂલ એની આડે આવે એટલે દેશ લઘુમતિએ ચુંટે; કે આજીએ ઇચ્છાંડે એને ધ્રુવમની સત્તાનું દંડ થવા દે એ બંને એમ નથી. અને તેમાં સુદાન ઇચ્છાંડે માટે બીજો મહત્વનો પ્રશ્ન છે.

સુદાન

સુદાન પણ દિલ્લના રસ્તા પર છે. પણ એ ઉપરાંત એની બીજી પણ મહત્તા છે. સુદાનીઓ ઉપર કાણ મેળવવામાં ઈજીપ્તને મદદ કરી ત્યારથી બ્રિટિશોએ સુદાન પર પોતાની સત્તાનો દાવો કરવા માંડ્યો છે અને સુદાન ઉપર આજસુધી ઇજીપ્ત અને બ્રિટન ઉભયે પોતાનું સમભાગી સાર્વભૌમપણું નલાવ્યું છે. નાઈલના પાણી ઉપરની સત્તાને લીધે સુદાન ઇજીપ્તના જીવનની ચાવી હાથમાં રાખે છે એમ કહી શકાય. નાઇલ એટલે ઇજીપ્ત અને ઇજીપ્ત એટલે નાઈલ-નિદાન ઇજીપ્ત એ પરિસ્થિતિ હોવાનો-નાઇલ સાથે પોતાના જીવનની ઓતપ્રોતતાનો દાવો કરે છે. જ્યારે બ્રિટિશો એથી વિરુદ્ધ જઈ કહે છે કે સુદાનની પ્રજાને તો ઇજીપ્શીયનો ભેદતા જ નથી. એટલા જ માટે એ સુદાન ઉપરનો પોતાનો કબ્જો છોડવા નારાજ છે ! સ્વાર્થ-સાધુતાનો બીજો નમુનો !! “ગૌરાંગાની બોજો વહેવાની” તત્પરતા !!!

આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિશાસ્ત્ર નીતિના સૂત્રો કે ન્યાયના ઉપદેશોમાં નથી સમાવું; એ તો કોલસા, તેલ, રૂ અગર સોનું કે લોખંડ જેવા સંગીન પદાર્થો ઉપર રચાયું હોય છે. એટલે બ્રિટિશ દાવાની તપાસ માટે જગતે આ પદાર્થોની ઉપયોગીતા અને સ્થિતિની ચોક્કસી કરવી જોઈએ. આજે હુનિયાના રૂનો ૧૩ ટકા પાક ઇજીપ્તમાં થાય છે; અને ઇજીપ્તનું રૂ એટલે સુંદરમાં સુંદર કિંમતી જાતનું. પરંતુ ખારતુમની દક્ષિણે વ્હાઇટ અને ખ્લુ નાઇલો વચ્ચેના પ્રદેશમાં નહેરો દ્વારા સુદાનમાં એથી પણ સારો પાક ઉતારી શકાય. જ્યાંમાં વધારે અને સાથે સારી જાતનો. આજે ગૈઝીરીયા પ્રદેશમાં ૭૦,૦૦૦ ગાંસડી રૂ પાકે છે પરંતુ બીજા એક દશકામાં એ ૧૦,૦૦,૦૦૦ ગાંસડી રૂનો પાક આપી શકે. અને બ્રિટનના ‘પવિત્ર ટ્રસ્ટ’માં આ ૧૦,૦૦,૦૦૦ ગાંસડીઓ ખાસ કારણભૂત છે. આવો સુંદર ટ્રસ્ટ કોને છોડવો ગમે ?

૧૯૦૪માં કિબ્વનરની દેખરેખ હેઠળ કરાર કરવામાં આવેલા તે અનુસાર ગૈઝીરીયાના રૂના પાકનો ૨૫% ટકા સુદાન પ્લેન્ટેશન સીન્ડિકેટ લીમીટેડ નામની બ્રિટિશ પેટીને, ૩૫% ટકા સુદાનની સરકારને અને ૪૦% ટકા ખેડુતોને જાય એવી ગોઠવણ હતી. એટલે જમીનના મૂળ માલિકો માત્ર બ્રિટિશ પેટીના રોજ કમાનાર શુલામ થઈ રહ્યા. સરકારને પોતાના બજેટના ટાંડીઆ મેળવવા એમના પર વધારાનો કર ઠેકી બેસાડવો પડ્યો. સીન્ડિકેટને તો ધૂમ નફો મળ્યો. ૨૫% ટકા રૂનો પાક માત્ર બ્રિટિશ મૂડીવાદીઓને લાગ ગયો એમ નહિ. ‘કેમ’ બાંધવાનું કામ જે અમુક શરતે એલેક્ઝાન્ડ્રીયાનો નામના માણસને આપેલું તે પણ લોર્ડ કાઉટ્રેની પેટીને સોંપાયું, ઇંગ્લાંડમાં ઇજીપ્તને નામે કાયદાથી રક્ષિત લેનો ઉભી થઈ, સીન્ડિકેટને અટકાવ નફો મળ્યો. સરકારે ખર્ચ કર્યો, ખેડુતે પરસેવાના ટીંપાથી એ જ ધર્મ મહેનત કરી, જ્યારે લોનનું વ્યાજ, નિકાસ ઉપર કમીશન વગેરે સીન્ડિકેટના ગળે ગયું. એટલુંજ નહિ પણ સીન્ડિકેટ આખો લાડવો ખાવાને એક જથ્થે માલ કરવાની રમત રમવામાં પાછું ન ગયું. આ જતાંયે મજૂર સરકારે પણ ‘સુદાન છોડવામાં ન આવે’ એ સૂત્ર પકડી પોતાની જડતાનો અનુભવ કરાવ્યો, ત્યાં બ્રિટનના મવાલ પ્રધાન મી. બોલ્ડવીનનું તો સુદાનમાં અગવૂલને સ્વતંત્ર સત્તા ઝમાવવા દેવાનું શું ગળું ?

એ કરતાં સુદાનમાં પોતાના હકી ઝમાવી રાખવાનું બીજું પણ કારણ છે. નજદીકનો પ્રદેશ એબીસીનીયા કોલસા, લોખંડ, સોનાનો થોડો જથ્થો અને રૂનો મોટો જથ્થો ધરાવે છે. અને એ સંબંધમાં ઇટાલી-બ્રિટન વચ્ચે વાટાઘાટ ચાલી રહેલ છે. સુદાન અને એબીસીનીયા મળીને ઇંગ્લાંડના રૂના આખા પ્રજનો ઉકેલ આણે છે એટલે આભાવિક રીતે

એમની કેપથી કેરો સુધીની યોજના પૂર્ણ થાય ! દક્ષિણ અને પૂર્વનો તમામ અડધો ભાગ- કેપથી ઠેક કેરો સુધી અને સીએરાલીઓન, ગેમ્બીયા, નાઇજેરીઆ અને જર્મન પ્રદેશના મહારવના પ્રદેશો ! શું સુંદર સામ્રાજ્ય બનાવી શકાય !

આ બેતાં સુએઝની બાબતમાં તેમ જ સુદાનની બાબતમાં પણ ઇંગ્લાંડ મક્કમ રહેશે. અધલૂણને ઇજીપ્તના સાર્વભૌમપણામાં જરૂરપણુ ડખતંગેરી નંથી જોઇતી. અને ઘણા થોડા જાણે છે કે ઇજીપ્તમાં અધલૂણથી પણ વધારે ઝડાલ એવો એક “તરણુ ઇજીપ્ત” (Young Egyptians) પક્ષ છે. અધલૂણ આજે પ્રજાનો માનીતો અને વિશ્વાસુ નેતા છે. એણે ચુંટણીમાં અપૂર્વ ફત્તેહ મેળવી છે. અને આજે આદલીપાશા પ્રધાનમંડળ રચશે, જતાંએ અધલૂણ પ્રધાનમંડળ અંદર રહીને થઈ શકે એના કસતાં પ્રધાનમંડળની બહાર વધુ સત્તાવીશ થશે. સીઝર જીવતાં મુએસો વધુ બળવાન નિવડ્યો તેમ ! ત્યારે આનું પરિણામે શું ? છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષની પરિસ્થિતિ બેતાં અને ઇંગ્લાંડની કુટીલ રાજનીતિનો થોડો ધણો પરિચય થયા પછી શું થશે એ કળવું-આખવું-મુશ્કેલ છે. પણ એટલું તો ચોક્કસ કે અધલૂણ ખિટનના મુત્સદ્દીઓની ઇચ્છાને આધીન પ્રધાનમંડળની બહાર રહેવાથી કાઢી રીતે પણ ખિટિશ દાવાઓનો-હક્કોનો-સ્વીકાર કરે છે એમ નથી. એનો કેઈ જાડો હેતુ હશે. એ પણ ખરૂં કે લીટ્ટોલ્ડના ખૂન પછી એનાં હાથ પાછા પડ્યા હોય એ કારણે પણ એ પુનઃ ક્રમશઃ પોતાનું બળ ઝમાવવા ઇચ્છતો હોય તો તે સ્વાભાવિક છે. કહેવત પ્રમાણે ખિટિશ સિંહના શરીરમાં કાંટા થવાનું તોએ ચાલુ રાખશે જ. આપણે ત્યાં પણ આપણા રાજદ્વારીઓ સ્વરાજસ્થાના કૌંસીક છોડવાના પગલાને ‘બીનપાર્લામેન્ટરી’ દર્શાવે છે, પરંતુ અધલૂણનું દૃષ્ટાંત તેની પોષકતા સિદ્ધ કરે છે. સૌથી પ્રજાનો વધારે વિશ્વાસ ધરાવનાર લોકપ્રિય નેતા, રાજતંત્રનો અનુભવી, મીઠનરે પસંદ કરેલ શિક્ષણ ખાતાનો પ્રધાન એવો એક માણસ પાંચ વર્ષમાં ત્રીજી વખત અતિથણી બહુમતિથી ચુંટાય અને જતાંએ ખિટન પોતાના ચાર હક્કો સાથે પાંચમો ઉમેરે કે “અધલૂણ વડો પ્રધાન થઈ ન શકે ?” પાર્લામેન્ટ પદ્ધતિની ઉત્તમતાનો સુંદર પદાર્થપાઠ ! ઇજીપ્તના ‘લીબરલો’ આ સંબંધે શું ધારે છે એ તો કેાણ જાણે પણ ખિટનની સ્થિતિ તો ચોક્કસ છે. જ્યાં સુધી ઇજીપ્ત આ અર્ધચુકામી દશા, સ્વીકારની ચાલુ રાખશે ત્યાં સુધી તેની ‘સ્વતંત્રતા’ને ખિટન માન આપશે, પરંતુ જે ધરીએ સ્વતંત્ર થયાં જરાયે શિર જાંચું કરશે કે એના ચાર-પાંચ કે જરૂર પડે તો વધારે દાવાઓનો અમત્ર ચાલુ થયો જ સમજવો. ઇટાલી સાથે મૈત્રીના જરા સંદેશાઓ ચાલુ કરેલા એટલામાં તો ક્રેન કાકાએ ઇજીપ્તમાંથી વાકીપણું નહિ ઉઠાવવાની ધમકીનો સંખનાદ કરેલો. અને પ્રધાનમંડળ રચવાની બાબતમાં ખિટિશ ડખલગીરીએ ગ્રેટેક્ટરેટ ઉઠાવી કેવી સ્વતંત્રતા ઇજીપ્તને આપી છે તે સ્વરૂપ રજુ કર્યું છે. ઇજીપ્તની આ સ્થિતિ છે. બેવાનું છે કે ખિટનના પંચામાં સપડાયલા ઇજીપ્તને અગલૂણની સરદારી હેઠળ એનું ભાવી ક્યાં લઈ જાય છે. રાજનીતિની એ આજમાં કેનાં સોગટાં અનુકૂળ પડે છે-અગલૂણનાં કે બાહરીન-લોઈડનાં ? જગત તો આજે પૂછી શકે કે ઇજીપ્ત સ્વતંત્ર છે કે શુભામ ? જવાબ બહુ ઉત્તેજક નથી મળતો, જતાંએ સામ્રાજ્યવાદથી ચાકેલી પ્રજાઓના આંતરની સહાનુભૂતિ ઇજીપ્ત તરફ હમેશાં રહેશે-જ્યારે આ જટીલ રાજનીતિનો વિનાશકાળ પાસે આવશે ત્યારે અધલૂણનો ત્યાગ, એના પ્રયાસોના મીઠાં ફળો ઇજીપ્તની પ્રજાને આપવા તો મળશે જ.

ગૂજરાત કલાપ્રદર્શન

રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ સાધવાને માટે ગૂજરાતમાં હાલ ચારેય તરફથી હીલચાલો ચાલી રહી છે. એક તરફ પૂ. ગાંધીજીનો ડેરો સત્યના પાઠો પાઠવી રહ્યો છે, બીજી તરફથી વિદ્યાર્થી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરી રહી છે, ત્રીજી તરફથી પુરાણી ભાષાઓ ગૂજરાતી શરીર ધરી રહ્યા છે, ચોથી તરફથી સત્યાગ્રહાશ્રમના સંગીતાચાર્ય સંગીત પ્રચારી રહ્યા છે તે પાંચમી તરફથી સૌરાષ્ટ્રવાસી રા. ઝંવેરચંદ મેઘાણી સૌરાષ્ટ્રનું જૂનું લોકસાહિત્ય પ્રકાશમાં લાવી રહ્યા છે. વિદ્યાર્થી અને નવજીવન ગૂજરાતી ભાષા ખેડી રહ્યાં છે. ઉપરાંત સામાજિક કેટલાક કાર્યો ઉત્સાહી યુવકો કરી રહ્યા છે. આમ જ્યારે ચોમેરથી જગૃતિ થવા લાગી છે ત્યારે ગૂજરાત કલાપ્રદર્શન ભરે તે સર્વથા ધૃષ્ટ છે. એ અઢી વરસ પહેલાં ગૂજરાતે એક સર્વોચ્ચ કલાપ્રદર્શન અમદાવાદમાં ભર્યું હતું અને આ વખતે આ એકાંકોત્સવમાં મુરત મુકામે ગૂજરાત પાછું કલાપ્રદર્શન ભરે છે. આ પ્રસંગે એ પ્રદર્શન ખોલનારા ઉત્સાહી કાર્યવાહકોને અનેકલા અભિનંદન અને સાક્ષ્ય ઇચ્છીને મારા પ્રદર્શન વિષેના કેટલાક ખ્યાલો અત્રે રજુ કરું છું.

પ્રદર્શન એ એક દેશની કલાની ખીલવણી માટેની જૂદી જૂદી પ્રવૃત્તિઓમાંની એક પ્રવૃત્તિ છે. આ પ્રવૃત્તિઓ નીચેની છે:—

- (૧) કલાની ખીલવણી અર્થે એક સાઈ અન્નયમચરુદ્ધ (મ્યુઝીયમ);
- (૨) કલાની કેલવણી અર્થે દેશમાં રાષ્ટ્રિય તરત્તો પર ચાલતાં કલાભવનો;
- (૩) કલાપ્રચાર વાસ્તે સ્વભાષામાં કલાવિષયક સાહિત્ય, અને એ માટે લોકપ્રિય ભાષણો

લેન્ટર્ન રેલાઈડઝ, નકશાઓ અને ચિત્રો વડે આપવા માટેનાં સાધનો; પાણી લાડ... ને નેમના કામની ઐતિહાસિક અને અર્થાત્મક દૃષ્ટિએ નોંધ. યદ્ય, સીન્ડીકેટેડ અટલક નેમના કામની ઐતિહાસિક અને અર્થાત્મક દૃષ્ટિએ નોંધ. મહેનત કરી, જ્યારે લેન્ટર્ન બાજુ, નિકાસ ઉપર કમીશ્વરને અર્થે હમેશાં હોતું જોઈએ. એટલુંજ નહિ પણ સીન્ડીકેટે આખો લાડવો ખાવાને એથા તે પ્રવૃત્તિઓને અધાવવા માંએ પાછું ન જોયું. આ છતાંયે મજૂર સરકારે પણ 'સુદૃષ્ટ' પ્રદર્શન ગણાવું જોઈએ. સૂત્ર પકડી પોતાની જડતાનો અનુભવ કરાવ્યો, સાંક્ષિતનના મેં કેસોડી કરશે. પ્રદર્શનની તો સુદાનમાં જગલૂને સ્વતંત્ર સત્તા જમાવવા દેવાનું શું જણું? હા છે. મુંબઈની ચિત્ર-

એ કરતાં સુદાનમાં પોતાના હજી જમાવી રાખવાનું ખીજીરાયું હતું એમાંથી ઉત્પન્ન પ્રદેશ અંખીસીનીઆ કોલસા, લોખંડ, સોનાનો થોડો જથ્થો અમરાઈ ચૂકાં, પણ તેમાંના છે. અને એ સંબંધમાં ઇટાલી-ખિટન વચ્ચે વાટાઘાટ ચાલી રહે પારિણામે આપણાં પ્રદર્શનો સીનીઆ મળીને ઇંગ્લાંડના રેના આખા પ્રજનો ઉકેલ આણે છે અઢી વરસ પહેલાં અમદા-

વાદમાં એક ગંગનવર પ્રદર્શન લઈ હતું પરન્તુ એણે પણ ઉપરની કોઇ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી નહિ, અને પરિણામ હમણે જાણીઆ ખચીઇ ગયા સિવાય બીજું કંઈ જ આવ્યું નથી. હું છઠ્ઠું છું કે આ પરિણામની ખાત્રી આ પ્રદર્શન વખતે યદ્ય ત્યય અને આ વખતનું પ્રદર્શન ઉપરની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવાનું ખૂબ કરી નામ દાટે.

આ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવા માટે મને નીચે પ્રમાણે વ્યવહાર ઉપાયો સૂઝે છે:-

(૧) અગત્યખ ધર માટે પ્રદર્શનમાં મૂકાએલી ચીજોમાંથી જેટલી સારી લાગે તે બધી રાખી લેવી, જે ચીજો વેચાઇ ગઇ હોય તેના ફોટોગ્રાફ લેવાથી રાખવા. મોટાં શહેરોની મ્યુનિસીપાલિટીઓ આવા અગત્યખગૃહને બહુ મદદ કરી શકે તેમ છે. રસ્તા પહોળા કરવા માટે જે જે થરો લેવાતાં હોય, તેના જે જે અવશેષો કચાલુકા જણાય તે બધાં મ્યુનિસીપાલિટી રાખી લઇ આ અગત્યખગૃહમાં આપી શકે. પ્રદર્શન આ મ્યુનિસીપાલિટીઓને જો આવી મદદ માટે વિનંતી કરે તો ગૂજરાતની સ્વમલુ મ્યુનિસીપાલિટી જરૂર એ વાતનો સ્વીકાર કરે. મ્યુનિસીપાલિટી આમાં કોઇ કેળવણીની દિશાથી કોઈ બીજી દિશાએ કામ કરતી નથી. પ્રદર્શન મ્યુનિસીપાલિટીઓને હાલેજ સાહેબના શબ્દોમાં બીજી આ ખાતમ સ્વીકારાવે કે "મ્યુનિસીપાલિટી પોતાના તરફથી બંધાનાં સમજાં બાંધકામો હિંદી શૈલીમાં જ સુંદર કરવા આગ્રહ રાખે." આમ થાય તો નાની કળાકૃતિઓ અગત્યખગૃહ અંદર રહે અને સ્થાપત્યકલા તેની બહાર રહી અસમજની જેમ જ સમજાં કળામય બને. મકાનોને કલામય કરવા જતાં ખર્ચ વધે જ છે એ જામ નીકળી જવો જોઈએ છે. ધનિકો તરફથી પણ આવાં અગત્યખગૃહો અને સ્થાપત્યકલાની સમૃદ્ધિને પોપણ મળી શકે.

(૨) કલાભવનો માટે પણ પ્રયાસ થવો જરૂરી છે. એની અગત્ય તો એટલી બધી છે કે અગત્યખગૃહ કરનાં પણ એને પહેલા જોત્યાં જોઇએ. અત્યારે આખા મુંબઈ ઇન્ડાકામાં માત્ર બે જ કલાભવનો છે. એક વડોદરામાં ને બીજું મુંબઈમાં. મુંબાઇના કલાભવનનો લાભ તો માત્ર ધનિકો જ લઈ શકે, અને બીજી ખાસ વાત તો એ છે કે આ ભવનોનાં શિક્ષણ માટે અંગ્રેજી ભાષાની જરૂર હોવાથી સામાન્ય કારીગર વર્ગ તો એનો લાભ લઇ જ શકતો નથી. પરભાષાની આ બેટીથી રાષ્ટ્રમાં કેટલું ભંગાણ પડે છે એ કહેવાની હવે જરૂર નથી. એટલે આ જગ્યાએ રાષ્ટ્રિય તત્ત્વ પર ચાલતા કલાભવનની અગત્ય જણાવી છે. પશ્ચિમના દેશોના મુકાબલે તો ગૂજરાતને આવાં ચાર કલાભવનોની જરૂર છે, પણ અત્યારે આવું એક જ કલાભવન ઉઘાડવા કોશિષ થાય તો ખસ છે.

અત્યારે આપણા દેશમાં શિક્ષિત કારીગરો કે કલાકારોનો દુકાળ છે, અને જ્યાં ક્યાંક પરંપરાનાં છૂપાં રત્નો પડ્યાં હશે, તેની સામે કોઈ જોતું નથી. કલા માગનારાઓ ધનિકો અને રાજ મહારાજાઓ, પરદેશી કલાકારોને ખરાવે છે, પણ એમાં એમનો વાંકે જાદુ કદાચ તેમ નથી, કારણ કે એમને, આપણાં છૂપાં રત્નોનાં રત્નોની ભાગી નથી. પરદેશી કલાકારો અદિથી પૈસા ધરાવી ત્યય છે એટલું જ નહિ પણ એ ઘણા જ ગોંધા પડે છે. આવી રીતે જતા પૈસા, આપણે કલાભવનો દ્વારા શિક્ષિત કલાકારો પેદા કરીને જ, જ્યાંની રાષ્ટ્રીયે. ખુદ ગૂજરાતમાં જ અત્યારે ઘણે રથને શહેરવિસ્તારનું કામ ચાલી રહ્યું છે, કાલિયાવાડમાં પળ જામનગર, પ્રાંગકા, લોઝરી, પોરબંદર, ગોંડળ વગેરે શહેરો નવસો

સાજ સજ્જતાં નય છે, તો એ સાજ માટે પરદેશી કલાકારો પર આપણે ક્યાં સુધી આધાર રાખીયું ? પરિપૂર્ણ ખુશીથી ગૂજરાતના આ ધનિક અને રાજમંદારાગનો પાસેથી મદદ મેળવી શકે. આણું એક જ કલાભવન ખૂસે તો પાંચ દસ વરસમાં જ આપણને આપણા જ કારીગરો મળે, અને મરતા કારીગરો અને કલા પાણું સજ્જત થાય.

(૩) કલાપ્રચારના ક્ષેત્રમાં પણ જે આણું કલાભવન રાષ્ટ્રિય તત્ત્વ પરનું હશે તો ધણું જ કામ થઈ શકશે. અત્યારનાં મુંબઈ ઈલાકાનાં જે ભવનો તેમની ૩૦-૪૦-૫૦ની કારકીર્દીમાં પણ હજુ આ કામ કરી શક્યાં નથી તેનું એ જ કારણ છે કે જે ભવનોમાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ નથી અપાતું. રાષ્ટ્રિય કલાભવન તો સ્વભાષાનું જ વાહન રાખવું હોઈ એના શિક્ષણ વડે જ કલાવિષયક ભાષા આપોઆપ જ ખીલી નીકળશે, અને પછી જ લોકરચિ કેળવવા માટેનાં રસદાઈ પુસ્તકો તૈયાર થઈ શકશે. પ્રદર્શનમાં આવાં ભાષણો આપવાનું પ્રયાગ છે, પણ એ પ્રવૃત્તિને નથુ પોપણ મળવા માટે કલાભવન જ જરૂરી છે. અત્રે એ પણ સૂચવવું ઘટે કે પ્રદર્શનમાં મૂકતાં સર્વ લખાણો ગૂજરાતીમાં જ હોવાં જોઈએ. જેમ મદાસભાએ હિંદીભાષાને સ્થાન આપ્યું તેમ ગૂજરાતનાં પ્રદર્શનોમાં ગૂજરાતી ભાષાને જ પ્રાધાન્ય હોવું જોઈએ.

(૪) પ્રદર્શન-પત્રિકામાં જણાવ્યું છે કે એક ટ્રેડ ડીરેક્ટરી બહાર પાડવાની છે. આ બહુ સારી વાત છે, પણ તેની સાથે સાથે જ જે પાછલા જમાનાની ગૂજરાતની કલા સુજનારાઓનું સંશોધન થઈ એ સુજનારાઓ કે તેના વંશજોની કંઈ હાથની રચિતિનું દિગ્દર્શન-કરાવાય તો બહુ સાફ. “પ્રસ્થાન” (માસિક)માં એકવાર ડૉ. દરિપ્રસાદે અમદાવાદના બ્રૂધર મિસ્ત્રી વિષે આવી જાતની માહિતી આપી હતી. તેવી માહિતીઓ પાંચ આ ડીરેક્ટરીમાં હશે તો ડીરેક્ટરી માત્ર એક ધંધાની માહિતી આપતી નહિ રહેતાં એક રસદાઈ પુસ્તક જેવી થશે.

જેવી રીતે સાહિત્યના શિક્ષણ વિના સારી ભાષામાં લખાણોનાં પુસ્તકોની આશા ન રાખી શકાય, અને એ મૂલ્ય હેઠી ગૂ. આઠમી સાહિત્ય પરિષદ ભરનારાઓને સમગ્રયું ને તેમણે પરિપૂર્ણ પછી સાહિત્યના વિકાસ માટે નથુ કામ કરવાને માટે એક રીતસરનું મેળા નીમ્યું છે ને જેવી રીતે મદાસભા ખાદી પ્રચારનું કામ લાય લીધા પછી ખાદી પ્રદર્શન ભરે છે તે જ પ્રમાણે ગૂજરાતનાં આ કલાપ્રદર્શને કરવું જોઈએ, અને કલાના વિકાસ અર્થે જે જે જરૂરનું લાગે તેને માટે પ્રયાસો ચાલુ જ રાખવા જોઈએ.

આપા ચોક્કસ પ્રયાસો વિના મને પ્રદર્શન અને સામાન્ય લોકોના મેળામાં ફરક ગણતો નથી. ઉત્કર્ષ મને આ પ્રદર્શનો એક અસ્વાભાવિક મેળા જેવાં લાગે છે. કેમકે મેળામાં પણ જનજાતનાં પ્રદર્શનો જ હોય છે, ને તે, એ વીંખાયા પછી પ્રસિદ્ધ. વસ્તુ મુદ્દાવા કલા જ પ્રયત્નો કરવા નથી તેમ જ પ્રદર્શન પણ કરે છે. ઉત્કર્ષ મેળાઓ શેકોના જ સ્વાભાવિક ઉત્સાહથી મળેલા હોવાથી એમાં એક સ્વાભાવિક જીવન ઉદ્ગાસ દેખાય છે. માટે મારી વિનવી છે કે પ્રદર્શનના નિયમકો અને કાર્યકર્તાઓ મારી આ નમ્ર સૂચનાઓ પર ધ્યાન આપે અને રેશની કલાને ખરેખરો લાભ થાય તેવાં પગલાં લેવાં શક્યાન કરે.

ગવનન વિ. પાઠક.

લા ડ ય યા

[આ માસિકના વાચકોને અને ગુજરાતના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતાપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સમગ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી નાણુવા યોગ્ય અને ચોક્કસ લાગુરો એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

મારો પંજળનો પ્રવાસ

ઉનાળાની આ રગ પંજળમાં ગાળવાનો પ્રસંગ આવ્યો. તેથી મારી ઉત્સુકતા અને આનંદવૃત્તિ ખૂબ વધ્યાં. પંજળનો આ પ્રવાસ ચોથી વખતનો હતો. પહેલાં ત્રણ વાર હું ત્યાં ગયેલો પણ તે વખતે તેટલો દૃષ્ટિ-ભેષ ન હતો. આ વખતના પ્રવાસમાં મારા ખાસ ત્રણ દૃષ્ટિબિંદુઓ હતા: (૧) પ્રાંતિક વિશેષતા નિહાળવાનું; (૨) આર્થલોકોની પ્રથમ આવી વસવાટ કરવાની ભૂમિ તરીકે તેની વિશેષતા જોવાનું; અને (૩) અસહયોગ પહેલાંની અને ત્યારપછીની તે ભૂમિની રિયલિટી અવગ્રહવાનું.

મારી ઇચ્છા આખા પંજળમાં ફરવાની ન હતી પણ ગુજરાનવાસા, અમૃતસર વગેરે જ્યાં ખાસ સ્થળો જ નિહાળવાની હતી. પંજળના હવાકોશ વખતે ત્યાંની ખરી હકીકત મેળવવા નિમાયેલી. તપાસસમિતિ તરફથી જે રિપોર્ટ બહાર પડ્યો છે તેના વાચકોને ગુજરાનવાસા સ્મરણમાં હોવું જ જોઈએ. અમૃતસર તો જગજાણીનું છે. પહેલાં હું ગુજરાનવાસાની વાત કહી દઉં.

ગુજરાનવાસા

અમદાવાદથી તા. ૪ એપ્રિલે બપોરે ફાસ્ટમાં નીકળી દિલ્હી અને લાહોર થઈ તા. ૬ એ ગુજરાનવાસા પહોંચ્યો. આ શહેરની વસ્તી લગભગ સાઠ લાખની હશે. પંજળ પોતાના મુંદર હવાપાણી માટે પ્રસિદ્ધ છે; અને તેના સરસ આબોહવા માટે જે કેટલાક ખાસ સ્થળો પ્રસિદ્ધ છે તેમાં ગુજરાનવાસા પણ એક ગણાય છે.

જેમ ત્યાંનું પાણી પોષક અને પાચક છે તેમ ત્યાં પાણીની છૂટ ખૂબ જ છે. લગભગ દરેક ઘરે અને દરેક સ્થળે જમીનમાંથી સીધા પંપ મૂકવા હોય છે. ત્યાં જમીનમાં પાણી દોઢ બે ફીટ લાગ્યે જ ઊંડું હશે. આથી ગમે ત્યાં એસી પંપ ચલાવીએ કે ધોધમાર પાણી આવ્યે જ જાય. આખા શહેરમાં આ પંપની પદ્ધતિને લીધે નળની વ્યવસ્થા દાંખલ થઈ નથી. જ્યારે પીવાનું કે નંદાવાનું મન થાય ત્યારે સીધું જમીનમાંથી પાણી કાઢી લેવાનું; એટલે એ જેટલું તાબું તેટલું જ હંફું. સ્નાન કરનારને-ખાસ કરીને ગૂંચાતીને-પહેલાં તો પાણી લિમ જેવું હંફું લાગે ને ગભરાતી થયરાતી મૂકે પણ એકવાર તે થોડી ડોઝ પોતાના શરીર પર જીવ મોટા કરી રેડી દે કે પછી પંપ નીચેથી ઉડવાનું મન જ નહિ થાય; એટલી આ પાણીની બલપ્રદતા અને તાગપંચાની સક્રિય.

કેટલાંક વર્ષ અગાઉ જમીનમાં પાણી આવડું ઉપર ન હતું પણ જ્યારથી ત્યાં નહેરુ આવી ત્યારથી પાણી વધ્યું. એ નહેરુ સતલજ નદીમાંથી લેવામાં આવી છે. ત્યાંની નહેરુ ગૂજરાતની એક મોટી નદી સાથે સરખાવી શકાય. તે નહેરુનો પૂલ લગભગ ૧૧૦ કદમ જેટલો લાંબો છે અને તેટલા પહોળા પટમાં ખૂબ જાંતું પાણી પૂરપાટ વહા કરે છે. એ નહેરુથી ત્યાં લાભ થયો છે તેમ જ હાનિ પણ થઈ છે. ઘણાં જગેરે સ્થળે પાકમાં વધારો થયો છે પણ પાણીના અતિ વહેણને લીધે આબુખાણમાં કેટલાંક ગામોનાં ખેતરોની કળદુપતા ઓછી થઈ છે અને ક્વચિત ક્વચિત તો નાશ પણ પામી છે. જમીનનો ક્ષાર ભાગ ઉપર આવી જવાથી જ્યાં પાણી પડ્યું હોય ત્યાં તે જલદી સૂકાતું નથી તેથી ખેતી કરવામાં પણ ઘણી અડચણ આવે છે. જમીનમાં પાણી બહુ ઉપર આવી જવાથી મકાનોની સ્થિતિતાને ઘણો લાભો છે અને ખુદ ગુજરાનવાલામાં ઘણાં પાકાં અને મજબૂત મકાનોં એ જ કારણથી ક્યાં તો જમીનદોસ્ત થયાં છે કે ક્યાં તો ફાટી ગયાં છે. નવી ઇમારતો બંધાવવા ઇચ્છનાર કેટલાક દીર્ઘદર્શિઓ આ કારણથી હાલ તો વિચારમાં પડી ગયા છે.

ત્યાંની ખાસ નિપજ ઘઉં, ચણ, અડદ અને ચોખાની છે. ઘાસ પણ પુષ્કળ થાય છે. પહેલી ત્રણ ચીજો તો ત્યાંના લોકો ખાસ વાપરે છે. ચોખા ખાવાનો રિવાજ ત્યાં નામ માત્રનો છે. સારા શ્રીમંત ગૃહસ્થને ત્યાં ચોખા વારતહેવારે જ રંધાય. આ ચોખા બહુ સારા અને કિંમતી હોય છે. આપણા અમદાવાદની બજારમાં મળતા બાસુમતી અને વાંસીના ચોખા તે જ આ ચોખા. સારામાં સારા ચોખાની કિંમત ત્યાં જ આપણાં મણના દરો રૂપીઆ પડે છે. ત્યાંના લોકોને પૂછીએ કે તમે ભાત કેમ ખાતા નથી ત્યારે જવાબમાં હસીને કહે: “ એ તમને ભાતખાઉ પોચા ગૂજરાતીઓને સોંપ્યું. અમારા આ હુંડ એથી કાંઈ થોડા જ ભરાય ? ”

ત્યાંના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ઘઉં અને અડદ. ત્યાં અડદનો એટલો બધો વપરાશ છે કે તુવરને લોકો ઓળખતા જ નથી એમ કહું તો ખોટું નથી. આ વાત એક રસિક હકીકતથી સ્પષ્ટ કરી દઉં.

હું જ્યારે અમદાવાદથી નીકળવાનો હતો ત્યારે ગુજરાનવાલામાં વસતા મારા એક ગૂજરાતી મિત્રે એ ચીજ સાથે લાવવા તાર કર્યો. આ મિત્ર ગૂજરાતી હોઈ તુવરની દાળ અને કોકમને અલાવે તેમ જ અડદની દાળના હંમેશના વપરાશથી ખૂબ કંટાળ્યા હતા. તેમના શિક્ષિત પત્ની તો તુવરની દાળને સ્વપ્નમાં પણ ઝંખતાં. એટલે તેઓએ મારા ઉપર તાર મૂકાવ્યો: ‘ તુવર અને કોકમ લેતા આવશે. ’ પણ તારમાસ્તર પંખખી હોવાથી તુવર અને કોકમ એ શું તે તે જાણતો ન હતો. તેથી તેણે તારમાં લખ્યું: ‘ સુવર અને કોકમ લેતા આવશે. ’ આ તાર વાંચી હું તો સમજી ગયો કે તારમાસ્તરની ભૂલ છે-ભૂલ શાની, સમજાવે છે-કારણ હું જાણતો હતો કે તાર કરનાર વ્યક્તિ ગૂજરાતી હોઈ જરૂર અડદથી કંટાળ્યા હશે. એટલે તુવર નામ ભણે તારમાસ્તરથી અન્યથું હોય પણ સુવરથી તો તે જરાએ અપરિચિત ન જ હોય. ત્યાં તો ગાળ જ ‘સાલે સુવર’ની હોય છે; અને સુવરની મંજ્યા પણ ત્યાં સારી છે. દિંદુ માંસભક્ષી હોય તો સુવરનું માંસ તેણે ચાખેલું પણ હોય. વળી પંચનખમાં ખટાશ આમસુરની વપરાય છે. એટલે કોકમ એવું તો નામ જ નથી.

માસ્તર કેકેનને તો જાણે કારણ કે એક કેરી ચીજ તરીકે પોતાના અભ્યાસમાં તે આવ્યું જ હોય. આ કારણથી તુવર અને કોકેનને બદલે સુવર અને કેકેનનો તાર થયેલો. અસ્તુ.

આપણે ત્યાં અડદ જેટલા ભારે ગણાય છે તેટલા જ તે પંખામાં હલકા કહેવાય છે. આ ત્યાંના પાણીનો પ્રભાવ. ત્યાં ગણા એટલા બધા પાકે છે કે તેના યથેષ્ટ ખોરાકને લીધે ત્યાંના થોડા ખૂબ જ મજબુત રહે છે. હું ત્યાં હતો ત્યારે ચણાના છોડવા પાકેલ દાણાના ઘાસની માફક વેચાતા અને તે જ ખરીદી શ્રેષ્ઠ થોડાને નીરતા.

પશુઓ પ્રમાણમાં ઘણાં છે અને પુષ્ટ પણ છે. ગાયોની સંખ્યા ઓછી છે એટલે તેનો અવેજ વાળવો હોય તેમ લેસોની સંખ્યા ખૂબ જ છે. મારી મુસાફરી દરમ્યાન એવી એક પણ લેસ કે બીજું ઢોર માલમ ન પડ્યું કે જેનાં દાડકાં અહીંની માફક દેખાતાં હોય. દુધ પણ તેટલું જ ઘટ્ટ અને સ્વાદિષ્ટ. જો કે તે અહીંની જેમ મોઢું તો છે જ છતાં ત્યાં ગમે ત્યારે અને ગમે ત્યાં ચોકખું મળી શકે છે. સપરેટના બેગની તો શંકા જ નથી. પશુઓની પુષ્ટિની બાબતમાં એક જ વાત કહેવી બસ ઘરે કે ત્યાંની બકરીઓ લગભગ અહીંની નાનકડી ગાય જેવડી હોય છે. શરૂઆતમાં જોનારને આ બકરી છે એવું ભાન પણ ન થાય.

ખોરાકની બાબતમાં ત્યાંની રીત બહુ જુદી છે. તેઓ રોડી અને દાળ ખાય છે. રોડી ખાસ કરી તંદુરની રોડી કહેવાય છે. તંદુર એ એક લંચબોરસ પેરી જેવો ચૂસો હોય છે જેમાં સખત ભારો સળગે ત્યારે તેની ચારે બાજુની ભીંતો ઉપર એકીસાથે પચીસ પચાસ રોડીઓ મૂકવામાં આવે છે અને તેને પાકતાં પૂરી પાંચ મિનિટ પણ નથી લાગતી. એક સાથે પચીસ જણ જમવા એકા હોય તો એક જ રસોયો દ્રવ્યને ગરમ રોડી પૂરી પાડી શકે છે. આ રોડીમાં જરા પણ મોણ હોતું નથી છતાં તે ત્યાં હલકો ખોરાક જ ગણાય છે. બજારમાં અનેક દુકાનો આ રોડીઓની હોય છે. ત્યાં ગમે ત્યારે, જોઈએ તેટલી રોડી અને દાળ તાજાં મળી શકે છે. ભાવ પણ સરતો. આ સગવડથી ઘણાખરાં કુટુંબો રાંધવાની ખટપટ કરતાં નથી અને ધૂરોપની પેટે તેમને ઘેર દુકાનેથી ખાણાં આવે છે, અને ઘણા દુકાને જઈને જ ખાઈ આવે છે.

મેવાનો મુશ્કેલ અક્ષધાનિસ્તાન નજીક હોવાથી ત્યાં મેવો પુષ્કળ આવે છે પણ પ્રમાણમાં જેટલો સોથો અને ઉત્તમ મળવો જોઈએ તેટલો નથી મળતો. તેનું કારણ એ છે કે તેનું નૈવેદ્ય પહેલું રાજકર્તાઓને ધરાય છે.

ત્યાંના પહેરવેષ ખાસ જુદો છે. સ્ત્રીઓ પાંચળમાં પહેરે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ પાંચળમાં ઉપર ખુલ્લો લેંથો પહેરે છે, અને તે ઉપર ચાંદીનાં મુસૂન્નમાનીની પેટે એક લાંબું પહેરણ અને ઉપર ચોરસા જેવું ઓઢે છે. પુરુષો પણ મોટે ભાગે પાંચળમાં જ પહેરે છે. ગરમ કપડું-ખાસ કરી કારમીરી કિંમતી કપડું-વધારે વપરાય છે. આનું કારણ કાસ્તીરનું નજીકપણું અને દૂરીની સખ્તાઈ છે. ત્યાં ટાંક એટલી બધી પડે છે કે મારા ગૂજરાતી મિત્રનાં પત્ની તે જ કારણે ત્યાંના વસવાટથી કંટાળી જ ગયાં. લાગતાં હતો. ગરમી પણ એટલી જ સખત પડે છે. આટલી ગરમી અને શરદી છતાં ત્યાંના લોકો ખૂબ નિરોગી અને પુષ્ટ છે. ત્યાં ઝાકટરો અને વૈદ્યોની સંખ્યા પ્રમાણમાં બહુ જ થોડી છે, અમદાવાદની જેમ જ્યાં જુઓ ત્યાં દવા વેચનારા નથી દેખાતા. ઉલટું જેને મજા તે મંજુલ, હસતો

હોય તો મરનારના કુટુંબની સ્ત્રીઓ ખાસ કપડાં પહેરે છે અને ગુલાલ ઉગ્રો છે. રાત્રી પીટવાની ત્યાં રીત નથી.

પંચગમમાં વર્ણબેદ નહિ જેવો છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વચ્ચે તો ખાવાપીવાના વ્યવહારમાં બેદ નથી જ એમ કહીએ તો ચાલે. રસોયો બ્રાહ્મણ હોય અને પીરસનાર બીજા વર્ણનો હોય તો કોઈને વાંધો ગણાતો નથી. ચોખ્ખાઈ ત્યાં નથી એમ કહેવું નેહએ. સંયુક્તપ્રાંત, બિહાર, બંગાળ અને દક્ષિણ કરતાં ગૃહસ્થાતમાં અસ્વચ્છતા હોવાની દરિયાદ સંભળાય છે. પણ પંચગમ તો સૌને આટે એવું છે. ન્યાં બેસે ત્યાં જ થૂંકે, ગમે તેવી જમીન ઉપર ખાવાનું મૂકીને ખાય અને હેડે પરી ગયેલું લઈને ખાવામાં બિત્તકુલ સંકેત નહિ. જે ધનવાનોને ત્યાં ચાંદીનાં વાસણો હતાં તેને ત્યાં પણ અસ્વચ્છતા પૂરી જોવામાં આંખી. ભાંતિ પર દાવેલના લપેટા અને રેલા, વાસણો જમીને મૂકી દેવાનાં, ઉટકનાર ગમે તેવાં ઉટકે. બિહાર, સંયુક્તપ્રાંત વગેરેમાં મચ્છીમાર જેવી દલકી વર્ણ પોતાનાં વાસણો ડાઘા પિનાનાં રાખે છે. ડાઘાવાળા કામને ઝોડે સમજ ત્યાં તેઓ ખાવાનું નહિ લે, પણ અહીં તો એ સંબંધી કશી સુગ જ નથી.

છાશ દહિની વાપર બહુ છે. હમેશાં નહાતી વખતે એટલું બધું અને એવું સાફ દહિ આવે કે મારા જેવાની તો તેને સ્નાનમાં વાપરવાની હિમત જ ન ચાલે. છાશ કચ્છના જેવી જાડી, મોળી અને તાજ મળે છે. બોળન પછી છાશ પીવાનો ત્યાં બહુ જ રિવાજ છે. છાશને તેઓ લસી કહે છે. મઝા પણ કહેવાય છે. રસોઈ પકવવા વગેરેનું મુખ્ય કામ ચૂસા ઉપર થાય છે. અહીંની પેટે ત્યાં સ્ટવનો ઉપયોગ થતો નથી. ત્યાંના કુધમાં, ત્યાંની રસોઈમાં કાંઈક ઓર જ મીઠાશ આવે છે.

અમૃતસર

ગુજરાતવાસામાં ૧૧ દિવસ રહીને અમે અમૃતસર આવ્યા. અમૃતસરની બજારો ને શેરીઓ ગુજરાતવાસા કરતાં બહુ જ ચોખ્ખી હતી. અહીંનું પ્રથમ જોવા જેવું સ્થાન શીખોનું સુવર્ણમંદિર હતું. એ મંદિરની લગ્નતા જાણીતી છે. મંદિર વિશાળ સોનાથી જડેલું અને એક તળાવની વચ્ચે સહેરના મધ્યભાગમાં છે. આ તળાવનું પાણી અમુક દિવસ પછી કાઢી નાંખી બીજું તાજું પાણી ભરવામાં આવે છે. મંદિરમાં શીખોનો ગ્રંથ-સાહેબ એ જ પ્રધાન પૂજ્ય વસ્તુ છે. ગ્રંથ સાહેબની ચોમેર લક્ત સ્ત્રી-પુરુષોનું એક મોટું મંડળ સતત વીંટળાએલું હોય જ અને ખૂબ જ ગાનવાદન ચાલતું હોય. હારમોનિયમો તો ત્યાં પણ જન મંદિરોની પેટે એટલો બધો પગપેસારો કર્યો છે કે આપણાં પ્રાચીન મંદિર અને ઉત્તારી વાદોને સ્થાન રહ્યું નથી. નવાં વાદોની પેટે ગાનો પણ એવાં દુર ધધ ગયાં છે કે પંચગમની એ પ્રાચીન કંકણા અને હૃદયગળ આજે વિરલ જ છે. મંદિરના ચોકમાં, દલવા (શીરા)ની પ્રસાદી ચાખી બહાર નીકળ્યા. ચોમ દિવસ પહેલાં શીખો અને વૈષ્ણવો વચ્ચે ધાર્મિક ખેડવાણ થયેલી. કેટલાક વૈષ્ણવોને શીખ મંદિરમાં જતાં સાંભળી તેઓને વૈષ્ણવ ધર્મચાર્યોએ ઉકેર્યો. પરિણામે એ સુવર્ણમંદિર જેવું બીજું એક વૈષ્ણવ સુવર્ણમંદિર બંધાયું. આ મંદિર ' દુરગાના ' સ્થાન ઉપર સહેરના બહારના ભાગમાં આવેલું છે. એ મંદિર સ્પર્ધાજનિત હોઈ તેમાં સોનું વાપરવામાં આવ્યું છે. મંદિરની રચના, તેનું પ્રમાણ તે

ખાધું શીખમંદિર જેવું જ છે. તળાવ પણ તેવું જ બદકે વધારે વિશાળ છે. એક તરફના ભાગની લંબાઈ ૨૫૦ કદમથી વધારે છે. શીખમંદિર કરતાં આ મંદિરની વિશેષતા મને એ જણાઈ કે અહીં લંગરથી છે. લંગરથી એટલે બોજનગૃહ. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ, પંડિતો કે સાધુસંતોને ખાંવાપીવાની સગવડ છે. સાથે એક સંસ્કૃત પાઠશાળા પણ છે. આ મંદિરનું ઉદ્ઘાટન મારા ગયા પહેલાં થોડા દિવસ અગાઉ જ પંડિત માલવીયાજીએ કરેલું. જે કે અમૃતસરમાં જનારને એકને બદલે બે મંદિર જોવાનાં થયાં એ આનંદની વાત છે પણ આ મંદિરસૃષ્ટિ ધાર્મિક જનુનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાને લીધે તેટલી જ દુઃખકારક છે. અમૃતસરમાં મારે એક પંડિતની મુલાકાત કરવાની હતી. અલખત એ પંડિત ખુબ સાચા વિદ્વાન છે પણ તે વામમાર્ગી અને પોતાના સિદ્ધાન્ત વિશે તેટલા જ પાકા અને નિશ્ચિત છે. તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે કે માંસ અને મદ્ય વેદમાં ન હોવાનું કહેવું એ વેદ અને સનાતન ધર્મનું તદ્દન અસાન સૂચવે છે. અલખત અમૃતસરમાં સંસ્કૃત વિદ્યાનો કંઈક સારો પ્રચાર કહેવાય. જે કે આજકાલના શિક્ષણમાં જીવનોપયોગી તંત્ર અને ઉપયોગિતાવાદને સ્થાન નથી. શિક્ષણ માત્ર મૌખિક અને મુખ્યભાગે વિવાદની દિશામાં પ્રેરનારૂં હોય છે. છતાં વિદ્યાર્થીઓ અને પંડિતોની સંખ્યા ત્યાં સારી છે.

શીખોની વસ્તી અહીં ખૂબ હોય એ સ્વાભાવિક છે કારણ કે એ શીખોનું મુખ્ય વામ છે. ગમે તેવા શીખ પણ અહીં સરદાર જ કહેવાય છે અને ‘સરદાર’ સંબોધન રસ્તામાં ઘણીવાર સંભળાય છે. અહીં પણ કદાવર અને જળવાન શરીર જોવા મળે છે.

મારા ઉતારાની નજીકમાં એક સાધુમાર્ગીઓનો ઉપાશ્રમ હતા. તેને ચોથે માળે સાધુઓ રહેતા. ત્યાં લગભગ પોણોસો વરસના એક વૃદ્ધ તપસ્વી સાધુ હતા. મેં તેઓને કેટલાક પ્રશ્નો ક્યો. તેઓના ઉત્તરમાં સત્ય કરતાં સંપ્રદાયિકતા અને સમભાવ કરતાં જનુન વિરોધ હતાં. એ પંજાબી પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ મને ત્યાં પણ જણાયું.

(અપૂર્ણ)

પં. મુખલાલજી.

[પંજાબના બીજા ભાગોની સમય માહિતી આવતા અંકમાં.]

મારી એવી શ્રદ્ધા બંધાઈ છે કે આપણા દેશનું સર્વ દુઃખ દૂર કરવોતું ઉપાય ચાર પ્રકારના છે : દરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણી, ધર્મપ્રચાર, વિજ્ઞાનની સહાયથી કરી શકાય એવા નાના નાના ઉદ્યોગો તથા દેશની આર્થિક સ્થિતિનું અધ્યયન.

—કિશોરલાલ મશાડવાળા.

ज्ञानगोथरी

—:उत्तर हिन्दुभां:—

[The Nation & Athenaeum માં જુલાઈ તા. ૧૭, ૧૯૨૬ ના અંકમાં અને તે પછીના જુલાઈ તા. ૨૪ મીના અંકમાં Aldous Huxley ના Diary of An Eastward Journey ની લેખમાલાના ૧૧ મા અને ૧૨ મા હપ્તાનો સાર નીચે આપેલો છે. એક પરદેશી આપણા સમાજ, આપણા માનસ, આપણા રીતરિવાજ વિષે શું ધારે છે તે જાણવા હવેનું છે. —ત્રી]

29

ઉદ્દેશ્યુર:-રજપૂતાનાની રાજધાનીઓના અમે મહેમાન થયા તે પહેલાં અમારો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો ત્યારે કંઈક ભૂલ થયેલી તેથી મને પરાણે પ્રેદિસરનો ખિતાબ ઓનાયત કરવામાં આવ્યો. હું પ્રેદિસર નથી જતાંયે મને અધા પ્રેદિસર જ કહેતા. તે મારે અધાને હું વારતો' જતાંયે જ્યારે અધા કહેવા જ લાગ્યા, ત્યારે મને થયું કે મારે એ સ્વીકારવું. હિન્દના ગયા જમાનાના લોકોમાં કશા કરતાં વિદ્વતા મારે વધારે માનવૃત્તિ જણાય છે; એટલે એક વાર્તાકાર કરતાં પ્રેદિસર તરીકે આ પ્રદેશમાં વધારે ફાવી શકાય એમ મને લાગ્યું.

અને ત્રણસો વર્ષ પહેલાં યુરોપમાં પણ સ્લેવમેશિયસ મિસ્ટન કરતાં મોટા માણસ ગણાતો. મિસ્ટન એક સાધારણ કાવ્ય લખનાર ગણાતો. જ્યારે સ્લેવમેશિયસે જુદું વાંચેલું હોવાથી વિદ્વાનમાં અપતો અને સૌથી મોટો પુરુષ ગણાતો. અમુકની વિદ્વાતામાં સાચું જ્ઞાન કેટલું છે, અને પોપટિયું જ્ઞાન કેટલું છે એ તરફ મોટી જુએ જ શા માટે ? એવા જમાનામાં તો મૌલિકતા અને સર્જકશક્તિ કરતાં કોઈ ગમે તેવા પણ મૃત્યુ પામેલા મનુષ્યનાં વચનો સૌથી વધુ સારી રીતે ગોખ્યાં હોય કે વાંચ્યાં હોય તેની પંડિતાઈનું જ વધારે મૂલ્ય અંકાય.

હિન્દ પણ એવા જ દેશ છે કે જ્યાં પરંપરાગત પ્રામાણિકતા (authority) તરફ બહુ જ માનવૃત્તિ રાખવામાં આવે છે. સત્તરમી સદીના અંત સુધી જે પ્રકારનું પાંડિત્ય યુરોપમાં પ્રસારેલું હતું તેવું જ અહીં અત્યારે દેખાય છે. મને ઘણા મંસ્ફૂતના પંડિતો મળ્યા છે અને તેમની સંસ્કૃત સાહિત્ય તરફની અભિરુચિ યુરોપના પંડિતની ક્લાસિકલ ને મધ્યયુગના લૅટિન તરફની અભિરુચિ જેવી જ છે. એવા પંડિતાને મન કોઇ પણ પ્રાચીન વચન એટલે વેદવચન; એની સામે કંઇ પણ ટીકા થાય જ કેમ! ઝીન્ડિકેલો લલે કહે કે અસમાન વર્ગનો એક જ સમયે ઉઠેથી જમીન પર પડે છે; પણ એરિસ્ટોટલે કહ્યું છે કે શરીરો પડતી વખતે એમના વર્ગન પ્રમાણે ઓછીવતી ગતિ રાખે છે એટલે થયું; તેની સામે એક અક્ષર પણ કેમ કહી જ શકાય! સત્તરમી સદીના યુરોપના પંડિતાની માફક અત્યારે એવા હિન્દી પંડિતા છે કે જેઓ અત્યુચ શ્રદ્ધાથી પુરાણવચનોને સ્વીકારે છે. અને મને એવા પંડિતા પણ મળ્યા છે કે જેઓ એમ ખાતરી માને છે કે પ્રાચીન હિન્દુઓ એપ્રીલ વાપરતા ને શ્રી કૃષ્ણ ઘણીવાર એવાં વિમાનમાં બેસીને અમેરિકા જતા-આવતા.

નધાં આવાં પુરાણાં પ્રમાણેના પૂજારીઓ હોય ત્યાં કૃતાસર્જક થવા કરતાં પંડિત થવું ને રહેવું એ વધારે સન્માન અપાવે તેવું છે એટલે હું, કેાણ અચાત વિપયના--કારણ

કે મને કોઈએ મારા વિષય વિષે પૂછેલું જ નહિ—ગ્રેફેસરની ગાંઠી પર બિરાજી ગયો, અને મેં એ મારા ગ્રેફેસરનો હોદ્દો પછી તો આખા યે રજપૂતાનામાં પૂરા દમામથી સાચવ્યો.

કાનપુર:—મને પોતાને રાજકીય લાખણો ક્ષેત્ર પણ ઉપયોગી નથી થતાં—મને એ ગમતાં જ નથી. જ્યારે હું રાજકારણના પ્રચલિત પ્રશ્નો જાણતો હોઉં ત્યારે કોઈ ગમે તેવો સારો વક્તા પોતાની ગમે તેવી છટાથી મને વધુ શું આપી શકવાનો હતો ? હું જે જાણું છું તે વિષે હું મારા વિચારો બાંધું છું અને જે નથી જાણતો તે કંઈ એકાદ વક્તાને સાંભળવાથી થોડું જ જાણવાનો હતો ? જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે તો ધણું જ સમય જોઈએ છે. એ કંઈ વક્તાઓનાં છટાભર્યા લાખણોથી નથી મળતું અને તેથી જ્યારે મને કોઈ વિષયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જિજ્ઞાસા થાય છે ત્યારે તે માટે હું તે વિષયના લાખણોમાં નથી જતો પણ પુસ્તકાલયમાં જ જાઉં છું.

અખિલ ભારતીય મહાસભાની બેઠક ત્રણ દિવસ સુધી કાનપુરમાં મળી તે દરમિયાન મેં મારી છંદગીમાં નહિ સાંભળ્યાં હોય એટલાં રાજકીય લાખણો સાંભળ્યાં. કેટલાંક લાખણો તો સારાં હતાં, પણ મારે માટે તો બધાં જ નિરુપયોગી હતાં; અને છતાં આ મહાસભાએ મારા ઉપર જળરી છાપ પાડી. તેનું માન ત્યાંના વક્તાઓના વક્તૃત્વને નથી જ ધટતું; બેઠક વક્તૃત્વ કોઈક વાર કેવળ હાસ્યાસ્પદ જ થાય છે, અને એકલું વક્તૃત્વ તો ઉલટું નુકશાનકારક જ નીવડે છે. એથી કેવળ શબ્દશૂરતા જ પ્રગટ થાય છે. હિન્દી વક્તૃત્વમાં શબ્દશૂરતા સિવાય કશું ન હોવાથી જ કાંઈ ખણુ પરિણામ કાર્યરૂપે આવતું નથી; અને આ બાબત અંગ્રેજો જરાજર સમજતા હોવાથી વક્તૃત્વના વ્યર્થ લવારાને તેઓ ગણકારતા, નથી. એટલે મારા ઉપર જે છાપ પડી તે ત્યાંના વક્તૃત્વની નહિ પણ ત્યાંના વક્તાઓની અને શ્રાતાઓની.

ત્યાં અસંખ્ય માણસો ભેગાં થયાં હતાં. અમારી ઉચ્ચ બેઠક પરથી જોતાં એ ગાંધી-ટોપીવાળો પ્રચંડ સમૂહ જાણે કેદીઓની જ સભા હોય તેવો દેખાતો હતો. એ સંખ્યાએ મારા ઉપર પ્રથમ છાપ પાડી. અને જેટલી સંખ્યાની તેટલી જ ત્યાંના લોકોના સદ્યજ્ઞની છાપ મારા ઉપર પડી. પ્લેટફોર્મ ખાસે આસપાસ સર્વત્ર સુદ્ધિશાળી ને તેજસ્વી મુખમુદ્રાઓ નજરે પડતી હતી.

‘વિલિયમ ઑફ ટાયર’ ‘પિટર ધ હર્મિટ’નું જે વર્ણન કર્યું છે તે મહાત્મા ગાંધીના વર્ણન માટે પણ જરાજર યોગ્ય છે. સાધારણ રીતે મહાત્માઓ માટે આપણી જેવી કલ્પનાં હોય છે તેવા સરીરાકૃતિએ તેઓ નથી હોતા. તે ઘણુંખડું મહાત્મા ગાંધી કે પિટર જેવા જ હોય છે.

આખા મંડપમાં એ વ્યક્તિઓ તરી આવતી હતી : મિસિસ સરોજિની નાયક અને પં. મોતીલાલ નેહરૂ. એમના મોઢા ઉપર જ સ્વાભાવિક પ્રભાવ દેખાતો હતો. અને એ સમયે બાલકના જેવા નિષાલસ હાસ્યભરી મહાત્મા ગાંધીની નાનીશી મૂર્તિને કોઈ પણ પ્રેક્ષક ધરીભર વિસરી જતો.

પશ્ચિમમાં કોઈ ઉપવાસો કરીને ધનામો હતે તેને આપણે ખૂબ ધન્યવાદ આપીએ છીએ કારણ તેનો ઉદ્દેશ વજેરે સમજી શકીએ છીએ. જ્યાં આત્મોદ્ધાર અર્થે જ ઉપવાસનું અગત્ય સ્વીકારાય છે ત્યાં આપણને અગમ્યના જ જણાય છે. આપણે એ સમજી જ નથી

કાનપુરમાં મિ. ગાંધીના લાપણ દરમ્યાન બેઠેલી પ્રતિનિધિઓની રીતભાતમાં મને એ જ લાસરીઆપણું દેખાયું. તેઓ તખ્ત ઉપર ચઢ્યા ત્યારે તેમને માટે થયેલો તાળીઓનો ગડગડાટ મોટો હતો પણ એક પાશ્ચાત્ય એ કરતાં વધારે ગડગડાટની અપેક્ષા રાખે. પણ તેનું કારણ એમ દશે કે હિન્દી શ્રોતાઓને તાળીઓ પાડવાની અને બૂમો પાડવાની ટેવ નથી હોતી અને બેઠાં બેઠાં પગ પછાડી પણ ન શકાય. જો કે અવાજ ઓછો હતો પણ ઉત્સાહ ઓછો ન હતો, અને છતાં જ્યારે મહાત્માજી બોલવા લાગ્યા ત્યારે પુષ્કળ વાતો થતી હતી, માણસો શરીર મરડતા હતા, અને તે દિવસના બીજાં કેઈ પણ લાપણ કરતાં વધારે બેધ્યાન હતા. ગાંધીજીએ લાપણ ક્યું ત્યારે નમતો પહેર ચઢ ગયો હતો, પ્રતિનિધિઓ આખો દિવસ બૂમ્યા બેસી રહ્યા હતા અને બેસી રહેવાથી કંઈ જમીન પોચી થતી નથી. મનને છૂટું કરવાની અને અકડાઈ ગયેલા હાથપગ લાંબા કરવાની જરૂર હતી પણ ગમે તેટલો અકડાઈ ગયેલો હોય તોપણ પાશ્ચાત્ય શ્રોતાવર્ગ આ મહાપુરુષ બોલી રહે ત્યાં સુધી જરૂર સ્વાસ્થ્ય સાચવે. લાપણ કંટાળાભરેલું હોય તો પણ આવા મહાન સન્માન્ય રાષ્ટ્રીય નેતાને અવાજ વગર ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવાની પોતાની ફરજ માને; વાતો કરવી, હાથપગ લાંબા કરવા, એવાં લક્ષણોને અપમાન ગણે. પણ આ હિન્દી શ્રોતાઓને એમ જરાય લાગતું ન હતું. કાનપુરના પ્રતિનિધિઓ મહાત્માજીને જરા પણ અનાદર દર્શાવવા માગતા ન હતા જ તેમ છતાં આખા લાપણ દરમ્યાન તેઓ વાતો કર્યાં કરતા, અકડાઈ ગયેલા પગ લાંબા કરતા, પીવાને પાણી માગતા, કોનગ્રેસના ચોગાનમાં આંટા મારવા નીકળી પડતા અને અવાજ કરતા કરતા પાછા આવતા. જે રાષ્ટ્રીય નેતામાં કેન્ટરબરીના આર્લ બિશપનો પૂજ્યતા સાથે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સની લોકપ્રિયતા ભળેલી હોય તેવા નેતા તરફ અંગ્રેજો કેવું વર્તન કરે એ વિચારતાં હું આશ્ચર્યચકિત થયો, ગલરામણમાં પડી ગયો.

એક આગળના હપ્તામાં મેં હિન્દીઓના લાસરીઆપણાનું કારણ એવું દર્શાવ્યું છે કે તેમનામાં એક સાથે બે વસ્તુઓ કે એક પછી એક એકદમ બે વસ્તુઓ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ છે. હિન્દીઓ અને નેપલ્સના વતનીઓ થુંકતાં અને મરકરી કરતાં ઇશ્વરને ભજે છે. પણ આથી કંઈ ખુલાસો નથી થતો. શા માટે અને એક સરખી રીતભાત રાખવાને કેળવાઈએ છીએ, અને શા માટે બીજાઓ આપો અસ્થિર અને અંચળ હોય છે ?

ઈટાલી અને હિન્દ બંનેની ચંચલતાનાં કારણો મને જુદાં લાગે છે. ઈટાલીઓનો ચંચળ છે એનું કારણ એ છે કે તેઓ એક તરફથી રૂપની સુંદરતાના પરીક્ષક છે અને બીજી તરફથી વાસ્તવિક સત્યને સમજનારા છે. તેથી તેઓ એક બાજુ રૂપને વખાણે છે અને તેની સાથે જ વસ્તુની મરકરી પણ કરે છે. ઈટાલીઓનાં દેખાવ કરવાનો શૌખ છે પણ તે અમારાથી જુદો છે. અમે એકેએક ચીજ સુંદર અને સુધડ રાખવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. ખાવાનું ગમે તેવું હોય તો પણ ખાવાનાં કપડાંનો ડોળ જરાજર રાખીએ છીએ, પણ આ દક્ષિણવાસી એક જ દરયને ભલકાદાર બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. તે તેના ઘરનો આગ્રહો લાગે ભલકાદાર બનાવશે અને એટલાથી સંતોષ માનશે; આખા ઘરના એકેએક ભાગ ઉપર લક્ષ આપવું એને તે માનસિક દુર્વ્યથ ગણે છે. કેઈ હિતચત્રે દિવસે ખાસ ભલકાદાર ચઢે ફરવું, પણ સાધારણ દિવસે એકદમ પહેરણ બસ છે.

હિન્દીના લાસરીઆપણાનું કારણ જુદું જ છે. દેખાવો તરફ તે દુર્લક્ષ રાખે છે કારણ કે આધ્યાત્મિક સત્યની પડછે બદારના દેખાવો મિથ્યા છે. બદારની રીતભાતમાં તે ગરબીઓ છે કારણ કે તેને મન વસ્તુનું રહસ્ય જ મહત્ત્વનું છે, તેનું બાહ્ય ચિહ્ન બિલકુલ નહિ. રૂપની દૃષ્ટિથી કે વાસ્તવિક દૃષ્ટિને લીધે તે લાસરીઓ નથી પણ વધારે પડતી આધ્યાત્મિકતાને લીધે છે. મદારાજ પોતાની આસપાસની વસ્તુઓને રાજશાહી કરવાનો પ્રયત્ન નથી કરતો કારણ કે રાજત્વ તેની અંદર રહેલું છે, બહાર નહિ. એ જ રીતે દરેક હિન્દીના આત્મામાંથી મહાત્મા ગાંધી માટે પ્રેમ અને આદર ઉભરાઈ જતાં હોય તો શાંતિ અને શારીરિક સ્વસ્થતાથી તે પ્રકટ કરવાની શી જરૂર રહી ?

હિન્દના પ્રશંસકો આ આધ્યાત્મિકતાને બહુ વખાણે છે. મારા સમજવામાં આ આધ્યાત્મિકતા તેના બધા દુર્ભાગ્યનું કારણ છે. આ આધ્યાત્મિકતામાં ભરાઇ રહેવાને લીધે જ માનવજાતિને ન ઘટે તેવી કંગાલિયતમાં સંતોષ માનીને તેઓ બેસી રહ્યા છે. એક જરાક જ ઓછી આધ્યાત્મિકતા હોય તો હમણું જ હિન્દીઓ મુક્ત થાય—પરદેશી અમલમાંથી તેમ જ તેમના પોતાના રીતરિવાજોના બુલમમાંથી, મંદવાડો ઘટે અને ખોરાક વધે; મહારાજાઓને ત્યાં ફાસ્ટ ફાઇસ ઓછી થાય અને નિદાઓ વધે; સ્ત્રીઓ કેદખાનામાંથી બહાર નીકળે અને કંઇક સગવડ અને રીતભાતવાળો સમાજ થાય.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું અપલક્ષણ તેનો જડવાદ ગણાય છે. હું ધારું છું આ બુલ છે. આ દુનિયા વિશે વિચાર કરવા એ જો જડવાદ હોય તો એ ઘણું જ પ્રશંસનીય છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ જો અપૂર્ણ હોય તો તેનું કારણ આ વાસ્તવિક દુનિયામાં તેમને રસ છે એ નથી પણ મોટો વર્ગ તેના એક ઘણા નાના ભાગમાં જ રસ લઈ શકે છે તે છે. દુનિયા વિશાળ છે, માની ન શકીએ એટલી વિવિધ છે અને કંઈ ન શકીએ એટલી વિલક્ષણ છે. તેમ છતાં પશ્ચિમના ઘણા ખરા લોકો ટુંકી દૃષ્ટિના, મંદ, એક જ ધરડામાં ફરનારા હોય છે. અમે પૂરેપૂરા જડવાદી નથી એ જ દુઃખ છે. આ દુનિયામાં અમે પૂરેપૂરો રસ લેતા નથી. મુસાફરી સોંઘી અને વેગવાળી થઈ છે; જ્યાં નગર કરે ત્યાં નિઃસીમ જ્ઞાનના દગલા પડેલા છે; માણસને જરા નવરાસ હોય; ગાડીની ટીકીટ લેવા નેટલા પૈસા હોય, અને દરેક માણસ, જે વાંચી શકતો હોય તે, પોતાને હળવ ગણો મોટો કરી શકે, જીવનને ભર્થુભર્થુ, રહસ્યમય અને રસિક કરી શકે એવી શક્તિ દરેક માણસ ધરાવે છે. અને તેમ છતાં કેણે જાણે શા માટે અમારામાંના ઘણા માણસો વધારાની શક્તિનો બેવકુશીથી ઉપયોગ કરે છે. તેથી અમારાં જીવન વેરાન અને રસહીન થઈ ગયાં છે, અને તેની અમને પૂરેપૂરી ખબર છે. તેનો ઉપાય વધારે જડવાદ; નહિ કે વધારે આધ્યાત્મિકતા. આ દુનિયામાં વધારે રસ છે, નહિ કે પેલી દુનિયામાં. આ દુનિયા પેલી દુનિયા નેટલી રસિક હોઈ જ ન શકે. કારણ સ્પષ્ટ છે. પેલી દુનિયા માણસની કંપનાએ બનાવેલી છે, અને તેના કર્તાની મર્યાદાઓથી તે મર્યાદિત થયેલી છે. અને આ દુનિયા—જડવાદીઓની દુનિયા, આ વિલક્ષણ અને અદ્ભુત સૃષ્ટિ, કેણે બનાવી છે ?—ગમે તેણે બનાવી હોય, મિસિસ એનિ બેસંટે તો નથી જ બનાવી.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

તણખા:-ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ. કર્તા: ધૂમકેતુ. સોલ એજન્ટ: લક્ષ્મી આર્ટ પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સ. સાંકળી સ્ટ્રીટ ભાયખલા, મુંબાઇ ૮. કિંમત ર રૂપિયા.

સાહિત્યનું સ્વરૂપ અને વિકાસ પણ ઘણું અંશે લોકોની જરૂરિયાત ઉપર આધાર રાખે છે. જ્યારે ઘણા મોટા વર્ગ વાંચતાં નહોતા શીખ્યો ત્યારે કાવ્ય અને વાર્તા, કદીને સંભળાવવાના સ્વરૂપની હતી અને એ પ્રકારનું સાહિત્ય જ વિપુલ બન્યું. વાંચનાર વર્ગ વધ્યો ત્યારે તેમની નવરસમાં વિનોદને અર્થે લાંબી નવલકથાઓ લખાઇ. પછી કડકે કડકે માહિતી આપવા, જ્ઞાન આપવા, વિનોદ આપવા, મતનો પ્રચાર કરવા વગેરે અનેક ઓછાવત્તા મહત્ત્વનાં પ્રકીર્ણ પ્રયોજનો માટે સામયિકો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. મોટી નવલકથાઓ આવાં સામયિકોમાં આવતી હતી પણ વાસ્તવિક રીતે એ પ્રકાર સામયિકોને પ્રતિકૂળ છે. મોટી નવલકથામાં લાંબા વસ્તુભાગથી કવિ ચિત્ત પર અસર કરે છે. તેટલો લાંબો ભાગ એક એક સાથે સામયિકના એક એકમાં આવી શકતો નથી અને તેથી એવી નવલકથાના રસમાં ભંગ થાય છે. અથવા વિધાયક, જોટલો ટૂંકો ભાગ એક એકમાં આપી શકાય તેટલામાં જ વ્યક્ત થઇ શકે તેવા ચમત્કાર મૂકવા લોભાઇ જાય છે. આથી તેની કથના ટૂંકાં વર્તુલે ઉડવાની ટેવમાં પડી જાય છે અને નવલકથા, આખા સ્વરૂપથી એક ગંભીર અસર કરે તેને બદલે ટૂંકા ટૂંકા ચમત્કારોની પ્રસંગમાલા બની જાય છે. આમ થાય ત્યારે ગમે તેવા નવલકથાકારની કથના પણ નિર્બલ અને એમ અમે માનીએ છીએ. સામયિકોને અનુકૂળ ટૂંકી વાર્તા અને એકાંકી નાટક છે. અને એ જ કારણથી હાલ સામયિકોમાં ટૂંકી વાર્તાની સંખ્યા વધતી જાય છે.

આપણા સાહિત્યમાં જેમ અનેક પ્રકારોમાં આપણે હાલ પશ્ચિમનું અનુકરણ કરીએ છીએ તેમ આ ટૂંકી વાર્તા પણ પ્રથમ પશ્ચિમમાં પ્રગટ થઇ છે અને તેના અનુકરણથી આપણા સાહિત્યમાં તે પ્રવેશ પામી છે.

આવાં માસિકાના વાર્તાસિક વર્ગમાં શ્રી ધૂમકેતુનું નામ મશહૂર છે. આ સંગ્રહમાં ઘણીખરી સામયિકોમાં આવેલી વાર્તાઓ એકઠી કરેલી છે, ચારેક નવી છે.

પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ ટૂંકી વાર્તા એ નવલકથાનું શાનું સ્વરૂપ નથી. એને સાહિત્યનો એક સ્વતંત્ર પ્રકાર જ ગણવો જોઇએ.

ટૂંકી વાર્તા ટૂંકી છે માટે જ તેની વાર્તાની ગતિ તરત શરૂ થવી જોઇએ. કેટલાંક અંગ્રેજ નૌવેલોમાં જેમ પહેલાં સો દોઢસો પાનાં સુધી વાર્તા મંદમંદ ચાલે છે, માત્ર પાત્રોની ઓળખાણ જ થયા કરે છે તેવા વિવ્રજ ટૂંકી વાર્તામાં ન પોસાય. વાર્તાનું જે ધ્યેય હોય તે તરફ વાર્તાએ સીધી ગતિ કરવી જોઇએ. એકાદ સુંદર વિચાર આવી શકે એમ હોય તો તેને જોતો કરવો જોઇએ. એક અંગ્રેજ રીકાર આ સંબંધમાં કહે છે તેમ તમારી પછવાડે

વાદ પડ્યો હોય અને તમે જીવ બચાવવા દોડતા હો ત્યારે રસ્તા પરનું સુંદર પુષ્પ ચૂંટવા તો 'શું' પણ જોવા પણ ન રોકાઓ તેમ વાર્તાની ગતિ સીધી અને ત્વરિત થવી જોઈએ. રા. ધૂમકેતુની વાર્તાઓમાં આવેા મંદગતિનો દોષ અમને ક્યાંઈ જણાયો નથી.

વાર્તાની સફળતા વર્ણન ઉપર ઘણા આધાર રાખે છે. વાર્તાકારને ઘણા થોડા શબ્દોમાં સચોટ વર્ણન કરવાનું હોય છે માટે વર્ણનની વસ્તુપસંદગી તેની બહુ જ ચતુર હોવી જોઈએ. રા. ધૂમકેતુનાં વર્ણનો અમને આકર્ષક અને ઉચિત જણાયાં છે. થોડા જ નમૂના ઉપરથી વાચક તે સમજી શકશે. સ્થલ સંક્રાંતિને લઈને એ ટૂંકાં વર્ણનોમાંથી પણ અમે થોડાં વાક્યો જ આપીએ છીએ.

રંગપુરના નાના સ્ટેશન પર ત્રણ માણસો અધિકારીના જેવી તોછડી ઢબથી ઉભા હતા.

પૃ. ૧૩

x x x x x
હું ગરબો એકેએક પર્યટ, હલકા અધિકારી ઉચે ચડી તપે તેમ તપતો હતો. પૃ. ૯૪

તેમનાં વર્ણનો અનેક પ્રકારનાં છે. ખીચોખીચ વસ્તી, વેરાન ભવ્યતા, ગામડાની સાદાઈ, શહેરની શ્રીમંતાઈ, પર્વત નદી વગેરે સૃષ્ટિસૈદર્ય, પ્રેમ, દ્રેષ, શૌર્ય વગેરે મનના અનેક ભાવોને તેમની કલમ ન્યાય આપી શકે છે. અને ઉપરના દાખલામાં ખતાવ્યું તેમ ઔચિત્યથી નાનીસૂની ઉપમાથી વસ્તુનો તેઓ સુંદર ખ્યાલ આપી શકે છે. તેમનું શબ્દ-લડાણ વિપુલ છે અને તેનો પ્રયોગ ઉચિત છે. 'ધનશ્યામ વાઘણો' જેવા અપ્રયોગો બહુ વિરલ છે અને એવા અપ્રયોગોથી તો ઉત્તમ ગણાતા થોડા જ લેખકો મુક્ત દર્શે. તેમના કાલ્પિતવાદી શબ્દોના પ્રયોગો બરાબર ઉચિત અને ધ્યાન ખેંચે એવા હોય તેમની બાનીમાં એર જ મીઠી કડકાઈ લાવે છે. તેમની વાર્તાનાં સ્થલો અને સમયો પણ ઘણા જ વિવિધ છે. કાલ્પિતવાડ, ગૂજરાત, દિલ્લી, આગ્રા અને હિમાલય તેમ જ ચાલુ જમાનો અને ભૂતકાળનો ઠેઠ વૈરાલીના ગણસત્તાક રાજ્યની સ્વતંત્રતાનો કાલ એ તેમનાં પાત્રોની ભૂમિકા છે.

ક્ષતિના જીવનના સાદા ગરીબ વર્ગો તરફનો પ્રેમ અને પક્ષપાત તેમની વાર્તાઓમાં જણાઈ આવે છે. એ ગરીબ અને દુર્લભ પામેલા વર્ગો પણ આપણે વાંચતા લખતા મધ્યમ અને ઉપરના વર્ગો જેવા જ લાગણીમાં છે, અને લાગણી જ જીવનના અનુભવનું સ્વરૂપ છે એ એમની કલાનું મુખ્ય ધ્યેય જણાય છે. 'પોસ્ટ ઑફિસ'નો 'અલી', 'લેવાદાદા'નો 'ભેયો', 'ખિલિપત્ર'નો 'જુમે' 'બીખુ', 'જન્મભૂમિના ત્યાગ'નો 'ત્રોચો' વગેરે અનેક પાત્રો વાંચનારનાં જેવા જ ઉત્તમ સુકોમલ ભાવો પ્રગટ કરે છે. અને તેથી એ વર્ગો તરફ વાંચનાર વધારે સમભાવ અને બંધુભાવથી જોતાં શીખશે એમ અમે માનીએ છીએ. પણ આવી કેટલીક વાર્તાઓમાં અમને કેંક લાગણીનો અતિરેક થઈ ગયો પણ જણાય છે. આ બધાં પાત્રો અમને જન અંગ્રેજીમાં sentimentality, લાગણીધિવા, લાગણીપોચાં, અને તેથી કલ્પને પણ કેંક કૃત્રિમ રીતે આવેશમય કરતાં લાગે છે. આવા સાદા મનુષ્યોને અટપટા, સૂક્ષ્મ અને વિરોધી ભાવો હૃદયમાં નથી હોતા અને તેથી તેમના મુખ્ય ભાવો વધારે વેગથી પ્રગટ થાય એ ખરૂં પણ આ વાર્તાઓમાં જાણે તેમને કૃત્રિમ રીતે આવેશભર્યા દર્શાવ્યા હોય એમ લાગે છે. 'પોસ્ટ ઑફિસ'માં 'અલી' હમેશ પોતાની પ્રિય પુત્રી મરિયમના પત્રની આશાથી પોસ્ટ ઑફિસ પોંચ વરસ સુધી જાય એ અમે માનીએ છીએ અને લાગણીનો એ સ્વાભાવિક આવિષ્કાર

છે, પણ મુલા પછી મરિયમનો પત્ર આવે તે પોતાની ઉપર ઉપર મૂકવા દોઢભાર સોનું એક પોસ્ટના કારકુનને આપી દે એ અમને કૃત્રિમ વેળનું કાર્ય જણાય છે. તે જ રીતે રેલવે ફ્રાંસિંગ પર વાવેટો ધરી લાભો રહેતા 'લેવો' ડિસમિસ થવાથી એરડી અને વાડી છોડવી પડે તેના આધાતથી મરણ પામે એ પણ અમને લાવતો અતિરેક લાગે છે. જોડા સાંધવાની રસ્તા પરની જગ્યા ન મળવાથી 'મોટી'ને માફ લાગે, ઘણું માફ લાગે, નીસાસા નાંખીને તે કહે કે 'આ જનમલોચકા હવે કળજીગથી ભરાઈ ગઈ છે...' તે સ્વાભાવિક છે, એ જગ્યા છોડી પરદેશ ગયા પછી કેઈ કેઈ વાર આવે ત્યારે પોતાની જૂની જગ્યા જોવા જાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ ત્યાં દર વરસે એ મોટી એ જગ્યાનાં દર્શન કરવા આવે અને જૂના ઝાડના ફૂંદાને બોટે એ અમને ક્લાને હાનિકારક લાગણીનો અતિ વ્યાપાર લાગે છે. 'બિલિપત્ર'ના પાડાનો પગ રેલવેના પાટામાં ભરાઈ જાય એ નિરીક્ષણની સરતચૂક જણાય છે.

કર્તાએ પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ વાર્તાનો હેતુ રંજન એટલે કેલાનુભવનો આનંદ આપવો એ દરેક વાર્તામાં હોવો જોઈએ. પણ એ સિવાય જ્ઞાન આપવાનો, લાવનાનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાનો હેતુ હોઈ શકે અને લગભગ દરેક વાર્તામાં હોય છે—પછી વિધાયકના મનમાં કંઈકે અસ્પૃશ્ય પણ હોય. પણ આવા રંજનેતર હેતુ વાર્તાની કલા સાથે વિસંવાદી જ હોય એવો કોઈ તત્ત્વસિદ્ધાન્ત નથી. અકુશલ કલાકારને હાથે એમ થાય એ જીદો સવાલ છે.

શ્રી ધૂમકેતુની ઉપર ખતાવી તેવી કેટલીક વાર્તામાં મુખ્ય હેતુ આપણા હક્કો ગણાતા વર્ણનું ઉત્તમ માનસ પ્રગટ કરવું એ છે. બીજી કેટલીક વાર્તામાં કોઈ ખાસ માનસ નહિ પણ સમાજમાં કંઈકે ગૂઢ રહી કામ કરતાં આપણાં વિચાર બક્ષો, આપણાં સામાજિક બક્ષો સ્પષ્ટરૂપે ખતાવવાં તે છે. આવી વાર્તાનો નિદર્શક દાખલો 'ગોવિન્દનું ખેતર' છે. તેમાં આવતી વ્યક્તિઓનું માનસ કાંઈ વિલક્ષણ નથી. પણ તેમાં ગામડાનાં માણસો કેવી અંધ-રીતે શહેરો તરફ આકર્ષાય છે, તેનાં પરિણામ કેવાં આવે છે તે સામાજિક સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ કરી આપી છે. આ વાર્તાનું સંવિધાન સાદું છે. તેમાં પ્રગટ કરવાના મુખ્ય વિચારો વાર્તા કરતાં નિર્બંધને વધારે લાયક છે અને વર્ણનનો ચમત્કાર અને લાગણીનું નિરૂપણ ને હોત તો કલા પારદર્શક થઈ વાર્તા નીચે નિર્બંધનું કાફું દેખાઈ આવત. આવી વાર્તાઓમાં એ સંભાળ રાખવાની હોય છે. નિર્બંધની પ્રમાણિતતા અને વાર્તાની કલા બન્ને તેમાં સાચવવાનાં હોય છે. બર્નાર્ડ શૉનાં નાટકો વાંચનારને આ બન્ને વિરુદ્ધ વસ્તુઓનું સંવિધાન તે કેવું કરે છે તે સુપરિચિત છે. 'પૃથ્વી અને સ્વર્ગ'માં આ કલા અમને એટલી સફલ લાગતી નથી. અર્થપ્રધાન વ્યવહાર શરૂ થયો તે પહેલાં સમાજ કેવો હશે તે. જેટલો કલ્પનાનો તેટલો જ પ્રમાણનો પણ વિષય છે. પ્રમાણની દૃષ્ટિએ અમને એ ચિત્રયથાર્થ નથી લાગતું, કલ્પનાની દૃષ્ટિએ અમને એ તથ્ય જોવા જેટલે કલ્પના ગમેલી લાગતી નથી. કલ્પના ઉડે છે ખરી પણ હાલના વ્યવહારથી જોઈએ તેટલી મુક્ત થઈ શકતી નથી. અને કેટલાંક પુરાણોમાં જેમ ઇતિહાસ 'આમ થશે આમ થશે' કહીને ભવિષ્યકાળનાં ક્રિયાપદોમાં લખેલો હેમ છે તેમ, હાલના સંસારનાં અનિષ્ટે ત્યાં ભવિષ્યનાં અનિષ્ટો તરીકે આલેખેલાં છે એટલું જ છે. અને તે આદિકાલનું જે ચિત્ર આપ્યું છે તે અનુભવહીન પોણું કૃત્રિમ રીતે ધરી કાઢેલું છે. આમાં શ્રી ધૂમકેતુની કોઈ ખાસ અપૂર્ણતા અમને જોતા નથી. આપણા ખીજા લેખકોના

આવા પ્રયત્નો પણ અમને આવા જ નિષ્ફળ ગયેલા દેખાયા છે. એક બે અંગ્રેજ લેખકોના આવા સામયિકમાં આવેલા પ્રયત્નો પણ એવા જ જણાયા છે. ખરી રીતે કલ્પનાને માટે આ પ્રયત્ન ઘણો જ મહાન ગણાય. પુષ્કળ મૂલ્યૂત પુસ્તકોનો-શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને ઉદ્દામ કલ્પના સિવાય તે ખતી શકે નહિ.

કર્તાએ ન્યાં ન્યાં લોકોત્તર માનવલાલો પ્રત્યક્ષ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ત્યાં ત્યાં લગભગ સર્વત્ર, અમને કલ્પનાની આ મંદતા દેખાઈ છે. ઉત્તમ પ્રતિભાશાલી વાર્તાકારની કલ્પનામાં જે સુધરિતતા આવે છે તે અમને જણાતી નથી. કોઈ સરતચૂકથી રમ્પલન થઈ ગયું હોય તેને અમે આમાં ગણતા નથી. જેમકે ‘તારણહાર’માં પૃ. ૯૯-૧૦૦ ઉપર સાંજે ‘એક સ્ત્રી કપડાં ધોતી હતી’ એમ વર્ણન છે. ‘તેની પાસે જ એક માણસ ધોરીને પાતો હતો.’ સ્ત્રી તરફ જરા પણ આકર્ષણ વિના ‘તે અડગ વીર દૃઢ રહી ચાલી નીકળ્યો. ન તેણે પાછળ જોયું, ન આંકું જોયું...’ ચાલતાં ચાલતાં સ્ત્રીના મોઢામાંથી પ્રશંસા નીકળી પડી: ‘ભાઈ ખરા રાજવંશી છો!’ પણ સવારનું ધ્યાન ખેંચાય તે પહેલાં તો તે ચાલી નીકળી. ઉતાવળમાં તેની વીંટી ધોવાની જગાએ પડી રહી હતી તે સવારે લીધી અને પાછળ દોડ્યો. ‘બેન, તમારી વીંટી કે?’ (મોટા અક્ષરો અમે કરાવ્યા છે.)

આમાં, બાઈ ધોઈને ચાલી જાય પછી પણ સવાર ધોરી પાતો જોતો હોય તો જ વીંટી લઈને પાછળ દોડવાનો પ્રસંગ આવે. પણ વર્ણનમાં તો તે ‘અડગ વીર દૃઢ રહી ચાલી નીકળ્યો’ એમ લખ્યું છે. તેણે પાછળ ન જોયું એટલે સ્ત્રી તરફ ફરીને ન જોયું. અર્થાત્ સ્ત્રી ધોતી રહી અને તે ધોડો પાછળ ચાલી નીકળ્યો. સ્ત્રીએ ચાલતાં ચાલતાં પ્રશંસા કરી, તે કોણ ચાલતાં? સવાર ચાલતાં કે પોતે ધોવાનું બંધ કરીને જતાં? પણ આ વાક્યનો ગમે તે અર્થ કરીએ તો પણ મૂળનો આંતર વિરોધ શમતો નથી.

પણ આ માત્ર સરતચૂક છે. આ વિગતનો પ્રશ્ન છે. અને આવી જૂલો સુધારવાને કાંઈ બહુ મોટી કલાની જરૂર પડતી નથી. પણ અમે અત્ર કહેવા માગીએ છીએ તે જુદા પ્રકારનાં રમ્પલનો છે. આનો એક નિદર્શક દાખલો ‘આત્માનાં આંસુ’માં છે. વૈશાલીમાં અતિ સૌંદર્યવતી સ્ત્રીને કુંવારી રખાવવાનો રિવાજ હતો. આવા લબંકર રિવાજને અંતિહાસિક સત્ય માનતાં પહેલાં કર્તાએ ત્રીજીવટથી પ્રમણ્ણ પુરસ્કર તેની પરીક્ષા કરી હોત તો વધારે સારું. પણ તે જવા દઈએ. આ રિવાજનો ભોગ આત્રપાલી થાય છે. આત્રપાલી પ્રથમ તો આ રિવાજને વશ થવા ના પાડે છે. શા માટે? કારણ કે તે ‘સ્ત્રીઓનું અપમાન’ હતું. ‘એ સ્ત્રીત્વનો ભોગ’ હતો. “નાયક! હું સ્ત્રી છું, ને સ્ત્રીત્વ નહિ છોડું... મને સ્ત્રી હૃદયે બનાવી છે અને સ્ત્રી મટાડવી પણ એક તેના જ હાથમાં છે!”

આ સ્ત્રીત્વ છોડવું એટલે શું? પશ્ચિમી થવું એવો અર્થ તો નથી જ કારણ કે અધિવાહિત રહેવાની પહેલી શરત એની એ છે કે ‘માફે ધર સુરક્ષિત કિલ્લા જેવું મનાશે; તેમાં રગ્ન વિના કેઈથી નહિ અવાય. જનસમૂહને સંગીતથી આનંદ આપવો એ એનું મુખ્ય કામ રહેશે.” ત્યારે સ્ત્રીત્વ છોડવું એટલે શું? કોઈ પુરુષ સાથે બંધાઈ ગયેલા લગ્નપ્રેમ છોડી દેવો એવો અર્થ પણ નથી કારણ કે લગ્નપ્રેમ હોત તો તો. કર્તાને એમ જ ચૂકવું પડત. લગ્નપ્રેમ આ સ્થિતિમાં હોય કે ન હોય એ એટલા મહત્વની વાત છે કે તેથી વાર્તાની દિશા જ બદલાઈ જાય. એટલે તે પણ નથી. અર્થ માત્ર એટલો જ લાગે છે કે

સર્વસ્ત્રીને પ્રેમ અને વાતસલ્યનો અનુભવ કરવાની અંતઃપ્રેરણા હોય છે તેનો તેને મદદતર અનાદર કરવો પડે એવું જીવન એને જીવવું ગમતું નથી. માટે જ તે નિયમને વશ થવા બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ના પાડે છે. છતાં છેવટે કશુંક થાય છે. તે કયા ભાવથી? એ નિયમને નહિ માને તો વૈશાલી અંતઃકલહથી છિન્નચિન્ન થઇ જશે, એ લાંચે, વૈશાલીના પ્રેમે, જે પ્રજ્ઞસ્વાતંત્ર્યનો પેગામ વૈશાલી એક જ આપતી હતી તે સ્વાતંત્ર્યને માટે “ધૌન, યશ ને ગૃહસ્થાશ્રમ ત્રણે સમર્પણ કરે છે.”

આપ્રપાલીનું આ વર્તન સંમગ્નય છે અને તે અંતરે અંતર લેવ્ય છે—લોકોત્તર છે. પણ તે સિવાયનું તેનું વર્તન સમગ્નતું નથી, તેનાં બાકીના લેવ્ય વર્તન સાથે સુસંગત થતું નથી. તે ‘આપ્રપાલીને આઠ દિવસ અગાઉથી કહ્યા વિના એનું ઘર તપાસાય નહિ એવી સરત મહાજન’ પાસે શા માટે કણુલ કરાવે છે? દેશને માટે સ્ત્રીત્વ આપવા તૈયાર થયેલીને એટલું નથી સમગ્નતું કે ‘એનો અર્થ એટલો જ કે ગમે તે શત્રુ આવીને તેને ત્યાં [એટલા દિવસ] સલામત રહી શકે?’ કદાચ અંગત સ્વતંત્રતા માટે તેણે એવા નિયમ રખાવ્યો હશે. પણ તેમ છતાં એ નિયમનો ઉપયોગ, વૈશાલી પર તાકી રહેલા મગધના રાજા બિંબિસારને જ ઘરમાં રાખવામાં તે કરે છે. એ વખતે તેનો દેશપ્રેમ ક્યાં ગયો? શું તેનું સ્ત્રીત્વ તેનામાં એમિનું હલો કરી આવ્યું! શત્રુ રાજાને ઘરમાં સંતાડતાં તેને જરા પણ દ્વિધાત્વ પણ ન થયું? શું તેનો દેશપ્રેમ આવો ઉપરછલો હતો? અને સ્ત્રીત્વ આવ્યું તો તેણે પોતાના દેશના કોઈ યુવાન સાથે સંબંધ કેમ ન બાંધ્યો? શું વૈશાલી વીરશૂન્ય થયું હતું? બિંબિસાર સાથે તેને પ્રથમ પિછાન હતું? એવી પિછાન હોય તો ચારંચક્રુ સિંહનાયકને એ અચાત પણ ન હોય. એવી પિછાન કર્તા પોતે આપણને ક્યાંઈ દર્શાવતા નથી. બિંબિસાર તો માત્ર તેની કીર્તિથી આકર્ષાઈ આવવા ગોપાત્ર મારફત કહેણ મોકલાવે છે. ગોપાલ-સિંહનાયકનો ભાઈ-જે મગધમાં ગયેલો હોવાથી સિંહનાયક આપ્રપાલીને કહે છે કે ‘આપણું તો ઘર ફૂટ્યું છે. —તેનો સંદેશો સ્વીકારતાં તેને કાંઈ શંકા પણ ન થઇ? અને ઉલટી સામે સંદેશો મોકલે છે: “આઠ દિવસ તો તમે મારા ઘરમાં સહીસલામત છો!” ‘રાજખટપટ છોડીને આવજો’ એ આપ્રપાલીનો સંદેશો રાજાએ સ્વીકાર્યો છે એમ નંજીવાને પણ સાધન નથી. પણ માનો કે રાજા રાજખટપટ છોડીને આવશે એવી તેને પ્રતીતિ થઈ તો પણ એક શત્રુ રાજાની ઉપચર્યામાં તે પોતાનું સમસ્ત સ્ત્રીત્વ એમ એકદમ શી રીતે અર્પણ કરી શકી? અને પાછી એ રાજાથી થયેલો પુત્ર તે રાજાને ત્યાં કુંસંપ થવા માટે મોકલી દે છે! અમને તો તેનો વૈશાલીનો પ્રજ્ઞસ્વાતંત્ર્યપ્રેમ, તેની શરત, બિંબિસાર સાથેનો સંબંધ અને છેવટે પુત્રનો ઉત્સર્ગ સુસંગત લાગતાં નથી. પછી, એક અંગ્રેજી કહેવતમાં છે તેમ, સ્ત્રીને ચારિત્ર્ય જ નથી એમ સિદ્ધ કરવું એ જ આ વાર્તાનો હેતુ હોય તો અલ્પ હેતુને માટે બહુ પ્રયાસ ક્યો ગણાય; એમ હોય તો એવા કુલ્લક સત્યને માટે આવા ભવ્યતાના આભાસ કરવાની જરૂર જ નહોતી.

કોઈ કોઈ જગાએ વાર્તામાં ચમત્કારો આવે છે પણ તેથી કાંઈ નિષ્પન્ન થતું જણાતું નથી. વાર્તા કાંઈ જગતનું સચાતક પ્રતિબિંબ નથી પણ છતાં જગતમાં જણાતાં સત્યોના સૂક્ષ્મ નિયમો જ કલ્પના પણ પાળે છે. અમે એમ નથી કહેતા કે વાર્તામાં ચમત્કાર ન આવ્યા શકે. મહાભારતમાં સુદો થાય છે, તેમાં માણસો પંથરા મારવાને બદલે દિવ્યશક્તિ

ફેકે છે પણ તેથી પણ જનસ્વભાવ તો એને એ જ પ્રતીત થાય છે. ચમત્કાર એ મનો-ભાવ વ્યક્ત કરવાનું સાધન હોઈ શકે. પણ શ્રી ધૂમકેતુની કોઈ કોઈ વાર્તામાં એ સાધન ન હોતાં પોતે જ સાધ્ય બની જાય છે. કોઈ માનસ ન વ્યક્ત કરતાં માત્ર ચમત્કાર જ વ્યક્ત થાય છે અને તેને અમે કલામાં ઊંચું સ્થાન આપી શકતા નથી. 'અર્ખડ બ્યોત' અમને એવી વાત લાગે છે. સાસુ વહુને અત્યંત પ્રેમ છે. એ ચિત્ર મનોરમ છે. વહુને-સાવિત્રીને પતિપર પણ એવો જ પ્રેમ છે. તોફાની સરસ્વતી પતિનું દીખળ પણ કરવા ચૂકતી નથી અને વૃદ્ધ સાસુ એ દીખળને જોઈ આંખ આડા કાન કરી પોતાનું જીવન ધન્ય માને છે. પતિ કોલેજમાં જવા ઘર છોડે છે ત્યારે માતાને બાણે મૃત્યુના પડધા સંભળાય છે અને તે પુત્રને વહુની લલામણુ કરે છે. વૃદ્ધ માતાને એમ થાય એ સ્વાભાવિક છે અને વાર્તામાં ઉચિત છે. પણ બીજી તરફથી સાવિત્રીને પણ થઇ આવે છે કે સાસુ જશે તેની પાછળ તેના પ્રેમને લીધે તે પોતે પણ મરશે, અને એ મરણુ વખતે પતિને નહિ મળી શકાય માટે કહે કે 'આવતા જન્મમાં પણ તું જ મારો ભત્રીયો થજો!' એટલા ટૂંકા આયુષ્યમાં તો રોમેરોમ જીવન ભર્યું હોય, તેને મરણુનો વિચાર ક્યાંથી આવે! આવે તો પણ પતિ તરફ આટલા પ્રેમવાળા સૌભાગ્યવતી પતિમાંથી સાસુના મરણુનું સાંત્વન ન મેળવી શકે અને તેની પાછળ જૂરી જૂરીને મરે એ અશક્ય છે. તેને પોતે તરફ પણ અનન્ય પ્રેમ હતો જ, છેવટ, સાસુ તરફ હતો તેટલો તો હતો જ, તો એમાંથી માતા પછવાડે જવાનું એ કેમ પસંદ કરે! પણ માતા કે માતા પછવાડે તે મરવાની હતી તે પ્રેમને લીધે નહિ પણ નિર્માણથી જ મરવાની હતી. અને જેમ કોઈ કોઈને પોતાના મૃત્યુની ખબર પડે છે તેમ તેને પણ પડી હતી. તો પછી મરતી વખતના સંકેષ્ય પ્રમાણે માણસ બીજો લવ એ જ પતિને મેળવી શકે એવા ચમત્કાર સિવાય વાર્તામાં બીજું શું રહ્યું! આવી સર્વસ્વીકૃત્ય નહિ યુગેલી બાબત સાબીત કરવા વાર્તા લખવી એ મતપ્રચાર માટે વાતો લખવા બરાબર છે.

કર્તાએ કલાકારનું માનસ દર્શાવવા વાર્તાઓ લખી છે તેમાં ખાસ 'કલ્પનાની મૂર્તિઓ' અને 'મુશહર ગવૈયો.' ધ્યાન ખેંચે એવી છે. બન્ને જોતાં, કલાભાવના અને લક્ષપ્રેમ એ વિરોધી ભાવનાઓ છે એવું કંઈક કર્તા કહેતા જણાય છે. અમે આને સંમત નથી. એવું બંનેનું દર્શન; ઘણા જગાએ ઘણા માણસોને માત્ર કલામાં નહિ પણ બીજી ઊંચી ભાવનાઓમાં પણ લક્ષસંબંધ વિશ્લેષકર્તા નીવડતો દર્શો પણ તેમાં કોઈ તાત્વિક કે રહસ્યમય સંબંધ નથી. 'કલ્પનાની મૂર્તિઓ'માં પણ લેડિક્ટર માનસ ઘડવા જતાં ઘેલજાવાળાં માનસો ઘડાયાં છે. તેમનાં કાર્યોમાંથી કોઈ સુસંબદ્ધ માનસ પ્રત્યક્ષ થતું નથી. કર્તાએ પોતે એ માનસનું દર્શન કરીને લખ્યું હોય એમ જણાતું નથી પણ બાહ્ય લક્ષણો બેગાં કરીને કહ્યું હોય એમ જણાય છે.

પણ ઉપર જે દોષો બતાવ્યા તે ઉત્તમ કલાકારમાં શું હોવું જોઈએ તે. ધોરણથી તપાસીને બતાવ્યા છે. અને કર્તા જે વાર્તાનો મનઃપાક વધારે સારી રીતે કરે તો આ દોષ પોતે જ સુધારી શકે એમ માનીએ છીએ માટે આ દોષો પણ બતાવ્યા છે. તે સિવાય કર્તાની વાર્તાની સામગ્રી બીજી રીતે અમને વિપુલ જણાય છે. જગતમાંથી તેઓ અનુભવ લઈ શકે છે, અનુભવમાંથી પસંદગી યોગ્ય રીતે કરી શકે છે અને અનુભવનાં બાબતો કલ્પનાથી પૂરી શકે છે. પાત્રોને યોગ્ય ભૂમિકા આપી શકે છે અને તે ઉપરાંત સૃષ્ટિસૌન્દર્ય નીરખવાને તેમને આંખ છે.

કર્તા વિશે અમને સૌથી સાફ એ લાગ્યું કે તેઓ પરલાપાની કૃતિઓનું અનુકરણ કરવા માગતા નથી. એકાદ જગ્યાએ છાયા લીધી છે ત્યાં પણ તેમણે સ્પષ્ટપણે એ કહી દીધું છે, નહિ તો પરદેશી સાહિત્યનો આ પ્રકાર એટલો વિરાળ છે કે એની ચોરી પકડવા સિપાઈગીરી કરવી એ વ્યર્થ પ્રયત્ન છે. અમે માનીએ છીએ કે આપણા સાહિત્યનો વિકાસ એટલો થયો છે કે આપણા લેખકોએ હવે સ્વતંત્ર પ્રયાસ જ કરવો જોઈએ. અનુકરણ કરવાથી લેખક અને વાચક બન્નેને નુકસાન થાય છે. સાહિત્યના ઉત્કર્ષને અર્થે કાર્ય કરતાં સામયિકો પણ અનુવાદોને ઉત્તેજન આપતાં જોઈ અમને ખરેખર દુઃખ થાય છે. આવી રીતે અનુવાદો આપવામાં અમને તો અર્થેય જ માત્ર કારણ જણાય છે. લેખકો અને તંત્રીઓ અધીરા થયા વિના સારી જ કૃતિઓ પ્રગટ કરવાનું પ્રયત્ન કરે તો ભલે દેખાવની વિપુલતા ઝોઢી થાય પણ સંગીન સાહિત્ય વધે, લેખક વધારે સ્વતંત્ર થતાં શીખે અને સ્વતંત્ર રીતે રસવૃત્તિ ધરે.

ખીનું શ્રી ધૂમકેતુની કલાનું લક્ષણ અમને એ જણાયું છે કે વાર્તા માત્ર શૃંગારની જ હોઈ શકે એવા તર્કને તેઓ પોતાની કૃતિઓથી ખોટો પાઠી શક્યા છે. શૃંગાર રસ છે, પણ તેની જ વાર્તા લખ્યા કરવી એ એક અંગ્રેજ ટીકાકાર કહે છે તેમ, એક વિશાલ રસાલ ખેતરમાંથી કસ ઉતરી જાય ત્યાં સુધી એકનું એક જ વીધું વાવ્યા કરવા જેવું છે. જીવન જે જીવે છે તેને માટે વિસ્તારી છે અને માનવ જીવનની રસશક્તિ અને રસસામગ્રી કંઈક નિઃશીમ જ છે. આપણા વાર્તાકારોએ શ્રી ધૂમકેતુની પેઠે જીવનના પ્રશ્નો અને અનેક ખીન ભાવો છેડવા જોઈએ.

સૌથી સાફ અમને એ લાગ્યું છે કે, હાલ કંઈક એવી થઈ ગયેલો અભિપ્રાય, કે અનીતિમય શૃંગાર સિવાય રસનિષ્પત્તિ થઈ જ ન શકે, એ મતની અસર આ કર્તા ઉપર લેશ પણ નથી. જગતમાં અનીતિ છે, અને કલાચિત્ર જગત સાથે સંવાદી રહેવા તેમાં પણ અનીતિ આવે પણ જ્યાં સુધી જગતમાં નીતિતંત્ર ખડું છે ત્યાં સુધી અનીતિના સંસ્કારો તો કલાએ નહિ જ પાડવા જોઈએ. આ સંબંધમાં વિશેષ અત્ર કહી શકાય તેમ નથી. પણ શ્રી ધૂમકેતુને તેમના ઉત્સાહભર્યા પ્રયત્નો માટે અમે અભિનન્દન આપી એટલું જ કહીશું કે તેમની વાર્તા નિર્દોષ વિનોદને અર્થે દરેક ઘરમાં રાખવા જેવી છે અને સાહિત્ય તરફ આદર ધરાવતો આપણો વાચકવર્ગ તેને સત્કારશે એવી અમારી આશ્ચા છે.

નોંધ

સ્વ. મણિભાઈ દેસાઈ

કેન્યાવાળા શ્રી. મણિભાઈ દેસાઈના અચાનક નિપજેલા અવસાનથી કેન્યાના હિંદી-ઓએ એક પ્રખર મદદનીશ, સહૃદય દિલસોઝ મિત્ર અને સલાહકાર, એક સાચો સેવક ગુમાવ્યો છે. આજે કેન્યા અને દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્નો જ્યારે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યા હોય ત્યારે આવા ગણ્યાગાંઠા સેવકોમાંથી એક અગ્રણીને ગુમાવવો આપણને લાગ્યે જ પરવડે. પશ્ચિમના દેશોમાં—અને જ્યાં જ્યાં ગોરાઓનું આધિપત્ય જમ્યું છે એવા દુનિયાના તમામ પ્રદેશોમાં આજે એશિયાવાસીઓ હઠધૂત થઈ રહ્યા છે. આમાંએ હિંદુઓની રિયતિ ખાસ્ત કફેાડી છે; કારણ કે તેઓ પોતાના જ દેશમાં પરદેશી રાજસત્તાની ઝુંસરી હેઠળ સખડે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને કેન્યામાં હિંદીઓ સામે લાગુ થયેલા કાયદાઓ, એમના પર ખડકાયેલા અન્યાય અને અપમાનના કુંગરો, એમની તમામ વિટંબનાઓ માટે સ્વદેશમાં જ એમની પરતંત્રતા ને ઉત્તરદાતા ગણી શકાય. આવા સંજોગોમાં પોતાનું શિર જોડુ રાખી સ્વમાન માટે પોતાના દેશબંધુઓને પડખે રહી લડનારા, પોતાના સર્વ ઐહિક સુખોનો ભોગ આપનારા પુરુષો વિરલ હોય છે. એમનું જીવન એ કંટકશય્યા જેવું હોય છે. સ્વ. રા. મણિભાઈ આ કોટિના એક પુરુષ હતા. ટાંગાનિકા પ્રદેશના બાકાળા મુકામે ગયા માસની ૧૬ મી તારીખે હૃદયબંધ થવાથી નિપજેલા એમના અચાનક મૃત્યુના સમાચારે દેશભરમાં શોકની તીવ્ર લાગણી ફેલાવી હોય એ સ્વાભાવિક છે.

સ્વ. દેસાઈ ઇ.સ. ૧૯૧૬ માં એક સાધારણ કારકુન તરીકે કેન્યા ગયેલા. પરંતુ જે નરના હૃદયમાં દેશપ્રેમની જ્યોત જળતી હોય છે એને ક્યાંય જંપ હોતો જ નથી. એક વર્ષની અંદર નોકરી છોડી એમણે ત્યાંની ઈન્ડિઅન એસોશીયેશનનું મંત્રીપદ સ્વીકાર્યું. પોતાના દેશ-બાંધવો પર ખડકાતા અન્યાયો સામે ઝડપવાના કાર્યને પોતાનો જીવનમંત્ર બનાવવાનું વ્રત લીધું. આ પછી જ કેન્યાના હિંદીઓના રાજકીય હક્કોની લડત શરૂ થઈ; અને એ હક્કોને 'માટે લોકમત જાગૃત કરવાને રા. દેસાઈ જેવું સુંદર કાર્ય લાગ્યે બીજા કોઈએ કર્યું હોય. ઇ. સ. ૧૯૨૩ માં પૂર્વ આફ્રિકાની હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના સ્વ. દેસાઈ પ્રમુખ ચૂંટાયા હતા. અને કેન્યામાં હિંદીઓને થયેલ અન્યાય સામે ન્યાય મેળવવા ઇગ્લાંડ એક પ્રતિનિધિમંડળ એ કોંગ્રેસ તરફથી મોકલવામાં આવ્યું તેના એ અગ્રેસર હતા. શ્રીમતિ સરોજિની નાયડુને આફ્રિકા નોતરનાર અને લઈ જનાર પણ રા. દેસાઈ જ. બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડતાં એમણે ૧૯૨૪ માં કરૂ નહિ લરવાને હુંદુલિનાદ કર્યો અને દેશકાર્યને માટે ઝડપનાર હરેક કર્મચીરને લલાટે લખાયેલ મોંઘી જેલજત્રા સ્વ. દેસાઈએ વ્હોરી લીધી. જ્યારે બીજાઓ પોતાના ખીસાં તર કરવામાં અને ઐહિક સુખો મેળવવામાં રોકાયા હોય છે ત્યારે પોતાની તમામ શક્તિ અને સમય દેશહિતના કાર્યમાં ખરચવાની તત્પરતા દેખાડનારા આવા પુરુષો વિરલ જ હોય છે. આવા નિઃસ્વાર્થી કાર્યોને પ્રત્યુત્તર—કાર્યની કદર એટલી જ સુંદર હોય

છે. સ્વ. મણિલાલને પણ પોતાના તમામ દેશબંધુઓના અત્રિતિમ વિશ્વાસના રૂપમાં પોતાના કાર્યનો ઉત્તર મળ્યો હતો. ટાંગાનેકા, ઝાંઝીઆર, વગેરે કેન્યાના તમામ ભાગોમાં વસતા હિંદીઓના હિંદમાં પોતાના આ સહૃદય મિત્રના અવસાનના સમાચારે ભારે ગમગિની ફેલાવી છે. પોતાના એ દેશબંધુઓના આ દુઃખમાં આજે સમસ્ત હિંદની સહાનુભૂતિ છે, ઈશ્વર સ્વર્ગસ્થના આત્માને પરમ શાંતિ બક્ષે. એમનું નિઃસ્વાર્થ કાર્ય કેન્યાના હિંદીઓના દુઃખનિવારણમાં પરિણમે એવી તે જગન્નિયંતાને અમારી અંતરની પ્રાર્થના છે. બાકી આજે તો રાંક ગૂજરાત આપ્યા એક પનોતા પુત્રના મૃત્યુથી એટલું વધારે રંક બન્યું છે; એ ખોટ સાલ્યા વિના તો ન જ રહે.

*
**

ધારાસભામાં સ્ત્રીઓ

મુખર્જી ઇલાકાની ધારાસભાની મઠ બેઠકમાં એક અતિ મહત્ત્વનો દરાવ પસાર થયો છે. લાંબા સમયના અન્યાયને ધોષ નાંખનારા એ દરાવને સંગીન બહુમતિથી પસાર કરીને મુખર્જી ઇલાકાએ પોતાના નામને ઉજાડ્યું છે, પોતાની પ્રગતિનો એક વધુ અચૂક પૂરાવો દેશ સમક્ષ રજૂ કર્યો છે એમ અમને લાગે છે. શ્રી. પરાંજપેના દરાવને સ્વીકારીને ઇલાકાની કાયદા-કૌસીલે આ ઇલાકાની સ્ત્રીઓને એ કૌસીલ માટે ચૂંટણીમાં ઉભા રહેવાનો-ઉમેદવારી કરવાનો-અધિકાર આપ્યો છે. સ્ત્રીઓને મતાધિકાર બક્ષવામાં પહેલ કરનાર પ્રાંત પાસે આથી અન્ય કંઈની ભાગ્યે જ આશા રાખીએ. સ્ત્રીઓના આ અધિકાર સામે કોઈને કંઈ કહેવાપણું હોય જ નહિ, જતણે આ દરાવનો વિરોધ કરનાર પણ કૌસીલમાં મળી રહ્યા એ પ્રશ્ન એટલો તો નિર્વિવાદ હતો કે એની સામે રજૂ કરવામાં આવેલા વિરોધથી ચોંટાળ્યું

આશ્ચર્ય તો અવશ્ય થાય જ. તેમણે મુખર્જી સરકારના એક પ્રધાન જેવા સહૃદયને પોતાની જરૂરિયાતો-જમાનાજૂની-દલીલો વડે આનો વિરોધ કરતાં લાગીએ ત્યારે તો આપણું આશ્ચર્ય અનેકધા વધે જ. આખંકારી ખાતાના પ્રધાન મી. દેહદવી આ વિરોધને મોખરે હત અને આજ સુધી સ્ત્રીઓ વિના કૌસીલો સફળતાથી આપણે ચલાવી શક્યા એ એમનો મુદ્દો હતો. સ્ત્રીઓનો કાર્યપ્રદેશ ઘર જ હોય તેમજ; અગર પોતાના સંતાનો પર આડકતરી એમની અસર હોય જ છે પણ એમને આવા ગંભીર જાહેરજીવનના કાર્યમાં માથું મારવાની જરૂર રહેતી નથી એ એમની સૈકાજૂની દલીલ સાથે તો ભાગ્યે જ કોઈ સહમત થશે. પરંતુ અમને નવાઇ માત્ર એ જ લાગે છે કે મી. દેહદવી જેવા પ્રધાનપદું ભોગવતા એક જવાબદાર રાજદારીના કુશાસ્ત્ર મગજને પોતાની દલીલોનો ઉત્તર એ જ દલીલમાં કેમ ન મુક્યો હોય કે સ્ત્રીઓની જગત ઉપર એક કે બીજી રીતે આડકતરી અસર ને થતી એ અટકાવી શકતા ન હોય તો જાહેરકાર્યમાં એમના યોગદાતા સક્રિય ભાગ લેવાથી જગતને ભયંકર નુકસાન થવાનો સંભવ ભાગ્યે જ રહે છે. આજ સુધી આપણે સ્ત્રીઓ વિના કૌસીલો નલાવી શક્યા એટલે કે આપણે આજ સુધી જૂલ કરી અગર આજ સુધી સમાજે પોતાના સ્ત્રીજાળકો પ્રત્યેના ધર્મની અવગણના કરી એ કંઈએ જૂલ ચાલુ રાખવાની ચૂંટણીનો ખયાલ કરવાની દલીલ ન કહેવાય. સ્ત્રીઓ વિના, દલીલ ખાતર કદાચ માની એ લઘુએ કે કૌસીલો સારી ચાલતી હતી એટલા માટે એમના કૌસીલ પ્રવેશથી એ વધારે સારી ન થાય એ માટે મી. દેહદવી શી ખાત્રી આપે છે ! થોડી ધણી સ્ત્રીઓ કૌસીલમાં દાખલ થયે 'રાષ્ટ્રીય જીવનની ઘટના ઇતિવિચિત્ર થશે' એ એમની દલીલની પોષણતાનો વિચાર કરતાં તો મુખર્જી ઇલાકાના પ્રધાનનો આ ઉજાડ

શા માટે એ કળાનું જ નથી. અમને માત્ર એમની દયા આવે છે.

શ્રી. પરંતુ પેના દરાવના વિરોધના ટેકાંમાં એક એ પણ દલીલ હતી કે સ્ત્રીઓની આ અધિકાર માટેની માંગણી તીવ્ર નથી. મોન્ટ-એમ્સડૅ સુધારાની યોજના ઘડાતી હતી તે વેળા દિંદી સ્ત્રીઓના પ્રતિનિધિમંડળે વાઇસ-રાયની મુલાકાત લઇને દદનાથી એ અધિકારની માંગણી અને પાછળથી જોઇટ પાર્ટમેન્ટરી કમિટિ સમક્ષ ગયેલ કેપ્ટુરેશન એ એ વાતનું કેવળ જોને લાન હશે તે આ દલીલ પાછળ વિગતો સંબંધી કેનું ભીષણ અચાન રહેલું છે એ સહેજ સમજી શકશે. નિ શંક, એ દદ છતાં શાંત માંગણી પાછળ ઉદાપોહ, કે જમ-રાણ નહોતું એ સાચું. સ્ત્રીઓની દેશના પુરુષ-સમાજની ન્યાયવૃત્તિમાં અચળ શ્રદ્ધાનું એ પરિણામ કાં ન ગણાય ? તો શું એમના એ અધિકારનો અસ્વીકાર કરીને એમની પુરુષોમાં એ અચળ શ્રદ્ધા અસ્થાને હતી એમ વિરોધીઓ પૂરવાર કરવા તો નથી માંગતા ને ?

અરુ ! વિરોધીઓના વિરોધ છતાં આ દરાવ પસાર થયો છે એટલે મુંબઈ છલાકાની સ્ત્રીસમાજની જવાબદારી એટલી વધી છે. અમે આશા રાખીશું કે પોતાની હાજરી આવા મંડળોમાં કેટલી આવરવક છે અને એ મંડળોની ઉપયોગિતામાં કેટલો વધારો કરે છે એ યોગ્ય પ્રતિનિધિઓ મોકલીને દેખાડવાના અને વિરોધીઓની દલીલ એમના મ્હોમાં પાછી મુકવાના કાર્યમાં ઇલાકતો સ્ત્રીસમાજ સક્ષમતા સાધે.

*

*૮

નામદાર નિઝામનો સરકાર સાથે ખટરાગ

દેશી રાજ્યોની પતોતી કોખંડને પાથે બેઠી હોય એમ લાગે છે. એક બાલુ નભા અને ઈન્દોર નરેશના સાર્વભૌમ હોવાનો દાવો

કરતી સત્તાએ કરેલા હાલ, બીજી બાલુએ દેશીરાજ્યોના રાજકીયોની અક્ષમ્ય એપરવા અને પોતાની પ્રજાની ઉન્નતિ કે પ્રગતિ માટે નફકરાઈ અને તેમણે પોતાના એકાચારામને માટે પ્રજાને માથે લાદવામાં આવતાં અમલ ભારણાં : આ બધાનો ન્યાય વિચાર કરીએ છીએ. સારે દેશીરાજ્યોની પ્રજાની કફોટી સ્થિતિની અમને દયા આવે છે. દેશીરાજ્ય-કર્તાઓએ આજ નુધી પોતાની પ્રજાની જે ભીષણ અવગણના કરી છે તેનું પરિણામ આજે પોતે ભોગવી રહ્યા છે, અને એ સ્થિતિ માટે એમણે તો પોતાની જાતનો જ ઉપકાર માનવાનો છે. પરંતુ પ્રજાએ આવા સંજોગોમાં શું કરવું એ મુશ્કેલ નથી. સાર્વભૌમ સત્તાને પોતાની વિટંબનાઓની ફરિયાદ કરવા નય તો રાષ્ટ્રીયતાના આવેશથી પ્રેરાઈને એમને 'પારકાનું' રક્ષણ માંગવા માટે આપણા શાણા અગ્રણીઓ પ્રજાને હોય દેવા મંદી પડે છે. ત્યાંથી પણ ન્યાય મળવાની ખાત્રી તો એટલી જ ઓછી. એ તો સાર્વભૌમ સત્તાને પોતાનો કોઈ હેતુ સાધવો હોય તો તે વેળા પ્રજાની દયાનું ઓઠું લઈ દેશીરાજ્યોની આંતર વ્યવસ્થામાં માયું મારવાનો પોતાનો અધિકાર આગળ કરે છે; નહિતર રાજ્યોને પંચવારી તેમનાં ગમે તેવાં ભવંકર કૃત્યો પ્રત્યે પણ આંખમીંચામણું કરતાં એને લવસેરા અંદેશ નડતો નથી. આમાં મારો છે નિર્દોષ પ્રજાનો !

નભાનરેશને ગાદી પરથી ઉડાડનાર સાર્વ-ભૌમ સત્તાને અસ્વરના નિમચૂણના હત્યા-કાંડનો દિસાખ માંગવાની કુરસદ નહોતી; આ સર્વભક્ષી સત્તાના ખપ્પરમાં કોણ ક્યારે ખપશે એ તો કોઈ ખાત્રીથી કહી જ ન શકે. નભા અને ઈન્દોર પછી આજે નિઝામ સર-કાર સાથે ખટરાગ જામ્યાની વાતો વર્તમાન-પત્રોમાં આવી છે. પ્રજાના પરસેવાની કમાણીના પૈસા વડે રાજતિજેરીમાંથી ના નિઝામે કરોડો રૂપીઆ વડી સરકારને લગાઈ દરમ્યાન નવાન્યા,

એ પ્રજાની સલામતી કે સુખશાંતિ માટે નહોતા. આજે જ્યારે એ જ ના. નિઝામે વરાડ ત્રાંત પોતાને પાછો મળે એવી માંગણી કરી ત્યારે લોડ રીડીંગ રોડકું પરખાવી દે છે કે દેશીરાજ્યોની ગાદીના તંત્રોની દોરી તેના હાથમાં છે—એમની રહેમથી એ રાજકર્તાઓ એ ગાદી પર ટક્યા છે અને એની ખફૂગી થતાં એ રાજ્યાસનો ડોલવા લાગે છે. આ જવાબથી નિઝામ સાથેનો આ ખટરાગ અટક્યો નથી. પરંતુ એક સાયંકાળે આપણે એક વર્તમાનપત્રમાં નિઝામ પાસે હૈદરાબાદની આંતર વ્યવસ્થામાં અમુક હક્કો માંગવાની અને અમુક આપતોના ખુલાસાની તાબડતોડ માંગણીના સમાચાર વાંચીને હિંદીજગત ચોકધું. એ સાંજે એક ભયંકર સત્ય એમની આંખ સામે ખડું થયું કે સાર્વભૌમ સત્તાને તો નિઝામ કે નભા બધા સદેખાં છે; આજમાં જ્યાં સુધી સોગંદ કામનું હોય ત્યાં સુધી ફીક, નહિતર એને મારીને બાબુએ ફેંકવામાં એ સત્તાને આંધકો ન લાગે. નિઝામની સામે (૧) એમના

નીતિથી હિંદના રાજ્યકર્તાઓએ સવેશા ચેતી જવું જોઈએ, વડા લાટ સાહેબના શ્રાસના સુસવાટાએ પોતાની બહોળવાસી ધૂળાશી થઈ શકે છે એ સ્થિતિનો વિચાર કરતાં થઈ જવું જોઈએ એ નિર્વિવાદ છે. આ બાબની દખલગીરી રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી રંગાયેલા કેઈ પણ હિંદીને ન રહે એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ અમારું દૃઢ માનવું છે કે એ સ્થિતિને માટે ઉત્તરદાતા આપણા રાજકર્તાઓ પોતે જ છે અને એમને પોતાના કર્મનો બદલો મળે તેમાં આપણને જરાપણ અનુકંપા થવી ન જોઈએ. રાજ્યો પોતાના રાજ્યમાં પ્રજામતને કેવું ઠોકરે મારે છે એનો છેલ્લો દાખલો વડોદરા રજુ કરે છે. વડોદરામાં મ્યુનિસિપાલિટીના વધારાના કરો માટે પ્રજા કંકળાણ કરે છે ત્યારે ના. ગાયકવાડ પારીસમાં નિરાંતે મોજ કરે છે. આ સ્થિતિ હોય ત્યાં અકળાશે સી પ્રજા પરદેશી સત્તા સામે મીઠ મીઠો તો એમાં એમનો ઝાઝો દોષ ન કહવાય. જે દૃષ્ટિ હૈદરાબાદના રાજતંત્રમાં ડેઇલીએકનોતંત્રી દેખાડે

નસિયત પરથી ઘડો લઈ સવેળા પોતાને ત્યાં રાજતંત્રમાં જવાબદારીનું તત્ત્વ દાખલ કરી, એક હથુ સત્તા, અદ્ભુત નફરોપતો મોહ છોડી પ્રગ્ભને પોતાના વિશ્વાસમાં લેવા તત્પર થવું જોઈએ. પ્રગ્ભકલ્યાણમાં રાત દિવસ મચ્યા રહી પ્રગ્ભ સાથેના પોતાના એખલાસ વધારવો જોઈએ. આ સિદ્ધાંત આપણા રાજ-કર્તાઓ સ્વીકારે તો ખીજી સત્તાને પગપેસારો કરવાને અવકાશ જ ન રહે અને ના. નિઝામ જેવી કદોડી સ્થિતિએ પહોંચવું ન પડે. આપણા રાજાઓ આ સ્વીકારશે કે હમેશાં ડેમોક્રેસીની લટકતી તરવાર હેડળ ધડકતે હૈયે ઊપવાનું પસંદ કરશે એ જોવાનું છે.

*
**

કોની ભૂલ ?

સારાણે હિંદના એક લોકપ્રિય આગેવાન અને શાંતિ અને સૌમ્યની ભૂતિ ભારતભૂખલ પંડિત મદનમોહન માલવીયાજી અને મધ્ય-પ્રાંતના પ્રતિયોગી સહયોગ પક્ષના એક નેતા ડૉ. મુન્ને સામે બંગાળની સરકારે કલકત્તાના મેજસ્ટ્રેટ દ્વારા જાહેર શાંતિનો એમની હાજરીથી ભંગ થાય એવો ભય દેખાડી કલકત્તામાં બે માસ સુધી પ્રવેશ કરવાને કાઢેલા મનાઈ હુકમ અને પરિણામે પંડિતજીએ મેજસ્ટ્રેટને એક સ્વમાનભર્યા નાગરિકને છાજે એવો વાળેલો ઉત્તર, તેની પાછળ કલકત્તામાં એ હુકમનો અનાદર કરીને પ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય, કલકત્તામાં વિજયપ્રવેશ, જાહેર વ્યાખ્યાન અને ત્યાર પછી જાણે કંઈ જ બન્યું ન હોય એમ શાંતિથી, પોતાનો કાર્યક્રમ પૂરો કરી એમનું કલકત્તાથી વિદાય થવું. પાછળથી કાયદા-ભંગ માટે એમના પર નિકળેલી નોટિસ અને તે. પણ પાછી. ખેંચવાનો સરકારે ગળેલો કડવો ઘુટડો આ બધું જાણે કોઈ સિનેમાની શીશ્મ પર એક પછી એક દેખાવો

આની અદસ્ત ન થતા હોય એટલી ઝડપે બની ગયું છે; ધડીભર એ બનાવોએ હિંદી-જગતમાં સહેજ રમુજ, થોડું કુતૂહલ અને સાનંદશ્ચાર્ય ફેલાવ્યાં, ત્યારે ઍંગ્લો-ઇન્ડિયન જગતમાં એ બનાવોએ એટલો જ ચણચણાટ પેદા કર્યો છે. ભૂલોની આ પરંપરા માટે કોણ ઉત્તરદાતા છે એનો હિસાબ ઍંગ્લો-ઇન્ડિયન છાપાંઓ માગી રહ્યા છે. પંડિતજી આવીને ગયા, કલકત્તાની શાંતિનો ભંગ થયો કે નહિ એ માટે એમને કંઈ પડી નથી. આ હુકમના અનાદરમાં એમને તો સરકારની પ્રતિષ્ઠા હાજીરી સરી જતી લાગી છે એટલે એમની આ બળ-તરા છે; અને પંડિતજી જેવા ધીર અને સીધા આદમી સામે આવો હુકમ કાઢવા માટે બંગાળની સરકારની ઝડપી લેનારાં છાપાંઓએ પણ એક વખત હુકમ કાઢ્યા પછી પંડિતજી સાથે સખ્તાઇથી કામ લેવાની શાણી સલાહ આપી હતી. છતાં પંડિતજી અને ડૉ. મુન્ને આજે છૂટા છે અને આખરે 'પડ્યા તો નમસ્કાર' ના ન્યાયે સરકારને કોઈની પણ ભૂલને કારણે સખ્ત કડવો ઘુટડો ગળે ઉતારી આ બનાવ ઉપર પડેલો નાંખવો પડ્યો છે એ હિંદી જગતને ઓછા હર્ષની વાત નથી. એક વાત નિશ્ચિત કે બંગાળની સરકારની ગણ્યો કંઈ પડી છે. એણે આશા રાખી હશે કે જાહેરગણિત વિનીત પદ્ધતિએ કામ લેનાર, સહકારના હિમાયતી પંડિત માલવીયાજી જેવા પુરુષ હુકમનો અનાદર કરવાનું શ્રાણ ન કરે; એ મનાઇને શાંતિથી વશ થઈ કલકત્તા જવું માંડી વાળશે અને પરિણામે એમને મનાઈ કરવાનો સરકારનો કોઇ પણ હેતુ છે તે પાર પડશે; પરંતુ સરકાર એ ભુલી કે પંડિતજી ગમે તેવા શાંત અને વિનીત હોવા છતાં એક સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમી નાગરિક મટ્યા નહોતા એટલે એમનામાં રહેલું સ્વમાન, એમનામાં રહેલી જળહળતી દેશપ્રેમની અખંડ જ્યોત અને વાણી અને હીલચાલની સ્વતંત્રતા માટેની

ધમશ ઉછળ્યાં અને એમણે પણ છુંદગીમાં એક વખત કાયદાનો સાદરભંગ-સત્યાગ્રહ-કરવાનો હ્લાવો ઝીલવાનો પ્રસંગ નોતર્યો. આ પ્રકારની સૂર્યતાબરી, મનસ્વી, નિર્લજ્જ અને વિવેકશૂન્ય મનાઈ કરવામાં સરકારનો હેતુ અકળ છે. હિંદુઓને એમાં હિંદુ મહાસભાના કાર્યને ફટકો લગાવવાનો અને મુસલમાનોનો પક્ષપાત કરવાના પ્રયાસની ગંધ આવી; કેટલાકને આવતી ચુંટણીમાં સલામત પ્રધાનો મેળવી શકાય એટલી સલામત ચુંટણીને બનાવવાની સરકારનીં લોહુપતાનો વાસ આગ્યો. ગમે તે હોય તો પણ એક વાત આમાંથી દિવાની જ્યોત જેવી સ્પષ્ટ તરી આવે છે અને તે એ કે સરકારના જોગણીના ખપ્પરમાં કોઈ પણ ભોગ ખપે છે. એ ખપ્પર ભરવા એને જ્યારે ભક્ષ જોઈએ છે ત્યારે એ કોઈ પણ આદમીના મોબ્લા કે. પ્રતિજ્ઞાનો, એના રાજકીય મંત્રીઓ કે જીવનભરની સેવાઓનો વિચાર કરવા નથી થોભતી. એને તો ગાંધીજી ખપે એટલા જ માલવીયાજી અને એટલા જ કદાચ પ્રસંગ આવે સર અબ્દુલ રહીમ પણ ખપે, એ વાત હિંદના મુસલમાનો ક્ષણભરની ગાંઝમાં ન વિસરે એટલી સર્વ કોઈ આશા રાખે. બંગાળ સરકારે જે હિંદુ સંસ્કૃતિની પ્રવૃત્તિ સામે આ તીર તાક્યું હોય તો એની સામે એક ગંભીર આરોપ એ મુકી શકાય કે એક કરતાં વિશેષ જીવની સાધારણ કોટિના મૌલવી અને મૌલાનાઓને તેમનું જીવની પ્રચારકાર્ય કરવા છૂટા રાખી પંડિતજી જેવા મોબ્લાવાળા, સન્માનિત અને ધીરતાની પ્રતિમા જેવા હિંદુ આગેવાન સામે આ પ્રકારનો મનાઈ હુકમ કાઢવામાં એણે હિંદુ કોમનું અપમાન કરવા સાથે અમુક કોમનો અક્ષમ્ય પક્ષપાત કરી કોમી ખટરાગ વધાર્યો છે; અને જે આરોપ પંડિતજી સામે મુકવાની એણે ધૃષ્ટતા કરી એ પોતાની જન પર જોડારી લેવાની મૂર્ખાઈ કરી છે. અસ્તુ.

એ ગમે તેમ હો, એમને તો પંડિતજીએ પોતાના કાર્યની જે સુંદર રૂપરેખા દોરી લીધી એ જ આ સ્વપ્ન જેવા ભાસતા આખા બનાવમાં કાળા વાદળામાં રૂપેરી રેખા જેવી દેખાઈ છે. એ માટે પંડિતજીને અમારાં હૃદયે અભિવંદન છે. એમણે એક સાચા માની નાગરિકને જાજતું વર્તન અખત્યાર કરીને પ્રત્યેક હિંદીને માટે માર્ગદિશા દોરી આપી છે; જ્યતને એ દેખાડ્યું છે કે હિંદીઓમાં વસતો સત્યાગ્રહી આત્મા અલોપ થયો નથી, પરંતુ સંજોગો જ્યારે પણ માગે ત્યારે પોતાનો પડકાર દેવા એ જીવંત ઉભો છે. એ દૃષ્ટિએ અમને પંડિતજીના વિજયમાં આખી હિંદી જનતાનો વિજય દેખાય છે, સત્યાગ્રહનો અચૂક વિજય અનુભવાતો લાગે છે. માત્ર અમારી રંક છુદ્ધિ એ કાયકો ઉકેલવાને અસમર્થ નિવડી છે કે જે સરકાર કોઈ પણ દરજ્જાના નાગરિકના છૂટાપણા અને સ્વમાન સામે આવી અથડતી રંમત રમી શકે અગર આંધ્રિયાં કરવાની ધૃષ્ટતા માંડે એ સરકાર સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિયોગી સહકાર કરવાની શક્યતા કે સંભવ હોવાની પંડિતજી જેવા ચક્રોર નેતાના મગજમાં કલ્પના સરખીધે કેમ આવે છે! ખેર, અમે આજે તો પંડિતજીએ હિંદુ જનતાની સાચવેલી આખર માટે એમને પુનઃ ધન્યવાદ દઇએ છીએ.

* *

એશીઆવાસીઓનું સંગઠન

એશીઆના તમામ મુલકોનું સંગઠન સાધવું એ સ્વદેશબંધુ દાસના જીવનનો એક આદર્શ હતો. થોડા વખત ઉપર નાગાસાકીમાં મળેલી 'પાન-એશિયાટિક કોન્ફરન્સ'ના જે સમાચાર વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થયા છે એ ઉપરથી સ્વ. દેશબંધુનો એ જીવન આદર્શ સિદ્ધિ પામતો ભાસે છે. આજે એશીઆવાસીઓની સામે પશ્ચિમના તમામ દેશોએ જાણે વ્યૂહ રચ્યો ન

હોય તેમ જ્યાં હોય ત્યાં એશીઆવાસીઓ હાથૂત થાય છે. ગૌરાંગો એમ જ માનતા લાગે છે કે પૂર્વની પ્રજા તો શાશ્વત શુદ્ધામગિરી વેડવાને-એમણે લાહેલો ખોળે બહેવાને-સરખાઈ છે. પૂર્વ ઉપર પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપવાનો એ પ્રજાઓનો આજ્ઞામ અધિકાર હોય તેમ પૂર્વના તમામ પ્રદેશોને એમણે પોતાના વ્યાપારી પ્રપંચો ખેલવાનું ક્ષેત્ર બનાવ્યું છે. છતાં જાપાને પોતાના પરિમિત સાધનો વડે રુશિયા સામે શિર જાયઝીને જગતની આંખ ખોલી ત્યારથી પૂર્વની પ્રજાઓમાં પોતાની અસ્થિતાનું જાન આવવા માંડ્યું છે અને જ્યાં જ્યાં એમનું સ્વમાન ધવાતું દેખાય છે ત્યાં ત્યાં એ ધટતો પડકાર દેતી થઈ છે. પરંતુ એક વાત સાચી છે કે પશ્ચિમના રાષ્ટ્રોની માફક પૂર્વની પ્રજાઓએ પોતાની શક્તિઓ એકત્રિત કરી નથી, એનું સંગઠન કરવાનો કોઈ દિવસ વિચાર કર્યો નથી અને પરિણામે જગતની ઘણીએ પ્રજાઓ કરતાં સંખ્યાબળમાં અનેક ગણી મેટી હોવા છતાં એમને પશ્ચિમવાસીઓની બાજુનાં સોજટાં થઈ એમના રમાડયા રમવું પડે છે. આ સ્થિતિ ટાળવાને સમસ્ત એશીઆના દેશોનું એક મંડળ રચવાની ખાસ જરૂર છે. નાગાસાકીમાં મળેલી કોન્ફરન્સનો ઉદ્દેશ આ જ હોય એમ લાગે છે. પરંતુ અનેક ચાળણીમાં ગળાઈને આપણને મળેલા સમાચાર ઉપરથી આપણે એ પરિપક્વ સંબંધી અંગૂં જાણી શક્યા નથી. હિંદ સિંકે એશીઆના બધા દેશોના ૫૦ પ્રતિનિધિઓ હાજર હોવાનું વર્તમાનપત્રમાં પ્રગટ થયું છે, છતાં આવી મહત્વની પરિપક્વતા હિંદના પ્રતિનિધિઓ કાણ કાણ હતા એ હજી આપણે જાણી શક્યા નથી. પરંતુ એટલું કળા શકાય છે કે આ પરિપક્વતા ઉદ્દેશ પોતાના અને ગૌરાંગોના મુલકોમાં પૂર્વની પ્રજાઓ ઉપર એ ગોરા દેવો તરફથી જે અન્યાયોના અને અત્યાચારોના ડુંગરો ખડકાય છે તે સામે, એમનું સ્વમાન અને પ્રતિષ્ઠા જે રીતે ધવાય છે તે સામે

એકત્રિત બળ વડે પડકાર દેવાનો હોઈ શકે. આ ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ છે અને એની સિદ્ધિ માટે એશીઆના તમામ દેશોમાં પ્રજામત કેળવી આ પરિપક્વતા વધારે વિસ્તૃત અને બળવાન સંસ્થા બનાવવાની જરૂર છે અને એ માટે પ્રયત્ન પ્રચારકાર્યની જરૂર રહેશે. એ પરિપક્વતા ઉત્તેજન કે ટેકા આપતાં એ પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે એ એક 'ઓફિસિયલ' તમાસો ન હોય અને એશીઆની કોઈ મહત્વાકાંક્ષી પ્રજા પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને પોષવાને-એને સાધન ન બનાવે. આટલી ચેતવણીને અવગણ એટલા પુરતો જ રહે છે કે કોઈ ચીના પ્રતિનિધિએ હિંદ અને ક્ષીપાઈનને એમની સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં સહાય દેવાના રજુ કરેલા નિર્દોષ દરવથી જાપાનીઝ ડેલીગેટોના દીલમાં ચચરાટ થયો હતો. આ પરિપક્વ હિંદને કે ક્ષીપાઈનને એમના સ્વાતંત્ર્ય ધુલમાં શી રીતે સહાય દઈ શકેત એ અમારી કલ્પનામાં પણ આવી શકતું નથી, પરંતુ બીજા દેશો સાથેના પોતાના સંબંધને આંચ ન આવે એટલા માટે જાપાનીઝ પ્રતિનિધિની આજામંબાળતા પણ એટલીજ અકળ રહે છે. એ ઉપરાંત ચીનના એક પ્રતિનિધિને પરિપક્વતા મારેલો ટાણો એટલો જ અર્થશૂન્ય છે. એણે જાપાનને ચીન સાથેનું પોતાનું વર્તન મુદ્દાવા મેણું દીધું હતું. એનો વિચાર કરતાં અમને લાગે છે કે એશીઆના આવા સંગઠનનો પાયો આત્મશુદ્ધિ પર ચાલુયો હોવો જોઈએ છે. જાપાન સામે કોરીઆ અને ચીનમાં લયંકર અત્યાચારો કરવાના આક્ષેપો ઉભા હોય તે વેળા જાપાન ઉજળે મહાંએ આ પરિપક્વતા લાગ લઈ જ ન શકે એ દેખીતું છે. માટે જ આવી પરિપક્વ થોજવા પહેલાં એશીઆના તમામ દેશોના પોતાપોતામાં રહેલા મળને ધોવાનો પ્રથમ ધર્મ છે. આત્મશુદ્ધિની આ ક્રિયા પછી આવી પરિપક્વ કળાથી નિવડ્યા વિના ખસસ ન રહે.

બેંક-બેનો ખાડો પુરવાની યોજના

‘બેંક-બે રેકલેમેશન’ને નામે જગજગતીસીએ ચઢેલા સર ન્યોર્જ લોઈડની પેલી નામચીન યોજનાની નિષ્ફળતાની તપાસ માટે મુંબાઈ સરકાર તરફથી જે તપાસ સમિતિ નિર્માણ છે તેણે ચાલુ માસમાં પોતાનું કાર્ય શરૂ કર્યું છે, અને તેની આગળ આજ સુધીમાં જે જુગા-નીઓ પડી છે તે એટલી બધી તો ચોંકાવનારી છે કે આ આખીયે યોજના શી રીતે અને શા કારણે હાથ ધરવામાં આવી અને એને માટે કેને કેને ઉત્તરદાતા ગણવા લેખકે એ જ સુઝ પડ્યું મુસ્કેલ છે. પ્રજના કરોડો રૂપિયાનો આવો બીનજવાબદાર વ્યય હિંદ જેવા હલભાગી દેશમાં ચાલ અને આ રંકે દેશની પ્રજના મોંઘામૂઝનાં નાણાં આમ બેપરવાઈથી વેડી નાંખનારાઓને તાગડધીત્રા કરવા આ દેશની પ્રાણહીન પ્રજ જ છૂટા મૂકે. આ આખીયે ઘટના એટલી તો દુર્ઘટ છે, એટલી તો શોક-જનક છે કે એના વિચાર માત્રથી કંપારી વફૂટે છે. આ યોજના ન્યારથી બહાર પાડવામાં આવી ત્યારથી જ મુંબાઈની પ્રજએ ચેતવણીના દુર્દૃષ્ટિ વગાડવા માંડેલા અને ત્યાર પછી એનો હમેશાં બને એટલો તીવ્ર વિરોધ કરવો ચાલુ રાખેલો. પરંતુ ન્યાં સત્તામંદમાં ચકચૂર બનેલા અમલદારે પોતાનું ધાર્યું કરવા નહીં જ કર્યું હોય ત્યાં પ્રજમતને અવકાશ જ ક્યાં? એ સાંભળવાની પરવા જ કેને હોય છે? એ યોજનાના જનક, મુંબાઈના માછ ગર્વનર સર ન્યોર્જ લોઈડ મુંબાઈની પ્રજના કરોડોના ધૂમાડો કરી ઈજીમની ગાદી નિરાંતે ભોગવી શકે છે અને મુંબાઈ ઇલાકાની પ્રજ એની પાસે એ ગાફલતા માટે આજે દિસાખ નથી માગી શકતી. પ્રજના બેસુમાર ખૂસ-રાણને વશ થઈને સરકારે કમીશન નિમ્નું છે, પરંતુ એનો કાર્યપ્રદેશ બહુ સંકુચિત રાખવા ઉપરાંત બને એટલા સલામત આદમીઓની

પસંદગી કરવામાં પણ લોકમતની એટલી જ અવગણના કરવામાં આવી છે. કમીશન અને કમિટિઓનો આપણો કેવો અનુભવ છે એ સર્વ કેઈ જાણે છે. કેવળ તાત્કાલિક ઉદ્ધાપોહ શાંત પાડી વસ્તુસ્થિતિ પર ઢાંકપિછોડો કરવાનું પરદેશી સરકારનું એ જીગ હવે ઝાઝો વખત ચાલી ન શકે. એ દ્વારા તો ‘દુઃખ પર ડામ’ જેવા ન્યાયે ઉઠતા પ્રજના પૈસાનું પાણી ચાલ છે, અને બહુ ચાલ છે તો લી-સૂટ કે કરંસી કમીશનની લૂંટની બક્ષિસો બદલામાં મળે છે. આનું એક જ કારણ છે અને તે રાજતંત્રમાં પ્રજનો અવાજ લેખકે એટલો સળજ નથી, એ તંત્રમાં ક્યાંય પણ જવાબદારીનું તત્ત્વ દેખાતું નથી. આ કમિટિનું પરિણામ શું આવશે એ લાખવાને કેઈ ભવિષ્ય વેત્તાની જરૂર નથી. ‘ગણતરીની ભૂલ’ માટે મોકો હપકો કે ‘શુભ ઘાતલ માટે શ્રમજારી’ એટલાથી આ ઘોટાળો કરનારાઓ છટકી જઈ શકે છે. મુંબાઈની પ્રજને સસ્તા દરની જમીન પુરી પાડી રાહત આપવા કે એ યોજનાની કમાણીમાંથી ગરીબોના દુઃખો ટાળવાની મદદલાખ આપીને સર ન્યોર્જની સરકાર છેવટ સુધી અજળ્ય અંધારૂં નલાવે ગઈ એ જોતાં તો એને માટે એ સખ્તમાં સખ્ત નસિયતના અધિકારી હરે છે. આ યોજનાની નિષ્ફળતાથી મુંબાઈની તિબેરીમાંથી રૂપિયા ૫૬,૭૫૬ લાખનું પાણી થયું છે. ખોટનો આ આંકડો ૧૯૨૫ ના આંકડોબરનો છે. આનો અર્થ એ કે સર ન્યોર્જની સરકારની બેવકુફાઈને પરિણામે મુંબાઈના કર ભરનારાઓએ વર્ષ દહાડે રૂપિયા ૩૪ લાખ જેવડી મોટી રકમ કેવળ આ ખોટના વ્યાજ તરીકે આપવી પડશે. આ આંકડાઓ જોતાં એ યોજના નાણાંની દૃષ્ટિએ એક “ભયંકર નિષ્ફળતા” (a ghastly financial failure) નિવડી છે. એ યોજનાના ઇતિહાસમાં ઉંડા ઉતરવાનું આરંભ નથી. એ આખી ઘટના જ પ્રજમતની બીપણ

અવગણના અને મદના નિશા ઉપર સ્વાઈ છે, અને એ વાત સમિતિની તપાસમાં સરકારી અને બીનસરકારી ગૃહસ્થોએ રજુ કરેલી જુગાનીમાં વાક્યે વાક્યે તરી આવે છે. માત્ર પ્રશ્ન એ છે કે આ જુગાનીઓના પ્રયત્ન મત કેળવવા સિવાય બીજા શો ઉપયોગ થવાનો છે. સર જ્યોર્જ કે જે કેઈ આ નિષ્ક્રિયતા માટે ઉત્તરદાતા સિદ્ધ થાય એને આંચ પણ આવવાની નથી એ નિર્વિવાદ છે. સ્વતંત્રતા ભોગવતા કોઈ પણ દેશમાં આવી ગદાલતી માટે જવાબદાર આદમીઓની કચારની જડતી લેવાઈ હોત. આ તપાસની સાર્થકતા તો એમાં જ હોઈ શકે કે જે કેઈ આ માટે ગુન્હેગાર જણાય એને એની સખત શિક્ષા કરી ધડા એસાડવાની બાલધરી સરકારે આપવી જોઈએ. હજી તપાસ ચાલુ છે અને વધારે ચોકાવનારી વિગતો બહાર આવવાનો સંભવ છે. તે દરમ્યાન અમે વધુ ચર્ચા મુક્તિની રાખવી જરૂરી ધારીએ છીએ. પરંતુ મુંબાઈમાં આ તપાસ ચાલતી હોય તે વેળા સર ચીમનલાલ જેવા આ યોજનામાં સર જ્યોર્જના સહાયક હિંદીની હાજરી કોઈ ખાસ વાતની મૂલ્ય નહિ તો શેષનીય તો ગણાશે જ. એ-ઓશી આ ઘટના પર જરૂર વધુ અજવાળું પાડી શકત. અમે આસા રાખીશું કે કોઈ પણ ભોગે સમિતિ એમની કિંમતી માહિતીનો લાભ ન ગુમાવે. બાકી એક વાતનો રફાટ કરવાની લાલચ અમે ખાળી નથી શકતા કે જ્યાં સુધી પ્રગ્ન ગુન્હેગારને ગુન્હાનો દંડ દેવાની સત્તા નહિ ધરાવવા જેટલી નિર્ધાર રહેશે ત્યાં સુધી આવી કમિટિઓ સાજળનો ખર્ચ પ્રગ્નના પૈસાનું પાણી જ છે. આનો એક પુરો ઉપાય “સ્વરાજ્ય” છે. એની પ્રાપ્તિ પાછળ આપણે બધી શક્તિ જમા કરીએ તો આવી સમિતિઓ માટે આપણે શંકાં મારવા ન રહે.

*

લોકમાન્યની પુણ્યતિથિ

ચાલુ માસની ૧ લી તારીખ એ હિંદ-સ્વાતંત્ર્યની લડતનું ચણતર શરૂ કરનાર અને ‘સ્વરાજ્ય એ મારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે’ એ સ્વાતંત્ર્ય મંત્રની હિંદને દીક્ષા દેનાર એક મહાન તપસ્વી કર્મયોગીની પુણ્યતિથિનો પુણ્ય દિવસ હતો. લોકમાન્ય ટિંકને પોતાની સંસારનીના સંકેતી લીલાની આ છટ્ટી સંવતસરી હતી. ૭ વર્ષ પર એ હતભાગી દિવસે મુંબાઈના મહો-લાએ જે અપૂર્વ-અસાધારણ દરજ્જા નિહાળ્યું હતું તે આજે પણ નગર આગળથી ખસી શકતું નથી. એ લોકમાન્યની મૃત્યુતિથિ હતી એ તો એમની શ્મશાનયાત્રામાં લાગ લેનાર ખિસરી ગયા હતા. કોઈ વિગતી મેનાનીની એ તો વિગતયાત્રા હતી. અને આજે ૭ વર્ષે ? સાંજે હિંદ કરાંચીથી કનકતા અને કારમીરથી કન્નાકુમારે સુધી એ પુણ્યાત્માને રમરણાંજલિ અર્પણે, છતાં જોણે એ અંજલિ પાછળ પ્રાણ નથી એમ લાગે છે. લોકમાન્યના મૃત્યુમાં પણ કોઈ અનૈરા વિગત્ય હતો. જીવતાંજીવત એમને દેશે જેમાન-નહોતું આપ્યું, એ એમના અવસાન કાલે દેશે દીધું એ સાચું પરંતુ આજે ૭ વર્ષના ગાળા દરમ્યાન દેશમાં જે ભરતીઓટના વીચિ ભગ્યાં અને શમ્યાં એનું સરવૈયું કાઢતાં લાગે છે કે એ મહાત્માના અમરાત્માને અંજલિ આપવાના આપણે અધિકારી નહોતા. એમના મૃતદેહની રાખમાંથી અસહકાર જન્મ્યો, લોક-માન્યના પ્રભાવથી રંગાયત્રા આપણે એ ઝીંઘો અને આજે ? ૭ વર્ષે યકિલા પકિલા આપણે હતારા ચક્ર, અસહકારને દેશની મોહિત્તાંદે કજીઆ કરવામાં એવા ગુંથાયા છીએ કે એ દરજ્જા જોઈ પોતાના મૃત્યુને દિવસે તે અનંદ દરજ્જા જોઈ રાચતો એમનો આત્મા આજે અગ્નિના અંગારા આંખોમાંથી ખેરવતો દશે. શું લાન ભૂલેલા આપણે આજે એ પુણ્યતિથિને દિવસે આપણી પાગળતા જુલો જઈ જે મહાન આદર્શ-લક્ષ્ય માટે લોકમાન્ય જન્મ્યા અને ખપી ગયા તે લક્ષ્યની સાધના પાછળ ખપી જવાનો અડગ નિશ્ચય ન કરી શકીએ ? આપણે આજે જરૂર એ તપાસીએ કે એ

મુત્સદી હતાં નિખાલસ, સરળ અને સાદા મનુષ્યનો દિલ્હી જનતા પર આટલો પ્રભાવ કેમ હતો ? ઉત્તર એક જ હોવો સંભવે છે કે નિર્મળ ચારિત્ર્ય, મન, કર્મ અને વાણીનું ઝોક ! અને એ જ એમની પ્રભુતાની ચાવી ! આજે આપણે કંઈ ન કરીએ અને લોકમાન્યના જીવનનો આ એક જ મંત્ર ઝીલીએ તો આપણા આજના ઘણાએ દર્દોનો ઉપાય આપોઆપ થાય એમ છે.

લોકમાન્ય આપણા હાલના રાષ્ટ્રીય જીવનના જનક હતા એમ કહેવામાં લવલેશ અતિશયોક્તિ ન કહેવાય. એમની પૂર્વે એટલે ફિરોજશાહીના યુગમાં-બડકે ગઢ સદીના છેલ્લા દરકામાં આપણી જાહેર જીવનની લાવના જુદી જ હતી-આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન ફિરોજશાહ કે ચંદાવરકરના એમ્બરમાં થતા રાજકીય નિરાકરણોમાં સમાતું. લોકમાન્ય રાજકીય ક્ષિતિજ ઉપર દેખાયા અને એ જીવનને જુદી દિશામાં વલન મળ્યું. કેાઈએ એ પહેલાં જનતાને રાજકારણમાં રસ લેતી કરવાનો વિચાર નહોતો કર્યો. લોકમાન્યે ઘોષણા કરી કે જનતાના સાચા સહકાર વિના કદિ આપણો આરો આવવાનો નથી. અને સાચા સંન્યાસીની માફક એમણે એ શંખનાદ સાથે રાખી દિલ્હી જનતાને પોતાની પાંખમા લીધી. ચડતી પડતીના અનેક સપાટા ખાધા, કેાઈએ ન વેઠ્યાં દરો એવા દુઃખના ડુંગરો ઝોળાંગ્યા, પરંતુ લોકમાન્ય ૧૯૦૭માં હતા એટલા જ અડગ, એટલા જ અચળ ૧૯૨૧ના ઑગસ્ટમાં મૃત્યુપણ સુધી રહ્યા. દેશે એમનું મંતવ્ય ઝીલ્યું, એમની માન્યતા સ્વીકારી અને એમના પ્રયાસ વડે રાજકારણ (established oligarchy) શિક્ષિત અમીરોના હાથમાંથી આમના હાથમાં આવ્યું. એ જ મહાત્માએ આપણને શીખવ્યું કે જો કદિ જનતાને તમારી

સાથે ખેંચતી હોય તો તમારે એમની ભાષા દ્વારા એમને પહોંચવું જોઈએ. આજે ગાંધીજીએ દેશી ભાષાદ્વારા ઉપદેશ વડે જનતામાં પ્રાણ સોંપીને રાષ્ટ્રીય જીવનને કોઈ અનેરો વેગ આપ્યો છે. પણ દેશી ભાષાદ્વારા ચળવળ કરવાનો શંખનાદ કરીને ભાનજીલા, અંગ્રેજીયેલા દિલ્હીએને કાર્યદિશા દેખાડવાનું માન તો લોકમાન્યને જ ! દિલ્હીએના દિવમાં રાષ્ટ્રીયતાની જ્યોત જળાવનાર, એમના હૈયામાં સ્વાનંત્ર્યની હેલી હેલાવનાર સ્વ. લોકમાન્ય દિગ્ગજ જ ! એમના દિવની એ ધગશ જેમના અસહ્ય વિકટ કષ્ટો દંડી પાડી નથી શક્યા કે નથી લોકમતનો વિરોધ એમના આત્માને કદિ વિદારી શક્યો ! એ તો જેવાને તેવા અટળ, અચળ, અડગ, સ્થિર પોતાને સ્થાને ઉભા રહી પોતે જાહેર જીવનની શરૂઆત કરતી વેળા દોરેલી ફરજિયાત પ્રમાણે જીવનપથ કાપતા ગયા. એમાં જ એમની મહત્તા હતી. દિલ્હને કર્મયોગનો પાક ભણાવનાર એ કર્મયોગીનું જીવન જ કર્મયોગ હતો ! એમણે વારસામાં દીધેલું રાષ્ટ્રીય જીવન આજે આપણે છિન્નવિચ્છિન્ન કરી દીધું છે, આપણી સારીયે શક્તિ મતમતાંતરોના અને કોમી અધઃગતો પાછળ ખર્ચવા મંડી પડ્યા છીએ. આ પુણ્યતિથિની યાદમાં એ પુણ્યાત્માને આપણી એ જ અંજલિ હોઈ શકે કે આ કુટુંબ કલેશને તિલાંજલિ આપી પુનઃ એમણે દેખાડેલા માર્ગે જવાનો પુણ્ય નિશ્ચય કરીએ. જેણે દેશકાર્ય કરવું હોય તેણે ગરીબાઈનું વ્રત ગ્રહણ કરે જ છૂટકા એ લોકમાન્યના જીવનનો બીજો મંત્ર ! આપણે એ સંવત્સરીને દિવસે લોકમાન્યને વ્હાલું એ વ્રત ગ્રહણ કરી આપણી કૃતજ્ઞતા પ્રતિપાદન કરીએ.

દૃ. મ. કા.

શ્રી ત્રિકમલાલ મ. શાહનું અમેરિકા તરફ પ્રયાણ :— ‘પ્રસ્થાન’

તંત્રીમંડળ પૈકી શ્રીયુત ત્રિકમલાલ શાહ વધારે અભ્યાસ માટે ગઈ શ્રાવણ સુદી તેરશ શનિવારે અમેરિકા જવા પી. એ. ની રેઝમેક મેઇલમાં ઉપડયા છે. અમે તેમને સુખકારક સફર અને અભ્યાસમાં ફતેહ ઇચ્છીએ છીએ. ‘પ્રસ્થાન’ સાથેના સંબંધ તેમને ચાલુ છે અને નવા દેશોમાંથી કંઈ કંઈ ભણવા જેવું હશે તે ‘પ્રસ્થાન’ના વાચકોને તેમના તરફથી મળ્યા કરશે

ક પ્રસ્થાન ક

પુસ્તક ૨

ભાદ્રપદ ૧૯૮૨

અંક ૫

ગ્રીષ્મની એક સાંજ

(૪૫૧)

બધો દિન તપી તપી રવિ ય અસ્ત^૧ માર્ગે પળે,
જહીં રજનિ તોરણો વિવિધવર્ણ કેરાં સળે;
મહેનત કરી કરી સખત કાઠિયાવાડની
જમીન પર ખેડુતે, નિરખી હાથછાપી દગે,
વળે બળદ સાથ, જે શ્રમિત તો ય ઉત્સાહથી
જતા ધરની આશમાં^૨ ધુળ ઉડાડતા, ડોલતા;
વિહંગમગણો કરી કલકલાટ માળે જતાં,
મથૂર પલ્લુ સંહરી નિજ કલાપ કેકા કરે
ત્રિભંગ કરી ડાક છેલ્લી, અવ ગામને ગોંદરે;
નમી નમી ભરી હવે રમણી હેલ છેલી, જતી
ભરી રંગ ઉતાવળાં, ધરનું કામ સંભારતી—
રડન્ટ નિજ બાળકો દિવસ-ચાકથી ભૂખથી,
અધીર થતો ગાય ન્યાં વટતો વેળ દો'વા તણી,
પ્રકાશ ધરમાં થવા પતિ અધીર રા' દેખતો:

૧ અસ્તનો મૂળ અર્થ^૧ ધર થાય છે.

૨ આરા એટલે આરા અને આરા એટલે દિરા પલ્લુ ખરી.

ઘડી-બ-ઘડીમાં પછી રજનિરાણીની આણુમાં
 ઢળું જગ; તહીંય ઇશ ! તવ ચેતના એની એ
 દિસે શ્વસતો ગાન્તિમાં, અજબ રામરોગે ભરી
 કદી કદો પરંતુ હા ! અતુભવે પ્રભો ! ચિત્ત આ
 પ્રશાન્તિ જડ કારમી, અહહ ! શીત મૃત્યુ સમી;
 ન અંતર મહીં ન કે 'જગતમાંહીં-શોધું-મળે
 તવ રક્તરત્નો ચેતના; સકલ મર્મ થીનયાં . દિસે;
 ન ભૂત કંઈ સત્ત્વ પૂરતું, ન ભાવિ આશા ધરે,
 અને હૃદયબુદ્ધિએ નિજ-કરેલ આદર્શ, જે
 સદા વિપદમાં વિપદમહીં ને નિરાશામહીં
 નિગૂઢ બલ આપીને ચલિત થાતો શ્રદ્ધા મતિ
 કરે અચલ માર્ગગામી, અહહ ! તે જ આદર્શ એ
 બને અસહ ભાર બુદ્ધિ : હૃદયે અને આત્મમાં,
 —રહે અકથ દર્દમાત્ર મુજ ચેતના લક્ષણ.
 તદા તવ અનન્તમાંથો કંઈ ચેતના પૂરજે,
 વિમૂર્છિત થયેલ ગાત્ર પર અંજલિ છાંટજે,
 વિખેરો દર્દ મોહને, તું મુજ ચિત્તને પ્રેરજે—
 ભલે મલિન દીન હીન પણ, કેઈ કર્તવ્યમાં.

શેષ

નાગ પંચમી

નાગ પંચમીનો ઉત્સવ અગાઉ ભારે ધામધુમથી ઉજવવામાં આવતો. આ તહેવાર શ્રાવણ સુદ ૫ ને રોજ આવે છે. તેમાં ચણોડીથી આંખ બનાવી દરોથી છલ બનાવવામાં આવે છે. આની ઉત્પત્તિ શામાંથી થઈ? મહાભારતમાં તેનો ઉત્તર છે.

કાંઈ ખાસ કારણ મળે ત્યારે જ ઇતિહાસ લખાય છે. આપણો સંઘનો ઇતિહાસ આપણા પ્રત, ઉપવાસ, તહેવારોમાં સમાય છે. દરેક પ્રત કે તહેવાર પાછળ તેને લગતો ઇતિહાસ હોય જ, મહાભારત પણ એક ઇતિહાસ જ છે. આપણામાં ઇતિહાસ અલગ નહતો લખાતો, પણ ધર્મપુસ્તકોમાં ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણે તરફનો સમાવેશ થઈ જતો. મહાભારતનું ઉપનામ જ્ય છે પણ પરિણામે પરાજય જ છે. મહાભારતના યુદ્ધ પછી દેશની ઉન્નતિની પડતી થઈ, વ્યવસ્થા ખેદાન મેદાન થઈ, સમાજ પડતીમાં સળગવા લાગ્યો. શાંતિ શાંતિ વચ્ચે સહાનુભૂતિ નહિ રહેતાં, વિચારોની આપ લે નહિ કરતાં, સંકુચિત દૃષ્ટિના પરિણામે વિદ્રેષ અને અસહિષ્ણુતા પેદા થયાં.

મહાભારતમાં આર્ય અને નાગજાતિ વચ્ચે યુદ્ધ થતાં તેનું વર્ણન છે. આ નાગજાતિનો તક્ષક નામે રાજા હતો. તેના કલ્પતરાથી ભારતવર્ષની અવનતિ થઈ. આર્યો અને નાગ વચ્ચે વિરોધ વધ્યો. જ્યાં નાગ જુએ ત્યાંથી શોધી શોધીને મારે. નાગ લોકો બહુ જ વધી ગયા હતા. આર્ય અને નાગ વચ્ચે લઘ્વવહાર પણ ચાલતો. નાગ લોકો પણ પુરોહિતનું કામ કરી શકે એટલા વિદ્વાન અને હોશિયાર હતા.

અન્યાયનો ન્યાય કર્યા પછી સંધિ કરવી એ હિંદનો નિયમ છે. તે પ્રમાણે નાગલોકના સંસ્મરણાર્થે એક દિવસ નક્કી કર્યો છે. તે દિવસ દરેક આર્યજન ઉજવે છે. શિવ અને શક્તિ એક થઈ જાય તેમાં જ શ્રેય છે. તેવા સમન્વયનો દ્યોતક પણ આ દિવસ છે. સ્ત્રીઓ લાવના પ્રધાન હોઈ ધાર્મિક પ્રતાદિ નિયમો વધારે પાળે છે; પુરુષ આજીવિકા અર્થે વ્યવસાયમાં શેકાયેલો હોવાથી ધર્મમાં પૂરતું ધ્યાન આપી શકતો નથી. સ્ત્રીઓ સ્વચ્છ ધર્મ સાથીઓ વિગેરે પૂરી લાંતિ નાગનાં ચિત્રા દોરે છે, લંડારીઓ કેહીઓ તળે લાડુ વગેરે ચીજો મૂકે છે. આર્યોએ આ નાગ જાતિને પોતાની પ્રજાવતર સંસ્કૃતિના આધારે પોતામાં સમાવેશ કરી દઈ નામશેષ કરી. તેને બદલે વખત જતાં નાગને બદલે સાપની પૂજા કરવી લોકોએ શરૂ કરી દીધી. ધર્મની ઉત્પત્તિ શેમાંથી થઈ તે માટે જુદાં જુદાં મન્ત્રો છે. તેમાં ભય અને માન (awe and reverence). મુખ્ય કારણ ગણાય છે. અગ્નિ માણસોએ પોતાની જરૂરની ચીજો શી રીતે આવતી હશે તેની ખબર નહિ હોવાથી તે તે ચીજોની પાછળ એકે એક દેવતા કલ્પના કરી. તે દેવતા પૂજા ન ચાય તો દેવ રૂકશે, તેવી ધાકથી પૂજા શરૂ કરી અને તેની પાછળ પાછળ જોમેનો દરોડો પડ્યો.

હાલની નાગપૂજા તે નાગની બીંદને લીધે જણાય છે. તેને સંતુષ્ટ કર્યાંથી તે આપણને કનડશે નહિ એમ ધારવામાં આવે છે. ગમે તેમ હોય હિંદની સંસ્કૃતિ પરંપરાથી આચારાતા પ્રતાદિથી અખંડિત એક યા બીજા રૂપમાં પ્રાપ્ત ચાય છે એજ ધન્ય લાગ્ય. શુભમસ્તુ*

* જુજશત મહાવિદ્યાલયમાં ૧૯૨૧ માં ઠાકરાહેજે પ્રાર્થના સમયે આસપોડ-ઉપરથી આપેલ વ્યાખ્યાન. સંપાદક: વિઠ્ઠલદાસ મ.-મહેતા.

સંગીત

એક શુદ્ધ લલિતકલા *

માન્ય પ્રમુખ સાહેબ અને લાઇઓ,

આપ સર્વ જાણો છો અને જતાં મારે પ્રથમ જ કહેવું જોઈએ કે મને સંગીતનો ખિલકુલ અભ્યાસ નથી. અભ્યાસ માટે પાંચેક વરસ પર એક દિવસના વેચાતું લીધું હતું એટલું કંઈ હતું. પણ એ કાર્ય પીનલોકાડની પરિભાષામાં પણ અભ્યાસનો પ્રયત્ન ગણી શકાય નહિ. દિવસના લાખ્યા પછી પ્રે. રાજવાડેની પેઠે હું બે જ દિવસમાં તેનું તત્ત્વ સમજી ગયેલો. મને મારા મિત્ર અધ્યાપક આદવલેએ એમને વિશે કહેલું કે એ પ્રખર સાક્ષરને સંગીતના જ્ઞાન વિના પોતાનો જ્ઞાનભંડાર અધૂરો લાગ્યો. એ અત્યંત ઉદ્યમી અભ્યાસીએ ખેચાર મીનીટો અહીં તહીંથી ભેગી કરી એકાદ કલાક ગુર્જર શાસ્ત્રી પાસે સિતાર શીખવા કાઢ્યો, અને ગંભીર રીતે અભ્યાસ શરૂ કર્યો. અભ્યાસના એક વરસ પછી તેઓ સિતાર લઈ ઉસ્તાદ પાસે ગયા અને કહ્યું કે મલા સતારચેં તરવ કઢલેં “ મને સિતારનું તત્ત્વ સમજાઈ ગયું.” ઉસ્તાદે કહ્યું કે આટલાં વરસોના અભ્યાસ પછી હજી પોતે પણ તત્ત્વ પામ્યો નથી અને તમે આટલા ટૂંકા સમયમાં ક્યાંથી પાર પામ્યા ? પ્રે. રાજવાડેએ કહ્યું કે મેં નિશ્ચય કરી લીધો કે સિતાર માટે મારે બીજાને જન્મ લેવો પડેશે. મારે પણ એમ જ થયું. દિવસના લીધું, એક બે દિવસ ગજ પર ભેરવે ધસ્યો અને જાણી લીધું કે આ અવતારમાં એનો વિશેષ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી. આ પ્રયત્નનો ફાયદો માત્ર એટલો થયો કે ગૂજરાતીમાં ‘ ગજ ન વાગવો ’ એ શ્લોકપ્રયોગનો યૌગિકાર્થ પ્રત્યક્ષ અર્થ થયો.

મને સંગીતનો અભ્યાસ નથી પણ સંગીત સાંભળવાનો આપને સર્વને છે તેવો થોડો અભ્યાસ છે. ઉત્તમ મધ્યમ કનિષ્ઠ સર્વ પ્રકારનું સંગીત મેં પણ પ્રસંગોપાત્ત સાંભળ્યું છે. તેમાં પણ નવજીવન શરૂ થયું ત્યારથી તો ઉત્તમ સંગીત અમદાવાદને આંગણે આવેલું છે. મેં જ અને મારા મિત્રોએ જ નહિ પણ શ્રી નરસિંહરાવ જેવા સંગીતને જેની પ્રશંસા કરી છે, એવા શ્રી શંકરરાવ પાઠક મહાવિદ્યાલયમાં સંગીતના અધ્યાપક હોઈ ઉત્તમ સંગીત સાંભળવાની અને તેના સંસ્કારો ઝીલવાની મને અનેક તકો મળી છે. આજના પ્રસંગે ઉત્તમ સંગીત, સામાન્ય માણસ ઉપર-કોઈ સંગીતવિસારદ ઉપર નહિ-પણ મારા જેવા સામાન્ય જન (layman) ઉપર એક લલિતકલા તરીકે સંસ્કારો પાડે તેનું મને જે રહસ્ય સમજાયું છે તે યથાશક્તિ આપ સમક્ષ રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

મને સંગીતની વિશિષ્ટતા એ લાગી છે કે બીજી કલાઓ કરતાં તેમાં કલાત્મક રૂપ વધારે શુદ્ધ સ્વરૂપે સમજી શકાય છે. આમાં હું કલાઓનો કોઈ પ્રકારનો ઉચ્ચાવચ કે શુદ્ધ-

શુદ્ધ ક્રમ બાંધું છું એમ ન સમજશો. એમ કલાઓનો ક્રમ બાંધી પણ ન શકાય. એકે દષ્ટિએ તો એક જ કલાની બે કૃતિઓને પણ ઉચ્ચનીચ ન કહી શકાય, કારણ કે ભાવનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ એ જ કલાની કૃતિ અને વિશિષ્ટતા છોડ્યા વિના તારતમ્ય કાઢી જ ન શકાય. આપણે જ્યાં કૃતિઓની તુલના કરીએ છીએ ત્યાં પણ કૃતિનું વૈશિષ્ટ્ય બરાબર સમજાય અને તેના સંસ્કારો સુરેષ પડે એટલા માટે. સંગીત સંબંધી મારે અહીં એટલું જ કહેવું છે કે સંગીતકલા એ કલાનું એવું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, તેમાં સંગીત અને સંગીતેતર અંશે એવા સ્પષ્ટ ભુદા કરી શકાય છે કે બીજી કલાના સ્વરૂપ સંબંધી જે કેટલાક પ્રશ્નો ઉપરિચિત થયા છે તે પ્રશ્નોના જવાબ સંગીત પોતાના શુદ્ધતર સ્વરૂપથી જ આપી દે છે. આથી વિશેષ મારું વક્તવ્ય એ પ્રશ્નો પરત્વે ચર્ચામાં સ્ફુટ થશે.

દરેક કલાને કંઈક ઉપાદાન હોય છે. સંગીતનું ઉપાદાન સ્વરો સાત છે. જગતમાં ધ્વનિઓ-અવાજો તો અનંત છે પણ સંગીત તેમાંથી માત્ર સાતને જ પસંદ કરે છે. કલા માટે, વિદ્યમાન વસ્તુગતમાંથી પસંદગી કરવાની હોય છે; વિદ્યમાન વસ્તુઓમાં અમુક હેય હોય છે અમુક ઉપાદેય હોય છે તેનો આ સંચોટમાં સંચોટ દાખલો છે. આ પસંદગીની મર્યાદા સામે ખૂબો પાડવી કે તેનાથી સ્વતંત્ર બનવા પ્રયાસો કરવા એ કલાનું પહેલું પગથિયું ન સમજવા બરાબર છે. અમુક કાલે સ્વીકારાયેલી મર્યાદા હમેશને માટે કાયમ છે એમ અત્ર વિવક્ષિત નથી પણ ઉપાદાનને હમેશાં એક કે બીજા પ્રકારની મર્યાદા રહેવાની એ જ કહેવાનું છે. આ મર્યાદાથી કલાકારની શક્તિ કુંઠિત થતી નથી, ઉલટું એ મર્યાદિત ઉપાદાનમાં વ્યક્ત થવામાં જ સૈદ્ધ્ય રહેલું છે, તેમાં જ કલાકારની પ્રતિભા છે, તેનું કૌશલ છે. અને બીજી તરફથી વિચાર કરતાં, એ સાત સ્વરોની સમૃદ્ધિ, તેને જાણનાર માટે જોઈએ તેટલી વિપુલ-લગભગ નિઃસીમ છે. એ સાત સ્વરોમાં અનેક સૂરો તાનો પલટા આલાપ વગેરે સંગીતકાર કરી બતાવે છે. એ સ્વરોમાં અનંત સ્વરૂપો ખર્ચ કરવાની શક્તિ છે. બીજી કલાઓમાં પણ આના જેવી જ નહિ પણ દરેક કલાને ઉચિત મર્યાદા હોય છે. જાયા ચિત્રકાર, ઉપાદાન માટે માત્ર કાલો અને ધોળો રંગ સ્વીકારે છે, રેખાચિત્રકાર માત્ર અમુક રંગની રેખાઓ અને તે દોરવાની સપાટી જ, કાંઈ ઘન પદાર્થ નહિ જ; તેમ જ કવિ પોતાને માટે કાંઈ પદ્યરચના સ્વીકારે છે. ઉપાદાનની પસંદગી અને મર્યાદા એક તરફથી કલાકાર સ્વેચ્છાએ સ્વીકારે છે અને બીજી તરફથી પ્રતિભાથી તેમાંથી જ વિવિધ રચનાઓ તે પ્રગટ કરે છે. એવી રીતે મર્યાદા અને સ્વતંત્રતા બન્ને, કેન્દ્રગામી અને કેન્દ્રાપગામી બન્ને પેડે-રહી, કલાસૃષ્ટિનું ધારણ કરે છે, તેને જીવંત રાખે છે.

કલા એ અનુકરણ છે કે નહિ એ ઘણા જૂનો, લગભગ કલાશાસ્ત્રનો આઘ પ્રશ્ન છે. ચિત્રકાર માણસની તસવીર દેરે છે તે તે માણસ જેવી હોય છે, ઝાડ કાઢે છે તે ઝાડ જેવું હોય છે, કવિ કાંઈ માણસનું વર્ણન કરે છે ત્યારે તે કુદરતનું અનુકરણ કરે છે. એરિસ્ટોટલ કહે છે કે કાવ્ય એ કુદરતનું અનુકરણ છે, 'દશરૂપક' કહે છે કે નાટ્ય એ અવસ્થાની અનુકૃતિ છે. કલા એ અનુકરણ છે અને કલા એ નવીન સર્જન છે એ બંને મતોનું સમાધાન યદ્ય શકે છે પણ આ પ્રશ્ને સંગીત પાસે લઈ જાઓ એટલે તે આપો-આપ શમી જાય છે. શ્રી શંકરરાવ પાઠકના વાયોલિનમાંથી જે અવાજ નીકળે છે તે જગતની કઈ અવાજગદનાનું અનુકરણ છે ? શ્રી ખરેશાસ્ત્રી આપણી પાસે ગાય છે ત્યારે એમની

સ્વરસૃષ્ટિ કઈ સૃષ્ટિનું અનુકરણ છે ? અરે, એમની વાતચીતમાં સંભળાતા સ્વરોનું પણ એ અનુકરણ નથી. બધી કલા તરફથી એકલું સંગીત જ સંપૂર્ણ જવાબ આપે છે કે કલા એ અનુકરણ નથી, સર્જન છે, અનુકરણને સાધન તરીકે તે વાપરવું હોય તો વાપરે. કલાકર્તા માટે ઉત્સાહ પ્રેરતું કોઈ સંગીત ગવાતું હોય ત્યારે તે કાંઈ તોપના ધડાકા કરતું નથી, એ પોતે તો યું જ ધડાકા કરે ! એવો તોપનો ધડાકો ચતાં નાભુક વાદ્યની તંત્રીઓ પણ તૂટી જાય અને છતાં એ ધડાકા કરવાનો અને સહેવાનો ઉત્સાહ સંગીત પૂરી શકે છે. જો કલા એ અનુકરણ હોત તો મૃત્યુને માટે તૈયાર કરવાનું સંગીત જ ન હોઈ શકત કારણ કે મૃત્યુ પોતે નીરવ સૂન્ય શાન્તિવાણું છે, અને આપણે જાણીએ છીએ કે ટાઇટેનિક માટે કશી આશા ન રહી ત્યારે બેઝથી પ્રાર્થના કરી અનેક મનુષ્યો શાન્ત નિઃશબ્દ ભાવે એ દૈવી નિર્મોહને અધીન થયા હતા. કલા એ અનુકરણ નથી જ, અનુકરણને તે સાધન તરીકે વાપરે. એક્સિનનું ફેનોગ્રાફ જોઈ સાંભળી એક વૃદ્ધ યુગલ હસી પડે છે એવું હાસ્ય જોઈ આપણે પણ હસીએ છીએ, પણ ત્યાં પણ કલા અનુકરણ નથી. ત્યાં ચિત્રકાર પોતાની કૃતિદ્વારા આપણા હૃદયને સીધો સ્પર્શ કરી, ત્યાં ગલીગલી કરી હસાવે છે અને આપણે હસીએ છીએ. અનુકરણ એ આપણા હૃદયને સ્પર્શ કરવાનું સાધન છે, પણ તે જ રીતે એક કોઈ પ્રૌઢા પતિના પત્ની રાહ જોતી હોય અને તેનું બાળક કહે કે ‘બા લે હું તને કાગળ લખી આપું, બાપુ કરતાં સારું લખી આપું’ કહી કાગળને આખો ભરી કાઢે ત્યાં જરા પણ હાસ્યનું અનુકરણ નથી. માતા તો ગમગીન છે, બાળક તો તદ્દન ગંભીર છે, માત્ર એ આખા ચિત્રદ્વારા કલાકાર આપણા હૃદયને સ્પર્શ કરી આપણને હસાવે છે. સંગીત આમાં પણ સચોટ દાખલો છે. કેઈ ઉત્સાહના હાથે સિતાર વાગતો હોય અને કોમલ સંગીત, પાણીનાં બિન્દુઓની પેઠે ટપકતું હોય, એવું કોમલ કે જાણે આપણા સ્થૂલ શરીરના સ્પર્શથી પણ વિચિત્ર થઈ જશે, ત્યારે જાણે સ્થૂલ શરીરદ્વારા એ પ્રવેશ નથી જ કરતું, પણ હૃદયના કોઈ કોમલમાં કોમલ ભાગમાં સીધું ઝીલાય છે એમ ધણુએ અનુભવ્યું હશે. જાણે એ સંગીતામૃત પણ સ્થૂલ અંજલિમાં નથી ઝીલાતું પણ હૃદયની દિવ્ય પુષ્પ-કોટારીમાં ઝીલાય છે એમ લાગે છે.

પણ સંગીતને ઝીલનાર ઇન્દ્રિય તો કાન જ છે. (હેલન કેલર જેવી કોઈ વિચિત્ર વ્યક્તિ માટે લિન્ગ ઇન્દ્રિય હોય તો જુદો સવાર છે.) દરેક કલાને ગ્રહણ કરવાને માટે કોઈ ઇન્દ્રિય જોઈએ જ. જો બાહ્યેન્દ્રિય ન હોય તો કલા ન હોય. આ રીતે કલાનું લક્ષણ એવું બાંધી શકાય કે કલા એટલે કલાવિધાયકતા હૃદયને ભાવને અમુક બાહ્યેન્દ્રિય દ્વારા ઉપાદાનમાં વ્યક્ત કરવો તે-ભાવનું બાહ્યેન્દ્રિય દ્વારા પ્રગટ સ્વરૂપ. એ સ્વરૂપ એવું હોવું જોઈએ કે એ જ ભાવ તે જોનાર કે સાંભળનારમાં સંકાન્ત કરી શકે. એવી રીતે જોનારમાં તે સંકાન્ત થાય તે ભાવક-સહૃદય. કલાનું પ્રગટ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરનાર મુખ્ય બે ઇન્દ્રિયો મનાય છે-આંખ અને કાન. પણ એ વિવાદના વિષયમાં મારે ન જવું જોઈએ.

સંગીતનું ઉપાદાન સ્વરો અવલુગોચર છે. પણ સંગીતનું એક બીજું પણ ઉપાદાન ગણવું જોઈએ. વિજ્ઞાન કહે છે કે સ્વરો પવનનાં મોઝેથી ઉત્પન્ન થાય છે. આપણાં જૂનાં શાસ્ત્રો પ્રયોગ કર્યા વિના કહે છે કે શબ્દનું અધિકરણ આકાશ છે. શબ્દ આકાશનો ગુણ છે. આકાશની સંરા સૂન્ય છે. આકાશ એટલે મીઠું. વિજ્ઞાનને ના પાડી શકાય તેમ નથી.

પણુ આપણી દૃષ્ટિએ સ્વરને અર્થે એનું અધિકરણ આકાશ-શૂન્યતા, નીરવતા-માનવી આવશ્યક છે. જેમ ચિત્ર કોઇ દિવાલ ઉપર કે કેનવાસ ઉપર દોરાય છે તેમ આ સ્વરધટના કે સ્વરચિત્ર દોરાય છે કેના ઉપર?—આકાશ ઉપર અર્થાત્ શૂન્ય નીરવતા ઉપર. ચિત્રકાર જેમ કેનવાસના કે ભીંતના રંગને પણ લાલ લે છે, અર્થાત્ ભીંતના રંગને ચિત્રના રંગ તરીકે વાપરે છે, તેમ સંગીતકાર એ શૂન્ય નીરવતાને પણ સ્વરચિત્રમાં વાપરે છે. એ શૂન્ય પણ ગણિતમાં થાય છે તેમ તેને ઉપકારક થાય છે, એ શૂન્યની પણ કિંમત છે.

અને ગણિતશાસ્ત્રી જેમ શૂન્યથી આનન્દ્ય ઉપભવે છે તેમ જ સંગીતકાર પોતાના શૂન્યથી આનન્દ્ય પણ ઉપભવે છે. શૂન્યની સામાન્ય કિંમત શૂન્ય છે પણ કોઈપણ ગમે તેવડી નાની સંખ્યાના છેદમાં આવતાં તેની કિંમત અનંત થાય છે. કે=અનંત. ગણિતશાસ્ત્રી અનન્તતા સાબીત કરે છે ખરો પણ તેની અનન્તતા માત્ર એક શુદ્ધિગત વ્યાપાર જ રહે છે પણ સંગીતકાર તો આપણા હૃદયપર અનન્તના સંસ્કારો પાડે છે.

અને આ બાબત મારે કેવી રીતે રજુ કરવી? હું ગાઈ તો શકતો નથી. પણ મારા ચિત્તના સંસ્કારો અને તેટલા વાણીમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરીશ. સંગીત શરૂ થાય તે પહેલાંની ક્ષણે નીરવતા હોય છે. અલગત વાતો કે અવાજ ન કરતો હોય એવો શ્રોતાવર્ગ હું માની લઉં છું અને મકાન બહાર મોટરોના કદરૂપા ભોંકારો હું ગણતો નથી. એ નીરવતા એ શૂન્ય છે. એ શૂન્યથી સંગીત શરૂ થાય છે. કોઈ અહંભુત દેવી લીલાથી સ્વરો ગૂંથાવા માંડે છે, દ્રુત કે મંદ ગતિથી ચાલે છે, આરોહ કે અવરોહથી જાયા નીચા જાય છે. તેમાં કોઈ સ્વર કે એક પછી એક સ્વરો જાયા ચડતા જાય છે. આપણને લાગે છે કે આ ક્યાં જશે? વિરાટાન કહે છે કે અમુક આદોહનોથી વધારે આદોહનોવાળા અવાજને અવણાતીત છે. ત્યારે જાંચા ચઢવા માંડેલા ધ્વનિનું શું થશે? વિરાટાની મૂઠ મર્યાદાથી હારીને એ પાછો આવશે? નાનાં એ ચઢતો ધ્વનિ ચઢતો ચઢતો બંધ પડે છે; ત્યારે શું એ નાશ પામે છે?—ના, એ અનન્તમાં લીન થાય છે. એ ગીત ત્યાં બંધ પડ્યું નથી લાગતું, તાલ ચાલ્યા કરતો હોય છે, માત્ર એ સ્વર લાંબા અનન્તમાં વિહરતો હોય છે. અને પછી, જેમ ગણિતના હાઈપરબોલાની એક વક્રલેખા અનન્તમાં જઈ બીજી દિશાથી પાછી ફરે છે તેમ સ્વર પણ બીજી દિશાથી પ્રવેશ કરે છે. આ વખતે ગાનારના હાથનો અભિનય પણ સ્વરની આ જ ગતિ ધણીવાર બતાવે છે. સ્વર જોયો ચડતાં હાય પણ જોયો ચડે છે અને પછી જાણે મંદ ધક્કાથી સ્વરને અનન્તમાં ટેલી તેને બીજી દિશાથી પાછો લઇ આવે છે. આ રીતે શૂન્ય જે પ્રથમ શૂન્ય જ હતું, તે સંગીતસૃષ્ટિના યોગમાં આવી અનન્ત બને છે. સંગીતમાં આ રીતે પણ આપણે અનન્તનો અનુભવ કરીએ છીએ. કદા એ અનન્તનો આવિર્ભાવ છે, અને આવિર્ભાવ વિના અનન્ત ગ્રહણુ પણ ન કરી શકાય. એ આવિર્ભાવ હમેશાં સમર્થદ હોય છે. આવિર્ભાવ વિના અનન્ત એ શૂન્ય બરાબર છે—શું કદામાં, શું જીવનમાં કે શું વિશ્વમાં!

શાસ્ત્રી કહે છે કે જગતની ઉત્પત્તિમાં, આદિમાં શબ્દબ્રહ્મ હતું. તો તો ગમે તેમ હોય. પણ સંગીતકારની સંગીતસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ જગતની ઉત્પત્તિના વર્ણનને બહુ જ મળતી આવે છે. જગતના આદિમાં ‘આ સર્વ તમેજ્યૂત અપ્રગાત અલક્ષણુ જાણે સર્વતઃ પ્રસુમ જેવું’ હતું. એ જ સંગીતકારનું શૂન્ય. જાણે સ્વરો પણ બધા સૂતેલા પડ્યા છે. ધીમે ધીમે એ સૂતેલા સ્વરોને કલાકાર જગાડે છે અને પછી સ્વરો પોતે જ જાણે પોતાનું કામ—

પોતાની શક્તિ પોતાની વૃત્તિ સમજતા હોય તેમ કલાકારની આંગળીના હુકમે આંગળીના અણુસારે—પોતાનું કામ જાળવવા માંડે છે અને તેમાંથી સ્વરસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે.

સૃષ્ટિ જેમ પરમાત્માના સંકલ્પથી રચાય છે તેમ સ્વરસૃષ્ટિ પણ કલાકારના સંકલ્પથી જ રચાય છે. કલાકાર માત્ર અમુક ભાવ વ્યક્ત કરવાનો સંકલ્પ કરે છે એટલે એની આંગળીઓ પણ સહજ લીલાથી પોતાની મેળે જ એ ભાવને અનુકૂલ ફરવા માંડે છે. જેમ મારે કે તમારે બોલતાં કે લખતાં વિચાર (Deliberation) કરવો પડતો નથી કે આ અક્ષર આમ બોલાય કે લખાય, માત્ર બોલવા કે લખવાનો સંકલ્પ થતાં એ વ્યાપાર ચાલવા માંડે છે, તેમ કલાકારને આ ભાવ આ સૂરથી વ્યક્ત થાય કે આ સૂર કંઈને કે આંગળીને આમ કરવાથી નીકળે એવો લેશ પણ વિચાર કરવો પડતો નથી. જેમ કુશલ યંત્રકાર—કલામાં આવો જડ દાખલો આપવા માટે ક્ષમા માગું છું—જેમ કોઈ કુશલ યંત્રકાર એક ચક્રની ગતિ બીજા ચક્રને આપતાં લેશ પણ ગતિબદ્ધ ધર્મણુમાં વ્યર્થ જવા દેતો નથી તેમ કુશલ કલાકાર પોતાના હૃદયગત ભાવને આવિષ્કરણ વ્યાપારમાં લેશ પણ ખરચાઈ જવા દેતો નથી. તેના સંકલ્પ માત્રથી તેનું ચિત્તંત્ર, તેનું દેહતંત્ર, તેનું તંત્રીતંત્ર અને તેનો સ્ત્રવતંત્ર સર્વ પોતા-પોતાનું કામ પોતાના સંપૂર્ણ સામર્થ્યથી કરવા માંડી જાય છે —જેમ જગતના આદિમાં પરમાત્માએ માત્ર સંકલ્પ કર્યો અને એ સંકલ્પથી પ્રલયમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ તેમ. આ જગત એ પરમાત્માનું સંગીત છે, પરમાત્માનું કાવ્ય છે. **देवस्य पश्य काव्यम् न ममार न जीयेत** *“દેવનું કાર્ય જુઓ એ મર્યું નહિ, એ જુઓ થયું નહિ.” પરમાત્મા પોતાનો ભાવ જરા પણ વ્યથ થયા વિના સંપૂર્ણ પ્રગટ કરે છે માટે તે સર્વશક્તિમાન છે.

એક બીજી બાબત અહીં સહજ ધ્યાનમાં આવે છે. જેમ કલાકારનું ચિત્તંત્ર તેના સંકલ્પને અધીન છે, તેમ તેનો દેહતંત્ર-અંગુલિતંત્ર તેના ચિત્તને અધીન છે, તેમ જ તેનો તંત્રીતંત્ર પણ તેના ચિત્ત અને અંગુલિને અધીન છે. કલાકારને જેટલું ચિત્ત ઉપર પ્રભુત્વ છે તેટલું જ અંગુલિ ઉપર અને તેટલું જ તેના વાદ્યતંત્ર ઉપર પ્રભુત્વ છે. જેમ ગાનારને પોતાનો કંઠ અધીન છે, નર્તકને પોતાનો દેહ અધીન છે તેટલું જ જાળવનારને પોતાનું વાદ્ય અધીન છે. જેટલો દેહમાં આત્મા ઓતપ્રોત હોય છે તેટલો જ કલાવિધાન સમયે કલાકારનો આત્મા એ વાદ્યમાં ઓતપ્રોત થાય છે. કલાની દૃષ્ટિએ દેહ અને વાદ્યમાં કશો તફાવત નથી. અને આ સત્ય તત્ત્વતઃ બધી કલાઓને લાગુ પડે છે. આ જ રીતે કવિ કવન સમયે વાક્યમય દેહ ધારણ કરીને પોતાના ભાવનો આવિષ્કાર કરે છે, શિલ્પી એ જ રીતે એ સંજેભરમર માટી કે લાકડું કે જે હોય તેમાં પ્રવેશ કરે છે, અને પૂરેપૂરો ઓતપ્રોત થઈ ઉપાદાનમાં પોતાનો ભાવ પ્રગટ કરે છે. ત્યારે જ તે તે તે કલામાં સર્જન કરી શકે છે. આત્મા અને ઉપાદાનનો સંપૂર્ણ દેહ-દેહીનો સંબંધ થાય તો જ કલા સર્જન. ઉપાદાન અર્થાત્ બાહ્યસ્તુ ઉપરનું ચૈતન્યનું પ્રભુત્વ એમાં જ કલાવિધાનનો આનંદ છે. આ દેહ-દેહી સંબંધ ભોગ કે આસક્તિનો નથી પણ શક્તિના આવિષ્કારનો છે. એ ચૈતન્યના આવિષ્કારનો જ, પ્રાકટ્યનો જ, ચૈતન્યના જડ ઉપરના એ વિજયનો જ એ આનંદ છે. જગતને પરમાત્માની લીલા કહી છે તેની ધણે નિકટ આપણે આ વિચારમાં આવી જઈએ છીએ.

કલાકારના સર્જનને પણ આપણે લીલા કહી શકીએ. પોતાના ઉપાધાન ઉપર એક માત્ર સંકેપથી થતા વિવચનાં તે અદ્ભુત સ્વાતંત્ર્ય અદ્ભુત સ્વભાવલીલા પરંપરા આનંદ અનુભવો દેખાય છે. પણ આ લીલાની પછંવાડે એ કલાકારે અથાગ પ્રયત્ન કરેલો હોય છે એ ભૂલવું ન જોઈએ. સંગીતના અભ્યાસીએ-છોકરો પાટીમાં એકકો ધૂટે, કે એકકોનો આકાર હાથમાં લઈ તેનું અનેક વાર મનન કરે, તેનો સ્પર્શ કરે અને તે બધી ક્રિયાઓથી તેનો આકાર મનમાં સિદ્ધ કરી તેને દસ્તગત કરે તેમ-સંગીતના અભ્યાસીએ પણ નિર્ણીત કરેલા સ્વરક્રમોના પાઠો કરવાના હોય છે, ગણતરી કરીએ તો લાખોના હિસાબે જાય એટલાં સ્વરોનાં પુનરાવર્તનો કરવાનાં હોય છે, એ સ્વર પર પ્રભુત્વ મેળવવા પહેલાં એ સ્વરોના દાસ થઈ રહેવું પડ્યું હોય છે, ત્યારે એ સ્વરલીલા સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે જાણે એ સ્વર તરફ જરા પણ ધ્યાન આપ્યા વિના કેવલ ભાવનિષ્ઠ રહી, કેવલ ભાવનિમગ્ન રહી લીલા કરતો હોય તેમ આપણને પ્રતીત થાય છે. કોઈ પણ કલાના અભ્યાસીએ આટલી જ મહેનત ઉપાસના સમાધિ કરવી પડે છે. કવિએ એ જ રીતે શબ્દો અને શબ્દોની અંસરો, તેના અર્થો અને અર્થોની છાયા, પદ્યરચનાઓ આટલા જ અભ્યાસ અને શ્રમથી સિદ્ધ કરવાં જોઈએ અને પછી પ્રસરે તે કલા. પછી કવિની નિરંકુશતા પણ ખરી, કાવ્યની સાહજિકતા પણ ખરી, તેનું સ્વાતંત્ર્ય તેનો સ્વચ્છન્દ બધું ખરું, પણ એ બધું તો શક્તિઓના પાકથી આવે. તે સિવાય કહેલો સ્વચ્છન્દ કે નિરંકુશતા તે તો સ્વાતંત્ર્યની વિંડળના-કલાની વિંડળના અને કલાકાર થવાને રથવાયા થયેલા કેટલાય એવી વિંડળનાઓ કરે છે.

એક બીજી દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ. આપણે ધારો કે બજારમાં જતા હોઈએ. એક દુકાનનું પાટિયું વાંચ્યું એટલે ચિત્તમાં તે સંબંધી એક લહરી, એક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને ચિત્ત એટલે અંશે વિક્ષિપ્ત થયું. આગળ ચાલ્યા બીજું પાટિયું વાંચ્યું, ઘેરથી શું લેવા નીકળ્યા છીએ એ યાદ આવ્યું, એક ઓળખીતા સામા મળ્યા, એક જગાએ સાચવીને ચાલવા જેવી જગા આવી, સામે મોટરનો અવાજ થયો વગેરે દરેક સંવેદને ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થયું. ચિત્તમાં એક પછી એક થતી વૃત્તિઓ ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરતી ચાલી જાય છે. તેવી સ્થિતિમાં કોઈ પણ એક વિચારનું ચિત્ત પર સામાન્ય ચાલી શકે નહિ, ચાલે તો બહારનાં સંવેદનો બંધ પડે. આવી સ્થિતિમાં સામાન્ય રીતે આપણે ચિત્તના એ વિભાગો કરીએ છીએ, એક બહારનાં સંવેદનો ઉપર ઉપરથી આવીને ચાલી જવા માટે અને ચિત્તના ઉડાણમાં એક બીજો જ વિચારતંત્ર આપણે ચલાવીએ. પણ આખું ચિત્ત એક જ ભાવને અનુભવી શકતું નથી. આ આપણો સામાન્ય વ્યાવહારિક અનુભવ છે. હવે સંગીતમાં શું થાય છે તેનો વિચાર કરો. ધારો કે 'મ ગ રે સા' એવા આલાપ આવ્યો. ચાર સ્વરો એક પછી એક આવ્યા પણ ચારેય મનમાં જુદી જુદી વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરતા નથી. તેની સાર્થે દિલ્લખા ચાલતું હોય તો પણ ચિત્ત એ સંવેદનમાં વિક્ષેપ અનુભવતું નથી. કોઈ કહેશે એમાં સ્વરપ્રવાહ અવિચ્છિન્ન ચાલે છે અને વાદ્યસ્વરો ગાનારનો જ ક્રમે ચાલે છે માટે વિક્ષેપ નથી થતો. પણ મૃદંગમાં તો વિચ્છિન્ન ધ્વનિ જ સંભળાય છે, અમુક અંતરે માત્ર તાલ અપાય છે, અને તંબુર સ્વર પૂરે છે ત્યારે કોઈ ગાનારના જ સ્વરો કાઢતો નથી હોતો, માત્ર તંબુરના તારોમાં ગોઠવેલો ક્રમે સ્વરો વલ્લા કરે છે, અને સિતારમાં તો ધ્વનિ અવિચ્છિન્ન પણ નથી: તેથી હિત્તું અમદાવાદની મીલો સવારમાં એક સાથે સીટીઓ વગા-

હવા માંડે છે ત્યારે ઘણી વાર જુદા જુદા સ્વરો એકમેક સાથે થઇ જઇ અવિચિત્ર સીરીઝવાદ ચાલે છે. અને દરેકથી ચિત્ત વિદ્ધિ થઇ એમ થાય છે કે સવારના પહેરમાં આ ક્યાં ચીસો સંભળાયા લાગી ? કોઇ કોઇ સીરીઝી અને કોઇવાર આપણે નદિ ધારેના ધડિયાળના વાગતાં એકામથી ચિત્ત જાણે ખરેખર દ્વિધા ચીરાઈ જતું લાગે છે. ત્યારે સંગીતમાં એક પછી એક થતો સ્વરનો અનુભવ ચિત્તને વિદ્ધિ નથી કરતો. તેનું કારણ શું ? એ જ કે એ બધા એક પછી એક આવતા સૂરોથી એક જ સ્વરચિત્ર, એક જ સ્વર-ઘટના, સ્વરની એક જ આકૃતિ ખટી થાય છે. જેને આપણે અમુક રાગ કહીએ છીએ. સંગીત દરમિયાન એ આકૃતિ દોરાવા લાગે છે, સંગીત પૂરું થયે એ આકૃતિ દોરાઇ રહે છે અને એ આખી આકૃતિ આપણને એક લાગે છે. જેમ આપણા શરીરમાં અનેક જુદાં જુદાં અંગો ઉપાંગો છે અને એ બધાથી એક શરીર પ્રતીત થાય છે તેમ તે વિવિધ પ્રકારના સ્વરોથી એક જ સ્વરશરીર બને છે. એ સ્વરો અને તેનાથી નિષ્પત્ત થતી આકૃતિ વચ્ચે અંગઅંગી સંબંધ છે. અને એ અંગોની વિવિધતામાં આખી અંગીની આકૃતિ અનુભવવી, એ વિવિધતામાં એકત્વ અનુભવવું એમાં જ રસાનુભવ થાય છે. કક્ષાની આ વ્યાખ્યા-વિવિધતામાં એકત્વ-એ સંગીતમાં આપણને અણીશુદ્ધ સિદ્ધ થઈ જણાય છે.

કલાનુભવમાં પ્રતીત થતી એક બીજી વિજયજીતના વિચાર કરીએ. ધારો કે પહેલાં નદિ સાંભળેલો કોઇ રાગ આપણે સાંભળવા માંડ્યા. એટલે એ રાગની સ્વર આકૃતિ આપણા મનમાં સંગીત શરૂ થતી વખતે અંકિતપૂર્વ નથી, એ જોતાં એક પછી એક આવતા સ્વરો કઇ આખી આકૃતિનાં અંગો છે તે પહેલેથી ન જ જાણતા હોઇએ છતાં એ અંગભૂત સ્વરો સાંભળતાં રસાસ્વાદ થાય છે. માટે એમ જ માનવું જોઇએ કે એ અંગોમાં એ આખી આકૃતિનો સાથે સાથે રસાસ્વાદ થાય છે. એ વિવિધ સ્વરોનો અંગ તરીકે અને અંગી તરીકે બંને તરીકે એક સાથે જ સાક્ષાત્કાર થાય છે. અને તેથી જ રસાસ્વાદ થાય છે. કાવ્યમાં પણ એમ જ બને છે. આખા કાવ્યનો રસ તેના દરેક અંગમાં આપણે અનુભવીએ છીએ. એ અંગી એ અંગથી લિન્ન નથી. પણ એ અંગી-રસ તેના દરેક અંગમાં સ્પર્શ લયો છે. ચિત્ત આ અંગભૂત સૂરો સાંભળતું સાંભળતું વિદ્ધિ ન થતાં તેની આકૃતિમાં તદાકાર થઇ જાય છે, આખું ચિત્ત એ રૂપ થઇ જાય છે. તદાકાર તદૂપ અને તદ્દીન એ શબ્દો ક્ષારવાદનને માટે બહુ જ ઉચિત છે અને કલાનુભવના સૂક્ષ્મ અવગ્રોહકથી યોગ્ય છે. સહૃદયનું હૃદય ભાવ સાથે એકાકાર એકરૂપ થઇ જાય છે. ભાવમાં લીન થઇ જાય છે. રસનો અનુભવ અને એ અનુભવ કરનાર ચિત્ત, એટલું પણ દૃઢ રહેતું નથી. ચિત્તના અન્ય સર્વ સંસ્કારો તે કાલે લય પામી જાય છે માત્ર એ રસાનુભવ જ સામ્રાજ્ય બોગવે છે.

હું બી. એ. લખતો હતો ત્યારે મુંબઈમાં એક વ્યાખ્યાનમાત્રા શરૂ થઇ હતી. તેમાં એક વિદ્વાન વ્યાખ્યાનાએ હિન્દુની સર્વગતા વિરુદ્ધ પૂર્વપક્ષ ઉઠાવ્યો હતો. છેક જાન કે સંવેદન આપણા ચિત્તમાં આવી આવીને ચિત્તને વિશેષ કરે છે. હિન્દુને સર્વન દોષ તો તેના ચિત્તમાં સર્વથી વધારે વિશેષો થાય છે એમ માનવું પડે, વગેરે. આ પૂર્વપક્ષનું તેમણે સમાધાન શું કર્યું તે મને અત્યારે યાદ નથી. કદાચ તે વખતે સમજાવ્યો પણ નદિ દોડે. પણ ઉપર કહ્યું તે રસાનુભવનું ધોરણ જોતાં, આ આપત્તિનો ખુલાસો થઇ જાય છે. જેમ

સંગીતના વિવિધ સૂરો સાંભળતાં ચિત્ત વિક્ષિપ્ત નથી થતું કારણ કે એ વિવિધ સૂરોમાં ચિત્ત એક જ રાગને, મેળને અનુલંબે છે, તેમ જ ને પરમ ચિત્ત વિશ્વમાં વિવિધ સંવેદનોમાં એક જ મેળ અનુલવતું હોય તો તેને સર્વશ્રાંતથી પરમ વિક્ષેપ ન થાય પણ પરમ આનંદ થાય. પરમાનંદ એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. વળી કાલમાં વહેંચાયેલા રાગના સ્વરોમાં પણ જેમ એ આખા રાગના રસનો અનુભવ થાય છે, સંગીતને અંતે સંપૂર્ણ થવાનો રાગ એટલે અંગી અંતે તે પૂરા થયા પહેલાં સંભળાતા તેના અંગભૂત સૂરો કે અંગોની વચ્ચેનો કાલનો અંતરાય રસનો અંતરાય નથી થતો, ઉકટો એ રસસિદ્ધિનું અધિકરણ બને છે તેમ ભૂત ભવિષ્ય વર્તમાન એ ત્રિકાલનો ભેદ પણ જ્ઞાનમાં, જ્ઞાનની સમસ્ત ઘટના નિષ્પત્તિથી થતા આનંદમાં, અંતરાય પણ ન થાય એ સમગ્ર શકાય એવું છે. ટૂંકમાં ભવિષ્યનું જ્ઞાન કેમ સંભવે એ પ્રશ્ન જ પરમચિત્તને માટે અનુપજ છે એમ આ સંગીતના દષ્ટાન્તથી સમજાય છે. તેમાં પણ આ ત્રિકાલમાં વિસ્તરેલું વિશ્વ પરમાત્માના જ સંકલ્પથી ઉત્પિત થયું છે, પરમાત્માનું જ સંગીત છે એ વિચાર સમગ્રએ અને સ્વીકારીએ ત્યારે વ્યાવહારિક જ્ઞાનના ક્રમથી ઉત્પન્ન થતા વૃત્તિવિક્ષેપ અને કાલના અંતરાયના પ્રશ્નો આપોઆપ શમી જાય છે.

જીવનમાંથી જ ઉદ્ધસતી કલાનો અનુભવ આ રીતે જીવનના અનુભવો અને જીવનના અનુભવના નિયમોની પાર જાય છે. પોતે પોતાથી પર જવું એનું જ નામ કલાનો અને જીવનનો ઉદ્ધાર.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

કેળવણી અને વિવેકબુદ્ધિ

વિવેકબુદ્ધિને હું ઇષ્ટદેવતાના જેવી પૂજ્ય સમજું છે. કર્મ, ભક્તિ, ધ્યાન, જ્ઞાન, અભ્યાસ, તપ ઇત્યાદિક વિવિધ સાધનાઓ વડે ને કંઈ વ્યાવહારિક જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવા જેવી વસ્તુ મને લાગતી હોય તો તે વિવેકબુદ્ધિનો વિકાસ છે. કોઈ દેવાદિકના દર્શનની કે રિદ્ધિસિદ્ધિઓની મને તૃષ્ણા નથી; પણ ભક્તિ વગેરેથી ને દેવો સંતુષ્ટ થાય તો તેઓ મારી વિવેકબુદ્ધિને શુદ્ધ અને વિકસિત કરે એ જ હું ઇચ્છું છું. * * *

કંઠા, કૌશલ્ય, પાંડિત્ય, સૌંદર્ય, બળ, કે કેવળ ભક્તિ, કેવળ કર્મપરાયણતા, કેવળ તપ, કેવળ જ્ઞાન (માહિતી અને તર્કશક્તિ,) કે કેવળ ધ્યાનની પૂર્ણતાથી જીવનની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી; પણ વિવેકની પૂર્ણતા અને જીવનની પૂર્ણતા એ બે એક જ વસ્તુ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. જેમ પ્રાણ વિનાનું શરીર એટલે જ રાખ, તેમ વિવેક વિનાનું જીવન એટલે જ અમાનવ્ય એમ મને લાગે છે. * * *

અણીશુદ્ધ વિવેકી જીવન એજ મારા વિચારથી જીવનસુકિતનું બાહ્ય લક્ષણ છે. વિવેકના ઉત્કર્ષને હું જીવનનું અને તેથી કેળવણીનું અંતિમ ધ્યેય માનું છું; અને અવલોકન-શોધનની જિજ્ઞાસા અને ઝીણવટ-પ્રજ્ઞાની તીવ્રતા, યોગ્ય ભાવોના પોષણને પરિણામે ભાવના વિકાસ અને સમ્યક્ જગૃતિનો અભ્યાસ એવા કેળવણીનાં વિભાગો પાડું છું.

['કેળવણીના પાયા' માંથી]

દિશારસાલ ધ. મશરૂવાળા

પધારો. હવે જાપાનની ભૂમિ દેખાવાને માત્ર અર્ધા કલાકનો જ વિલંબ છે. 'અમે તે વાંચીને ઉપર કંપ્ટનની ઓરડીમાં ગયા. શ્રી શુરુદેવે પણ ત્યાં લઇ ગયા. સ્થામાંથી પરવાર્યા ત્યાં તો જાપાનની ભૂમિના કિનારાનું દર્શન થયું. કંપ્ટને દેશવાસસ્થના ભાવથી ભરેલે ટ્વેરે કહ્યું: 'પેલી મારી ભૂમિ દેખાય છે.' જેમ માતાના તરફ બાળક જોઇ રહે. એમ સ્નેહપૂર્ણ દષ્ટિ વડે જોઈ રહેલા એ લોકો જ એ રીતે "મારી ભૂમિ" કહી શકે. આપણે શી રીતે કહી શકીએ? તેમણે કહ્યું: 'મારા દેશની દરેક તસુ ભૂમિ સુંદર છે, અને એને માટે મારો પ્રાણ આપું.' અને ખરેખર જેમ જેમ અમે જાપાનની નજીક આવતા ગયા તેમ તેમ અમને એ ખરું લાગ્યું, કે ત્યાંની દરેક ચીજ સુંદર છે. કિનારા પર પર્વતો છે. તે તરફ જોઇને કંપ્ટને કહ્યું, કે આ પર્વતોની નીચે માછીઓનાં ઝુપડાં છે અને એમની માતાનાં સ્થાન' છે. આ નાની નાની કુટિરોમાં ચૂર્તિ નહિ પણ કોઈમાં સ્વસ્તિક, કોઈમાં ચક્ર એવાં ચિહ્નો હોય છે. સ્ટીમર જ્યારે નાગાસાકી આવી ત્યારે રાત્રે ૯ વાગે તાર મળેલો એટલે માણસોની ભીડ બંદર ઉપર નહોતી દેખાતી. પણ જ્યારે સ્ટીમર બંદરે ઉભી ત્યારે દૂર બંદર પરે પુષ્કળ માણસોની ભીડ દેખાઇ કે જેને મોખરે એક અતિ વૃદ્ધ પુરુષ હતા. તે સ્ટીમર પર આવ્યા અને બંગાળીમાં અમને પૂછ્યું: 'આપ સર્વ કુશલ છો?' અમે સાનંદાશ્ચર્યથી ધ્યાનપૂર્વક નિહાળી રહ્યા. તરત જ બાળ્યું કે એ જ શાન્તિનિકેતનમાં પૂર્વે રહી ગયેલા શિષ્યી છે. અમે પૂછ્યું: 'આપ બંગાળી ભાષા શી રીતે સાચવી રહ્યા છો?' તેમણે કહ્યું: 'કોઇ દિન શ્રી શુરુદેવ અહીં પધારે તો એમની ભાષામાં હું સત્કાર કરી શકું તે માટે પ્રતિદિન દશ મિનિટ બંગાળી ભાષામાં હું ઘોંટા સાથે વાત કરતો રહ્યો છું. વળી બંદર દિવસથી તો એકાન્તે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કર્યા કરે છું કે આપની સ્ટીમર આ તરફ આવે. હું તો વૃદ્ધ છું, મારાથી ખરાબર ચત્રાતું નથી. ભેગા થએલા લોકોએ હું વૃદ્ધ અને અશક્ત છું તેથી મારે માટે આગળ જગ્યા કરી, અને મને સૌથી આગળ મૂક્યો છે અને આપને મળવા સ્ટીમરમાં આવ્યો છું."

જાપાનની ભૂમિ પર

પછી અમે સર્વ બંદર પર ઉતર્યા. જે આચાર્ય ચીનમાં મળ્યા હતા તેમણે એક મિસ તોમીવાડા હતાં તેમને મેળખ્યાં. શ્રી શુરુદેવ જ્યારે નવ વર્ષ પૂર્વે જાપાન ગયેલા ત્યારે તેમની સાથે મેળાપ થયેલો. તે ટ્રેન્યુએટ હતાં અને શ્રી શુરુદેવની પ્રતિ તેમની ઘણી ભક્તિ હતી. શ્રી શુરુદેવનું સાહિત્ય તેમણે જાપાનીમાં ઉતાર્યું છે. આવી રીતની સેવા માટે તેમણે લગ્ન પણ નહિ કરેલું. વિદ્યાની ઉપાસના માટે તે કુંવારાં રહી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય આચરી રહેલાં હતાં. તે અમારી સેવા માટે આવેલાં હતાં. બોજનાદિ વ્યવસ્થા માટે એક સુંદર બાગ પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. સ્ટીમરમાં લોહબંડની ગંધ આવ્યા કરતી એટલે એમણે કહ્યું: 'સ્ટીમરમાં લોહબંડ સ્થાનમાં આપને બોજન કરાવાય! આપ નીચે ઉતરશો? પ્રવાસનો બધો સરસામાન બસે સ્ટીમરમાં રહે.' અમે બાગમાં ગયા. ત્યાં સ્નાન માટે દંડા અને ગરમ પાણીની સર્વ વ્યવસ્થા રાખેલી હતી. કંપ્ટને મિસ તોમીવાડાને પૂછેલું કે અમને પ્રથમ શું જોઈએ? તેમણે જણાવેલું કે ભારતવાસીને પ્રથમ તો સ્નાન જોઈએ. એ પ્રમાણે આગળ આગળથી પૂછીને સર્વ વ્યવસ્થા કરી રાખી હતી. જલુ સારી રીતે સ્નાન કર્યું. અમે તો એક એક કપડું સાથે લીધેલું અને નીચે ઉતરેલા. પણ એ બાઈએ દંડી લાગશે એમ જાણીને સ્નાન કર્યા પછી ત્યાં પહેરવા માટે ગરમ કપડાં વગેરે સર્વ તૈયાર રાખેલું. એ બાઈને જ શ્રી શુરુદેવનાં

ભાષણાનું જાપાની કરીને લખવાનું હતું. અમે પૂછ્યું, કે આપ સ્ત્રીને કેમ આ કામ સોંપાયું છે? તેમણે જવાબ આપ્યો: ‘પુરુષને વિચારની જરૂર લાગે છે, પણ ભાષાની દરકાર નથી હોતી; પણ સ્ત્રીને તો ઘરમાં ચોખાના દણેદાણી કાળજી હોય છે એટલે મારે તો શ્રી ગુરુદેવના વિચારો અને ભાવનાઓની સાથે સાથે તેનું આલેખ જે ભાષા તે પણ સંગ્રહવાની છે. એટલે એઓશીનો પ્રત્યેક પ્રત્યેક શબ્દ લીધા સિવાય હું રહીશ નહિ.’

ખાલ-સન્માન

જાપાન વિષે કહું તે પહેલાં એટલું કહી દઉં કે મને ભાષણ કરવાનો અભ્યાસ નથી, વાતચીત કરવાનો જ અભ્યાસ છે. તેથી મને આ રીતે ઉંચા આસને બેસાડ્યો તે હીક થયું નથી. પરંતુ આનંદની વાત એ છે, કે નાના વિદ્યાર્થીઓની સાથે રહેવાનો અભ્યાસ રાખનારા મારા જેવાને આજે અહીં પણ વિદ્યાર્થીઓની જ સાથે વાત કરવાનો પ્રસંગ ધિરે આપ્યો છે. હું બેઠું છું કે અહીં શ્રદ્ધાવાન વૃદ્ધ પુરુષો પણ છે. બાળકોની જ્યંતીને દિવસ બાળકો માટે રાંધેલી વસ્તુ વૃદ્ધોને પણ હીક લાગી શકે તેમ હું જે બાળકોને કહેવા માણું છું તે તમને સૌને પણ કદાચ હીક લાગશે, એમ ધારીને વાત કરું છું. બાળકમાં સન્માન આપવાની વૃત્તિ કરતાં પ્રેમની વૃત્તિ વધારે હોય છે. આ ઉંચે આસને બેસાડી મને દૂરથી માન અપાવવાને બદલે એમની સાથે બેસાડીને પ્રેમાલાપ કરવા દીધો હોત તો વધારે આનંદ થાત. જે દેશમાં ભગવાન વૈકુંઠનું સિંહાસન ત્યાગ કરીને પોતે બાલગોપાલ ધધને બાળકો સાથે ખેલતા હતા, તે દેશમાં આચાર્ય માટે જાણું આસન રાખવું એ હીક નથી. જ્યારે બાળકો મોટાં થશે ત્યારે આચાર્યને સન્માન આપતાં શિખશે. માટે બાળક પ્રથમ તો પ્રેમ રાખતાં શિખે અને મોટું થતાં સન્માન આપવાનું શિખી લે એ હીક છે. જે માતા ભક્તિ કરાવવાના ઉદ્દેશથી શિશુને દૂર રાખે તો બાળકનો પ્રાણ બચે નહિ, તેવી રીતે આચાર્ય જે ભક્તિ કરાવવાના હેતુથી શિષ્યોને દૂર રાખે તો તે તેમનામાં જ્ઞાનજીવન શી રીતે ફેલી શકે? પણ એ તો થયું. હવે જાપાન ઉપર આવીએ.

‘મારી માતૃભૂમિ’

જાપાન વિષે ‘મારો દેશ’ ‘મારી માતૃભૂમિ’ એમ કહેલું, તે તે દેશ સ્વાધીન છે તે માટે નહિ પણ પોતાનો દેશ તેમણે પોતે જ નિરંતર પ્રમત્તથી કલ્યાણમય, સુંદર, અને અન્યની સેવા કરવાના ક્ષેત્ર રૂપ બનાવ્યો છે તે માટે કહેલું. ધારી કે આજે આપણને કોઈ ‘સ્વાતંત્ર્ય’ આપી દે તોપણ આપણે ‘મારો દેશ’ એમ કહી શકીશું? ના; કારણકે આપણે દેશને માટે કંઈ કર્યું નથી. અને એ ‘સ્વાતંત્ર્ય’ ન મળે છતાં પણ આપણે તેને માટે સ્વાર્થણ કર્યું હશે તો ‘આપણો દેશ’ એમ કહી શકીશું. જેમ માતા બાળકને વેચતો લઈ ‘આ મારો પુત્ર’ એમ કહી શકતી નથી, પણ પ્રત્યેક દિન પોતાની સેવાથી તેને પોતાનો કરી અને કહી શકે છે, તેમ કોઈ પણ યોજ પર “આ મારી યોજ છે” એમ કહેવાનો અધિકાર હોવો એ એના ઉપર વિનય મેળવવો એ નથી, પણ તેને માટે કરેલું પોતાનું સ્વાર્થણ એ તે અધિકારનું રહસ્ય છે. અને એથી જ જેઓ ‘શુભાગેના માત્રેક છે તે’ એમ ન કહી શકે, કે ‘આ અમારાં માણસો છે,’ પણ જે મહા પુરુષોએ પોતાના પ્રાણ દ્વારા જગતની સેવા કરી છે તેઓ જ એમ કહી શકે.

નાગાસાકી વિશ્વવિદ્યાલય

અમે નાગાસાકી પહોંચ્યા અને બોન્નન લીધું એટલામાં ત્યાંના વિશ્વવિદ્યાલયના સમસ્ત અધ્યાપકો અમારી પાસે આવ્યા અને તેઓએ વિનંતી કરી: ‘માત્ર અર્ધો કલાક પણ

અમારા વિશ્વવિદ્યાલયમાં આવી જાઓ, તો ઉપકાર થશે. અમારા બાળકોને માટે આપને બોલાવવાનો હક્ક છે. આપ તો બાળકોના બંધુ છો એટલે અમારે ત્યાં નહિ આવો તો બાળકો આપને અહીંથી જવાની અનુમતિ આપશે નહિ.’ પછી અમે સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય જોવા ગયા. ત્યાંના મોટા પુસ્તકાલયની વિશાળતા અને ઉપયોગિતા સંબંધી અને ત્યાં ચાલતી પ્રાચીન શોધબોજની પ્રવૃત્તિ સંબંધી અહીં અત્યારે કહી શકાય એમ નથી. ત્યાંના અધ્યાપક સોળેમુતો એક વિરલ મૂર્તિ છે. તેમને જોઈને, તેમનું જ્ઞાન જોઈને આશ્ચર્ય જ થાય ! એમને અમે પૂછ્યું : ‘આ પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરો છો ?’ તેમણે કહ્યું : ‘અમે પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકો ઉપર જ આધાર રાખતા નથી. પણ અમે એવું અભ્યાસક મંડળ ઊભું કર્યું છે, કે જેઓ પુસ્તકોમાંથી જ્ઞાનામૃત મેળવી અન્ય પિપાસુઓને આનંદ સાથે એ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરાવી શકે છે. પુસ્તકાલય કરતાં અભ્યાસક મંડળ ઊભું કરવું તે વધારે મહત્ત્વનું છે. દ્રવ્યથી પુસ્તકાલયનું બાહ્ય સાધન પ્રાપ્ત થાય પણ સરસ્વતી માતાની ઉપરનાં પ્રેમ-ભક્તિ વિના એવું અભ્યાસક-મંડળ ઊભું ન થાય. પુસ્તકશાળાનાં પુસ્તકોનો ભાર લઈને તો માણસ ગુંગાધારી નાય, જેમ કોઈ ઉપવાસીનું મોઢું સીવી લઈ તેના માથા પર આવેનો ભાર ભરીએ તો તે બિચારો મરી જાય.’

આશ્ચર્યની

‘નાગાસાકી-વિશ્વવિદ્યાલય’માં ત્રણ કલાક થોભીને ઉ-ઝેન (Unzen) યાદને કાબે જવાનું હતું. તે વખતે મીસ તોમીવાડા અને કંપન વચ્ચે નાગાસાકીથી કાબે જતા સુધીના અર્થને માટે રકમગ્ર ચાલી. બાઇ કહે કે નારીમંડળદ્વારા શ્રી ગુરુદેવેનો એ અર્થ અપાશે અને કંપન કહે કે હું આપીશ. એ બેમાંથી કાણ જીત્યું, તેની તો અમને ખબર નથી પણ અમે પહોંચ્યા ખરા. ત્યાંથી શહેર છોડી મોટરમાં બેસી જાપાનનાં ગામડાંના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો. ગામ એટલાં બધાં સુંદર હતાં કે સો સો માઇલ દૂરનાં જતાં એવી એક પણ જગ્યા ન હતી કે જે નકામી, ફૂબડી, ભૂંડી ભૂખ જેવી હોય. બધી લીલીછમ, હરિયાળી, ઝાડ, પાન, ઘાસવળા—‘શસ્ત્ર-સ્વામલ’. કોઈ સૌંદર્યશાસ્ત્રી પણ એ રચનામાં ખામી કાઢી શકે એમ નહોતું. એવું અકૃત્રિમ સૌંદર્ય જ્યાં ત્યાં નજરે પડતું હતું. મીસ તોમીવાડાને શ્રી ગુરુદેવે કહ્યું : ‘જાપાનમાં વીરત્વ છે એમ તો અમે જાણ્યું હતું, પણ સૌંદર્યનું પણ આટલું બધું જ્ઞાન હશે એ ખબર નહોતી.’ તેમણે ઉત્તર આપ્યો : ‘જે માણસમાં વીરત્વ હોય અને સુંદરતાની લાવના ન હોય, તો શાને માટે તે પોતાનો પ્રાણ આપી શકે ? જગતના ઇતિહાસમાં એવું એક પણ દષ્ટાંત જતાવો, કે જ્યાં વીરત્વ હોય, અને સુંદરતા નહોય ! જે જાતિ સૌંદર્યથી વિમુખ હોયતે આળસ, કાયર, સ્વાર્થપરાયણ અને બીરુ હોય છે.’

ઉત્તરનું રહસ્ય

પૂર્વ બંગાળની પેકે, ગામમાંનાં, ધરોને, ફરતાં નાનાં ઉદ્યાન હતાં, અને છાપરાં ઘાસથી છાંયલાં જતાં અથવા તો તે કારણે જ ખૂબ સુંદર હતાં. ગામના લોકો ગામના કસ્યાણ માટે એટલા ઉત્સુક હોય છે કે ગામમાં વિજળાની જતી વગેરેની સુવ્યવસ્થા કરેલી હોય છે. ‘તમારા ગામમાં સેવા માટે પૂરતા માણસ મળ્યા આવે છે ?’ એમ પૂછતાં મીસ તોમીવાડાએ કહ્યું : ‘ગામના કસ્યાણ માટે સઘળા એક મત હોય છે અને સેવા માટે તો પ્રત્યેક જણ સ્પર્ધા કરે છે. કોઈને સ્વાર્થી કહેવું એ મત્સ્ય ખરાખર ગણવામાં આવે છે.’

આ હિંગારો સાંભળ્યા ત્યારે જ અમને સમજણ પડી કે થોડા સમયમાં જાપાન જગતમાં શક્તિશાળી શાથી બન્યું ? કારણકે જે દેશની અંદર લોકોમાં એક ખીખરે સાથે મેળ હોતો નથી તે દેશ ચાળણીના જેવો છે. આપણા દેશના પુરાતન સાધુઓએ કહ્યું છે : 'કામધેનુને વાંસની ટોપલીમાં દોહીએ તો દૂધ તેમાં રહે નહિ અને દારિદ્ર મટે નહિ.' આપણા દેશમાં જે કંઈ છે તેને આપણે સાચવી નથી શક્યા એટલે આપણી આજની દરિદ્ર દશા થયેલી છે. ભાડબુઝની ધાણી પાત્ર જરાજર ન હોય તો હીડી જાય છે તેમ આપણું પણ ધનધાન્ય હુટાઇ ગયું છે.

કુલપ્રતિષ્ઠા વિં સેવા

નાગાસાકીથી ત્રણ પહાડ ચઢીને, ઉતરીને, જુદી જુદી ખીણોમાં થઈ સાયંકાળે ઉન્ઝેન (Unzen ન્યાં ઉંચા પર્વત ઉપર ઉના પાણીના ઝરણ છે) આવી પહોંચ્યા. ઉન્ઝેનમાં એક વિશાળ અતિથિગૃહ હતું. અમે પહોંચ્યા કે તરત જ નાની નાની બાલિકાઓએ અમારો સત્કાર કર્યો, અને અમારાં કપડાં બૂટ-વગેરે ઉતારવામાં મદદ કરી, ભોજનની વ્યવસ્થા કરવા મંડી ગઇ. એમના ચહેરા જોતાં જ અમને લાગી ગયું કે અહીં તો ચાકર લોકો, પણ જાડું કુલીન અને સ્વચ્છ દેખાય છે. એક ચાકર જેવા વૃદ્ધ પુરુષે નોકરની માફક અમારી ધણું ધણું પ્રકારે સેવા કરી હતી. એ દિવસ ત્યાં રહ્યા અને ત્રીજે દિવસે રવાના થયા. તે વખતે અમને શિષ્યશાસ્ત્રી, પંડિતો અને ગુણવાન લોકો આવીને અમારી સાથે વાતચીત કરવા લાગ્યા. હોટલમાં ચાકરોને-વેઇટરોને-સામાન્ય રીતે બક્ષીસ આપવાની પ્રથા છે. આ પ્રથાને અમે વશ ન થઇએ એટલા ખાતર જ્યારે એમની વિદાય લેવાનો સમય આવ્યો ત્યારે માસ તોમીવાડાએ અમને ચેતવ્યા : 'જે જે ! અહીં સેવા કરનારાંઓને નોકર ગણીને બક્ષીસ આપતાં ! કારણ કે આમાંની ધણીબરી કન્યાઓ તો અહીંનાં કુલીન કુટુંબોની જ કન્યાઓ છે; અને એ બધાં પ્રબળ ઇચ્છાથી અહીંના ચાકરોને બદલે સ્વયં સેવા કરવાને આવેલાં છે.' જે દેશમાંથી પોતાના ધર્મગુરુ શ્રી હુદદેવનો ઉપદેશ પોતાના દેશમાં આવ્યો હતો, તે દેશના માણસોની સેવા કરી કૃતાર્થ થવા વૃદ્ધ, યુવાન, મૃત્યુ આભ્યાં હતાં. પછી જે વૃદ્ધ નોકરની માફક સેવા કરેલી હતી તેમનો પરિચય આવ્યાં અમને કરાવ્યો. તે વૃદ્ધ નાગાસાકીના દ્વીપકલ્પના પોણા લાગના માલિક હતા. મિકાડાએ જાપાનને પ્રજાનું બંધારણ આપ્યું, તે પહેલાં આવા આવા નાના રાજ્યો ધણા હતા. અત્યારે પણ એઓ ત્યાંની પ્રતિનિધિ મંડળના એક આગેવાન સભ્ય હતા. આ સાંભળી અમે હાથ જોડીને એમને કહ્યું : 'આપે આટલી બધી સેવા કરીને અમને અપરાધી બનાવ્યા છે. આપનું મહત્ત્વ ક્યાં અને આવું કામ ક્યાં ! વૃદ્ધ ઉત્તર આપો : 'મારું ઉચ્ચપદ, કુલીન વંશ, કે મહત્ત્વ હોય તેથી કંઈ મારો સેવા કરવાનો અધિકાર જતો રહે ? શું તે મારી પ્રતિષ્ઠા સેવાના સર્વોપરિ કર્તવ્યની આડે આવે ? શ્રી ભગવાને જે કંઈ સૌભાગ્ય મને આપ્યું છે તેમાં સૌથી મોટું સૌભાગ્ય તો મને આપ સર્વની સેવા કરવામાં અગત્ય ન નથી એ છે.' એમનો પોતાનો ત્યાં એક મહેલ હતો. એમણે કહ્યું : 'મારો વિચાર એવો હતો કે મારે ઘેર આપની સેવા કરવી. પણ પહેલેથી આ અતિથિગૃહમાં વ્યવસ્થા થઇ ગયેલી અને આ કન્યાઓ પણ સેવા અર્થે આવી પહોંચેલી હતી, તેથી એ વાત પડતી મૂકીને મને અહીં આવીને જોડાણૂં કીક લાગ્યું. પણ છતાં આપની મોટર મારા ઘર આગળથી લઇ જાઓ અને તેના તરફ દષ્ટિપાત કરો એટલે તે ઘર દલે આપના દર્શનથી જ પોતાને ધન્ય માનશે.'

તેમણે જ મોટર વગેરેની વ્યવસ્થા કરી. ત્યાં થઈને મોટર પસાર થઈ અને મોટર દ્વારા અર્ધો દિવસની મુસાફરી કરીને અમે રોજને ગયા. ત્યાં પણ કન્યાઓએ આવીને ખાવા પીવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. અમને ખજાર પણ પડતી નહોતી, કે મીસ તોમીવાગ આ બધી વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરે છે ? અર્ધો કલાકમાં તો ભોજન કરીને ટ્રેનમાં બેસી ગયા.

અન્નપૂર્ણા મા

ત્યાંથી અમે ડુકુઓફા શહેરમાં ગયા. ત્યાં જઈને સાંભળ્યું કે અહીં વૃદ્ધ સ્ત્રીઓનું એક મંડળ છે. તે સ્ત્રીઓ શ્રી ગુરુદેવની પાસેથી કંઈક સાંભળતા ઇચ્છતી હતી. ત્યાં પણ પહેલાંના જેવું અતિથિગૃહ હતું અને સેવા માટે સ્ત્રીઓ હાજર હતી. અને એવી જ રીતે અમારી સેવા થઈ. આવા કોઈ સેવકોને નોકર ન માનવાનું તો અમે સમજી જ ગયા હતા. સ્નાન કર્યા પછી એ મંડળમાં બેઠા હતા ત્યારે શ્રી ગુરુદેવને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો: ‘સ્ત્રીઓને એમના કાર્યમાં કેવી રીતે પ્રેરણા મળે ? ભારતવર્ષમાં પહેલાં ધર્મ અને પ્રાણ લેખેલા હતા તેને લીધે જ અમે ત્યાંથી ચૈતન્ય મેળવ્યું છે; તો હવે આપ ભારતવર્ષના એક મહર્ષિ એ વસ્તુ નહિ આપો તો બીજું કાણ આપશે ? અમે સૌ સ્ત્રીઓ દેશના જુદા જુદા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયાં છીએ.’ ત્યાંની સ્ત્રીઓ વિદ્યાર્થીઓ માટે શું શું કામ કરે છે તે વિશે હાલ કંઈ કહી શકાય એમ નથી, તો પણ એટલું કહીશ, કે ત્યાંના દરેક મંદિરના મુખ્ય આચાર્ય અને સંન્યાસીઓ પાસે જે ૪૦-૫૦ વિદ્યાર્થીઓ હોય છે તેમની ખાવા-પીવાની વ્યવસ્થા તે સ્ત્રીઓ કરી આપે છે. તેઓનું સાદું જીવન, પવિત્રતા અને ગંભીર માન જ્ઞેષ્ઠ અમને બહુ આશ્ચર્ય થયું. અમે વિદ્યાર્થીઓને પૂછ્યું: ‘તમારું ઘર છોડીને આટલે દૂર આવતાં દુઃખ થતું નથી ?’ તેમણે કહ્યું: ‘દુઃખ શેનું ? અમે એક માને છોડી અહીં સો સો મા મેળવી છે.’ પેલી પહેનોને પૂછ્યું: ‘તમે આટલી સેવા ઉઠાવો છો તે કેવા ભાવથી પ્રેરાધને ઉઠાવો છો ?’ એક વૃદ્ધાએ કહ્યું: ‘અમારા છોકરાઓ બીજે જગ અભ્યાસ કરે છે તેમની સેવા આવી રીતે જ થાય છે, તો અમે એમની સેવા કરીએ તે કંઈ નહિ તો સ્વાર્થ-છુદ્ધિથી પણ આવશ્યક છે.’ તે વખતે વિચાર થયો, કે હાય ! અમારો જ દેશ એક અભાગી છે, કે ન્યાં શાળાની બોર્ડિંગમાં માતા વિનાના અન્યાયાશ્રમમાં હોય એવી રીતે બધા વિદ્યાર્થીઓ માતૃહીન, આનંદહીન, સેવાવિહીન અવસ્થામાં રહે છે ! મુંબઈ, અમદાવાદ, કલકત્તા વગેરે સ્થળે છાત્રાલયો છે તે જોતાં સર્વત્ર માતૃહીનતાનો ખ્યાલ આવે છે. આવો માતા વગરનો જે દેશ તે કેવી રીતે શક્તિ મેળવી શકે ? અશ્વત્થામા પોતાની માનું દૂધ તો નહિ પણ રનેહ તો મેળવી શક્યો હતો. તો આ અનાથ મા વગરના બાળકોમાં દેશમાં ન્યાં મા પણ ન મળે ત્યાં દેશમાતા તો ક્યાંથી જ મળે ? અને તેથી બધાં છાત્રાલયમાં પુરુષો જ અન્નપૂર્ણા હોય અને મૂળવાળી મા હોય એ દુર્ભાગ્ય દેશનું ભાવી કેવું ? તે સ્થળે સ્ત્રીઓ સાથેની એ વાતચીત પછી ન્યારે નીચે આવ્યા ત્યારે એકદમ વરસાદ આવ્યો. તેથી અર્ધો કલાક તેમની સાથે વધારે વાતચીત કરવાની તક મળી. તે વખતે પૂછ્યું: ‘આ વૃદ્ધા અને તમે બીજી બધી સ્ત્રીઓ એક મંડળનાં છો ?’ તેમણે કહ્યું: ‘હા. અમારે ત્યાં ઉત્તર અને દક્ષિણ ભાગનાં એવાં બે સ્ત્રીમંડળ છે, તેમાં આ દક્ષિણનું છે. એ મંડળમાં ૧૫ પંદર લાખ મેન્બર છે.’

એકલાખ સાડા હજાર અનાથ બાળકોની માતાઓ

જાપાનમાં એવું એક પણ શહેર નહિ માલુમ પડે, કે ન્યાં સેવા કરવાને હજારો સ્ત્રીઓ તૈયાર નહિ હોય. થેડાહામા અને ટોકિયો એ બે મધ્ય સ્થળ છે, ત્યાંથી બધાં સ્ત્રી-મંડળને ટેલીફોન જેવા સાધનદ્વારા અટ્ટી કે ત્રણ કલાકમાં તે મંડળ ખજાર પહેંચાડી શકે

છે. બધા ટેકીફાન વગેરે સાથે આ મંડળને સંબંધ છે. જ્યારે ટેકિયોમાં ધરતીકંપ થયો ત્યારે જાપાનની સરકારે માણસો, ધન વગેરેનો બંદોબસ્ત તો કર્યો હતો જ, પણ હજારો બાળકો જે માનવીન હતાં એમની સંભાળ કોણ લે ? ઉત્તર વિભાગના સ્ત્રીમંડળને પોતાને ત્યાં જ એ પીડા હતી તેથી દક્ષિણના મંડળને સરકારે પૂછ્યું, કે તમે કેટલાં બાળકોનો ભાર લઈ શકો એમ છે ? પાંચ છ કલાકમાં જ પ્રત્યુત્તર આવી ગયો, કે બે લાખ સ્ત્રીઓ દરેક એકેક બાળકની સંભાળ લેવા તૈયાર છે. સરકારે તરત જ દરેક જાતનાં વાહનોથી ધરતીકંપ-વાળા ભાગમાંથી બાળકોને લાવીને તેમને પહોંચાડવાની તૈયારી કરી દીધી. સ્ત્રીઓએ કહ્યું, કે અમે પણ ત્યાં જઈને ધામધ થયેલી દુઃખી સ્ત્રીઓની સેવા કરીશું, અને તેઓએ એ ભાગમાં પ્રવેશ કર્યો. એમાંથી પહેલે દિવસે ૧૦૦૦૦૦ એક લાખ બાળકોને બહાર કાઢ્યાં, બીજે દિવસે ૬૦૦૦૦ સાઠ હજાર બાળકોને બચાવ્યાં. એક પણ બાળક માં વિનાશ ન રહ્યું અને બે ત્રણેક દિવસમાં એક લાખ સાઠ હજાર બાળકોની પરિચર્યાની સુંદર વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. એ નારીમંડળમાં જે વૃદ્ધ મુખ્ય સ્ત્રી હતી તે શ્રી ગુરુદેવનાં દર્શને આવેલી. એ બુદ્ધી સ્ત્રીઓ જાપાનનો નવો યુગ શરૂ થયો ત્યારથી—૪૦-૫૦ વર્ષથી સેવિકાઓ છે, શ્રી ગુરુદેવને અને અમને કહ્યું : ‘આપના ભારતવર્ષના પૂર્વ પુરુષોએ અમારા પૂર્વ પુરુષો પાસે ધર્મની ભાવના આણી હતી. સમસ્ત સાધન, મંત્ર આદિ વહન કરી આવ્યાં હતાં. આજે જાપાનના સ્ત્રીમંડળમાં ભારતવર્ષની કંઈ સ્ત્રીઓ એ પ્રાણ પૂરવા આવે છે તેની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યાં છીએ. અમારી એ ઇચ્છા છે કે અમે ભારતવર્ષની ગામેગામની સ્ત્રીઓની સેવા જોઈ આવીએ, તેમના ચરણતલે સેવા અને પ્રેમનું શિક્ષણ લઈ આવીએ, કારણ કે ભારત તો અમારા ધર્મના મુખ્ય પુરુષ ગૌતમજીની જૂમિ છે.’ દુઃખથી અમે કહ્યું : ‘અમારા દેશનું આજે એવું સૌભાગ્ય નથી. અમારા દેશની સ્ત્રીઓ તમને કંઈ શિક્ષણ આપે એવું હાલ નથી.’ પણ તેમણે અમારી વાતને ખોટા વિનય માની લીધી. “તમારા પૂર્વ પુરુષો જ્ઞાન અને ધર્મમાં પર્વત જેવડા હતા છતાં વિનયમાં માર્ગની ધૂળના રજકણ જેવા હતા તેથી અમે તમારી વાતમાં ચિંતિત કરીએ નહિ.” તે વખતે અમને ગર્વ કે અભિમાન ન થયું પણ માયું નીચું કરીને આંખમાં આંસુ સાથે કહ્યું : ‘હા ભગવાન ! કેવું દુઃખ ! અમારી પાસે કેવડી આશા રખાય છે અને અમારું ગલુ !’ દરિદ્ર પાસે જઈ કોઈ યાચે અને તેને જેવી ગ્લાનિ યાચ તેવી ગ્લાનિ તે વખતે અમને થઈ. આત્માના અમૃત માટે બીજા દેશો આપણી પાસે આશા રાખે છે અને છતાં આપણે કેટલા દરિદ્ર છીએ !

મહારાણીનો સંદેશો

ત્યાંથી પછી કોણે ગયા એ વખતે જાપાનના રાજકુવરનો વિવાદ થવાનો હતો એટલે નગર નગર અને ગામે ગામે મહોત્સવ થઈ રહ્યો હતો. આ પ્રસંગે જાપાનના લોકો કહેવા લાગ્યા કે આ બહુ સાઈ થયું કે સાથે સાથે કવિવર ટાગોરનો પણ કીક સહકારોત્સવ થઈ રહ્યો છે. મહારાણીએ તો સંદેશો મોકલ્યા : ‘જો અમારે ત્યાં લગ્ન-પ્રસંગ ન હોત, તો હું જાતે આવી આપની સેવામાં જરૂર હાજર રહેત.’ ભવિષ્યમાં આવશ્યો ત્યારે દર્શન, શ્રવણ અને સેવા કથી વગર રહીશ નહિ. જ્યારે શ્રી ગુરુદેવનું બધું મંડળ ટેકિયો જ્યાં માટે તૈયાર થયું, ત્યારે મેં નમ્રતાપૂર્વક શ્રી ગુરુદેવને વિનંતી કરી, કે અહીંનાં તીર્થો અને સાધુનાં દર્શને હું જઈ ?

ત્યાં સિદ્ધયોગીઓ સાથે જે જે વાતચીત થઈ તે કાલે કહીશ. [અપૂર્ણ]
બાળ્ય ક્ષિતિભાદનમેન

૨૧૨૮૪૧ ૨૧૨૮

(હાં રે સખિ ! દીદો ડેલરિયો
કાલંદરીને કાંઠે ઉભો રે”-એ ગીતનો લય)

હાં રે સખિ ! ગીદી મધુરી જો ચંદા,
કે આલ કેરે કાંઠે ઉગે છે !
હાં રે રાસ રમવાને તારક-વૃન્દા,
કે દેવી જ્યોતે ઝગે છે. કુવં

દેવ-બાલિકા સમી એ આલ-ખેળે લાડતી,
હાં રે એ તો સખીઓશું સરે મન્દ મન્દાઃ
હો ! ચન્દા જો ! આલ કેરે કાંઠે ઉગે છે !

કોટિ કોટિ અમીધાર ગગનેથી નીતરે,
હાં રે આજ સૌમ્ય બની પૃથિવી નવ-ખણ્ડાઃ
હો ! ચન્દા જો ! આલ કેરે કાંઠે ઉગે છે !

પ્રાણુને ઉંડાણુ એ અબકે અનેરી,
હાં રે એણે જગને ઓઢાડીં તેજ-કન્દાઃ
હો ! ચન્દા જો ! આલ કેરે કાંઠે ઉગે છે !

લયું લયું મુખ એનું આંખને ભરી દે,
હાં રે એ તો જીવન ભરી દે સુખ-કન્દાઃ
હો ! ચન્દા જો ! આલ કેરે કાંઠે ઉગે છે !

વિન્ધ-વાંસળીમાં આજ પ્રેમ-સૂર વાગે,
હાં રે એના હૃદયે પડે પડછન્દાઃ
હો ! ચન્દા જો ! આલ કેરે કાંઠે ઉગે છે !

ઉરમાં અભિલાષ હો ! કુણી કુણી જાગે,
હાં રે ઉડે રસછેળ આજ સ્વચ્છન્દા !
હો ! ચન્દા જો ! આલ કેરે કાંઠે ઉગે છે !

બોલશેવિકમની ઉત્પત્તિ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૫૩]

લુધ બ્લેક નામના ફ્રેન્ચ સામ્યવાદીનો એવો મત હતો કે મજુરોની મોટામાં મોટી આવશ્યકતા મજુરોનાં સાધનોની છે અને દરેક મરકારનું કર્તવ્ય છે કે પોતે એવાં સાધનો મજુરોને ઉભાં કરી આપે... રાજ્ય બીજું કશું નથી, કેવળ ગરીબોનું મહાજન છે અને રાજ્ય તરફથી જ કારખાનાં સ્થાપિત થાય તો ધીમે ધીમે ખાનગી કારખાનાંનો અંત આવી જાય. પછી તે એમ પણ કહેતો કે જુદીથી કામ કરનારને શરીરથી કામ કરનાર કરતાં વધારે બદલો મળવો જોઈએ નહિ. જુદીજગ્યાથી જોએ સમાજની સેવા કરે છે તેઓનો સમાજમાં ખૂબ આદર થાય છે એ બદલો તેમને મારે બસ છે. ધન તો જુદાં કામ કરનાર અને શરીર મહેનતનું કામ કરનાર બન્નેને સરખું જ મળવું જોઈએ.

જેસેફ પ્રાઉડહોન નામના ફ્રેન્ચ સામ્યવાદીએ ‘ધન શું છે’ એ નામના પુસ્તકમાં બતાવ્યું કે ‘બીજાની પાસેથી ચોરી લીધેલા માલનું નામ ધન છે.’ કારણ બીજાના શ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલો માલ કેાઇ પણ જાતનો શ્રમ કર્યા વિના ધનિક માણસ ભાડું, વ્યાજ અને નફાના રૂપમાં પડાવી લે છે. છતાં તે કહેતો કે પ્રચલિત વ્યવસ્થામાં એકદમ તો ફેરફાર નહિ થઈ શકે. ધન ઓછું કરવા તેની એક યોજના એવી હતી કે ભાડા અને વ્યાજની એક તૃતિયાંશ રકમ સરકાર દર તરીકે લઈ લે.

જર્મનીમાં ફર્ડિનાંડ હેસેલે આ આખો વિષય એક જ પ્રશ્નમાં દર્શાવ્યો: ‘મૂડીવાળા અને કારખાનાના માલિકો પોતાની યોગ્યતાના બદલામાં જેટલું પ્રાપ્ત કરવાને હકદાર છે તે ઉપરાંત નોકરો, મજુરો અને બીજા લોકોના શ્રમથી થતી કમાણીમાંથી ભાગ લે છે તે યોગ્ય છે? બીજાના શ્રમનો લાભ લેવાનો તેમને શો અધિકાર છે?’ આ પ્રશ્નમાં સામ્યવાદનાં મૂળતત્ત્વો આવી જાય છે. હેસેલે બહુદાખલા દલીલોથી પૂરવાર કર્યું કે મજુરોના શ્રમમાંથી જે ઉપજ થાય છે તેમાંથી મજુરોને તો માંડ માંડ પેટનું ભાડું આપવા જેટલું જ મળે છે; બાકીનું બધું મૂડીવાળાના ભાગમાં જાય છે. તેણે કહ્યું: ‘મૂડી આજે એવી સ્વતંત્ર, જબરદસ્ત અને સ્વયંવર્ધમાન શક્તિ બની ગઈ છે કે તે પોતાના ઉત્પાદકને જ પીડી રહી છે. રૂપિયાને રૂપિયો ખેંચે છે. પ્રાચીન કાળમાં મજુરોમાંથી લેવાયલા લાભે આજે મૂડીનું રૂપ ધારણ કર્યું છે અને તે આજની મજુરોને પીસી નાંખે છે. મજુરોનાં સાધન-વસ્ત્રો વગેરે-મજુરોને હફાવી તેમના સ્થાન પર બેસી ગયાં છે અને એ નિર્જીવ સાધનો સજીવ મજુરોને નિર્જીવ બનાવી રહ્યાં છે.’

પરંતુ આ બધા લેખકોમાં પોતાની જુદી અને કલ્પનાના પ્રભાવે કાલે માકસેં સહુથી અદ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. સામ્યવાદને તેણે શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આપ્યું. તેની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ બહુ સૂક્ષ્મ હતી. તે ઉપરથી તેણે જોયું કે આજકાલ જેટલી આર્થિક ખાબતો છે તે બધી મૂડીને અધીન છે. દુનિયામાં મૂડીનું જ રાજ્ય છે. મજુરો ગણાય છે સ્વતંત્ર પરંતુ તેમની

સ્થિતિ શુભાભિજ્ઞેવી જ છે. મૂડીની પ્રથાથી બે પ્રકારના વર્ગ ઉત્પન્ન થયા છે. એક મૂડી રોકવાવાળો જે પોતાની મૂડીના બળે બીજાની મજુરીનો લાભ ઉઠાવે છે અને બીજો ગરીબ મજુરોનો વર્ગ જે કહેવાય છે સ્વતંત્ર, પરંતુ નથી તેની પાસે જમીન, નથી તેની પાસે મૂડી, નથી પોતાના શરીર સિવાય બીજું કશું સાધન. એ મૂડીવાળાને ત્યાં કોઈ પણ સ્થિતિમાં મજુરી કરવા ન જાય તો કરે શું ? તે પોતાની શરીર મહેનત વેચીને મજુરી લે છે પરંતુ માંડ પોતાનો નિર્વાહ થઇ શકે એટલી જ 'મજુરી' તેને મળે છે. પરંતુ મૂડીવાળો જેટલી મજુરી આપે છે તે કરતાં એ મજુરે કરેલા શ્રમના વધારે દામ ઉપજાવે છે. દાખલા તરીકે મજુરી રૂ. ૧૦) આપી હોય તો કામ રૂ. ૧૨) અથવા રૂ. ૧૫)નું કરાવી લીધું હોય. તાત્પર્ય એ કે મજુરના શ્રમનું જે સાચું મૂલ્ય છે તે મજુરને નથી મળતું. તેનો અમુક અંશ જ મજુરને મળે છે. અને અમુક અંશ તો મૂડીવાળો લઈ જાય છે. આ લૂંટ કોઇ પણ રીતે બંધ થવી જોઈએ તે ઉપર તેણે બહુ ભાર મૂક્યો છે.

વળી પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિથી તેણે જોયું કે મૂડીવાળા તથા મજુર એવા જે બે વર્ગ પડી ગયા છે તેમનાં હિત પરસ્પર વિરુદ્ધ હોઇ બન્ને પ્રતિપક્ષી છે. મૂડીવાળા લગ્ને પોતાના લોભમાં ઉત્પત્તિનાં અને વ્યવહારનાં સાધનો ઝોઝોને ઝોઝા માણસોને હસ્તગત કરતા જાય. પરંતુ મજુરોને પોતાની લૂટાયેલી સ્થિતિનું ભાન થયું છે. તેઓ સંગઠિત થઇને મૂડીવાળાઓ પાસેથી આ બધું ઝૂંટવી લેવાના છે. અને પછી બધાં કારખાનાં પોતે ચલાવશે. એક વખત દુનિયામાં મોટી સામાજિક ક્રાન્તિ થશે. તમામ જમીન સાર્વજનિક માલિકીની ગણાશે અને ખાનગી મૂડીવાળાઓએ આજે જે કારખાનાં ઉભાં કર્યાં છે તેની વ્યવસ્થા સમાજ દરશે. એટલે ખાનગી મૂડીનું સ્થાન સાર્વજનિક મૂડી લેશે. રાષ્ટ્ર એવેન અને તેના 'વિચારના બીજા આજકાલ ઘણા માણસો છે જેઓ મજુરોની સ્થિતિમાં સુધારો કરવાની વાત કરે છે. આર્થિક અને સામાજિક રચનામાં જે ત્રુટી હોય તે સુધારવાની વાત કરે છે તે બધા કરતાં માકર્સનું કહેવું એકદમ જુદું જ હતું. તેણે તો કહ્યું કે મજુર વર્ગને મદાન અન્યાય થયો છે અને તેઓ હવે મૂડીવાળાના દુસ્મન છે. દુનિયાના તમામ મૂડીવાળાની સામે કોઈ પણ દેશનો બેદ ગણ્યા સિવાય મજુર વર્ગ ઉભો છે. અને માકર્સ કેવળ સિદ્ધાન્તની ચર્ચા કરનારો ન હોતો. મજુરોએ બંધ જ કરવું જોઈએ એ બાબતનો તેણે જાણે પ્રચાર કર્યો અને જુદા જુદા દેશના મજુરો ઉપર પોતાના વિચારોની સળગ છાપ પાડીને બધા મજુરોને સંગઠિત કર્યો. મજુરોની પહેલી આંતર રાષ્ટ્રીય સભા જે First Inter National ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે તેના જ પ્રયત્નથી થવા પામી હતી. આજે દુનિયાના તમામ સામ્યવાદીઓનું વડાજી મજુરો અને એકલા મજુરોના જ સંગઠન તરફ છે. મજુરોએ સંગઠિત થઈને વધતે એજે અંશે સમાજને બીનજવાબદાર એવા ખાનગી મૂડીવાળાઓના હાથમાંથી આર્થિક અને રાજકીય સત્તા લઇ લેવી એ તેમનો કાર્યક્રમ છે.

કાર્લમાર્ક્સે સિદ્ધાન્તમાં જે પ્રતિપાદિત કર્યું અને બહુ જાણીતું આદાન કરી જેને મારે ભૂમિકા તૈયાર કરી તે વસ્તુ રશિયામાં લેનિન અને તેના સાથીઓએ અમલમાં મૂકી. તેનું જ નામ બોદ્ધશેવિઝમ. લેનિન બોદ્ધશેવિક લોકોનો સરદાર, પણ તેનો આચાર્ય કાર્લ માર્ક્સ.

કાર્લ માર્ક્સે ભારે આદાન કરીને મજુરોને સંગઠિત કર્યો, પરંતુ મહાયુદ્ધ દરમ્યાન પોત પોતાના રાષ્ટ્ર પ્રત્યે પ્રકટેલા મમત્વ અને કેટલેક દરજ્જે ખોટી રીતે પોષાયેલા અભિ-

માને મજુરોની સાર્વભૌમ લાવનાને ધરીભર મોળી પાડી નાંખી. પરંતુ રશિયામાં તેને અનુકૂળ ક્ષેત્ર અને અવસર મળ્યાં. રશિયાના ઝારના જીવંતની વાતો એટલી પ્રસિદ્ધ છે કે તેના વિશેષ વર્ણનની આવશ્યકતા નથી. રશિયાએ લગાઇમાં ઝંપલાવ્યા પછી આ જીવંતની સાથે જૂખમરો વધ્યાં. અને સને ૧૯૧૭ માં તે એની સ્થિતિ આવી ગઈ કે સોફા વાટે ને ઘાટે ‘અત્ર અત્ર’ પોકારતા તરફડવા લાગ્યા. લગાઇ નહતી ગંભીરી લેકોને, નહતી ગંભીરી સિપાહીઓને; આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ રશિયાના સામ્યવાદી આગેવાનોએ પ્રગ્નને અને સૈન્યને પોતાના પક્ષમાં લીધું અને ઝારશાહી ઉઘાડી નાંખી. ઝારે પોતાનું પદ સાંચરી રાખવા કેવાં હવાત્તિયાં માર્યાં, લેનિન અને તેના સાથીઓએ તેની સામે કેવી તૈયારી કરી એ બધાના વર્ણનમાં ઉતર્યો વિના અહીં એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે આટલી મોટી ક્રાન્તિમાં ઘણુંખરું અને છે તેના પ્રમાણમાં રક્તપાત નહિ જ્યેા થયો. ક્રાન્તિકારક સૈન્યમાં કેાઇ લૂંટફાટ કરે અથવા કરવાના ઉદ્દેશથી ભણે તેને તેજ સ્થળે હાર કરવાનો લેનિનનો ખાસ હુકમ હતો. આ નવી સરકારને સોવિયેટ સરકાર કહેવામાં આવે છે. સૌથી પહેલું કામ તેણે જર્મની સાથે સુલેહ કરવાનું કર્યું અને તે ક્યો પછી પોતાની આંતરિક વ્યવસ્થામાં તેઓ પડ્યા. તેનું બંધારણ અહીં આપતાં પહેલાં એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે આ ક્રાન્તિથી બીજાં રાજ્યો ખગલયાં ઉઠ્યાં અને તેમણે સોવિયેટ સરકારને દાખી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડે રશિયાની આસપાસનાં રાજ્યોને ઉરેયો અને તેમને મદદ આપી સોવિયેટ સરકાર ઉપર ચઢાઇ કરાવી. રશિયામાં ભારે હુકાળ પડ્યો અને તેને બહારથી અનાજ મંગાવવાની જરૂર પડી. આ અનાજના બદલામાં પોતાને અનુકૂળ એવા ફેરફારો બોલ્શેવિક સરકાર પાસે કરાવવા યુરોપનાં રાષ્ટ્રોએ પ્રયત્ન કર્યો, અને સોવિયેટ સરકારને બીજી સરકારોની સત્તા અમુક અંશે માન્ય રાખવાની ફરજ પડી. જે કે. છાપામાં વિશ્વસનીય દ્રષ્ટિકોણ આવતી નથી એટલે અત્યારે રશિયામાં શું ચાલી રહ્યું છે એ વિષે આપણે ચોક્કસપણે કદી શકીએ નહિ. એટલું ચોક્કસ છે કે ત્રણ વર્ષ થયાં એ અખતરો ચાલી રહ્યો છે અને ‘યુરોપનાં બીજાં રાષ્ટ્રો ગમે તેટલું ઇચ્છવા છતાં તેને તોડી શક્યા નથી. આ ક્રાન્તિને પરિણામે રશિયામાં કેવા કેવા ફેરફાર થયા છે તેના ખ્યાલ સોવિયેટ સરકારનું બંધારણ તથા તેના સિદ્ધાન્તો ઉપરથી આવશે. આ રહ્યું તે:

મજુરી કરનારા તથા ચૂસાતા (exploited) આમચર્ગનું

સ્વતંત્રતાનું જાહેરનામું:

૧. રશિયાને, મજુરો, સૈનિકો અને ખેડૂતોના પ્રતિનિધિઓનાં સોવિયેટનું અનેક પ્રગ્નસત્તાક જાહેર કરવામાં આવે છે. નમામ મધ્યવર્તી અને સ્થાનિક સત્તા આવાં સોવિયેટોને હસ્તક છે. સ્વતંત્ર પ્રગ્નઓ પોતાનો સ્વતંત્ર મંથ અધિ એ મંડાણ ઉપર રશિયાનું સોવિયેટ પ્રગ્નસત્તાક સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

૨. એક માણસ બીજા માણસની મજુરીનો લાભ ન લઈ શકે, સમાજમાં વર્ગભેદ નાશદ થઈ ગય, અંધા નફાખોરોને દાખી દેવામાં આવે, સોરસક્ષિત ધોરણ ઉપર સમાજની પુનરચના થાય અને બધા દેશોમાં સોસ્યલિઝમની ફત્તેહ થાય તે ઉદ્દેશથી સોવિયેટોની આ અખિલ-રશિયન મહાસભા દરાવે છે કે:

(ક) તમામ જમીન સાર્વજનિક કરી નાંખવાં જમીનની માલકી કાઢી નાંખવી, જમીનને રાષ્ટ્રીય મીલકત જાહેર કરવી અને તે ઉપર મજુરી કરવા ઇચ્છનારાઓને તેમની પાસેથી કશી કીમત લીધા વિના જમીનની વહેંચણી ન્યાયપુરસ્કાર થાય તે ધોરણે અને માત્ર વાપરવાના હક સાથે તે સોંપવી.

(ઘ) જંગલો, ખનિજ સંપત્તિ, રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ મહત્વનાં હોય એવાં નદી, નાળાં, સરોવરો, તમામ ટોર અને તેને લગતી મીલકત, ખેતીવાડીની સંસ્થાઓ અને નમુના રૂપ કાર્મ એ બધું સાર્વજનિક મીલકત જાહેર કરવામાં આવે છે.

(ગ) તમામ કારખાનાં, ઉદ્યોગગૃહો, ખાણો, આગગાડીઓ અને ઉત્પત્તિ તથા વ્યવહારનાં બીજાં તમામ સાધનો મજુરો તથા નફાખોરો ઉપર મજુરોની જે શ્રેષ્ઠતા પ્રસ્થાપિત કરવાના ઉદ્દેશથી તમામ ઉદ્યોગો મજુરોને તાજે હોવા જોઈએ એ સોવિયેટના કાયદાને આ મહાસભા મંજુર કરે છે.

(ઘ) ઝરે તથા જમીનદાર તથા કિર્જિયાત વર્ગની સરકારે કરેલા દેવાનો ધનિકાર કરવો એને આ મહાસભા સાર્વભૌમ મૂડીવાદ ઉપર પહેલાં ફટકા તરીકે ગણે છે અને આ મહાસભાને સંપૂર્ણ ભરોસો છે કે મૂડીવાદની સામે મજુરોના સાર્વભૌમ બંડની ફતેહ ન થાય ત્યાં સુધી સોવિયેટ સરકાર એ જ ધોરણ ચાલુ રાખશે.

(ચ) તમામ બેન્કો, મજુરો અને ખેડુતોની સરકારને સોંપાઈ છે તે આ મહાસભા મંજુર રાખે છે.

(છ) સમાજમાંથી પરાપજીવી વર્ગ નાશ પામી જાય અને દેશનું આર્થિક જીવન વ્યવસ્થિત થાય તે માટે સમાજને ઉપયોગી એવું કાંઈ પણ કામ દરેક વ્યક્તિને માટે ફરજિયાત ગણવામાં આવે છે.

(જ) મજુરોની સત્તા સ્થપાય અને નફાખોર લોકો ફરી સત્તા હસ્તગત ન કરી શકે તે માટે મજુરોને હથિયાર આપવાનું, મજુરો તથા ખેડુતોનું સોસ્યાલિસ્ટ સૈન્ય-જેને 'રક્ત સૈન્ય' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે-ખનાવવાનું તથા ખાનગી મીલકતવાળા લોકોને નિઃશસ્ત્ર કરવાનું આ મહાસભા જાહેર કરે છે.

૪. મહાયુદ્ધ પહેલાં અને તે દરમિયાન જુદાં જુદાં સંખ્યો વચ્ચે થયેલાં યુદ્ધ તદ્દનમાંને મૂડીવાદ અને સામ્રાજ્યવાદના પ્રજનમાંથી માનવસમાજને છોડાવવાના હેતુથી આ મહાસભા ધિક્કારી કાઢે છે અને દુસ્મિતોનાં લશ્કરમાં પણ મજુરો અને ખેડુતો વચ્ચે ભ્રાતૃભાવ ફેલાય તથા ક્રાન્તિકારક ઉપાયો દ્વારા મજુરોના હાથમાં સત્તા આવે અને સર્વત્ર સુલેહ સ્થપાય, જેમાં કોઈએ કોઈને હંડ આપવાના ન હોય અને બધી પ્રજાઓનો સ્વતંત્ર રીતે આત્મનિર્ણય કરવાનો હક જળવાય એવી રસિયામાં સ્થપાયેલી સોવિયેટ સરકારની નીતિ છે તેમાં આ મહાસભા સામેલ થાય છે.

૫. એશિયાના વસાહતોના તથા બીજી નાની પ્રજાઓના લાખો માણસોને યુલામીમાં જકડી કેટલીક પ્રજાઓએ નફાખોરીના સિદ્ધાન્ત ઉપર જે મૂડીવાદની જંગલી નીતિ અખત્યાર કરી છે અને પોતાની સત્તા સ્થાપી છે તેને આ મહાસભા ધિક્કારી કાઢે છે.

૬. સોવિયેટ સરકારે ફિન્લેન્ડને સ્વતંત્રતા આપી, ધરાનમાંથી લશ્કર પાછું ખેંચાવી લીધું અને આર્મિનિયાને આત્મનિર્ણયનો હક આપ્યો તે આ મહાસભા મંજુર કરે છે.

ધર ભાડે રાખવાં છે ?

રાખવાં હોય તો મને પૂછો

‘પ્રસ્થાન’ના અવસ્થાપકો ખીજાં માસિકોની માફક, આસ ભાવ સ્થળને પણ, માસિકોની વચમાં બદલેખબર લેતા નથી. મેં આજ સુધી ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ નથી લીધી. આજે આ છેવટનો પ્રયત્ન સફળ થાય છે. બદલેખબર આપનારી અને વાંચનારી આગમની આજે અપૂર્વ ક્ષેત્ર છે. સર્વને લાલ લેવા વિનંતી છે. વધુ માટે જુઓ આગળ.

એ તો એમ જાનું કે ઘણાં વરસો આફ્રિકામાં ગાળ્યા પછી, બધાની જેમ મારે પણ આપણાં સામાજિક બંધનોથી ખેંચાઈને દેશમાં જ આવી રહેવાની ફરજ પડી. કાર્ડિયાવાડનો વતની પણ સ્ટેટોનાં કરતાં ધિટીય દરમાં જીવન સ્વાતંત્ર્ય વધુ ભોગવાતું હોવાથી મેં અમદાવાદમાં જ રહેવા નક્કી કર્યું. અહિં આજે અને ઘણાં વરસોથી વિખૂટા પડી ગયેલ એક પુરાણ અને અસહકારી મિત્રને ત્યાં એવીસાશીજ તરફ જાતર્યો. થોડા દહાડા પછી રહેવાને માટે ઘર શોધવાની જરૂર પડી.

આફ્રિકામાં એન્જનીયર તરીકેની નોકરી દરમિયાન એક પ્રાકૃત જન તરીકે હિંદ સ્થાપત્યનો અભ્યાસ કરેલો. હિંદ સ્થાપત્ય માટે હિંદના આર્કિટેક્ચરલ રિપોર્ટ ઉપરથી, ફરગ્યુસન અને હાવેલાઈના પુસ્તકો પરથી હિંદની જાદશાહી મહેસૂલો, અને ધાર્મિક મકાનોનો જ ખ્યાલ આવે, પણ હિંદના લોકસ્થાપત્ય (ધર્મ) વિષેનો અ્યાસ મેળવવા માટે ક્યાં સાધનો ઉપલબ્ધ નહિ હોવાને લીધે ઘરોનો અભ્યાસ નહિ થયેલ. જાણી ઘરોનાં વખાણુ વગેરે, સ્વદેશ કલાગ્રેમીઓનાં અંગ્રેજી ચૂંટણીના લખાણોમાં કોઈ કોઈ વાર બદાર પડતાં તે વાંચેલાં, પણ એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ તો અમદાવાદમાં આપીને ઘર ભાડે લેવાને બધે ક્યો ત્યારે જ થયો. ઘરને એક કક્કાની દ્રષ્ટિથી કોઈ પરદેશી આવીને જોઈ જાય, અને એ વર્ણન કરે તે પરથી કે ઘરના બદારના દેખાવના ફોટોગ્રાફો પરથી ઘરો વિષેનો સાચો ખ્યાલ ન જ થાય, પણ ઘરને રહેવાની દ્રષ્ટિથી તપાસીએ ત્યારે જ આપણે તેને પૂરેપૂરા ચુલુ આપી શકીએ. અને એ હેતુથી જ આપણને ઘરો અંદરથી બધે ફરીને જોવા મળી શકે, અમથા ઘર જોવાના હેતુથી આપણને કોઈ ભાગ્યે જ ઘર જોવા દે. એટલે મારો આ મુદરોધાન કે ધરવાત્રાનો અનુભવ વાચક પાસે મૂકી દઉં છું.

પહેલાં તો ઘર ગામમાં લેવું કે ગામ બદાર,—એવીસાશીજ તરફ કે મણિપૂર તરફ કે એવી કોઈ જગ્યાએ—એનો વિચાર થયો. પણ એનો ઉત્તર તો મારા મિત્રના અનુભવથી તુરં જ મળી ગયો. ગામબદાર દવા ઘણી સારી પણ સારી સોજન વિના છોકરાંઓ અને સ્ત્રીઓ એકસસૂરીયાં થઈ જાય. એમને કોઈની સાથે ભગનાં કરનાં આવડતાનું નહિ. જો બેચાર પાંચ જગ્યા સાથે રહીએ તો તો સમાન સોજન મળી રહે. નહિ તો પછી બંગલાનાં

આઉટલાઉસમાં રહેતા પગી, માગી વગેરેનાં છોકરાંઓની જ સોજન મળે. આ સોજન શેઠ મોકરના જેવી હોઇ આપણી સ્ત્રીઓ એમની સોજનણ પર હુકમ ચલાવતી થાય કે તેમના જેવી દલકરી થાય. અને છોકરાંઓ તો જરૂર દલકરાં થાય. આ ઉપરાંત જ્યારે કોઈ માઈ પડે ત્યારે ગામમાં દાક્ટરની દવા મારે, અને ઘરનું ગ્રીથું સામાન લાવવા જવામાં ખિચારા મેરદનો તો હોયો જ નીકળી જાય. મારા રહેવા દરમીઆન મારા મિત્રને પડતી આ બધી મુશ્કેલી હું જોઈ શક્યો. એમની વધારાની મુશ્કેલી બીજી એ હતી કે એમનાં છોકરાંને ભણવાને માટે કોઈ સારી નિશાળ એમના તરફ ન મળે. પોતે પાછા અસહકારી એટલે મરકારી નિશાળમાં છોકરાંને ન મૂકવાં એ વિચાર એટલે છોકરાંને ઘેર રાખે, અને આસ-પાસનાં દલકરાં છોકરાં જોડે રમવા ન દે એટલે આખો દહાડો ઘરમાં ભરાઈ રહે. છોકરાં સાવ માવડીયાં થઈ ગએલાં. મારાં છોકરાં જોડે પણ રમતાં ન આવડે. એમનો અસહકારનો આગ્રહ આ રીતે બન્યાંઓના વિકાસમાં અંતરાયરૂપ થઈ પડતો. જોઈ મેં કહ્યું: ‘ભાઈ, એવો આગ્રહ હવે ન રાખો અને ક્યાંક ગામમાં જ ઘર લો, અને સરકારી નિશાળે છોકરાં-ઓને મોકલો. આમ ગામ બહાર રહેવાથી તો છોકરાંને શહેરમાં રસ્તે હોડનાં પણ નહિ આવડે.’ એમનાં વડુ અમારા મતને મળતાં થયાં ને એમણે મને કમને પછી ગામમાં આવી રહેવાની હાં પાડી. પોતાને વખત હતો નહિ એટલે એમને માટે પણ મેં જ ઘર જોતી આપવાનું માથે રાખ્યું. મેં મેળવેલી વિદ્યા પર એમને વિશ્વાસ હતો એટલે મારી પસંદગીનું ઘર જોયા વિના ય લઈ લેવું એમ હતું ને હું ઘર શોધવાના કામમાં જોડાયો.

મોટાં શહેરોનો ખંચાત કરી હું To Let (ટુ લેટ)=માટે આપવાનાં પાટીઆં શોધવા લાગ્યો, પણ મને લાગ્યું કે અમદાવાદમાં હજી એ પદ્ધતિ જોઈએ તેવી પ્રચાર નથી પામી. ચાલતાં ચાલતાં એક સરિયામ રસ્તા પરનાં ભજાદાર નવાં જ મકાને, માઈ ધ્યાન ખેંચ્યું. તેને પહેલે માળે લાડાનું પાટીયું પણ હતું. બહારથી મકાન બહુ જ આકર્ષક અને હવાદાર જળાવાથી હું હોંશમેર ઉપર ચડ્યો, ને ‘જ્યાં દાખલ થાઉં છું ત્યાં જળાણું કે મકાનની અંદર એક પણ રહેવા લાયક એરડો નહિ. નાની નાની એરડીઓ અને તે એટલી સાંકડી-પાછડી પતે-કે તેમાં આડો ખારસો માય નહિ. પાછી બધી એવી રીતે-ગોઠ-વાએલી લાગી કે લુદા લુદા લાડતો માટે કરેલી હોય. એક એરડીમાંથી બીજીમાં જઈ શકાય નહિ. એરડીમાં દાખલ થવાનાં ખારણું સિવાય બીજે ક્યાંયથી અજવાળું આવવાનું સાધન નહિ. બહારથી જે રાણકદાર રવેશ દેખાતો હતો તે આ એરડીઓમાં જન્મ આવવા માટેની ફક્ત ચાલ જ હતી. અને એ ચાલ પણ પાછી એટલી સાંકડી કે બે માણસ સામ-સામાં પસાર ન થઈ શકે. હું નાસીપાસ થયો. મને લાગ્યું કે મકાનના માત્રીકે ઘર બહારના દેખાવ માટે જ કંઈ છે, રહેવા માટે નથી કંઈ.

ત્યાંથી આગળ ચાલતાં એક બીજું પાટીયું નજરે પડ્યું. એમાં મકાન માત્રીકને રૂબરૂ મળવાનું લખેલું, અને મકાન માત્રીક રહે શાહીઆગમાં ક્યાંક. ને તેમને મળવાનો કોઈ મુક-રર વખત બતાવેલો નહિ, એટલે મેં ખાલી ખુવાર થવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો, ને આગળ ચાલ્યો. મારે ધંધાને લાયકની ઑફિસ પચ્ચ કરી ચકાસ તેવું ઘર જોઈનું હતું, એટલે કોઈની ચાલતી ઑફિસ જોવાય તો સોઈ એમ વિચારતો વિચારતો હું જતો હતો ત્યાં “જેઠાલાલ સોમેશ્વર રહેતા B. A. LL. B.” નામનું પાટીયું જોયું. મને સંદેહ થયો કે એ એ જ

જેઠાણા તો ન હોય કે જેની સાથે એક વાર કાર્ટિયાવાડની એક મિહન સૂલમાં હું ભણ્યો ! કંઈક એ ખાત્રી કરવા-જૂની મિત્રતાને તાજ કરવા-ને આટી તો ઑકિસ જેવા હું ઉપર ચઢ્યો. એ એ જ જેઠાણા નીકળ્યા, પણ હું તેમને એળખું છું તેવા મેં કંઈ જ ડોળ ન કર્યો અને તેઓ તો મને એળખી જ ન શક્યા, પણ એળખે છે તેવા ડોળ કરી મારા સ્વાગતમાં મને બેસવા ખુરશી આપી અને એ જે પા અરથો ક્લાક અમારી મુલાકાતને ગયો એટલામાં હું એ મકાનની ઑકિસ તરીકેની ચોખ્ખતા જોઈ ગયો. મકાનની માળતી ભેં સીધી સપાટીવાળી (Levelled) નહિ હોવાને લીધે બધાં ફર્નિચરના પાયા નીચે કંઈકે કંઈ ટેકણ મૂકેલું. કોઠને લીકરૂં તો કોઠને પત્થર, તો કોઠની નીચે છેવટ ન્યુસપેપરના વાળેલા ફૂટા મૂકેલા. ખુરશી નીચે તો તેવું કશું મૂકી શકાય નહિ એટલે ખુરશી ગમે તેમ મૂકે તોય ડગે. નીચે ગાર, ને તેના પર કાથાની સાદીઓ પાછી નાંખેલી એટલે સાદી તલે ધૂળ જામી જઈ ધૂળમાં મગ્ગરો ચએજાં તે ટેખત નીચે લટકતા ટાંડીઆને ચટકા ભર્યા જ કરે. વળી મકાનમાં વીજળી લાવેલા. તેના લટકતા પંખા માથાથી એક જ હાથ ઉઠ્યા રહે, ને જ્યારે એ ફરે ત્યારે જાણે માથું જ અદરથી ઉંચકાઈ જશે તેવી બ્લીક રહે. નીચે મગ્ગર અને ઉપર 'ચક્ર ભ્રમતિ મસ્તકે' ની દશામાંથી છૂટ્યા હું ખુરશી પરથી ઉઠીને જેઠાણા-ભાઈને ક્લાક ગાદી તકીએ બેઠો હતો ત્યાં જઈ બેઠો. વકીલ સાહેબ તો કાંઈ લેનાં પુસ્તક ઉધામવામાં પડ્યા. અને હું ક્લાક પાસેથી 'પોળોમાં મકાન સારાં મળશે' એવી સલાહ લઈ ઉઠ્યો.

બીજા દિવસથી પોળોમાં તપાસ શરૂ કરી. મળતન પાટકનાં અને રા. રા. રવિશંકર રાવળનાં પોળોની સુંદરતાનાં વર્ણનો આફ્રિકામાં વંચેલાં, એને પ્રવક્ત્ર અનુસવવાનો આ વખત આશ્ચર્ય હોવાથી એ સુંદરતા કલ્પને કલ્પતો હું એક પોળમાં પેઠો. એક મોટી પોળમાંથી નાની પોળમાં, તેમાંથી વળી ખારી વટારી કોઈ ત્રીજી જ પોળમાં, એમ અગીચાઓની બૂલવણી જેમ ગોઠવાએથી પોળોમાં ડા. હરિપ્રસાદ પોળ સદાશમાં જાણુવેત્ર સાથીઆની રચના શોધનાં હું નિષ્ફળ થયો. મને કશો જ નિયમ સમજાયો નહિ. હું એ શુંચવણ નથી ઉઠેતી રહ્યો ત્યાં હું એક મોટા ચોક પાસે આવું છું. ત્યાં વચ્ચે પોપોળો અને આલુખાલુ રંગબેરંગી ઘરો આવી રહેલાં, તેના એટલા પર બેસેલા વાતોના તડકા-મારી રહ્યાં હતાં, અને બધે કલોલ હતો. મને આ દ્રશ્ય ધણું જ મુખપ્રદ જણાયું. રા. પાટકે એક વાર વર્ણુવેલી પોળોમાં રહેતી નિર્ભયતા અને કૌટુંબિક ભાવના હું જોઈ શક્યો, ને જરા યંબી ગયો !! પણ જ્યાં દષ્ટિ ફેરવી ત્યાં પોળનાં જાજરો વાડો દીડો. નાટકના પદ્ધતી જેમ દ્રશ્ય જ સાવ બીજું. બીજા તરફ એક દુનુમાનજીની બેડોળ મુર્તિ તેજ અને સિંદુરથી ખરડાએથી હતી. તેને જોડેલા કિમતી આરસો પણ તેજ સિંદુરથી ખરડાએલા હતા. આમ આપણે સુંદર ચીજોને દબેલાં જ બગાડી નાંખીએ છીએ. ટાગેરે એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે 'દિલ્હી તો દેવ પૂજની જગ્યાએ જોડેલા ધણા જ કિમતી આરસોને જાણ માટીના ઘોંપણથી "પવિત્ર" કરી બેડોળ જ કરી નાખે છે. પોળની અંદરનું સૌન્દર્ય એક નિશ્ચિત માત્ર બોગીને હું એક બદારથી ધણા જ સુંદર લાકડ કામથી શણગારેલા ખાત્રી મકાન તરફ ખેંચાયો. એની બદારની શોભા પરથી અંદરની શોભાની કલ્પના કરી હું દાખલ થયો. પેસનાં જ ઘરઘણી તરફથી મુચ્ચના મળ્યા : 'ભાઈ સાવચેતીથી ચંદને માથું બટકાય નહિ.' હું તો એ સાંભળી પાછો જ રહ્યો, કેમકે રોજ

આ સાવચેતી આપણે તો રાખીએ, પણ અન્યથા માણસો પાસે એ રખાવવી મુશ્કેલ પડે; અને મારે ત્યાં માણસોનો અવરજવર ઘણો રહે છે એટલે મારે તો ‘ખીસાં પાકીટ સંભાળો’ ની જેમ ‘માથું સંભાળો’ નું પાટીયું જ મારવું પડે, પણ પાછો ધરમાલીકના આગ્રહથી ઉપર ચઢશે ઉપર આવતાં જ આગળના ઓરડામાં જ જાજર અને નળ મેં પૂછ્યું: ‘બેઠકનો ઓરડો ક્યાં છે ?’ તો કહે: ‘આ તમે ઉભા છો એ જ’ મેં કહ્યું: ‘આ બેઠકના ઓરડામાં જ નળ ને જાજર !!’ એમણે જવાબમાં દલીલ કરી: ‘ત્યારે ક્યાં મૂકીએ ? નીચેનો ઓરડો દરજીને ભાડે આપ્યો છે, ને કાંઈ પાવખાનું જુદું ભાડે અપાય ? પણ ભાઈ, પાવખાનું ગટરનું છે એટલે કાંઈ વાસ બાસ આવશે નહિ ? ધોવાશે એટલે સાફ રહ્યાં જ કરશે.’ હું સમજ્યો કે ક્વર્શીંગ ટેક * છે ત્યારે સાફ તો રહે ખરું, પણ ન્યાં ઉઘાડીને જોઈ ત્યાં ટેક તો નામનું જ. ત્યાં એટલે ઉંચે પાણી જ અમદાવાદમાં ક્યાંય ચડતું નથી, એટલે જે બીજો નળ જોવામાં આવ્યો તેમાંથી એક કંડકું આ પાવખાનામાં કાઢી એને ચકલી બેસાડેલી અને આ પાવખાનું આપણે એ ચકલીના પાણીથી ધોવાનું રહ્યું. ધરધણીએ સૂચવ્યું: ‘એ ચકલી તમારે છૂટી જ રાખવી; અહિં અંધે એમ જ રહે છે.’ ત્યારે હું સમજ્યો કે અમદાવાદનું ઘણું પાણી આમ નકામું જ વહ્યું જતું હશે. એ ધરમાં છેવટના ઉંઝાણના ઓરડામાં રસોડું અને પાણીઆડું, એના પાણીના નીકાલ માટે કશી યોજના હતી નહિ. નીકાલ હમેશાં ઉભેલી નાંખવાનો હતો. અને બીજી ખામી અજવાળાની હતી. માત્ર આગળથી ત્રણ બારીઓમાંથી, તે ય જો ત્રણે ય ખુલ્લી રાખી હોય તો અજવાળું આવે, અને પાછળ પછીતની એક બારીમાંથી પાછળના ઓરડામાં અજવાળું આવે વચ્ચે ઓરડો અંધારખાનું. કરા તો બધાના સહીઆરા હોઈ અજવાળું મૂકવાને કામના જ નહિ. અજવાળાની આ અડચણ બહુ ઊંડાં મકાનોમાં ચોક્કસ રાખવાથી દૂર થઈ છે. તો પણ ચહેરની ગટરો અને નળો મકાનની આગળથી જ પસાર થતા હોવાથી જાજર અને નળ તો મકાનના આગલા ભાગમાં જ રાખવાં પડે છે. અને તેમાં પણ જાજર તો મકાનના એટલા ઉપર જ થતાં હોઈ કોઈ કોઈ વાર તો એટલાં સાંકડાં થયાં છે કે મોરા જેવા જડા માણસને તો એમાં આડા થઈને જ પેસવું પડે. આવાં અંધાં કારણોને લીધે મેં એ દિવસે જોએલાં ઘરો જવા દીધાં ને મારી તપાસ આગળ ચલાવી.

બીજો દિવસે એક મકાન એવું જોયું કે જેમાં નીચે અંધે છો હતી પણ ચડવાના દાદરા નીચે ગાર હતી. મેં એમ રાખવાનું કારણ પૂછ્યું તો જવાબ મળ્યો: ‘બેરીને સુવાવડના ખાટલા માટે તો કોઈ જગ્યા જોઈએ ને ?’ મેં પૂછ્યું: ‘ખાટલા રાખવાની જગ્યા તમે દાદરા નીચે પસંદ કરી !!!’ અહિં તો માણસોનો અવર જવર રહે, અવાજ થાય, બેરીને અડચણ ન પડે ?’ પાછો દાદરા પણ સાવ જૂનો ખખ્ખ થઈ ગયેલો. મારા વિરોધના જવાબમાં આરોગ્યશાસ્ત્રનો કોઈ પણ નિયમ મકાન માલીકને સૂચ્યો નહિ ત્યારે એમણે ફેરવી તોલ્યું: ‘મરનારને માટે સાચરો કરવા જેટલી તો કોઈ જગ્યા જોઈએ ને ?’ એક આત્મેશાન મકાનમાં પણ આ સગવડવાળો ઓરડો મેં જોએલો. એ ઓરડો ખસ

* ક્વર્શીંગ ટેક = એક એવી યોજનાવાળી પાણીની ટાંકી કે જેમાંથી એક નળ નીકળીને જાડે જવાની બેઠક સાથે જોડાયેલો હોય છે. ટાંકીના માથા પરથી એક સાંકળ જોડે તે નળના મોંઢાને સંબંધ હોય છે. પણ આ સાંકળ એવડાં જ નળમાંથી પાણી બેરથી છૂટીને બેઠકને ચોતરફથી ઘોઈ નાંખે છે.

મોખરે જ!! એકના ઓરડાની પાસે જ હતો. એકને બેઠે કોઈ અગ્નિપ્રેર એ મરવાના ઓરડામાં ધૂસી બપ!! અને એના કારણેના પ્રશ્નોના પણ આવા જ ઉત્તરો મળ્યા. મરવાને મારે આટલી બધી ચીવટ લેનારાના ઘરમાં રહેવા મારી હિમ્મત ન ચાલી. નહિ તો આ આસેશાન મકાનમાં કેટલાક સાવ અંધારીઆ ઓરડા સિવાય ત્રણેક કુટુંબ રહી શકે તેટલી જગ્યા હતી..... હું એક બીજા નવા જ મકાનમાં ગયો, ત્યાં બે કે અગ્નિવાણી તો ખામી જ હતી પણ સ્વચ્છતા રાખવાની ધણીજ ચીવટ જણાઈ; અને એક કાણવારમાં મકાન લેવાનો વિચાર થયો ત્યાં અંદર રહેનાર એક પિંધવા બાહ્યે મને પૂછ્યું: ‘ભાઈ! તમારે છોકરાં કેટલાં છે?’ મેં કહ્યું: ‘છોકરાં તો ચારેક છે.’ ‘ત્યારે તમે આ ઘરમાં નહિ રહી શકો’ તેણે કહ્યું. પુરવામાં તેણે બે ત્રણ ઘર છોડીને રહેતા એક ગૃહસ્થ બતાવ્યા. મેં બાહ્યને પૂછ્યું: ‘તમે કોણ છો!’ એણે કહ્યું: ‘ભાઈ હું તો એક કાંઈ-વાવાની બાળપિંધવા છું, અને આ ઘરની માલીક બાહ્યને ત્યાં નોકર બની તેને આશરે રહું છું.’ મેં પૂછ્યું: ‘તમારી મોકાણી ક્યાં છે?’ તો કહે: ‘એમણે અનુશાન મંગાવ્યાં છે ત્યાં દર્શાવે ગયાં છે.’ મને વિચાર થયો કે છોકરાં અને વરતાર નહિ ધવ્વળી આ બાહ્ય અનુશાન વડે ક્યું ક્યું પામ્યા ધવ્વળી દરો!! આ વત્ત સાંભળી ત્યારે મને એક વાર મારા મિત્રે કહેલ વાત યાદ આવી. તેમણે મને એક વાર પોતાનો અનુભવ કહેતો કે એમના એક વખતના ઘરધણી એમનાં બચ્ચાંથી તો શું પણ એમને ત્યાં આવતા મહેમાનોથી કંટાળતા, અને એમને ત્યાં કોઈ આવેલું માણસ પાંચબાને ત્રણ ત્યારે ઘર ધણીઆણીનો પોણા કલાકનો ટકટકારો થતો. એ ટકટકારાથી જ કંટાળીને એમણે એ ઘર છોડેલું.

રવિવરે એક બંધ મકાન જોઈ મેં એ રહેવાનું ભાડે આપવાનું મકાન દરો એમ ધારી પકપૂજ કરી, ત્યાં તો એ મકાન નિરાશનું નીકળ્યું!! એ તો કોઈ ખાનગી નિરાશ હતી પણ મ્યુનિસિપાલીટીની શાળાઓ પણ એવાં ઘરોમાં જ બેસે છે!! તે જ પ્રમાણે કોઈ આધુનિક વિજ્ઞાન શિષ્યેશા ડૉક્ટરો જૂના તબેશા અને ગાદી રાખવાની જગ્યાએ જોડવાઈ ગયા છે! એમને પણ બસ મોખરેથી જ અગ્નિવાણું મળે!! એ અગ્નિવાણું પાહું, એમણે પોતાના ડૉક્ટરી કાંડ બતાવવા ખાતર હીરો-સોનું કાઉન્ટરો અને કાચનાં કપાસો આદ્ય મૂકી અટકાવી પછવાડેના અંધારખાનામાં કમ્પાઉન્ડરોને જોંધ્યા છે. અલગજ અલગ એમને આંખના દરો તપાસવા માટેની અંધારી ઓરડી રહેતે મળ્યા ત્રણ છે ખરી, પણ પેલા કમ્પાઉન્ડરના શા બોગ!! મને નો વિચાર થયો કે આઈરિશની શી દયા દરો? એક ખાલી ઘરની પાસે જ એક આઈરિશનો “રૂટીઓ!!” રૂટીઓ મકાનના જમાનાના રાવનગૃહમાં જોડવાએતો લાગે. રાવનગૃહમાં એમણે રાતના વખત મારે ઉપરના એક નાના જાગીઆમથી આવતી દયા બસ ગળી દરો, એમાંથી અને પેસવાના દારમાંથી આવતું અગ્નિવાણું આપણા આ આધુનિક આઈરિશના ભાગ્યમાં દણુ લખાયું છે. વધારે અગ્નિવાણું લાવવાનો એને કશો માર્ગ જડતો નથી એટલે તે બિચારો દાર પાસે જ એની ચિત્રપાટી જોડતો કાલ દરે છે. એનાં જે ચિત્રા દૂરથી જોવામાં જોઈએ તે માત્ર એ નાનકડા ઓરડામાં જમાનથી થોડેક જ જાએ સરકાવેલાં! ફરની દષ્ટિ નો એને કલ્પનાથી જ કેવળથી પડતી દરો. મને વિચાર થયો કે આપણી પ્રગતિ કેટલી ખાંડખરી છે!! આપણી પ્રગતિ નથી. આપણે દસઘાંએ છીએ. દસઘાંને આપણે ચારેક દસ આંગળા જાએ એમાં શી દવાડો વગે!! અગ્નિ!

ધેર આવ્યા પછી મારા મિત્રે અત્રે શરૂ થતી 'કેમ્પોપરેટીવ હાઉસિંગ સ્કીમ' ની વાત કરી. કેટલીક શરૂ થયેલી એ સ્કીમ હું બેઠું આવ્યો તો જણાવ્યું કે મકાનોના ધાત કે એમની સમસ્ત ગોઠવણમાં ક્યાંઈ કેમ્પોપરેશન જેવું દેખાતું નથી. જુદાં જુદાં નાનાં મોટાં દરેકને ફાલે તેવું અને તેવાં મકાનો બંધાય છે. બધાએ જુદા જુદા નકશેનવીસ (ખાનમેશ્વર) પાસે નકશા કરાવ્યા હોય, એક નકશેનવીસ બીજા નકશેનવીસથી કંઈ જુદું જ કરે. અને મકાનોમાં ક્યાંઈ મેળ રહેતો નથી. એ જ્યારે પૂરાં થશે ત્યારે જેનારને એમાં કેમ્પોપરેશન દેખાવાનું નથી.

એના કરતાં તો પોળોમાં કેમ્પોપરેશન વધારે સાફ મૂર્ત થાય છે. પોળોનાં ઘરો પરંપરાના કારીગરો વડે થતાં હોઈ તેમાં વિવિધતા છતાં એક સામાન્ય શૂન માત્રુમ પડી આવે છે. વળી ઘરોની ઉચાઈ પણ એકબીજાએ સમજીને ઘણે ભાગે સરખી જ રાખી હોય છે. ઉપરાંત પોળોમાં હળવા મળવાનાં રથો-જેવાકે ક્યાંક નાનકડી દહેરી, ક્યાંક કબૂતરો કે ક્યાંક છેવટ પછી પીપળો જ-હોય છે. આ રથો પરનાં સ્વાભાવિક મિલનમાં જે એક મુખ્ય રહેલું છે તે તો આ કેમ્પોપરેટીવ હાઉસિંગમાં નહિ જ દેખાવાનું. અહીં તો બધા સૌ પોતપોતાના 'બંગલામાં' રહેવાનાં. અને કંઈક પશ્ચિમની ઇંગ્લીમાં રહેતી અકઝાઈ રખાતાં, ઈતર વર્ષે સાથેનો સદચાર તો સંભવવાનો જ નહિ. એટલે આ સદકારી મકાનોની યોજનામાં સદકાર માત્ર જમીનની કિંમતનાં નાણાંમાં અને સરકાર તરફથી લેવાતી મદદમાં જ છે. સોખત અને સદચાર વિષેની જે અડચણ મારા મિત્રને ભોગવવી પડે છે તે તો આવાં કેમ્પોપરેશનનાં મકાનોમાં પણ ભાગવી પડે. એટલે મેં મારા મિત્રને કહ્યું: 'આપણે એક આપણા જ વિચાર-વાળા મંડળી ઉભી કરીએ ને મકાનો કરીએ તેટલો વખત તો આપણે ભાડે રહીને દહાડા કાઢ્યેજ છૂટકો ને મારી તપાસ ચાલુ જ રહી.

એક પોળમાં એક ચોકવાળું ઘર: નીચે ધરધણી રહે ને ઉપરનો માળ ખાલી હતો. તેમાં હવા અજવાળું સાફ ને ઘણી ઓછી ખામીવાળું. મકાન ઘણા વખતથી ખાલી હતું. તપાસ કરતાં ખાલી રહેવાનું કારણ કોઈએ કહ્યું નહિ એટલે કંઈ વહેમવાળું ધર હશે એમ મેં માન્યું. પણ ખાલી જ રહે એટલે ભાડું ઓછું હતું. મારા મિત્રને મારે મેં એ નક્કી કર્યું. પોળની એક ખાલીમાંથી સરિયામ રસ્તે તુરત આવી જવાય તેવી ગોઠવણ હતી. ધરધણી જૂના વિચારના. એ, એમની પત્ની અને એક છોકરું, એટલા જુવ આ મકાનમાં રહે. નીચેની વ્યવસ્થા સારી હતી. આગળ ડહેલી, પછી પરશાળ, પછી ચોક તેમાં એક તરફ રસોડું, પાણીઆઈ અને તેની પાસે એક તરફ દેવસેવા કરવાનું આળાયું; (ભોંતો કખાટ) ત્યાં બેસી રોજ ધરધણી પૂજા કરે. ઉગમણ બહારનું મકાન એટલે સવારે ડહેલી સ-મુખ મોઢું રાખી બેસે અને દેવસેવા દરમિયાન ઘરમાં અવરજવરની દેખરેખ રાખે. ઉપર જવાનો દાદરો એમને બેસવાની જગ્યાથી થોડેક છેટે આગલી પરશાળમાં મૂકેલો. જૂનો જગજ દાદરો-ગમે તેટલી ઉંચાઈ માટે પણ એવડો જ હોય તેવો-કાઠી નવો નખાવેલો. ત્યાં થઈને ઉપર જવાનું. ચોક હતો એટલે નજ અને પાણીઆઈ વચલા ખંડમાં મૂકેલું અને છેવટનો ખંડ રસોડું ગણે કે સવાનો ચોરડો ગણે. પણ આ વ્યવસ્થા તેના ભાડાના પ્રમાણમાં મારા મિત્રને સારી લાગી એટલે અમે બધાં ય એક સાથે ત્યાં આવી ગયાં. આડેક દહાડામાં મને પણ થોડેક છેટે મારી સગવડો ઘણે અંશે પૂરી પાડે તેનું ધર મળ્યું અને અમે આમ જન્મે જન્મુ દેહાણે પડ્યા.

x . + + + +

અમે બન્ને કુટુંબો ઘણી વાર હજીએ મળીએ, કેાઇ વાર સાથે ફરવા જતાએ, એમ એક વાર અમે સાથે નાટક જોયું. મારા મિત્રના આગ્રહથી અમે બંધાં એમને ત્યાં જ સુવા રોકાઇ ગયાં. પોળમાં રહેવા આવ્યા પછી ઘરઘણીએ એક વાર સત્યનારાયણની કથા કરાવેલી તે નિમિત્તે અને એ ત્રણ વાર કાંઈ શ્રાદ્ધ સંવત્સરી કે જાધા નિમિત્તે મારા મિત્રના કુટુંબને જમાડેલું. 'આપણે હવે શા નિમિત્તે એમને જમાડ્યાં? શું નિમિત્ત શોધવું?' શ્રાદ્ધ સંવત્સરી, કે બાધા કે તેવું કશું જ મારા મિત્ર માને નહિ. એ તો માત્ર આનંદ બોજન કરે અને મિત્રોને કરાવે. મેં કહ્યું: 'નમે એમને તમારી અત્યંત શાળાના વાર્ષિક મેળાવડાના નિમિત્તે જમાડો.' આવી વાતોમાં અને નાટકનાં પાત્રો વિશેના વિનોદમાં અમે ઊંઘી ગયાં.

એકાએક અમે 'મારી નાંખ્યોરે મારી નાંખ્યો!' 'એ સાહેબ મરી ગયો, મને છોડાવો' 'માસ્તર માસ્તર બદાર નીકળ મારા ઘરમાંથી' 'માફ કર્યું ધૂડ મળ્યું' ના અવાજથી સફાળાં જાગી જિડ્યાં. બારણાં ઊઘાડી ચોક્ પાસે આવી નીચે જોયું તો અમારા ઘરઘણી પૂજના પોળાકમાં અત્યંત ક્રોધાવસ્થામાં એક છોકરાને મારે!! પોતે ધાબળા પટ્ટેરી, શરીર પર ઠેકઠેકાણે વિભૂતિનાં ત્રિપુંડ કરેલાં, એક દાયમાં ગૌમુખી ને બીજામાં ત્રિશુળ વડે અમને સંકરના શૈવ સ્વરૂપનું ભાન થયું, અને પૂરાં જાગ્રત નદિ થએલાં એટલે અમને તો તે સાક્ષાત સંકર જ ભાસ્યા. મારતાં મારતાં બોલતા જાય: 'મારી પૂજા અભગવી, માફ ધર અભગમ્યું. અરે નખ્યોદ જાય આ અમદદારી ભાડુનનું ને ખાદીવાળાનું. ક્યાં ગયો પેસો માસ્તર.' મારા મિત્રે પેસા છોકરાને પોતાની અત્યંત શાળાના છોકરા તરીકે ઓળખ્યો એટલે હેડે જઈને એને માંડમાંડ છોડાવ્યો. એને આવવાનું કારણ પૂછતાં એણે કહ્યું: 'હું તમને એમ જણાવવા આવેશો કે આજે નિશાળે ન આવશો કેમકે આલુબાલુ પાણી ખૂબ ફરી વળ્યું છે અને આવતી કાલે નદીનું પૂર ઉતરે આવશે.'

હજેલી બદાર પણ માણસોનું પૂર કાંઈ થોડું જાહેરું નહિ. એ જરા ઉતર્યું, એટલે અમે છોકરાને બદાર ત્રણ જઈ ભીંજેલાં કપડાં બદલાવી નવાં આપી વિદાય કરી. ઘર ખાલી રહેવાનું કારણ અમે હવે સમજ્યા. ઘરનું પૂર ઉતરે મારા મિત્ર પાસે એ ઘર ખાલી કરાવી તેમને મારે ત્યાં એ જ દિવસે રાઇ ગયો. ઘરઘણીએ પછી એ ઘર ગૌમુખ અને જાગૃથી ત્રીપાત્રીને 'પવિત્ર' કરી નાખ્યું. અને થોડા દહાડા બાદ 'મેવ કરવતીઆ મોચીડો ને મોચીડો' ની જેમ મારા મિત્રને એલીસણીજ જ રહેવા જવું પડ્યું.

"કરदिया साचीत के दुनिया गोल है."

હું તો હજી એના એ જ ઘરમાં રહું છું. અમદાવાદમાં રહી ધંધો કરવાનો વિચાર કરું છું પણ આ આટલી દરિદ્રાવસ્થાના શહેરમાં આફ્રિકાની ફીની ટેવ પડેલા માણસથી એ-અનિય-રોગનો ધંધો થાય એમ લાગતું નથી. પણ ધરોતો એટલો બધો અનુભવ ધઇ ગયો છે કે બાડાનાં ધરો દોહતે જોડનાં દોષ તો મને પૂજવાથી ઘણી માદિતી મળી શકશે. દરેક પૂજનારે ઉપર બનાવી તેમણે કેટલી અગવડ બોજવવા પોતે તૈયાર છે તે સાથે જણાવવું અને જતાંને મારે એક આનાની ડીપીટ બીચી-પોરટની. પરત્વેવદાર ખાનગી રાખવામાં આવશે. માફ સિંરનામું દાત તો-ઘરનું નિશ્ચિત નદિ એટલે પ્રસ્થાન આંધ્રિસ મારફત.

‘ઘરડોપક’

૧૦૦ વર્ષ પરનો એક ઇંગ્રેજ સાક્ષર

સ્વ. આયન હુટન હોગસન

દાર્જિલિંગમાં નેપાળ, બૂતાન, સીકીમ અને ટીબેટને લગતી અનેક ખબરો મળી. તેમાં નેપાળનાં પુસ્તકોની તથા ખીજી ઘણી જ અગત્યની ખબરો જગતને આપનાર મહુમ આયન હુટન હોગસન સંબંધી હકીકત બહુવા જેવી છે:—

ઇ. સ. ૧૮૨૨ દરમ્યાન, એક જુવાન ઇંગ્રેજ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના નોકર તરીકે નેપાળ ગયો હતો. એ મુલક ઇંગ્રેજ લોકોને તે વખતે છેક અજાણ્યો હતો અને આચાર-વિચાર તથા રીતરિવાજમાં ઇંગ્રેજો અને નેપાળીઓની વચ્ચે ઘણો જ તફાવત હતો; તેમ છતાં ત્યાં રહી એણે એવું સાહિત્ય એકઠું કર્યું કે જેનાથી આખી પૃથ્વીની ૧/૫ વસ્તીનો ધર્મ સમજવાની કુચીઓ જડી. આ ધર્મ તે જુદ્ધધર્મ; અને એ જુવાન તે આયન હુટન હોગસન.

ઈ. સ. ૧૮૧૮ ની ૩૦ મી એપ્રિલે એ બેંગ્ગોલ સિવિલ સર્વિસમાં કારકુન તરીકે દાખલ થયો હતો. તે વખતે એવો નિયમ હતો કે કંપનીની નોકરી કરનારે ફોર્ટ વિલિયમની કોલેજમાં અમુક વખત અભ્યાસ કરીને પરીક્ષા આપવી પડતી. આ કોલેજમાં મી. હોગસનની કારકીર્દિ સંતોષકારક નીવડી હતી. ત્યાં એ પશ્ચિમ ભાષા ભણ્યો હતો. ૧૮૧૯ માં એ કુમાયુન વિભાગના કમીશનરનો આસિસ્ટન્ટ નીભાયો. પણ ખીજે જ વર્ષે એણે ખટમંડુ (નેપાળની રાજ્યધાની)ના રેસિડન્ટના તાબામાં એસિસ્ટન્ટની નોકરી માટે ફેરબદલી કરાવી અને પછી ખીજા લાભો જતા કરીને ૧૮૩૩ સુધી એ ત્યાં જ રહ્યો. ૧૮૩૩ પછી એ પોતે રેસિડન્ટ નીભાયો આમ બધું મળીને એણે ૨૧ વર્ષ નેપાળમાં ગાળ્યાં. પછી ૯ વર્ષ એ દાર્જિલિંગ રહ્યો. આ ૩૦ વર્ષ દરમ્યાન સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનની પ્રશસ્તિમાં એણે જે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા તે નીચે પ્રમાણે છે:—

- ૧ પૂર્વ હિમાલયથી હિન્દી ચીનની સરહદ સુધીની તમામ જાતોનાં કુળ તથા ઐતિહાસિક માહિતી મેળવી.
- ૨ નેપાળની પ્રજાઓમાંથી આર્ય, મોંગોલિયન તથા આર્ય અને મોંગોલિયનના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલી જાતે એણે તારવી.
- ૩ મધ્ય, દક્ષિણ હિન્દ તથા સીકીમ સુધીની તામીલ અથવા અનાર્ય વસ્તીની સંપૂર્ણ હકીકત એકઠી કરી.
- ૪ નિલગીરી, પૂર્વઘાટ, સીકીમ, નેપાળ અને દાર્જિલિંગમાં વસતા વર્તમાન તથા ભૂતકાળનાં રહીશોની ખોપરીઓ મનુષ્ય પ્રજાશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે એકઠી કરી અને એની પેટીઓ ભરીભરીને એણે યુરોપી વિદ્વાનોના અભ્યાસ માટે મોકલી.

- ૫ નેપાળ રાજ્યમાંનો અમૂલ્ય પુસ્તક-સંગ્રહ તપાસ્યો. સંસ્કૃતમાં લખાએલાં બુદ્ધ ધર્મનાં પુસ્તકોમાંથી સાહિત્ય અને ધર્મશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં અને એની નોંધો, મૂળગ્રંથો તથા નકલો કરાવીને એણે એશિયાટીક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ, રોયલ એશિયાટીક સોસાયટી ઓફ લંડન, ઈન્ડીઆ ઓફીસ લાઇબ્રેરી, ઑરિએન્ટલ લાઇબ્રેરી ઓફ સર્કુલર, બ્રિટિશ એન્ડ ઇક નેશોનલ ઓફ ફ્રાન્સ ઇત્યાદિ સ્થળોએ મોકલી.
- ૬ પ્રાણીવિદ્યા તથા વનરપતિવિદ્યા, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, માનવપ્રગતના યુગોનું જ્ઞાન કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના વિષયો કંઈ એમને આવડતા નહોતા, પરંતુ નેપાળ અને હિમાલયમાં રહી એમણે જોયું કે ઉપરની વિદ્યા લખેલા વિદ્વાનેને પણ નવું જાણવાનું મળે અને જગતના જ્ઞાનભંડારમાં ઉમેરો થાય એવી સામગ્રી મારી પાસે છે. તે યથાર્થત આપી શકાય એટલો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા એમણે પ્રથમ તો જુદી જુદી વિદ્યાઓને લગતાં પુસ્તકો મેળવી ખાસ અભ્યાસ કર્યો અને પછી તો એમની શોધ-ખોળો અને સાધન સામગ્રીથી આખા જગતને લાભ થયો.
- ૭ નેપાળનું શણ, નેપાળના કાગળ, હિન્દના રેશમના કીડા, પક્ષીઓ અને વૃક્ષો, પશુ, (આંચળવાળાં પ્રાણીઓ, હરણો, કર્તુરીમૃગ, યાક ઇત્યાદિની હકીકતો) વગેરે સંબંધી ૧૨૩ લેખો લખ્યા.
- ૮ નેપાળમાંથી મેળવેલા અધિકારોને અનુસરી એમણે ટીબેટના લિપિની હકીકત મેળવી. ટીબેટન સર્વજ્ઞાનસારસંગ્રહકોષ (સાયકલોપિડિયા) ના બે સંપૂર્ણ સંગ્રહો આપ્યા. એ સંગ્રહનો દરેક ગ્રંથ ૨૩૪ મોટાં પુસ્તકોનો બનેલો હોઈ ટીબેટ કાગળ પર લાકડાનાં ખીખાંથી બાંધેલો છે અને એની લિપિ ચીન જાપાનમાં ત્રીપીટકના જે ગ્રંથો છે એના જેવી છે. આમાં ટીબેટના સાહિત્ય અને ધર્મની પુરેપુરી હકીકત છે. મગધદેશની ઇ. સ. ૭ થી ૧૩ મી સદીની વચમાં એટલે ઘણુંકરીને ૯ મી સદીમાં લાપાની આ પુસ્તકો લખાયાં છે. ખ્રીજ એક ટીબેટન લાપાના શોધક ઢંગરીના સાધુપુરુષ, સોમા હીકુરુષ આ સંગ્રહને માટે તથા શુદ્ધ સાહિત્યને લગતી શોધખોળોના સંબંધમાં કહી ગયા છે: "મી. હોંગસનના પહેલાં શુદ્ધધર્મનું જ્ઞાન અસ્પષ્ટ, અધુરું અને ઉપર ઉપરનું હતું. એમણે જ એને પ્રમાણજૂત સ્થિતિ પર મૂક્યું." એકલા શુદ્ધધર્મના સંગ્રહો અને શુદ્ધધર્મનાં સંસ્કૃત પુસ્તકો ઉપર એમણે ૧૮ લેખો લખ્યા છે. એમાં શિલાલેખો, નિબંધો, પ્રાચીન લખાણો સારનાથ, ખંડેરા ઇત્યાદિ વિશે હકીકતો આપી છે.
- ૯ નેપાળની સૈન્યરચના, એનું લડાયક જળ, લશ્કરમાં જોડાતા ગુરખાઓની જાતો, નેપાળી પ્રજાઓના ઇતિહાસ, જાતીય ઉત્પત્તિ, ભૌગોલિક વિભાગ, નદીઓ, વેપારના માર્ગો, પ્રજાઓનાં શરીર તથા નૈતિકગુણો, લોકકથાઓ, ભાષાઓ, ખીતો અને ધર્મ સંબંધી તમામ હકીકત એકઠી કરી.
- ૧૦ ભૂગોળવિદ્યાને લગતી માહિતી મેળવવામાં, પ્રાણી, ખનીજ સંપત્તિ તથા આર્થિક વિકાસનાં સાધન સમજવામાં તથા રાજકીય અને વ્યાપારિક લાભોનું ઇમેજ લોકને જ્ઞાન આપવા માટે એમણે હિમાલય જેવા વિકટ પ્રદેશમાં ઘણું કष्ट વેડીને અને હાંધીને જોખમે મુસાફરીઓ કરી.

પુસ્તકોના સંગ્રહ કરવામાં, તકલો કરાવવામાં તથા દેશવિદેશ મોકલવામાં મી. હોગસનને પુષ્કળ ખર્ચ થતું. વળી જુદી જુદી ભાષાઓ ભણેલા વીસેક પંડિતો હમેશાં એમની સાથે રહેતા. એ ઉપરાંત શિક્ષકો, લઘીઆ, આમજાં કેળવનારા, ચિત્રકારો, નકશા દોરનારા માપણી કારકુનો ધ્યાનિતું મોકું સરકર એમની સાથે હતાં. એમના પગાર તથા મુસાફરીનાં ખર્ચ પણ મોટે ભાગે મી. હોગસને પોતાની પાસેથી આપ્યાં છે.

૧૬૮ બરગની કરોડવાળાં ગ્રાણીઓ એમણે નવાં શોધ્યાં. ૧૦૪૯૯ નમુના એમણે બ્રિટીશ મ્યુઝિયમમાં મોકલ્યા, તેમાં ૯૫૧૨ પક્ષીઓ, ૯૦૩ પશુઓ (આંચળવાળાં) અને ૮૪ જાતના સાપ (પેટ ધરીને ચાલનારાં) હતાં.

આ ઉપરાંત હજારો ગ્રાણીઓની હકીકત તથા ચિત્રો બંગાળની રાયલ એશિયાટીક સોસાયટીને મોકલ્યાં તે જુદાં. ૧૨૪૧ પક્ષીઓનાં ચિત્રો અને ૫૬૭ પશુઓનાં ચિત્રો પુકાં પર દોરાવીને એમણે લંડનના ગ્રાણીવિદ્યા મંડળના અધ્યાસ સાર મોકલ્યાં, ૫૫ સાપનાં ચિત્રો, બ્રિટીશ મ્યુઝિયમ સાર તૈયાર કરાવ્યાં. ૪૬ માથાનાં ચિત્રો ક્ષીરદી સંગ્રહને, ૬૧ માથાનાં ચિત્રો લંડનના મનુષ્ય જાતિ વિદ્યામંડળ (એન્થ્રોપોલોજીકલ સોસાયટી) ને અને ૬૬ નેપાળી કલા કૌશલ્યનાં ચિત્રો ઇન્ડીઆ ઑર્શીસ લાયબ્રેરી સાર મોકલ્યાં હતાં. ક્રાન્સના સંગ્રહ માટે ૨૪ વર્તમાન સ્થાપત્યના નકશા અને ૨૫૮ જુનાં બાંધકામની કળા દર્શાવનારાં ચિત્રો મોકલ્યાં હતાં. વળી આ સાથે જુદાં ધર્મનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ પણ મોકલેલો જેમાંથી ક્રાન્સના વિદ્વાનોએ જુદાંધર્મનાં ઇતિહાસ વગેરે તારાયા.

બ્રિટીશ મ્યુઝિયમમાં જે પુસ્તકો મોકલ્યાં તેની મોટી ૩ પેટીઓ ભરાઈ હતી. એમાં સંસ્કૃત, નેવારી (નેપાળની જુની ભાષા), પર્શિયન, અને ઇંગ્રેજી લખાણોનો સંગ્રહ હતો. આ પુસ્તકો એવાં હતાં કે જેની યૂરોપના બીજા કોઈ પણ ભાગમાં નકલ સરખી પણ નહોતી.

અનાર્થ ભાષાઓની દીક્ષનેરીઓ (શબ્દકોષ) સરહદ પરની જાતોની ભાષાઓ તથા એમના પણ શબ્દકોષ એમાં બનાવેલા હતા.

દીબેટ વિષે મી. હોગસન પછી ઘણા વિદ્વાનોએ લખ્યું છે. દીબેટન પુસ્તકોના એ વિભાગ છે. સ્તાંગિયાર એટલે સાહિત્ય વિભાગ અને ઢાંગ્યર એટલે ધર્મ વિભાગ. ૭ મી સદી પછી દીબેટમાં આપણા હિન્દુ વિદ્વાનો ગયેલા એમણે દીબેટનેને આપણી સંસ્કૃતિ, ધર્મ (જુદાધર્મ) અને લિપિ આપ્યાં. એ હિન્દુ પંડિતોના તથા દીબેટના વિદ્વાનોના ૨૨૫ ગ્રંથો, મી. હોગસને મેળવ્યા હતા. એમાંના ઘણા તંત્ર અને સૂત્ર ગ્રંથો છે અને પૂજાવિધિ તથા આચાર ગ્રંથોનાં ૮૫ પુસ્તકો છે. જુદા ઉપરાંત નેપાળમાંથી ૨૦૦ પુસ્તકો હિન્દુ ધર્મનાં એમણે મેળવ્યાં હતાં. આજ પણ નેપાળમાં હિન્દુધર્મ પાળનારી વસ્તી મોટી છે. એ જસે પુસ્તકોમાં દેવદેવતાઓની સ્તુતિઓ અને સ્તોત્રો છે. આ પુસ્તકો જ્યારે હોગસને મોકલ્યાં ત્યારે એનાં ૩૮૧ પોટલાં થયાં હતાં.

આ પુસ્તકોની નકલો સાથે મી. હોગસન ઘણાંની પ્રસ્તાવના, સૂચીપત્રો, ટીકા વગેરે લખી મોકલતા હતા. આખી પૃથ્વીમાં કોઈ હિન્દુઓનું સ્વતંત્ર રાજ્ય હોય તો તે નેપાળ છે. એના રાજા અને પ્રધાન સનાતન હિન્દુ ધર્મ પાળે છે. ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ હોવા ઉપરાંત ત્યાં હજી પ્રેમ છે અને શૌર્ય છે. રાજ્યઆશ્રયથી ચાલતાં મોટાં દેવાલયો છે અને

પુસ્તકોના મોટા સંગ્રહ છે. શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મના આકારનાં એમનાં શહેરો છે અને સમકાલી અને પંચગંગા નામની એમની નદીઓ છે. ગૌરીશંકર, પૃથ્વીમાં ઉંચામાં ઉંચો, બરફથી શોભી રહેલો, (Everest) હિમગિરી એમનો છે અને પૃથ્વીમાં અવર્ણનીય સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય ત્યાં છે. એક બંગાળી લેખક લખે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં એક મહિનો ફરતાં મને ત્યાંના લોકોના મોં પર જે હાસ્ય નેવામાં ન આવ્યું તે નેપાળમાં સેંકડો સ્ત્રીપુરુષનાં મોં પર હું દરરોજ જોઈ છું. કારણ હિન્દુ પરાધીન છે જ્યારે નેપાળ સ્વાધીન છે.

મી. હૉગસન પછી નેપાળનો ગ્રંથસંગ્રહ જોવા બંગાળના હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી અને રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર ગયેલા. એમણે વ્યાકરણ, કાવ્ય, નાટક; જ્યોતિષ, રત્નપરીક્ષા, ધર્મ, પુરાણ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયનાં પુસ્તકોની વિગતવાર હકીકતો આપી છે. આપણા ગૂંજરાતમાંથી પણ પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીત ત્યાં ગયાની હકીકત મળે છે.

પરંતુ મી. હૉગસન વિશે લખતાં આ બધું વિષયાંતર થઈ ગયું. મી. હૉગસનની સાહિત્યસેવા બે પ્રકારની છે. એક ઈંગ્લેન્ડ સરકાર માટે અને બીજી જગતના વિકાસ માટે. જગતના વિકાસ માટે એમણે જે કર્યું તે ઉપર કહેવાઈ ગયું. સરકાર અને પોતાના દેશ માટે એણે જે સાહિત્ય ઉપરાંત કર્યું તે નીચે પ્રમાણે:—

પહેલા અફઘાનવિગ્રહ વખતે જ્યારે ઈંગ્લેન્ડ સૈન્ય વેરમખેરમ થઈ ગયું હતું એવી અણીને સમયે શીખ, સિંધીઆ અને મરાઠા, નેપાળ રાજ્ય સાથે મળીને, ઈંગ્લેન્ડ રાજ્યને ઉચ્ચકક્ષાની પાડવોનો પ્રયત્ન કરતા હતા તે મી. હૉગસને તોડી પડાવ્યા. ઈ. સ. ૧૮૧૧ માં, નેપાળે ઈંગ્લેન્ડને હાથે હાર ખાધી હતી તેનું વેર વાળવા, નેપાળ સરકારે ૧૮૩૮ થી ૧૮૪૨ સુધીમાં ૨૩ વાર હિન્દનાં રાજ્યો સાથે મસજતો કરવા મંત્રીશ્વરો મોકલેલા; એમને મી. હૉગસને ના ફાવવા દીધા—એટલું જ નહિ પણ ૧૮૫૭ ના બળવામાં નેપાળીઓની ઈંગ્લેન્ડને એણે મદદ આપી.

ઈંગ્લેન્ડના તાબાના, બંગાળમાંના હિન્દી લશ્કરની એકસંખી તોડવા યુરપ્પા કેવા ઉપયોગી થઈ પડશે અને એમની શૂરવીરતા ઇંગ્લેન્ડને કેવી કામ આવશે એ સમજાવનાર એ હતો. અને આજે એની શોધ ઈંગ્લેન્ડને, હિન્દ તાણે રાખવામાં અને મહારાજ્ય ટકાવવામાં અમૂલ્ય નીવડી નથી એમ કોણ કહેશે? ૫૦,૦૦૦ યુરપ્પાઓ જર્મન યુદ્ધમાં, ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સની બાલુથી લડતાં ફ્લેન્ડર્સના રણક્ષેત્રમાં પડ્યા. નેપાળનાં ગામેગામ આજે જુવો તો સ્મશાન જેવાં, એમના વગર સુનાં થઈ ગયાં છે અને જ્યાં જુવો ત્યાં વિધવા અને જુદો સિવાય કોઈ જ જોવામાં આવતું નથી. છતાં હજી સૈન્ય ભરતી વખતે યુરપ્પાઓ હબરોની સંખ્યામાં વર્ષોવર્ષ હિન્દી લશ્કરમાં જોડાય છે. હિન્દની તીજેરીમાંથી દર વર્ષે ૧૦ લાખ રૂપીઆ આ માટે વીર સરકાર નેપાળ રાજ્યને સાક્ષીઆણના આપે છે અને આપણે જ પૈસે આપણા ધર્મનાં, આપણા જ લોકોનાં માણસો આપણને દાખમાં રાખવાનું કામ કરી રહ્યાં છે !

સાક્ષર, પૈઝાનિક, પુરાતત્ત્વનો અભ્યાસી અને શોધક તો મી. હૉગસન હતો જ પણ સ્વ. ગોવર્ધનરામના અભિપ્રાય પ્રમાણે સંસ્કારની પ્રવૃત્તિના પ્રવાહમાંથી તટસ્થ રહેનારો એ નહોતો. મી. ગરદેશર ખબરદારે પણ ભાવનગરની સાહિત્યપરિષદમાં ભાષણ કરતાં, સાહિત્યકારોને સાહિત્ય સિધ્ધાંતની બાળપ્રવૃત્તિથી દૂર રહેવા લજામણુ કરી છે આવી શિખામણો મુજબ મી. હૉગસન

વર્ષો હોત તો સંભવ છે કે કદાપિ એના દેશબંધુઓ આ સમયે હિન્દુ જેવી કામધેનુ ન રાખી શક્યા હોત !

સીધી રાજકીય સેવા કર્યા પછી, ઇંગ્લેન્ડની વણિકશુદ્ધિને પણ એણે પોષી. નેપાળનો હિન્દુ સાથેનો વેપાર સંબંધ ગાઢવી, હિન્દુનો વેપાર નેપાળદ્વારા ટીબેટ સાથે કેમ ચાલે એ એણે શોધ્યું. અને ટીબેટથી મધ્ય એશિયા અને ચીન સુધીના રાજમાર્ગો એણે ધ્યાનમાં લઇ લીધા.

વેપારી માર્ગો, મુસાફરીની વિગતો, દાણવેરા, વગેરેની માહિતી પુરી પાડવામાં એમનો હેતુ નેપાળી લોકોને શસ્ત્રઅસ્ત્રની પ્રવૃત્તિમાંથી વેપાર માર્ગે વાળી નાખવાનો પણ હતો. કારણ આવી લગાયક જાત પરદેશી સરકારની સામ્પ્રાપ્તિથી હોય એ કંઇ ઠીક નહિ.

નેપાળમાં શુદ્ધ હિન્દુ કાયદાકાનુન પ્રમાણે રાજ્ય ચાલતું હતું તેથી એમાંથી મી. હોગસનને, આર્ય રાજ્યશાસ્ત્ર વિષે પણ ઘણું જાણવાનું મળ્યું.

નેપાળની સરહદ પર ફરતા દર લોકોના ત્રાસની એમણે માહિતી મેળવી. અયોધ્યા ને નેપાળની સરહદના સ્ત્રીશો છેક દક્ષિણ સુધી હુટા ચલાવતા હતા. આ હુટાર કામનો અભ્યાસ મી. હોગસને એ લોકોમાં લગાવે કર્યો અને પછી એ બધાને પકડવાનું ખાતું કઢાવ્યું.

ઇંગ્લેન્ડ સરકારની કેળવણી આપવાની યોજના વખતે મી. હોગસન હાજર હતા. એમણે મેકોલે અને રાન્ડ રામમોહનરાય જેવાઓના અભિપ્રાયને ટેકા આપી ઇંગ્લેન્ડ અને પ્રાન્તિક ભાષાઓદ્વારા કેળવણી આપવી નેમ્હાએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો.

યુરોપમાં માનુભાષાઓની ખીજવણીથી વહેમ અને અંધકાર દૂર થયો હતો અને જગતે પહેલાં કદી નહિ નેચેલી એવી પ્રગ્નઓની ઉન્નતિ થઇ હતી એ જ પ્રમાણે અરબ્બી અને સંસ્કૃતને ખદ્દે પ્રાન્તિક દેશી ભાષાઓ અને ઇંગ્લેન્ડ વિદ્યાર્થી હિન્દુનો અંધકાર પણ દૂર થશે એવું ભવિષ્ય મી. હોગસને ભાખેલું.

આ પ્રમાણે અદિતીય સાક્ષર, પછા મુત્સદ્દી, ખાહોશ રાજદારી, પુરાતત્ત્વ શોધક અને સ્વદેશપ્રેમી મી. હોગસન હિન્દુમાં ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યનો પાયો નાખનારામાંના એક હતા. એમના વખતમાં આખા હિન્દુમાં યોગીઓ, યજ્ઞ કરનારા, શૂરવીરો, દાનવીરો અને શાનીઓ તો ઘણા હતા. નાકની અણી પર જ ધ્યાન રાખીને બેસી રહેનારા અને કૈવલ્યમોક્ષ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરનારા સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવતા પરન્તુ રાષ્ટ્ર છિન્નલિન થઈ રહ્યું છે એ જોયા છતાં એમણે ન જોયું કર્યું. છત્રિયોએ માહોમાંલ રાગદોષ પોષ્યા અને કુસંપ, અવ્યવસ્થા અને સંકુચિત સ્વાર્થશુદ્ધિએ આપણી ખરાબી કરી.*

હરિપ્રસાદ ત્રિવેદી દેસાઈ

* “સંસ્કૃત શુદ્ધિસ્થ લીટરેચર ઓફ નેપાળ”માંની, ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રની પ્રસ્તાવનામાંથી આ લેખની કેટલીક હકીકત લેવામાં આવી છે.

આપણા સાહિત્યનું દિગ્દર્શન

એક વાતચીત

[આ એક ખરી મચેલી વાતચીત છે. આ પ્રજા કરવામાં કોઈ અન્ય પ્રાંતીય સાહિત્યની અવગણના કરવાનો હેતુ નથી તેમ આપણા સાહિત્યની શ્લાઘા કરવાનો પણ હેતુ નથી. પણ હાલ આપણા કેટલાક ગૂજરાતીઓમાં ગૂજરાતી સાહિત્યની અવજ્ઞા કરવાની ટેવ નહિ તો ફેરાન છે અને અનુચિત અવજ્ઞા અનુચિત શ્લાઘા જેટલી જ બનિશ્ચર છે માટે આને પ્રસિદ્ધિ આપી છે. ત'ત્રી.]

એક યુવાન મિત્રે સવાલ પૂછ્યો: 'ગૂજરાતી સાહિત્યનું સ્થાન કયું?' આ યુવાન બંગાળી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી આદિ સારૂ જાણતા હતા; એમના મનમાં એમણે ગૂજરાતીનું સ્થાન ક્યાં કહી લીધેલું એ એમના પ્રશ્ન અને મુખ ઉપરથી વ્યક્ત થતું હતું. મેં કહ્યું: 'કોઈથી બીજે નંખરે નહિ.' એ જરા ચકિત થયા, અને કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. મેં જરા હસીને કહ્યું: 'આપણે જ્યાં સુધી જીવતા છીએ ત્યાં સુધી એનું સ્થાન નીચે શી રીતે સંભવે? એ પહેલે નંખરે છે એમ કહી હું બીજા સાહિત્યોની અવગણના કરવા નથી માગતો.' 'શી રીતે?' વિદ્યાર્થી-મિત્ર પૂછ્યું. મેં કહ્યું: 'કંઈ રીતે નહિ? હું એટલું સ્વીકારું છું કે વિપુલતામાં ગૂજરાતી સાહિત્ય બીજા પ્રાંતીય સાહિત્યો કરતાં ઓછું હશે; અને બીજાનું એ પણ કમુલ કંઈ છું કે આપણા છુદ્ધિશાળી અને ચતુર માણસો સાહિત્ય તરફ લક્ષ આપવાને બદલે વેપાર કે વકીલાત કરી પૈસા કમાવવાનું વધારે પ્રસંદ કરે છે. પણ ચિત્તની જે શક્તિ અને વૃત્તિથી સાહિત્ય નિર્માણ થાય છે અને અનુભવાય છે તેની ઉચ્ચતા અને શુદ્ધતાને સવાલ હોય તો હું કહું છું કે ગૂજરાત કોઈથી બીજે નંખરે નથી, અને એ હું તટસ્થ પરીક્ષકો સમક્ષ પૂરાવાર કરી આપવા તૈયાર છું, એટલું જ નહિ પણ તે તે શક્તિ અને વૃત્તિના પરિણામ રૂપ જે જે સાહિત્ય ગૂજરાતીઓએ નિર્માણ કર્યું છે તેમાંથી કોઈને નિરાશ ન થવું પડે એટલું ઉચ્ચ સાહિત્ય રાખી રહે છે.' આ પછી એ યુવાને મારી કસોટી-હું સ્વીકારું છું કે જિજ્ઞાસુભાવે જ-કરવા માંડી; અને બંગાળીના ઉત્તમોચિત્તમ કવિઓ અને લેખકોનાં નામ અને કૃતિઓ ગણાવવા માંડી. મેં કહ્યું: 'આ બધાને વિશે મને બહુ માન છે; માટે હું જે કાંઈ કહું તેમાંથી આ કોઈની અવગણનાનો ખ્યાલ કદાપશી નહિ. એક જ કવિની અનેક કૃતિઓની તુલના કરવી કઠણ હોય છે; કારણ કે તુલના શક્ય થાય તે માટે સાધારણ ધર્મો, પૂરતી વિપુલતામાં, શોધવા બહુ કઠણ પડે છે; તો પછી સિત્ત પ્રકૃતિવાળા સિત્ત પ્રાંતોમાં રહેતા અને સિત્ત ભાષાઓમાં વ્યવહાર કરતા સાહિત્યકારોની તુલના કરી ઉચ્ચ નીચ સ્થાન નક્કી કરવું એ સર્વથા અશક્ય નહિ તો પણ જ્ઞાતિ અતિ દુર્ઘટ છે. એટલે આપણે તો એટલું જ નક્કી રાખીએ કે કોઈ કવિ કે સાહિત્યકાર લઈ એની કૃતિઓ ઉપરથી જ આપણી સમજણ પ્રમાણે એનું સ્થાન કક્ષીએ- અને બીજાનું તેમ કરી સિત્ત સિત્ત પ્રદેશોમાં હોવાં છતાં; અનેની દર્શન અને સર્જન

શક્તિનો કાંઈક ખ્યાલ મેળવી શકીએ. અને આ રીતે વિચારતાં ગૂજરાતને સરમાવતું ન પડે એટલું ઉચ્ચ સાહિત્ય મળી રહે. વળી બીજું તમે—તો દાખલો આપ્યો; પણ હું તમને પૂછું છું એમાં વાસ્તવિક દર્શન અને સર્જન કેટલું છે, અને કેવળ કાંઈ ન સમગ્ર્ય એવું પુરુષસ કેટલું છે? અને—તી કૃતિઓ તમને 'મજાજીત કાઠા વિનાના માંસક લોચા જેવી નથી લાગતી. અરવ. તમે કહો છો કે ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ટાગોર ક્યાં? તો હું તમને પૂછું છું કે બંગાળી ગદ્યમાં શાધી ક્યાં? આનેદસંકરની પ્રમુખ ગરબીર શૈલી અને હરી સર્વ-ગ્રાહી વિદ્વતા ક્યાં? એમની 'વસન્ત'ની પ્રાસંગિક નોંધો તો તમે વાંચી છે; એવી મને બીજી ખતાવશો? તમે શરચંદ્રની વાત કરો છો? તમે મને સરસ્વતીચંદ્રની જોડ શોધી આપશો? અને હું તમને બંગાળીમાંથી 'કલાન્ત કવિ'ની જોડ શોધી આપવા વિનંતી કરું છું; અને મહેરબાની કરી કાન્તનાં દેવવાની, વસન્તવિજય અને ચક્રવાક મિથુનની સાથે મનમાં ટકી રહે એવાં કાવ્યો શોધી આપશો? અને ન્દાનાલાલ અને નરસિંહરાવની કૃતિઓમાંથી જે અનુભવ થાય છે તેવો અને તેટલો તમે મને બંગાળીમાંથી શોધી આપો? અને શ્રી કેશવ હર્ષદ ક્રુવનાં જેવાં અનુવાદો મૂળને પણ ભૂલાવી દે એવા મને ખતાવશો? ઇત્યાદિ' પણ આથી મારા મિત્રને સન્તોષ ન થયો. અને એ પ્રાચીન બંગાળી સાહિત્યની, ભક્ત કવિઓની, બાહ્ય ગીતાની વાત કરવા લાગ્યા; અને પોતે બંગાળીમાં રહી સાંભળેલું એક સાય મને જણાવ્યું: 'બીજા કોઈ પણ પ્રાન્ત કરતાં બંગાળી સંસ્કૃતિની પરંપરા બહુ જૂની અને સતત છે, અને તેથી સાહિત્ય અને ટળ: તેઓમાં આટલાં બધાં ખાદ્યાં છે.' મને જરા હસતું આવ્યું. મેં કહ્યું: 'હું તમને મારા કહેવામાંથી બંગાળી સાહિત્ય અને કળાની અવગણનાનો ધ્વનિ ન કહાડવાની ફરીથી વિનંતી કરું છું. આ બાબતમાં બંગાળીની 'બીજા' પ્રાન્તો કરતાં કોઈ વિશેષતા નથી. બીહારમાં મહાવીર અને છુદ્દ અને બીજાં શ્રમણ સંપ્રદાયો' પેદા થયેલા, પાટલીપુત્ર (પટણા) એ ભારત સામ્રાજ્યની લાંબા સમય સુધી રાજધાની હોઈ સંસ્કૃતિનું રચાન હતું; એટલે સંસ્કૃતિનું સાન્નિધ્ય હતું. પણ સંસ્કૃતિનાં મુખ્ય અને પ્રાચીન સ્થાન તો મધ્યદેશ (જૂની વ્યાખ્યા પ્રમાણે) અને ઉત્તરબિની અને ભરૂચ અને પ્રાચીન સાહિત્યની કૃતિઓ લ્યો. પ્રસિદ્ધ પંચ મહાકાવ્યો લ્યો. કાલિદાસ ક્યાનો? ભારવિ ક્યાનો? માય તો જિજ્ઞાસુ કે શ્રીમાદ્મને એટલે ચૂજરાતનો. હર્ષ ક્યાનો? ધાર નાટકકંકરા' લ્યો? કાલિદાસ લવજૂતિ આદિ. એટલે બંગાળીમાં પ્રાચીન કાળમાં કવિઓ અને સાહિત્યકારો થયાં નથી એમ નહિ. પણ જપદેવ સિવાય આખા ભારતવર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા બીજા કવિઓની આપણે શોધ કરવી જોઈએ. તમે દરુહી અને બીજાં અર્થકારનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે? વાર. ગૌડી શૈલી એટલે?' આ સવાલથી મારા સુવાન મિત્રનું મ્હોં પડી ગયું. ગૌડ એટલે બંગાળ અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કંઈક અને અનિષ્ટ શૈલી તરીકે ગૌડી પ્રસિદ્ધ છે. મેં ચાલુ રાખ્યું: 'મધ્ય યુગ પછી બંગાળીમાં ન્યાય દર્શન ખૂબ ખીસ્યું. મંગેશ ઉપાધ્યાયશ્રી તે આજ સુધી પરંપરા છે. આ નવીન ન્યાય કહેવાય છે. તમે જાણો છો નવામાં ન્યાય શેના માટે. પ્રસિદ્ધ છે? વિચારોની નવીનતા માટે નહિ. પણ સમજતાં માયાનાં વાળ ખરી પડે એવી 'અવેચક-અવચેદ' શૈલીની નવીનતા માટે. નાજાએરં છાલતાં તો ટોપડ મળે પણ આ જટા ઉઠેલા લાખકાર વાત્સ્યાયન, વાર્તિકકાર કેશવકર કે તાત્પર્ય દીકા લખનાર વાચસ્પતિ મિશ્ર કરતાં વિશેષ અર્થ મળવો

દુર્લભ છે. એટલે બંગાળાની વિશેષતા એની પ્રાચીન સંસ્કૃતિની નથી, પણ એની વિશેષતા વર્તમાન યુગની છે. અંગ્રેજોની અસર નીચે સૌથી પહેલાં એ અને મદ્રાસીઓ આન્યા અને એ સંબંધના ગુણદોષો તમે એમનામાં જોશો.

અને ભક્ત કવિઓ તો હિન્દુસ્થાનના કેવા પ્રાન્તમાં નથી થયા ? નરસિંહ મહેતાથી તે ૧૯૦૦ ની સાલમાં અવસાન પામેલા અર્જુન સુધી એટલે લગભગ ઠેક આજ સુધી પરંપરા ગૂજરાતમાં ચાલુ છે; અને લોકગીતો, બીખારી ગીતો આદિ ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાં કેવાં ઓછાં છે. પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં એ અખાના મર્મ વાક્યો અને ભોજના ચાખખા જેવું સાહિત્ય બીજા પ્રાન્તોમાં છે કે નહિ એ જાણવાની મને ઘણી ઉત્કંઠા છે. અને પ્રેમાનંદનાં જેવાં સુંદર આખ્યાનો-હકીકત અને વર્ણનનું મૌદવ સાચવતાં આખ્યાનો-જો બીજાં મળે તો તો તેમનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીએ; અને ભાલણની કાંઈબરી ? પ્રાચીન સાહિત્યોમાં આ જાતની આટલી સફળ પ્રવૃત્તિ મને બીજાં ખતાવશો ? અને જૈનોએ લખેલું પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય તમે જોયું છે ? એ રાસાઓને મળતા બીજા સાહિત્યોમાં રાસાઓ હું ખોળું ખું; અને કદી પણ ન ખૂટે એવા તમે એમનો કથાઓનો ખજાનો જોયો છે ? વળી એક બીજી વાત તમે જાણો છો ને કે કોઈ પણ સાહિત્યની કસોટી એનું ગદ્ય છે. પ્રાચીન સાહિત્યોમાં ગૂજરાતી જેટલું જૂનું અને સાફ ગદ્ય કોનું છે ? મારા મિત્ર આ વાતથી ચકિત થયા અને ન માનતા હોય એમ લાગ્યું. મેં કહ્યું : 'તમે ગયા વર્ષના પુરાતત્વનો છેલ્લો અંક વાંચ્યો છે ? એમાં જિનવિજયજીએ પ્રાચીન સમયની ગૂજરાતીમાં લખાએલી એક ઐતિહાસિક ચર્ચા આપી છે. તેની શૈલી આજના ચર્ચાના જમાનામાં પણ માન ઉત્પન્ન કરાવે એવી છે. પણ એ તો દીક. હજી અપ્રસિદ્ધ કેટલું છે તે તમે જાણો છો ? જુઓ જિનવિજયજી હમણાં જૂનામાં જૂના ગૂજરાતી ગદ્યના નમુનાઓનું સંપાદન કરે છે. તે વાંચો એટલે સમજશે કે એ કેટલું સરળ અને પ્રવાહબદ્ધ છે.' મારા મિત્રે કશુંક કર્યું કે ગૂજરાતી પ્રાચીન સાહિત્ય કોઈ પણ પ્રાન્તના જેટલું વિપુલ, વિવિધ અને સાફ છે; અને સરળ ભાવે પોતાનું અગાન કશુંક કરી કહ્યું : 'આપણે એ લોકો જેટલું આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી લોકો આગળ મૂક્યું નથી.' મેં એ કશુંક કર્યું અને કહ્યું : 'એમાં તો મહારાષ્ટ્ર બંગાળ બધાંએ આપણા કરતાં આગળ વધી ગયાં છે; અને અત્યાર સુધી જેઓએ પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય આપણામાં ખદાર પાડ્યું છે તેમાં શ્રી કેશવ હર્ષદ મુવ કે એવા બીજા એ ત્રણ સાચા વિદ્વાનો ખાદ કરીએ તો બાકીની બધી quackery છે.' પણ વર્તમાન સાહિત્ય વિષે મારા મિત્રને સંતોષ થયો નહિ. મેં હસીને કહ્યું : 'ઉણપ હોય એટલી તમે પૂરી કરો. પણ તમે એટલું તો સ્વીકારો છો ને કે એ સૌની સાથે ઉણું રહી શકે એમ છે ?' મારા મિત્રે જરા વિચારી અને મને ચીત કરતા હોય એવા ભાવથી પ્રશ્ન પૂછ્યો : 'પણ સાહેબ, આપણું નાટક કેવાં અને બંગાળીઓનું નાટક કેવાં ?' હું પણ મૂક ચર્ચા ગયો. મેં રાધના પર્વત, ઇન્દુ-કુમાર, રાજર્ષિ ભરત આદિના નામ લીધાં, પણ તરત જ મારે સ્વીકારવું પડ્યું કે એ ભજવાતાં નાટકો નથી; અને જે ભજવાય નહિ તે નાટક શેનું ?

લીલ પ્રદેશનાં કેટલાંક રેખાચિત્રો

આજકાલ મોટરથી અવર જવર બહુ વધી પડી છે. જ્યાં જ્યાં પાકી સડક હોય ત્યાં ત્યાં મોટર, નાની ફોર્ડ, ઑર્બીબસ (હુકામાં જેને ' બસ ' કહે છે) કે મોંઝને માટે બનાવેલી હોારી, જે આપણે ત્યાં બેઠકા ઉમેરીને મનુષ્યોને માટે વપરાય છે, તે જગ્યા જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. રેલવે સ્ટેશનથી ૧૦-૨૦ માઇલ દૂરના ગામે તો થું, પણ ૫૦-૬૦ તથા ૮૦-૯૦ માઇલના ગામોએ પણ આ ' બસો ' આપણને લઇ જાય છે. જ્યાં રેલવેનો રસ્તો ફેરમાં હોય છે, અને સડક સીધી હોય છે, ત્યાં મોટરની મુસાફરીથી વખતનો પણ બચાવ થાય છે. મોટરો ફેરવાના જે લાઇસન્સ-રજિસ્ટ્રી-આપવામાં આવે છે તેમાં દર ઉતાર દીઠ માઇલે બે આના સુધી ભાડું લેવાની પરવાનગી હોય છે; પણ મોટરો ફેરવાની હરિકાઈ એટલી બધી વધી ગઇ છે કે માઇલે એક આનાનું ભાડું તો સાધારણ યાદ પડ્યું છે, અને માઇલે અરધા આનો લેવાના દાખલા પણ ઘણે ઠેકાણે મળ્યાં આવે છે. રેલવે મુસાફરીમાં ત્રીજા વર્ગનું ભાડું માઇલની ત્રણ પાઈ સાધારણ રીતે હોય છે, તેના પ્રમાણમાં આ બમણું કે ચારગણું પણ ભાડું આપી સાધારણ કમાણીના લોકો પણ મોટરમાં પાંચ કે દસથીસ ગાઉની મુસાફરી કરે છે. પાકી સડક પર બારે માસ, તથા કાચી સડક પર આઠે માસ આવી મોટરો ફેર ક્યાં જ કરે છે. જ્યાં કાચી પણ સડકો હોતી નથી ત્યાં આવી ભાડુતી મોટરોનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી.

મોટરમાં લીલો

લીલ પ્રદેશમાં પણ આ મોટરો પેડી છે. દાહોથી જાલોદ (૨૧ માઇલ), દાહોદથી આલોરાજપુર (૪૪ માઇલ), અને દાહોદથી ગરબાડા (૧૨ માઇલ) મોટરો; દિવસમાં એકે વખત અને ઘણી વખત બપોળે વખત મળી શકે છે, અને તેમાં પ્રમાણમાં સુખી લીલો શેઠ સાહુકારોની સાથે, અડોબડ બેરીને ગરબાડા, લીમડી, જાલોદની મુસાફરી કરે છે. દાહોદથી ગરબાડા મારે થોડા માસ પહેલાં તો ગાડામાં આવતું હતું પડતું, પણ હાલમાં બાર આના કે રૂપીઆ ખરચવાથી ગરબાડા આવી શકાય છે, અને ત્યાંની બીલંશાળા તપાસવા કે તેની આજીવણીના ગામડામાં જ્યાં, સ્ટેલથી એકાદ કલાકમાં પહોંચી શકાય છે. સાહાસિક શીખ મોટરવાળાઓ-મલેક અને હાંકનાર, શેઠ અને નોકર, બંને પોતે જ હોવાથી બહુ સારા કાવી શકે છે, અને તેઓએ આ લીલ પ્રદેશમાં સારો ખગેસારો કર્યો છે.

કેળવણી વિ. ગરીબી

ગરબાડાની બીલંશાળા તપાસી. હાલમાં ખેતીના કામને લીધે, નીંદવા ગોડવાનું કામ પૂરું જોડેમાં આવતું હોવાને લીધે હાજરી ૫૦ ટકા જેટલી રહે છે. કાઈ વખતે તો તેથી પણ સ્ટેજ ઓછી રહે છે, પણ ૫૦ ટકા રહે તો મને તો અસંતોષ ન થાય. બીલના ઘરમાં

શોભાસામાં ખાવાને મકાઈ અથવા બીજું કંઈ પણ અનાજ સીલકમાં ન હોય, ખેતરમાં નીંદવાનું કે એવું જ બીજું કામ વધી ગયું હોય, ત્યારે પોતાના ધરના ઐરાંછાકરને આ કામમાં ન લગાડે તો શું કરે ? બિચારો બીજા તેવે વખતે લાજવા ગણવાથી ભવિષ્યમાં થોડા વર્ષ બાદ અને તે પણ પોતાના છોકરાને-ફાયદા થશે તેની ગણતરી કરે કે પોતાના ખેતરમાં આજે જ ઘાસ ઉગી ગયું છે તે વગર પૈસે એટલે વગર લાકડી દારીયે, ધરનાં માણસો-જેનાં પેટ તો તેને ભરવાનાં જ છે —ની મદદથી સારી મકાઈ મહિના માસ પછી જ થઈ જશે અને તેનાથી પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરી શકાશે તેના ફાયદાની ગણતરી કરે ? જે છોકરાઓને લાજવાની બહુ હોંસ હોય છે, તે આવે વખતે માથાપની મરજી વિરુદ્ધ જાનામાના નિશાબે છટકી આવવાના દાખલા અને છે.

કેળવણીના મિશનરી ધૂળાભાઈ

આ ગરબાડાની બીલશાળામાં એક બીલ (ખરી રીતે બીજને મળતી એક 'પરોસિયા' કરીને યાત્રિ છે તેના) શિક્ષક ધૂળાભાઈ નામે છે, તે વ્યક્તિ બાજુવા જેવી છે. પંદરેક વર્ષથી દાહોદ પાસે મુવાલિયા ગામે બીલ શિક્ષકને કેળવવા માટે જુલા ખોડે આશ્રમ (મક્ત ખોડેગવાળી શાળા) કાઢ્યો છે, ત્યાં ધૂળાભાઈએ ગૂંજરાતી સાત ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો. પણ વ. શ. ની પરીક્ષામાં નાપાસ થયા, તેથી અભ્યાસ મુકી દઈ ભીલસેવામંડળની આ શાળામાં રૂ. ૧૪ના સારા ગણાતા પગારથી શિક્ષક તરીકે આસરે સવા વર્ષે પર નોડાયા. હાલ તેમનો પગાર રૂ. ૧૬ થયો છે. ધૂળાભાઈ ઉદ્યોગી હોવાથી ફરીને વ. શ. ની પરીક્ષામાં બેઠા અને સારે નંબરે પસાર થયા. તેમને તેમની કેમને સુધારવા, ઉન્નતિ કરવા, શિક્ષીત કરવા થયું હોંસ છે, તેથી કોઈ પણ જાતના કિતેજન વિના, કંઈ પણ ખાસ વિશેષ પગાર વિના તેઓ રાત્રિશાળા ચલાવે છે, અને ૧૦-૧૨ છોકરાઓ કાયમ તેમને ત્યાં દેખાય છે. રાત્રે બેસાડીને મુખગણિત, આંક વિજેરે શીખવે છે, વખતે રામાયણમાંથી વાતો કહે છે. છોકરાઓ લાણીગણીને મોટા થયા બાદ, સંસારમાં પડ્યા બાદ, પોતાની કેમને શી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે તેના ચિત્રો દોરી આપે છે. ધૂળાભાઈને થોડું સુધારી કામ પણ આવડે છે, કારણ કે તેના પિતા સારા સુધાર છે; તેથી બાળકને સુધારી કામ પણ શીખવે છે. તેઓને ડ્રીઝ પણ સારી શીખવતાં આવડે છે, અને તેમના કેળવેલા ૧૫-૨૦ મોટા છોકરાઓનું ટોળું ન્યારે ક્વાયત કરે છે, ત્યારે તેમની જાતી ગજ ગજ ક્રુલે છે. તે વખતે તેઓ પહેરણ, ચદા અને ઘોળા ટોપીમાં સન્ન થયેલા હોય છે અને એક અચ્છા ડ્રીઝ માસ્તર દેખાય છે. તેઓ સારી કવિતા પણ બનાવી જાણે છે, પણ તે પોતાની યાત્રિની ઉન્નતિના વિષય સંબંધી જ બનાવે છે.

લીલામાં ચોલીસનો ત્રાસ

આ બીલ પ્રદેશ, પંચમહાલ, ૧૮૬૩ સુધી શંદિ સરકાર-એટલે ગ્વાલિયર મહારાજાને તાબે હતો. તે સાલમાં આંસીની પાસેના કેટલાક પ્રદેશની સાથે આ પ્રદેશ ઇંગ્લેન્ડ સરદારે અદલ અદલ કર્યો. આજે ઇંગ્લેન્ડ રૈયત દેહી રાજ્યમાં જવાને ખુશી ન થાય. વરાડના લોકોએ ગઈ સાલ શેરબંકાર કરી મૂક્યો હતો તેના ખ્વનિ આપણા કાનમાંથી દટી ગયા નથી, પણ તે જમાનામાં ઇંગ્લેન્ડ રૈયત પણ કંઈ અવાજ કરી શકી નહતી, કારણ ૧૮૫૭નો તોફાનો તરતના જ થઈ ગયા હતા અને રૈયત ભયભીત થયેલી હતી. પંચમહાલના બીજોને

તો આ ફેરફારથી લાલ થયો છે. ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર અને ઍથેનેટ્રથી તેઓ બીરુ તો જરૂર બન્યા છે, પણ દેશી રાજ્યના ભીક્ષા કરતાં તેઓ ઓછા વસ્ત છે, અને પડખેના છપ્પાઓમાં જઈને ઉગ્ગણિયાતોના સમાગમમાં આવી, કાંઈક સ્વતંત્રતાની હવા લેવા લાગ્યા છે. શીદિ સરકારના રાજ્યનું અવશેષ હજુ અમારે ત્યાં ઝાલોદ તાલુકામાં મોટા ભાગે, અને થોડા અંશે પાંચે મહાલમાં રહેલું છે. ઝાલોદમાં મોટામાં મોટો અમલદાર મહાલદારી (મામલતદાર નદિ) રહે છે, તેને બધા ભીક્ષ, અને તેને લીધે વેપારી વર્ગના લોકો પણ, 'સરકાર' કહીને સંબોધે છે, પછી તે સરકાર પારસી હોય, વાણિયો હોય, આરોડ હોય કે પારીદાર હોય. આખા પંચમહાલમાં પોલીસનું રાજ્ય કેટલેક અંશે વ્યાપેલું રહ્યું છે. પોલીસ-જેને ભીક્ષા તરફડા, અથવા કુંડમાં તકડા, નામે ઓળખે છે તે જ ગામડામાં વિશેષ હરતા ફરતા હોવાથી, અને મહેસુલી ખાતાના તમારીઓ તો તાલુકાના જ શહેરોમાં વસતા હોવાથી, તેઓ જ વિશેષ વેડ કરાવે છે, તેઓ જ વિશેષ મરગાં કુકડાં ઉઘરાવે છે, તેઓ જ દેવથી ખોટા કેસો ઉત્પન્ન કરી શકે છે, અને તેઓ જ ખોટા પુરાવા ઉઠા કરી ભીક્ષોને સાજરમતીની તુરંગમાં મોકલી શકે છે. આથી પોતાના ઝુપડા તરફ કોઈક 'તકડા'ને દૂરથી આવતો જોઈ, ઝુપડામાંથી ભીલ છનોમાનો નીકળીને ચાલતી પકડે, અને તેની ઐરી કહે કે ઘરમાં કોઈ મરદ નથી તો તેમાં જરાએ આશ્ચર્ય નહિ.

સાત કેરીની ચોરી ?

આવા પોલીસ રાજ્યમાં ધૂળાભાઈને પણ વેડું પડ્યું છે. ભીક્ષ સેવામંડળનું કામ બીકણ અને ગરીબ ભીક્ષોને મદદ કરવાનું રહ્યું. જ્યારે કોઈ અમલદાર તેને મારકુટ કરે, વેડ કરાવે, વિના કિંમતે ઘરમાંથી કાંઈ ચીજ લઈ જાય, ત્યારે સેવામંડળની ગામડાની શાળાના આચાર્ય પાસે અથવા દાહોદની કચેરીએ કોઈ ભીલ દિમનથી પહોંચી જાય અને સેવામંડળના કાર્યકર્તાઓ તેને મદદ કરવાનું યોગ્ય હોય તે કહે. આથી સેવામંડળ પ્રત્યે ઘણાખરા તીવેના અમલદારો, ખાસ કરીને પોલીસના હવાલદાર ફોજદાર વિગેરેનો કરડો કેળો હોય છે, અને સ્કેજ લાગ મળતાં, અથવા સાચો ખોટો ગમે તેવા સાગ મેળવીને મંડળના કાર્યકર્તાઓને હરાવ કરવાને ચૂકતા નથી. ગઈ સાલ ઉન્નાગામાં કેરીની મોસમમાં ઝાંઝના રખવાળની પરવાનગીથી લીધેલી સાત કેરી હચ્ચરીને ધૂળાભાઈ જતા હતા. જેમ નહતી દિમનનાં ભેર કે એનાં કોઈ ફાલ લેવાની કોઈ ના પાડે નહિ, તેમ ધૂળાભાઈને સાત કેરીઓ લેવા લીધેલી. બોગજોગે આગળ ચાલતાં પોલીસના ફોજદાર સાહેબ મજ્યા આ ફોજદાર સાહેબે થોડા દિવસ પહેલાં જ ભીક્ષા પાસે વેડે ઘાસનાં ગાડાં લીધેલાં, તથા કુંભારો પાસેથી છાશ કરવાની ગોળાઓ લીધેલી તે વાત બદલ આવેલી હતી, તેથી આ ફોજદાર સાહેબ ધુંધાઈ રવા હતા, અને આ માસ્તરગમોના પર વેર લેવાની તક શોધ્યા કરના હતા. પણ પ્રથમ તેમને ગરીબ બિચારા ધૂળાભાઈ જ મળી ગયા. એક બે પૈસાની સાત કેરીઓ ચોરી લાવ્યા મારે (ચોરીની કોઈ ફરિયાદ કરવા આત્મનું ન હતું, પણ રખવાળને ધમકાવી તેની રગ વિના કેરીઓ લીધી છે. એમ પરાણે જુગાની લઈ) ધૂળાભાઈને આખી રાત ગરબાડાની કાચી જેતમાં રાખ્યા, તથા બીજા દિવસે જપેરે બાર માર્કડે તડકામાં ચઢાવી, હાથકડી ચઢાવી, ગાવડે દોરડી બાંધી, દાંડોદ મોકલી આપ્યા. આ પ્રમાણે પોલીસે પોતાનો અમલ શાંત ધૂળાભાઈ ઉપર બંધવી ભીક્ષ પ્રદેશમાં પોતાની હાલ વસવાટના પ્રયત્ન કર્યો. ધૂળાભાઈ દાંડોદ જઈને જમીન

પર છૂટ્યા. તેમનો કેસ પાંચ સાત સુનાવણીમાં પુરો થયો, સરકારના (એટલે ગરીબ રૈયતના) સેક્રેટરી રૂપીઆ સરકારી વકીલને ખટાવવામાં ખર્ચોયા, અને છેવટે ધૂળાભાઈને ચેતવણી આપીને મેજસ્ટ્રેટ છોડી મૂક્યા. પણ આથી ધૂળાભાઈનો ઉત્સાહ જરાએ નરમ પડ્યો નથી, અને કાંઈ બન્યું ન હોય તેમ પોતાનું કામ શાંતિથી કર્યું જાય છે. આમ ભીલ બાંગ્લાના માનીતા શિક્ષક તેઓ થઈ પડ્યા છે.

લીલોની આર્થિક સ્થિતિ

એક દિવસ ગરબાડાથી પાંચ માઇલ દૂર જંજુસાની શાળા પૂર્વે ચાલીને તપાસવા જતાં રસ્તામાં જે કોઈ ભીલ સામા મળતા, તેમની સાથે હું વાંતા કરતો જતો હતો. આથી મને કાંઈ નવું જાણવાનું મળતું, અને ભીલને એમ લાગતું કે મારી સાથે સમાન દરજ્જેથી વાત કરનાર કોઈક ઉજ્જવિયાત માણસ છે. ત્રણ ચાર ભીલો તો ગરબાડે થોડું થોડું ઘી વેચવા જતા હતા. થોડું થોડું એટલે પાંચ દસ શેર નહિ, પણ પાશેર કે અર્ધાશેર દરેક જણ વેચવા જતા. ઘી સંબંધી વાત નીકળતાં તેઓ હાલ ઘીનો શું ભાવ છે તે મને પૂછતા. પોતે વાણિયાથી છેતરાઈ ન જાય તેની કાળજી ભીલને હમેશાં રહે છે, છતાં તે છેતરાય છે તો ખરો જ. એક ભીલ પોતાના સગાને ત્યાંથી પરાણે જઈને પાછો આવતો હતો. પોતાના સગાને ઘેર ૮-૧૦ કે ૧૫-૨૦ માઇલ પણ દૂર પરાણા થઈને જવાનો ભીલોમાં ખડુ રિવાજ હોય છે. આ તેની *politeasy-making*-પુરસદ કાઢીને મેળ કરવાની રીતિ. પરાણે જઈને પાછા આવતી વખતે યજમાન તેને જરૂર કાંઈ સાથે બંધાવે. કાં તો મકાઈ, કાં તો મકાઈનો આંટો, કાં તો એકઠી દાળ, દસવીસ શેર એટલું યજમાન પોતાના પરાણને, ચાર છ દિવસ રાખ્યા પછી, સાથે બંધાવીને રવાના કરે છે. આજના શિક્ષિત લોકોમાં પરાણને આગાડીના એક બે ટંક માટે ભાતુ બંધાવવાનો રિવાજ નાશ્વર થયો છે, ત્યારે આ ભોળા અશિક્ષિત ભીલોમાં આ રિવાજ સર્વ સાધારણ છે. ખીન્ને એક ભીલ તો માથે આસરે અર્ધો મણ મકાઈ લઈને મળ્યો. “આ મકાઈ ક્યાં લઈ જાય છે, અને તેનું શું કરવાનો?” એમ પૂછતાં તેણે કહ્યું: “ગરબાડે લઈ જઈ હું અને વહેરાને આપીને લુણ, મરચાં, તમાકુ વિગેરે ઘર ખરચી માટે લાવીશ.” ખીન્નેની અદલાખદલી-*Barter*-ની રીતિ લગભગ નાશ થયેલી છે, છતાં આમ ખૂણેખાંચરે દેખવામાં આવે છે. મકાઈ વેચીને રોકડ પૈસા કરીને રોકડ પૈસા ઘરમાં રાખી મુકવા કરતાં, થોડી ઘણી મકાઈ જ, ઘરખરચી કરતાં જરા વધારે હોય તો પણ, રાખી મુકવી એ ભીલને આર્થિક દષ્ટિએ હિતાવહ લાગે છે, અને ખરી રીતે તેમ જ છે. શિયાળા ઉત્કાળામાં વેચવા જાય ત્યારે જે ભાવ આવે તેના કરતાં ચોમાસામાં નવું અનાજ પાકે તે પહેલાં અનાજનો ભાવ સૌથી વધારેમાં વધારે હોય છે, તેથી તેને સંઘરી રાખવી પોસાય છે. એક ખીન્ને ભીલ તો કહે: “આ મકાઈ વેચીને રાચું (એટલે કુંભારને ત્યાંથી માટલા) લાવીશ.” ભીલને તાંબા પિત્તળના કામ નેવા પણ લાગ્યે જ મળે છે. શહેરમાં માટીના માટલાથી પાણી ભરનાર કવચિત નજરે પડે અને ભીલ ગામડામાં તાંબાપિત્તળને બેઠેથી પાણી ભરનાર સોગન ખાવા પણ ન જડે. નવું અનાજ પાકે ત્યારે ગામડાનાં કુંસારો પોતપોતાનો ઘરાક ભીલોને ત્યાં લગગ લરીને માટલા નાંખવા જાય છે, અને બદલામાં તે જ ગધેડા ઉપર મકાઈ ગાયવા તેવું જ કાંઈક અનાજ લઈ આવે છે. ખીન્ને એક ભીલ,

ખાત્રી કાયજો લઈને સામે મળ્યો. તે શું કામે જાય છે એમ પૂછતાં કહ્યું: “બાબા, વહોરાને ત્યાં બાધ મંડારીને લેવા જઈ છું.” ચોમાસામાં ઘણા લીલોની કોડીઓ ખાત્રી જ હોય છે. ચોમાસાના ત્રણ ચાર માસ તેને બહુ જ આકર્ષા જાય છે. તે વખતે મહેનત કરવાની ઘણી અને ખાવાનું થોડું. લીલનો ખોરાક કોઈ તોળીને તેના આંકડા રાખે તો માલમ પડે કે તે શિયાળામાં માથાં દીક દોડ શેર ખાય છે, ઉન્હાળામાં તેથી ઓછું એટલે આશરે સવા શેર કે વખતે શેર પણ થાય, અને ચોમાસામાં તેને યોણો શેર કે અરધો શેર પણ ભાગ્યે જ મળતું હશે. આટલાથી પણ તે બિચારો સંતોષ માની દિવસ ગુમરે છે. દુકાળ નિવારણના કામો ઉપર અથવા જેલમાં પણ દરેક દુકાળિયા અથવા કેદીને દોડ શેર અનાજ મળે છે, પણ લીલને તો તેટલું પણ મળતું નથી. આ તો સારા અથવા સાધારણ વર્ષોની વાત થઈ. વહોરા અથવા વાંછુંચો દુકાનદાર આવે વખતે દોડીયાં કરીને માંડે છે, એટલે કે ઉધારે આપવાનું હોવાથી રોકડેથી એક રૂપીઓ કિંમત હોય તો દોડ રૂપીઓ માંડે છે. એક તો શિયાળે ઉન્હાળે અનાજની જે કિંમત હોય તેના કરતાં દોડી કે જમણી કિંમત ચોમાસાના દિવસોમાં હોય છે, અને ઉધારે લેવાનું હોવાથી તેના પણ દોડા, એટલે શિયાળાની કિંમત કરતાં સવાળે ગણી કે ત્રણ ગણી કિંમત તેને બિચારાને આપવાની હોય છે. કોડીએ જાર-અથવા ખરી રીતે મક્કર-ન હોવાથી તથા ભર ચોમાસે ઉધારે તે લાવવી પડતી હોવાથી સારી શાખવાળાને પણ આ પ્રમાણે ૧૨૫ થી ૨૦૦ ટકા વ્યાજ આપવું પડે છે. આવા જખરા વ્યાજના ઘોડાને કાણુ પહોંચી શકે ?

દાહોદ, લીલસેવા મંડળ.

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર

લોકશયો

[આ માસિકના વાચકોને અને ગ્રંથાલયના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સમસ્યાઓ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી જાણવા યોગ્ય અને ચોક્કસ લાભો એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

મારો પંતળનો પ્રવાસ

૨

અમૃતસરથી સદરાનપુર થઈ મેરઠ જતાના એક બિનોલી ગામમાં જવાનું હતું. ત્યાં જતાં ખાસ વિશેષતા ફળોની અને રચળોની અનુભવાઈ ફળમાં ખાસ કરીને હુકાટ લતાં. આ ફળ મોટા ભોર જેવું હોય છે અને ગરમીમાં થાય છે. તે ખટમધુકું, સ્વાદિષ્ટ તથા પ્રતિકારક હોય છે. એ ફળો ત્યાં એટલાં બધાં પાકે છે કે આ તરફ જેમ નાગપુરી સંતરાં પ્રસિદ્ધ છે તેમ ત્યાં સદરાનપુરી હુકાટ પ્રસિદ્ધ છે. શેરડી પણ તેટલી જ થાય છે. ઘણાં

વર્ષ પહેલાં એક વાર મારા મિત્ર મને કહેલું કે સદરાનપુરનું બગીચા કાળા રંગનું છે. કારણ ત્યાં શેરડીને લીધે ચોમેર માખીઓ છવાયેલી હોય છે. આ ઉપરાંત ત્યાંજાનો પાક પણ પુષ્કળ છે. આ પ્રદેશ ગંગામુનાની મધ્યનો છે. ત્યાં જ્યાં જુઓ ત્યાં નહેર માલમ પડે છે. નહેર હોવાને લીધે વરસાદની ખાસ જરૂર રહેતી નથી. અનેક જાતની પેદાર છતાં ત્યાંના લોકોમાં કંગાલિયત તેટલી જ છે. અંદરેઅંદર લડવાનું, કોર્ટે ચડવાનું, અને દારૂ વગેરે કેરી ચીજો પીવાનું પરિમાણ શિક્ષણ સાથે જ વધ્યું છે અને વધતું જાય છે. ત્યાં જાતની પુષ્કળ વસ્તી છે, પણ તેઓ કાઠિયાવાડના ગિરાસદારોની પેઠે વ્યસનમાં અને કોર્ટમાં ખુવાર યર્ષ ગયા છે.

અમે બોહાદ રોશને ઉતર્યા. બોહાદ એ એક કસબો છે. ત્યાં પ્રમાણમાં જૈનોની વસ્તી સારી છે. ત્યાંના કંટોઇ પણ જૈનો જ છે. તેમાં યે દિગંજર સંપ્રદાય ત્યાં મોટા છે. એ લોકોની એક દાહરકૃત્ર સાથે છે. બોહાદની ભાગેશમાં યર્ષ બિનોત્રી જવા નીકળ્યા ત્યારે એક બાળુ એ દાહરકૃત્રના મેદાનમાં વિદ્યાર્થીઓનું સંગીત દૂરથી સંભળાયું. એ સંગીતની ઢળ ઉપરથી જ એ દિગંજરની કોઇ સંસ્થા હોવાનું મેં કંપેલું જે પાછળથી મ્હારું પડ્યું. તે વખતે ત્યાં કોઇ ઉત્સવ ઉજવાતો હતો. એ દાહરકૃત્ર ત્યાંના એક જમીનદાર દિગંજર ગૃહસ્થ મત્રાવે છે. થોડીક સરકારી ગ્રાન્ટ બાદ કરતાં બાકીનો બધો ખર્ચ તે જ પુરો પાડે છે. એને જ અંગે એક બોડિંગ પણ છે; જેમાં માત્ર જૈન વિદ્યાર્થીઓ જ રહે છે.

વિહાર માટે વાનપ્રસ્થ

એક તરફ આવા વિદ્યારેમી ગૃહસ્થોની સન્માર્ગે ઉદારતા અને બીજી તરફ વિશ્વાસ-શ્રી જમીનદારોનો દુર્વ્યસનો પાછળ સર્વસ્વ ત્યાગ એ બન્ને મને એક જ સાથે આ પ્રવાસમાં અનુભવાયાં. એક મોટી આવકવાળો દિગંજર જમીનદાર જેને બાગબચ્ચાં નથી અને ધારે તો એ ત્રણ દાહરકૃત્રો સ્વનંત્ર ચલાવી શકે તેને પણ તે તરફ જ જોયો. એનું કામ નથી નથી તરણીઓ શોધવાનું અને તેને અંગે આવસ્યક વ્યયનો કે ખટપટો સેવવાનું સાંભળ્યું ત્યારે જાનિ અને ધર્મમાં દાખલ થયેલ વિપ્લવ ખર્ચે ભાન થયું. લગભગ વીસ વર્ષ પહેલાં મારા શહેર (બિહાર) ગયેલો ત્યારે એક સંસ્કૃત વિદ્વાન અભ્યાસી દિગંજર વિદ્યાર્થીના મિત્રભાવે પરિચય થયેલો. એ વ્યક્તિ એક મોટા જમીનદારનો પુત્ર છે. તેણે કોઈ વાર પોતાના વનનમાં આવ્યા મને કહેલું. અચાનક મેરક શ્રદ્ધા તરફ આવવાનું બનવાથી, એવી ધનાઢ્ય સ્થિતિમાં પણ ખાસ કરીને તેના સંસ્કૃત વિદ્વાન રસને લીધે મળવાનું મન થયું. પણ મૂંઝવણ કરતાં તેની વિષમ સ્થિતિ કાને પડી. આજે તો એણે સંસ્કૃત વિદ્વાન પોતાઓ દેશ દીધાં છે, બીજાં પણ સામાજિક કે ધાર્મિક કામોથી વાનપ્રસ્થ મેજબુર છે, અને હવે તો તેમણે વિદ્વાસ માટે જ સન્ધ્યાસ લીધો હોઈ બધી સંપત્તિ અરબાદ કરવા માંડી છે. આ વ્યક્તિ સાદસપુરનો એક જમીનદાર છે. આ બધી સ્થિતિ સાંભળતાં અને જ્ઞેનાં દેશની દશા ઉપર અનેક વિચારો આવ્યા: દેશની ત્રીજી તો એવી કે ઘણાકને એ વાર ખાવા પણ ન મળે. એટલું જ નહિ પણ એકવાર પૂરું પેટ ન શરી શકનાર કરોડો છે. બીજી બાજુ નોરોને પાન અને બીડીની પેડે ઝૂંકી દેનાર વર્ગ ઉભો છે. એ વર્ગ પૈસા, લાગવગ અને સત્તાને લઇ પ્રતિહિત ગણાય છે. રાજ્યોત્તરમાં, સમાજમાં, ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં, એની જ દાઃ વાગે છે. જેટલું શિક્ષણ અત્યારે મળે છે તે બધું તેને પોતાને અને તેના

આશ્રિતોને માટે એર રૂપે પરિણમે છે. આ રાજસત્તાના અનેક મજબુત સ્તંભોમાં આવેલા આત્મભાન વિનાનો, પદવીધોષો ધનિક વર્ગે એ એક મજબુત સ્તંભ છે.

આડત આડત આડત

ખડાદમાં અનેક વસ્તુઓની ખાસ મંડીઓ છે. સાકર, આલુઆલુથી તૈયાર થઈ પુષ્કળ આવે છે ને પરદેશ ચડે છે. પાષ્ઠથી ઝોળખાણમાં આવેલા એક મારવાડ શિરોહી સ્ટેટ તરફના પતની જૈન ગૃહસ્થે મને કહ્યું કે અહીં મારી આડતની દુકાન છે ને હું બાર મહિને સાકર, ગોળ ને અનાજ લાખો રૂપીઆનો પરદેશ રવાના કરું છું. સાકર અમે ખાધી. ખૂબ મીઠી. આપણા દેશમાં શેરડી, ગોળ, અને સાકરનાં પેદાશના પૂરા સાધનો છતાં આજે પરદેશથી લાખો રૂપીઆની તેની આયાત થઈ રહી છે. તેના કારણે ઉપર નથી વ્યાપારીઓ વિચાર કરતા કે નથી દેશી રાગઓનું ધ્યાન. ખરી રીતે આવા અનેક ઉદાહરણો ટુરત પગ-ભેર થઈ શકે તેવી સ્થિતિ આપણા દેશના ઘણા ભાગની છે; પણ પરદેશીઓ સાથે હરિ-કાષ્ઠમાં ટકવા માટે જે સંગીન વ્યવસ્થા, શિક્ષણ, ધન અને રાજસ્થાન જેઠાએ તે નથી. આ દેશમાં વ્યાપારીઓ નવીન પરિસ્થિતિમાં ટકી શકે એવું શિક્ષણ નથી અને પૈસા-પાત્ર લોકોને પૈસાનો ઉપયોગ ક્યાં અને કેમ કરવો એનું જ્ઞાન, સાદસ, વિશ્વાસ કે ત્યાગ નથી. તેથી જ જ્યાં દેખો ત્યાં માત્ર આડત, આડત ને આડત જ નજરે પડે છે. ક્યાંયે મૂળ ઉત્પાદક ધંધો નથી જણાતો.

પ્રવાસના વર્ણનમાં આ કથન અપ્રાસંગિક જેવું ગણવાની કોઈ ભૂલ ન કરે. મારી દષ્ટિ તો જેટલું જાણી શકાય તેટલું જાણવાની જ હતી. એટલે આ પ્રસંગે એ ન જણાવું તો ઉમટો સંકુચિતપણાનો દોષ જ વહેઈ. અસ્તુ.

એ પ્રદેશમાં ફળોની પેદાશ વિશે એટલું જ કહેવું બસ છે કે ખાસ મેસમોમાં દાડમ, સંતરાં, વિગેરે મોંઘાં ગણાતાં ફળો ત્યાં તદ્દન સસ્તાં-થઈ જાય છે અને એક મારા બનારસના પરિચિત, હમણાં દિગંબર જૈન હાઈસ્કૂલમાં ધાર્મિક શિક્ષકનું કામ કરતા પંડિતે મને કહ્યું કે હું મારો દેશ છુદ્દખંડ છોડી અહીં રહ્યો છું તેના ખાસ કારણોમાં ફળની સુલભતા પણ એક છે. તેથી જ હું પુષ્ટ રહું છું.

જીવનમાં યોગચાસિષ્ઠ

ખડાદથી ચાલી નવ માઈલ ઉપર બિનોલી જવાનું હતું. સામાન ત્યાં જ વિશ્વસ્ત રથજે રાખી ચાલ્યા. તડકો, ભૂખ અને ચાલવાનો શ્રમ એ જ્યાં એકત્ર મળ્યાં અને અમને પાણી માટે ત્રેવી. લગભગ ત્રણ માઈલ ચાલ્યાં હઈયું ત્યાં એક વિસામો આવ્યો. એક કુવો, ઉપર દારડીવાળો ડાહ્ય, પાસે બગીચો, આંખાનાં ઝાડો અને એક કુટિરમાં બાવાજી. પાણી પીધા પહેલાં સુગંધથી લગ્નચાઈ ગભરામણ દૂર કરવા સુગંધના ફુલ તરફ ધ્યાન ગયું. માયું- નમાયું એ વિકલ્પમાંથી પસાર થઈ છેવટે બાવાજી પાસે એક માત્ર ફુલ માગ્યું. ક્યાં તો ધમકી કે ચીપીઓ ઉગામવાનો ભય અને ક્યાં તો એ બાવાની સહજ પ્રસન્નતા ! એમણે કહ્યું : 'આખો બગીચો તમારો જ છે ને ? પ્રભુએ આ સૃષ્ટિ સૌના સુખ માટે સરજી છે. ફુલ શું, જે જોઈએ તે લ્યો.' ખરેખર બાવાજીના આ હાર્દિક ઉદ્દગારથી જે થાક દૂર થયો તે સુગંધના ફુલોથી કે બીજ વસ્તુઓથી કદી જ દૂર ન થાત. અરબસ્તાનનું આતિથ્ય વખણાય છે પણ અનુભવ્યું નથી. કાઠીઆવાડના અને બીજાં ભાગોના આતિથ્યનો અનુભવ

છે પણ બાવાના એ ઔદાર્યે તો અમને જુના ભારતના આતિથ્ય અને સહન સરસપણાની યાદ આપી. બાવાજીની પાસે યોગવાસિજનું પુસ્તક પડ્યું હતું. પ્રેમના ભૂતને પ્રતાપે એવાં ધર્મ પુસ્તકોની પહોંચ તો આજે ઘરેઘરે છે, એ પુસ્તકો ઉપર આજીવિકા કરતા હજારો બાવા, બાલણ અને બીજા ધર્મગુરુઓને બોલા છે, પણ જીવનમાં જ યોગવાસિજ ઉતર્યું હોય એવા બાવાઓ તો ખુબ વિરલ જ બોલા છે. તેમાંનો આ બાવા. આ બાવાને બેઠે કાકા કાલેકરના હિમાલયના પ્રવાસમાંના પ્રવૃત્તિમાર્ગે કર્મચોગી ખખડધર્મ બાવાનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. અમારે હજી છ માઈલ ચાલવાનું હતું. ઉઠવા માંડ્યું પણ બાવાજીએ કહ્યું : 'રાત પડશે, અહિં રહી જાઓ. દૂધ વગેરે અહીં પ્રસાદી મળશે.' અમે તો કૃતજ્ઞતા-પૂર્વક નમસ્કાર કરી બિનોલી તરફ આગળ વધ્યા.

રાત્રે ત્યાં પહોંચ્યા. બિનોલી એ એક તફન નાનું ગામકું છે, જેમાં મુખ્યભાગ જૈનેતો અને તેમાં થે રથાનકવાસી જૈનેતો છે. એ ગામની થોડે દૂર બે નદીઓ ખૂબ વહે છે. કુવાઓ પુષ્કળ છે. આંખાના મોટા મોટા બગીચાઓ છે. ઘઉં, શેરડી, વગેરે પુષ્કળ પ્રમાણમાં પાકે છે.

વયોવૃદ્ધ કીર્તિપ્રસાદજી

મારા ઉતારો એક મોટા જમીનદારને ત્યાં હતો. એ ચાર ભાઈઓમાં બે વંકીજ અને તેમાં થે એકે તો અસહયોગ વખતે વકીલાત છોડી છે. વકીલાત છોડ્યા પછી તેઓનું જીવન તદ્દન બદલાઈ ગયું છે. આજે એ વયોવૃદ્ધ કીર્તિપ્રસાદજી ગુજરાનવાસાં જૈનગુરુકુળના અવે-તનિક અધિષ્ઠાતા છે. તેઓ અર્ધા કલાક તો રેડીઓ ફેરવે જ. તેમણે શરૂઆતમાં ડિસ્ટ્રીક્ટ બોર્ડ મારફત અનેક નિયામોમાં રેડીઆ અને રાજો દાખલ કરાવેલાં. એ બાણુજી તો હજી પણ મહાભાજીના સિદ્ધાન્તોમાં તેટલાજ પાકા છે. પાંચ અને દસ વર્ષ પહેલાંનાં તેમના પરિચય વખતે મારી સામાન્ય એવી કંપના થયેલી કે પંખજ અને યુ. પી. ના લોકોમાં બંગાળ, દક્ષિણ કે ગુજરાત જેવું જીલ્લોસુદમત્વ નથી હોતું. આ કંપના કદાચ બોડી કે એક દેશીય હશે. ગમે તેમ હો પણ આ વખતના એ બાણુજીના પરિચયે મારા ઉપર જીદી જ છાપ પાડી. તેમના પરિચયથી હું એમ માનતો થયો કે શિક્ષણ આગર અભ્યાસનું પ્રમાણ જરાયે ન વધ્યું હોય, પ્રથમ જેટલું જ હોય અને જ્યાં બે મનુષ્યના ચારિત્રમાં વિકાસ થાય તો એ શિક્ષણ અને અભ્યાસ બહુ દીર્ઘ બેઠે છે એટલું જ નહિ પણ તેમાં બહુજા ભાવમ પડે છે. ખરી રીતે ચારિત્ર એ શિક્ષણની સુવાસ છે.

જૈનાચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિ

બિનોલીમાં મારે મુખ્ય રીતે જોને મળ્યું હતું તે દના જૈનાચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિ. એઓથી જન્મે ગૂજરાત અને વડોદરાના છે. પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય આત્મારામજીના એઓ શિષ્ય છે. તેઓનું મુખ્ય જીવન પંખજમાં વ્યતિત થયું છે. તેઓના વિચારમાં સંકીર્ણ સાંધુ-સંભાજની છાપ બહુ જ એછી છે. આજે જૈનેતો શું બોલે છે એ તેઓ પ્રમાંણમાં બીજાઓ કરતાં ઠીક સમજે છે તેથી જ સ્થળે સ્થળે વિવા, કાષ્ટ પંથુ જાતની વિવાના પ્રચાર માટે જ તેઓ મહેનત કરે છે. મુંબાઈનું મહાવીર જૈનવિદ્યાલય અને ગુજરાનંદાસાંનું ગુરુકુળ એ તેઓની વિદ્યાપ્રિયતાના નમુનાઓ છે. આ ચરસામાં ત્યાં ચૈત્ર સુદ ૧૩ ચારી એટલે મહાવીર જન્મન્તિતો દિવસ. જૈનાચાર્ય વિરાજમાન અને જૈનસંપ્રદાયના પ્રધાન

પુરુષ ભગવાન મહાવીરની જ્યન્તિ એટલે સામાન્ય રીતે જ તે વખતે મારે કાંઈક બોલવું એની માગણી થઈ. તેમના અતિ આગ્રહને વશ થઈ તે પ્રસંગે જે થોડુંક હું બોલ્યો હતો તેનો ટુંક સાર 'પ્રસ્થાન'ના વ્યવસ્થાપકનો તેટલો જ આગ્રહ હોવાથી-વિષય બહાર હોવા છતાં-અત્રે આપું છું.

‘મહાવીર જ્યન્તિ’ : પ્રવચન

“હિંદુસ્તાનમાં માત્ર દેવપૂજન નથી. તેમાં પુરુષપૂજન પણ છે અને અહારે તે મુખ્ય છે. જે પુરુષોની પૂજન અસાધારણપણે ચાલે છે તે ચારે ક્ષત્રિય છે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને મહાવીર એ ચારે ક્ષત્રિય પુરુષો આર્યજાતિના વિશિષ્ટ આદર્શોના આત્મા છે. રામે કુટુંબમર્યાદા અને પ્રજાનીતિનો આદર્શ પૂરો પાડી મર્યાદા-પુરુષોત્તમ તરીકેની ખ્યાતિ મેળવી છે. કૃષ્ણે વિપત્તિમાં માર્ગ કાઢવાની કુશાગ્ર બુદ્ધિ દાખવી જગત સમક્ષ કર્મયોગ મૂક્યો છે. બુદ્ધે વૈયક્તિક જીવનની શાન્તિ માટે ધ્યાન અને સમષ્ટિ જીવનની શાન્તિ માટે દયાનો માર્ગ દાખવ્યો છે. ચારે મહાવીર સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પ્રાણીને પણ પોતાના તરફથી જરાએ ત્રાસ ન થાય એવી રીતે કટોરતમ સંયમ અને તપોમાર્ગે જીવનમાં ઉતારી, હજારો અગવડોનું હસ્તે ચઢેરે પાન કરી અહિંસાનો પાઠ શીખવ્યો છે. આ વારસો માત્ર આર્યજાતિનો નથી પણ તે દ્વારા સમસ્ત વિશ્વનો છે.

“રામની જન્મતિથિ રામનવમીને જોઈને પણ જાણે જ, કૃષ્ણની જન્મશ્મીને ન જાણનાર બાળક પણ અહીં નહિ હોય, પરંતુ બુદ્ધની જન્મતિથિ જાણનાર વિદ્વાનો પણ આ દેશમાં કેટલા છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવા જનાર સહુદયને તો આંસુ સાઘવાં પડે. મહાવીરની જન્મતિથિને જાણનાર જોઈને કહશે કે બુદ્ધને અને અમારે લેવાદેવા શા છે? પણ જો તેઓ આ રીતે એક મહાન પુરુષ વિશે ઉદાસીન રહેવા માગતા હોય તો પછી પોતાના માન્ય મહાવીરને સાંભળવા બીજાઓ આવે એવી આશા રાખવી ખરેખર વધારે પડતી જ ગણાય. આપણા ભોંકાની જ્ઞાનસંકીર્ણતા અને સંપ્રદાયબંધતા એ બે તરફોએ જ આપણને સામાજિક, ધાર્મિક કે રાજકીય ક્ષેત્રમાં ગુલામ બનાવી રાખ્યા છે. રામનો ભક્ત, કૃષ્ણ બુદ્ધ કે મહાવીર વિશે કાંઈ ન જાણે;-અથવા માત્ર વિરોધીની દ્રષ્ટિએ જાણે. તેવી જ રીતે કૃષ્ણ બુદ્ધ અને મહાવીરના ભક્તો તદ્દન પડોશમાં રહેવા છતાં અને અનેક વ્યાવહારિક બાબતોમાં સદૃજીવન ગાળવા છતાં એક બીજાના માન્ય પુરુષો વિશે સાચી માહિતી ઉદાર દ્રષ્ટિથી ન મેળવે એ જ હિંદુસ્તાનની જ્ઞાનપામરતા. જ્ઞાન મગે તે દિશામાંથી આવે પણ તે મેળવવું જ નોંઈએ. પણ આપણી સંકીર્ણતા એટલે મુઠ્ઠી વધી છે કે એક જ મહાવીરને માનનાર શ્વેતાંબર, દિગંબર અને સ્થાનકવાસી એ ત્રણ ફિરકાઓના અનુયાયીઓ પણ આવે પ્રસંગે ભાગ્યે જ એકત્ર થાય છે. મહાવીરના જીવનના અનેક અસાધારણ રહસ્યો છતાં બીજાં કેટલાંએ જીવનોપયોગી એવાં રહસ્યો છે કે જેને ખાતર રામ કૃષ્ણ અને બુદ્ધના જીવનનો જોડો તથા તાત્વિક અભ્યાસ કરવો નોંઈએ. એ જ વાત રામ, કૃષ્ણ અને બુદ્ધના ભક્તને મહાવીર જીવનના અભ્યાસ વિશે કહી શકાય. બુદ્ધ અને મહાવીરે લગભગ ત્રીસ ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે સ્ત્રી પુત્રાદિક કુટુંબ છોડી સાધના માટે જંગલનો મંગલમય માર્ગ સ્વીકાર્યો. ત્યારે રામ અને કૃષ્ણે તો પોતાના આદર્શો કુટુંબ, પ્રજા અને રણંગણ વચ્ચે જ ધડયા હતા. આધ્યાત્મિક અને વ્યાવહારિક જીવનના ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કાર ધરાવનાર જનસમાજને એ મહાપુરુષોના એક તત્ત્વ વિના ન ચોલે. સ્વામી દયાનંદ આર્યસમાજના સ્થાપક છે, તે કાંઈ જૈન નથી એસ ધારી તેઓનું જીવન આપણે ન તપાસીએ તો મહાવીરના અને તેઓના પ્રતિનિધિ અન્ય આચાર્યોના જન્મેતસવ પ્રસંગે આપણે આર્યસમાજને

જ્ઞાનગોચરો

અમાનુષ્ય મનુષ્ય પ્રદર્શન^૧

અર્જુનના પ્રાણી-પ્રદર્શનમાં નાના મોટા સો ગરીબ હિન્દીઓને બીજાં પશુઓની સાથે ગોઠવી દઇને, પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાયું તે પહેલાં ‘પશુઓ સાથે હિન્દીઓ’ એવા ભાવાર્થવાળાં પોસ્ટર્સ આખા અર્જુન શહેરમાં કલેક્ટર મી. હેગનબેક-Hagenbeck-ચોઢી દીધાં. આવી રીતે યૂરોપમાં રાષ્ટ્રીય અપમાન સહન કરતા અને જુદી જુદી જાતની તેમની રીતભાત દ્વારા પ્રેક્ષકવર્ગ ઉપર ખરાબ અસર પાડતા ‘હિન્દ’ના આ ગરીબ માણસોને જોવા માટે સંખ્યાબંધ અર્જુનવાસીઓ, પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાતાં જ નીકળી પડ્યા. ફક્ત ‘મની’ (money=પૈસા) શબ્દ શીખેલા આ ગરીબ હિન્દીઓએ પ્રેક્ષકવર્ગ પાસે તેમના સ્વભાવ મુજબ ‘મની’ની માગણી કરવા માંડી, જેના પરિણામે પ્રેક્ષકોએ તેમની માગણી મજા ખાતર સ્વીકારી અને છેવટનો સાર એ કાઢ્યો કે “હિન્દીઓ જંગમી વાંદરાં જ છે, અને તેમના જેવા જ નકામો અવાજ કર્યા કરે છે. ફક્ત પુંછડી જ નથી એટલો વાંધો.” હેગનબેક સાહેબ પણ થોડો થોડો વખતને અંતરે પ્રદર્શનમાં આવ્યા કરે છે અને કુતરાંને વીસલ કરી બોલાવતા હોય તેમ તેઓની વીસલ સાથે દરેક હિન્દીને તેમની આસપાસ ભેગા કરે છે. આ વખતે તેઓ આ લોકોની ભાષામાંથી કંઇ અર્થ સમજ્યા સિવાયના અમુક ઉચકી લીધેલા શબ્દો સાથે વાત કરે છે અને તેમાં વારંવાર ‘ગાંધી’ શબ્દ લાવ્યા કરે છે, જેથી પ્રેક્ષકવર્ગ ઉપર એવી અસર થાય છે કે ‘આ ગાંધીના માણસો છે.’

તપાસ કરતાં માત્રમ પડ્યું કે આ લોકોને એક લાઇનમાં પ્રદર્શનમાં લઈ જવામાં આવે છે અને રાતના દસ વાગ્યા સુધી બાળકો સુદ્ધાં દરેકને ત્યાં રાખવામાં આવે છે. તેઓને મહિનાના ૨૦ થી ૩૦ માર્ક-કે જે જર્મનીના સાધારણ માણસને પણ પોતાની છંદગીનાં સાધનો એળવવાને બેઠતી આવડતો છોડે ભાગ પણ નથી-આપવામાં આવે છે. ‘હિન્દી’ને આવી રીતે ભીખારી અને અર્થ કેળવણી-જંગમી-પ્રાણીઓ તરીકે યૂરોપમાં ખતાવવામાં આવે છે.

જરૂર આ હિન્દને માટે ઘણી જ શરમભરેલી વાત કહેવાય કેાઠ પણ યૂરોપીય પ્રજાનું આતું અપમાન થાય એવી માન્યતા જ આજે અસંભવિત છે. ઇંગ્લાંડના જ એક ગામડાનું ચિત્ર મુંખ, કસકતા કે લાહોરના પ્રાણી-પ્રદર્શનમાં આવી રીતે ખનસાવાય તો ઇંગ્લાંડ ચું કરે તેનો સહેજે દરેકને ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. એશીઆની કેાઠ પણ સ્વતંત્ર પ્રજા આ સદન ન જ કરી શકે. પ્રજાને હુખમાં હુખાવનાર તરીકે ઇટાલીના પ્રસિદ્ધ વડા પ્રધાન સીનેર મુસોલીનીએ પણ દેશની ઇજત ખાતર એવો કાપડો તો કયો છે જ કે જે દ્વારા દેશના

^૧ People ના ૫-૬-૨૧ના અંકમાં Agnes Smedleyના ‘Indians in European Zoological Gardens’ નામના લેખના આધારે.

કેઈ પણ માણસને બીજા માગતા હાથે પરદેશમાં જવાની સખ મનાઈ કરવામાં આવી છે. પરંતુ હિન્દ જ આજે પોતાનું રક્ષણ કરવા અસમર્થ છે.

જર્મનીના હિન્દુસ્થાન મંડળે પણ જાહેર સભા દ્વારા પોતાનો વિરોધ દર્શાવ્યો, અને વિરોધના આ દર્શાવની નકલ સત્તાવાળાઓ ઉપર મોકલી આપવા ઉપરાંત, તેઓ 'ડેપ્યુટેશનના રૂપમાં મી. હેન્રીએક પાસે ગયા. કંઈ વચું નહિ. રાજ્યાતમાં જ અપમાનપાત્ર અન્યા. જંગલી માણસો સાથે વાત કરવાની રીતે તેઓએ શરૂઆત કરી, અને ધમકી આપતાં તેઓ સાહેબ એમ પણ જણાવી ચૂક્યા: "આ વર્ષે તો ઠીક છે, પણ હજુ આવતા વર્ષે તો ખીજાં બસો માણસો લાવીને યુરોપનાં ખીજાં પ્રદર્શનોમાં જંગલી, પશુઓ સાથે મુકવા મારો વિચાર છે." ઉપરોક્ત મંડળમાં નહિ જોડાયેલા એક જ હિન્દીઓએ તો આ માણસોને હિન્દી તરીકે સ્વીકારવા જ ના પાડી. અને છેવટે જર્મન પ્રજા એમ જ ટીકા કરવા લાગી કે "ન્યારે તેઓ જ તેમના લાઘ્યોને લાઘ્ય તરીકે સ્વીકારવા ના પાડે છે, તો પછી અંગ્રેજ પ્રજા તેમના ઉપર રાજ્ય કરે તેમાં શું નવાઈ! અંગ્રેજોએ માનવતા અને સંસ્કૃતિના પાઠ શીખવવાના હજુ બાકી છે." એસોસિએશને તો તેઓને હિન્દીઓ તરીકે સ્વીકાર્યા જ, અને છેવટે મુખી તે માન્યતામાં તેઓ દર રજા કેટલાક જર્મનોએ પણ આ પ્રદર્શનને ધિક્કારી કાઢતા લેખો લખ્યા, અને તે દ્વારા પોતાના વિચારો જણાવ્યા. આ હિન્દીઓનો મોટો ભાગ ગુજરાતીઓનો હોય એમ લાગે છે.

આ પ્રદર્શનના સળગે હિન્દને લગતા કેટલાય રાજકીય, આધ્યાત્મિક અને સામાજિક પ્રશ્નો ઉભા થાય છે.

કેઈ પણ સ્વતંત્ર સત્તા સદન ન જ કરી શકે એવું અને હિન્દ અને જર્મની વચ્ચે ચાલતી આવતી મિત્રતા તોડવા માટે રચાયેલું મનાય એવું, આવાં પ્રદર્શન માટે હિન્દીઓની લાયકાત બતાવનારું આ પગલું એક રાજકીય પ્રશ્ન જ ઉભો કરે છે. ઉપરાંત ન્યારે વિદ્યા-બ્યાસ કરવા જર્મની જવાની ઈચ્છા રાખતા વિદ્યાર્થીઓને જર્મનીનો પાસપોર્ટ મેળવતાં ઘણી જ તકલીફ પડે છે, અને જર્મનીના કાયદા થયેલા હિન્દીઓને હિન્દ પાછા આવવાની પણ મનાઈ કરવામાં આવે છે, ત્યારે 'આશ્ચર્ય-પ્રદર્શનમાં જઈ જઈને માટે આ હિન્દીઓને જર્મની જવાના પાસપોર્ટ મફત આપવામાં આવ્યા!

લવિષ્યમાં ન્યાયી ધોરણ પર રચાયેલી દુનીયા જેવાની આશા રાખતા આશાવાદીઓ માટે આ પ્રદર્શન આધ્યાત્મિક પ્રશ્ન ઉભો કરે છે. બર્સીનમાં એવા હિન્દીઓ પણ પડ્યા છે કે જેઓ મી. હેન્રીએકના આ કૃત્યમાં કંઈ પણ ખોટું જોતા નથી. દરેક માણસને-પછી તે જાહાણ હોય, કૈવલ હોય કે મોટો લશ્ચરિયો હોય-માનવતાની ટોચે પહોંચાવવાનાં, અને દરેકને સમાન બનાવનારા સામાજિક પ્રસંગોમાં માનનાર, કેઈ પણ માણસ આ પ્રદર્શનને જરૂર વખોડી કાઢશે જ.

ગરીબ-હિન્દીઓની આ લાયકાત માટે ઉભા થતા સામાજિક પ્રશ્ન માટે એકલું હિન્દ જ જવાબદાર છે. ખ્રિસ્તી રાજ્ય પહેલાંથી પણ પંસાદાર માણસો પોતાને ઈશ્વરના વંશજ માનતા આવ્યા છે. તેઓના હાથ નીચેનાં ગરીબ માણસો તરફનું તેમનું વર્તન જાણવવાની જરૂર નથી જ. સામા પંડેની ઈશ્વર જાળવનારી માન્યતાઓ એકબીજાને માન્ય નહિ હોવાથી

ધર્મના ઝઘડા પણ ચાલ્યા કરે છે, અને પરિણામે માણસની કિંમત ઘટતી જાય છે. આ સ્થિતિ વધારે ખરાબ કરવા માટે અંગ્રેજ સત્તા પણ જવાબદાર તો છે જ અને તેથી આ આક્ષેપ પૈસાદાર વર્ગ તથા અંગ્રેજ સત્તા બન્ને ઉપર છે.

જરૂર પરત્રત્ત દિન્દ આને માટે હાથમાં કંઈ કરી શકે એમ નથી જ. પણ હિન્દી મહાસભા કંઈ નહિ તો એટલું તો કરી શકે જ કે હિન્દ સાથે આવી જાતનું ખરાબ વર્તન રાખવા માટે કલકત્તા અગર મુંબઈના જર્મન કોન્સલ સમક્ષ પોતાનો વિરોધ જાહેર કરે.

મૈયાજી

પરીક્ષાનો માસ

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે પરીક્ષાઓનો ત્રાસ માત્ર આપણા દેશમાં જ છે. પણ નીચેના નેશન ઍન્ડ એથેનિકમના લેખ ઉપરથી માત્રમ પડશે કે ઈંગ્લેન્ડમાં પણ એનો એવો જ ત્રાસ છે. કેળવણીમાં પરીક્ષાની કેવી અસર થાય છે અને તેનું કેવું રચાન હોયું જોઈએ તે આ લેખમાં ખરાબર દર્શાવેલું છે:—

એક વાતમાં તો પ્રાથમિક શાળાઓ દેશમાં સદુથી લાગ્યરાળી છે કારણ કે તેઓ બહારની પરીક્ષાની કચ્છી નાખતી જોડુકમીથી મુક્ત છે. એથી જ પ્રાથમિક શિક્ષણ આટલી ઉચ્ચ પ્રતિનું ધર્મ શક્યું છે. આજે શાળાઓ પહેલાં કરતાં વધુ સુખભરી લાગે છે. વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ પણ તેમાં કદાચ સુધારો થયેલો જણાશે. બાળકોને કામચાટકાનું ક્ષેત્ર પૂજતાં તેઓ તેનો ઉત્તર કદાચ ન આપી શકે તેમ છતાં તેઓનું જુગોળનું જ્ઞાન પહેલાં કરતાં વધ્યું છે; તેઓ વ્યાકરણના બધા નિયમો ન જાણતા હોય છતાં તેઓનો લાખ ઉપરનો કાણ વધ્યો છે; તેઓ એકબીજાના શુભ હોય ન ગગડારી જઈ શકે તો પણ તેઓ શેક્ષપીઅરનો રસાસ્વાદ વધુ સારી રીતે કરી શકે છે. પ્રાથમિક શાળાઓ જો ધારે તો પોતાનો અભ્યાસક્રમ વિદ્યાર્થીઓની જરૂરીઆતોને બંધબેસતો ધરી શકે.

પણ માધ્યમિક શાળા તરફ દૃષ્ટિપાત કરશું તો આ બધું જ ફેરવાઈ ગયેલું લાગશે. ત્યાં પરીક્ષાની સરમુખત્યારીનો દોર અખાધિન રીતે ચાલે છે. પરીક્ષામાં સફળતા મેળવવા આગળ બધું ગૌણ છે. આ અનિષ્ટનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે; એની વિનાશક અસરો પણ ખતાવવામાં આવી છે; પણ હિન્દિએ પોતાનો મોરચો મજબુત માંડ્યો છે અને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ તરફથી ગૌરવભર્યાં વિરોધો અને ગ્રામ્ય ગાંધિપ્રદાનો વરસો વરસ કરવામાં આવતાં હોવા છતાં વસ્તુસ્થિતિ એને એ કાયમ રહી છે. શું થાય છે એ તો સદુ સારી પેઠે જાણે છે. First School Examination (ફર્સ્ટ સ્કૂલ એક્ઝામિનેશન) ને માટે માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ પાસે નિર્દય રીતે ગોળણપટ્ટીની ક્વાલિટ કરાવવામાં આવે છે. કલાકોના કલાકો પહેલાં એટલા પાંદો ઘેરે કરવાને આપવામાં આવે છે અને તેઓને કહેવામાં આવે છે કે આ પરીક્ષા ઉપર જ શાળાની પ્રતિષ્ઠા અને ભવિષ્યનાં મોદક ધનામેનો આધાર છે. અને બધી જગત્સતી થતાં છતાં યે ૬૬ ટકા વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં પાસ થતા નથી! અર્થાત્ ૭૮,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓને દર વરસે માનસિક ઘાણીએ જોડવામાં આવે છે જેમાંનાં ૫૮,૦૦૦ તો ફરી ફરીને ત્યાંનાં ત્યાં જ આવે છે.

કહીએ તો તેઓને કેળવી કેળવીને નમાવ્યા કરી મૂકવામાં આવે છે. છોકરાઓના મોટા ભાગને તેઓ મૂર્ખ છે એવી ખાત્રી કરી આપવા માટે આ પરીક્ષાનું ચંત્ર બહુ જ સારી રીતે યોજાયું હોય છે. તેઓ શાળાની બહાર જાય છે ત્યારે હતાશ થઈ ગયા હોય છે, અને તેઓના મોઢા ઉતરી ગયા હોય છે; પોતાની છુદ્ધિની અધમના અને શિક્ષણની અક્ષણતા વિષે તેઓની ખાત્રી થઈ ગઈ હોય છે.

સહુને સરખું શિક્ષણ આપવાની વાતો હમણાં બહુ ચાલે છે. એ ધ્યેય બહુ જ ઉદાર અને સુંદર છે પણ એનો પ્રયોગ સામાજિક પરિસ્થિતિનો તેમ જ ઔદિક અને માનસિક પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને જ થવો જોઈએ. ઘણા હુશિયાર બાળકોને માટે વર્ગોમાં શીખવવામાં આવતાં રસહીન તત્ત્વો તદ્દન નકારાત્મક છે. પાટિયાં પર અને મોઢે શીખવેલા પાઠો, પાઠ્ય-પુસ્તકોમાંની માહિતીઓ અને ઉછીના આણેલા અભિપ્રાયો તેઓ જીવનની શક્તિ નથી. આવાં બાળકો શીખવવાની આવી પદ્ધતિની સામે ચાલ છે. તેઓ ગમીને શીખવા કરતાં કરીતે શીખવું વધારે પસંદ કરે છે, અને પરીક્ષામાં તેઓ ખરાબ ઉત્તરે છે. જ્ઞાનની જે જે કુન્નેમાં તેઓ વિદરવા છૂટે છે તેમાં તેઓનો પ્રવેશ નિષિદ્ધ છે...જ્યાં જ્યાં આ પરીક્ષાનું હીમ પડે છે ત્યાં ત્યાં વિદ્યાર્થી સત્ય અને જીવન સાત્તાં જાય છે. પરીક્ષાને આપણે તેને યોગ્ય સ્થાને જ રાખવી જોઈએ. સિવિલ સર્વિસના અધિકારીઓ પસંદ કરવા માટે એ સગવડભરેલી યુક્તિ છે; પણ કેળવણીના પાયા તરીકે તો એ ખરેખર ભયાનક છે.

૧.

ખોરાકની શરીર પર અસર

હાલમાં કેટલાક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ ખોરાકની શરીર પર થતી અસર તપાસી રહ્યા છે. શરીરચંત્ર અને જડ રસાયણિક પ્રયોગશાળામાં ઘણો તકાવત હોવાથી, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ આ દિશામાં બહુ આગળ વધી શક્યા નથી; તો પણ ઘણી ઉપયોગી બાબતો બહાર આવતી જાય છે. હવે ધીમે ધીમે સમજાતું જાય છે કે મનુષ્ય જાતિના શરીર બંધારણમાં, રંગબેદમાં અને રચનામાં ખોરાક અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. આ વિષયમાં મી. એફ. પી. આર્મિટજે “ખોરાક અને મનુષ્ય જાત” (Diet & Race) નામનું પુસ્તક લખી ઘણી જાણવાનું જાણીતું બહાર પાડી છે. બીજા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી મી. આર. મેકકેરીઝને ખાસ કરીને હિંદીઓના ખોરાક અને શરીરરચનાને લગતા નિબંધ લંડનની “રોયલ સોસાયટી ઓફ આર્ટસ” આગળ રજુ કર્યો છે.

૧. મી. આર્મિટજે જણાવે છે કે ભાતનો ખોરાક ખાનાર જાતિ ઘડે અથવા દૂધ છી દહીં અને શિકર વિંડ ઉપર રહેતી જાતિ કરતાં ઘણી હીંમણી હોય છે. આનું કારણ એ એમ જતાવે છે કે ભાતમાં નત્રિજ (Protein)નું પ્રમાણ બીજા ખોરાક કરતાં ઓછું હોય છે. ઘડ, મકાઈ, જવ, રાય વિંડ સાથે સરખાવતાં ભાતની નત્રિજ નીચે પ્રમાણે હોય છે:—

ઘડ ૭૮ મકાઈ ૭૦ જવ ૬૨ રાય ૬૨ ચોખા ૩૮

આ ઉપરથી જોઈ શકાય તેમ છે કે ઘડમાં ચોખા કરતાં બમણી નત્રિજ છે. તેથી જ્યાં મુખ્યત્વે ભાત ખવાય છે ત્યાંની જાતિ પ્રમાણમાં હીંમણી રહી છે. ત્યારે જે પ્રદેશમાં

નંબર	સ્થળનું નામ	ઊંચાઇ	નંબર	સ્થળનું નામ	ઊંચાઇ
૧	કાશગર (ચિનાઇ તુર્કસ્તાન)	૫૦૭" (ઇચ)	૧૧	મંડાલ	૫૦૩"
૨	પંખા	૫૦૭"	૧૨	ભાખાન	૫૦૩"
૩	આરમેનીઆ (તુર્કસ્તાન)	૫૦૬"	૧૩	દક્ષિણ હિંદુસ્તાન	૫૦૪"
૪	નોર્વે	૫૦૮"	૧૪	લસાઈ	૫૦૩"
૫	સ્કોટલેન્ડ	૫૦૭"	૧૫	ઉત્તર આરાકાન	૫૦૩"
૬	કીરગીઝ	૫૦૭"	૧૬	ટોંગકીન	૫૦૨"
૭	આરમેનીઆ	૫૦૬"	૧૭	સિયામ	૫૦૩"
૮	ટરકેમિનાસ	૫૦૬"	૧૮	ભવા	૫૦૩"
૯	લીચોઝ	૫૦૮"	૧૯	પુનથા	૫૦૩"
૧૦	સ્વેડ	૫૦૮"	૨૦	કેન્ડોન	૫૦૩"

વળી મી. મેકકેરીઝન ખતાવે છે તેમ જુદી જુદી જમીન ઉપર થતા પાકોમાં પણ જુદા જુદા ગુણ રહેલા હોય છે. અત્યાર સુધી આ બાબતમાં ઘણી શોધ થઈ નથી. હમણાં હમણાં પ્રયોગો દ્વારા સાબિત કરવામાં આવ્યું છે કે ગાય લેસ વિંના ખાતરવાળી જમીનની ખાજરી, વગર ખાતરની જમીનના પાક કરતાં વધારે પુષ્ટિકારક હોય છે. આવી ખાજરીમાં પ્રજવનકો અને ખનિજ દ્રવ્યો ઉંચા પ્રકારનાં હોય છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે દિલમાં ગાય લેસનું ઊંચું ખાજવાના ઉપયોગમાં વપરાતું હોવાથી પ્રજને ઘણો મોટો ગેરલાભ થઈ રહ્યો છે. જો આ ઊંચું ખેતરોમાં ખાતર તરીકે વપરાતું હોય તો ઉંચું જતનો પુષ્ટિકારક ખોરાક વધુ પ્રમાણમાં પેદા થાય.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની દૃષ્ટિએ એક બીજી પણ વસ્તુ પુરવાર થઈ ચૂકી છે કે મીઠાની અંદર-અંદરને ખાંડવાથી તેમાંથી ઉત્તમ જાતના ખનિજદ્રવ્યો પ્રજવનકો અને બીજાંકર (guano)નો વધારે પડતી ગરમીને લઈને નાશ થાય છે. જ્યારે ઘર આગળ દાણે ખાંડેલી અંદરમાંથી આવી પ્રાણદાયક વસ્તુઓનો નાશ થતો નથી. વળી વધારામાં લાતને ઓસાવામાં તેનું સત્ત્વ માત્ર તણાઈ જાય છે અને ખાધામાં ફક્ત મંડ (starch) આવે છે. ઘઉંની બાબતમાં પણ તેમ જ છે. મીઠામાં દળાવેલા ઘઉંમાંથી ઉપરનું બધું સત્ત્વ દહાઈ જાય છે. વળી ઘઉંની ઉપરનો ફાતરનો ભાગ આજકાલ ફેંકી દેવામાં આવતો હોવાથી સામાન્યતઃ કબજાઆતનો રોગ બધે ફાટી નીકળ્યો છે. ઘઉંના ફાતરામાં કષ્ટક પદાર્થ (collarose) રહેલો છે, અને તે આંતરડાને મળ્યુકત કરવામાં મદદ કરે છે. આ બાબતનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન સંભાળને ઘણું જ જરૂરનું છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી જ આ અતિ ઉપયોગી વિષયનું જ્ઞાન અપાય તો પ્રજની સારીરિક સંપત્તિમાં ઘણું જ વધારો થાય.

હાલમાં નાના ગામડાંઓમાં પણ દળવાનાં અને ખાંડવાનાં કારખાનાં થવા માંડ્યાં છે. આથી લોકો દાણે દળવાની અને ખાંડવાની વધારે મહેનતવાળી ક્રિયાઓ મૂકી દેવા માંડ્યા છે. પરંતુ તેથી પ્રજને ઘણું જ નુકસાન થઈ રહ્યું છે. કાંતવાની અને વણવાની ક્રિયાઓને ધરગથ્થુ કરવાની ઉપદેશની સાથે એની પણ દિમાખત કરવામાં આવે-તો-અન્યથે ઘણો લાભ થાય.

ખોરાકની અસર કપાળ ઉપર પણ થતી જણાય છે, કારણ કે ખોરાકને ચાવવા માટે વપરાતા સ્નાયુઓને જેવી રીતે કસરત મળે છે તેવી રીતે તેઓ લાંબા, મધ્યમ કે ટુંકા થાય છે. અન્નાહારીઓ સાદો ખોરાક લેતા હોવાથી જેવી રીતે બળદ ઘાસ ચાવતી વખતે પોતાનું જડું આગળ લાવી પાછળ લઈ જાય છે તેમ, માણસનું જડું લાંબું અને સાંકડું થાય છે; અને તેથી તેવા માણસનું કપાળ લાંબું અને સાંકડું બને છે. જ્યારે બીજી બાલુએ જેમને પોચો ખોરાક ખાવાનો હોય છે તેમનું જડું ઉપર અને નીચે જ ફરે છે; અને તેથી કાળાંતરે કરીને તેઓનું કપાળ પહોળું અને ટુંકું થાય છે. જો કે આ વિષયમાં હલુ હમણું જ ચંચુપાત થયેલો હોવાથી આ સઘળું એકદમ માની શકાય તેમ નથી, તો પણ તેમાં સત્યતા રહેલી છે એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

ખોરાકનાં આવાં વિવિધ પરિણામો ધ્યાનમાં રાખીને આપણા ખોરાકમાં કેટલાક સુધારા કરવાની જરૂર છે. કેટલીક બાબતો તો આપણે હાલને હાલ બદલી શકીએ તેમ નથી. ચોખ્ખો ખોરાક આપણે કાઢવા માગતા હોઈએ તો પણ તેને હાલ કાઢી શકીએ તેમ નથી. પણ તંદુરસ્તી તરફ લક્ષ રાખી આપણે ઘણું ફેરફાર કરી શકીએ તેમ છીએ.

ખેતીની બાબતમાં આ દૃષ્ટિથી બે વસ્તુઓ આપણે ખાસ કરેલા જેવી છે: (૧) બંગાળાની અને તેના જેવી જમીનમાં, કે જ્યાં ઝાંગરનો પાક થાય છે ત્યાં શિયાળુ પાક-ઘઉં જવ વિગતો-વારાફરતી અનાજ વાવવાની રીતથી થઈ શકે તેમ છે. આ શિયાળુ અનાજમાં ભાત કરતાં વધારે સારી નત્રિય અને પ્રજનનકો મળી રહેશે. (૨) દોરની જાત સુધારવાનો અને તેને હાલના સંજોગોમાંથી બચાવવાનો ખાસ પ્રયત્ન થવો જોઈએ; કારણ કે મંડવાળા (starchy) ભાતના ખોરાક સાથે દૂધ લેવાય તો એકલા ભાત કરતાં વધારે પુષ્ટિકારક નીવડશે; અને તેથી ખોરાક લેનારાઓ શરીરે સારો વિકાસ પામશે. બંગાળાનો ભદ્રવર્ગ-શિષ્ટવર્ગ-કેટલીક વખત શરીરે વિકાસ પામેલો હોય છે; તેનું મુખ્ય કારણ એ હોય છે કે તેમના ખોરાકમાં ઘણા પ્રમાણમાં દૂધ દહીં માછલી વિગતો ઉપયોગ થાય છે.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

કુમારનાં સ્ત્રીરત્નો:—સંપાદક: ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાત્રિક. પ્રકાશક: અમૃતલાલ દલપતભાઈ. શેઠ, સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય, રાણપુર. મૂલ્ય એક રૂપીઓ. પાકું પુસ્તક દોઢ રૂપીઓ.

કોઈ કુમાર નામના મુંબઈના હાઈકોર્ટ વકીલે, જે જે સત્તારીઓએ તેમના જીવન પર ઉચ્ચ સંસ્કારો પાડ્યા, તેની પિછાન સંપાદકને આપવા આ છ અક્ષરચિત્રો મોકલેલાં તે સંપાદક ગૂજરાતની ગુણિયત પ્રગ્ન આગળ રજુ કરે છે એવી આ પુસ્તકની યોજના છે.

જાએ ચિત્રો એકબીજાથી સ્વતંત્ર છે, માત્ર તે દરેકમાં કુમાર પોતે સામાન્ય પાત્ર છે એટલે જ સંબંધ છે. પણ આ ચિત્રના આલેખક કુમાર 'લેખક' નથી, 'અગ્રણ્ય અસાક્ષર' છે એવો 'પરિચય' આપતાં અમને લાગે છે કે સંપાદકે, કુમાર સાથેના પોતાના આત્મીય સંબંધને લીધે, પોતાની નમ્રતાથી કુમારને અન્યાય કર્યો છે. અમને લેખ ઉપરથી જ જણાય છે કે કુમાર 'અગ્રણ્ય' 'અસાક્ષર' નથી.

પણ એક રીતે સંપાદકની ટીકા અમને યોગ્ય લાગે છે. આ ચિત્રો વાર્તા કરતાં ખરેખરા અનુભવની નોંધ જેવાં વધારે લાગે છે. વાર્તાની કલાની દૃષ્ટિએ તપાસતાં આપણને ઘણી વાર્તા આશ્ચર્યી અટકી ગયેલી લાગશે. પહેલી જ વાર્તામાં આપણને અનેક પ્રશ્નો નજી આનુત્તરિત રહી જતા લાગે છે. કુસુમને કામિરભાઈ હતો, સ્વતંત્ર રહી—ભણવાના આગળ વધવાના કોઈ હતો છતાં તે પરણીને તો ફીક, એમ ધણું ય પરણે છે—પણ, તેથી તેનું ભવિષ્યનું જીવન કેવું થયું? 'પરણ્યાં એટલે તો પડ્યાં'—આ વાક્ય કેટલું સાચું, અને તે સાથે જ કેટલું મર્મજેદી કેટલું શરમાવનારું છે—ત્યારે કુસુમની પરણ્યા પછીની હંદગી કેવી ગઈ? એ વાર્તાની જગાસા અનુભ રહી જાય છે. 'કુમારીઓનું કૌમારવ્રત' પણ આવી જ વાર્તા છે. હંદગીના ખરા અનુભવમાં જેમ અનેક પાત્રો આવી આવીને આત્મા જાય છે, જિગાસા ઉત્પન્ન કરે છે પણ પૂર્ણ કરવા થોભતાં નથી, તેમ જ અહીં પણ બને છે. પણ એમ હોવાથી જ આને વાર્તા નામ નહિ આપતાં કુમારની અનુભવમાત્રા કહેલી છે. અને એ રીતે કલાનું સ્વરૂપ—આર્ટ આર્ટ—તોપણ, બરાબર છે.

જાએ વાર્તાનું સામાન્ય પાત્ર કુમાર, માત્ર અનુભવોની જડ બોલ જેવા નથી પણ બહોળા સમભાવવાળા પિયારક છે. જાએ વાર્તામાં એમનું માનસ આપણને બરાબર પ્રત્યક્ષ થાય છે અને એક સરખું સુસંજ્ઞ પ્રતીત થાય છે. 'પરિચય'માં કહ્યું છે તે પ્રમાણે કુમાર ધરીહર સમાજ સુધારક જેવા, ધરીહર સમાજના ક્રાંતિકારક જેવા, ધરીહર શાન્ત વિકલ્પના રહિત ગ્રામસેવક જેવા, ધરીમાં ટીકાકાર, તો ધરીહર યોગનાં અગમ્ય સત્યોના શોધક જેવા દેખાય છે અને તે સાથે કેા પણ એક જ આદર્શને જીવનનું ધ્યેય બનાવી તેની પાછળ પોતે સતત પ્રયત્ન કરી શકે એવી સ્થિરતા વિનાના જણાય છે. તેમનામાં માત્ર આ નિર્બળતા જ હોત તો એ પાત્ર આપણને અણગમેા કરાવત પણ આ નિર્બળતાનો બદલો વાળો આપે એટલી તેમનામાં મુદ્દતા છે, માનવતા છે, સ્ત્રી તરફ કેવળ નિર્દોષ આદર અને બંધુભાવ

છે, જોવા આદર્શો ગ્રહણ કરી શકે તેવા આદર્શો પાછળ કામ કરનારની કદર કરી શકે તેમને માટે માન ધરી શકે એટલી વિશાલતા છે, અને જોય અગમ્ય વસ્તુને જાંખવા પ્રયત્ન કરી શકે એટલી કલ્પના છે.

આ પુસ્તક વાંચનારને એક અનુભવ થયા વિના નહિ રહે. તે આ પુસ્તકનો રસ, તેનો પ્રવાહ, તેનું તેજ અને તેનો વેગ. અમે ઉપર કહી ગયા તેમ આ રસ કલાત્મક રૂપમાંથી નથી આવતો. પણ કુમારના અનુભવના વસ્તુમાંથી જ આવે છે. તેમનો અનુભવ જ અતિ રસિક, વેગવાન અને આકર્ષક છે. અને વસ્તુને અનુકૂલ વેગવાન બલવાન લાપા તેમને સંદર્ભ સિદ્ધ છે. તેથી વસ્તુ જ આપોઆપ આપણને રસપ્રવાહમાં ખેંચી જાય છે. સર્વ વાર્તાના રસનું બીજું કારણ એ છે કે કુમારનો અનુભવ સમાજના મુખ્ય પ્રશ્નો ઉપર પુષ્ટકળ પ્રકાશ પાડે છે. આ યુગમાં સ્ત્રીને સમાજમાં નવું સ્થાન મળશે એ નિઃસંદેહ છે અને કુમારની બીજી વાર્તામાં જુદી જુદી દિશાએથી આ પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ પડે છે.

કુમારે ઘણા વિચારો કર્યા છે, તેમના વિચારો બળવાન અને વેગવાન છે જતાં કોઈ જગાએ તે મનનું સમતોલપણું ગોઠા દેતા નથી. પહેલી વાર્તામાં કુસુમ સાથે વિશ્રલ વાર્તા કરતાં તે તેના કૌમારના કોડ સમજે છે, તેને માટે કુમારને ઘણું જ દુઃખ થાય છે જતાં કુસમને કોઈ પણ અવિચારી ઉચ્છ્રંખલ માર્ગ તરફ દોરતા નથી. કુમાર સ્ત્રીઓના ખંડના વિચારો સેવે છે જતાં મધુરીની વર્તણૂક જોઈને પલળીને છેવટે મધુરીના તપોમય જીવનની પ્રશંસા જ કરે છે. માત્ર “કુમારીઓના કૌમારવ્રત”માં ત્રીજા ખંડમાં સ્ત્રીપુરુષની સ્થિતિના તારતમ્યની ચર્ચા ગરમ થતાં છેલ્લે એ

“ચુપ” પંક્તિનીએ આવેશથી છેલ્લો હુકમ ફરમાવ્યો. “અમે કેવાં કમલેર છીએ તે જોવું છે ?” એમ કહી બધાને નીશાની કરી, એટલે શેડીવારમાં સૌ બેઠકમિઠનના રેકેટથી સમજ થઈ ગયાં અને ચંદ્રે તો કીકેટનું બેટ લઈ આવ્યો. કલેક્શને પણ સમજ્યા વિના તોફાનમાં રમ પડ્યો એટલે તેણે પણ રણરમી બોલ મારી સામે તાક્યો.

આ અમને અરુચિકર લાગે છે, નાટકી લાગે છે. હાલના નાટકમાં અહીં ટેબલો થઈ પડેલો પડે. આ દૃશ્ય ગંભીર હોય તો તેથી અમને સ્ત્રીઓના બલની પ્રતીતિ થઈ શકતી નથી, મજકરીનું હોય તો અમને હસવું આવતું નથી. પણ એ એક દૃશ્ય બાદ કરતાં કોઈ જગાએ કલાને હાનિકારક અતિશયતા લાગતી નથી. એ ચિત્રનો પણ છેલ્લો ભાગ આકર્ષક છે, ગંભીર છે, આદર્શમય છે, ઉત્તમ સ્ત્રીમાનસનો ઉદ્ઘાટક છે, પ્રેરક છે.

અમે ઉપર અનેક જગાએ કુમારના અનુભવને વાર્તાનું વસ્તુ કહ્યું છે ત્યાં અમારો અભિપ્રાય એવો નથી કે કુમારના આ ખરેખરા અનુભવ જ હોવા જોઈએ. કુમારે વાર્તાનું વસ્તુ પોતાના અંગત અનુભવના રૂપમાં મૂક્યું છે એટલું જ વક્તવ્ય છે. અને એ બાબત ‘સરસ્વતીનું સમર્પણ’માં સ્પષ્ટ દેખાય છે. સરસ્વતી જેવી શુદ્ધ પ્રેમાળ સાસ્ત્રિક વિધવા અને કોલિક જેવો સાહસિક યુવાન લાઈ ગામડામાં જઈ કામ કરે, જીવને જોખમે એક બાજુ બારવડીયા અને બીજી બાજુ સરકારી અમલદારોની સામે ગ્રામસુધારણા ગ્રામરક્ષણનું કામ કરે, એ દિવસો તો હજી ગૂંજરાતે જોવાના છે. આ તો કુમારનું મનોરાજ્ય છે. પણ તે તેમણે કલ્પનાથી સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ કરી અહીં અનુભવ રૂપે મૂક્યું જણાય છે. એ ગૂંજરાતનો ખરો અનુભવ બનો એ તો આપણે ધન્ય પામે માગવાનું છે.

છેલ્લી બે વાર્તાઓમાં કુમારના અનુભવો વધારે સૂક્ષ્મ અને અગમ્ય અને છે. તેમાંની પહેલીમાં વિમલા બહુ જ આકર્ષક પાત્ર છે. સુધારાના વેગથી અને વિરલ માનસિક સંપત્તિથી

માણસમાં અહંકાર હદ બહાર જાય છે તેવું વિમલાને થયું હતું. પણ તે પણ ધર્મના અગમ્ય વાતાવરણમાં કેવી સાત્ત્વિક થાય છે એ ચિત્ર સુરેખ અને મનોહર દોરાયું છે. વિમલાની જેવી તેજસ્વી બુદ્ધિને નમાવતો સ્વામીનો સંવાદ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે કુમારે જે અનેક પ્રકારનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે તેમાં આપણાં શાસ્ત્રો અને શાસ્ત્રો ઉપરનાં આધુનિક વિવેચનો પણ વાંચ્યાં છે.

છેલ્લો શાન્તિસુન્દરીનો પરિચય પણ એટલો જ આદ્વાદક છે. અહીં કોઈ કુમારી કે વિધવાના જેવું છું છવન નહિ પણ માતાનું મંગલમય વાતાવરણ દર્શ્યમાન થાય છે. પુત્રપ્રેમ, પુત્રીપ્રેમ, પતિપ્રેમ, સ્ત્રીભક્તિ તરફનું કર્તવ્ય, સમાજ તરફની જવાબદારી, પોતાનાં અંગત વલણો વગેરે અનેક બાબોનો ડાહ્યો સુંદર સંવાદી સમન્વય માતા, કેવી રીતે કરે છે અને સહન કરીને કેવી રીતે વિજયવાન થાય છે તે અહીં બહુ આકર્ષક રીતે બતાવેલું છે.

સર્વ વાર્તાનાં પાત્રો સમાજનાં ભણેલગણેલ અને સામાન્યથી વધારે સારી સ્થિતિનાં છે. અલબત્ત કુમાર પોતે પૈસાદાર કુટુંબના છે અને વકીલ છે એટલે પોતાની સમાન સ્થિતિનાં પાત્રો સાથે જ એ સમાગમમાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. પણ તેથી તેમને નીચેના વર્ગો તરફ અભાવ છે કે સમભાવ નથી કે તેમનો અનુભવ નથી એમ નથી. તેમને ગામડે ફરવાનો તો શોખ છે. પણ વાર્તાનાં પાત્રો આવાં હોવાનું ખરૂં કારણ એ છે કે કુમારને સમાજના નવા વિચારો રણુ કરવા છે અને એ નવા વિચારો હાલ સમાજના જે ભાગમાં હોય તેમાંથી જ તેમણે પાત્રો લેવાં પડે. બાકી નહિતર 'સરસ્વતીના સ્વાર્પણ'માં જે થોડું ઘણું ગામડાનું દ્રશ્ય આવે છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે ગામડા તરફ પણ તેમને એવો જ સહભાવ છે.

પુસ્તકના વસ્તુથી અને વેગવાન સરલ શૈલીથી સ્ત્રીઓમાં આ પુસ્તક અત્યંત પ્રિય થઈ પડશે તેમાં અમને સંદેહ નથી. આ પુસ્તક જેમ એક તરફથી સ્ત્રીઓના અભિલાષો પ્રગટ કરે છે તેમ બીજી તરફથી તે અભિલાષોને સંયમમાં રાખી ખરો માર્ગ પણ બતાવશે એમ ધારે છે.

લેખકનું નામ કુમાર શા માટે રાખ્યું હશે તે અંગે બાજુતા નથી. પણ તેમાં એક ઐચિત્ય અમને લાગ્યું છે. આ કુમાર જેવા જ ગૂંજરાતના કુમારો કિશોરો યુવાનો કાર્યમાં મંદ અને અસ્થિર હોય છે. આ પુસ્તકથી યુવાનો પોતાની નિર્બળતા સમજી લઈ વધારે કાર્યપર અને દૃઢાગ્રહી થાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

પુસ્તકને માટે કર્તા અને પ્રકાશક બન્નેને ધન્યવાદ ઘટે છે.

રા.

ગદ્ય નવનીત:—સંયોજક: વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ. પ્રકાશક: ભરૂચ કેળવણી મંડળ, ભરૂચ. મૂલ્ય રૂપીઆ અઢી.

આ ૧૨૨ પૃષ્ઠના ગદ્યસંગ્રહને અંગે અંતઃકરણપૂર્વક અભિનન્દન આપીએ છીએ. આપણા સાહિત્યમાં એક 'સર્વસ્પર્શી પ્રતિનિધિરૂપ' ગદ્યસંગ્રહની ઘણા વખતથી જરૂર હતી. કાવ્યોના ઘણા સંગ્રહો બહાર પડ્યા છે પણ એવો ગદ્યસંગ્રહ હજી સુધી બહાર પડ્યો નથી. શાળામાં ચલાવવા માટે જે સંગ્રહો છે તે ટૂંકા અને ઘણું ભાગે ગદ્યપદના ભેગા છે અને તેમાં આખા ગદ્યસાહિત્યમાંથી ચૂંટણી કરેલી હોતી નથી, કરી શકાય પણ નહિ.

એક રીતે પદસંગ્રહ કરતાં ગદ્યસંગ્રહ કરવો વધારે કઠિન છે. પદમાં રમ અને શૈલીની કસોટી ગદ્ય કરતાં વધારે યોક્ષસ પરિણામ આપનારી છે. ગદ્ય સાહિત્ય પદ કરતાં વધારે વિસ્તારવાળું છે, તેમાં લેખકોની સંખ્યા વધારે છે, તેમના લાક્ષણિક તફાવતો વધારે સ્પષ્ટ અને દુર્ગોચ છે, અને તેની પરીક્ષા વધારે કઠિન છે. આ સર્વ જોતાં કતોરે તેમની સફળતા માટે ધન્યવાદ ઘટે છે.

વિદ્યાર્થીઓને અર્થે કરેલો હોવા છતાં આ સંગ્રહમાં બધા ગદ્ય લેખકો આવી જાય છે. પુસ્તકના પ્રયોજનથી વિષયની વિશાળતાને દ્વાનિ થઇ નથી માત્ર તેની રચનાનો ક્રમ વિદ્યાર્થીઓને અનુકૂળ થયો છે. એટલે કે પ્રથમ વ્યક્તિ પછી ગૃહ, પછી સમાજ અને અન્તે દેશ, એવા ક્રમિક અનુક્રમમાં ખંડો ગોઠવ્યા છે.

આખું પુસ્તક સંગ્રહકના વિશાલ વાચન અને જાડા અભ્યાસ તથા વિવેકશક્તિની સાક્ષી આપે છે. નર્મદાસંકરથી માંડીને ચાર પાંચ વર્ષ પહેલાંના સર્વ પ્રતિષ્ઠિત લેખકોનો આમાં સમાવેશ થયો છે. તે ઉપરાંત ‘માર્ગદર્શન’માં પુસ્તકનાં કઠિન સ્થાનોના ખુલાસા કરેલા છે. અને છેવટ લેખકોની આતુર્ણતા તથા તેમના વિશેના સાહિત્યની વિસ્તારી સૂચી મૂકી અભ્યાસીને અનેક રીતે ઉપયોગી કર્યું છે.

આખું ઉપયોગી પુસ્તક ગૂજરાત સમક્ષ રજુ કરવા માટે સંગ્રહકને, અને તેઓ કહે છે તેમ આખાં પુસ્તકોના પ્રકાશકો લાગ્યે જ મળે છે માટે, તેના પ્રકાશકને પણ ધન્યવાદ ઘટે છે.

રા.

સૌન્દર્ય અને લલિતકળા:—અનુવાદ કરનાર: સાકરલાલ તુલગસંકર માસિક. પ્રકાશક: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ બી. એ. કિંમત ૦-૮-૦.

શેક સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈ ત્રયમાળાનું આ ૨૫ મું પુસ્તક છે. આ ગ્રંથ-માળાનો હિંદુ ઇનામ આપી શુદ્ધ ગુજરાતીમાં સારા નિબંધ તથા પુસ્તક રચાયવાનો છે. પણ આ પુસ્તક જોતાં અમને આ હિંદુ સંઘાનો લાગતો નથી. કારણ કે આ પુસ્તકની ભાષા ‘શુદ્ધ ગુજરાતી’ નથી અને આ પુસ્તક અનુવાદ છે. કોણ જાણે કેમ પુસ્તકમાં અનુસ્વારોનો વર્ણોદ વસેલો છે અને તે સ્થાને કરતાં અસ્થાને વધારે ઝીંકાયો છે. વળી કેટલાક શબ્દ-પ્રયોગો પણ દોષયુક્ત જોવામાં આવે છે.

આ ગ્રંથમાળાને શરૂ થયાને આજે સડેક વર્ષ થઇ ગયાં. આમ સાઠ વર્ષે પણ આવા અનુવાદો જ આપણને મળે એ ખરેખર રોચનીય છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવી સંસ્થા હજી પણ અનુવાદો પાછળ જ મંડી રહે એ અમને યોગ્ય લાગતું નથી. અનુવાદો ન જ બહાર પાડવા એવું અમારું કહેવું નથી પણ અગો તો એમ માનીએ છીએ કે હવે તો એવો સમય આવી પહોંચ્યો છે કે આવા વિષય ઉપર તો મૌલિક ગ્રંથોની જ આગા સોસાયટી પાસે રાખવી વ્યાજબી લેખાય.

આપણું પુસ્તકો ‘શુદ્ધિપત્ર’ નાં પૃછડાં વિનાં ક્યારે દેખા દેશે ?

આપણા દેશનો ઇતિહાસ-પ્રથમ પુસ્તક—લેખક: રુસિહપ્રસાદ કલિદાસ ભટ્ટ. પ્રકાશક: શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિભવન ભાવનગર. કિંમત ૭ આના.

રાષ્ટ્રીય દષ્ટિથી લખાયેલા ઇતિહાસનાં થોડાં પુસ્તકોમાં અમે આ નાના પુસ્તકની ગણના કરીએ છીએ. આ પુસ્તક લખાયું છે વિદ્યાર્થીઓને માટે, પણ આમાં જે દષ્ટિઓથી ઐતિહાસિક જનાવોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે મુખ્ય મહત્વની છે.

શિક્ષણના પુસ્તક તરીકે પણ આ પુસ્તક નવીન જ છે કારણ કે ઉન્નતેય તે પદ્ધતિથી લખાયું છે. એટલે દિદના સમસ્ત ઇતિહાસ-માના રહસ્યમય મુખ્ય મુખ્ય જનાવો, વિદ્યાર્થીઓની બુદ્ધિ અને રસવૃત્તિને અતુરપ કરી અહીં મૂક્યા છે. અને જેમ જેમ અભ્યાસ વધતો જાય તેમ તેમ તેમાં હકીકતની પૂરણી પૂરણી, મૂળ ચોળેલા પાયા પર મણુતર ચણવું એ એનો ક્રમ છે.

આ પુસ્તક જોઈ અમને સર કૉનન ડોલ્બિન 'લાર્ટ ગેલી' યાદ આવે છે. એ પ્રતિભાશાળી લેખકે યુરોપનો ઇતિહાસ અમુક વાર્તાઓથી સુનિમેટાઈઝીંગની રીતે આપવાની યોજના દર્શાવી છે. એટલે અમુક અમુક યુગ-વાર અમુક અમુક દરજ્જા અને વાર્તાથી ઇતિહાસ આપેલો. એ યોજના એ પાર પાડી શક્યા નથી પણ એ યોજના પ્રમાણે લખેલી કેટલીક વાર્તાઓનો એમાં સંગ્રહ છે. આ ઇતિહાસનું પુસ્તક પણ એવી જ રસમય વાર્તાઓનું સંગ્રહ છે. તેમાં ઇતિહાસનાં સૂકાં મરેલાં હાડકાને રસની અંજલિથી સજ્જન કરેલાં છે. આપણા ઇતિહાસમાં અનેક પરદેશી જાતિઓ દિલમાં આવી છે તેમાંથી એકાદનું વર્ણન આપ્યું હોત તો અમે માનીએ છીએ કે, તેથી આપણા અંધકાર યુગોનો કંઈક ખ્યાલ આવત. નવી જાતિઓ આવે છે, તેનો પ્રહાર

જૂની સંસ્કૃતિ પર કેવો પડે અને તેમાંથી પણ હિંદુધર્મ યુગ: સજ્જ થઈ શી રીતે બહાર નીકળ્યો એ આપણા ઇતિહાસનો ઘણો અંગ-ત્વનો અને રસમય ભાગ છે.

ઐતિહાસિક દષ્ટિએ અમને આ પુસ્તક ઘણા મહત્વનું લાગે છે. લેખકે વિદ્યાર્થી માન-સના પોતાના લાંબા અનુભવથી તેને બરાબર વિદ્યાર્થીને અનુકૂળ કર્યું છે. ભાષા શિષ્ટ અને સચ્ચે જુરસાવાળી અને રસમય છે; મોટી ઉમરના માણસો પણ તેને રસથી વાંચશે એવી અમને ખાતરી છે.

૨૧.

અશો જરથુસ્ત્ર:—લેખક: એચ જહાંગીર સોરાળજી તારાપોરવાળા. પ્રેસિસર, કલકત્તા યુનિવર્સિટી એમ. એ; પી. એચ. ડી. પ્રકાશક: શ્રી દક્ષિણામૂર્તિભવન, ભાવનગર.

હિંદુસ્તાન એક યશો ત્યારે તે એકતામાં વિરાળ ધર્મભાવના એક સળંગ કારણ હશે જ. અને માટે એવી ભાવનાનાં બીજા વિદ્યાર્થીના અભ્યાસમાં જ આવી જવાં જોઈએ. એ ઉદ્દેશ સફળ કરવાને શ્રી દક્ષિણામૂર્તિભવને હમરત મોહમ્મદ પયગમ્બર, ભગવાન બુદ્ધ, સેન્ટ જોનનું ભાગવત બહાર પાડ્યાં છે અને આ એ જ માણસો એક વિશેષ મણુકો છે.

આ પુસ્તક નાનું છે અને વિદ્યાર્થીઓ માટે લખાયું છે પણ લેખકની વિદ્વત્તા તેમાં કમલે કમલે જણાઈ આવે છે. દરેક હકીકત અને મત સૂળના આધારે લખેલ છે અને પ્રાચીન વેદધર્મ સાથેના તેના સંબંધ પણ બતાવેલો છે. આટલા નાના પુસ્તકમાં તેમણે ધર્મમાં રહેલ ગંભીર ફિલસૂફીનાં બીજા પણ બતાવ્યાં છે. પુસ્તક દરેક ધર્મમાં રાખવા યોગ્ય છે.

૨૧.

બાલચન્દ્ર:—યોજનાંતર: રાજયુર નવરત્ન શ્રી ગિરિધર શર્માજી કામ્યાલકાર ગાંધરા-

પાટણ, ઝાંઝાવાડ, રાજપુતાના પ્રકાશક: ચિરં-
જીવ ઈશ્વરના સર્મા, નવરત્ન સરસ્વતીભવન
ઝાંઝાવાડ-રાજપુતાના. પાર્કુ પુર્ણ મૂલ્ય
૩૫૧૦ એક.

લેખક મૂળ ગૂજરાતના હોઈ હાલ રાજ-
પુતાનામાં રહે છે અને તેમને ગૂજરાતી હિંદી
બન્ને ભાષાઓમાં લખવાની સારી હથેલી છે.
અત્યાર સુધી તેમણે 'ન્યા જન્મત' અને
'રાહનો પરત' ના હિંદીમાં અનુવાદો કરી
બન્ને ભાષાની સેવા કરી છે અને આ નાનો
કાવ્યગ્રન્થ તેમની ગૂજરાતીની વિશેષ સેવા
છે. આ ગ્રન્થ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના મૂળ
'શિશુ' અને તેના અંગ્રેજી ભાષાન્તર Croc-
comb Moon નાં કાવ્યોનો અનુવાદ છે.
બન્ને સંગ્રહોનાં નામો 'આસચન્દ' રાજમાં
હીક સંગ્રહાયાં છે. ૨૧.

સંજીવની વિદ્યા:—મૂળ લેખક સીતારામ
શિવરામ લોહલીકર, અનુવાદક: "હિન્દુઆર"
પ્રકાશક: પાટણપુર સુવક મંડળ. કિંમત ૦-૧૪-૦

મૂળ મરાઠીનો આ ગૂજરાતી અનુવાદ છે.
અભ્યર્થનું મંદસ્ત્ર સમગ્રવાનો અને વીર્ય
સંરક્ષણ તથા વીર્ય પાવિત્ર્યનો માર્ગ દર્શાવવાનો
લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે. પુસ્તકમાં કેટલાક
ભાગો અન્ય સ્થળેથી લેવામાં આવેલા છે
જતાં તેનો સ્વીકાર કરવાનું લેખકે ઉચિત
ધાર્યું નથી. પુસ્તકમાં વ્યવહાર સૂચના જેવું
અમને બહુ નથી લાગ્યું. એના કરતાં
સ્વામી શ્રી સહદેવજીની લખેલી 'સંજીવની બૂદ્ધી'
માંથી ઘણું જાણવાનું મળે છે. આમ છતાં
પુસ્તક એકંદરે હીક લખાયું છે અને વાંચનારને
લાભ મળશે એમ અમે માનીએ છીએ. પુસ્ત-
કમાં ભેષ્મીની બૂદ્ધા બહુ રહી જતા પામી
છે. વળી 'વ્યવહાર કેવા પણ હોય'—'કેમ
પણ થાય' જેવા મરાઠી પ્રયોગો અને 'લાખ્યા
છે' 'નહ પામ્યા' જેવા ખોટા પ્રયોગો પણ
આમ તેમ નેવામાં આવે છે તે બીજી આટિ
વખતે સુધારવામાં આવે એવું અમે ઇચ્છીએ
છીએ. ૧૦.

મહાત્મા શેખ સા'દી:—લેખક: સાદીક.
છપાક સાહિત્ય કાર્યાલય. પો. બો. નં. ૫૦૨૬
મુંબઈ ૯. કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

લેખક પોતે અરબ છે. એમની માન્યભાષા
ફારસી છે અને ગૂજરાતીમાં પુસ્તક લખ્યું છે
છતાં કોઈ અ-ગૂજરાતીએ તે લખ્યું છે એમ
લાગ્યે જ કોઈ કહી શકે. અસ્તુ.

શેખ સા'દી ઇરાનના વિશ્વવિખ્યાત કવિ
હતા. તેમનાં કાવ્યો ફારસીમાં જ લખાયેલાં છે.
આથી આ ફારસી જાણનાર લાંબને હાથે
તેમનાં જીવનને અને કાવ્યોને ચોખ્ખા ન્યાય
મળ્યો છે એમ કહેવામાં કાંઈ ખોટું નથી.
પુસ્તકમાં કવિનું જીવન તેમ જ તેમનાં ગ્રંથોની
સમાવેશવાનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે.
ઉતારા પણ ઘણા છે અને તેનો ગૂજરાતી
અનુવાદ પણ આપવામાં આવેલો છે એટલે
ગૂજરાતી વાચકવર્ગ મૂળના રસની જરા
ઝાંખી કરી શકશે. વળી આજથી સોએક વર્ષ
ઉપર એક પારસી મુદ્રણે કરેલા મુસ્લીમાનના
અનુવાદમાંથી થોડો ભાગ ઉતાર્યો છે તે ભાષા-
શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને રસપ્રદ થઈ પડશે
એમ અમારું માનવું છે.

પુસ્તકની ભાષામાં કેટલાક દોષો રજા છે
તે બીજી આટિ વખતે કોઈ સારા લેખક
પાસે નેવરાવી લેવાથી સુધારી શકાશે. ન.
આત્મ નિવેદન:—લેખક: 'રાજ' કિંમત
૦-૨-૦

શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિનાં 'Towards Discip-
leship' નામના પુસ્તકમાંથી કેટલાક વાક્યો—
સૂચે લઈ શ્રી રાજે તેને, પોતાની બાનીમાં
ઉતાર્યા છે.

આ એક ભક્ત હૃદયનું આત્મ નિવેદન છે.
પોતાના ઈંદને ચરણે એમાં નિમિષના નથી
પણ પ્રભુની અને તેનાં બાલોની સેવા કરવાની
તત્પરતા છે. ભક્ત પોતાની ઈષ્ટમૂર્તિને ઉતાર-
વાનું નથી કહેતો પણ પોતે જ ચરવાના અભિ-
લાષ રાખે છે.

ભાવોનું પુનરાવર્તન બહુ થયું છે. ભાષા
ભાવવાદી અને સરસ છે. ૧૦.

ખુઝાતો દીપક-ભાગ ૨ નો:-અનુવાદક:
કલ્કભાઈ કોઠારી, સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર,
રાણપુર. કિંમત આઠ આના પાકું પુંડું
ખાર આના.

મેગલ સામ્રાજ્યના છેલ્લા વારસદારોનાં
વિતકોની કથા તેમના જ શબ્દોમાં આપવામાં
આવી છે. ઇતિહાસમાં જેઓને રસ હોય તેઓ
તો આ પુસ્તક વાંચશે જ પણ જેઓને માત્ર
નવલકથા કે વાર્તાઓ વાંચવાનો જ શોખ હશે
તેઓ પણ ને આ પુસ્તક લઈ એસશે તો
એકવાર શરૂ કર્યા પછી પૂરૂ કર્યા વિના નહિ જ
મૂકે એટલી આ કરુણ કથાઓ કૌતુકથી ભરી
છે. અનુવાદ સારો થયો છે. પુસ્તકની છપાઈ
વગેરે પણ સારાં છે. કિંમત પણ વધારે ન
કહેવાય.

શ્રી શેનુંન્ય પ્રકાશ અને જૈનો વિરૂદ્ધ
પાલીતાણા:-લેખક: શેઠ દેવચંદ દામજી કુંડ-
ભાકર, અધિપતિ: 'જૈન', પ્રકાશક: 'જૈન'
ઓફિસ; ભાવનગર. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦.

પાલીતાણા દરબાર તરફથી કરવામાં
આવેલી અરજીથી ઉભી થયેલી પરિસ્થિતિ
આખત જૈન કોમનાં દષ્ટિબિંદુથી શેનુંન્યનાં
મંદિરોનો છેલ્લો એક દબાર વર્વનો ઇતિહાસ
દાખલા દલીલ સાથે રજુ કરવામાં આવ્યો છે.
વળી પાલીતાણા દરબારની અરજી, જૈનોની
અરજી વગેરે સાહિત્યનો પણ એમાં સમાવેશ
કરવામાં આવેલો છે એટલે એ પ્રશ્નમાં રસ
લેનારાઓને આ પુસ્તકમાંથી ઉપયોગી માહિતી
મળી 'રહેશે એમ અમે માનીએ છીએ.

Tanganyika Opinion:-તંત્રી:
યુ. કે. ઓઝા બી. એ. પ્રોપ્રાયટર અને
પ્રબંધીશર: એમ. ડી. પટેલ. વાર્ષિક લવાજમ
૨૨ શિલિંગ.

ઈસ્ટ આફ્રિકામાં વસતા હિન્દીઓનું અંગ્રેજી
અને ગૂજરાતી ભાષામાં ચાલતું આ અઠવાડિક
છે. રા. ઓઝા જેવા કુશળ તંત્રીને હાથે દેશ-
જનોની સારી સેવા બજાવે એવી અમે આશા
રાખીએ છીએ.

ઉદ્ધારક:-તંત્રી અને પ્રકાશક: લાલજી
શર્મા, અંત્યજ સેવાસમાજ, મીરજાપુર,
મીરજીવાડ; અમદાવાદ. વાર્ષિક ૦-૧૨-૦
છુટક નકલ ૦-૧-૦

અંત્યજ સેવાસમાજનું આ મુખપત્ર છે.
આ સમાજનો ઉદ્દેશ જાતિના સામાજિક અને
રાજકીય લક્ષ મેળવવા પ્રયાસ કરવાનો, જે
જે અમાનુષી જીવમ (વેડ વગેરે) થાય
તે દૂર કરાવવાં જોઈતાં પગલાં લેવાનો અને
જાતિના કુરિતરિવાજો, કુધારા, વ્યસન ઇત્યાદિ
બંદીઓનો નાશ કરવા યોગ્ય પ્રયાસ કરવાનો
છે. આ ઉદ્દેશ સાધવા માટે આ માસિક એ
સમાજ ચત્રાવે છે. આ અંત્યજ ભાષામાં
આત્મસુધારણા માટે પ્રવૃત્ત થતા જોઈને
અમને હર્ષ થાય છે.

કર્તવ્ય:-તંત્રી: હરિપ્રસાદ વિ. ભગવાનલાલ
ભટ્ટ. લવાજમ, મુખર્ષ માટે રૂ. ૩; હિંદ માટે,
રૂ. ૪. અને બહાર, રૂ. ૭.

મુખપૃથી નીકળતું અઠવાડિક પત્ર. લખા-
ણનો મોટો ભાગ અત્યાર સુધી તો તંત્રીને
હાથે જ લખાયેલો લાગે છે. વિષયની વિવિધતા
સારી જળવાય છે.

ગુજરાતી પત્રનું શુદ્ધ કાર્તેકી પંચાંગ.
ગુજરાતી ન્યુસ પ્રિટીંગ પ્રેસ, કાળાધોડા,
એકલોલિસ લેન. કેપ્ટ, મુખપ્ર. મૂલ્ય ત્રણ આના.
ઘર બેઠાં સાડચાર આના.

શ્રી ભાવનગર સ્ત્રી કેળવણી મંડળ
અને શ્રી ભાવનગર મહિલા વિદ્યાલય:
૧૯૨૫-૨૬નો અહેવાલ. પ્રકાશક: મંત્રીઓ,
ભાવનગર સ્ત્રી કેળવણી મંડળ.

મંડળની પ્રવૃત્તિ વગેરેની માહિતી આમાંથી
મળે છે.

શ્રી વાંકાનેર બંધુહિતવર્ધક સમાજનો
ચોથો રિપોર્ટ.

શ્રી કડવા પાટીદાર કેળવણી ઉત્તેજક
મંડળ-કડી છકા વર્વનો વાર્ષિક હેવાલ.

નોંધ

મહાસભાના ચુંટાએલા પ્રમુખ

આવતા ડીસેમ્બર માસમાં આસામમાં ગૌહત્તી ખાતે ભરાનારી હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની ૪૧ મી બેઠકના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. એસ. શ્રીનીવાસ આયંગરની ચુંટણી થઈ છે. તે અત્યારે મદ્રાસના એક મહાન નેતા છે અને હાલ મદ્રાસમાં મહાસભાના કાર્યમાં આવેલું જીવન તેમના જ અધ્યક્ષ અને અધ્યક્ષાંતર પ્રયત્નનું જ પરિણામ છે. રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં પડ્યા પહેલાં તે મદ્રાસના વકીલ મંડળના આગેવાન હતા અને ધીમે ધીમે એડવોકેટ જનરલની પદવીએ ચઢ્યા હતા; મિસીસ એની બીસેટના 'ન્યુ ઇન્ડિયા' વાળા કેસમાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. અને ઇ. સ. ૧૯૨૧માં જે વખતે અસહકાર પૂર જોસમાં ચાલતો હતો ત્યારે તે પોતાના એડવોકેટ જનરલના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી મહાસભામાં જોડાયા હતા અને અમદાવાદની મહાસભામાં હાજરી આપી હતી. ત્યારબાદ તેમણે તે ચળવળમાં આગળ પડતો ભાગ લેવા માંડ્યો અને છેલ્લા એક વર્ષથી મહાસભા, એક મોટા આગેવાન, યથા છે એટલું જ નહિ પરંતુ ગયા એપ્રિલ માસમાં ત્યારે પ્રતિસહકારવાદીઓ અને સ્વરાજવાદીઓ વચ્ચે સંપૂર્ણમતીના કરાર થયા ત્યારે તેનું પોક્કળ દુરસ્ત પારી તે રદ કરાવવામાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો; તેમ જ પંડિત મોતીલાલ નહેરુ ને મહિલા માટે સ્ત્રી કાર્યમાંથી વિશ્રાંતિ હેતુ તથિયત મુખ્ય અને સ્ત્રી ઉપર ગેરલા ત્યારે તેમણે સ્વરાજ પદ્ધતી લગામ શ્રી. શ્રીનીવાસ આયંગરને સોંપેલી. તે વખતે તેમણે શાંતિ અને કુનેદથી કામ કરી પોતાની શક્તિ ખતોલી આપી છે. તેઓ હિંદુ મુસ્લીમ એકતાના જખરા હીમાયતી છે તેમ જ મહાન

મુદ્ધારક અને સાહિત્યના અભ્યાસી છે. આવા એક શાંત, અનુભવી અને પ્રયત્નશીલ નેતાની પ્રમુખ તરીકે ચુંટણી કરવામાં આવી છે અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે તેઓ તેમને સોંપેલું કાર્ય કુનેદ અને માલાકીથી પાર ઉતારી પોતાના અનુભવ અને હુદ્દિથી દેશને ખરા માંગે દોરશે અને અસારે આપસઆપસમાં ચાલતી કડવારા દૂર કરી તેમ જ મહાસભામાં પડેલા પક્ષોનું એક સાધી દેશમાં શાંતિ અને સંપ થાય તેના માર્ગદર્શક થશે, અને પ્રજાએ તેમને મોટામાં મોટું માન આપી એક વર્ષ માટે દેશની લગામ તેમને હાથ સોંપવામાં ગોચર હકાપણ વાપરું છે તેની યથાર્થતા પુરતાર કરશે.

* *

મહાસભા અને ધારાસભા

૧૯૧૯ના રાજકીય મુદ્ધારા એ કજીઆનું ઝાડ છે એ વાત આજે વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમખય છે. જેઓ એમાં ફસાયા છે તેઓ દાર પીને જેમ યાદવો એક બીજા સાથે લડ્યા તેમ એક બીજા સાથે લડવામાં રોકાયા છે. જે મહારથીઓએ અસહકારના જમાનામાં બેગા મળીને પ્રજાઅધારણના કાર્યને વેગ આપ્યો હતો તે જ મહારથીઓ ધારાસભાના રસનું પાન કરીને આજે એક બીજાની સામે ધુરટીમાં ફરી રહ્યા છે. આ વસ્તુરિચિત જેટલી દિંદને માટે કુઝાદાયક છે તેટલી જ ધારાસભા ધડનાર અંગ્રેજ સરકારને આનંદદાયક છે. ધારાસભામાં ચર્ચા વખતે કે ખાણના મેળાવડા વખતે જે સમ્મના, નરમારા તથા મીઠારા અંગ્રેજ અધિકારીઓ ધારાસભાના સમ્મે તરફ ખનાય છે તે તેમનામાં યજ્ઞેસા સ્વભાવ પરિવર્તનને લીધે નથી પરંતુ આપણી નિર્જનનાને લીધે તેમને

વળેલી શાંતિનું પરિણામ છે. સ્વરાજ પક્ષની ઉત્પત્તિ પછી પ્રજાનું ધ્યાન ધીમે ધીમે ધારાસભા તરફ ખેંચાતું જ ગયું અને આપણું અધુરું કામ બીજા જ કરી આપે એવી સંકલ્પિત થયાં પ્રજામાં જાગી ગયેલી પરાધીન વૃત્તિને દૂર કરવા મહાસભાએ આપેલા સ્વાશ્રયનો મંત્ર ભૂલાયો અને ધારાસભાથી જ સૌ કાંઈ થઈ શકે છે—સરકારથી જ પ્રજાનું હિત જળવાય તેમ છે એવી ચુકામી મનોવૃત્તિનું વાતાવરણ આજે દેશમાં પથરાઈ રહ્યું છે. મહાસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વરાજ્યપક્ષ વડી ધારાસભામાં જાડુમતિમાં હતો ત્યાં મુઠ્ઠી તો એ પક્ષ પોતાના અસ્તિત્વનું વ્યાજબીપણું પ્રજાની ઇચ્છા સરકારની આગળ રજુ કરી, સરકાર એ ઇચ્છા મુજબ નહિ વર્તે તો મુધારાનું પોકળ સ્વરૂપ ખુલ્લું પાડવામાં છે એમ જનાવતો હતો. મુધારાને નકામા સિદ્ધ કરવા ગએલા પુરુષો પોતે જ મુધારાની મોહમગ્નમાં સપડાયા છે. મુધારાને નકામા સિદ્ધ કરી, ધારાસભામાં સરકારની સામે મુદ્દા ચલાવી, પ્રજામાં લગાયક લુસ્સો ઉભો કર્યો પછી ધારાસભાનો ત્યાગ કરી સચિનય ભંગનું શસ્ત્ર હાથમાં લેવાની સ્વરાજ્ય પક્ષની ક્ષત્રિયોચિત આકાંક્ષા આજે તો ધારાસભાનો ત્યાગ કરી ધારાસભામાં પાછા જવામાં જ સમાધાન ગઈ હોય એમ લાગે છે.

આખી મહાસભાના વતી કામ કરનાર સ્વરાજ્યપક્ષ ધારાસભામાં પોતાની જાડુમતિ હતી ત્યારે જ કામ ન કરી શક્યો તે કામ આજે જ્યારે ધારાસભામાં જનાની ઇચ્છા રાજ્યનાર મહાસભાવાદીઓમાં જ પક્ષો પડી ગયા છે ત્યારે તો નહિ જ થઈ શકે એટલી સાદી સમજ દેશના કાબેજ છતાં ધારાસભાની નીચામાં ચક્રચુર ખનડા નેનાઓને ન આવે એ સ્વાભાવિક છે. ધારાસભામાં જનારાઓની પાછળ પ્રજાનું જાગ હોય તો હજી લુહી વાત છે. પરંતુ નિર્જાગ, પરાશ્રયી પ્રજા ચુંટણી વખતે મન આપે તે ઉપરથી પ્રજાનું જાગ કુતેલમંદ પક્ષની પાછળ છે એમ માનવું બૂઝમરેહું છે. એ મનનો ટેકો રેતીના ધાંભલાના ટેકા જેવો

છે. સત્તમ સ્વાશ્રયી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ જ જાગવાન છે, અને આજનું સૌથી વધારે મંદ-તનું અને તાત્કાલિક કાર્ય પ્રજામાં સ્વાશ્રય બીજે અને પ્રજા જાગવાન અને એ છે. એમ ધારાસભાની વિરૂદ્ધ નથી; પરંતુ આજે દેશના આગેચતો ધારાસભામાં પુતળાં જેવા ગોઠવાય છે તેના કરતાં પ્રજાને સત્તમ જનાની જાગવાન પ્રજાના જાગવાન નેના તરીકે ધારાસભામાં જઈ સરકારને પ્રજાના તરફથી અંતિમ કહેણ મોકલી આપેલની માફક અહીં પણ સરકારને પ્રજા સાથે મુક્તિ કરવી પડે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કર્યા પછી જ ધારાસભાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આજે તો ધારાસભામાંથી હાથ ધોઈ નાંખવામાં જ હડાપણ છે. મહાસભાએ ધારાસભા પ્રવેશની નીતિનો ત્યાગ કરી પ્રજા તરફ વળી ખાદી-પ્રચાર, દારુનિરોધ, રાષ્ટ્રીય અદાલતોની સ્થાપના, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, અત્યજસંવા અને ગ્રામ્ય બંધારણની અવસ્થા વિગેરે પ્રજા ધડવાના કાર્યોમાં એક ચિત્તે લાગી જવું જોઈએ. આમ થશે તો જ પ્રજા સ્વાશ્રયી અને જાગવાન થશે. આ જાગ મેળવ્યા પછી જ ધારાસભાની વાત કરવી શોભે.

નવી જંજીરો

આપણા જુના પ્રેસ એક્ટ મુજબ સરકારને લોક લાગણી ઉત્કેરનારાં લખાણ કરનાર વ્યક્તિ અને તે લખાણ બંને સામે પગલાં લેવાની સત્તા હતી; પણ ૧૯૨૨ માં સર વિલિયમ વિન્સેન્ટના પ્રમુખપણા હેઠળ નીમાયલી જાપાના કાયદાની કમિટી (Repressive Laws Committee) ની સૂચના અનુસાર હિંદી ફોર્જદારી કાયદાની ૧૫૩ મી કલમમાં સમાધાન હતી બધી બાબતોને લગતી કલમ તેમાંથી પાછી ખેંચી લેવામાં આવી હતી. આ ઉપરથી સમજી શકાય એમ છે કે ધારાસભાએ આ પગલું જોઈ વિચારીને અને ઇરાદાપૂર્વક લીધું હતું અને તેની સામે સરકારે પણ કશો વિરોધ નહોતો કર્યો. તે કલમ સામેનો વિરોધ એ જ હતો કે એનાથી બહુ

ધાંધલ ઉત્પન્ન થતી હતી અને એનો બહુ જ દુરુપયોગ કરવામાં આવતો હતો. પરિણામે પત્રકારોનો ધંધો એ તત્કાલની ધાર ઉપર ચાલવાની રમત જેવો થઈ પડ્યો હતો. સરકાર પાસે ૧૨૪ મી અને ૧૫૩ મી કલમે તો છે જ પણ તે એમને પ્રતી ન લાગી. વળી ૧૯૨૨ માં છોટી દેવી પટેલી પેટ્રી કલમ પણ એમને સાધ્યા કરતી હતી, એટલે હમણું આ હિંદુ-મુસલમાન ઝઘડાને લીધે ઉચ્ચકારાયલી કેમી લાગણીને શાંત પાડવાને બદલે ફરી આ નવા મુધારા રૂપે એવી સત્તા સરકારે મેળવી લીધી છે. કેમી લાગણી બહુ જ ઉચ્ચકારાઈ ગઈ છે અને તેને કાણુમાં લાવવા માટે કોઈ સત્તા સરકારના હાથમાં હોવી જોઈએ એ વાત સમજી શકાય એવી છે. પણ સરકારનો ઉદ્દેશ માત્ર એટલો જ હોય એમ માલમ પડતું નથી. આ બીજી ૨૦ મી ઑગસ્ટને દિવસે પ્રસિદ્ધ થયું અને એક અઠવાડિયું થાય ન થાય એટલે તો તેની બધી વિધિઓ પૂરી પણ થઈ ગઈ! વળી એની ચર્ચા દરમ્યાન મુગવાયલા પણ ન સ્વીકારાયલા મુધારા પર પણ આપણે બ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સરકારનો ઉદ્દેશ દીવા જેવો સ્પષ્ટ દીક્ષી આવે છે. એક મુધારો એવો રજુ થયો હતો કે વાંધાલયી સાહિત્યને જપ્ત કરવાની સત્તાને એવી હદ ધાંધવી કે જે સાહિત્યની સામે બીજી પણ કાયદે-સરનાં પગલાં લેવાને સરકાર તૈયાર હોય તે જ સાહિત્યને માત્ર જપ્ત કરી શકે. બીજો એક મુધારો એવો રજુ થયો હતો કે આવા કેસોમાં હાઈકોર્ટને વચ્ચે પડવાની સત્તા રાખવી. વળી એવો પણ એક મુધારો રજુ કરવામાં આવ્યો હતો કે આ કાયદાને અમુક દરવેલા મમ્મ-વરમ-માટે જ પસાર કરવો. પણ આ બધા મુધારામાંથી એક પણ મુધારો સ્વીકારવામાં આવ્યો ન હતો, અને માત્ર નામના કેટલાક શાબ્દિક ફેરફારો કરી એ કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો.

એ કલમનો વિસ્તાર એટલો બડોગો છે કે તેમાં માત્ર ધાર્મિક નહિ પણ રાજદ્વારી

અને આર્થિક ચળવંજોનો પણ સમાવેશ થઈ શકે છે. ખૂતકાળના અનુભવ પરથી તો એમ જ લાગે છે કે અધિકારીઓના હાથમાં આવી સત્તા સોંપવી એ લખાવહ છે. તો પછી જમીનદારો અને ધનિકો સામેનાં લખાણો અથવા તો સરકારી નોકરીમાં હિંદીઓને દાખલ કરવાની તરફેણનાં લખાણોને પણ અમુક વર્ગની સામેનાં લખાણો ગણીને જપ્ત કરવામાં ન આવે એની ખાતરી શી? જો માત્ર ધાર્મિક ઝઘડાઓ શાંત પાડવા માટે જ આ કાયદાની જરૂર હતી તો પછી એને સદાને માટે રાખવાની શી જરૂર હતી? એ વરસની મુદત સ્વીકારવામાં શો વાંધો હતો? પણ સરકારના મનની વાત હોમ મેમ્બરને મોટે બહાર નીકળી ગઈ છે. તેઓ સાહેબ બોલ્યા હતા કે તે વખતે તો પેટ્રી કલમ પાછી ખેંચી લેવામાં સરકારની બૂલ થઈ હતી. આ કલમ તો હિંદી ફાજદારી કાયદાનું આયુર્યક અંગ છે અને તે તો સનાતન રૂપે જ વિરાજતું જોઈએ. એટલે કેમી લાગણીને શાંત પાડવાની અને એવી બીજી વાતોને કેટલું મહત્વ આપવું એનો તોલ તો વાચકો જ કરી લેશે.

બીજી પણ એક અગત્યની બાબતનો વિચાર કરવો અત્રે પ્રાપ્ત થાય છે. સરકાર આ કલમથી વાંધાલયી લખાણોનો પ્રચાર થતો અટકાવવા માગે છે. પણ માનવ માનસનું સ્થેજ પણ યોગ ધરાવનાર વ્યક્તિ કહી શકશે કે સરકારની આ આશા તદ્દન નાપાયાદાર અને વ્યર્થ છે. સાહિત્યને જપ્ત કરવાથી અથવા તો તેની સામે પ્રતિબંધો નાખવાથી તેનો પ્રચાર ઘટવાને બદલે ઉત્તેજ વધે છે. જે લખાણો તરફ લોકોની નજર ન ગઈ હોય તેવાં લખાણો તરફ સરકાર આવી રીતે લોકોની નજર આકર્ષે છે.

પણ એ કાયદો જો આટલો બધો વાધા-ભયો હતો તો તે પસાર થવા જ કેમ પામ્યો? અમને પણ પહેલાં એ જ નવાઈ લાગી હતી; પણ જન્યું હતું એમ કે ધારાસભાના મુસલમાન સભ્યોએ સામાન્ય રીતે આ બીજાને ટેકો

આપો હતો. વળી અગત્યનાં કામ માટે પાછા આવવાની બારી રાખી સભાત્યાગ કરી ગયેલા સ્વરાજ્યરોને પણ આ બીજીની ચર્ચામાં ભાગ લેવા કરતાં ધારાસભાની લાઇબ્રેરીમાં અને લોબીમાં આંટા મારવાનું કામ જ વધુ અગત્યનું લાગ્યું. જે સ્વરાજ્યરોએ આ બીજી વિરૂદ્ધ મત આપવાની તરફી લીધી હોત તે તે પસાર થવાનો સંભવ ન હતો.

કોઇ કહેશે કે આજે કાયદો પસાર થઇ ગયો તો ભલે; તમે આવતી બેઠકમાં એને રદ કરવાનો દરખાસ લાવજો. પણ તેઓએ જાણવું જોઈએ કે કાયદાને રદ કરાવવા કરતાં કાયદાને ચતો જ અટકાવવો એ રોગને નાશુદ કરવા કરતાં ચતો જ અટકાવવાની માફક સહેલું છે. વળી કોઇ કાયદાને રદ કરાવવાનો દરખાસ લાવ્યા એટલે તે રદ થાય જ એવો કોઇ નિયમ નથી. એટલે સ્વરાજ્યરોનો આ પ્રમાણ દેશભરના પત્રકારોને માટે નવી જગ્યા ધડવામાં સાધન-ભૂત થયો છે એમ અમને તો લાગે છે.

* *

મુસોલીની પર બોંબ

તારીખ ૧૧ મી સપ્ટેમ્બરે ઇટાલીના વડા પ્રધાન સીનોર મુસોલીનીની મોટર રોમના રસ્તા ઉપર પસાર થતી હતી તે વખતે પાસપોર્ટ સિવાય ક્રાંસથી આવેલા ગીઓનીની નામના અદાર વરસની ઉમરના એક ભુવાન ઇટાલી-અને મોટર ઉપર બોંબ ફેંક્યો હતો પરંતુ મુસોલીનીને કશી ઇજા થઇ નહોતી. આ બનાવ પછી મુસોલીનીએ લાપલુ આપતાં જણાવ્યું કે વખતોવખત મારા ઉપર આવા હુમલા કરીને મારા કામમાં ખરેખર કરનાર લોકોને માટે દેહાંતદંડની સજાનો આશ્રય લેવો પડશે. આ પહેલાં પણ સાતમી એપ્રિલે એના ઉપર બોંબ ફેંકવામાં આવ્યો હતો અને તે વખતે એના નાકને ઇજા પણ થઇ હતી. તે વખતે મુસોલીનીએ આપેલાં એક લાપલુને અંતે પ્રગ્નને સંબોધન કર્યું હતું: “જીવનમાં જેખમ વેડો; હું આગળ વધું ત્યારે મને અંતુસરજો; જે હું પાછો ફરું તો મને મારી નાંખજો; અને

માફ ખુન થાય તો વેર લેજો.” કેટલી દૃઢતાથી મોતાનું કામ ઇટાલીમાં ક્યાં જવાની મુસોલીનીની ઉમેદ છે તે તેમ જ પોતે લીધેલા કાર્યમાં એનો કેટલો દૃઢ વિશ્વાસ છે તે એના ઉપરના ઉદ્વારો ઉપરથી જાણી શકાય છે. એને મોતાના પ્રાણની પરવા નથી પરંતુ ઇટાલીના ઉદારનું જે મહાન કાર્ય એણે આરંભ્યું છે તે પૂરું કરવાની ધગશમાં એ પોતાના-પોતાના કાર્યના-શત્રુઓ તરફ રહેમ નજરથી જોઇ શકે તેમ નથી.

મુસોલીનીનું અત્યાર મુધીનું જીવન અનેક સંકટોમાંથી પસાર થયું છે. અગીઆર વખત એણે જેઠ બોમ્બી છે અને પોતાની પાસે પાંદ પાંદ ન હોવાને લીધે તેમ જ કર્યું કામ પણ નહિ મળવાથી કેટલાયે દિવસ એને ભૂખ્યા રહેવું પડ્યું હતું. તે ઉપરથી એણે ગરીબીનું દુઃખ પણ કેટલું વેડ્યું હશે તેનો ખ્યાલ આપણને આવે છે; અને જ્યારે કામ મળતું હારે દર-રોજ અગીઆર કલાક મુધી બીજે માથે કરીઆકામ થતું હોય સાં છટનો ભાર વહીને જે તાલીમ પોતે લીધેલી તેથી જાતની સખત મહેનતની તાલીમ આર વરસથી દરિદ્ર, પરાશ્રયી અને આજાસુ ઇટાલીઅન પ્રગ્નને મુસોલીની આપી રહ્યો છે અને એના અપરિમિત આત્મ-બળના સંસર્ગમાં આવીને પ્રગ્નનો મોટો ભાગ આ તાલીમ હોંસથી લેતી થઈ ગઇ છે. છતાં કેટલાક લોકોને આ રચતું નથી. રાષ્ટ્રજનના પરિવર્તનને અવગણી ન થઈ શકનાર વર્ગે મુસોલીનીની કાર્યપદ્ધતિને આપણુદ-ભુલ્મી-ગણી મુસોલીનીનું ખુન કરવા માટેના પ્રયત્નો કરે એ સ્વાભાવિક છે. સિંહના પંખની જેમ મુસોલીનીને પોતાના જીવનની છાપ આપા ઇટાલીના જીવન ઉપર પારી જવાની અસિલાયા છે. ઇટાલીની એકતા; ઇટાલીની સમૃદ્ધિ, ઇટાલીનું ગૌરવ ભૂતકાળના રોમન સામ્રાજ્યના જેવાં જની રહે એ મુસોલીનીનો આદર્શ છે. આ મહાન આદર્શને પહોંચી વળવા માટે મુસોલીની ઇટાલીની પ્રગ્નને પ્રેમ, ત્યાગ અને સખત મહેનતના પાંદો આપી રહ્યો છે. સ્વતંત્રતા એ

મનુષ્ય જીવનનું એક સાધન માત્ર છે એમ મુસોલીની માને છે. જેમ કોઈ વ્યક્તિને આત્મહત્યા કરવાની સ્વતંત્રતા હોઈ શકે નહિ તેમ જ કોઈ રાષ્ટ્રને પણ આત્મહત્યા કરવાની સ્વતંત્રતા નથી. અને જે વખતે કોઈ રાષ્ટ્ર આવા વિનાશની સ્થિતિમાં હોય તે વખતે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાને ભોંતે પણ રાષ્ટ્રનો પ્રાણ બચાવવો જોઈએ એમ મુસોલીની માનતો હોવાથી ગયા જમાનના સ્વતંત્રતાના આદર્શોને આધાર પહેંચે એવાં પગલાં લઇને પણ મુસોલીની રાષ્ટ્રોદ્ધારનું કાર્ય કરી રહ્યો છે. વર્તમાનપત્રોનાં સ્વચ્છંદ લખાણો ઉપર એણે ભારે અંકુશ મૂકેલો હોવાથી ઈંગ્લાંડનાં તેમ જ આપણે ત્યાંનાં વર્તમાનપત્રોએ મુસોલીનીની નિંદા કરવામાં ખાટી રાખી નથી; છતાં જ્યારે આપણે મહાત્માજીના શબ્દોની સરખામણી મુસોલીનીના કાર્ય સાથે કરીએ ત્યારે આ બાબતમાં એ બે મહાન આત્માઓનું સરખાપણું આપણને જણાય છે. એક વખત મહાત્માજીએ લખેલું કે માફ ચાલે તો ‘યંગ ઈન્ડિયા’ અને ‘નવજીવન’ સિવાયનાં બીજાં જાણું હું બંધ કરી દઉં. કારણ કે હાલનાં સંજોગોમાં જાણીએ લાલ કરતાં લાલિ વધારે કરે છે. મહાત્માજીના આ શબ્દોની પાછળ જે મનોવૃત્તિ છે તે જ જાતની મનોવૃત્તિ મુસોલીનીએ જાણું ઉપર મૂકેલા અંકુશની પાછળ રહેલી છે. પોતાના આદર્શની સિદ્ધિમાં જે જે વિઘ્નો નડ્યાં હોય તેમને મજબુત મનથી દૂર કરવામાં લોકોએ સારી લીધેલા વ્યવહારનીતિનાં સિદ્ધાંતોનો લંગ થતો હોય તો તેની પરવા મુસોલીની રાખી શકે એમ નથી. એ તો પોતાના રાષ્ટ્રને નવું જીવન આપવા માગે છે.

સોળ વરસ પહેલાં એક વખત દૂધના ભાવ વધી જવાથી ‘દેશી’ ના શહેરીઓએ વિરોધ દર્શાવતા એક સભા મેળવી હતી, અને એ સભામાં રીતસરના રેંછપેંછ લાપણો થયા પછી ૨૭ વરસના મુસોલીનીએ ઉભા થઈને જાણીયું: “દૂધના ભાવ ઓછા થવા જ જોઈએ. દૂધના ઉપર તો માંદાનો, ખરડાનો, બાળકોનો આધાર એટલે સીંદે છેને દૂધ લેનાં

પરવહી શકે એટલો જ ભાવ દૂધનો હોતો જોઈએ. દૂધનો ભાવ ઘટવો જ જોઈએ. પરંતુ લાપણો રહેવા દો; મારી સાથે ચાલો.” આટલું કહીને એણે ટાઉન હોલ તરફ ચાલવા માંડ્યું. લોકોનું આખું ટોળું એની પાછળ મુઘ્ધ થઈને ધસવા લાગ્યું. ટાઉન હોલ આગળ ઉમેશી લરકરની ટુકડી ડોળા ફાટીને બેતી જ રહી. ટોળાને દરવાજા આગળ ઉઠું રાખ્યું અને મુસોલીનીએ બીજા ચાર પાંચ જણની સાથે ટાઉન હોલમાં જઈને શહેરના મુખી તથા બીજા સભ્યોને જણાવ્યું કે દૂધનો ભાવ ઘટાડવાનું વ્યયન નહિ આપો તો આ રવેશની બારીમાંથી તમને બધાને ફેંકી દઈએ છીએ. મુખીએ તથા સભ્યોએ બહાર ઉભેલું ટોળું જોયું અને પોતાની સામે વિશાળ કષાળવાળો, તીવ્ર પાણીતાર આંખેવાળો અને મજબુત જઝમાંવાળો એ ટોળાનો સરદાર ઉમેશો જોયો અને વચન આપ્યું. દૂધનો ભાવ ઘટવો. મુસોલીનીના જીવનમાંના આ એક જનાવ એના માનસનો ખ્યાલ આપે છે. લોકોનો ટેકો મેળવવા કે લોકોના વિરોધથી ડરીને કદી એ પોતાનાં ધારેલાં કામોથી ઝગતો નથી. કેઈ પણ સમાજમાં સ્ત્રીઓ સૌથી વધારે સ્થિતિશીલ છે. અને સ્ત્રીઓનું શૌધી વધારે ધ્યાન પોતાના પોપાકની પસંદગી તરફ હોય છે. જનાં હમણાં જ મુસોલીનીએ ઇટાલીની સ્ત્રીઓને માટે રાષ્ટ્રીય પોપાક નહીં કરવા તથા ભાનભાતની પ્રચલિત ફેશનોને બદલે એક સરખા પોપાકની વ્યવસ્થા કરવા માટે ઇટાલીની રાણીના પ્રમુખપણા નીચે એક સમિતિ નીમી છે. એ પોપાકની બનાવટમાં ઇટાલીમાં જ અનેકો માત્ર વાપરવો જોઈએ એવી સૂચના પણ આ સમિતિને કરવામાં આવી છે. મુસોલીની પ્રજાજીવનના ખૂબેખૂણામાં જઈને ઇટાલીના પ્રાણને સ્પર્શ કરીને ઇટાલીને નવજીવન અર્પવા માગે છે. ઇટાલીની પ્રજામાં દંછ અસમજના વખતનું ધોડું ધાડું ચેનન રહેલું છે એટલે જ આ મહાન આત્માની અભિલાષા ગ્રીષ્મી થકે છે. મુસોલીની કરતાં દબાર દરબાર વધારે મહાન, પવિત્ર અને ત્યાગી સંતનો સંદેશ ઝીંચવામાં

હિંદુસ્તાન કેમ મોળાપણું બતાવતું હશે ? મુસોબીનીના ઉપર થએલા આ વખતના હુમલામાંથી એ બચી શક્યો છે એ બતાવે છે કે હજી ઇસ્લામીમાં એને ઘણું કામ કરવાનું બાકી છે.

* *

મહુમ મી. રતનજી તાતા

ગયા માસની ૨૪ મી તારીખે પેરીસ ખાતે મી. રતનજી દાદાભાઈ તાતાના નીપજેલા અકાળ અને અણધાર્યા મરણને લીધે હિંદે એક મહાન ગૂંજરાતી ઉઘોગનેતા પ્રમાણ્યો છે. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં નવસારીમાં થએલો અને જો કે તે ૭૨ વર્ષની પાકટ વયે મરણ પામ્યા છે છતાં હિંદમાં ગણ્યાગાંધ્યા જ આવ્યા ઉઘોગનેતાઓ હોવાથી તેમના મરણને લીધે તેની ઔદ્યોગિક પ્રગતિને એક મહાન ફટકો પડ્યો છે. તેમણે પોતાનો શરૂઆતનો અભ્યાસ નવસારીમાં જ કરેલો અને ઉચ્ચ કેળવણી માટે એશીયન કોલેજમાં દાખલ થયેલા. ત્યારબાદ તેમણે મદ્રાસમાં ખેતીવાડીનું શિક્ષણ લીધું અને ત્યારથી તેમનો વિદ્યાભ્યાસ બંધ થયો. વિદ્યાભ્યાસ પુરો કર્યા પછી તે પોતાના પિતાની માલીકાની તાતા એન્ડ કું. ની હેંગકોંગની પેટી ઉપર નોકરીએ ગયા અને થોડા વખતમાં તેના મેનેજર થયા આ વખતે પેટીની દયા ઘણી જ ખરાબ હતી. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં તેમના પિતાનું મૃત્યુ થતાં આખી પેટીની વ્યવસ્થા તેમને માથે આવી પડી. તેમણે પોતાની કાર્યક્ષમતાથી પેટીની સ્થિતિમાં પુષ્કળ સુધારો કર્યો અને તેમની આ કુશળતાને જ મહુમ મી. જમશેદ તાતાએ તેમને પોતાની પેટીમાં જોડવાનું આમંત્રણ કર્યું. આ પ્રમાણે તે મી. જમશેદ તાતા સાથે જોડયા અને પાંચ વર્ષમાં એમ્પ્રેસ મીનના ભાગીદાર થયા. વળી તે જ અરસામાં તેમણે ચલતમાલમાં કપાસ લોદવાનું કારખાનું સ્થાપી એમ્પ્રેસ મીનને મોટી ઓથ આપી હતી. પરંતુ તેમને મીનમાં રહી કાંમ કરવાનું ન ગમ્યું અને ૧૯-

૮૪માં જઈ સાદસ ખેડવાની ઇચ્છા થવાથી હેંગકોંગ પાછા ગયા અને ત્યાંની પેટીની શોગરાઈ, કેએ, ન્યુયોર્ક વગેરે સ્થળોએ શાખાઓ સ્થાપી.

તાતા દાદાજી ઇન્ડેસ્ટ્રીલ વર્કસ સ્થપાયા પછી તેમને મુંબઈની પેટી ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર પડી અને લડાઈના કટોકટીના જમાનામાં તેમણે તે પેટીના એકેએક ઉપયોગી ખાના ઉપર ધ્યાન આપવા માંડ્યું. લડાઈ દરમ્યાન ઉદ્યોગો અવ્યવસ્થિત થઈ ગયેલા તેમની લડાઈ પછી પુનર્વ્યવસ્થા કરવામાં તેમણે પોતાની કુશળતા અને શુદ્ધિ વાપરી, તાતા કંપની ઉપર પડેલી અડચણો દૂર કરી. હિંદના હજારો શેર હોલ્ડરોની ચાપણો બચાવી હતી.

રાજકીય ચળવળમાં તેમનો ફાળો નહિ જોવા જ છે. તે થોડો વખત વડી ધારાસભાના સભ્ય હતા; તેમ જ ગયા વર્ષમાં હિંદના ચોખંડના ઉદ્યોગને મળેલું રક્ષણ તે તેમના જ અંચાગ અને અવિશ્વાસ શ્રમનું જ પરિણામ છે.

તેમના પરિચયમાં આવતી દરેક વ્યક્તિ ઉપર તેમના અડગ સ્વભાવ, સતત પ્રયત્ન અને આત્મવિશ્વાસની સજડ અસર પડતી. ૭૨ વર્ષની વયે પણ તે નિયમિત રીતે પોતાની ઑફીસમાં જતા અને હમેશાં સૌથી મોડા ઘેર જતા. ભારેમાં ભારે કટોકટીના સમયમાં પણ તેમનું મગજ શાંત અને સમતોલ રહેતું અને તેમની હિંમત નેહને નિરાશ થએલાં હૃદયો પણ આશાના ઉત્સાહમાં તણાઈ કામ કરવા મંડી જતાં. તેમનું જીવન સાદું હતું અને સ્વભાવ નમ્ર હતો. આવી મહાન ઉદ્યોગ શ્રીષ્ઠ વ્યક્તિના મરણથી હિંદ-ગૂંજરાતે એક મહાન પુરુષ ખોયો છે અને તેથી પડેલી ખોટ પૂરતાં ઘણા વખત લાગશે.

* *

ગૂંજરાતમાં કલાન્તશ્રુતિ

ગૂંજરાતમાં જે નવી જનશ્રુતિ આવી તે જમ સાહિત્યમાં અનેકધા પ્રતિબિંબિત થઈ છે તેમ બીજી કલાઓમાં પણ થઈ છે. અમદાવાદ જ સ્વાભાવિક રીતે ગૂંજરાતની મંદકૃતિનું

હિંદુસ્તાન કેમ મોળાપણું બતાવતું હશે ? મુસોલીનીના ઉપર થએલા આ વખતના હુમલામાંથી એ બચી શક્યો છે એ બતાવે છે કે હજી ઇટાલીમાં એને ઘણું કામ કરવાનું બાકી છે.

મહુમ મી. રતનજી તાતા

ગયા માસની ૨૪મી તારીખે પેરીસ ખાતે મી. રતનજી દાદાભાઈ તાતાના નીપજેલા અકાળ અને અણધાર્યાં મરણને લીધે હિંદે એક મહાન ગૂંજરાતી ઉદ્યોગનેતા ગુમાવ્યો છે. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં નવસારીમાં થએલો અને જો કે તે ૭૨ વર્ષની પાકટ વયે મરણ પામ્યા છે છતાં હિંદમાં ગણ્યાગાંધ્યા જ આવા ઉદ્યોગનેતાઓ હોવાથી તેમના મરણને લીધે તેની ઔદ્યોગિક પ્રગતિને એક મહાન ફટકો પડ્યો છે. તેમણે પોતાનો શરૂઆતનો આબ્યાસ નવસારીમાં જ કરેલો અને ઉચ્ચ કેળવણી માટે એલ્ફીસ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયેલા. ત્યારબાદ તેમણે મદ્રાસમાં ખેતીવાડીનું શિક્ષણ લીધું અને ત્યારથી તેમને વિદ્યાબ્યાસ બંધ થયો. વિદ્યાબ્યાસ પુરો કર્યો પછી તે પોતાના પિતાની માલીકીની તાતા એન્ડ કું. ની હોંગકોંગની પેટ્ટી ઉપર નોકરીએ ગયા અને થોડા વખતમાં તેના મેનેજર થયા. આ વખતે પેટ્ટીની દશા ઘણી જ ખરાબ હતી. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં તેમના પિતાનું મૃત્યુ થતાં આખી પેટ્ટીની વ્યવસ્થા તેમને માથે આવી પડી. તેમણે પોતાની કાર્યદક્ષતાથી પેટ્ટીની સ્થિતિમાં પુરુંકા સુધારો કર્યો અને તેમની આ કુશળતા જોઈ મહુમ મી. જમશેદ તાતાએ તેમને પોતાની પેટ્ટીમાં જોડાવાનું આમંત્રણ કર્યું. આ પ્રભાણે તે મી. જમશેદ તાતા સાથે જોડાયા અને પાંચ વર્ષમાં એમ્પ્રેસ મીલના ભાગીદાર થયા. વળી તે જ અરસામાં તેમણે યવતમાકમાં કપાસ લોદવાનું કારખાનું સ્થાપી એમ્પ્રેસ મીલને મોટી ઓથ આપી હતી. પરંતુ તેમને મીલમાં રહી કામ કરવાનું ન ગમ્યું અને ૧૮૮૨

દેશમાં જઈ સાદસ ખેડવાની ઇચ્છા થવાથી હોંગકોંગ પાછા ગયા અને ત્યાંની પેટ્ટીની શોગરાઈ, કોએ, ન્યુયોર્ક વગેરે સ્થળોએ સ્થાપાઓ સ્થાપી.

તાતા હાઈડ્રો ઇલેક્ટ્રીક વર્કસ સ્થાપાયા પછી તેમને મુંબઈની પેટ્ટી ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર પડી અને લડાઈના કટોકટીના જમાનામાં તેમણે તે પેટ્ટીના એકેએક ઉપયોગી ખાતા ઉપર ધ્યાન આપવા માંડ્યું. લડાઈ દરમ્યાન ઉદ્યોગો અવ્યવસ્થિત થઈ ગયેલા તેમની લડાઈ પછી પુનર્વ્યવસ્થા કરવામાં તેમણે પોતાની કુશળતા અને શુદ્ધિ વાપરી, તાતા કંપની ઉપર પડેલી આડચણા દૂર કરી. હિંદના હજારો શેર હોલ્ડર્સની થાણા બચાવી હતી.

રાજકીય ચળવળમાં તેમનો ફાળો નહિ જોવા જ છે. તે થોડો વખત વડી ધારાસભાના સભ્ય હતા; તેમ જ ગયા વર્ષમાં હિંદના મોખંડના ઉદ્યોગને મળેલું રક્ષણ તે તેમના જ અંધાગ અને અવિચ્છાત શ્રમનું જ પરિણામ છે.

તેમના પરિચયમાં આવતી દરેક વ્યક્તિ ઉપર તેમના અડગ સ્વભાવ, સતત પ્રયત્ન અને આત્મવિશ્વાસની સજ્જ અસર પડતી. ૭૨ વર્ષની વયે પણ તે નિર્ભય રીતે પોતાની ઑરીસમાં જતા અને હમેશાં સૌથી મોડા ઘેર જતા ભારેમાં ભારે કટોકટીના સમયમાં પણ તેમનું મગજ શાંત અને સમતોલ રહેતું અને તેમની હિંમત જોઈને નિરાશ થએલાં હશે પણ આશાના ઉત્સાહમાં તણાઈ કામ કરવા મંડી જતાં. તેમનું જીવન સાદું હતું અને સ્વભાવ નમ્ર હતો. આવી મહાન ઉદ્યોગ શીલ વ્યક્તિના મરણને હિંદ-ગૂંજરાતે એક મહાન પુરુષ ખોલ્યો છે અને તેથી પડેલી ખોટ પૂરતાં ધણો વખત લાગશે.

ગૂંજરાતમાં કલાન્તચૂતિ

ગૂંજરાતમાં જ નવી જન્યૂતિ આવી તે જોઈ સાહિત્યમાં અનેકધા પ્રતિબિંબિત થઈ છે તેમ બીજી કલાઓમાં પણ થઈ છે. અમદાવાદ જ સ્થાપાનિક રીતે ગૂંજરાતની સંસ્કૃતિ

મધ્યખિન્દુ છે અને જાણે તેથી જ આકર્ષક ને અનેક કલાકારો દ્વારા અમદાવાદમાં વસ્યા છે.

દાસ પંડિત વિષ્ણુ દિગંજર સુર ચિત્ર-લાઠના અનિયમિત યથા અમદાવાદને રામાયણની કથા સંગીતથી રસિક કરી સંલગ્ન છે, એ પણ અમદાવાદના જીવનમાં એક નોંધવા જેવો ખાતાવ છે.

થોડા રોજ ઉપર 'રૂપમ'ના તંત્રી શ્રીયુગ અર્ધેન્દ્રકુમાર ગંગુલી શેઠ અંબાલાલ સારાલાલના મહેમાન થયા હતા. ગૂજરાતની કલાના નમૂનાઓનો અભ્યાસ કરવો એ એમની યાત્રાનો હેતુ હતો. તા. ૧૫ સુધવારના રોજ એક વાર્તાલાપ ગોઠવ્યો હતો અને તેમાં શ્રી સાકર-લાલ દવે, રવિશંકર રાવળ, ગગનન પાંડકર અને અન્ય ગૃહસ્થોએ પોતપોતાના શોખની કલાના અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. શ્રી અર્ધેન્દ્રકુમાર અહોના કલાધરોની મુલાકાત અને જૂનાં સ્થાપત્ય કામોની પણ મુલાકાત લીધી. શ્રી રવિશંકર રાવળને તો મળે જ. પુરાતત્વ મંદિરમાં પણ આવ્યા અને ત્યાં આચાર્ય શ્રી મુનિ નિનવિજયજીએ ખતાવેલા પ્રાચીન જૈનચિત્રાના ફેટલાક નમૂનાઓથી તેઓ અતિ પ્રસન્ન થયા. એ બન્ને પંડિતો વચ્ચેની વાનગીત ઘણી જ રસમય અને બોધપ્રદ હતી. તે જ દિવસે સાંજે શ્રી ગંગુલીએ શ્રી. ગગનન પાંડકરને ત્યાં મુલાકાત આપી. તેમના સ્થાપત્યના નમૂનાથી શ્રી ગંગુલીને ગૂજરાત અને તેના કલાધરોને માટે સારો અભિપ્રાય બંધાયો. ત્યાર પછી રાત્રે યથેલા આપણા રાસ અને મરજામાં આપણું લાલિત્ય, આપણું નૃત્ય, આપણું સંગીત જોઈ

તેઓ ખૂબ પ્રસન્ન થયા હતા. આપણે ગૂજરાતીઓ દ્વારા કલા સંબંધી જિજ્ઞાસા ખનાવીએ છીએ પણ આપણા જીવનમાં અને આપણા જ કલાધરોમાં અનેક ઉત્તમ અંશો છે તે સમજવાની અને કદર કરવાની હજી આપણને ટેવ નથી. કોઈ પરપ્રાન્તીય કે પરદેશી આપણને આપણી ચીજ ખનાવે છે ત્યારે જાણે આપણી આંખો ઉપડે છે! ત્યાં મુઠ્ઠી આપણા નમૂના અને આપણા માણસોની આપણે અવગણ કરીએ છીએ. એ ગૂજરાતનો ઘણો મોટો દોષ અમને ત્યાં પ્રત્યક્ષ થયો.

આ વિષયમાં હજી બેએક ખનાવો નોંધવા જેવો છે. અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલિટીની છેલ્લાં ત્રણેક વરસની કારકીર્દી ઘણી યશસ્વી છે. થોડા દિવસ ઉપર જ મ્યુનીસીપાલિટીએ એક મ્યુઝીઅમ બોલવાના મકાનને માટે રૂ. ૩૦ હજાર મંજૂર કર્યા છે.

બીજો ખનાવ હજી લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી થયો. તે એ છે કે ગૂજરાતી નાટક કંપનીએ 'રાધાનો પર્યન' ખેડ લગ્નવાનું બીડું ઝડપું છે. ઉત્તમ નાટકો આપણી રંગભૂમિ ઉપર આવતાં નથી એવો આક્ષેપ ઘણાં વરસોથી નાટક કંપની ઉપર થયા કરે છે. આ કંપનીમાં ઉત્તમ નાટકને ન્યાય આપી શકે એવા નટો છે એ તો એ કંપનીએ ઘણા વખતથી ગૂજરાતીઓ પાસે સાબીત કર્યું છે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે ગૂજરાત આ નવી જનગૃતિનાં સર્વ ચિકિત્સો વધાની લેશે અને માત્ર ઉપરજીની નાદિ પણ તત્તરપર્ચી પ્રગતિ કરશે.

શુદ્ધિ:

પુ. ૨ અંક ૪ નું પાનું ૨૧૭ માં 'સુદર' કાવ્યની ૮ મી પંક્તિ નીચે પ્રમાણે વાંચવી:
'હિરનાભા જેવા, રાજવન પડ્યા સર્વજનના

પુ. ૨ અંક ૪ નું પાનું ૨૧૬ પર શ્રી. કિશોરલાલ મશરવાળાનું જે અવનરણ છે તેમાંના વિચાર દાલના નથી પરંતુ તેમના કોણેજ જીવન વખતના છે.

આ અંક પાનું ૨૨૭ લીટી ૯ નીચેથી-દરેક ને બદલે દરેક વાંચો.

" પાનું ૨૩૬ લીટી ૮ દૃઢપ્રતાપૂર્વક ને બદલે દૃઢપ્રતાપૂર્વક વાંચો.

ક પ્રસ્થાન ક

પુસ્તક ૨

આશ્વિન

અંક ૬

સિન્ધુનું આમન્ત્રણ

આનન્દ સિન્ધુ આમન્ત્રે સ્વયં હસ્ત ઉછાળતો,
રંગ બેરંગો ઝંશોનાં મોતીઓ વરસાવતો.

નહિ માર્ગ, નહિ કેડી, દ્વાર કે દરવાન ના,
જ્યાં હો ત્યાંથી અહીં આવો પાડ કે અહેસાન ના.

દેખાતા સ્ક્રામસ્ક્રામા જડજમિનતટો, તોય આ એક સિન્ધુ;
નોંખા નોંખા વસેલા મનુજ જગ પરે, આપણે એક બન્ધુ.
આવો, આવો, પ્રજાઓ ! અહિં યુગ યુગનાં વૈર વામો ડંસીલાં,
સિન્ધુ સાથે મિલાવી નિજ મુર, ગરવાં ગીત ગાઓ રસીલાં.

આવો ક્ષિસ્તૂક, આવો કવિગણ રસિકો ને કલાકોવિદો એ !
ભૂમિ, પ્રૌઢા તરંગો ચલ ગિરિવર શા, રંગોલા ધુણુદો એ,
આ ઘેરા ઘેર ગતો અતલ ઉલટતો વારિઓથો અગાધ,
ને વિસ્તારો. વિશાળા સહુ દિશ સરખા. માંડો ખેડો અંખાધ.

સહન સોતથી ઘેલી નહીં જીવનની વહે,
 ઘડી શુદ્ધ ઘડી મેલી ક્ષણે ના સરખી રહે;
 તેમાં આ તટથી પેલે જતાં જન મથી મથી,
 અનુકૂલ વહી આવે પ્રવાહોના જ પંથથી.

અધારાં લેહવાને અહિંથી દિનકરે હસ્ત પહેલો ઉગામે,
 વિશ્વોમાં એક ચક્રે ફરે અતુલ બલે અસ્ત એ આંહીં પામે;
 જીવો નિઃસંખ્ય સૌ આ અકલ સલિલથી આદિમાં નિર્ગમે છે,
 જિંચા નીચા ફરીને સમય નિજ થતાં આંહીં આવી શમે છે.
 આવો સૌ પુણ્યશાસ્ત્રી, અમલ કરણોના પુણ્યનો આજ આદો,
 નિઃસંકોચે પધારે, શ્લુષિત થયલા વારિધિ આ તમારો;
 પ્રાયશ્ચિત્તો અહીંમાં પ્રજ્ઞાં ન કરવાં દામણાં દુઃખદાહે,
 વામીને પાપપુણ્યો તણું મમત, રમો શુદ્ધ મુક્ત પ્રવાહે.

x

x

x

સુણાયે સાદ એ દેશ-કાલની પાર ફરથી
 લોક લોક તણા જિંડા અંતરતમ જિરથી.
 ‘નિત્ય એ સાદ આવે છે એમાં સત્ય કશું નથી’
 ‘જવાશે જઈશું ત્યારે’ કરી કોઈ પ્રમાદથી
 ગયું ના; પણ એ સિન્ધુ હજી હસ્ત ઉછાળનો
 આમન્ત્રે રંગ જેરંગી મોતીઓ વરસાવતો.

‘આર્તિનાશન’

गुरुदत्तेन मंत्रेण तपसेष्टसुखं लभेत् ।

પૂજ્ય માતાઓ અને ભગિનીઓ,

પરંત્ર દેશને તે ઉત્સવ હોતા હશે ?—એમ કોઇ પણ સ્વતંત્ર દેશવાસી આપણને પૂછશે, અને કદાચ આપણને ઉત્સવ ઉજવતાં જોઈને તેને આશ્ચર્ય થશે. પરંત્ર દેશને માટે દુઃખ, દારિદ્ર, ત્રાસ અને હાહાકારની રાત્રિઓની સ્મૃતિ હોય, તે ઉત્સવ શેના ઉજવે ? પણ જરાક વિચાર કરતાં તેને જણાશે કે તેની ટીકામાં ઉતાવળ છે, જે દિવસનો ઉત્સવ તેનો સ્વતંત્ર દેશ મનાવે છે તે દિવસ પણ અનેક રાત્રિઓના અંધકાર પછી ઉગ્યો છે, અને તે દિવસને ઉજવવા કરતાં તો અંધકારનાં અનેક વાદળો જેનાં ત્યાગ અને બલિદાનને લીધે ઓછાં થયાં અને ઉત્સવનો દિવસ પાસે આવ્યો તે ત્યાગ અને બલિદાન આપનારા વીરોની સ્મૃતિનો ઉત્સવ વધારે યોગ્ય છે.

આજે આપણે સ્વતંત્રતાના દિવસનો ઉદ્ધ ઉજવવા નથી બેગા થયા. એ ઉદ્ધની જોણે આશા આપી, એ ઉદ્ધને માટે તૈયાર થવા સારૂ જેણે આપણી ધોર નિદ્રાનાં વાદળ ફેંક્યાં, જે દિનરાત જગૃત રહી આપણને પાછા નિદ્રામાં પડતા અટકાવી રહ્યા છે, એવા પુણ્યભક્તોનાં જન્મદિવસ ઉજવવા બેગાં થયાં છીએ. આપણા જેવા ભાગ્યહીન દેશને માટે પણ આવા માર્ગદર્શક ઈશ્વરે હજી કલ્પમ રાખ્યા છે તે માટે ઈશ્વરનો આભાર માનવા આપણે બેગાં થયાં છીએ.

એ પ્રસંગે તમારા આનંદ અને આભારની લાગણીને વ્યક્ત કરવા તમે મને બોલાવ્યો તે માટે તમારો મોટો ઉપકાર થયો છે. પણ મારી જે લાયકાતને લીધે તમે મારી પ્રસંહગી કરી છે તે લાયકાત-ગાંધીજીની સેવામાં દિનરાત રહેવાનું સૌભાગ્ય-મને તો મુંઝવે છે, અને કદાચ તમને પણ પાછળથી પસ્તાવાનું કારણ આપે. કોઇ પુત્રને તમે કહો કે તારા પિતાનું જંદેરમાં શુભગાન કર તો તે બિચારો મુંઝાઈ પડશે. પિતાનાં મુંઝો તે જટલા જોણે છે તેટલા બીજું કોઇ ન જોણું હોય, પણ તે માનથી જ તે અકળાશે, અને કશું બોલી ન શકે. મારી લગભગ એવી સ્થિતિ છે એમ કહું તો જરાયે અત્યુક્તિ કરું છું એમ ન માનશો.

હા; પિતા પુત્રના સંબંધનો દાવો કરવામાં મારી કાંઈક ઉદ્ધતાઈ લાગશે તે હું સંમત શકું છું. એ દાવો મારો એકલાનો નથી. છતાં દસ વર્ષ થયાં ગાંધીજીએ જે અનેક ભાઈઓ અને બહેનોનાં જીવન પલટાવ્યાં છે, જેમને અસત્યમાંથી સંસારમાં, તિમિરમાંથી પ્રકાશમાં, મૃત્યુમાંથી અમરત્વને માર્ગ વાળ્યાં છે—દુકામાં જેમને પુનર્જન્મ આપ્યો છે—તે બધાં જ આ દાવો કરી શકે. અને બીજી વાત એ છે કે ગાંધીજીના પુત્ર કે મિત્ર કે સ્વજન કહેવંદાવવાનો દાવો તો કોઈ વિરલાના જ મ્હેંમાં શોભી શકે. ઈમુ મહાત્માને જ્યારે કહેવામાં આવ્યું કે બહાર તારાં

* મુંબઈની ભગિની સમાજ આગળ ગાંધીજીની જન્મતિથિ નિમિત્તે અપાયેલું ભાષણ.

ભાઈભાંડુ અને માતા તમે મળવાને હોમાં છે, ત્યારે તેણે આશ્ચર્યથી કહેલું: 'મારાં ભાઈભાંડુ અને માતા ! મારાં ભાઈભાંડુ અને માતા તો તે જ ચર્ચ શકે કે જે મારા પ્રભુને પરાયણ છે, મારા પ્રભુને અધીન છે, મારા પ્રભુ અચાલે તેમ, આલે છે.'

ગાંધીજીને પણ કોઈ પૂછે તો કદાચ તેમના તરફથી પણ એવો જ જવાબ મળે. સત્ય અને અહિંસાનું આચરણ કરનારાં, આર્ત માટે પ્રાણ પાથરનારાં, દરિદ્ર નારાયણની સેવા-ઉપાસના કરનારાં તેમનાં સ્વર્ગન છે. બીજાં નહિ. પણ મારા દાવો તો ગ્રંથ દાવો છે—કેવળ ઋણનો દાવો છે. તેમના પ્રતિનું આદે અકલ્પ ઋણ હું એ દાવે જ કંઈક અંશે પ્રગટ કરી શકું. પણ પુત્ર કે ઋણીની ટોપી ધરીકવાર કાઢી નાંખીને વ્યાખ્યાન કરનારની પાપડી પહેરી લઉં તોયે જેમની જન્મતિથિ ઉજવવા આપણે ભેળાં થયાં છીએ તેમના વિરાટસ્વરૂપનું ચિત્ર આપવાની મારી શક્તિ નથી. એટલે 'ઋણી જ હું ભલે રહ્યાં. કારણ આજે તમારી આગળ કંઈ પણ કહી શકું એમ હું તો તે કેવળ એ ઋણના વિચારથી મળેલી પ્રેરણાને લીધે. તમે અને હું, બીજાં અસંખ્ય ભાઈ બહેનોની જેમ, ગાંધીજીનાં એક અથવા બીજી રીતે ઋણી છીએ, અને ઋણી જેમ દાતાનાં શુભગાન ગાવાને બદલે પોતાના ઋણનું વર્ણન કરીને ઋણ લલકું કરે છે તેમ આપણે પણ આજે, ફરીશું, સ્ત્રીઓનું ગાંધીજી પ્રત્યેનું ઋણ—સ્ત્રીઓની ગાંધીજીએ વિશેષ દરેક સેવા—તો આજે આપણે વિચાર કરીને એ ઋણમાંથી મુક્ત થવાનો થોડો વિચાર કરીશું તો આપણે આજનો દિવસ ઠીક ઉજવ્યો કહેવાશે.

એ સેવાનો આરંભ પોતાની જીવાતીને હજારે વિકાસવાસ દરમ્યાન બ્રહ્મચર્ય પાળવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારથી થાય છે એમ કહીએ તો ચાલે. 'બ્રહ્મચર્યનું વ્યાપક સ્વરૂપ મુમુક્ષુને એ પ્રતિજ્ઞા સેવાયત્રી હતી એમ કહેવાનો મારો આશય નથી, પણ એ પ્રતિજ્ઞામાં રહેલો એક પત્નીવ્રતનો આદર્શ, અને એ પ્રતિજ્ઞા સેવામાં રહેલું 'મનુદેવે ભવ'ના આપણા પ્રાચીન આદેશનું પાલન તો સ્પષ્ટ જ છે. પુરુષો કંઈ ન કરે તોયે ગારી થેલી પણ પત્નીને એકનિષ્ઠ રહે, અલગ જોયી માનને પણ દેવસમાન માનીને તેની આજ્ઞાને માથે ચઢાવે તો સ્ત્રી જાતિની કેટલી મોટી સેવા થાય ? એ પ્રતિજ્ઞાનું તે વેળાતી દરણ અવસ્થામાં પણ કેટલું જાગૃત પાલન તેમણે કરેલું છે તે તો આત્મકથાનો દરેક વાંચનાર લેવું જાણે છે.

આગળ ચાલતાં આપણે તેમની દક્ષિણ આફ્રિકાની સેવાનો સમય લઈએ. ત્યાંની પ્રથમ લગ્ન એશીઆવાસીઓને દરજ્યાન નોંધવાના કાયદા સામે હતી. એ લગ્નમાં પુરુષોના વિચાર કરતાં સ્ત્રીઓની નામોદી અને દાઝમારીનો વિચાર ગાંધીજીને વધારે હતો એકવાર જેઓ નોંધાઈ ગયા હતા, જેમના કુટુંબ ત્યાં નિવાસ કરવાને માટે ગયેલાં દત્તા—જેઓ પોતે કદાચ ત્યાંના મોરોઓના દરીદ્ર હોય, પણ સ્ત્રીઓ તો દરીદ્ર હતી જ નહિ, તેમને અને તેમની સ્ત્રીઓને દરજ્યાન નોંધવાના કાયદા તમે આજુબા એ કંઈ નાનો સૂનો અત્યાચાર નહેતો એ કહેતે જ દક્ષિણ આફ્રિકાની લગ્નતો પાયો નંખાવો, અને એ લગ્નથી આરંભાપડી લંડનને અને ગાંધીજી દેશસેવા માટે આત્મનિવેદન કરી નિર્મિત થઈને બેઠા આગળ જતાં ઘણી મસજીદ અને ચર્ચોને પરિણામે આ કાયદામાંથી સ્ત્રીઓ મુક્ત થઈ હતી ત્યારપછી ગિરમિટીઆ મજૂરોમાંથી જેઓ ગિરમિટમાંથી મુક્ત થઈને ત્યાં વસતા હતા તેમના ઉપર—સ્ત્રી પુરુષો અને બાળકો ઉપર—વર્ષ ત્રણ પાંચનો જે દેડીઆવેરો નાંખવામાં આવ્યો હતો તેની

વિરહની લડત પણ મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓનું દુઃખ ધ્યાનમાં લઇને જ હતી. દરેક જણ વધે ત્રણ પાંડ વેરા આપે એટલે સ્ત્રી અને એક જાળકતું તેનું કુટુંબ હોય તો તેને ૯ પાંડ વેરા આપવો રહ્યો. તેની કમાણી માંડ ૧૮ પાંડની હોય એટલે અર્ધોઅર્ધ વેરામાં જાય. આનો અર્થ એ થયો કે માણસે ત્યાં રહેવું હોય તો બેસાં છોકરાંનો ત્યાગ કરીને રહે. આ કાયદા પ્રમાણે ૬૫ વર્ષની એક ડોશી જેને આ ત્રણ પાંડનો વેરા ન ભરવાને લીધે, ૭ વખત જેલમાં જતું પડ્યું હતું તેની વાત રૂ. ગોખલેએ અનેકવાર કરી છે.

લગ્નો નોંધાવવાનો કાયદો તો હતો જ, તેનો વિચિત્ર અમલ દક્ષિણ આફ્રિકાના વતની અનેકા એક મુસતમાન ગૃહસ્થ હિંદુસ્થાનથી પોતાની સ્ત્રીને લઈને આફ્રિકા આવ્યા ત્યારે દરવામાં આવ્યો. તેમનો વિવાહ દક્ષિણ આફ્રિકામાં નોંધવામાં નહોતો આવ્યો એટલે તે રદ થયો! અને એ એક વિવાહ રદ કરવાની સાથે દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેતાં તમામ હિંદીઓના સંપૂર્ણ ધાર્મિક વિધિથી થયેલા વિવાહ રદ ગણાયા, વીશ વીશ પચીશ વર્ષથી ધર્મપત્નીઓ તરફ રહેલી સ્ત્રીઓ પત્ની મટી 'રાખ' બની!

આ અને આવા અપમાનો વિષે ગાંધીજીએ સ્ત્રીઓને જાગૃત કરી. પોતે તો એ વખત જેલ જઈ ચૂકેલા હતા જ. આ નવા અપમાન પછી ત્રીજા ૯ મહિનાની જેલ ગોગવી. આ સેવાના ચમત્કારિક અસર થઇ. આત્મા આત્માને સાંધનાર, સેવા જેવી અખંડ સંકલ્પ એકે નથી. એ સાંકળના ગ્રેમખળે અનેક તેમના તરફ ખેંચાયાં, અનેક સ્વેચ્છાસેવક જનવાની માગણી કરી.

જેને ગાંધીજીએ કદિ જોયલી નહિ, જાણેલી નહિ, જેની સાથે તેમણે કદિ વાત કરેલી નહિ, એવી સ્ત્રીઓએ તેમની હાંકલનો જવાબ આપ્યો અને પ્રસન્નતાથી જેલનું જોખમ પહેરી ખાણેમાંથી નીકળી પડી. આ બંદોબમાં પોતાનું નામ અમર કરી જનાર એક બંદન માત્ર ૧૮ વર્ષની ઉંમરની બંદન વાલીઆમા હતી—જેણે જેલમાં ભોગવેલા અસહ્ય કષ્ટને પરિણામે જેલમાંથી બહાર નીકળીને તરત પ્રાણત્યાગ કરેલા. અને એ બંદનનું નામ ત્રીધા પછી ૫. કસ્તુરબાનું નામ પણ લડે? વાલીઆમાએ પ્રાણત્યાગ કરેલા તો કસ્તુરબા પ્રાણત્યાગ કરવાની તૈયારીમાં જ બહાર નીકળેલાં. જેલમાં હતાં તે દરમ્યાન આશ્વપૂર્વક ફળ સિવાય બીજા ખોરાકને ન હોવાની પ્રતિજ્ઞા પાળનાર, એ પ્રતિજ્ઞાને અંગે બૂખમરો ભોગવનાર, અને જેલમાંથી મૂડી દાડકાં લઇને નીકળનાર કસ્તુરબાનું ચિત્ર—ફોટોગ્રાફમાં પણ—પાપાણુ હૃદયને પીગળાવનાર અને દેશદ્રોહીને દેશપ્રેમી બનાવનાર છે. આ જમાનામાં ન્યારે આપણે સીતા, સારંગી અને દમયંતીનાં કેવળ નામ જોડીને જ સંતુષ્ટ થતા હતા, ન્યારે પદ્મિની, લક્ષ્મીબાઈ અને ગાહત્યાબાઈની સ્મૃતિથી જ આપણે કૃતકૃત્ય થતા હતા ત્યારે દેશની લાજ માટે કહેવાતી લાજ છોડી કારાગૃહવાસ ભોગવવાનું અને અસહ્ય કષ્ટ સહન કરી પ્રાણત્યાગ કરવાનું સ્ત્રીઓને ગાંધીજીએ શીખવ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતમાં સ્ત્રીઓએ જ્યારથી પ્રવેશ કરવા માંડ્યો ત્યારથી હિંદુસ્થાનની સ્ત્રીઓ માટે નવો સુગ ઉગ્યો એમ કહી શકાય.

દક્ષિણ આફ્રિકા ઉપરથી અહીં આવતા પહેલાં એક નાનકડા પ્રસંગનો અહીં ઉલ્લેખ કરું? ૨૫ પાંડનો દંડ અથવા અમુક માસની જેલની ગાંધીજીને સજા થયેલી હતી. ગાંધીજી જેલ ભોગવતા હતા. દરમ્યાન કસ્તુરબા જેલ બહાર મરણ પચારીએ હતાં. મિત્રો ૨૫ પાંડ

ભરીને ગાંધીજીને કસ્તુરબાને મળવા લઈ જવાને ઉત્સુક દેના. જેવર તો તૈયાર હોય ન. પણ ગાંધીજી રોના દંડ ભરવા દે? તેમણે જેવરની મારફત એક પત્ર કસ્તુરબાને મોકલ્યો. એ પત્ર લેવાનું સહભાગ્ય તો મને નથી મળ્યું પણ ધીરજ અને સાંત્વનાદિ જે જે વસ્તુની આપણે તેમાં કંપના કરી ચકીએ તે ઉપરાંત એક વસ્તુ એ હતી કે તેમાં સાંપની સ્ત્રીને એકનિષ્ઠ પરિણું મધુર આશ્વાસન હતું: 'ભગવાનની ઈચ્છા આપણો મેળાપ ન જ થાય એવી હોય તો હું તને ખાતરી આપું છું કે તારે વિગેની માટી એકનિષ્ઠ-એકપત્ની-ત્રણ મારા મરણ પર્યંત કાપેમ ગહેજો.'

જેમનું જાહેરજીવન એ ખાનગી જીવનનો પડો છે-અને જેમને શુભ દાખવા જેવી એકે વાત નથી-તેમના જીવનમાંથી આવા બીજા અનેક દાખલા લઈ શકાય, પણ તે સેવાનો મારો આધિકાર નથી. આપણે આખળ ચાલીએ, ગાંધીજીની સિદ્ધિસ્થાનની શોકસેવાનો આરંભ અહીં આવતાં વેત શરૂ કરેલી ચીરમગામની જડાત વિરુદ્ધ ચળવળથી થયેલ એ જડાત વચ્ચે કરતાં ખાળખઆંવાળા સ્ત્રીઓને જે ત્રાસ થતો હતો તે લેખને જ ગાંધીજીનું હૃદય કંપ્યું હતું. એ પડી આવે છે બિદાર. બિદારમાં પણ આફ્રિકાના ગિરમિટીઆ જેવા અથવા ગિરમિટીઆના કરતાં ખરાબ દશામાં જીવનારા ખેડુતોની સેવા માટે જ તેઓ ગયેલા તે ખેડુતોની પાસેથી સેવામાં આવતા અનેક કરો, તેમની સાથે ગોરા માસિકિનો અન્યાયી અવહાર, વગેરે ખાળખોની તપાસ કરનાં ગાંધીજીએ તે ગામડીઆઓનાં જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો અને તે દરમ્યાન ગામડાંની સ્ત્રીઓનાં જે જીવન જેમાં તે લેખને તેમનાં હૃદયમાં શૂળ લોકાણું, કેટલીક સ્ત્રીઓને 'તમે રોજ ન્હાતાં નથી?' એમ પૂછવામાં આવતાં 'અમે શું કરીએ? અમારી પાસે એક જ લગનું છે, ખદતવાને લગનું મદાત્માજ પાસે અપાવે એકલે રોજ ખાન કરીશું' એવા જવાબ કસ્તુરબાને મળેલા. એ જ સ્થિતિ ઓરિસ્સામાં લેખ. જળતતા નાથ (જગન્નાથ)ના મંદિરની ડાયાતણે બૂખે ટળવળનાં અનેકને લેખાં. મૂજરાજ ન્યાં બીજા પ્રતિષ્ઠા કરતાં બૂખમરો કાંઈક ઓછો ગણાય ત્યાં પણ બે ચાર આના મજૂરી માટે સ્ત્રીઓને રસ્તા ઉપર પરચર ફાંટી અથવા માટી ખોદતી અને દલકા અમત્તારોની ગાળો અથવા કુચેલાનો લોગ ખતની લેખ, તેમના પ્રેમજહદયે બંગાળ, મદ્રાસ, મદારાજ, રજપુતાના વગેરે પ્રાંતની સ્ત્રીઓની ફર્દશાની કંપના કરી શીધી. અને સને ૧૯૦૮ માં જે રેડીઆનો ઉદ્દેશ્ય 'સિદ્ધ સ્વરાજ'માં કેવળ instructively-અંતરૂપિની-કર્ણો હતો તેને આમ આકે દશ વર્ષ પડી અનુભવથી પુષ્ટિ મળી, અને પરિણામે રેડીઆને ગરીબના બેટી તરીકે, ધરખૂણે રહીને હામ કરવાની તક આપવાને લીધે ગરીબ સ્ત્રીના સિયળની રક્ષા કરનાર તરીકે, ખેતીની મજૂરી ઉપરાંત સ્ત્રીની શેટી ધરમજૂરીથી ધરમાં પાંચ પૈસા વધારનાર અલખૂણાં તરીકે આખા દેશમાં વ્યાપક કરી શકેલા ન્યાં ન્યાં તેઓ ગયા છે, ત્યાં ત્યાં તેમણે પેટી બિદારની અર્ધનમ જ્ઞેનેનો અને મૂરીની બૂખમરા પીડિત જ્ઞેનેનો તેમ જ મૂજરાજની તઃકા તાપમાં અને અપમાનમાં તથા સિયળનાં લેખમમાં હામ કરનારી જ્ઞેનેનો દાખલો આપીને તેમનાં અમંજપ બાળજોમાં કરાખાનો સુર તેમણે પૂર્ણ છે. અને આજના સંધિકાળમાં લગનની એક માત્ર અચૂક તાકીમ તરીકે, ગોળનાગમ્મિની સુંદર કેળવણી તરીકે, તેમણે રેડીઆ સિવાય બીજું કંઈ મુગધું નથી.

‘આમ રેડીઆ સિવાય ગાંધીને દારિદ્ર્યનો નાશ દેખાતો નથી એટલે સ્ત્રીઓને કરવાનું કામ આપણે કરવું ?’ એવો પ્રશ્ન અનેક પુરુષોએ પોતાના મનમાં અને પ્રગટ રીતે કર્યો છે. આના પ્રસંગ પ્રસંગ જોઈને ગાંધીજીએ જૂઠા જૂઠા જવાબ આપ્યા છે, પણ એક જ જવાબ જે તેમની આ તેમજ બીજી બધી પ્રવૃત્તિની કુચીકૂપ છે તે એ છે કે આર્તરાણુ મદાત્રત લેનાર આર્ત જે કામ કરે છે તે કામ કરીને જ વ્રતનું પાલન કરી શકે; સીધા શબ્દમાં કહું તો સ્ત્રીની સેવા કરવી હોય તો થોડે ઘણે અંશે સ્ત્રી જનીને જ તે થઈ શકે, ભંગીની સેવા કરવી હોય તો થોડે ઘણે અંશે પણ ભંગી જનીને જ તે થઈ શકે. આજ વૃત્તિથી તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને અહીં નારીપ્રતિષ્ઠાનું પોતાનું કાર્ય કર્યું છે. બાળ-બચ્ચાંનાં મજમૂત ધોવાં, વાસીકાં વાળવાં, રાંધવું અને વાસણ માંજવાં, પાણી ભરવું, ઈત્યાદિ સમાજ અને ગૃહસેવાનાં આવશ્યક કાર્યો તો સ્ત્રીના કપાળે લખાયેલાં વૈતક છે, એ ભાવને તેમણે નાજૂદ કરવાની શરૂઆત કેટલાં બધાં વર્ષો ઉપર કરેલી ! એમ ન ધારશો કે એ વસ્તુની ૧૯૧૫ માં આશ્રમ સ્થાપીને અને શરીર-પરિશ્રમના સિદ્ધાન્તને તેના બીજા સિદ્ધાન્તોનું કેન્દ્ર કરીને તેમણે શરૂઆત કરી, એ શરૂઆત તો ત્યારથી આફ્રિકામાં પોતે પોતાનો ગૃહસંસાર માંડ્યો ત્યારથી કરી; ટ્રાંસ્વાલ કાર્મ ઉપર અને ફિનિકસના આશ્રમ ઉપર તેને વ્યાપક સ્વરૂપ આપ્યું, અને આજે અનુભવથી અંકિત થયેલા સિક્કા તરીકે હિંદુસ્થાનમાં તેનો પ્રચાર કરી રહ્યા છે.

સને ૧૯૨૪ ના સપ્ટેમ્બરમાં તેમણે જાતિદ્રેષ અને વેરભાવમાંથી થતા અત્યાચારથી અકળાઈ ૨૧ દિવસના ઉપવાસની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારનો એક પ્રસંગ અહીં યાદ આવે છે. ગાંધીજીના એકવારના મુખ્ય સાથી અને ત્યારપછી સાચા મિત્ર થયેલા મિ. પોલાક આ ઉપવાસ વખતે તાઝ જ હિંદુસ્થાનની મુલાકાતે આવેલા હતા. ઉપવાસ ત્રિપે વાતો કરતાં તેમણે મને કહ્યું: ‘આ શું ? આ તો હજી થાય છે. આ તો સ્ત્રીઓને શોભે એવો ઉપાય છે. કાચર થઈને સ્ત્રીઓ આમ કરે. ખાખુના સ્વભાવમાં ખરેખર થોડું સ્ત્રીત્વ રહેલું છે.’ ગાંધીજીને આ વીકાની તે જ દિવસોમાં વાત કરતાં તેમણે મને કહેલું: ‘પોલાક કોક કોકવાર ભારે સાચી વાત કરી નાંખે છે. એ તો મને જાણે છે અને સમજે છે ના ! સાચે જ આવે પ્રસંગે હું સ્ત્રી જની નાંકું છું, અને ભગવાનની આગળ અમળા જનીને બેસું છું. સ્ત્રી કાંઈ પતિને મારવા જવાની હતી, તેની સાથે લગવાની હતી ? તે તો આવો જ કોઈ ઉપાય કરે. ભગવાનની આગળ આમ સ્ત્રી જનીને જ ફરિવદ્દ રણુ કરાય.’

અને એ સ્ત્રી જનવાની વાતનો ઉલ્લેખ કંઈ છું ત્યાં આશ્રમમાં દરરોજ સવારે જોવામાં આવતું પવિત્ર દૃશ્ય આંખ આંગળ ખડું થાય છે. અનેક નર્ત્ર વધી એક વર્ષ આશ્રમમાં રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો એટલે આશ્રમની જોડેનો સેવા કરવાની અનાયાસે મળેલી સંધિનો લાભ લઈ લેવો એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો, અને અનેક કામો છતાં નિયમિત સવારનો થોડો સમય તેમણે સ્ત્રીઓને શીખવવામાં આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ નિશ્ચય અનુસાર દરરોજ સવારે આ જોડેનો વર્ગ ચાલે છે, અને વર્ગનો અંગળ આરંભ ‘રઘુપતિ રાંધે રાજ રામ’ની ધૂનથી એક જોડેન કરાવે છે. તે પછી મદાભારતમાંથી લીધેલી કૌપદીની કરંણુ વિનંતિ ગાંધીજી પોતે જ બેસીને જોડેનો પાસે બોલાવે છે.

ગોવિંદ શ્રીરિક્ષાયાસિન્

કૃષ્ણ ગોપીજન વિય

કૌરવૈઃ પરિમૃતાં માં

કિં ન જાનાસિ કેશવ ॥

હે નાય હે રમાનાથ

વ્રજનાથાર્તિનાશન

કૌરવાર્ણવ મગ્નાં મા

મુદ્ધરસ્ય જનાર્દન ॥

કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાયોગિન્

ચિત્ત્વાત્મન્વિશ્વભાષન

મપન્નાં પાહિ ગોવિંદ

કુરુમધ્યેડવસીદતીમ્ ॥

એ પ્રાર્થનામાં સ્ત્રી બનીને સ્ત્રીની સેવા કરવા નીકળેલા ગાંધી જ નહિ પણ ત્રિવિધ તાપથી બળતી અને અનેક કૌરવોથી અકબચથી ભારત માતાનો આર્તશ્વર સંભળાય છે; સ્ત્રી જાતિની રક્ષા માટે, જાતની જન્મજમિની રક્ષા માટે, પુરુષ કહેવાના પણ કાપુરુષ બની ગયેલા અનેક ભાસ્ત્ર પુત્રોને ભગવાન ભગૃન કરે, કર્તવ્ય સૂઝાડે, એવી દરબુ ચિનતિ સંભળાય છે.

પણ હું જરા આટો ચાચો. હજી ઝણની મારી ગણના પૂરી નથી થઈ. રેડીઆની ઉપાસનાનું પ્રગટ કી ભક્તિ 'સૂચવવામાં તો સ્ત્રીની સેવાનો ભાવ પ્રગટ અને સ્પષ્ટ છે જ. પણ હવે એટલી સ્પષ્ટ નહિ પણ એટલી જ અચૂક રીતે જે એ વસ્તુમાં સ્ત્રીસેવાની જ પ્રેરણા રહેલી છે તે ઉપર હું આહું છું. એમાંની પહેલી ગોરક્ષાની પ્રશ્નિ. ગોરક્ષાનો ગાંધી-હજો કેટલો વ્યાપક અર્થ કરેલો છે તે બેચગામ ક્રોએસ વખતે ગોરક્ષા સભાના અધ્યક્ષ તરીકે આપેલા પોતાના ભાષણમાં તેમણે કહેલું. અહીં હું જરા જૂદી રીતે એ રજુ કરવા માગું છું. જેમ રેડીઆ પ્રત્યક્ષ રૂપે ચક્રર અને સાંભલીઓનો બનેલો છે, પણ અપ્રત્યક્ષ રૂપે એ દરિદ્ર નારાયણની મૂર્તિ છે; જેમ રેડીઆનો પ્રત્યક્ષ ઉદ્દેશ ગરીબના હાથમાં પાંચ પૈસા મૂકવાનો છે પણ અપ્રત્યક્ષ ઉદ્દેશ તો હિંદુસ્થાનના સમસ્ત જીવનને રેડીઆને હાથે એવું સાદું અને કંટુંકરી મૂકવાનો છે, પરદેશી કૃત્રિમ યુખોથી ભલક ભરેલા દેખાતા દેશને ત્રાહાવિક યુખોથી વિભૂષિત નન્દનવનસમો કરવાનો છે, અને ધંધલુગની સાથે સાથે જે અન્યાય, અત્યાચાર, અસમાનતા અને વેર પ્રગટ થઈ રહ્યાં છે તેનાં હાવાનગને સાંત કરવાનો છે; તેમ ગોરક્ષાની નાનકડી દેખાતી પણ એટલી જ ભગીરથ પ્રશ્નિમાં રાંકડી ગાયત્રી જ રક્ષા નહિ, પણ પ્રાણી માનવી, અને વિશેષ કરીને અનેક રીતે પીડાતી, કચરાતી, રીંગાતી. ઓંક બેનેત્રી, અનેક 'ત્યાગમૂર્તિ'ઓની સેવા અને રક્ષા આવી જાય છે.—ગાયત્રે વિગે હિંદુ અને મુસલમાનોનો વ્યાપક જગૃત કરી સહાય તો રહેજે સ્ત્રીઓને વિગે કરી સહાય એ કંપના રહેલી છે.

અને બીજી વસ્તુ રેડીઆ કે ગોરક્ષાના જેવી પ્રશ્નિ નહિ દેખાતી, પણ બાહ્યગત વિશેષતા રૂપે સિદ્ધાન્ત, ગાંધીજીની 'પ્રત્યક્ષ-વર્તની' બાહ્યપ્રતિભા. એ પ્રતિભાની મંદિ સાથે

હું વિસ્તારના ભયને લીધે, હંદગીમાં અનેક વખત લેવાયત્રી ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાઓ પણ ભેળવી દેવા. ધૃત્વું છું. કારણ એ પ્રતિજ્ઞાની પાછળ પણ પોતાના જે વહાલાંઓની સેવાને અર્થે એ પ્રતિજ્ઞા લેવાયત્રી તેઓ અહ્યર્થનો મહિમા જાણે એ જ ઉદ્દેશ રહેલો હતો. ભર જીવાનીમાં લેવાયત્રી અહ્યર્થની પ્રતિજ્ઞા અને પછી ઉપવાસદ્વારા ચાલતી અહ્યર્થ-પ્રચાર-પ્રવૃત્તિ થઈ શા મારે ?

ધણીવાર સ્ત્રીને પાડનાર પુરુષ છે, અને સ્ત્રી જ જમાના થયાં પુરુષનો માર સહન કરતી આવી છે તેનું કાંઈક પ્રાયશ્ચિત્ત તો પુરુષ કરે એ હંડી ભાવના એ મારી સમજ પ્રમાણે એ પ્રતિજ્ઞામાં રહેલી છે. અને એ પ્રતિજ્ઞાને હેતુ તો સ્પષ્ટ છે જ. સ્ત્રીસેવાને માટે માણસ કંઈ સાધનસંપત્તિથી અધિકારી થઈ શકે ? બીજાં બધાં સાધન તેના અહ્યર્થ વિના નકામાં થઈ પડે છે. માણસે સૂઝે તેટલી વિદ્યા મેળવી હોય, અનુભવ મેળવ્યો હોય, તેનામાં સૂઝે તેટલો ત્યાગ હોય, અને તેની સૂઝે તેટલી દેશભક્તિ હોય તો પણ અહ્યર્થ વિના તે લાંબું ઉઠી શકવાનો નથી, સ્ત્રીઓની સેવામાં તો અનેક કંઈ પ્રસંગે તે ઢારીને ખેંચી જશે. પણ અહ્યર્થની 'ટેલિસ્મન' મેળવીને તે પોતાને માટે ત્રિભુવનની સેવાનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરી દેવાનો. એકપત્નીયત લઈ ગૃહસ્થાશ્રમ પાળનાર સેવક પણ બીજા સ્ત્રીઓને અભયદાન દે છે ખરા. પણ જે પુરુષ પોતાની પત્ની વિષે પણ વિપયભાવ ભૂલી ગયો છે, તેની ખુમારી અને પહોંચ કાંઈક ઓર જ રહે છે, તે સ્ત્રીમાત્રની અને માટે જ પ્રણીમાત્રની સેવા કરવાને માટે સંપૂર્ણ અધિકારી અને છે-એકમાત્રાત્ર પાળતું ધાવણું ખાળક કાંઈ વાર બીજા માતાને વળગવાનીયે વૃત્તિ કરે છે, પણ જ્યારે તે ધાવણું છોડે છે ત્યારે જેમ પોતાની તેમ જ બીજા માતાઓ પણ તેને માટે પોપણ દેનારી માતા મરી સેવાયોગ્ય માનદેવતા બને છે તેમ. જરા વધારે સરસ ભાષામાં કહું તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં સેંકડો જહેનોએ ગાંધીજીનો પડયો બોક્સ ઝીલી લીધો; ૧૯૨૦-૨૧ માં હજારો હિંદુ મુસલમાન સ્ત્રીઓ જેમાંની ધણીએ તો કદી જાહેરમાં પરપુરુષનાં દર્શન નહિ કરેલાં તેઓ ગાંધીજીને મળ્યા અને સાંભળવા ઉભા રાત્રી અને ઘણીક પોતાની દૈયાની અનેક મુંઝવણ ખાલી કરતી; આજે પણ જે અનેક તેમની પાસે અવશ્ય દૂંધ મળશે એ ખાતરીથી તેમની પાસે નિઃશંક આવીને 'હા' રહે છે-એ બધા શેના પ્રતાપ છે ? એ પેલા મહાત્મતના પ્રતાપ છે, જેનું તંતોતંત પાવન તો હું હજી કરી શકતો નથી એમ તેઓ પોકારી પોકારીને કહે છે.

આટલું વિવેચન કરીને હું મારા મૂળ વિચાર તરફ પાછો વળું છું. આમ અનેક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જેમના ઝગણના કચરાઈ જવાય એવડા બોબલ તજે તમે જહેનો આવેલી છો તેઓ એ ઝગણને શી રીતે ફેડશે ?

તમે તરત કહેશો : 'એ ઝગણ માટે તેમનો આભાર માનીને, ઇશ્વરનો આભાર માનીને.' ત્યારે તમને કહી દઈ કે સેવા કરી કરીને મુંઝવી નાંખનારા ગાંધીજી લખા આભારથી છેતરાય એમ નથી. તેઓ તો કહેશે : 'જહેનો, તમારી બની તેટલી સેવા મેં કરી, હવે તમારે ખારણે આવીને ભિક્ષા માગતા ભાઈની ઝોળા ભરો. તમારા પ્રયત્નની મદદ ન હોય તો મારી સેવા નકામી થઈ પડવાની છે. હું સેવા કરવાને જ અસમર્થ થઈ પડવાનો છું.' અને આ વસ્તુની પાંખ એક મહાન આધ્યાત્મિક સત્ય રહેલું છે. પરમાત્માએ પ્ર. ૨.

ગાંધીજીની લિક્ષાના બીજા ભાગ વિષે કંઈક વિસ્તારથી બોલું તો ક્ષમા કરશો. પહેલા ભાગના સબધમાં તો વ્યાક્રિત પોતાની ફરજ જાનવીને જેસે એટલે થયું. બીજો ભાગ એવો છે કે એમાં દરેક બહેન પોતે પોતા પૂરતું તો કંઈ એટલું જ નહિ પણ સમાજની સેવામાં પણ ભાગ લે. અગ.ઉ હું કહી ગયો તેમ આખી રેડી આર્તિ પ્રવૃત્તિની પ્રેરણા સ્ત્રીની સેવા કરવામાંથી થયેલી છે, એટલે એ પ્રવૃત્તિમાં તમે જેટલો હિસ્સો આપો એટલો એાછો છે.

તમારી પાસે મોટા ત્યાગની કે મોટા કામની માગણી કરવામાં આવી નથી. તમે તમારાં ઘર સંભાળીને જેસી રહેલી છો એટલે તમારે અમદકાટી થવાને માટે કેવળ એક જ વસ્તુ કરવાની છે—પંદેશી કાપડનો ખર્ચકાર. તમરી પાસે એાછામાં એાછી માગણી એ છે કે તમે દરેક પોતે ખાદી પહેરો, પોતાનાં ખાદી પહેરાવો, પોતે કાંતો અને પોતાનાંની પાસે કંતાવો—અર્ધા કલકના યજ્ઞમાં પ્રત્યેક પ્રેરો હિસ્સો આપો. વધારેમાં વધારે માગણી તો એ છે કે તમારાથી અને તો ખાદી પ્રવૃત્તિનો આખો ભાર તમે ગાંધીજીના હાથમાંથી લઈ શો.

ખાદી પહેરવાની અગત્ય વિષે વિવેચન કરવાની કશ જરૂર રહી છે ખરી કે ? તમારામાંથી થોડી બહેનો ખાદી પહેરે છે તેની પણ પ્રાયશ્ચ અસર તો છે જ. તમે ખાદી પહેરો છો તો ગૂજરાત કાઠિયાવાડની, જિલ્લાની, બંગાળાની અને તામિલનાડુની સેંકડો અને હજારો બહેનોની હાજર હંકાય છે, અને તેમનો ધરરસાર ચાલે છે. આનું પ્રમાણ તો આજકાલ 'નવજીવન' અને 'યુગ ઇન્ડિયા'માં જે આંકડા આવે છે તેમાંથી જોવાનું મળશે. જો તમે વધારે પૈસા ખર્ચો—એટલે પૈસાનો કાંઈક ભેગ આપોને ખાદી પહેરતી હશે તો તેમાં દેશ-સેવા છે, પરમાર્થ છે. ખાદીથી જીવન સાદું થાય છે અને ખાદી સરવાળે સસ્તી પડે છે એ ભાવથી તમે ખાદી પહેરતા હશે તો દેશસેવા તો છે જ અને સ્વાર્થ સ.થે પરમાર્થ છે. પણ આ ઉપરાંત ખાદી પહેરવામાં બીજી એક દૃષ્ટિ રહેલી છે તે, હું આશા રાખું છું કે તમારા ધ્યાનની બહાર ન હોય. ગાંધીજીની લિક્ષાના પહેલા ભાગમાં શિયળ સાચવવાની વાત છે તેનો આની સાથે પણ સંબંધ છે. પરદેશી કાપડથી શરીર દૂષિત થાય છે એ તો છે જ, પણ ઘણીવાર પરદેશી કાપડનો વસ્ત્રાડખર, રૂપની જેમ, શિયળનો શત્રુ થઈ પડે છે એ તમને યાદ આપું ? ઉજળા દૂધ જેવી, જાડી, ઝીકચક અને ઝાઝર વિનાની ખાદી જેવું જખરદરત ખખટર શિયળનું બેનું કું હોઈ શકે ?

અને કાંતવા વિષે પણ શા સારું વિસ્તાર કરવાની જરૂર હોય ? કાંતવાની પાછળ રહેલી ભાવનની વાત હું આગળ કહી ગયો. કાંતવાના અર્થશાસ્ત્રમાં અને આધ્યાત્મિક લાભોમાં હું અહીં નહિ ઉતરું. તમને આજ સુધી એની દર્શના ગયે ન ઉતરી હોય તો આજે ઉતારવાની હું ઉમેદ રાખતો નથી. તમે તો ગાંધીજીથી અથવા રેડીઆ—ખારસ ઉજવવા ભેગાં થયાં છો તો એક વાત તમને જણાવું ? જેલે જ વિવસે ગાંધીજીની જન્મતિથિ કેમ ઉજવાય એને વિષે ગાંધીજીની આગળ જ અમે ચર્ચા કરતા હતા. ગાંધીજીએ કહ્યું:

દિવસનું રેંડીઓ અને ખાદીમય ફરી મૂકા. કસ્ટમ મારી જન્મતિથિમાં શું છે ? મારા હૃદયકાર્યમાં કશી વિચારતા હોય તો તે આપણા મરીઓના ઉદ્ધારનું, અને તે વાટે દેશના ઉદ્ધારનું, સ્વપન રેંડીઓ મેં શોધ્યો અને દેશની આગળ રજુ કર્યો એ છે. એ કાર્ય આગળ મારાં બીજાં બધાં કાર્ય-એ સેવા આગળ મારી બીજાં બધી સેવા ઝાણ થઈ જાય છે. એની તમને કદર હોય તો એનો ઉત્સવ ઉજવો. આજે આપણામાં શક્તિ નથી, આજે દેશની બૂંટી ફરા છે એટલે શું થાય ?-ખાજી જો બને તો આજે તમે મત લઈ શકો કે કાંઈ નહિ તો આવવી રેંડીઓ-ખાસે પરદેશી કાપડનો એકે દરેક ન રહો હરો. ”

હું આશા રાખું છું કે આ ઉદ્ઘાટનાથી તમને આશ્ચર્ય ન થાય. સંભવ છે કે તમે પૂછશો કે શું ગાંધીજીના સત્ય, અહિંસા અને અભયચર્ચના પાત્રનથી ये રેંડીઓ ચલી ગયો, શું અસહકાર અને સત્યાગ્રહ કરતાં ये રેંડીઓ ચલી ગયો ? એનો જવાબ એટલો જ છે અને પૂરનો છે, કે રેંડીઓ એ કાર્ય છે, સત્ય, અભયચર્ચ કત્યાદિ કારણ છે; રેંડીઓ એ ફળ છે, સત્ય, અભયચર્ચાદિ બીજ છે. સત્ય, અભયચર્ચાદિના પાત્રન વિના રેંડીઓની શોધ અસંભવ હતી, સત્યાગ્રહ અને અસહકારની પ્રશ્નિતા ચાલન અને ચિંતનને પદ્ધતિએ રેંડીઓને સાર્વભૌમ સ્વરૂપ આપવાનું ગાંધીજીને સૂઝ્યું. એટલે રેંડીઓની પ્રશ્નિ એ સૌ કાર્યોના કળશરૂપ છે એમાં શી સંકે છે ?

આટલું વિચેન તો મારાથી કરતાં કરાર્થ ગયું. તમે એ વસ્તુ નથી સમજતાં એમ તો માન્યું જાય એમ નથી. આજે સ્ત્રીઓને દેશકાર્ય માટે કશી પરી નથી એમ પણ કોઈ કહી શકે એમ નથી. એમ હોય તો આજે અહીં આપણે શા સાર બેગા મળીએ ? હું તો માનું છું કે છેલ્લાં ૬-૭ વર્ષમાં દેશમાં જે જાગૃતિ થઈ છે તેમાં સ્ત્રીઓનો હિસ્સો એછો નથી. કલકત્તાની ૧૯૧૬ ની ખાસ મહાસભા પછી- દરેક મહાસભામાં સ્વયંસેવિકાઓનું દલ વધતું અને વધતું જ ગયું છે. મહારાષ્ટ્ર જેવા પ્રાંતમાં તો ‘ગાંધીની પ્રશ્નિમાં કામ કરનારી કેવળ સ્ત્રીઓ જ છે’ એવી મનઃક ચાલે છે, એ મનઃકમાં પણ નેટલું સત્ય રહેલું છે તે સ્ત્રીઓને શોભાસ્પદ છે. મુંબઈમાં રેંડીઓનો મધુર ખ્વનિ કેટલેક ખૂણેખાંચરે પણ ચાલુ રાખનાર અને ખાદીનું કામ કરનાર બહેનો જ છે.

પણ એટલાથી સંતોષ વાળીને એટલી શકાય એમ નથી. એ વિરાટપ્રશ્નિમાં લાખો અને કરોડો બહેનો જ્યારે ભાગ લેની યશો ત્યારે જ આપણને પરી સજ્જતા મળી શકવાની છે. આપણે બીજા દેશોનો વિચાર કરો. ત્યાં કેટલું કામ સ્ત્રીઓ કરી રહી છે. તમારાં મંત્રી સૌ. હંસાબહેન જાપાન જઈ આવેલાં છે. જાપાનની ઉપર આવી પડેલી મોટામાં મોટી પ્રાકૃતિક આપત્તિ વેળા તેઓ ત્યાં હતા. તેઓ જ કહાય તમને કહેશે કે ત્યાં સ્ત્રીઓ રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નિમાં કેટલો ભાગ લઈ રહી છે. કવિવર ટાગોરના જ્ઞાનના પ્રવારના શિનિઆણના મનોહર વર્ણન-જે ‘પ્રધાન’ માસિકમાં આવે છે તેમાં ત્યાંની સ્ત્રીઓની સેવાનો ઉલ્લેખ આવે છે તે સૌ બહેનોએ વાંચવા જેવો છે. ઇત્રાજયોની વ્યવસ્થા ઉપાડવાનું કામ ત્યાં સ્ત્રીઓએ લીધેલું છે. આથી અનેક બાળકો પોતાના ઘર છોડી ઇત્રાજયમાં જઈને પણ માતાના પ્રેમનો અનુભવ કરે છે. ત્યાંના સ્ત્રીમંડળના જ આંકડા હોય ને. ઉત્તર દક્ષિણ વિભાગ મળી એ મંડળમાં ૧૫ લાખ સંખ્યાઓ છે. રોડીઓનો ધરતીકંપ વખતે દમનરો અને લાખો બાળકો રખડી પડ્યાં હતાં ત્યારે તેમની રક્ષાને માટે એ લાખ સ્ત્રીઓ કાળ-વારમાં તૈયાર થઈ શકી હતી. એ વીરંગનાઓની કથા વાંચનાં દૈન્ય દલમરે છે અને તે દેશના

સદ્ભાગ્ય વિશે છાયાં થાય છે. આપણે ત્યાં એ સ્થિતિ ન આવે? જનપાનમાં ૧૫ લાખ સ્ત્રીઓ સેવામંડળમાં જોડાઈ ચૂકી છે તો આપણે ત્યાં કરોડ જેનો ચર્ખાસંઘની સખ્યા થનારી ન મળી શકે? સો સવાસો વર્ષ ઉપર એ વિરાટપ્રવૃત્તિ જેનોના જ દાયમાં હતી. ખીજા પ્રાંતના આંકડા આપણી પાસે નથી પણ સંયુક્ત પ્રાંત, બંગાળ અને બિહારના કેટલાક આંકડા તો આપણી પાસે મોજૂદ છે. પટના અને બિહાર જિલ્લાની ૩૩ લાખ, માણસની વસ્તીમાં ૩ લાખ ૩૦ હજાર કાંતનારીઓ હતી; સહાબાદ જિલ્લાની એથી અર્ધા વસ્તીમાં ૧ લાખ ૫૯ હજાર સ્ત્રીઓ કાંતનારી હતી; ભાગલપુર જિલ્લાની ૨૦ લાખની વસ્તીમાં ૧ લાખ ૬૦ હજાર કાંતનારી હતી; મોરખપુરની ૧૩ લાખની વસ્તીમાં ૧ લાખ ૭૫ હજાર કાંતનારી હતી. ખીજા જિલ્લાઓના આંકડા નથી આપનો. અને આ બધી જોઈને બોલો પછીના નવરાશના જ વખતમાં કાંતની એમ પણ ને વેળાના વર્ણનમાં જણાવવામાં આવેલું છે. જે વસ્તુ સો વર્ષ ઉપર સામાન્ય હતી તે વસ્તુ આજે અસંકલ્પ્ય થઈ છે એમ તો તમે ન જ કહો. જનપાન એ લાખ સેવિકા જણાવવામાં ઉભી કરી શકે તો મુંબઈ જેવી નગરીની શુશિક્ષિત અને સાધનસંપન્ન જેનો આદીપ્રચાર કાર્યને માટે થોડી જેનો ચર્ખાસંઘને ન મોકલી શકે?

મુંબઈમાં આર્થિક લાભાર્થે કાંતનારી ભણે એકે ન હોય, પણ મુંબઈની જેનોની પાસે એટલા જ્ઞાન અને સમજની અવરજ આશા રખાય કે તેઓ યશાયે કાંતે. અને યશાયે કાંતવું કેટલું સહજ છે તે તમને જણાવું? તમને રેડીઓ રાખવાનું પાત્રવે એમ ન હોય, તો જે તમારામાંની આવેલાનું જેનો નીકળી પડે તો ઘરઘર જેનોને તકલી અને ૬ પહોંચાડી શકે. તકલી ઉપર થોડા જ દિવસમાં એકે કલાકના ૧૦૦ વાર જેટલું સૂતર કાઢતાં શીખી શકાય એમ છે. અર્ધા કલાકના ૫૦ વાર નહિ, ને ૪૦ વાર કાંતે તો પણ દરેક ચર્ખાસંઘના સભ્ય તો થઈ શકે જ. તકલી અને ફની અવરજ તો તમને ભાઈથી ચીતલીઆ રહેજે કરી આપી શકે. જેને રેડીઓ કાંતવાની સગવડ છે તે રાજનો એક તોણે સૂતર કાંતવાનું વતંત્રે તો તે વર્ષે પોતાના ઉપયોગને માટે ૨૫ વાર કપડાં જેટલું સૂતર તે રહેજે કાઢી શકે. જે કે દિલ્લિયાનમાં જણાવી કપડાની સરાસરી વપરાશ તો ૧૩ વાર જ છે. તમને નવરાશ નથી એમ તો તમે ન કહો એવી આશા રાખું. ગાંધીજી પોતાના અપાર કામના જોત્તમમાંથી એક કલાક કાંતવાનો સમય કાઢી શકે તો હું નથી કહી શકતો કે કોઈ પણ જાણ અર્ધા કલાક કે એક કલાક ન અચાવી શકે એટલું કામદું હોવાનો દાવો કરી શકે. તમે કહેશો અમે ખીજા ઉદ્યોગો કરીએ છીએ-અમે રેશમ ભરીએ છીએ, ત્રીક ભરીએ છીએ, અમે મોલ્ડે ગુંથીએ છીએ, સ્વેટર ગુંથીએ છીએ, અને અમને રહેજે. આઠ આઠા રૂપીઓ મળી રહે છે. આનો જવાબ આપું? તમે આ બધા ઉદ્યોગો કરતી છતાં અર્ધા કલાક જ કાઢી શકો એમ હું માનતો નથી. તમારા એ ઉદ્યોગને બદલે તમે કાંતો એમ તમને કાંઈ કહેવું નથી, એ ઉદ્યોગ ઉપરાંત-તમે સૂત્રે તે કરતી હો, ભરત ભરતી હો, કે ચિત્રો દોરતી હો, કાવ્યો કરતી હો કે સંગીત શીખતી હો, ગમે તે કરતી હો, તે ઉપરાંત અર્ધા કલાક યશાયે કાંતવાને કાંદો એ વિનંતિ તમને કરવામાં આવે છે. અને તમને પૂરું કે તમે જે મોટા મોટા ઉદ્યોગો જણાવ્યા તે અરેખર મોટા છે. એમ તમે માનો છો? એ ઉદ્યોગો આખા દેશની સ્ત્રીઓની પાસે કાંતવાને બદલે મૂકી શકાય એમ

સમ્યો મોંઘવાનું, હંડ ઉધરાવવાનું, તથા સ્વરાજ્યની લાવના મગૂન કરવાનું કામ ઉપાડી વેવામાં આવ્યું હતું. ત્યાર પછી ખાદીના પ્રચાર માટે ધન્યા કાર્યવાહકો ગામડાંમાં ફર્યા અને કેટલેક સ્થળે ખાદી કાર્યોદ્ધમ સ્થાપવામાં આવ્યાં. રાષ્ટ્રિય શાળાઓને લીધે ખીંત કેટલાક કાર્યવાહકો ગામડાંઓમાં વસવા લાગ્યા. આ અધા બુવાન ઉત્સાહી કાર્યવાહકોએ પોતપોતાનું કામ કર્યું કે ન કર્યું પણ તેમનામાં આમહવન સુધારવાની શક્તિ કે જ્ઞાન નહોતાં એમ કહી શકાય. કેટલાક કાર્યકર્તાઓને આદિત્ય બટ્ટ પવિત્ર દત્તા, ધર્મકે દેશકાર્ય માટે આમલોગ આપ્યો હતો પણ અમુક પ્રકારના જ્ઞાન તથા તાલીમ સિવાય તેમનાથી સુધારણાની અવરથા અને સંગીન સેવા થઈ શકે એમ નહોતું. તેથી અસદશના જ્ઞાનામાં ગામડાંની અવસ્થામાં ફેરફાર કરી શકાયો નથી. પ્રજામાં કેટલેક અંશે નિઃશ્રતા આવી છે, સ્વદેશપ્રેમની લાગણીમાં વધારો થયો છે પણ તેમની શક્તિ તથા જ્ઞાનજૂનો ઉપયોગ કરનારા આગેવાનો નીકળ્યા નથી.

જ્ઞાન આપવાને બદલે ગ્રામજીવનને લગતા ખીજા કેટલાક વિષયોની માહિતી આપવાની ગોઠવણ કરવી. વર્ગોની અંદર લાપણો થાય તેના કરતાં વાતચિત, મુશ્કેલીની ચર્ચા વિગેરેથી જરૂર વધારે ફાયદો થાય. જો શીખવનાર તથા બધા શીખનાર એક જ જગ્યાએ સાંધે રહે તો સહવાસને લીધે પરસ્પર વિશ્વાસ અને સહકારમાં વધારો થાય અને ગામના આગેવાનોને ઉત્તેજિત કરવાનું સહેલું થાય. જુદા જુદા તાલુકાઓના આગેવાનો મળે તેમના સહવાસને લીધે રચાનિક મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાના માર્ગો શોધવાનો પ્રયત્ન થાય. જો આવા વર્ગો કોઈ મોટી નદીના કિનારા ઉપર, કોઈ મંદિર કે આશ્રમમાં, કોઈ પવિત્ર કે રમણિય સ્થળે ભરવામાં આવે તો સાંધે સાંધે ધર્મ અથવા કર્તવ્યની લાવના ખીલવવામાં મદદ રૂપ થાય. આવા વર્ગો મળે તે વખતે દેશના કોઈ જાણીતા મહાપુરુષને બોલાવ્યા હોય તો તેના ઉપદેશની જાડી છાપ પાડી શકાય. આવો એક પ્રયત્ન વડોદરા રાજ્યના નવસારી પ્રાંતમાં કરવામાં આવ્યો હતો. તેના પ્રેરક કોણ અને કાર્યવાહકો કોણ તેમના નામ જાણી જોઈને લખતો નથી, પણ નવસારીની કો-ઓપરેટિવ ઍક્રિંગ યુનિયને આ કામ ઉપાડી લીધું હતું.

૧. ગ્રામ-આગેવાનો કેળવવાની યોજના

નવસારી પ્રાંતની (જિલ્લો) વસ્તી આશરે ચાર લાખની છે અને તેમાં આઠ તાલુકા છે. દરેક તાલુકાના પાંચ વિભાગ (સર્કલ) માંથી બળબે આગેવાનોની પસંદગી કરવાનું રાખ્યું હતું. નવસારીની યોજનામાં એ પસંદગી તાલુકા પંચાયત તથા વહિવટદારની માર્ફત કરવાનું દરાખ્યું હતું. આગેવાનો ૨૧ વર્ષની ઉપરના હોઈ ભણેલા હોવાં જોઈએ. જો સારા કુટુંબના, ઉત્સાહી અને સમાજસેવા માટે વખત આપી શકે એવા આગેવાનો મળે તો સ્વાભાવિક રીતે આવી યોજના ફતેહમંદ થાય. શિક્ષણને માટે આવેલા લાખોને એક વાડીમાં રાખીને તેમને ખવડાવવાનો ખર્ચ ઍક્રિંગ યુનિયને ઉપાડી લીધો હતો. શિક્ષણના વિષયો કયા રાખવા અને કયા મુકા દેવા એનો નિર્ણય કરવો બહુ સહેલું નથી. નવસારીનો પ્રયોગ સાત દિવસમાં પુરો કરવામાં આવેલો પણ ઓછામાં ઓછા ચૌદ દિવસની જરૂર છે. ગ્રામજીવનના પ્રશ્નોના ત્રણ મુખ્ય મુદ્દા પાડવામાં આવ્યા છે:— (૧) ઉત્તમ ખેતી અથવા ખેતીમાં મુખ્યત્વે દરેક વર્ષે કરવાની કામગીરી, (૨) ઉત્તમ પંચેડા અથવા ઓછામાં ઓછા ખર્ચે ખેતી કરવી, પૈસા મેળવવા, વધારે કિંમત મેળવવી, અને ઘરખર્ચો કીધાયત ભાવે કરવા. આ બાબતમાં સહકારી મંડળો અને સ્ટોરનો સમાવેશ થાય છે; અને (૩) ઉત્તમ જીવન, જેમાં ગામડાંની રચના, સ્વચ્છતા, આરોગ્ય, કેળવણી, દવાખાનાં, પંચાયતોનાં કર્તવ્ય અને એવા એવા અનેક પ્રશ્નોનો સમાવેશ થઈ શકે.

બાંબાં લાંબાં લાપણો સમજવાની શક્તિ અને સમજ્યા પછી પણ તે વિચારોની સચોટ છાપ પડે તેની શક્યતા વિશે શંકા હોય છે, તેથી દરરોજ મેજક સેન્ટન, સિનેમા, તથા નાટકની મદદથી જ્ઞાન આપવામાં આવતું હતું. નવસારી પ્રાંતમાં તાવ (મેલેરીયા) નો ઉપદ્રવ સખત હોય છે તેટલા માટે 'મચ્છરદાસ'નું નાટક રચીને તેની માર્ફત જ્ઞાન-પ્રચાર કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રવક્તા જ્ઞાન આપવાને માટે દરરોજ સવારે ગામની યોજો, માખસના તથા ઢોરનાં દવાખાનાં, ખેતીના ઓગરોનું સંમંદસ્થાન વિગેરે સંસ્થાઓ ખતાવવાની ગોઠવણ થઈ હતી. એકદરે દરરોજ સવારે બે કલાક સંસ્થાઓ જોવામાં, ચાર કલાક

લાપણોમાં, અને એ કલાક નાટક, મેજીક લેન્ટર્ન અથવા સિનેમા જોવામાં જતા હતા. આ કાર્યક્રમ બોમ્બે ગણાય કે નહિ તેનો આંધાર લાપણુકર્તાઓની હોશિયારી ઉપર રહે છે. સામાન્ય લણેલી ગામડીઆ અંતરે રહેલામાં રહેલી લાપણોમાં, ભારે નહિ પણ રસ ભરેલી શેલીમાં, યોગ્ય દૃષ્ટિ સાથે, જાદુ વિગતમાં નહિ ઉતરતાં, માત્ર ઉપયોગી બાજતોનું વર્ણન કરવું એ શિક્ષિત વર્ગના ચોક્ક માણસોને જ આવડે છે. એવાં લાપણો યુરોપ તથા અમેરિકામાં અપાય છે. પણ એ નવી પ્રણાલિકા છેલ્લાં વીસ વર્ષથી ચાલી રહી છે. આપણા દેશમાં કથાકીર્તન માર્ફત પ્રચારકામ થતું હતું પણ તે મુખ્યત્વે ધાર્મિક વિષયની અંદર, અને હાલમાં તો એ સંસ્થા નિરુપયોગી જેવી થઈ રહી છે અને ઘણીવાર બ્લેમ તથા ખરાબ રૂઠી શિવાબ્દોને ઉત્તેજન આપે છે. શિક્ષણના વિષયો નીચે પ્રમાણે હતા:—

(૧) ગ્રામ પંચાયત	(૫) ઢોર મુધારણા
(૨) ગ્રામ સ્વચ્છતા	(૬) ગ્રામ શાળા
(૩) ખેતીમાં મુધારા	(૭) આરોગ્ય
(૪) સહકારી મંડળો	(૮) ગ્રામ હવન

આ દરેક વિષયમાં નિમ્ણૂત ગણાતાં મુદ્દરોને શિક્ષણનું કામ સોંપાયું હતું, અને સ્વાભાવિક રીતે ઘણાખરા લાપણુકર્તા અમલદાર વર્ગના હતા. જો આ પ્રકારની કેળવણી બિન-અમલદારીવર્ગ તરફથી આપવામાં આવે તો એની અસર વધારે સારી થાય.

નવસારીની યોજના એવી છે કે જે ગ્રામ આગેવાનો એક વખત શિક્ષણને માટે આવી ગયા છે તેમને કાગલાગટ ત્રણ વર્ષ સુધી બોલાવવાં એટલે તેમના ઉપર વધારે હાડી છાંપ પડે.

આ યોજના અખતરારૂપ છે અને તેમાં અનેક મુધારા થઈ શકે અને મુરકેલીઓ તો ઘણી છે. યોગ્ય માણસો પ્રગતિવાનું કામ કરવા માટે બહાર પડતા નથી. સરકારની જોડે ખટપટ થશે એ દહેશતથી નરમ સ્વભાવના માણસો પેતપેતાના કામમાં યુથાઈ રહે છે. ચાલાક અને જુદિમાન માણસો ગામડાંનું નિરુપયોગી હવન છોડીને શહેરોમાં આપ્યા નાંખે છે તેથી ગામડાંનાં હવનને ખીણવી શકે એના માણસોની આખી દમેશાં નડે છે. ગામડે ગામડે કુસંપનો કેર વર્તે છે અને અદેખાદને લીધે કામની મુરકેલીઓમાં નકામો વધારો થાય છે. જો સારા માણસો યુથાઈ આવે અને તેમને કેળવનાર વર્ગ તેમની સાથે એકઠીડીથી ભળી જાય, શિક્ષક અને શિષ્ય સાથે રહે, લાપણો એાજં થાય પણ પ્રત્નોત્તર તથા વાતા-ધારની પદ્ધતિથી શીખવવામાં આવે, રહેવાનું સ્થાન સુંદર રમણિય જગ્યાએ હોય તો ઉપ-રની યોજના વધારે સફળ થાય. ખેતી, સરકાર, ગ્રામહવન એ વિષયો એવા અસપ્તરસ સંબંધવાળા છે કે જુદા જુદા શિક્ષકો એકની એક બાબત ઉપર બોલે એવા સંભવ રહે છે. દરેક લાપણુ અથવા વાટાધાટ પછી વિદ્યાર્થીઓ જરાગર સમજ્યા છે કે નહિ તે વળી જોવાની જરૂર છે. અને અભ્યાસક્રમને અંતે પણ વિદ્યાર્થીઓ કેટલું સમજ્યા તેની તપાસ કરવાની આવશ્યકતા છે. શિક્ષણ સાત દિવસને બદલે બાર ચૌદ દિવસ સુધી લંબાવવું શ્રેષ્ઠ પડશે. દરેક વિષયમાં જેટલું શીખવવાનું હોય તેની કુદ્રી છાપેલી નોંધ દરેક વિદ્યાર્થીને આપવી, અને બની શકે તો એ ગદ્યો બાળકોનો સાદ પત્રિકારૂપે બનાવીને વહેંચવો. એ વર્ષે રકાઉટિંગ જેવા વિષય ઉપર લાપણુ આપ્યું હતું તેવો નકામો બોલો તારતો નહિ.

વડોદરાની સરકાર કેવા નિયમોને અનુસરીને ગ્રામ પુરતકાલ્યય અગર ફરતાં પુસ્તકાલય આપે છે, વ્યાયામશાળા કાઢવા માટે શી મદદ આપે, છે, અથવા જે ગામડાંમાં નિશાળ નથી તેવાં ગામડાંને કેવી રીતે અને કદી રીતે શાળા-કદાવી અપાય એવા બધા ખાતાંનું નિયમો આ ગ્રામ આગેવાનોએ જાણવા જોઈએ. ગામનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું, આખા તાલુકામાં રમત ગમતો શીખવીને હરિકર્મના મેળાવડા કરવા, આખામાં કુસ્તીની તાલીમ આપવી ધર્મોપદેશ, કથા, કીર્તન, ભજન માટે કેવી રીતે વ્યવસ્થા કરવી, ગામ ઔષધાલયો કેવી રીતે કઢાવવાં અગરં યથાર્થતાં, અને દારૂનિષેધ તથા સમાજની કેટલીક ખરાબ રીતો (આગકાં, કન્યાવિક્રય, કન્યાને ભણાવવી નહિ)ના મુદ્દાઓ માટે કેવા પ્રચાર કરવો એ મુદ્દા આખોતોનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ. અને તે માત્ર લાપણુ દ્વારા અપાય એવું નથી. નિયમોના ઉનારા અપાવીને આપવા પડશે અને તેની ચર્ચા વાતમાં ને વાતમાં થઈ શકે. તે ઉપરાંત એ આગેવાનો પોતપોતાના ગામોમાં જઈને શું કાર્ય ઉપાડી લે છે તેની વખતો વખત ખબર કાઢવી, અને કોઈ પણ પ્રકારની મદદ કે સલાહ મળે તે આપવાની ગોઠવણ કરવી. જે તે લાઇઓમાં પહેલ કરવાની શક્તિ ન હોય તો તેમને કામની સરખાત કરી આપવાની ગોઠવણ પણ થઈ શકે, અને તે છતાં જો કામ ઉપાડી ન લે તો તેમના નામ કમી કરી નોંખવાં. શિક્ષણ લીધા પછી કાંઈ ખાસ કામ કરવાનું નથી એવી પ્રથા પડી જશે તો આ વર્ગો બંધ થઈ જશે અને આવો મુંદર અખતરો કમોતે મરણ પામશે.

ગ્રામજીવનની પુનઃ રચના એક જ રસ્તે થવાની નથી. પ્રગતી શારીરિક, માનસિક, આર્થિક અને આધ્યાત્મિક ઉત્થાપન માટે લુદા લુદા અનેક પ્રયાસો કરવાની જરૂર છે. નવસારીમાં કરેલો પ્રયોગ માત્ર એક દિશામાં પ્રગતિ કરે છે. એ પ્રયોગના અમલમાં અનેક ભૂલો હશે, પણ જે આગેવાનો ગામોમાં રહીને ગામનું, તાલુકાનું, જિલ્લાનું, કે રાજ્ય અથવા ઇલાકાનું કામ કરી રહ્યા છે તેમને કામ કરવાની માહિતી તથા તાલીમ મળે એ ધણું જ આવશ્યક છે. જે દરેક પ્રાંત કે જિલ્લો આવો અખતરો કરે અને તેમાં મુદ્દારા કરે તો થોડાં વર્ષોમાં ગ્રામજીવન મુધરી જાય. બાકી આજે જે ખોટી ખોટી ખૂસો અને ધમાલ, યોજનાઓ અને બડી બડી વાતો સાંભળીએ છીએ તેનાથી દેશને કાંઈ ફાયદો થતો નથી અને મહાસભા જેવી સંસ્થાના દરાવો દફતરે પડી રહે તેમાં હિંદી પ્રગતી હાંસી થાય છે.

વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજી

શાળા પાઠશાળામાં શીખીને નહિ પણ કુદરત પાસેથી શીખીને રા. રા. જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજી વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પારંગત થયા છે. એમને લાપાની કેળવણી ખુબુ ઓછી મળી છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રનો શોખ લાગતાં એ શાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે અંપૃપરતું ઈંદ્રજી લાપાનું જાન ઘરમેળે મેળવી લીધું છે. ઈંદ્રજી લાપાના 'એટેની' (Botany-વનસ્પતિવિદ્યા) સિવાયના વિષયના ક્રમ-એ એમણે લાગ્યે જ વાંચ્યા છે. 'એટેની'ના અંગ્રેજીના શાસ્ત્રીય પરિભાષા પણ કોરા કે શિક્ષક પાસેથી કવચિત જ શીખ્યા હશે; બાકી તે સ્વતંત્ર વનસ્પતિઓમાં તે તે શબ્દનો વપરાશ જોઈને શબ્દાર્થ પકડેશે.

રા. રા. જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજીના વનસ્પતિશાસ્ત્રી તરીકેના લાવિ જીવનની ખરી શરૂઆત ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં થઈ. એ સાત્રમાં તેઓ મુંબાઈ આવ્યા અને સફળત જ્યેષ્ઠશામ મુકુંદજી મારફત પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીના સમાગમમાં આવ્યા. આ સમાગમથી જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજીના જીવનક્રમમાં મોટો ફેરફાર થયો. પં. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીનું સમગ્ર જીવન જીના શોધને અર્પણ થયેલું. જયકૃષ્ણભાઈની શુદ્ધિ પણ આ સમાગમથી શોધમેળાને માટે વળી. પં. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસને લખતી, જીના મેળો અને સીકાઓની શોધ-મેળાની બાબતમાં તે પારંગત હતા, પણ એમણે આપા હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી કરતાં તે તે પ્રાન્તનાં દેશી ઔષધીય વનસ્પતિઓનાં નામોની પણ શોધમેળા કરી હતી. વનસ્પતિ ઓળખવાનો એ એમને સારો શોખ હતો. અને વનસ્પતિ રાસાયણ અને આધુનિક વિજ્ઞાનનું શાસ્ત્રીય વર્ગીકરણ વગેરે નવી વર્તો પણ જોને સમજી લીધી હતી. એમનો આ વનસ્પતિ પ્રેમ રા. રા. જયકૃષ્ણભાઈમાં જોઈ. જયકૃષ્ણભાઈ જીના આશરે ઓળખવા વગેરે પુરાતત્ત્વનું કામ તે પં. ભગવાનલાલ પાસેથી, એમની પાસે કામ કરતો કરતાં શીખ્યા જ; પણ એમના ચિત્તનું સ્વાભાવિક જીવનને જીવતાં વનસ્પતિ ઓળખવા ઉપર હતું. ભગવાનલાલભાઈએ આ તરત જોયું અને પતે છે. પામ અર્જુન જેવા એ વખતના સારા વનસ્પતિશાસ્ત્રીનો જયકૃષ્ણભાઈને યોગ્ય સુઝાઈ જયકૃષ્ણભાઈ પ્રકૃતિથી અતિશય ઉદ્યોગી, તીવ્ર જિજ્ઞાસુચિત્તિવાળા, અને શિષ્ય વાળા, શરીર ખડતલ અને ધૈર્યદૃઢકામ અન્ત લગી ગમે તેવી મુશ્કેલીની શીખવવામાં આપાર યાગરના આગ્રહી એટલે જ. સીતાશામ અર્જુનનો યોગ થયા પછી તે સફળ થાય. એના અભ્યાસ ઝડપથી આગળ વધવા લાગ્યો. તેઓ સખારામ રા. જીના શિક્ષકો ત્રણે એકઠા કરવાના કામમાં મદદ કરતાં, બદલામાં એમની પાસેથી વનસ્પતિ જાન ખચી લેતા. થોડા વખતમાં જ એમને ખબર પડી કે સખારામ અર્જુન કોઈ વનસ્પતિ બરાબર ન ઓળખાતી હોય ત્યારે કોઈ પુસ્તકની મદદથી ઓળખી કાઢે છે. પછી તે એમણે આ પુસ્તકનો પતો મેળવ્યો, પુસ્તક મેળવ્યું અને 'એટેની'ના પુસ્તકોના, જાત મહેનતથી પં. ભગવાનલાલભાઈની મદદથી અને બીજા ન્યાંથી મદદ મળી ત્યાંથી મેળવીને એમણે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. થોડા વખતમાં જ વનસ્પતિ વિદ્યામાં જયકૃષ્ણભાઈને ચુત્પત્તિ થઈ ગઈ અને પછી તે સખારામ અર્જુન સાથે મુંબઈ

આસપાસની એકેએક વનસ્પતિ ઓળખી ક્ષેત્રનો એમણે પ્રયત્ન આરંભ્યો. અમુક વખત પડી પોતાના કામમાં મદદ કરવા માટે ડા. સખારામ અર્જુન જયકૃષ્ણભાઈને કાંઈક પગાર પણ આપતા. પણ જયકૃષ્ણભાઈનું લક્ષ્ય તો વનસ્પતિવિદ્યા તરફ જ હતું. ડા. સખારામ અર્જુન પણ જયકૃષ્ણભાઈનો વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ જોઈને સંતુષ્ટ થયા. અને કોઈને વનસ્પતિ ઓળખાવનારની જરૂર હોય તો તરત જયકૃષ્ણભાઈનું નામ દેતા.

પં. ભગવાનસાહ ઇંદ્રજીને ડા. કેમ્પબેલ, ડા. હુલ્કર, પીટર્સન, બર્નેસ વગેરે એ વખતના પ્રાચ્ય વિદ્યાઓના તથા પુરાતત્ત્વના વિદ્વાનો સાથે ઘણો સારો સંબંધ હતો. આમાંના કેટલાક સાથે જયકૃષ્ણભાઈને પણ ઓળખાણ થયેલી. તેઓ પોતે જ કહે છે : “શરવર પંડિત ભગવાનસાહ ઇંદ્રજી સાથે મુંબઈ એઝીટીઅરના કામ માટે મુસાફરી કરતાં મહુમ જે. એમ. કેમ્પબેલની સાથે પણ લખનારને ઓળખ થઈ હતી. અને તેઓ સાહેબ પણ જંગલમાં ફરતાં ઘણી ઘણી વનસ્પતિઓનાં નામો વગેરે પૂછી લખનારને એ વિષયમાં ઉત્તેજિત કરતા હતા.” (વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પં. ભગવાનસાહ ઇંદ્રજીનું જીવન ચરિત્ર પા. ૧) વળી પં. ભગવાનસાહભાઈને જે રીતે પુરાતત્ત્વના કેટલાક ઇંગ્લેન્ડ પંડિતો સાથે વિદ્યાના કારણે જ મૈત્રી થયેલી તે રીતે મુ. જયકૃષ્ણભાઈને પણ બે ત્રણ સારા વનસ્પતિશાસ્ત્રજ્ઞ ઇંગ્લેન્ડ સાથે મૈત્રી સંબંધ થયેલો. આન્ટ મેડીકલ કોલેજના એ વખતના વનસ્પતિશાસ્ત્રના અંગ્રેજ અધ્યાપક મેકડોનલ સાહેબ સાથે તો ડા. સખારામ અર્જુને જ પરિચય કરાવી આપેલો, અને જયકૃષ્ણભાઈ આ અંગ્રેજ અધ્યાપકને પણ વનસ્પતિના નમૂનાઓ લાવી આપીને મદદ કરતા. આ અંગ્રેજ વિદ્વાને જ એક વખતના રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજના પ્રિન્સીપાલ ગ્રેટર મેકનોટન સાથે ઓળખાણ કરાવેલી. આ ઓળખાણ કેવી રીતે થયું તેનું મનોરંજક વર્ણન એક વખત જયકૃષ્ણભાઈ પાસે સાંભળેલું. મેકનોટન પ્રિન્સીપાલ નીમાઈને મુંબઈ આવ્યા, પણ એમને દમનું દરદ હતું અને એ વધારે એવી બીક ખરી એટલે આરોગ્ય જળજવાના ઉપાય તરીકે ખુલી દવામાં કેમ વધારે વખત રહેવાય એનો વિચાર કરતાં, વનસ્પતિ પરિચય વધારવાથી ખુલી દવામાં ઉપયોગી વખત ગાળી શકાય એમ નહીં કરી મેકનોટને મુંબઈ ઉતરતાં વેંત મેકડોનલ પાસે મુંબઈની આસપાસની કોઈ પણ વનસ્પતિ પૂછીએ કે તરત ઓળખાવે એવા માણસની માગણી કરી. અને મેકડોનલે જયકૃષ્ણભાઈને ખતાવ્યા. પહેલે જ દિવસે જયકૃષ્ણભાઈ સાથે ફરતાં એમનાં વનસ્પતિજ્ઞાનથી મેકનોટનને એવો સંતોષ થયો કે એ વિદ્વાને મુંબઈ આસપાસની વનસ્પતિનો પરિચય ગ્રેજવવા માટે જયકૃષ્ણભાઈ સાથે આઠ દસ દિવસ સુધી પર્યટનો કર્યો, એટલું જ નહિ પણ પોતે માધેરાન ગયા ત્યારે જયકૃષ્ણભાઈને માધેરાન તેજાવ્યા. મેકડોનલ, બર્ડવૂડ (H. M. Birdwood) અને મેકનોટન જેવા વનસ્પતિવિદ્યાના સારા અભ્યાસી અને મુસિક્ષિત તથા સંસ્કારી ઇંગ્લેન્ડ સાથે માધેરાન ઉપર વનસ્પતિ ઓળખવા માટે ફરતાં ફરતાં બર્ડવૂડ જેવાને પણ અત્યણી વનસ્પતિ પોતે ઓળખી આપે ત્યારે એમને જે આનંદ થયેલો તેની રમણિય હાથા આજે પણ એ વાત કરતાં એમના મોઢા ઉપર પથરાઈ જાય છે. બર્ડવૂડ અને મેકનોટન સાથે જયકૃષ્ણભાઈની મૈત્રી છેવટ લગી જળવાઈ રહેલી. આ ઉદારચિત્ત અંગ્રેજ વિદ્વાનોએ જયકૃષ્ણભાઈનો વિદ્યાગ્રેમ, એની વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં નિષ્ણુતતા અને સાથે જ એમની દુર્બલ આર્થિક સ્થિતિ જોઈને એમને વારંવાર મદદ કરેલી. અને છેવટ ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં એ વખતના પોરબંદરના એંગ્લિનિસ્ટ્રેટર સર લેલી સાહેબે જયકૃષ્ણ-

ભાષને ' ક્યુરેટર ઓફ ફોરેસ્ટસ એન્ડ ગાર્ડન્સ ' તરીકે સારા પગારથી રાખ્યા તે પણ બહુ-
વૂજની અને મેકેનોટનની સૂચનાથી જ. આ વિદ્યાપ્રેમી અંગ્રેજ મિત્રેને જ્યકૃષ્ણભાઈ વારંવાર
યાદ દે છે.

પોતાની પોરબંદરમાં નિમણુંક થઈ એ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં રા. રા. જ્યકૃષ્ણભાઈ
લખે છે : “ આ હુકમ લઈ હું લેલી સાહેબ પાસે ગયો અને વિનંતિ કરી કે સાહેબ, હું
નોકરીમાં અહીં ફસાઈ જઈશ તો કાલ હું મુંઝમું પં. ભગવાનજીલ ઈશ્ટ અને ડા. સખા-
રામ અર્જુનના સહવાસમાં રહી વનસ્પતિનો અભ્યાસ કરું છું તે રહી જશે. જે પરથી તેઓ
સાહેબ ખડખડ હસ્યા અને મને અંગ્રેજીમાં કહ્યું:—

‘ Well, never mind, we have given you a congenial work, I
think. Please, do your work and you will find an interest in it.
Your knowledge of plants should now be put to some practical
and useful work. ’ (વનસ્પતિશાસ્ત્ર પ્રસ્તાવના પા. ૬)”

ખરેખર પોરબંદરની નોકરીએ જ્યકૃષ્ણભાઈના જ્ઞાનને વ્યવહારમાં ઉતરવાનો અવકાશ
આપ્યો. તેઓએ ઇ. સ. ૧૮૮૬ થી ૧૯૦૪ સુધી પોરબંદર રાજ્યની નોકરી કરી. ખરડાના
જંગલની વ્યવસ્થા પ્લેઝ બ્લેલી-એમને જ લાગે થઈ. પણ આ નોકરી દરમિયાન પોતાના
શોખનું અને વધારે લોકોપયોગી કામ તો એમણે ખરડાની વનસ્પતિનો અભ્યાસ કરવાનું
કર્યું. જ્યકૃષ્ણભાઈએ નોકરી ઉપર ચડ્યા પછી, પોતાનું નવું કામ રસ્તે ચઢી ગયું કે તર-
ત જ ખરડાની વનસ્પતિના નમૂનાઓનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો. આ સંગ્રહો એમણે વારંવાર
જુદાં જુદાં પ્રદેશોમાં મુક્યા છે અને એ માટે એમને ઘણો મળ્યા છે. ઇ. સ.
૧૯૦૪ માં નોકરીથી નિવૃત્ત થતાં પોતે કરેલી નોંધો. ઉપરથી જ્યકૃષ્ણભાઈએ ખરડાની
વનસ્પતિનું ઇંગ્રેજીમાં લખાતી Flora ની રીતે પુસ્તક લખવા માંડ્યું અને ઇ. સ. ૧૯૧૦માં
સુપર ટાઇલ કદનાં લગભગ ૭૫૦ પાનાંનું, ૯૫ વર્ગ (square order)ની જુદી જુદી
૬૧૫ વનસ્પતિના વર્ણનનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું.

આ પુસ્તક લખવામાં જ્યકૃષ્ણભાઈને કોના તરફથી અને કેવી મદદ મળી તેનું વર્ણન
એમણે જ કર્યું છે: “ આવા વનસ્પતિ વર્ણનનું પુસ્તક લખવામાં અંગ્રેજ વિદ્વાનોને પુસ્ત-
કાસંયોગી, વનસ્પતિના સુકા નમૂનાઓના સંગ્રહોની, પોતા જેવા અથવા પોતાથી વધારે
જ્ઞાન ધરાવનારા એ જ વિદ્વાનો વિદ્વાનોની અને ખીજી ઘણી સાહેબો મળી શકે છે, બપોરે
આ લખનારને કેવળ આ સ્વસ્થાનનાં ખરડા ડુંગર, ખરડાના ખારી અને સ્વસ્થાનમાં ઉગતી
વનસ્પતિઓની જ મદદ મળેલી છે. આ વનસ્પતિઓએ જે મદદ આપી છે તે માટે લખ-
નાર તેઓનો ખરેખર મોટો ઉપકાર માને છે એટલું જ નહિ પણ તેઓ. વિશે લખનારને
પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ છે. (વનસ્પતિશાસ્ત્ર પ્રસ્તા. પા. ૫)

ખરડા ઉપર-ખરડાની વનસ્પતિ ઉપર, ખરડાનાં માણસો-રખારી મેર વગેરે ઉપર
જ્યકૃષ્ણભાઈને કેવો પ્રેમ છે એ મેં એમની સાથે ખરડામાં ફરતાં જોયું છે. કાકીઆવાડમાં
એ મોટી પર્વતદારો છે: ખરડો અને ગિર. ખરડા કરતાં ગિરનો વિસ્તાર વધારે છે. ખરડાના
હિલમાં હંચા શિખર કરતાં ગિરનાર ઘણો વધારે ઉંચો છે; અને તીર્થસ્થાન તરીકે ગિર-
નારની પ્રતિષ્ઠા બહુ જુના કાળથી સમગ્ર ભારતવર્ષમાં જાણીતી છે. ખતાં ગૂજરાતી વૈદક
માસિકામાં અને ગૂજરાતી વૈદ્યોની ચર્ચામાં ખરડાનું નામ જ વધારે આવે છે એનું કારણ

જયકૃષ્ણભાઈ છે. ખરડામાં પોતામાં કોઈકે વિશેષતા હશે. જયકૃષ્ણભાઈ કહે છે તેમ ગિરમાં જે વનસ્પતિ ઉગે છે તે જ્યથાઅંશ ઉગે છે પણ ખરડામાં ગિર કરતાં વિવિધતા વધારે છે. વનસ્પતિ ઝોળખવા ઈચ્છનારને વિવિધતા વધારે આકર્ષક હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ ખરડાની ખ્યાતિનું મુખ્ય કારણ એ નથી. ખરડાની ભૂગોળ, ભૂરચના, ખરડાની વસ્તી * - ટુંકામાં પોરબંદરની હદના ખરડાના પથરેપથરોના જયકૃષ્ણભાઈએ અભ્યાસ કર્યો છે. મતલબ કે ખરડાને આકર્ષક બનાવનાર ખરડામાં ગુરુની હાજરી હતી.

હું પણ એ વખત વિ. સં. ૧૯૭૫ તથા ૧૯૭૬ ના શ્રાવણ ભાદરવામાં મુ. જયકૃષ્ણભાઈ સાથે ખરડામાં ફરી આવ્યો છું. પહેલી વાર ગયો ત્યારે અમે પોરબંદરથી રેલગાડીમાં નીકળી સખપર સ્ટેશને ઉતરી ગાડામાં બેસી બીજેશ્વર ગયા. બીજેશ્વરથી ખંભાળા, ખંભાળેથી સાતપીડાને નેસે * જાટ ઉપર અને ત્યાંથી બીડની કેડીને રસ્તે જાટ ઉપર જ પોરબંદર આવ્યા હતા. એ વખતે પોરબંદર સહેરની આસપાસના પ્રદેશની તથા ખરડાના ભાગની મળીને ફરતાં ફરતાં ત્રણસો સાડીત્રણસો બુદ્ધી બુદ્ધી વનસ્પતિ મને જયકૃષ્ણભાઈએ ઝોળખાવી હતી. બીજી વાર ગયો ત્યારે ખરડાનો બુદ્ધે જ ભાગ-જેમાં કેટલોક પોરબંદરની હદનો અને કેટલોક વનમનુષરની હદનો હતો-બુદ્ધે જ રસ્તેથી જઈને જોયા. રાણાવાવ સ્ટેશને ઉતરી, આદિત્યાણા જઈ ત્યાંથી આદિત્યાણા ગામમાં યઈ ગોદાણે આવ્યા. ગોદાણેથી જાટ ઉપર દ્રામણીની કેડીએ ચરી દ્રામણીને નેસે યઈ માંકબોળ તળાવને રસ્તે મુઝડાને નેસે પહોંચ્યા અને ત્યાંથી કીજેશ્વર નેંધ બીજેશ્વર આવ્યા. આ રીતે એ વર્ષમાં યઈને મારે ખરડાની એક નાંતની પ્રદક્ષિણા યઈ. અજાત, ખરડાનું પ્રાચીન સ્થાન હુમલીનું ખંડેર હું ન જોઈ શક્યો, પણ બીજા ઘણા ભાગો જોયા. વનસ્પતિ જોવાની મજા તો જયકૃષ્ણભાઈ સાથે જ આવે. તેઓ વનસ્પતિનું યુલ લઈ એના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગે બનાવનાં જે રસિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે એ એ વિદ્યા ઉપરના તીવ્ર રાગ વગર અસંભવિત છે. પણ ખરડાની વસ્તીએ જોવા નાંબુવા જેવી છે. એ ટોર ઉછેરનાર જોતોની પછાડે કેટલો ઇતિહાસ છુપાઈ રહ્યો છે એ કોણ કહી શકે? એક કાળા, હંચા અને મોટા માથા તથા મોટાવાળા રજારીને મને બતાવીને જયકૃષ્ણભાઈએ એને પૂછ્યું: 'તારી તુક-અટકે (એમણે વાપરેલો શબ્દ હું બૂઝી ગયો છું) શું ?' તેણે કહ્યું: 'હણ'. જયકૃષ્ણભાઈએ મને કહ્યું: 'આં કાળા હણ'. એક બીજાને બતાવીને પૂછ્યું ત્યારે એણે 'મોરી' કહ્યું. અર્થાત મૌર્ય. આ રીતે એક કાળે ભારતવર્ષનું સામ્રાજ્ય ભોગવનાર જોતોના પંચાંગે આત્યંતે ટોર ચારે છે!

બીજેશ્વર અને કીજેશ્વરનાં સ્થાનો પણ ખરડાના જોવા જેવાં સ્થાનો છે. બીજેશ્વરની નદી નામથી પ્રસિદ્ધ રમણિય ઝરણુને કાંઠે આવેલું હળર વર્ષનું જૂનું બીજેશ્વરનું સ્થાન પોરબંદર તરફ પ્રવાસે જનારે જરૂર જોવા જેવું છે. બાકી હવે પોરબંદર જનારને પોરબંદરમાં જયકૃષ્ણભાઈનાં દર્શન થાય એમ નથી. કારણ કે તેઓ છેલ્લાં ચાર વર્ષથી પોતાની જન્મભૂમિ કચ્છમાં રહે છે. તેઓ કચ્છના ગિરનારા બ્રાહ્મણ છે. અને હાલમાં કચ્છના મહારાજાની ઈચ્છાથી માંડવીમાં સદી વનસ્પતિ મેવા કરે છે. જયકૃષ્ણભાઈએ વનસ્પતિવિદ્યા

* ખરડાની વસ્તી, ભરવાડો, રજારીઓ, મેર, સાચર વગેરે પશુપાલક જોતોનાં સ્વભાવ, રીતરિવાજો, ટેવો વગેરેનો જયકૃષ્ણભાઈએ અવલોકનપૂર્વક શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કર્યો છે, પણ બીજી રોકાણને હીમે એ અભ્યાસનું કૃપા ગૃજાવતને મળ્યું નથી.

† નેસડો=પંદર વીસ ટોરો અને જેના પાંદડોનો પાસ.

મેળવી લીધી અને પોરબંદરમાં સ્થિર થઈ ગયા પછી એમણે ગૂજરાતમાં વનસ્પતિની ઓળખાણ, માત્ર નામ જાણવા પુરતી નહિ પણ શાસ્ત્રીય ઓળખાણ કેમ ફેલાય એ માટે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. વૈદ્યકલ્પતરુમાં લેખો લખીને, પ્રદર્શનોમાં વનસ્પતિના નમૂનાઓ રાખીને, પોતાની પાસે કેાઇ પણ અભણી વનસ્પતિનો નમૂનો લઇને આવશે તેને પોતે તે વનસ્પતિની મફત ઓળખાણ આપશે એવી જાહેરખબરો આપીને, વૈદકને અંગે વનસ્પતિ ઓળખવા ઇચ્છનારને પોતાને ઘેર રાખીને, એ શાસ્ત્ર ભણાવવાની મહેનત કરીને, એ રીતે અનેક માર્ગે વનસ્પતિવિદ્યાના પ્રચારનો ત્રીશ પાંત્રીશ વર્ષથી એઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં વનસ્પતિશાસ્ત્ર જાપાનું તે પણ ‘‘ યુરોપીઅનો પરદેશ બેઠાં બેઠાં આ દેશની વનસ્પતિ વિશે લખે અને આપણા લોકો પોતાનાં આંગણમાં ઉગેલી વનસ્પતિને પણ ન ઓળખે ’’ એ સ્થિતિ દૂર કરવાના ઇરાદાથી. Flora Baroda ઇંગ્રેજમાં લખ્યું હોત તો જે કીર્તિ મળત તે જતી કરીને ગૂજરાતીમાં લખ્યું તે પણ આવી દેશપ્રીતિથી પ્રેરાઇને. છેવટ ૭૦ વર્ષની ઉંમર પછી કચ્છમાં ઉંઠ ઉપર ફરી, ત્યાંની વનસ્પતિ જોઈ, પુસ્તક પડે ક્યાં પછી પંચ કેશ ઉતારવા એવું વ્રત લઈ, કચ્છની જડીભુટ્ટી પુસ્તક લખ્યું અને સો ચિત્રો સાથે એ પુસ્તક કચ્છના જ મહારાજના ઉદાર આશ્રયથી હમણાં જ પ્રગટ કર્યું.

જ્યકૃષ્ણભાઈએ અંતઃકરણની ધગશથી આટલો આટલો પ્રયત્ન કર્યો છતાં એનું પરિણામ થોડું જ આવ્યું છે. અલગજાત એમનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર વૈદ્યાના વિદ્યાર્થીઓમાં વંચાય છે. ત્રીશ વર્ષ પહેલાં વૈદ્ય થવા માટે વનસ્પતિજ્ઞાનની જોટલી જરૂર મનાતી તે કરતાં આજે ધણી વધારે મનાય છે. જ્યકૃષ્ણભાઈનો છુટક અને પરચુરણ લાભ પણ ધણો લેવાયો છે. અનેક માણસોએ ટપાકમાં નમૂના મોકલીને એનાં નામ પૂછાવ્યાં છે, અને કેાઇએ, કેાઇ વૈદ્ય કે ડોશીએ બતાવેલી જડીભુટ્ટી, ક્યાંય ન મળતાં જ્યકૃષ્ણભાઈ પાસેથી મગાવી છે. કામીઆની ધણી શંકાઓ એ વિદ્યાના શોખીનોએ પૂછી છે, અને મારા જેવા કેટલાક એમની પાસે રહી વનસ્પતિવિદ્યામાં ચંચુપાત કરી આવ્યા છે. પણ એમનો વારસો કેાઇએ લીધો નથી. વનસ્પતિશાસ્ત્રનો રીતસર સંપૂર્ણ અભ્યાસ કેાઇએ કર્યો નથી. મનલખ કે પં. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીની પરંપરા નથી ચાલી અને જ્યકૃષ્ણ ઇંદ્રજીની પણ નહિ ચાલે. મહારાષ્ટ્રમાં સદ્રત રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકરના સંપ્રદાયના વિપુલ કાર્ય સાથે ગૂજરાતની આ સંપ્રદાયશૂન્યતા સરખાવતાં આપણી વિદ્યાદરિદ્રતા જોઇને ખેદ થાય છે. જ્યકૃષ્ણભાઈએ એક કાગળમાં લખ્યું છે:— ‘‘ ચુરુવર પંડિત ભગવાનલાલભાઈ અંગ્રેજી નોંતા ભણ્યા, રંગનાયજીભાઈ અંગ્રેજી નોંતા ભણ્યા, અમૃતલાલભાઈ અંગ્રેજી નથી ભણ્યા. છતાં ત્રણે અપૂર્વ બોટોનીસ્ટ ! બસ,.....પ્રેમ વિદ્યા શીખવે છે, કેાલેજ કે શાળા નથી શીખવતી. આજ આવા પ્રેમીઓ થોડા છે, માટે જ અમમાં વિદ્યા નથી. ઓહો, શું કરીએ ? રોજ એક ઝાડ વાવીને નમન કરું છું. બીજાં શું કરું ? ’’ ભાદ્રપદ સુદી ૮, ૧૯૮૨.

આ રીતે માંડવીમાં રોજ ઝાડ વાવે છે, બીજા પાસે વવરાવે છે. એ ઝાડોના ઉછેર રોજ જુએ છે અને એ વનસ્પતિદેવને જ નમસ્કાર કરી પોતાની પરંપરાના અભાવનો ખેદ બૂલવાનો આ સમર્થ ગૂજરાતી વનસ્પતિશાસ્ત્રી પ્રયત્ન કરે છે.

શરદની રાત

ખીલી શરદ કેરી રાત રળિયામણી,
પરસે રસિલો રસ-ચન્દ્ર :

અલખેલડી !

ખીલી શરદ કેરી રાત રળિયામણી.

રંગની હસે રૂઢી તારલે ભરેલી,
રાસે રમે સખી, વૃન્દ :

અલખેલડી !

ખીલી શરદ કેરી રાત રળિયામણી.

અંગ અંગ તેજનાં ચીર, દૈવી સોણે,
જૂલે જગ તેજને હિંડોળ :

અલખેલડી !

ખીલી શરદ કેરી રાત રળિયામણી.

‘ હૈયે જમે ને જરે પ્રેમ કેરી ચંદ્રિકા ’

મુખડે જરે રસ-ગોલ :

અલખેલડી !

ખીલી શરદ કેરી રાત રળિયામણી.

રસની તે રેલ સખિ ! દૈયામાં ઉછળે,

રોમ રોમ ધૈનનનું પૂર :

અલખેલડી !

ખીલી શરદ કેરી રાત રળિયામણી.

ધેલો લસે છે ચન્દ્ર અવની ને આલસમાં,

કીકીમાં વહાલમનું નર :

અલખેલડી !

ખીલી શરદ કેરી રાત રળિયામણી.

સ્નેહરશ્મિ

કાકાનો પત્ર*

ચિત્રવટ (૭. પુણા)

ભાદ્ર કૃ. ૨ ગુરુ

પ્રિય રામનારાયણભાઈ,

તમારો કાગળ મળ્યો. પ્રસ્થાન મને નિયમિત મળે છે. મંદવાડના નિયમે સાચવાને પ્રસ્થાનમાંથી થોડું થોડું વાંચું છું. પ્રસ્થાન સરસ ચાલે છે. હું સાંજે હોત તો પ્રસ્થાન માટે મેં અત્યાર સૂધીમાં અનેક લેખ લખ્યું હોત. પણ આજે તો કશું નથી લખી શકતો. ખીમ લોકો ન રાશને અભાવે લખી શકતા નથી મારે મારી નવરાશ સાચવવા લેખન બંધ રાખવું પડે છે. અને એટલું જ જણાવવાની ખાતર આ કાગળ લખું છું.

વચમાં મારી તખીયત ખૂબ સુધરી જણાતી હતી તે દરમ્યાન વાંચવાનો લ્હાવો લીધો. ચોખ્ખાસાની વનશ્રી નિહાળવા થોડુંક રખડતો પણ ખરો. મહારાષ્ટ્રની ભૂમિની શોભા ઠંઠ આપૂર્વ છે. જમીન ઉચી નીચી, જ્યાં જુઓ ત્યાં નાની મોટી ટેકરીઓ; તેથી ચામચામાં કે જોવામાં ક્ષણેક્ષણે નવનવો આનંદ મળે. ગુજરાતમાં આ નથી મળતું. પથારીમાં પડ્યો પડ્યો પણ અહીંથી સિંહગડ જોઈ શકું છું, અને મેઘોની પ્રતિભા તો ક્ષણેક્ષણે નવું નવું રૂપ ધારણ કરે છે. લીલી ધરતી અને નીલ આકાશ બન્ને મળીને રંગનાં બધાં જ મિશ્રણો અને પ્રકારો કરી બતાવે છે. લીલું ધાસ ખાદને માતેલાં વાઝરડાંઓ પૂંછડીઓ ઉઘાડી કરીને ચોમેર ફૂટતાં ફરે છે અને પોપટ, કાખરો અને હોન્નાંઓ નવાંનવાં ગાન શોધે છે. આવી વનશોભા વચ્ચે ભૂંડીબૂખ મોટરબસો અને વડનાં ટોળાં જેવી રેલ્વે ટ્રેનોની અભદ્રતા પણ દટાઇ જાય છે, અને સર્વત્ર પથરાયેલા કાચમાં ઉમેરો જ કરે છે.

આવા અનુકૂળ વાતાવરણમાં ઉપનિષદો વાંચવાનો કેટલો આનંદ આવતો હશે એની તમે કલ્પના કરી શકો એમ છે. લગભગ બધાં જ ઉપનિષદો ફરી ફરી વાંચી ગયો. દર ક્ષણે નવી નવી દ્રષ્ટિ એમાંથી મળે છે. આજથી પંદર વરસ પહેલાં ઉપનિષદો વાંચેલાં પણ તે ભાષ્યની મદદથી. ભાષ્યકરોએ આપણા ઉપર ઘણા ઉપકાર કર્યા છે એ ખરું પણ ઉપનિષદો વસ્તુ જ એવી છે કે ભાષ્ય સાથે વાંચવાથી એનો સ્વાદ રહેતો નથી. ભાષ્યકરોની એવી ખાડ હોય છે—તમે એને જોઈએ તો મર્યાદા કહો—કે અમુક એક તર્કસિદ્ધ અને સમન્વિત વસ્તુ ઉપનિષદોમાંથી ઘટાવી બતાવવી. આવી રીતે વાંચવા માટે ઉપનિષદો છે જ નહિ. ઉપનિષદો એ રાનવીર પરમહંસોના *inspiration* ઉદ્ગારો છે. પોતાનાં વચનોમાં પરસ્પર વિરોધ છે કે કેમ, એમાંથી પાસાદાર ફિલ્સૂફી નીતરે છે કે કેમ એનો વિચાર સરખો એ ઋષિઓએ નહિ કર્યો હોય. એમના વિચારોમાં અને કલ્પનાઓમાં શુદ્ધ કૌમાર્ય છે. એમના ભાષાપ્રવાહ સાથે એકવાર પરિચય થયો એટલે પછી જેમ આપણે ધારણજી દૂધ પી જઈએ છીએ તે દળે ઉપનિષદોના અમૃતની સેરો આરોગવી નેહએ.

* પ્રસ્થાનના દિવાળીના અંક મઠિ લખવાની વિનંતિના પ્રત્યુત્તરનો આ પત્ર છે, અને તેમાં કેટલીક અંગત હકીકત છે છતાં, તેમાં સર્વને રસ પડે તેવા સિદ્ધાન્તો અંતર્ગત હોવાથી આખો પત્ર હાથે છે. તમો.

ઉપનિષદોની કેટલીક દલીલો આપણે ગળે નથી ઉતારતી. કેટલીક વાતો વાંચીને તો હસવું જ આવે. સત્યની શોધમાં તેઓ કેવા અનેક દિશાઓમાં દોડનારા છે એ જોઈ આપણા મનમાં વહાલ ઉપજે છે. વિચારની એકે દિશા એમણે ખોજતી બાકી નથી રાખી. પણ જમાનાઓ સૂધી ચકાવેલી આ ખોજને એતે ત્યારે તેઓને અધ્યાત્મજ્ઞાનના ધવજગિરિની ટોચે જઈ બેઠેલા આપણે નિહાળીએ છીએ અને ‘અમયં વૈ બ્રહ્મ’ની એમની ગંભીર ગર્જના સાંભળીએ છીએ ત્યારે ભક્તિભાવે માથું નમે છે અને સાદાંગ પ્રણિપાત કરી ‘ત્વં હિ જ્ઞાનઃ પિતા યોઽસ્માકં ભવિષ્યાઃ પરંપારં તારયસિ । નમઃ પરમબ્રહ્મવિશ્વ્યઃ નમઃ પરમબ્રહ્મવિશ્વ્યઃ ।’ એવી ઓપનિષદી નતિ મ્હોડામાંથી નિકળી જાય છે.

આપણા સમાજમાં ઉપનિષદોને દૂરથી જ નમસ્કાર કરવાની વૃત્તિ દેખાય છે. ઉપનિષદોનું અધ્યયન બહુ જ ઓછું થાય છે, અને જે થાય છે તે ધરડાં ડોસાંઓમાં ભાષ્યોની મદદથી તેમ જ પંચીકરણના પ્રપંચ પછી. આપણા યુવાનો સીધા ઉપનિષદો પાસે જશે ત્યારે જ તેમની દષ્ટિ ખુલશે અને વિચારના અને જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં નવા નવા અનુભવો મેળવવાની શક્તિ કેળવશે. ઉપનિષદનાં વચનો એ તો વિજ્ઞાનના ઝગઝગારા છે. એનો સંપૂર્ણ અર્થ હજી કોઈએ કયો નથી. પાંચપચાસ હજાર વર્ષ સૂધી નવી નવી રીતે પ્રયત્ન કરીએ તોએ એમાંથી જાણવાનું કંઈક બાકી જ રહેવાનું. દરેક જમાનો પોતાના અનુભવની મદદથી નવી રીતે ઉપનિષદો પાસે જશે અને અનુભવથી તેજ અનેરી શુદ્ધિ વડે ઉપનિષદોમાંથી નવી ગ્રેરણા મેળવશે. આ એકજ વચન લઈએ ‘સન્મૂલાઃ સોમ્ય ઇમાઃ સર્વોઃ પ્રજાઃ સદાયત્તનાઃ સત્પ્રતિષ્ઠાઃ ।’ આમાં આપું માનવસમાજશાસ્ત્ર છે.

‘સર્વોસાં ધિવાનાં હૃદયં ઇકાયનમ્’ આ વચન વાંચ્યા પછી કેળવણીની આખી દિશા ફેરવવાનું મન ન થાય !

‘હૃદયેન હિ રૂપાણિ જ્ઞાનાતિ । હૃદયે હિ પદ્મ રૂપાણિ પ્રતિષ્ઠિતાનિ ભવન્તિ ।’ એ યાતવ્યકથનું નિરૂપણ વાંચનાર કલા અને આનંદમીમાંસા નવી રીતે જ સમજશે, અને સ્નેહ આગળ જઈ ત્યારે એ જ અધ્યાત્મવિજ્ઞાનો હિમાયત કહે છેઃ ‘હૃદયેન હિ સત્યં જ્ઞાનાતિ । હૃદયે હિ પદ્મ સત્યં પ્રતિષ્ઠિતં ભવતિ ।’ ત્યારે તો આખી દિશા ફેરવવાનું મંડાણ જ ફેરવવાની જરૂર છે એમ આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

હું તો તમને એટલું જ લખવા માગતો હતો કે ઉપનિષદોનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ થવાની જરૂર છે. આંધળા શ્રદ્ધાથી નહિ પણ સ્વતંત્ર શુદ્ધિ અને આદરવૃત્તિથી. કાવ્યશાસ્ત્રમાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં આપણા હોકરાઓને આપણે ખૂબ દોષો છે. ઉપનિષદોના આ ભવ્ય કાવ્યમાં હવે એમને દોરવાની જરૂર છે. તો જ સંસ્કારી કેળવણી સાર્થક થશે. માહિતી ગમે તેટલી ભરીયે તો પણ તેટલાથી જ શું વળે ? હૃદયપત્રો થવો જોઈએ. અને હૃદયપત્રો કરવાનું ગળું તો આ ઉપનિષદોના ઋષિઓનું જ છે.

તમે દૂધનો પ્રયોગ કયો એ સાઈ થયું. તમે ત્રહા છોડી એ જાણી મને ખૂબ આનંદ થયો. દસ વરસ વધારે જીવશે.

થોડા જ દિવસમાં હું ત્યાં આવવાનો છું, પણ મને નથી લાગતું કે આપણે ધરાઈને મળી શકીશું. મંદવાડનો સંયમ પણ ધુમ્માનદારીપૂર્વકે જાળવવો જોઈએ. એટલે અમદાવાદ આવવાનો તો થે થિચકડ જેટલો જ સૌથી દૂર રહેવા જેવું થવાનું છે.

લી.

સ્નેહાંધીનં કાકાનાં
સપ્તેમ વંદેમાતરમ્.

હિમકાન્ત

(એકાંકી નાટક)

પાત્રો:

હિમકાન્ત
ગૌતમ
નૂતન

સુમિત્ર
અનિત
સુખાધ

દેવો: એક આકર

પ્રવેશ પહેલો

[સમય સમી સાંજનો. હિમકાન્તના દિવાનખાનામાં અદારેક વર્ષની સુમિત્રા બારી પાસે બેસી બુરશી પર વાંચતી બેઠી છે. બારીમાંથી આવેલાં પોચાં વાદળોને સ્ત્રીને આકાશમાં ફોડી લેરતો સારૂ તનુનો સૂર્ય પૃથ્વીમાં ડૂબતો દેખાય છે. સામે દીવાલ પર અંગ્રેજ ચિત્રકાર વોલસનું “આશા”ની અંધ દેવીનું રંગિત ચિત્ર મદદુ ટાંગ્યું છે; અને એનો ખાલુમાં હિમકાન્તની માતા નમદાને એક મેટા ફેટામાફ છે. કોઈ અમાપ્ય આદર્શની પ્રતીક્ષા કરતી દુનિયાથી રીસાઈને ચાલી જતી હોય એવા એના મોં પરનો ભાવ છે. થોડી વારમાં આકાશના રંગ ઝાંખા પડે છે અને એમદમ અંધારૂં થાય છે. સુમિત્રા ધીમેથી ઉઠે છે, અને સામેના ટેબલ પાસે જઈ દીવાસળી સળગાવે છે.]

સુમિત્રા: (દીવાસળીના અસ્થિર ફિક્કા તેજ સામું નેતી એકલી ગાય છે.)

વળા વળા હીરજાની ગાંઠ

તૂટે પણ છૂટે નહિ હો માણુરાજ.

પડી પડી દલગામાં ગ્રાંત

અબોલા એ ભવ ભાંગશે હો માણુરાજ. ૧

(ખાલુમાંથી હિમકાન્ત, ગૌતમ અને નૂતન આવે છે. હિમકાન્ત ગીત સાંભળી પહેલાં જા ચાંકાય છે. સુમિત્રા હિમકાન્તને એક હસી પડે છે, પણ ગૌતમ નૂતનને નેતાં એનું દારૂ સંકાઈ નય છે.)

હિમકાન્ત: બેન, અંદર જઈને જરા મહારાજને મદદ કર, મારે પહેલાં જમીને જવું છે.

(સુમિત્રા અંદર નય છે.)

હિમકાન્ત: બેસોને.

(ગૌતમ નૂતન બેસે છે.)

ગૌતમ: બોલો ત્યારે, તમને કાકાની ઇચ્છા કહી તો ખરી.

હિમકાન્ત: મેં જે કહ્યું છે તે પૂરેપૂરો વિચાર કરીને જ કહ્યું છે.

(સ્વસ્થ રીતે ખુશીમાં બેસે છે.)

(નીચેની વાત દરમિયાન ગૌતમનૃત્યન વધારે ને વધારે મોટી થાય છે.)

હિમકાન્ત: હું તમને એક પણ પાઈ મળેરે આપી શકું એમ નથી.

ગૌતમ: અમે કંઈ વધારે નથી કહેતા-તમારી પાછળ આપુએ જેટલું ખર્ચ રરકી મોકલવામાં કર્યું હતું તેટલું જ અમે વળતર આપવા કદીએ છીએ.

નૃત્યન: અમારી કાઠની કેળવણી પાછળ જેટલું ખર્ચ થયું નથી; અને આપુ બધાને એટલાં ખર્ચ કરી બહુવારી શકે એમ પણ નહોતું.

હિમકાન્ત: માફ બહુવાનું ખર્ચ, અને તમારાં લગનું ખર્ચ એ સરખાવશે એટલે બધું સરખર થઈ રહેશે.

નૃત્યન: અમે પરપયા પણ અમારી વડુઓએ કેટલું કાંમ કર્યું છે? આપુ, તમારાં બા-બધાનાં મંદવાડમાં તમે છુટાના છુટા રહ્યા હતા; જ્યારે એ દલાડા કેવા ગયા એની અમને જ ખબર છે.

હિમકાન્ત: એમાં હું શું કહું? વગર પરણેલો માણસ કુટુંબના ઉપયોગમાં ખીંછી કંઈ રીતે આવે? અને તમે મારી બાની ચાકરી કરી એ તો આપુને સાફ લગાડવા ખાતર કરેલી, નહિ તો- (જરા અટકે છે.) અને તમે ઉપયોગી થઈ પડ્યા એટલે કાણુ-મારી લાભીઓ, એમની મહેનતનું માન તમારે ખાટવું છે? અને એમણે, પણ શા હેતુથી. ચાકરી કરેલી એ મને ખબર છે-તમે જ મારી બાને વહેલી મારી નાંખી. (એક દુઃખથી ભરેલી નજર નર્મકાના ફેટા સુખી નાંખે છે.)

ગૌતમ: તમને બધું બોલવાની ટેવ છે એટલે ભણે બોલો, પણ અમે કુટુંબ ખાતર જ પરપયા હતા!

હિમકાન્ત: એમ કુટુંબની ખાતર કાંઈ પરણવું જ નથી. પોતાને પરણવાની મરજી હોય ત્યારે જ સૌ કોઈ પરણે છે, અને જો ખરેખર તમે કુટુંબની ખાતર પરપયા હો, તો તે હું એક પણ ગણું છું. કાંઈ પણ સ્ત્રી એવું લગ્ન સ્વીકારે જ નહિ.

નૃત્યન: સ્ત્રીઓના હકોના તો તમે હિમાયતી છો, એટલે એ બધું તમે જાણો. આપણે આપણી વાત કરીને!

હિમકાન્ત: હ-ચાલો બોલો!

ગૌતમ: એ જ કે તમારે એટલા પૈસા મીઠકત વહેંચતી વખતે વળતર આપવા પડશે. પાંચ કે છ હજાર રૂપિયા જે થાય તે.

હિમકાન્ત: તમે હજી જૂદી નહિ ગયા હો-આપુએ આપણને ત્રણેને પૂછ્યું હતું-ચાલ છે ને? કે-બોલો-તમારે લણવું છે કે પરણવું છે? તમને પરણવાનું ગમ્યું અને મને લણવાનું, એમાં હું માફ ખર્ચ શા મારે કાપી આપું?

નૃત્યન: પરણીને પણ અમારે કેટલા ભોગ આપવા પડ્યા છે એ તમે ક્યાંથી જાણો?

હિમકાન્ત: ભોગ તે ભોગવ્યા કે આપ્યા? (થોડી વારે) કાણુ કેટલો ભોગ આપ્યો છે, અને કાણુ કેટલું ઉપયોગી થયું છે એનું સરવૈયું એમ કદી નીકળ્યા શકે જ નહિ. એ તો સાથે રહેતાં હોય ત્યારે દરેકને કેટલીક સગવડ મળે અને બંદામાં કેટલીક અગવડ વેવી પડે.

નૂતન: અને તમે સાથે રહ્યા જ નહિ, એટલે તમને ક્યાંથી ખગર પડે કે સગવડ કરતાં અગવડ જ વધારે ભોગવવી પડે છે !

હિમકાન્ત: એટલું તો હું પણ સમજું છું, પણ જોને પોતાની વડુ હોય એને માટે એ સાચું નથી. અને એટલે જ પછી મેં સાથે રહેવાનું છોડી દીધું.

ગૌતમ: બીજાંબીની ખાતર અગવડ વેડીને પણ માણસે સાથે રહેતાં શીખવું જોઈએ.

હિમકાન્ત: પણ એકલો માણસ સાથે રહીને શું કરે ? આપણા સમાજનું બંધારણ જ એવું છે કે વગર પરણેલા માણસ જુદા અંગતી માફક લાગે !

નૂતન: (કડવાશથી) તમે લાગ્યા જ છો !

હિમકાન્ત: મહેણાં માર્યે શો કાયદો છે ? આપણી વાત પર જ આવોને !

ગૌતમ: (જરા તપી જઈને) વાત વાત શું કરો છો ? તમે વાપણેની રકમ તમારા લાગ્યાંથી કાપી લેવામાં આવશે, પછી તમારાથી થાય તે કરી લેજો.

હિમકાન્ત: મોટાભાઈ, એમ કંઈ તપી ગયે કામ ન પાર પડે ! (શાન્તિથી) બોલો, તમે પરણ્યા, તમારી-મારી લાભીએને ઘરેણાં મળ્યાં એ બધું તમે કિસાબમાં નહિ ગણો ?

નૂતન: નાતના રિવાજ પ્રમાણે એમને જે મળવું જોઈએ તે મળે જ ને ! એમાં આપણા કોઈના હક શો લાગે ?

હિમકાન્ત: એટલે તમારી પાછળ જે બધો ખર્ચ થયો તે નાતના રિવાજ પ્રમાણે અને મારા લણવામાં ખર્ચ થયો તે રિવાજથી વિરુદ્ધ અને મારે ભરી આપવાનો ?

ગૌતમ: હારતો, તમે લણ્યા એ તમારું અંગનું ખર્ચ છે, એમાં અમને કોઈને શો લાભ ?

હિમકાન્ત: છાકરાએને કેળવણીનો હક પહેલો છે: કુટુંબ પરણાવે નહિ તો આવે, પણ છાકરાએને કેળવણી તો આપવી જ જોઈએ. બાપુએ એટલું પણ તમારી કાચી જુદીને પૂછ્યું કે-તમારે લણવું છે કે પરણવું છે ?-એ હું તો એમની મોટી બૂલ મણું છું. એના કરતાં આપણને બધાને લણાવીને છુટા મૂક્યા હોત, તો કંઈ ખરાબ નહોતું. સૌ પોતપોતાની મેજે પરણી લેત, અને ધારો કે આપણામાંથી એક જ પરણત, તો પણ એમનો તો વંશ રહેત જ.

નૂતન: તમે કહો છો, પણ તમારે જ અત્યારે નાતમાં પરણવું હોય તો કેને પરણો ?

હિમકાન્ત: એ વાત જવા દો, કારણ એમ મહેણું જુદું પાડવા હું કંઈ નાતમાં નહિ પરણું, અને મારે નાતમાં પરણવું પણ નથી. માણસમાં પુરુષાર્થ હોય તો બીજા નાતમાંથી પરણી લાવે, અને પુરુષાર્થ જ ન હોય તો પોતાની નાતમાં પરણી ખાલી વંશ વધારવો એ તો—

ગૌતમ: (રોષમાં) તમારા પ્રેક્ષિતર ત્રિવેદી એ અખતરો કરવા ગયા, તે પાંચે ય છાકરા, હવે આખલાની માફક રખડે છે, અને એજાખાવ પણ નહિ કે આ કોના છાકરા ? એ તો જેમ થતું હોય એમ જ બધું થાય.

નૂતન: મોઢાભાંઈ, વાત પર આવો ને! આપણે અહીં ક્યાં કુટુંબની ફરજો નહીં કરવા આવ્યા છીએ?

હિમકાન્ત: વારુ ચાલો—એ વાત બાબુ પર રાખીએ. (થોડી વારે) ત્યારે મારી-વિરુદ્ધ તમે આટલું તો કણુત કરો છો કે કુટુંબે છોડરાએતે પરણાવવા જોઈએ જ.

નૂતન: એની એ વાત તમે ફરીતે ન કાઢો.

હિમકાન્ત: આ એની એ વાત નથી. બીજી જ છે. તમે માનો છો ખરું ને? હા કહો—જો ના કહેશે તો તમારે પૈસા ભરી આપવા પડશે, અને નહિ તો.—(થોડી વાર અટકીને) તમારે મને કમ માટે રકમ આપવી પડશે. વધારે નહિ તમારા જેટલી જ. (ગૌતમ નૂતન એક બીમ સામું જુએ છે.) જેમ તમે પરણ્યા એમ હું પણ પરણી શકું. પછી તમારે મારા ભણતરના પૈસા કાપી લેવા હોય તો કાપી લેજો.

નૂતન: હા, જો તમે અમે કહીએ તે નાનતી છોકરીને પરણો તો—(ગૌતમને સમજવતો હોય તેમ આંખ કરે છે.)

હિમકાન્ત: નાતની કે પરનાતની—એ તેમ પણ મને પરણવાના પૈસા તો કુટુંબ આપે જ ને?

ગૌતમ: તમે પરનાતમાંથી પરણો તો પછી અમારે જે આટલો સંબંધ છે એ પણ કંઈ ન રહે, અને તો પછી તમને વારસો પણ શા માટે મળવો જોઈએ?

હિમકાન્ત: અને સુમિત્રા મારી સાથે રહે છે તેનું?

નૂતન: એણે એના પૈસામાંથી નિભાવ કરવો જોઈએ, નહિ તો એને સાસરે—મોકલતાં તમને શું થાય છે?

હિમકાન્ત: (આપાત લાગેલો હોય તેમ) મારી જૂસ યજ્ઞ—એને માટે હું કંઈ જ નથી કહેતો. (જરા કંકાર યતાં) પણ હું મારી અસહ્ય દલીલને વળગી રહું છું અને એટલો જ જવાબ આપું છું કે તમારાથી એક પણ પાછ લાગમાંથી કાપી શકાશે નહિ.

ગૌતમ: ત્યાર, અમે જોઈ લઈશું.

હિમકાન્ત: (શાન્તિથી) અને હવે મીડકનના જેમ વહેલા લાગ પાડી નંખાય તેમ સારા.

નૂતન: કાકા માંદા છે અને તમે સ્વાર્થો યજ્ઞ આમ જોશો છો—એ કેવુંકે સાદું એનો ખ્યાલ તમે જ કરજો.

હિમકાન્ત: એ માંદા છે એટલે આપણે જલદી છુટા થઈ જવું જોઈએ.

ગૌતમ: મીડકત હજી એમના હાંધમાં છે, અને એમને જે કરવું હશે તે કરશે.

નૂતન: તમારો છેવટનો એ જ જવાબ છે કેમ?

હિમકાન્ત: હા, એ જ.

ગૌતમ: હીક. (ગૌતમ અને નૂતન બન્ને હેડે છે.)

ગૌતમ: (જતાં જતાં) હું પરમ દિવસે વજીરો લઈને આવીશ, અને રોપના કાગળ પણ—

હિમકાન્ત: પરમ દિવસની વાત પરમ દિવસે.

(ગૌતમ નૂતન બન્ને છે. હિમકાન્ત થોડી વાર સુખી લમણે હાથ દઈ બેસી રહે છે, પણ આંખ તેમ ઘણી આંખે મુગ્ધ છે. સમિત્રાની નજર તેમની નજીક પડે છે.)

હિમકાન્ત: હે પ્રભુ! મારે વળી આ બધું શું? મા! મા!
(થોડી વાર હિમકાન્ત એમ બેસી રહે છે. બાહુમાંથી સુમિત્રા આવે છે.)

સુમિત્રા: (આવતાં) ભાઈ—

(હિમકાન્તને ફેરોઆફની સામે નમી પરેલો જોઈ સુમિત્રા અચકાય છે.)

હિમકાન્ત: (એકસો હોય તેમ) નહિ મા, હવે ફરીથી એમ મારી સામું ન જોશો.

સુમિત્રા: ભાઈ, ભાઈ શું છે?

હિમકાન્ત: (સ્વપ્રમાંથી જાગી ઉઠ્યો. હોય એમ) : શું? કેમ?—કંઈ નહિ, એ તો અમરથું.

સુમિત્રા: તમે બાને શું કહેતા હતા?

હિમકાન્ત: (જુલા ખુરશીમાં બેસતાં) એ લેકો મયા, ખંડે?

સુમિત્રા: હા, હમણાં જ ગયા. પણ એટલામાં તમને શું થઈ ગયું?

હિમકાન્ત: સુમિત્રા, કાણ જાણે કેમ પણ મારે કાઠની પણ સાથે વાત કરવી હોય છે તો બહુ જ પ્રયત્ન કરવો પડે છે.

સુમિત્રા: એમં કેમ?

હિમકાન્ત: હું ચાર દિવસ પહેલાં પાર્ટીમાં ગયો હતો ત્યાં જ વાગ્યા સુધી ચાલશે એમ મને કહેલું. પછી જ્યારે જ વાગ્યા ત્યારે મારો વખત બરાબર ચૂક્યો હોય એમ મને લાગ્યું; અને પછીથી કોઈ પણ ગમ્મતમાં હું લાગ ન લાઈ શક્યો, હું થોડીવારમાં એટલો બધો થાકી ગયો.

સુમિત્રા: તમારું મન હમણાં બહુ ઉદાસ રહે છે એ મને ખબર છે.

હિમકાન્ત: ખરી વાત છે. (થોડી વારે) મને કહે. જોઈએ લેકો પરણ્યા પછી તદ્દન બદલી જાય છે એ ખરી વાત હશે?

સુમિત્રા: હાસ્તો, જુઓને આ ગોતમભાઈ અને નૂતન! પરણ્યા એટલે મોઢ વધે અને સાથે લોભ પણ વધે.

હિમકાન્ત: (વિચારમાં) એમ?

સુમિત્રા: હાસ્તો, ઘણું ખર્ચે તો લોકોને એમ જ થાય છે.

હિમકાન્ત: મને એ જ સાહે છે.

સુમિત્રા: હાસ્તો, એમ લોભી થઈ જાય એ નહિ સાહે!

હિમકાન્ત: એવું ન બને કે લગ્નને લીધે માણસ વધારે ને વધારે મારે થાય?

સુમિત્રા: એનો આધાર બધો સ્ત્રીના પર છે.

હિમકાન્ત: (એક નિશ્વાસ મૂકે છે. પછી થોડી વારે) અને પુરુષો પર કશો જ નહિ?

સુમિત્રા: એમ તો છેવટનો આધાર કોના પર એનો હિસાબ કાઢવો જ મુશ્કેલ છે. અને જ્યાં સાથે રહેતાં હોય ત્યાં—

હિમકાન્ત: (વિચારમાં) ખરી વાત છે... એમ સરવૈયું નીકળી શકે જ નહિ. પણ મને ખરાબ થાયી લાગે છે એ તું નથી સમજતી. તને ખબર છે ગોતમ અને નૂતન બંને શા માટે આવ્યા હતા?

મુમિત્રા: હા, રસોડામાં બેકાં બેકાં એમનો અવાજ ન સંભળાય તો પછી કોનો સંભળાય ?

હિમકાન્ત: (જરા અસ્વસ્થ થતાં) હું મારા લાગમાંથી અમુક રકમ જતી કંઈ એમ એ મને કહે છે.

મુમિત્રા: તમે એમ શા મારે કરે પણ ?

હિમકાન્ત: મારે કહેવાનું બુદ્ધિ જ છે. એ રકમ મને જતી કરવી નથી. ગમતી પણ મારામાં. યા એ લોભ જ છે ને ?

મુમિત્રા: એમાં લોભ શાનો ?

હિમકાન્ત: તને ખબર નથી. એમને જેમ લાભીને લીધે લોભ લાગ્યો છે એમ મારો લોભ પણ બીજાને લીધે વધ્યો છે.

મુમિત્રા: (પહેલાં જરા અચંપો પામે છે પછી જરા સિમત કરતી) તેથી શું ? જેવા બીજા હોય તેવા આપણે યધએ એમાં શું ખોટું ?

હિમકાન્ત: હમણાં તે જ કહ્યું ને કે એવી રીતે માણસ પોતાનો સ્વભાવ દલકો કરી નાંખે એ ખરાબ. હું પણ જો એવો યધ બલ્લે તો પછી મારામાં ને એમનામાં શો ફરક ?

મુમિત્રા: (સમજતી હોય તેમ) હું—પણ ત્યારે શું તમે એ પૈસા જતા કરશો ?

હિમકાન્ત: મારે જતા કરવા જ બેઠાં. કારણ-વળા હજી મુધી મને કંઈ જ ખબર નથી કે શું થશે—કાણ બચે !

મુમિત્રા: મને કંઈ કહો તો ખરા !

હિમકાન્ત: (વિચારમાં મુમિત્રાનું બોલેલું ન સાંભળ્યું હોય તેમ) તે દિવસે મેં આગમાં ઋણાણું ચમકે હું જીવતો કેમ પાછો આવ્યો એ જ મને નવાઈ લાગે છે.

મુમિત્રા: ત્યારે તો એ અગ્નિતા—

હિમકાન્ત: અરસ-ના ના. એનો મને ખ્યાલેય નહોતો.—પણ હું એને ઝોળખે છે, અને હમણાં તો અમે દૂરનાં દૂર જઈએ છીએ.

મુમિત્રા: એનું નામ ?

હિમકાન્ત: નામ કદીને શું કામ છે ? જે થવાનું હશે તે થશે.

(હિમકાન્ત હાંસી આપીને એમ કહે છે.)

કેવો: (આવતાં) સાહેબ, મહારાજ જમવા બોલાવે છે.

હિમકાન્ત: કહે કે આવે છે. (દિવો બળ છે.) બેન તું જા, મારાથી નહિ ખાઈ શકાય !

મુમિત્રા: ના, આવોને. બુખ્યાં પેટે—

હિમકાન્ત: મને માઈ ફાડી લેવા દે. તું જા—મને એકલાં પડી રહેવા દે. પછી તને બધું કદીશ, ના.

(મુમિત્રા નિશ્ચય મુકી કમને બહાર જાય છે. હિમકાન્ત થોડી વાર બારણા સામે ઠાલી નજરે બેઠો રહે છે. પછી આશા દેવીના ચિત્ર પાસે જઈ એને લીંતી તરફ જાયું મુકે છે.)

હિમકાન્ત: મારે તમારું કામ નથી, દેવી—જીવનમાં જ જ્યાં કશા આશા ન હોય ત્યાં—આ વળગાડ શો ! (પછી નર્મકાના ફાટા આગળ જઈ નર્મ છે.) મા, મા, કહેને હેમજની: આવશે ?

[પડે પડે છે.]

પ્રવેશ બીજો

[સ્થળ એ જ. બીજા દિવસની સવાર. દેવો ટેબલ પુરશી સાંકે કરે છે. પછી ફલાવર વાજમાં નવાં કમળેતાં. પુલ મુકવા જતાં આરાના હાથ મુકેલા ચિત્ર પર એની નજર નયે છે, એટલે એને સવણું કરે છે; ત્યાં હિમકાન્ત નાહીને આવે છે, એની આંખોની આભુબાહુ કાળાં કુંડાળાં દેખાય છે, ચાલ અતિશય અમિત છે, ચહેરા પરથી શન્ત્યમનરૂક દેખાય છે.]

હિમકાન્ત (અતિશય કઠોર અને ખોખરા અવાજે) કદી એ ફાટાને સવળો કરવાનો નથી—અને આ શું! (કમળનાં પુલો વાજમાંથી પકડે છે.) કાલે એને કહ્યું નથી કે આ પુલો હલેથી અહીં નથી મૂકવાનાં?

દેવો: સાહેબ—એને મને—

(હિમકાન્ત ખારણીમાંથી બહાર પુલો ફેંકે છે, ત્યાં અંદર આવતી અનિતાને એ વાગે છે. ઘડીભર આ અણુધાર્યા બનાવને લઇને બન્નેના મનમાંથી કોઇ પડદો ખસી ગયો હોય એમ હિમકાન્ત અને અનિતા એકબીજા સામું જુએ છે. હિમકાન્ત તુરત સાવધ થાય છે, અને દેવાને ઠપકો આપે છે.)

હિમકાન્ત: એ ફલાવર વાજ પણ બેનના ચોરડામાં લઇ જા.

(દેવો વાજ લઇને જાય છે.)

હિમકાન્ત: આવો, આવો, તમે ક્યાંથી! મેં. તો તમને પહેલાં જોળખ્યાં પણ નહિ. (અનિતા કમળનાં પુલો અને વેશએલી પાંખડીઓને એકઠી દરી હસતે મુખે અંદર આવે છે.)

અનિતા: (પુરશી પર બેસતાં) તમે ક્યાંથી જોળખો? મોટા માણસ થયા એટલે?

હિમકાન્ત: એમ કંઇ નહિ. ખબર હોત કે તમે આવવાનાં છો તો તો જોળખત. પણ સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હોય કે તમે અત્યારે આવશો પછી—

અનિતા: મને તો બધા ખ્યાલ હતા—કે તમે આમ જ નોકરને લડતા હશો અને હું આવી પહોંચીશ.

(અનિતાની નજર હિમકાન્તના પુલો હાથ પર પડે છે, અને એનું હાસ્ય એકદમ વીલાહ જાય છે. અનણુનાં હાથમાંની એક પાંખડી એ ચામળી નાંખે છે.)

અનિતા: તમારે આટલી ખોડ રહી ગઈ કેમ?

હિમકાન્ત: ના, મટી તો ગયું (જમણા હાથ સીધો કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં) પણ જુઓ આ હાથ પૂરેપૂરો હજી સીધો નથી થતો. બાકી હાજયાનો ડાબો નોંહ જવાનો એમ ઝાકટર કહે છે.

(અનિતા અસહાય રીતે હિમકાન્ત સામું જુએ છે.)

અનિતા: (થોડી વારે) ઝાકટરે કહેલું કે મને કોઇ ભારે ખોડ રહી જશે, પણ મને કંઈ ન થયું—લોક નથી કહેતાં કે દીકરી એ તો પથરો કહેવાવ—તે પથરાને શું થાય!

હિમકાન્ત: તમે વળી આમ બોલતાં ક્યાંથી શીખ્યાં!

અનિતા: (ઉદાસીન રીતે) ત્યારે શું બીજું? મને કંઈ ન થયું અને તમને—

હિમકાન્ત: એ તો મારો ચાંદ છે!

અનિતા: એક ગળતી છોકરીને બચાવ્યા બદલ—(આંખમાં સહજ તેજ આવીને પાછું ડુબી જાય છે.) એ રીતે તમે મને ન બચાવી હોત તો હું આજે છવતી જ ન હોત.

હિમકાન્ત: પણ આજે તો હવે એ ધાન જાણે ગઈ જ નથી એમ લાગે છે.

અજિતા: એમાંથી હું ગયા એ માફ કમનસૂચી સમજું છું. અમારે સ્ત્રીએને—
(એકદમ અટકી પડે છે. દયામણે ચહેરે હિમકાન્ત સામું જરા જુએ છે. પાંખમાંથી એ બિન્દુઓ ટપકીને ખોળામાં કમળનું ધ્રુવ પડ્યું છે એની પાંખડીમાં પડે છે.)

હિમકાન્ત: (અસાવધ રીતે) કેમ કેમ! શું થઈ ગયું?

દેવા, ઓ દેવા-પાણી લાવ-

(દેવા ખાલી લાવી અજિતાને આપે છે.)

હિમકાન્ત: જા, ત્યાં ફરી ત્રાય તો; અને એનને કહે કે અજિતા એન આપ્યાં છે.)

(અજિતા જરા આંટું જુએ છે.)

દેવા: એન તો શરદ્દુષ્કાન્તની તૈયારીઓ માટે બહાર ગયાં છે.

અજિતા: મને એ રસ્તામાં જ મળ્યાં.

હિમકાન્ત: હા, બરોબર એણે મને કહ્યું હતું ખરું! (દેવા જાય છે.)

અજિતા: (ધીમે ધીમે સ્વસ્થ થતી) આપણે ઘણુંય હસમુખું રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો
હોય પણ એવું નાટક ક્યાં સુધી નભે! અને પછી ઉસટાં—(અટકી પડે છે.)

(ચોતાના વિચાર સાથે કંઈ સામ્ય સાંપડ્યું હોય એમ હિમકાન્ત બેઠા રહે છે.)

હિમકાન્ત: (વિચારમાં) એમ?

અજિતા: ગાડી બેઠાવી છે તે તમે ક્યાંય બહાર જતા હતા?

હિમકાન્ત: હા, જરા જવું હતું પણ એનું કંઈ નહિ.

અજિતા: તમારે જવું હોય તો જાઓ હું પછી ગમે ત્યારે આવીશ.

હિમકાન્ત: મારે કંઈ જ એવું કામ નથી.

(ચોટી વાર કંઈ બોલવું નથી. અજિતા પ્રયત્નપૂર્વક હિમકાન્તથી દૂર ચોતાની નજર રાખતી
હોય એમ બેઠે બેઠા ફરે છે.)

અજિતા: આ બધું તમે હમણાં વસાવ્યું નહિ?

હિમકાન્ત: હા આંક માસ ચલા.

અજિતા: હા, ત્યાં મારે ન વસાવે? હવે—

હિમકાન્ત: એમ કંઈ નહિ. ખરું કહું તો મનમાં એમ થયું કે જે ગયાં છે, (નર્મ-
દાના ફોટા સામે એક દુઃખિત નજર નાંખતો) એ કંઈ ફરીને પાછા આવવાનાં નથી
એટલે પછી ક્યાંક સુધી ચામ—?

અજિતા: એટલે ગયાં એમને વીસારે પાડ્યાં એમ?

હિમકાન્ત: ના એમ નહિ જ. જે બધું ચાલે છે એ કંઈ ભૂંસાવાનું નથી. માત્ર
આપણે એમને સંભારીને બહારના દેખાવ તરફ કંઈ ધ્યાન ન આપીએ તો લોકોને એમનું અપ-
માન થયું હોય એમ લાગે.

અજિતા: એમાં અપમાન શાનું?

હિમકાન્ત: લોકોને એમ લાગેને કે અમારેય શું મા બેન મરી નહિ ગયાં હોય?

અજિતા: તમને ત્યારે લોકજાજની લાગણી આવી ખરી?

હિમકાન્ત: ના, ના, તમે કહો છો એ રીતે તો એ કદી નહિ આવે, પણ મને લાગે છે કે
આપણી છંદગી કંઈ આપે આખી આપણી છે જ નહિ. આપણે જેની સાથે જેટલે અંશે
સંસર્ગમાં આવીએ એટલે અંગે આપણું જીવન એમનું થઈ રહે છે, તો પછી આપણે બ્યારે

લેકો 'વચ્ચે જ રહેવાનું હોય ત્યારે શોક ગમે તેટલો આપણને પ્રિય હોય તોપણ છોડી દેવો—અને લેકોની લાગણીને પીકા ન આપવી—(ઉદાસીન રીતે) બીજું કંઈ નહિ.

અનિતા: હું તો ત્યારે જીવતાંની ને મરેલાંની બધાંની લાગણીને આઘાત આપવા તૈયાર થઈ છું.

હિમકાન્ત: એવું શું છે ? કેમ કાકા કાકી—(જુદી રીતે બોલીને વાક્ય પૂરું કરતો હોય તેમ) બધાં મનમાં—?

અનિતા: (હેલા સવાલથી અસંતુષ્ટ થઈ હોય તેમ) હા, છે તો મનમાં.

હિમકાન્ત: ત્યારે એવું શું છે ?

અનિતા: હું નથી કહી શકતી. (કંઈ ભરાયું હોય એમ ગળે અને જાતી પર હાથ ફેરવે છે.)

હિમકાન્ત: (અમળજ્ઞતાં ખુરશી પાસે ખસેડતાં) કેમ બોલોને !

અનિતા: કાકાજી મને પરણાવવા માગે છે.

હિમકાન્ત: (એકદમ પોતાની જાત પાછી કાઢીને આવી ગઈ હોય એમ તટસ્થ અવાજે) એમાં શું ? જો પરણાવવાના હોય તો પરણી જવું અને સાથે રહેવું.

અનિતા: (હિમકાન્ત તરફ એક બેઠક દષ્ટિ નાંખતી) એમ ન બોલો. હું બાળું છું તમારે બે બાળુ છે, એક પર્યાયને દેખાડવાની અને બીજી તમારી પોતાની.

હિમકાન્ત: (જરા રિમત કરતાં) તેથી શું ?

અનિતા: મને ખરેખર કહો—

હિમકાન્ત: હું ખરું જ કહું છું. માળાપ પરણાવે, છોકરા પરણે, સાથે રહે અને બહુ પ્રેમભર્યો ન કરે અને લાગણીમાં ખુવાર ન થાય એવાં લગ્નો જ સહીસલામતીભરેલાં છે.

અનિતા: (રોપમાં બોલતી હોય તેમ) તમે જુદા છો. તમે પોતે એમ નથી માનતા.

હિમકાન્ત: હું એ માનતો નથી, અને એટલે જ પરણતો નથી. હું જેમાં માનું છું એવાં લગ્નમાં તો સુખ કે દુઃખ બન્નેને મોટે અગાધ અવકાશ છે. પણ સાધારણ લેકો મનનાં સુખ કે દુઃખ વગર જ જીવ્યા કરે છે; એમને મન (તિરસ્કારમાં જરા) ખાવું પીવું, હરવું ફરવું—બસ એમાં જ બધું પૂરું થઈ રહે છે.

અનિતા: એ હશે, પણ હું એમાં માનતી નથી.

હિમકાન્ત: (બેઠા વિચારમાં) હ—

અનિતા: (જરા હિમત કરી હિમકાન્ત સાથે જોતી) તમે જ મને મેલમાંથી બચારી તો પછી તમારા આટલા વિચાર પણ મારામાં ન આવે ?

હિમકાન્ત: તમારા દાદા એટલા ઉમંગથી તમને વચનથી આપી ચૂકેલા, અને હવે તમે એ નહિ પાળો ?

અનિતા: એમનું વચન પાળીને હું શું કરું ? હું એનો કદી મારા પતિ તરીકે વિચાર કરી શકી નથી. ત્રણ ચાર વરસ પહેલાં કંઈક મુખર્ષી મેં કરી; હશે, પણ સમજણી થઈ ત્યારથી—

હિમકાન્ત: તમારા દાદાના આત્માને ત્યાં બેઠાં દુઃખ થશે

અનિતા: ત્યાં બેઠાં દુઃખ થશે કે નહિ એ તો કોણ જાણે ? પણ મેં ઘણો વિચાર કર્યો છે, અને વધારામાં તમારી સલાહ પૂછવા આવી છું. કાઠને પણ પોતાની મરણ પથા-

રીએ બીજાની આખી હંદગીનું ખન લખી આપવાનો શો દક છે? પોતાનાં ઘડી એ ઘડીનાં મુખને માટે કોઇની આખી હંદગી લાડે આપી દેવી એ એક સ્વાર્થ નથી શું? દાદા જીવતા હોત તો એમની પાસે જાંઘને હું એ માંડે વચન પાછું માગી લાવત, પણ હવે આવી સ્થિતિમાં, મને બધાં જ એમ કહ્યાં કરે છે, અને તમે પણ શું એમ માનો છો?

(હિમકાન્ત સ્વસ્થ ચિત્તે સાંભળી રહે છે.)

અને તે દિવસે અમારું ઘર સજાગું, ત્યારે એ અમારે ત્યાં મહેમાન હતો; તો એ વખતે મને બચાવવા કેમ અંદર નહિ આવ્યો?

હિમકાન્ત: (ધીમે રહીને સમજાવતો હોય તેમ) તમે ગમે તે માણસ થો, એ પોતાની હંદગી એવે વખતે ભ્રેષ્ઠમમાં નાંખશે જ નહિ.

અગ્નિતા: (કંઠેર રીતે) એને એ વખતે પોતાનાં બધી જતાં નેકટાઈ કોવર યાદ આવતાં હતાં, જ્યારે તમે (અતિશય ક્રામળ અવાજે) એ વખતે—

હિમકાન્ત: હું તો માણસ જ નથી. મારી વાત ન કરો—પણ ગમે તે બીજો—

અગ્નિતા: (ભોક્ષાઈ જવાતું હોય તેમ) એવા બીજા કોઈને મારે મારા પતિ નથી કરવો.

હિમકાન્ત: (અગ્નિતાના શબ્દોનો પૂરેપૂરો અર્થ ન સમજીયો હોય તેમ) ત્યારે શું કોઈ અસાધારણ માણસને—પણ (સમજાવતો હોય તેમ) અસાધારણ માણસ પતિ થવાને મારે જ નાલાયક છે. પતિમાં ડહાપણ, મુખાઈ, હોંશીઆરી, કંલુસાઈ, થોડું બીકણપણ—આવા બધાનું મિશ્રણ જોઈએ—એ તો જ એને સાંખી શકે. તો જ કદાચ સહજવન નબી શકતું હશે. પરિણિત જીવન એ તો એક સાધારણ સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે, અને એને મારે બંનેમાં સાધારણ ગુણો કે ખામીઓ હોવી જોઈએ.

અગ્નિતા: પણ કોઈને એવું લગે ન જોઈતું હોય તો?

હિમકાન્ત: તો એવા માણસે પરિણામને માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ.

અગ્નિતા: ન પરણે એમાં પરિણામ શું આવવાનું હતું?

હિમકાન્ત: હંદગીમાં કંઈ પણ પરિણામ ન આવે, એકે મંગળ કે અમંગળ પ્રસંગ ન આવે એ શું એાહું ભયંકર પરિણામ છે? આખી હંદગી એ માણસ એકલાં રહેવાને તૈયાર હોતું જોઈએ.

અગ્નિતા: એ કંઈ બહુ મોટી વાત છે?

હિમકાન્ત: દમણાં તમને નજીવી લાગશે, (જરા ખોંખારતાં) પણ જરા મોટાં થાઓ, તમારો તમારા પરનો મોહ જરા ઓછો થાય, ત્યારે મન પોતે અંદરનું અંદર થાકી જઈ બહાર બીજાં લોકો-માટે જાંખશે અને તમને એની સમજ પડશે.

અગ્નિતા: (શુદ્ધ સરસતાપી ભાષામાં જવાતું હોય એમ) તમને એમ થાય છે ખરું?

હિમકાન્ત: તમે મારી વાત જ ન કરો. મેં ન કહ્યું હું માણસ જ નથી—પણ મીઠી મીઠું પૂછો છો ત્યારે એટલું કહું છું, કે હા લાગે, પણ હું ત્યાં જ અટકી પડતો નથી. મારા અનુભવ એથી—(અટકી પડે છે.) પણ કંઈ નહિ.

અગ્નિતા: (ચોરી વારે વિચારપૂર્વક પ્રશ્ન પૂછતી હોય તેમ) પણ ધારો કે કોઈ એ માણસો આવા જ મનનાં હોય અને એ બે—

(હિમકાન્ત અતિશય નયને અગ્નિતા સામું જોઈ રહે છે.)

હિમકાન્ત: (વાતને ટુંકાવતો હોય તેમ) એમાં એ માણસો ઉલટાં સાથે રહી ન શકે.

અજિતા: (જરા અધીરાઈમાં) કેમ ? તમે કે હું—(દેવો આની કીટલી વગેરે લાવે છે.)

હિમકાન્ત: (ઉઠીને મોઝાં હાથમાં લેતો) ભેગાં રહેવા માટે સરખા જ વિચારો હોવા જોઈએ એમ કંઈ નથી.

અજિતા: તમે જાઓ છો ?

હિમકાન્ત: હા, જરા મારે—

અજિતા: હું આજે આવી છું એમ કંઈ ફરી ફરીને નહિ આંવી શકું.

હિમકાન્ત: હજી તો આ પીયું ને ?

અજિતા: (અસંતુષ્ટ મને) મેં આ છોડી દીધી છે.

હિમકાન્ત: વારુ—ત્યારે—

(હિમકાન્ત મોઝાં પહેરે છે. અજિતા પડી ગયેલે ચહેરે બધે નજર ફેરવે છે. થોડી વાર કાઢી બાંધવું નથી.)

અજિતા: (છલ તાળવે ચોંટી ગઈ હોય તેમ પ્રયત્નપૂર્વક બોલે છે) તમે આટલા કડોર હશે એ મને આજે જ ખબર પડી.

હિમકાન્ત: એ સિવાય મારો છુટકો જ નથી— (નવો વિચાર મનમાં આવ્યો હોય તેમ) તમે ઘેરથી આટલા મારે જ નીકળ્યાં હતાં ?

અજિતા: તમારી પાસે હું જુદું નહિ બોલું. ઘેરથી હું હેમજનીને (હિમકાન્ત ચમકે છે, પાછો સ્વસ્થ થાય છે. અજિતા જોઈ રહે છે.) મળવા નીકળી હતી પણ રસ્તામાં તમારાં બેન મળ્યાં એટલે તમને મળવાનું મન થઈ આવ્યું.

હિમકાન્ત: કહો તો એમને ત્યાં મારી ગાડી તમને મૂકી આવે.

અજિતા: મારે હવે ત્યાં નથી જવું. (હિમકાન્ત જરા ખચકાય છે.) હું સીધી ઘેર જ જઈશ.

હિમકાન્ત: જેવી તમારી મરજી.

અજિતા: (પોતાનું બજા ખૂટી જતું હોય તેમ) તમે મને કશી સલાહ પણ નહિ આપો ?

હિમકાન્ત: મારાથી હવે તમને કંઈ જ સલાહ કે મદદ ન આપી શકાય.

અજિતા: મારી જગ્યાએ બીજી કોઈ હોત તો આટલી સરળતાથી કદી તમને આવીને ન પુછત, અને તેમ છતાં તમે મને છેવટ કશો જ જવાબ નથી આપતા ?

હિમકાન્ત: (ઉદ્વિગ્ન મને) હું લાચાર છું. મારી રીતે મારા મનથી હું બીજાની સાથે બંધાઈ ચૂક્યો છું.

અજિતા: તે રીતે ચારે બાજુ અગ્નિ હતો અને તમે મને ઉચકીને લઈ ગયા, ત્યારથી જ મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે—(સ્વમાનની લાગણી પોતામાં પાછી આવતી હોય તેમ) તમે સ્ત્રીનું હૃદય જ ઝોળખતા નથી.

હિમકાન્ત: હશે !

અજિતા: (જરા કડવાશથી) પાછી મને અગ્નિમાં નાંખવી હોય તો ભેગો !

હિમકાન્ત: (પોતાના બે હાથ વડે મોં ઢાંકી દેતો) નહિ, નહિ, એમ ન બોલો મને તમારે માટે લાગે છે, પણ હું શું કરું ?

(પોતે કંઈ નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ હિમકાન્ત સાથું એવા વપર અજિતા હોં છે.)

અજિતા: આ પુલો અને આ આવકાર !!

હિમકાન્ત: (ચુકામંથી અવાજ આવતો હોય એવા દયાએલા સ્વરે) આમ લુઓ, આશાનું આ ચિત્ર ઉધું ટાંગું છે બોલું ?—મારા જીવનમાં કંઈ નથી.

(અજિતા દુઃખિત વદને નીચું માથું સળી બારણા તરફ નય છે, ત્યાં સામેથી સુમિત્રા હસતી હસતી આવે છે.)

સુમિત્રા: (અજિતાને) તમે હજી છો ને ? થણું સાફ થયું—હું ખાસ તમારા માટે જ વહેલી આવતી રહી.

(હિમકાન્ત કુળતે પગે બુલા ખુરશીમાં પડે છે.)

સુમિત્રા: અમે કાલે જ તમને સંભાર્યા હતાં. તમારે ત્યાં આગ લાગી હતી ને—(બન્નેના મોં સાથું લુએ છે, અને શું થયું છે એની સમજ ન પડતી હોય એમ અટકી પડે છે.)

અજિતા: હજી પણ લાગેલી જ છે.

(નય છે.)

હિમકાન્ત: (ઉધું માથું કર્યો વગર દુઃખિત સ્વરે) આવજો !

સુમિત્રા: ભાઈ ! ભાઈ. આ શું ? મને કહો તો ખરા ?

હિમકાન્ત: હે પ્રભુ ! બહુ થયું ! બહુ થયું !

[પડેલો પડે છે.]

પ્રવેશ ત્રીજો

[સ્થળ: એ જ. ખુરશી દેખાત જરા બાલુમાં ખસેડેલાં છે. યત્તાં યત્તાં પોતાની માતા નર્મદાનો ફેટાગ્રાફ બરાબર સામે દેખાય એમ દિવાનખાનાની વચ્ચે હિમકાન્ત ખજાંચ પર પડેલો છે. સુમિત્રા પાસે ખુરશી પર બેઠી બેઠી ચોપડી વાંચે છે. બહાર રાત્રીનું કઠોર પ્રકાશ પૃથ્વીને બાફી નાંખતો તથે છે.]

(પડેલો ઉપડયા પછી સુમિત્રા થોડી વારે હસી થઈ નીચે વળી હિમકાન્તને નીહાળે છે. દેવો બારણામાં આવી હસા રહે છે.)

સુમિત્રા: હાંથી ગયા ! (દેવાને) મહારાજને કહે કે હમણાં આવું છું. (દેવો નય છે. થોડી વાર આમતેમ નજર નાંખી, હિમકાન્તની બંધ આંખોના પૂણા પર પાણી વર્ષ્યાં છે એ લાંબી, પગના અંગૂઠા પર ચાલતી બારણા તરફ નય છે.)

હિમકાન્ત: બેન ! ક્યાં ગય છે ?

સુમિત્રા: (પાછી ફરતી) મેં જલ્દિ તમે હાંથી ગયા છો.

(ખુરશી પર બેસે છે.)

હિમકાન્ત: (થોડી વારે) તેં માથે ત્યારે કેટલો તાવ હતો ?

સુમિત્રા: કંઈ બહુ નહોતો. મોં-ઝાડીઓ હતો.

હિમકાન્ત: જો પેલી બંગમાંથી જ્યાં કાગળ કાઢે, એમાં મારાં આપેલાં આમંત્રણો, અને એમના જવાબો બધું છે.

(સુમિત્રા બેઠા પાસે જાય છે, બહારથી કોઈનાં હતાવળાં ધગધગાં અવાજ આવે છે. સુમિત્રા હલકંકાથી કાન મારે છે. થોડી વારે સુબોધ આવે છે. બહુ જ હતાવળથી આવ્યો હોય, તેમ ભારે શ્વાસ લે છે. બોલતાં એના અવાજ છુએ છે. હિમકાન્ત હિમવત નિશ્ચય બેઠો છે. મોં પર કશી લાગણી દેખાતી નથી. સુમિત્રા મોં તાણીને પ્રયત્નપૂર્વક સુબોધ સાચું જુએ છે.)

સુબોધ: મારા બાપુએ કહાવ્યું છે કે દ્વેષથી તમારે કદી કશી ચીઢી લખવી નહિ અને અમને આમંત્રણ આપવું નહિ, તેમ અમારા તરફથી આમંત્રણની આશા પણ ન રાખવી. અને—

(સુમિત્રા દુઃખ અને રોષની લાગણીથી તરેલી લાગે છે.)

હિમકાન્ત: (શાસ્ત્રમાંથી પોતાનો હાથ બહાર કાઢતા) સખુર—(હિમકાન્તના પ્રભાવને માન અપાઈ જવાતું હોય તેમ સુબોધ બોલતો બંધ પડે છે. શાન્તિથી બોલતો) તમે જો એ ચીઢી સાથે લાખ્યા હોત તો હું તમને સમગ્રવત કે અમે કંઈ તમારી પાસેથી આમંત્રણ માગ્યું નહોતું. આમંત્રણ તો અમે આપ્યું હતું અને અમે તો માત્ર ત્યાં આવવાની રજા માગી હતી.

સુબોધ: એ હું કંઈ ન જાણું—અને પેલું ધડીઆળ શરદુત્સવના મૈત્રીને એક સદ્-ગૃહસ્થની રીતે મોકલી આપેલા તો સાફ.

સુમિત્રા: (રોષમાં) અમે કંઈ મોકલવાનાં નથી. તમારે અહીંથી લઈ જવું હોય તો લઈ જાઓ.

હિમકાન્ત: (સુમિત્રાને બોલતી અટકાવતો હોય તેમ) વારુ, હું અત્યારે જ મોકલી આપું છું, અને જ્યારે આવે જ જવાબ આપેલા હોતા ત્યારે અમારી ચીઢી તો પાછી આપવી હતી !

(વધારે વાર રહ્યાથી કંઈ થઈ જશે એવી લાગણીથી જાણે સુબોધ હતાવળે બહાર જાય છે. હિમકાન્ત ખુશીમાં બુલેલો બુલેલો જાય છે.)

વળી પડી હીરલાંબી ગાંઠ

(સુમિત્રા તરફ જોયા વગર) પછી શું ? સુમિત્રા.

પડી વળી દલકાર્યાં બ્રાંત

અબોલા કયે લવ છૂટશે હો માણસારાજ.

(પોતાનું મોં બે હાથમાં ઢાંકી સુમિત્રા બેઠી છે; જરા ચોટથી રડી પડે છે.)

હિમકાન્ત: (હિંસા ધર્મ) બેન બેન, તું શા માટે રડે છે ? અહીં આવીને ફરીવાર એ એમ કહી ગયો, પણ મને કંઈ જ નથી લાગ્યું. આમ જો-જો-આપણે જોને ચાહતાં હોઈએ એણે કરેલું અપમાન પણ એક રીતે સાફ !

સુમિત્રા: (હિમકાન્તના વિચાર રહિત મોં સાચું જોતી) તમે એ ધડીઆળ મોકલી આપશો ?

હિમકાન્ત: હારતો. કાઢવું જોતાએલું ધડીઆળ આપણને હાથ લાગ્યું હોય તો અધિકારીના હાથમાં આપણે સોંપી દેવું જોઈએ.

સુમિત્રા: (હિમકાન્તના તટસ્થ જવાબથી અસંતુષ્ટ થઈ હોય તેમ) બાઈ, તમને કંઈ જ નથી લાગતું ?

હિમકાન્ત: (ખારી ખદાર જોતાં, લાગણીમય આવાજે) એટલું લાગે છે, કે મારી સારામાં સારી લાગણીઓ આમ જ વેકરી મારવા શું સર્ગઈ હશે ? (જરા આંતું જુએ છે. આંખમાંથી એકે બિન્દુ ટપકે છે.)

દેવો: (સફાળો અંદર આવતાં) સાહેબ સાહેબ, અંજિતા ખેન દાઝ્યાં છે, તેમને હોસ્પિટલમાં લઈ ગયા છે, ને આખને ત્યાં બોલાવ્યા છે.

સુમિત્રા: ઓરે !

(માથા પર સળંગ રૂટકો પડેલા હોય એમ બે હાથમાં માથું રાખી થોડી વાર હિમકાન્ત ઉભો રહે છે.)

હિમકાન્ત:— અંજિતા ! અંજિતા ! તું કેંદ્ર સુધી અંજિતા જ રહી !

(ગૌતમ અને નૂતન આવે છે.)

નૂતન: (અંદર આવતાં ગૌતમને) હમણું આપણને આવતાં સામે મળ્યો એ જ મુબોધ કે ?

ગૌતમ: (ધીમેથી) હા—

હિમકાન્ત: (પોતાની જાતને કાણમાં લાવતાં) કેમ રેંપ કાગળ લાવ્યા છો ?

(ગૌતમ જડા ચોકાય છે, આજુબાજુ નજર કરે છે. પછી થોડી વાર કાગળ કાઢે છે, અને ટબલ પર મૂકે છે.)

ગૌતમ: બોલો—

હિમકાન્ત: મને હમણું ડરસદ નથી. હું કેરા કાગળ પર મારી સહી કરી આપું છું. તમારે પછી મીઠકતના જેમ લાગ પાડવા હોય તેમ પાડજો.

(હિમકાન્ત સહી કરે છે. પછી ટબલ પરથી ચર્મોપીટર લઈ તાલ માપવા પોતાની અગલમાં મૂકે છે. ગૌતમ નૂતન કાંતકથી જોઈ રહે છે.)

હિમકાન્ત: હવે આ કાગળ લઈને અહીંથી જાઓ.

ગૌતમ: (ધીમેથી) ઠીક પતી ગયું. (જન્ને જાય છે.)

સુમિત્રા: આ તમે શું કર્યું ?

હિમકાન્ત: (અચ્ચત નયને) જેને કર્યો પ્રેમનો હક નથી એને પૈસાનો પણ હક નથી. (સુમિત્રા રહી પડે છે.)

હિમકાન્ત: જો એમ ન રહ. તારી ચીટીથી તો આ બધો નીવેડો તરત આવી ગયો નહિ તો હું ગોટાયા કરત.

સુમિત્રા: તમે અંજિતા પાસે જશો ?

(હિમકાન્ત ચર્મોપીટર ખદાર કાઢી જુએ છે.)

હિમકાન્ત: (ડોડું હસાવી ના પાડતાં) એકસો ચાર !

(હિમકાન્ત સ્વસ્થ ચિત્તે પયારીમાં સુવે છે. સુમિત્રા અને બોલેટ છે.)

હિમકાન્ત: (ધીમે ધીમે જાય છે)

વળી પડી દલગામાં આંત

અબોલા ક્યે લવ લાંગરે હો માણુરાજ !

[પડો પડે છે.]

પ્રાણજીવન વિ. પાઠક.

ખાવું શું ?

પરદેશી, કાપડના વેપારી જેડે દલીલ કહે હું: 'આ તમારો ધંધો પાપભર્યો છે' તો પેત્રો સામે જવાબ વાળે છે: 'ત્યારે પછી ખાવું શું?' વિદેશી સરકારતંત્રના સાંચા બની પોતાનાં દેશવાસીઓના પગની બેડીઓ કાલમ રાખવામાં મદદ કરનાર નોકરને કહું હું: 'આ તમારો ધંધો ધાતક છે' તો મને ઉત્તર મળે છે: 'ઘણું ચે. જાણીએ છીએ પણ નોકરી છોડીને, ખાવું શું?' દેશના નૌજવાનોને હિંદુસ્તાનનાં કંગાળોને સાફ ગામડાંમાં વસી, દેશ-સેનાનાં, જીવન સ્વીકારવાનું કહેવામાં આવે છે ત્યારે પણ જ્યાં ત્યાંથી એક જ ઉત્તર મળે છે: 'પણ ગામડામાં રહીને ખાવું શું?'

ભૂખ્યાં સુવું માણસને ગમતું નથી. આખી સચેતન સૃષ્ટિ જીવનનિર્વાહને અર્થે પોત-પોતાનું પિડપોપણ શોધી લેવામાં મગેલી છે. ચોર શાહુકાર સૌ કોઈ પિડ પોપે છે. ગીતામાં એવા ચોર-શાહુકારના ભેદ પાડેલા આપણને જોવા મળે છે.

'યતનું બચેલું ખાનારા સંતો સર્વ પાપ યદી મુંકત યાય છે; જે કેવળ આપસ્તરથને ખાનર રાધે છે (મેળવે છે) તે તો પાપ જ ખાય છે.'

યત એટલે બીજાને પ્રીત્યથે કરેલું કાર્ય. આલું કાર્ય કરનારો દોષમુક્ત યદી પાવન યાય છે અને તેવો કશો યત ન કરતાં પોતાને જ સાફ રાંધો (મેળવી) પોને ખાઈ પૂકે હાય લૂછનાર નથી પાપનો ખાનાર સ્વાર્થકીટ છે આવી શ્રીકૃષ્ણની દુહા છે.

પણ વિજળાના દીવા અને પંખા કરતાં, ઘરેમાં મેવામિકાઈના થાળ આરોગનારા ભાગ્યવાનોને જોઈ સાંજ પડ્યે શેર જુવારને જાન્યક મગૂર 'દેવતાઓને દીધા સિવાય' મેવામકીદ જમનારા આ શાહુકારોને 'ચોર*' કંઈ રીતે માને?

ખાવું, એટલે કંઈ ગળા નીચે ઉતારવું નહિ. જે કોઈ કંકરા, માટી કે રાખને ખોરાકની પેઠે ગળા, જાય તો એનું શરીરપોષણ થવાનું નથી-એ રોગગ્રસ્ત પણ યદી પેડે. તેમ એવો ખોરાક તે કંઈ બોજન પણ કહેવાશે નહિ. તે જ પ્રમાણે પાપની કમાણીથી-મેળવેલું, બોજન ચાહે તેટલું મોદક હોય તો પણ તે વાસ્તવિક બોજન નથી. તેનાથી શરીરપોષણ થવાનું નથી. તે રોગ પણ પેદા કરે.

કદાચ એથી શરીરની પુષ્ટિ થતી જોવામાં આવે તો પણ નરી શરીરની સ્થૂલતા કંઈ આરોગ્યનું લક્ષણ નથી. જેનું પેટ વધી ગય છે તેને આપણે રોગી કહીએ છીએ. આપ-સ્વારથિયા પિડપોપણ પાછળ જેનાં મનજુદિ ખેંદર મારી ગયાં છે અને આત્મા ક્ષીણ થયો છે તે પણ તેવો જ રોગી છે.

દેશમાં સમષ્ટિની સેવાનો, જાતીય સંગઠનનો, ગરીબોને અપનાવવાની પ્રવૃત્તિનો મહા-યત આવી રહ્યો છે. ત્યાગીને જીવવાની અને કાલવાની ખરી ધર્મશક્તિને જીવનમાં ઉતાર-

નારી જેટલી પ્રવૃત્તિઓ અત્યારે દેશમાં મોજૂદ છે તે બધી યશપ્રવૃત્તિઓ છે. એ યજ્ઞોને ખવડાવીને બચે તે ખાવું એ જ ‘યજ્ઞશેષ’ ખાધું કહેવાય. આ યજ્ઞને બૂધી, દેશનાં કશેડા દરિદ્રનારાયણોના વિચાર મેશી, જે એક પોતાને જ લાગે છે અને તેથી બીજાઓના ભાગનું પણ પોતે જ આરોગી ગ્નય છે ને સંચય કરે છે, તે ઉપર કહી ગયા તેમ ગીતામાં વર્ણવેલ ‘ચોર’ના વર્ગના છે.

આપણા ગ્રંથોમાં બીજે આથી થે વધુ ગંભીર વચન કહેવાયું છે. * વેદોના ઋષિ કહે છે: ‘સાચું કહું છું કે એ (ધન) એનું (યજ્ઞ અથવા ત્યાગ ન કરનારનું) મૃત્યુ જ છે.’

પણ માણસને આ વાત ગળે ઉતરતી નથી. માફ પાપ (ધન) માફ મૃત્યુ છે એ વાતની પ્રતીતિ એને શે થાય ?

તેથી જ ઋષિએ એવડો ભાર મૂક્યો કે ‘અથા, સાચે જ કહું છું, (સત્યં વ્રજીમિ) માફ માન. તને ભક્ષે આ બધી ભોગસામગ્રી દેખાતી હોય પણ હું તને વાળી વાળીને કહું છું કે એ તારા મોતનો સરંજામ છે.’

પણ મને કહેવામાં આવે છે:

‘વાતોથી શા દી’ વળે ? વાતોથી પેટની બળતરા થોડી જ બૂઝાવાની છે ? વાતોથી બાર વાગતા તો અટકવાના નથી અને વાળુવેળા પણ થતી થંભવાની નથી. બૂખ તો કશો પાપપુણ્યનો ટાળો કરતી જણાતી નથી. બૂખ્યા આગળ પાપપુણ્ય અને પિંડપરમાત્માની ચર્ચા કયે શા લાલ ? બૂખલામિનીના શુદ્ધસ્થાત્રમમાંથી છૂટાછેડા મેળવવાનો કોઇ નુસ્ખો બતાવશે ?’

પણ સાચું પૂછે તો ‘સાંજ પડ્યે શેર ધાન’નો સવાલ ‘યજ્ઞશેષ’ ભોજનના ઉમેદવારોને એટલો પીકતો નથી જણાતો. અમારી અસ્વાભાવિક નાહકની, નરી ખોટી બૂખોને સુમાર નથી રહ્યો ત્યાં જ બેડો કડે છે. રોગી માણસને ખોટી બૂખ લાગે છે એ અનુભવ કેળી પાસે નથી ? એકવાર ‘યજ્ઞશિષ્ટાસિન’ થયા એટલે પછી અમારી એ બધી ખોટી બૂખોના શા હાલ ? એ ખોટી બૂખોની જગતરામાં અમારી સાચી બૂખ-નિરોગી માણસની ‘યજ્ઞશેષ’ માત્રથી તૃપ્ત થનારી બૂખ-ખોવાઈ ગઇ છે અને નિરોગ વસ્તુ તરફ અભાવ પેદા થઈ ખોટી બૂખના અકર્ષણતિયાવેગમાં મન અહોરાત્ર રોકાયેલું રહે છે. આ રોગીઓને કેવી રીતે સમજાવવા કે યજ્ઞના કોળિયા સિંધાય બીજું ખાવું ચોરી છે, પાપ છે, રોગ છે, આત્મનાશ છે.

કહે છે કે ગુરુ નાનકે પાસે એ જલુ યાજ્ઞધરાવના આત્મા. એક તવંગર હતો ને બીજો ગરીબ. પેલા તવંગર શીરાપૂરી માલપુવાનાં પકવાનો અને ચટણી રાઇતાં અથાણાંથી ભરેલો યાજ્ઞ લઇને આવ્યો હતો. બીજાની યાજ્ઞમાં કશા વીચોપડ વિનાના એ ત્રણ બદા રોટલા ને બાલુમાં કશાક પાલાની એક લચકો લાજી હતી. ગુરુ નાનકે અમીરનો યાજ્ઞ ફેલી આ ગંકનો રોટલો આરોગ્યો. પેલા અમીરે પોતાથી શી ખતા થઇ તેનો ગુરુ પાસે હાથ બેડી ખુલાસો પૂછ્યો. ગુરુ નાનકે જવાબ આપ્યો: ‘તાફ આણેલ ભોજન લોહીથી ભરેલું છે.’ કથા આગળ એમ પૂરી થાય છે કે પેલા અમીરનો વિસ્મય સમાવવા ગુરુ નાનકે અંતે

ચાળમાંના પેસા માત્રપૂવા લાંબમાં સર્ધ તીચેલી બનાવ્યા-તો અંદરથી રમતની ધાર નીકળી ને પેસા કંગાળના રોટલામાંથી દૂધનાં ટીપાં !

આજ અમારી કમાણીઓને નીચેલી બતાવી અમારી આંખો ઉઘાડનાર સંતો અમારી વચ્ચે નથી પણ એ પાપકમાણી તો 'લોહી ટપકતી' છે એ સમગ્રયું શું એટલું અધક છે ? પરદેશી કાપડ વેચીને ચતી કમાણી, સરાય ગાંજ તમાકુના ઇગરો રાખીને કે ચા બીડી-ઓની દુકાનો રાખીને ગરીબ પ્રજાના હૈયાનાં લોહી સૂકવી કરવામાં આવતી કમાણી લોહી ટપકતી નહિ તો શું દૂધ ટપકતી છે ? આજના 'રાષ્ટ્રચરની' લાવનાને પ્રજામાંથી, અમારાં અંતરમાંથી, હોસવનારી ફેક-કમાણી લોહી નીંગળતી છે, પાપ છે. એવી કમાણીના મોહ-પાશમાં બદ્ધ થયેલા અમે અંધારુ-પાપ છવન ગાળનારા-છીએ. અઘાયુર્નિદ્રિયારામો મોઘે પાર્યે ! સ જીવતિ !

જે સાથે જ બીજાનું છે, દેવાનું છે, જે યજ્ઞપુરુષની સંપત્તિ છે, તેને આપણે પોતાનું માન્યું છે ને રખે ક્યાંક એ યજ્ઞભાગ બની જાય એ બ્હીકમાં રાતદિવસ આપણે આપણાં ધન-માત્રની ચોટી કરનારા 'સ્તેન' બન્યા છીએ. સામુદાયિક મુખસંપત્તિ વધારવાને બદલે સમાજને નરી શિક્ષાભૂમિ ફરી મૂકી આપણે એક બીજાની સંપત્તિ, 'ચોર'વામાં જ અનુરક્ત છીએ. આનું ફળ શું આવ્યું છે ? છવનરસ આપણામાંથી શોષાતો. ચાલ્યો છે. કેમ આખો કાણુ, દીન, દીન બની છે. જે યજ્ઞભાગ છે તેને આપણે પોતે ખાઈ બેસવું એ મૃત્યુનું સંકેત છે. આ સમગ્રવચને આજે કોઈ વેદકાલીન ઋષિની જરૂર ન હોય.

જોડાક વધુ વિચાર કરી નેહીએ. આપણી ખોટી ભૂખને સંતોષવા આપણે ધર્મકર્મ ભૂલી શુદ્ધ નયારા બની ફરીએ તો પણ કેટલેક પહોંચીશું ? પહોંચામાં પહોંચી ગયુનરીએ મુઠ્ઠાં હિંદુસ્તાનની માથાદીક સરેરાશ આવક માસિક ૪૩૮ છે. આ તો સરેરાશ. માસિક રૂપિયા ૪ થી ઓછા કમાનાર તો કરોડો છે. દરે આ સરેરાશ જ્યાં મૂકી વધી નથી ત્યાં મૂકી રાજ્યી વધારે ખાનારા સમાજ ઉપર ચોરીકાઠારી કરીને નહિ તો ખીજી કંઈ રીતે ખાય છે એમ કહીશું ?

જ્યાં માસિક ચાર રૂપિયા પણ આવક નથી, જ્યાં દેશનાં લાખો કરોડો રોકેને ચાર રૂપિયાની આવકનું પણ આધન નથી ત્યાં ખોટી ભૂખો વધારીને શો લાભ ? જ્યાં લાખોને માસિક ચાર રૂપિયા ખરચવા મળવાના સંસા છે ત્યાં માથા દીક રૂપ-પ૦ ખરચીને પણ પોતાને 'ગરીબ' માનનારાઓને શું કહેવું ? આ પાપકમાણીમાંથી બચી યજ્ઞેય ખાતા થઇશું અને એથી વધુ કમાવા પાછળ રોકાવા કરનાં પેસાં જરાથી પણ ઓછું કમાનારાં કંગાળો કંઈક ટટાર થાય એવા ઉઘમમાં એમને લગાડવાને રસ્તે એમની એવા કરતાં શીખીશું તો જ દેશ વેદના ઋષિએ વર્ણવેલા 'વધ'માંથી બચી શકવાનો છે. આ સિવાય ધર્મપૂર્વકે છવનાનો બીજો કોઈ ઉપાય અત્યારે નથી.

પ્રજાનો છવનરસ શોષનાર મોટામાં મોટું જંત્ર છે પરદેશી રાજ્યતંત્ર. એ રાજ્યતંત્ર દુકાવવામાં થોડુંકણે ઓરો તો જોડેજોડે દિડી જવાજતાર છે જ, પણ એથીએ વિશેષ જવાજતાર ૩ કપાસથી લઈલાલચી અને સૂકેડો વાંચીથી કાંતનાંપણના આવેલાં પણ આજે ઉઘમ વગર ખૂબસો વેચી રહેલાં લાખો દેસવાસીઓના દુઃખ તરફ આંખ મીંચી પરદેશી કાપડની આયાત-વપાર કરનારા અને ગરીબોને વાપરતાં શીખવનારા આપણે છીએ. આવડા વિચારો દેશનાં લાખો કરોડો મોઢોને પેનાની આસંપાસ ફેંકમરો પેટી ફેંચી થઈ થઈ

મરતાં દિનરાત જોવા છતાં ખાસા લણેલા કેળવાએલા લોકોને આટલું આંધળું, આટલું જડ
હવન ગાળતા જોવાનું બીજો ક્યાંએ મળશે ખરું ?

બ્યારે માણસ બુદ્ધિનો દુરુપયોગ જ કરવાનો નિશ્ચય કરીને એમી જગ છે ત્યારે એ
ધર્મરતો હરીફ થઈ પડે છે. કહેવાય છે કે સેતાન જેવો શાસ્ત્રાર્થી બીજું કોઈ કરી નાંખતું
નથી. આપણા બધા બુદ્ધિવૈભવનો ઉપયોગ આજે આપણે એક જ વસ્તુની પાછળ કરી
રહ્યા છીએ—કે આપણી પૂંદ તળે રેલો ન આવે. આપણા વકીલો જુઓ, વેપારીઓ જુઓ,
શ્રીમંતો જુઓ—ધંધાર્થીઓ જુઓ કોઈના મહેન પર ધર્મતેજ, આત્મતેજ, માણસાઈની ધગશ,
ધીર્યની આંચ, ધગતી દેખો છો ? ધર બજાર બધાં જુઓ ત્યાં પંખી—પારધાનીનાં જ જાણે
સગપણ વર્તી રહ્યાં છે. હવન એક અખંડવાદી શિકારની દોડ થઈ પડ્યું છે. ઝાડે ઝાડે
ને ડાળીએ ડાળીએ ખડકે ફડફડતાં પક્ષીઓ બેસાં છે ને દરેક થડની ઓથે હાથમાં ગલેલ
લીધેલા, ગળવામાં જળા ધૂપાવેલા, ચીરીમાર ઉભા છે. ‘શિકાર’ મારવાના પ્રપંચમાં જ
આપણી બધી બુદ્ધિ ખરચાય છે. એ શિકારીહવનમાં રખેને ધર્મની કે યશની વાત
નીકળી વિસંવાદ ઉભો થાય એની આપણે ખાસ કાળજી લઈએ છીએ, અને બધાં એ ચર્ચા
નથી જ ટાળી શકાતી ત્યાં એ ‘પીડ’ની સામે બને તેટલા ‘શાસ્ત્રાર્થી’ રચવા ફેલાવવા-
માં જ આપણે આપણી રક્ષા સંમુદ્યોગે છીએ !

પ્રજનશરીર તો આ બધી જગોના શોષથી ક્ષીણ બની ગયું છે. આપણા દેહ : દુર્બળ
થતાંની સાથે મન નિર્વીર્ય બની ગયાં છે. અમારાં આજનાં સામાજિક પાપોમાંથી હપટકા
પાપ આજની અમારી શારીરિક દુર્બળતા અને બીરુતામાંથી જન્મ પામે છે. હવનની પ્રત્યેક
કૃતિમાં પામરતા ઉલભાય છે.

બધાં આવડું પાપચક ચાલી રહ્યું છે ત્યાં લાખોને ભૂખ્યાં મૂકી પ્રપંચ પર પેટ ભરીને
ખાનારા નરુ પાપ જ ખાઈ રહ્યા છે, યશોપ નથી ખાતા એમાં શી શંકા હોય ? આ
પાપભોજનના જોર ઉપર જ એ પાપચક ચાલી રહ્યું છે. અજ્ઞાન જનતા જડતામાં પડી
ભૂખે દુઃખે રીખાય છે ને માખોની પેડે મરી રહી છે. લણેલા કેળવાએલા ‘અધ્યાય’ અને
‘ઇન્દ્રિયારામ’ બની પ્રજનશરીરના મૃત અવયવ થઈ બેસા છે ને પાપચકને ફરતું રાખે છે.

જેનું હવનું વ્યર્થ છે એવા મૂવા વાંકે હવનારા અધ્યાય લોકોનો ભાર ભૂમિ પણ
વધુ નહિ ઝીંકે. ‘વથ ઇત્ત સ્ત તસ્ય’ એ જ સાચું. બધાં અમારું હવનું જ પાપમય બની
ગયું છે ત્યાં મૃત્યુ તરફ જ અમારી ગતિ કેમ ન હોય ? જે ગુણામ છે, જે ઇન્દ્રિયારામ
છે, જેના અંતરમાંથી ચેતનનો તણખો જ ખૂટાઈ ગયો છે અને તેથી ચેતાની પરિસ્થિતિનો
વિચાર સરખો ક્યાં વગર જે જડ, અચેતન નિર્જીવજ આપરંવારથિયું હવન
વીતાવી શકે છે તેનું હવનું જ પાપ છે. જેટલો વખત એ હવે છે તેટલો વખત સંસારમાં
પાપ વધારે છે. જેટલો વખત એ હવશે તેટલો વખત બનતે હિંદો સિપાઈ થઈ ચીના
વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ગોળી ચલાવવામાં એ હથિયાર બનશે, પારકી પ્રજાઓનાં સ્વાતંત્ર્ય ખૂંચતી
લેવામાં એ સહાયક થશે, પરાધીન પ્રજાઓનાં પારતંત્ર્ય ટકાવવામાં એ ઉપયોગી થશે.

આપણે ‘અધ્યાય’ છીએ કારણ આપણે ઇન્દ્રિયારામ છીએ, ઇન્દ્રિયોની ભૂખોના
વેચાણ છીએ. યશોપના શુદ્ધ સાન્નિધ્ય ભોજન ઉપર નિર્બીદ કરવાની અમારામાં હિંમત
નથી તેથી જે યજ્ઞો હિરસો છે જે દેવાનું છે તે પણ ખાઈ જઈને પાપનાં લાથાં
બાંધીએ છીએ ને પાપચકના પોષક બનીએ છીએ. શું ખાનું એનો જ્ઞાન હવે આપણને.

મળી ગયો. યત કરો, યતશેષ ખાઓ, ઇન્ડિયોને જવાબ દેવા મૂકી દો, ખોટી બૂખોને મટારી દો, એટલે પછી સાદી બૂખ મટાડવી તો રમન વાન છે. કીડીને કણ ને હાથીને હારો આખતારને નમે ભારે નથી પડવાના, દેવનાના દરબારમાં દરેક દાડિયો એના શેર ધાનનો લક્કાર છે જ. જે દેશમાં કરોડો લોકો રોજના ચાર પેસા કમાણી આપે એવા ઉલમને મારે પણ ટળવણ છે ત્યાં શેર બાજરીને સાટે સેવા કરનાર યાત્રિક એક નહિ પણ લગ્નરો સમાશે. એક જ ઉલંગ પકડો જે આજે દેશ આખાને અરધી જીવાદોરી આપવાને સમર્થ છે. ખોટી બૂખોના બૂક્કાવામાંથી જન્મી જન્મ્યા તમારું કોઈ જીવજગ આત્મીય આં દુનિયામાંથી ઉડી જાય છે ત્યારે તમારી બૂખ ક્યાં જતી રહે છે ? પ્રથા તો એવી છે કે પંડાથમાં કે પોળમાં મરણું થયું હોય છે તોયે જ્યાં મૂંઝી મૃતદેહ પડેલું હોય છે ત્યાં મૂંઝી કોઈ ઘેર ચુસે હાલી નથી ચડતી. આ સ્મશાનસભા જતેલા દેશમાં આપણે સાડા આપણી બૂખો જગ્યાડનારી એવી કઈ સામગ્રી જલકાઈ રહી છે કે આપણને ભોગોની ઇચ્છા થઈ શકે ?

દેશમાં આજે યતચક્ર શરૂ થયું છે. એ પ્રવર્તિત યતચક્રને ચલાવીશું તો જ કાળે કરી આજના સર્વવ્યાપી પાપચક્રને રોટી ચટ્ટીશું. દેશને 'વધ' તરફ લઈ જનાર, લોહી નીંગળના ભોગો તરફ આજે આંખ ખેંચાઈ જ કેમ શકે ? દેશનાં દીન હાડપિંજરોનો વિચાર તો કરો. તમારી બધી ખોટી બૂખો તપેલા લોહા પરના જલખિ-દુની જેમ નિમિષ માત્રમાં ઉડી જશે. દેશમાં જ્યાં ઘાલીને પડેલા પરદેશી રાજતંત્રની તો નેમ જ છે કે કાળે કરીને ભારતવાસીઓ ગોરા માલેકોના કાવડિયા કહિયારા જ બનીને રહે. પ્રજા આમ ગરીબ બની નીચોવાઈ નીચોવાઈને મૃત્યુ મુખે જાય એ ન થવા દેવું હોય તો આપણે ભણેલા ભાગ્યશાળી લોક આપણી ખોટી બૂખોને મિટાવી દઈ સ્વેચ્છાપૂર્વક ગરીબી એંગીકાર કરીએ. જલકીમને હાથે જલે થઈ કહિયારા કાવડિયાને મોતે મરણું નિશ્ચિત છે તો સ્વેચ્છાએ ગરીબી માથે લઈ દિંદનાં હાડપિંજરોને જીવાદોરી દેવામાં ધસાઈ મરણું શું વરણું છે ? જેઓ ઇન્ડિયોની બૂખ મટાડવા પાછળ ધર્મકર્મ બૂલી પાપચક્રને પોષાવામાં ગુલતાન છે તેઓ પણ આજે નહિ તો કાલે અકિંચન થવાના જ છે, તો આજે જ સમજાણપૂર્વક અકિંચન થઈ ગરીબોને સંજીવની દેનાર ધર્મચક્ર પ્રવર્તનના યતમાં રોકાવું શું હીલું છે ?

હવે કૃપા કરી ન પૂછતા કે ખાઈએ શું ? નિશ્ચિત થઈને આ ધર્મચક્ર પ્રવર્તનમાં લાગી જાઓ. એ યતને તળાએ જે દંઢ લખેચક્ર યતશેષ રહે તેને અમૃત ભોજન ગણી ખાઓ. એમાંથી જ તમને અપૂર્વ જળ, ચીર્ય અને તેજ મળવાનાં છે. એ યતશેષ ચાહે ગમે તેટલું અસ્થ હો, ગમે તેટલું ક્ષુદ્ર હો, એમાં જ તમારા અને આખા પ્રજનાશરીરની પુષ્ટિની સંજીવની ભરેલી છે એ વાનની મન જોડે ગાંઠ વાળા રાખજો. રખે, ફરી કદિ પેલી લોહી નીંગળતી પાપકમાણીનો ખ્યાલ આણી આ પવિત્ર યતના દુનામિને કરમાવા દેતા.*

હો ગોરાંદે રે ગોરી મોરાં રે
 જટપટ રસોયું ખનાવો જટપટ રસોયું ખનાવો
 મારે જમી ગામ બધું ગોરી મોરાં રે.
 હો ઠાકોરીઆ રે ઠાકોર મોરા રે
 જટપટ રાંધનારી લાવો જટપટ રાંધનારી લાવો
 ઠાકોર મોરા રે.
 હો ગોરાંદે રે ગોરી મોરાં રે
 જટપટ રાંધે રૂંધા સાળી જટપટ રાંધે રૂંધા સાળ
 ગોરી મોરાં રે.
 હો ઠાકોરીઆ રે ઠાકોર મોરા રે
 જટપટ રાંધે રૂંધાંદે નણંદી
 જટપટ રાંધે રૂંધાંદે નણંદી ઠાકોર મોરા રે.
 ગાંધ પાટોરાણુ રે બેન પાટોરાણુ રે
 ઠાકોર જમ્યા વિના બથ
 ઠાકોર જમ્યા વિના બથ બેની મોરી રે.

x x x x

હો માતાજી રે માતા મોરાં રે
 મુજને સપનાં રે આવ્યાં
 મુજને સપનાં રે આવ્યાં
 બાણે બેની દોર બવા માતા મોરી રે.
 હો દીકરી રે દીકરી મોરી રે
 સપના આળ પંપાળ
 સપના આળ પંપાળ દીકરી મોરી રે.
 હો માતાજી રે માતા મોરી રે
 મુજને સપનાં રે આવ્યાં
 મુજને સપનાં રે આવ્યાં
 બાણે બેની તેડવા આવે માતા મોરી રે.

હો દીકરી દે દીકરી મોરી દે
 સપના આળ પંપાળ
 સપના આળ પંપાળ
 ઢોલીયા ફેરવી ઢળાવું દીકરી મોરી દે.

x x x x

હો સાસુજી દે સાસુ મોરાં દે
 જટપટ રૂઢા સાળદી * કરે
 જટપટ રૂઢા સાળદી કરે સાસુ મોરાં દે.
 હો જમાઈડા દે જમાઈ મોરા દે
 એવડાં રૂઢાનાં શાં કામ
 એવડાં રૂઢાનાં શાં કામ જમાઈ મોરા દે.
 હો સાસુડી દે સાસુ મોરાં દે
 ઘરે સુવાવડનાં કામ
 ઘરે સુવાવડનાં કામ સાસુ મોરાં દે.
 હો જમાઈડા દે જમાઈ મોરા દે
 રૂઢા સુવાવડ શું બાણે
 રૂઢા સુવાવડ શું બાણે જમાઈ મોરા દે.
 હો સાસુજી દે સાસુ મોરાં દે
 સુવાવડ કરનારાં કરે
 સુવાવડ કરનારાં કરે
 રૂઢા હાલણ ચાલણ બેઠ સાસુ મોરાં દે.

x x x x

હો માતાજી દે માતા મોરી દે
 જટપટ માથડાં શુધો
 જટપટ માથડાં શુધો
 મારે બેની ઘેર જવા માતા મોરી દે.
 હો ભાભલડી દે ભાભી મોરી દે
 જટપટ બચકડીયું બાંધો
 જટપટ બચકડીયું બાંધો ભાભી મોરી દે.

હો વીરાણરે વીરા મોરા રે
 જટપટ વેલડી શણુગારે
 જટપટ વેલડી શણુગારે
 મારે બેની ઘેર બાવા વીરા મોરા રે.
 હો સાથીડા રે સાથી મોરા રે
 જટપટ ઘોડલા શણુગારે
 જટપટ ઘોડલા શણુગારે
 મારે બેની ઘેર બાવા સાથી મોરા રે.

x x x

હો બનેવી રે બનેવી મોરા રે
 આ તે ક્યાં શહેર આવ્યાં ?
 આ તે ક્યાં શહેર આવ્યાં ? બનેવી મોરા રે.
 હો ગોશંદે રે ગોરી મોરાં રે
 આ તો પાટણ શેર આવ્યાં (૨)
 પટોળાં મન ગમતાં ભોરો ગોરી મોરાં રે.
 હો બનેવી રે બનેવી મોરા રે
 આ તે ક્યાં શહેર આવ્યાં ?
 આ તે ક્યાં શહેર આવ્યાં ? બનેવી મોરા રે.
 હો ગોશંદે રે ગોરી મોરી રે
 આ તો સ્ત્રીતળ શહેર આવ્યાં (૨)
 ચુંદડી મનગમતી બોલે ગોરી મોરાં રે.
 હો બનેવી રે બનેવી મોરા રે
 હંહંહું એક વાર હોય હંહંહું બે વાર હોય
 આવડી મફકરી ન કરીએ બનેવી મોરા રે.

x x x x

હો બેનડલી રે બેની મોરી રે
 જટપટ બારણાં ઉઘાડો
 જટપટ બારણાં ઉઘાડો બેની મોરી રે.

હો રૂંદાં રે બેની મોરી રે
 તું તો શોકયં થઈને આવી
 તું તો વેરણુ થઈને આવી .
 ખારણું કેમ ઉઘાડું બેની મોરી રે.
 એવું સાંભળી રે એવું સાંભળી રે
 રૂંદાને હૈયે જાળ લાગી
 જમણે પગને અંશુઠે અમિ ઉઠી રે.
 બેને જોયું રે બેને જોયું રે
 હડ હડ ચેયું બળતી દીઠી
 હડ હડ ચેયું બળતી દીઠી
 ખારણું ઉઘાડી ઘોડી^૨ ઘુબકો માર્યો.
 ઠાકોર આવે રે કોઈ મોલની^૩ માંય
 કોઈ મોલની માંય
 જોવે ત્યાં તો બે ચેયું બળતી દીઠી રે.
 સોનલા વરણી રે કાંઈ ચેયું બળતી દી.
 કાંઈ ચેયું બળતી દીઠી
 રૂપલા વરણો ઉઠે એનો ધુસ રે.
 એવું જોઈને રે એવું જોઈને રે
 ઠાકોર દલ લીધી વાત
 ઠાકોર દલ લીધી વાત
 હવે એકલા જીવીને શું કરવું રે.
 ઠાકોર ઘોડયા રે ઠાકોર ઘોડયા રે
 જમને ચેયુંમાં જપલાવ્યા
 જમને ચેયુંમાં જપલાવ્યા
 બળ્યા રાજા રાણી ને હારે રૂંદા રે.

સંગ્રાહક: મોંઘીબેન

મુંખ અને અંજોની સ્થિતિ એવી તો વિવક્ષણુ થઇ ગઇ હતી કે તેમના મૃત દેહને જોતાં
વેત સહુને હસવું દંભાવવું ભારી થઇ પડ્યું !

આ એમનું જીવન.

૨

Ridicule shall frequently prevail

And cut the knot when graver reasons fail.

—Francis.

માણસમાં રહેલી શક્તિ ઘણીવાર કોઇ બાજુ ઉત્તેજનાને લીધે એકદમ પ્રકાશમાં આવે
છે. શ્રીદિગ્ગેન્દ્રલાલમાં રહેલ હાસ્ય જમાવવાની શક્તિનો પ્રથમ ઉન્મેષ પણ આમ બાજુ
ઉત્તેજનાને લીધે જ થયો હતો. એઓ જ્યારે વિજ્ઞાપનથી પાછા આવ્યા ત્યારે એમનાં સર્ગ-
વહાલાં પણ એમની સાથે છૂટથી લગતા નહિ. કારણ માત્ર એટલું જ કે એમણે પ્રાયશ્ચિત્ત
ન હતું કર્યું. એમના કેટલાક હિતૈષિઓએ એમને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને કહેલું. તેઓ નવદ્વીપના
એક વિખ્યાત શાસ્ત્રીને પણ મળી આવેલા, પરંતુ દિગ્ગેન્દ્ર કેમે કયાં રાજ થયા નહિ.
આખરે એમને બાદ મૂક્યામાં આવ્યા. સમાજના આ પગલાંથી વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના આ અગ્ર
પૂતળીના અંતરમાં પ્રબળ આક્ષેપ જાગ્યો, અને તેમાંથી 'એક ધરે' નામના પ્રદર્શનનો
જન્મ થયો. આ પ્રદર્શનમાં એમણે સમાજના દોષો, અને મલિનતા ઉધાડાં પાડ્યાં છે; પણ
એ વખતે કવિના અંતરમાં ક્રોધની જ્વાલાઓ ભડકાડતી હતી, પોતાના પર થયેલા અત્યા-
ચારનો ધા તાજે જ હતો એટલે એમાં શુદ્ધ હાસ્યરસ ન જ ઉતરી શક્યો. પણ આ બના-
વથી એમની હાસ્ય જમાવવાની શક્તિ ઉત્તેજિત થઇ અને એમનો હાસ્યરસો સુક્ત થયો.
પરિણામે સમાજ પરના એમના આક્ષેપો પાછળથી 'હાસિર ગાન'માં વધુ કળામય અને
શુદ્ધ સ્વરૂપે બહાર આવ્યા. Reformed Hindoos—સુધરેલા હિન્દુઓ—નામનું ગીત સૌથી
પહેલું પ્રસિદ્ધ થયું હતું એમ માનવામાં આવે છે. અને તે બાદ જ લોકપ્રિય થઇ પડ્યું
હતું. એમાં એમણે દોંગી-પાખંડી સુધારકોની ખુબ મરકરી ઉડાવેલી છે:

About female education

ને female emancipation,

અને Infant marriage

અને Widow remarriage,

અમારા ખૂબ enlightened views :

હિંદુ views જેવાં કામ થાય if you think

તો તો you are an awful goose.

(સ્ત્રીકળવણી, વિધવાવિવાહ, બાળગ્રામ વગેરે બાબતો વિષે અમે બહુ જ સુધરેલા વિચારો
ધરાવીએ છીએ; પણ અમે વિચાર પ્રમાણે કામ કરીએ છીએ એમ ને તમે માનો તો ખૂબ
તમારા જેવું કોઇ મૂર્ખ જ તથી.)

એઓ જ્યારે વિજ્ઞાયતથી આવ્યા ત્યારે પૂરા સાહેબ ખનીને આવ્યા હતા. એમને કોઇ 'મિસ્ટર' ન કહેતાં 'બાબુ' કહેતું તો એમને અપમાન લાગતું. સરકારી ઝંઝોમાં એમનું નામ Dwijen Lal Roy તરીકે જખાતું અને પરિણામે કોટમાં પણ એઓ દિનેન્દ્રલાલ રાય કરતાં D. L. Ray તરીકે જ વર્ણને જાણીતા થતા હતા. અંગ્રેજ પોપાકમાં જ એમને સગવડ અને સૌન્દર્ય જણાતાં હતાં. પણ પાછળથી જ્યારે એમને પોતાની વિચારસરણીમાં રહેલું હાસ્યનું તત્ત્વ માલમ પડ્યું ત્યારે એમણે સાહેબ ખનેના ખંગાળાઓની કેટલી કરવા માટે નીચેનું કાવ્ય લખ્યું:

અમે	આવીઆ વિલાત જઇને		ખનીઆ વિલાતી વાંદર.	
અમે	સહુએ સાહેબ ઘડને	અમે	વિલાતી રીતિએ ઢસીએ	
તેથી	થઇને નાચાર, રથદેશી આચાર	અમે	ફેંચ રીતિએ ખાંખીએ	
	ફેંકી હીધા જોધ જોધને.	અમે	પગ પોળા કરી સીંગારેડે પીવા.	
અમે	ખંગાળી ગયા બૂલી		અંતરે બહુ ચઢીએ.	
અમે	શીખ્યા આ વિલાતી બોલી			
હવે	'ચાકર' થયા છે 'ઝેયારા' અને	x	x	x
	'મજુર' થયાં છે 'કુલી.'			
'રામ'	'હાલિપદ' 'હસ્તિચરણ'	અમારા	સાહેબપણામાં લગ -	
નામ	એ બધાં બૂતાં ને છરણ	પરે છે	માય ના ધોળો આ રંગ;	
તેથી	પોતાનાં અમોએ 'ડે' 'રે' ને 'મિયાર'	તોયે	મંડીએ રાજ લઇ બિનોલીઆ	
	કરી લીધાં નામકરણ		યસીએ સાઈ જે અંગ.	
અમે	સાહેબ સજે બળીએ	અમે	વિલાતથી જ્યારે ફરીએ	
અમે	'મિસ્ટર' નામે રીઝીએ	દેશે	કોંગ્રેસ આદિ કરીએ;	
કદિ	'સાહેબ' ન કહેતાં 'બાબુ' કહે કોઇ	અમારા	સાહેબ છે ને કે દેવતા	
	મને મને બહુ ખીજીએ.	તો યે	સાહેબ લોકોને ભાંડીએ.	
અમે	છોડયો છે શિખાનો આદર	અમે	સાહેબની રીતે ચાલીએ	
અમે	છોડયાં છે ધોતી ને વાદર	અમે	છોડેછ રપીચ ઝાડીએ	
અમે	ઢંઢ, છુર અને પેટ, કોટ પ્હેરી	પણ	વિપદ આવે તો ખંગાલીની જેમ	
			મુઠીઓ વાળા નાસીએ.	

એમનામાં હાસ્યની સામગ્રી વીણવા માટે જોઈતી ચકોર દૃષ્ટિ હતી અને એઓની દૃષ્ટિમાંથી એઓ પોને પણ જ્યવના ન હતા પામતા એ જ એમના હૃદયની નિખાલસતા બતાવે છે, વળી એ પણ ખરું કે જે માણસ પોતાની મરકરી નથી કરી શકતો તે કદી પણ બીજાની મરકરી કરવામાં સફળ થતો નથી. બીજો પણ એક આવો દાખલો બન્યો હતો. જ્યારે એઓ હાઇસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે એમને લાગ્યું કે હિન્દુ જેવા ગરીબ દેશમાં આદર ઓઢવાનો રિવાજ ચાલુ રાખવો એ કાપડનો દુરુપયોગ જ છે. આથી એમણે 'આદર નિવારણી સભા'ની સ્થાપના કરી હતી. પણ મોટપણે એમણે પોતાની 'નૂતન કંક કરો' નામની કવિતામાં આ વાતની સારી મજાક ખનાવી છે.

એઓ પોતે સરલ હૃદયના અને સાચકલા (sincere) હોવાથી જીવનના કોઇ પણ ક્ષેત્રમાં પાખંડ એઓ સહી નહતા શકતા. જ્યાં જ્યાં એમણે પાખંડ જોયું ત્યાં ત્યાં એમણે પોતાની હાસ્ય-ગદા ઉપાડી જ છે: દેશભક્તિ જેની બાબતમાં પણ પાખંડનાં દર્શન થતાં એમણે 'નંદલાલ' નામનું કાવ્ય લખી રાજદારી ક્ષેત્રમાં ધુસી ગયેલા બોદા રૂપિયાઓની ખખર લઈ નાખી:

નંદલાલે તો તુરસામાં આવી
 કર્યું આ બીધલું પલુ:—
 “ જમે તેમ યાય, સ્વદેશને માટે
 રાખીરા જ આ છંપન. ”
 સહ કોઈ કહે: “ અરે એ શું કર્યું ?
 શું કર્યું નંદલાલ ? ”
 નંદ કહે: “ શું આમ હાય ભેડી
 બેસી રહું ચિર કાળ ?
 હું નહિ કરું તો કહોને કો કરે
 આ દેશનો ઉદ્ધાર ? ”
 સહ કોઈ મળી: “ વાહવા, વાહવા ”
 બોલી ઉઠ્યા તેણીવાર.
 નંદનો ભાઈ કાંચેરાયી મરે
 કોણ કરે તેની સેવા ?
 સહ કોઈ કહે: “ નંદ, હું બને,
 કર ને બાઈની સેવા ! ”
 નંદ કહે: “ હું બાઈને જ માટે
 છંપન ભે માફ દઉં—
 બસા જગા માણુ-કિંતુ અજાણી
 સ્વદેશનું યશે શું ?—
 છંપનું મહાફં આતિ છે જરૂરી
 કરતાં બધો વિચાર. ”
 સહ કહે ત્યારે: “ હા, હા, હા, તે ખરું !
 બોલો છો સત્ય સાર. ”
 નંદલાલે તો . એકાએક પછી
 છાપું પાડયું બહાર છાપી;
 ગાળ દેવા સાચો . ગમે પછે
 વિદ્યા બતાવી આપી.
 ધન્ય નંદ ! સ્વદેશને માટે
 મરી ફીટે; પડું પાય !

નિર્ભળ મનના આપણા અંગ્રેજ કેળવણી પામેલા યુવકોની મનોદશાનું ચિત્ર એમણે
 બહુ જ કુશળતાથી ‘ ફરી ગયો મત તો ’ નામની કવિતામાં આપ્યું છે:

પહેલાં જ્યારે હતો સહુ ધર્મે અનાસક્ત,
 ક્રિષ્ણન એક નારી પ્રતિ યથો અનુરક્ત;—
 વિશ્વાસ બેઠો ખ્રિસ્તી ધર્મે, શ્રદ્ધા આવી ખ્રિસ્તે
 એવામાં તો પિતાજીએ મારી ભાત એક પૂજે !
 —ઝાડી દીધો રંડતો, ફરી ગયો મત તો,—
 (કોરસ)—આવી દશ યાય, ત્યારે મત સહુના બદલાય.
 ભેયું મેં તો નવા જલ્લ સમિત્યે સ્પષ્ટ,
 આંખો મીંચ્યા વિના બીજું નથી કોઈ કહ;—

લખે તેથી વળી બધે તે ખમલું
 -આર મલું તેથી ખાય !
 મંડયો ખાવાને પુરી ને બાસુરી,
 બારફી, જેડાના યાળ !
 સહુ બોલી ઉઠ્યા: “ વાહવા, વાહવા,
 વાહવા, નંદલાલ ! ”
 એક વાર એક સાહેબને દીધી
 નહે છાપામાં માળ;
 સાહેબે આવીને નંદખામુનું
 ધર્મું ગળું તરકાળ;
 નંદ બોલીઓ: “ અરેરે શું કરો ?
 શું કરો છોડોને બાઈ !
 દેશનું શું યશે ટાટો પીસાવાથી
 માણુ કદિ ઉડી નય ?
 કોં તો કોપ કોપ નાકલીટી તાણું
 ને કહો તે દઉં કરી ! ”
 સહુ કોઈ ત્યારે: “ વાહવા, વાહવા. ”
 બોલે ગજન કરી
 ધરની બહાર ન બંધ નંદ
 શું યાય ક્યારે કો બંધી ?
 બેસે ન ગાડીમાં રખે હાંધી વળે
 ગાડી મારી નાખે ટાળે.
 અનેક હોડીઓ બંધ હુખી જળે,
 ફેલે કોલિજન યાય;
 ચાલે તો કુતા સખં કરે,
 વલુ મોતે જવ બંધ.
 તેથી પથારીમાં પડી સુખે હુખે
 જવે છે નંદલાલ.
 સહુ કોઈ કહે: “ સાબારા, નંદ,
 છંપતો રહે ચિરકાળ ! ”

કોઈ એક બગી સાથે યાજ્ઞ દીક્ષિત ક્રૂપા ધર્મે,—
એવામાં તો યયાં લગ્ન મારાં હિન્દુ Formએ !

—છાડી દીધો રસ્તો, ફરી ગયો મત તો,—
(કોરસ) —આવી દસા થાય, ત્યારે મત સહુના બદલાય. ૨

નાસ્તિકોના ટોળાંમાં જઈ બગ્યો હું તો રંગ;
લુપ્ત ને મિત્ર, ને હર્ષદં રમેન્સર વાંચવા લાગ્યો સંગે
તણાવા હું લાગ્યો ન્યારે ફાડલ ને બીકની રેએ
એવામાં તો એ ચાર કન્યા આવી ધરે કહી-‘હો, હો’ !

—છાડી દીધો રસ્તો, ફરી ગયો મત તો—
(કોરસ) —આવી દસા થાય ત્યારે મત સહુના બદલાય ૩

છાડી દીધો હર્ષદં રમેન્સર, બેઠન ને મિત્ર ન ચર્ચુ,
છાડી દીધાં બીક ને ફાડલ,—પોતે નહિ ખસ્યું;
થાપ બસુની પાસે શીખું હિન્દુ ધર્મ અર્થ
એવામાં તો આવી પડયો ચિઓરોડી ગત !

—છાડી દીધો રસ્તો, ફરી ગયો મત તો—
(કોરસ) —આવી દસા થાય, ત્યારે મત સહુના બદલાય. ૪

ધર્મર તે ધર્મ તણે બૂત કે પરબલ
એ વાત જરા જરા મેં તો કરી સુદ્ધિમંત્ર;
મેજની એ દીધાં મેં પ્રાય ‘એનિ’ ને વેદાંગ,
એવામાં તો થઈ ગઈ ભવલીલા સાંગ.

—છાડી દીધો રસ્તો, ફરી ગયો મત તો;—
(કોરસ) —આવી દસા થાય, ત્યારે મત સહુના બદલાય. ૫

આપણા જૂના પંડિતોને પણ એઓ બૂલ્યા નથી. જેઓ એમ માને છે કે હિન્દુધર્મ
મૌથી શ્રેષ્ઠ છે અને તેની ખોટી બાબત હાંકે છે—પોતે એક અક્ષર પણ સમજતા ન હોવા.
જતાં—તેઓને માટે એમણે ‘આવો ધર્મ નથી’ નામનું કાવ્ય લખ્યું:

“ મૈ જાહા, વિષ્ણુ મહેશ્વર હો !

સાતિક, ગણપતિ—

થી શરૂઆત કરી પચ્ચીસ ત્રીસ દેવદેવીઓનાં નામો ગણાવી એઓ કહે છે:

તો આ	વાનર મગર ખિસકોલી ને
	મધૂર, ધુવડ, ગાય;
અને	તુળસી, પીપળા, વેલ, વડ, પાંખા
	સહુ એ ધર્મ માંદા;
આ	દેવકાકાને ખેંગ કોલેરા
	છત્તાદિ એ સમાય.
	સહુએ દેઓની રહી અવસ્થા
	કંઈએ રહી ન ભય.

(કોરસ)

છાડો નહિ રે આવો ધર્મ, કહું હું તો કથી;
આવો ધર્મ નથી બીજો સાધ આવો ધર્મ નથી

લલે ચારદો હોય, કે હોય દુઠારો
જ્યાં ગંગામાં મારે 'હૂબ,
અને ગયા, કાશી, પુરી જાય તો
યશે મુશ્ય ખૂબ;
અને મધ માંસ ખાવું મરે તો તો
શૈવ જનો તે વાર
નહિ ખાતા હો તો વૈષ્ણવ જનો—
મુણ તમે નહિ પાર."

‘ચંડિચરણ’ ‘ગીતાની શોધ’ ‘હિન્દુ’ વગેરે કાવ્યોમાં પણ એ જ વર્ગના ઉપર પ્રભાવ કરવામાં આવેલા છે. ‘પાત્રાધારે તૈલ કે તૈલાધારે પાત્ર’ જેવા મિથ્યા તર્ક કરનાર અને મારામારી કરીને જ છૂટા પડનાર તાર્કિકોને માટે તેમણે ‘ભટ્ટપોળમાં સલા’ નામની લાંબી કવિતા લખી છે. કથા ભાગ એવો છે કે ભટ્ટપોળમાં પંડિતોની જળરી સલા મળે છે, તર્કનો વિષય “પાત્રાધારે તૈલ કિવા તૈલાધારે પાત્ર” છે. લંબાણ અને મરમાગરમ ચર્ચા પછી પંડિતો જ્યારે પાચંખાયા આવ્યા ત્યારે ધરણીનું તે પાત્રું લટી પડ્યું અને શેષ જળને દેવતાઓને વિનવવા લાગ્યા. દેવો શ્રદ્ધદેવ પાસે ગયા. તેમણે સરસ્વતીને યોજાવી અને કહ્યું કે આ તારા પુત્રો બંગાળામાં ઉત્પાત મચાવી રહ્યા છે, તેમને જરા શોત કર. એટલે તેમણે સલાપતિ દ્વારા તર્કનું સમાધાન કરાવ્યું:

“જે તર્ક અગ્ર એ જાગે ભટ્ટપાડાય હેલ
તૈલાધારેય પાત્ર કિવા પાત્રાધારેય તૈલ
ભેળે ચારિત્રિક દેખાઉ દુષ્ઠ રિક-
કિવા દુષ્ઠેય એકટિ ઠીક, આર તા જદિ તા હોય
નિવાન્ત તા, હોલે ઠીક તાર કાનડીય નોય;
તોમરા એ મિમાંસાવ સંતુષ્ટ અવરય,
અતએવ ભાનુજંદ! જેઓ સળે નરય !”

(ચારે તરફનો વિચાર કરતાં લાગે છે કે, જાને વાતો જ ખરી છે. અથવા તો બેમાંથી એક જ ખરી છે અથવા ને તેમ પણ ન હોય તો તો એક પણ ખરી નથી. તમે જરૂર આ મીમાંસાથી સંતુષ્ટ થયા છો મઠિ ભાઈઓ હવે તપશ્રીતા સડાકા ચલાવો.)

‘આપાદે’ નામના કાવ્યગ્રંથમાં પૂણી વાર્તાઓના રૂપમાં એમણે સમાજનાં અનિષ્ટો પરકાનો વિવાજ, કબ્રોડાં, તથા વિચિત્ર માનવ ચિત્રો—જન્માધ્યાત્મ, જૂના મતના માણુઓ—વગેરેનાં સુંદર હાસ્ય રસિક ચિત્રો આપેલાં છે.

કલિયજ્ઞ

અનજુપ છંદ

જરિરહર વડીલાદિ મહાપદ્ય કરે રાગ;
મારતે મારી અદ્ભુત આયર્થ મહતી સભા.

આવીયા તે મદાયજે, મદાયજીય પશ્ચિમે;
 મદાસી હજીઆ, શીખ, બંગાલી ચ દહે દહે.
 કોઇએ ધરીયાં કુડતાં, કોઇનાં ઓઢણાં હરે,
 કોઇના વા હુથે જલ્લા, સાહેબી વેરા કોઇનો.
 કોઇને સન્મુખે સેંથી, કોઇને પાછળે શિખા,
 કોઇને ઉપરે વેળી-કાઠરય પરિવેદના.
 એ રૂપ વિવિધા મૂર્તિ સમાગત સમા રથલે,
 ભાપણો કરીને-બાપુ લડાઈ કરવા રૂતે.
 તન્મધ્યે મુખ સંવર્ણ બંગાલી હિ પુરોહિત !
 રેઝોલ્યુશન નિર્માણે, ભાપણોમાં મદારથી.
 હરણ હિ મદાયજે યયાં ઇ ભાપણો રાધ;
 અંગ્રેજની મદા નિંદા અંગ્રેજ રેઝોલ્યુશને.
 અંગ્રેજમાંથી યની વાતો અંગ્રેજમાં જ ભાપણો
 જે ડોલની તળે આને ધાળી અંગ્રેજમાં ફૂટે.
 વાહવા વાહવા રાજ સમુચિત સમારથલે ;
 વાહવા વાહવા રાજે કરતાવિ ચટાપટ.
 એવું તો રાજ અંગ્રેજ, એવી તો ઉપમા છટા;
 એવો તો રાજ વિન્યાસ, એવી તો દ્રુત વકતૃતા-
 સિસેરા, પિટ, બર્કાદિ લગભગ જ નિશ્ચય.
 એક વાડયે મદા હથે બોલીયાં સદુ પેપરો.
 આપાન નિરત પ્રતે ઇમેજ લાટ સાહેબ
 વાંચીને એ મદા વાતાં આતરે ચ વિમૂર્ચિત.
 હડી, નિશાસ નાખીને બોલીયા તે અતઃપર,
 આ નતિને દબાડું હું વાત છે એ અસંભવ.
 હડરો હડરો એવો દાળવા બદુ દુખારે,
 માતું હું તો હવે એવ માને માને પલાયન.
 લાટ સાહેબ હિવાદિ કરી હજા વિચિત્રતા,
 ગાંસડાં, પેટલાં બાંધી હચાળા જ બરી ગયા
 પરપ્રતિ યયું રાજ્ય આયનતિનું સસ્થિત,
 પરપ્રતિ યયો કાણું દિનું ધર્મ સનાતન-
 વિસ્તીર્ણ આયસામ્રાજ્યે સદુની સંમતિ યધી
 રેઝોલ્યુશન નિર્માતા બંગાલી જ યયા પ્રમુ.
 આશ્ચર્યવત રાજત્વ બંગાળીનું કહે સદુ,
 કેવળ વકતૃતા. જોરે કરે રાજ્ય જ વ તુ દિ.
 એકદા આવી અદગાને ચારતે દુમલો કર્યા,
 યયા તાજે સદુ ખાઈ બંગાળી વકતૃતા-મદા.
 તત્પરે રશિયા આવી પ્રલવા દેરા હિલત,
 બંગાળી વકતૃતા મારે કરે દેરો પલાયન.
 બંગાળી વકતૃતા રાજે, કંપે હજારો નર્મની,
 કંપે કાંસ, માફિનો, કંપે સસાનરા ધરા.
 ધન્ય ધન્ય હો રાજ સર્વત્ર આ મહો તહે,

એમ માને છે કે મારો જન્મ એ મારે માટે સૌથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ વિજય છે. એક માણસને દિલ્હીમાં દેતાં તેના મુસક્કમાન સાથાએ તેને કહ્યું: ‘દિલ્હી તરફ ચલું જ નહિ. એમ વિચારવું કે ખુદાએ મને જન્મ જ ન આપ્યો હોત તો શું ચાલ.’ જન્મ આપ્યો છે, આપણે છવીએ છીએ એ હર્ષ અને વિજયની પાસે. છવેનનાં બધાં કુખો કાણ માત્ર છે ?

નિદ્રાગી નિન્દાદિલીકા નામ દે !

મુદ્દાદિષ ખાકગિયા કરતે દે !

છવેનું એટલે હૃદયના ઉદ્ધાસથી છવેનું મરેલાં દિલો ધૂળ બરાબર છે.

x

x

x

x

ગાંધીજીના વિચારો સાથે ભલે મનભેદ હોય. ખરા મતભેદને હું તો એક છવેનની નિશાની સમજું છું. કશો વિચાર જ ન કરે, સામાય ન થાય, સાથે ય ન આવે, તેવા જ માણસો આ દુનિયાને ભારરૂપ છે. અને આપણો દેશ એવાઓનો જ જાણે ભરેલો છે. પણ ગાંધીજીમાં મંતભેદ જોલો કરાવવાની કોઈ અજ્ઞ શક્તિ છે. તેઓ ધણા જ નમ્ર છે, વિનમ્ર છે, છતાં એટલા બધા કાર્યને ધપાવનારા છે કે તમારે એક દિવસ તેમની સાથે કે સામે ગયા વગર ચાલે જ નહિ. રાજકારણમાં એમણે એમ જ કર્યું છે. અત્યારે ક્ષેત્ર સંન્યાસ લઈને બેઠા છે, અહિંસા સત્યની એકલા એકલા બાંજ પોકારે છે, છતાં છુઓ, આ જડ જેવું અમદાવાદ પણ તેમની સામે ખગલણી ગયું છે. તદ્દન જડતા કરતાં મને આ વિરોધ પણ સારો લાગે છે.

પણ મારે કહેવું હું કાંઈ ને ક્યાંઈ આપ્યો ગયો. સ્વૈરવિહારમાં ઓછા જ કોઈ નિયમો સચવાય છે ? આ તો માત્ર ફરવા નીકળ્યા છીએ, વિચરવા, વિચાર પ્રદેશમાં વિચરવા નીકળ્યા છીએ આપો દિવસ નિયમિત કામ કરીને કંટાળીને એ ધડી મોજ આવે ત્યાં ફરવાની ઇચ્છા કોને ન થાય ! અને માત્ર વિચરવું જ છે તેની વળા ઓછસ દિશા શી ? વિચરવામાં એક ખીજ મળે છે. એકવાર એક ગમડામાં હું કોઈના ખેતરમાં જઈ ચડ્યો, ખેતરનો ધણી પડતો રસ્તો બંધ કરવા ગામ લોકો સાથે લડતો હતો એટલે તેણે મને પટકાયો. મેં કહ્યું: ‘ભાઈ, હું તો માત્ર પગ છૂટા કરવા નીકળ્યો છું.’ તેને એટલી ખાતરી થઈ એટલે તેણે મને એસવા ખાટલો નાંખી આપ્યો ખૂબ વાતો કરી અને ઓળો ખાવા આપ્યો. સ્વૈર વિહારમાં ગમે તે પ્રદેશમાં ફરી શકાય છે.

ગાંધીજી સાથે આપણે મંતભેદ હોય તો પણ તે આપણા દેશના એક મંત્રરૂપી લેવા ચોખ્ખ પુરૂષ નથી શું ? તેમનું જીવનચરિત્ર જાપાને અમેરિકાનાં પેપરોની ધરાત્રી થોડાંબધ વધે છે. હા. પણ “અમેરિકામાં થોડા દોડે છે પણ તેથી શું ?”

અને એવા પુરૂષની જ્યનતીને પ્રસંગે પણ શહેરના કેટલા થોડા માણસોની લાગતરી ! પણ તે પણ એક રીતે કીક છે. કંઈ પણ લાગણી કે જિજ્ઞાસા પિનાના માણસો માત્ર એક આચાર તરીકે આવે તે કરતાં થોડા પણ ખરા લાગણીવાળા કે જિજ્ઞાસુ ત્યાં હતા તેથી હર્ષ અને વાતાંવરણ વધારે શુદ્ધ હતું.

આપણે જેમ વ્યક્તિપૂજક છીએ તેમ વ્યક્તિધિકારક પણ છીએ. એક માણસ સારો તો તેનું બંધું સાફ, એક માણસ નફારો તો તેનું બંધું નફાફ. ગાંધીજી સારા તો તેમનું બંધું

અંગાળા સાહિત્ય તે ક્યવતે જાને તરફથી ઉપેક્ષા પામતું હતું. અંગ્રેજ શિક્ષણ પામેલા-
ઓને મન તો એમ જ લાગતું કે અંગાળા ભાષામાં સાહિત્ય સંભવે જ નહિ, એટલે તેઓ તો
એના તરફ નજર સરખી કરવાને પણ તૈયાર ન હતા. વળી સંસ્કૃતજ્ઞ પંડિતોને તો નૈવધનાં
શબ્દાલંકારોની જ મોહિની લાગી હતી; એટલે તેઓને ચંદીદાસનાં પદોનો આસ્વાદ કરવામાં
પોતાના ગૌરવની હાનિ થતી લાગતી. શ્રી હર્ષની દમવંતીને છોડીને મધુસૂદનની પ્રમીલા તરફ દૃષ્ટિ
કરવાનું તેમને રૂચતું નહતું. અંગ્રેજ શિક્ષણ પામેલાઓ કિસ્મીંગ અને ફારેલીનો કચરો વાંચે પણ
અંકિમની એક લાંટી સરખી પણ વાંચી નથી એમ કહેવામાં ગૌરવ માને અને પોતાના
અંગ્રેજ ઉપરનાં પ્રભુત્વની બડાશ મારે. આમ જનાં એ લોકો પણ હાસ્યને માટે અને પ્રેમને માટે
વિદેશથી ગીતો આમદાની કરી શકે એમ ન હતું. આનંદ અને પ્રેમની લાગણી માનવ હૃદયની
જોડામાં જોડી લાગણીઓ છે, અને ત્યાં મુખી વિદેશી ભાષા એકાએક પહોંચી શકતી નથી
આથી જ આ અંગ્રેજ નવીરોને પણ હાસ્ય માટે શ્રીકૃષ્ણ-દ્રસાદનાં અને પ્રેમ માટે
શ્રીરવીન્દનાથનાં ગીતોનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો. શ્રીકૃષ્ણ-દ્રસાદનાં ગીતો સ્વદેશી રીતિમાં અને
રાગોમાં લખાયેલાં હોય અંગ્રેજ નવીરોને માટે તે વધુ આનંદપ્રદ થઈ પડ્યાં. આમ
દ્વિજેન્દ્રસાહની હાસ્યરસિક કવિતાઓએ અંગાળા સાહિત્યવિમુખ વર્ગને સાહિત્યાભિમુખ
કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

નગીનદાસ પારેખ

સ્વૈરવિહાર

આપણે તો ‘જયન્તી’ શબ્દ જેમ આવે તેમ વાપરીએ છીએ. પણ જન્મતિથિને
માટે ‘જયન્તી’ શબ્દ અને મૃત્યુતિથિને માટે ‘પ્રપચતિથિ’ કે
ગાંધી જયન્તી ‘સંવત્સરી’ કે ‘શ્રાદ્ધતિથિ’ એવા શબ્દો યોગ્યતા હોય તો સાફ.
આપણે તો જેને જે ક્ષણે તે લખે છે અને “વીધા”ની વરણી” કરે છે.
જન્મ એ જ જયન્તી એ વિચારમાં કેટલો બધો આશાવાદ રહેલો છે. ભણે હિન્દુઓને
બીજાઓ નિરાશાવાદી કહે પણ તેમના જીવનદર્શનમાં ઊંડામાં જોડે હર્ષ આનંદ આશા ઉત્સાહ
રહેલાં છે. તેમના ધર્મમાં પણ આનંદ અને મંગલતા રહેલાં છે. ‘જીવન્ મુક્તિમ્ પશ્યતિ’
‘જીવતો નર ભદ્ર પામશે’ એ તો આપણી હમેશની કહેવત છે. બે હિન્દુઓ એક
બીજાને મળનાં પણ ‘જય જય’ ઉચ્ચારે છે. પણ ગમે તેવી દિવ્યમુશી પણ માણસો પોતે
હીન બનતાં કશા અર્થની રહેતી નથી.

દરેક માણસે પોતાનો જન્મ એ પોતાને માટે વિજય જ સમજવો જોઈએ. અંગ્રેજ
અંધકાર, વિચારક, નવજ્ઞકાર મી. વેલ્સનું ભાષાચિત્ર આપતાં ચિત્રકાર કહે છે કે મી. વેલ્સ

કે એ બોલીના પ્રાંતો કેવડા છે? એક નકશામાં દિંદનાં રમખાણોનાં સ્થળો બતાવેલાં હતા. એકમાં વસ્તીની સંખ્યા બતાવી હતી અને એક વર્તુલ કરી વસ્તીનું કેટલું પ્રમાણ ખેતી અને બીજા કયા કયા ધંધા કરે છે તે બતાવેલું હતું. દિંદ ખેતીપ્રધાન દેશ છે તે માત્ર નજર નોંખ્યાથી જ પ્રતીત થતું હતું. વળી શહેરની અને ગામડાની વસ્તીનું પ્રમાણ પણ બતાવેલું હતું. મને લાગે છે આમ અનેક દૃષ્ટિથી નકશાઓ કરી દરેક શાળા દરેક કોલેજ દરેક જાત્રાધર્મમાં હમેશાં લટકાવી રાખવા જોઈએ. ભૂગોળ અને ઇતિહાસ તો આમ કરીએ તો શીખવેલા જ ન પડે. વિદ્યાર્થીઓને માત્ર પ્રત્યક્ષ જોવાથી જ હૃદય તથા જાન્ય. આવા તથા પ્રાણીઓના તથા પેદાશના નકશા હમેશાં રાખવા જોઈએ. ખાનગી ઘરોમાં પણ સાધન પ્રમાણે રાખવા જોઈએ. હોર્ડ સાયન્સની કહેતો કે “study large maps”. “મોટા નકશાનો અભ્યાસ કરો”. ઘરમાં અભ્યર્થ ઉપર દામનું પ્રદર્શન કરી રાખવું એ એક જ વૈભવ નથી. પુસ્તકો, નકશા, મોડેલો વગેરે રાખવાં એ પણ છે. પણ આપણા શૈક્ષિકાઓ કેણે જાણે ક્યારે આટલું સમજ્યો.

x

x

x

x

શબ્દોનું મૂળ કામ તો અર્થને વ્યક્ત કરવાનું, અર્થને ખુદ્દો કરવાનું છે. પણ ઘણી-વાર તે અર્થને ખુદ્દો કરવાને બદલે ઉલટો વંધારે દાંકે છે, અને શબ્દોનો અનર્થ એવી જ વિપરીતતા જીવનના બીજા એક પ્રદેશમાં આપણે નથી જોતા? કપડાં-લુગડાં છે તો અંગને દાંકવાને માટે, તેને બદલે તે ઉલટાં અંગને ખુદ્દાં કરવા, વ્યક્ત કરવાના કામમાં નથી વંપરાતાં?

હમણાં હમણાંમાં યતી ટીકાઓમાં, સાહિત્ય ચર્ચામાં એ શબ્દો આવે અનર્થ બહુ કરે છે. બન્ને અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દો છે. Romantic અને Classical. આ બન્ને શબ્દોના અર્થો હજી અંગ્રેજી કાવ્યચર્ચામાં પણ સ્પષ્ટ નથી થયા. તે પહેલાં તો આપણે તેને વાપરવા માંડ્યા, આપણા કવિઓને પણ આ બે મથાળાં નીચે વહેંચવા માંડ્યા. આવી ચર્ચાપદ્ધતિમાં માત્ર એક ફાયદો છે. લખાણો લાંબાં થઈ શકે છે. સંસ્કૃતિ માપવાની અનેક નિશાનીઓમાં શાહીના ઉપયોગનું પ્રમાણ પણ એક ગણાય છે. જે દેશ વધારે શાહી વાપરે તે વધારે સુધરેલો. આવા શબ્દો બે હજી વધારે આવે તો આપણે ત્યાં પણ લખાણો ઘણાં લાંબાં થઈ શકે અને યુદ્ધો વધારે તુચ્છ થાય. કારણ કે એક પણ શબ્દ લક્ષ્યવેધી ન હોય એટલે કાંઈને વાગે નહિ અને લગાડ ચાલ્યા જ કરે. નર કરો-ળીઆ સંવનન સમયે માદાને રીઝવવા અંદર અંદર ખૂબ લડે છે પણ એકને પણ જરા પણ ધ્રુજ થતી નથી એમ તે શાસ્ત્રના શ્રોધકો કહે છે. તેમ અહીં પણ કીર્તિદેવીને ખુશ કરવા ટીકાકારો અંદર અંદર ખૂબ લડે પણ કાંઈને કશી ઈર્ષા ન થાય.

અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પણ આ બન્ને શબ્દોના અર્થો હજી સ્પષ્ટ થયા નથી. હમણાં Romanticism ઉપર Lascelles Abercrombieનું એક પુસ્તક બહાર પડ્યું છે તેના ઉપર The Nation and Atheneumમાં ટીકા કરી છે. ટીકાકાર કહે છે: “Romanticism is one of those terms which, defined again and again, have never been conclusively defined. People are not agreed upon what romanticism is; they are not even agreed upon which

poets are romantic;" અર્થાત્ આ શબ્દોનો પૂરો અર્થ હજી નક્કી થયો નથી. આ કાવ્ય ગુણ શું છે તે સંબંધી હજી લોકો એકમત - થયા નથી. આ કાવ્ય ગુણ કયા કયા કવિઓમાં છે તે સંબંધી પણ હજી લોકો એકમત થયા નથી. છેવટે ટીકાકાર સારાંશ કાઢે છે: "The obvious moral is that, while classical and romantic are useful terms for describing the quality of works which everybody knows, romanticism is a theme about which any statement may appear to be true and every statement will appear unconvincing. Only a supreme critic who has gone through both the romantic and the classical experience will ever be able to bring a definition out of the confusion." અર્થાત્ જે કાવ્યો સર્વને પરિચિત હોય તેની ચર્ચા કરવામાં આ શબ્દો ઉપયોગી થાય. બાકી તો આ romantic શબ્દ એવો છે કે તેને વિશે જે કહીએ તે સાચું લાગે અને કોઈ કથન નિર્ણયકારક ન થાય. જ્યારે કોઈ બંને રીતિઓનો અનુભવી આ જાતની ચર્ચા કરશે ત્યારે આ ગોટાળામાંથી સત્વ નીકળશે.

પૂરોપમાં તો આ શબ્દો અનિવાર્ય થઈ પડ્યા છે. તેમની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં જે નવીન બક્ષો અમુક સમયે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં તેનો નિર્દેશ કરવા આ શબ્દો યોગ્ય છે. એટલે તેમના ટીકાકારોને માથે આ શબ્દોનો નિર્ણય કરી કાઢવો એ ફરજ છે. આપણે પારખી તકરાર ઉછીની લેવાની જરૂર નથી. તેમની તકરારનો ફેસલો કરવા મદદ કરવાની પરમાર્થ બુદ્ધિ હોય—અને આવી પરમાર્થ બુદ્ધિમાં હિન્દીઓ જગતમાં પહેલું સ્થાન લે,—તો એ ચર્ચા અંગ્રેજીમાં કરવી ઠીક પડે. કારણ કે એ ખિચારાઓને ગૂંજરાતી આવડતું નથી અને આપણને અંગ્રેજી આવડે છે. ચરે! આપણાં ઘણાંખરાં ટીકાનાં લખાણો અંગ્રેજીમાં જ લખાયાં હોય તો જાણમાં અને શૈલીમાં વધારે સમજવાની વક્ષી છે. અને અંગ્રેજી ફ્રેન્ચ શબ્દોનો ઉચ્ચાર આપણને આવડતો નથી એટલે ગૂંજરાતીમાં લખવાં પડે છે તે પંચાત મટી જાય.

+

+

+

પણ શું પશ્ચિમમાંથી શબ્દો ન જ લેવા? તેવી સંકુચિત વૃત્તિ શા માટે રાખવી? શું પ્રકાશને કિન્નો બાંધી રેડી દેવો? શું સાહિત્યમાં અસહકાર? ના ભાઈ ના. અસહકાર ક્યાંઈ નહિ. યાય ત્યાં સુધી દરેક જગ્યાએ સહકાર. પણ પ્રકાશને ખદલે ધુમાડો કાંઈ લઇ આવાય. આ શબ્દોની તકરાર તો પશ્ચિમમાં ધુમાડો છે. તેની નીચે અગ્નિ છે. ઐતિહાસિક તત્વ છે. પણ તેમને ત્યાંથી બાચકા ભરી ધુમાડો લઈ આવવાથી અહીં અગ્નિ નહિ થાય. યજ્ર યજ્ર ધૂમ: તજ્ર તજ્ર ધદ્નિ: એ -વાયશાસ્ત્રમાં ખડું હશે. દાખડીમાં ભરેલા ધુમાડામાં નહિ.

Sir Arthur Quiller-Couch, આ વસ્તુથી અપસરતી શબ્દાનુપાતી ચર્ચાપદ્ધતિનો ધણો જ ઉપદાસ કરે છે. થોડા તેના શબ્દો બોધાળે. "To men who really practise writing as an Art, to every true man of letters in France,

in England, in Russia, in Belgium.....these abstract notions are about as useful as the wind in the next street; and the more you practise good actual writing, the more composedly you will ignore them." એટલે જેને કાંઈ કલાદૃષ્ટિથી લખવું છે, તેને-તે ફ્રાન્સનો કે હિંદોનો કે રશિયાનો કે બેસિલિયમનો હોય-તેને આ વિચારો કેવળ નહામા છે. તમે જેમ જેમ સાઈ લખવાનો મહાવરો કરો તેમ તેમ આ જંગળથી છૂટા થાઓ. છેવટે મન-પ્રકારે શિખામણ આપે છે: "All things considered, I advise that it may help our mind to earn an honest living if we dismiss the terms 'classical' and 'romantic' out of our vocabulary for a while." એટલે બધું વિચારતો, આ શબ્દો આપણી ભાષાના ભંડોળમાંથી થોડો સમય કાઢી નાખીએ તો આપણો પ્રમાણિક નિર્વાહ કરવા કંઈ પડશે. એમને માટે જે પ્રમાણિક નિર્વાહ છે તે આપણા ટીકાકારો માટે નહિ હોય ?

સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોતાં એક વસ્તુ હમેશાં દેખાય છે. પ્રથમ જીવનમાંથી અમુક ચૈતન્ય સાહિત્યમાં પ્રગટ થવા પ્રયત્ન કરે છે. અમુક વખત તે પોતાને અનુકૂળ શૈલી ધરવા મથે છે, અનેક ખોટા પ્રયત્નો પણ કરે છે, અંતે પોતાની શૈલી શોધી કાઢે છે. એ શૈલીમાં એ ભાવને સંપૂર્ણ પ્રકટીકરણ મળી ગયા પછી, એ શૈલી આકર્ષક બને છે અને એ શૈલીના મોહથી પછીના કવિઓ એ જ શૈલીનું અંધ અનુકરણ કર્યા કરે છે. આ રીતે શૈલી જે ભાવને પ્રગટ કરવા રચાઈ હતી તે અનુકરણના સમયમાં ભાવને ઉમટી બાધક થાય છે. નવા જમાનાના ભાવો તે શૈલીમાં આવી નથી શકતા ત્યારે કવિ એ જૂનું નિર્જીવ ખોળિયું છોડી નવા પ્રયત્નો કરે છે, અને કલામાં ઉદય, ઉન્નતિ, અવનતિનું નવું વર્તુલ શરૂ થાય છે. આવું ઇતિહાસમાં અનેક વાર બને છે. પણ નવા ભાવો સર્વત્ર સર્વથા જૂની શૈલીમાં ન જ આવે એમ પણ નથી. કોઈ કવિમાં આવે, અને કોઈ કવિને શૈલી ન જડે તો નવી અણુધડ શૈલીમાં એ પ્રયત્નો કર્યા કરે એમ બને. પણ એ નવી શૈલી પણ વખત જતાં પાછી તેવી જ નિર્જીવ જડ અને ભાવને બાધકતાં નીવડે. માટે હરકોઈ એક શૈલીને આનંદલક્ષી કહેવી એ ભૂલ છે. માણસોની રૂઢિમાં જે બને છે તે જ શૈલીમાં બને છે. નવી રૂઢિ ભાવસ્વાતંત્ર્યને માટે ઘડતરી પડે છે અને વખત જતાં એ જ પાછી જીવંત બને છે. જેમ કોઈ માણસને કે વિચારને આપણે હમેશ માટે નવો ન કહી શકીએ તેમ શૈલીને પણ હમેશને માટે આનંદ-લક્ષી ન કહી શકીએ. હિન્દુ સંસારમાં જેમ નવોદા સ્ત્રી વધૂ હોય ત્યાં સુધી જીવન ખમી પાછી સાસુ થઈ જીવન કરવાની, તેમ જ શૈલીનું ટીકાકારોનું ખરું કામ ન્તા કાન્યમાં જે કંઈ નવીન બલ 'ઓજસ ચૈતન્ય શૈલી યુલ્ય હોય તેનાં લક્ષણો બતાવી આપવાં એ છે. માત્ર classical અને romantic જેવા ચોક્કસ કિંમત ચિનાના સિક્કાની પારખી મૂકીથી વહેપાર કરવાનું નથી.

શ્રીયુત મુનશી સાહિત્યસંસદના વાર્ષિક વ્યાખ્યાનમાં આ બે શબ્દો ઉપર યૂરોપીય સાહિત્યમાંથી ઉતારા લઈ આ બે શબ્દો આપણા સાહિત્યને લાગુ ન કરી શકાય એમ કહે છે. કબૂજ. પણ તેઓ તો તેનું કારણ એમ કહે છે કે 'classicism' શિષ્ટતાના બાધથી આપણું સાહિત્ય મુક્ત રહેલું છે. પ્રથમ તો આ હકીકત જ ખોટી છે. આપણે ત્યાં

Saintsbury જેવો ઇતિહાસ કોઈએ નથી લખ્યો એટલે એમને એ ખબર નહિ હોય. પણ રંગભૂમિ ઉપર પ્રવાસ, વધ, યુદ્ધ, રાત્ર્યવિપ્લવ, ઘેરા, ભોજન, સ્નાન, અનુલેપન, વગેરે ન ભગવી ખતાવાય એ આપણા 'શિષ્ટ' સાહિત્યનો નિયમ નહિ ? અને એ નિયમ પછીના બધાં સાહિત્યે શું નથી પાળ્યો ? નિયમ પાળ્યો એ આપણું classicalism અને અત્યારે એ નથી પળાતો એ આપણું romanticism નહિ ? વળી દરણુનાં નાટક જ નં થઈ શકે એ આપણો એવો જ નિયમ નથી શું ? તેથી ભવજીતિ જેવાને પણ ઉત્તરરામચરિત આપણું દરણુમય જતાં મંગલાંત કરવું ન પડ્યું ? અને શ્રીયુત મુનશી પોતે કહે છે કે " આપણા સાહિત્યમાં પણ પછીથી વિવેચન એટલે પ્રકાર અને અલંકાર ભેદનું શાસ્ત્ર એ માન્યતાથી પર કોઈ ગયું નહિ. " ત્યારે એ શિષ્ટાચારનું જોર, વલણ નહિ તો બીજું શું ? વળી તે પછી કણુલું કરે છે કે મધ્યકાલમા સાહિત્યનો એક પ્રકાર પૌરાણિક શિષ્ટાચાર પ્રમાણે ચાલતો અને અર્વાચીન કાળમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો એક શિષ્ટાચાર પેદા થયો. બધા ઉપરથી એટલું ફક્ત થાય છે કે આશરે ચોથીથી ઈશમી સદી સુધીમાં અલંકાર સંપ્રદાય ચાલ્યો, મધ્યયુગમાં પૌરાણિક સંપ્રદાય ચાલ્યો અને અર્વાચીન કાળમાં સંસ્કૃત સંપ્રદાય ચાલ્યો; આ બધાં શિષ્ટાચારી સંપ્રદાયનાં લક્ષણો ખરાં પણ જતાં શ્રી મુનશી કહે છે કે આપણે ત્યાં શિષ્ટાચારી સંપ્રદાય નહોતો. કારણ કે આપણે ત્યાં અતિશયોક્તિની સૂચ નહોતી. આ તો ગોટાળાનો ગોટાળો થાય છે. ખરું પૂછો તો અતિશયોક્તિ એ romanticism 'આનંદલક્ષી' કાવ્યની કસોટી નહિ લઈ શકાય. મદાભારતમાં એક બાણનાં સહસ્ત્ર થાય છે એ અતિશયોક્તિ છે. કાલિદાસમાં આથી વધારે સંયમી અતિશયોક્તિ આવે છે. પણ હાલના 'આનંદલક્ષી' કવિઓ શ્રી નરસિંહરાવ કે કાન્ત કે કલાપી કોઈ આવી અતિશયોક્તિ કરે ખરા ? કાન્તની અતિશયોક્તિએ કેટલી સંયમી છે ! અને આ રાખ્દેનો ઉત્પાત તો જુઓ. શ્રી આનંદશંકરભાઈ કાન્તને classical 'શિષ્ટ' કહે છે અને શ્રી મુનશી કાન્તને આનંદલક્ષી કવિ તરીકે ઠીક ઠીક ડોચે સ્થાને મૂકે છે.

+ + + + +

અને શ્રીયુત મુનશી શા ઉપરથી પુરાણીઓ અને પ્રેમાનન્દના ઝગડાને શિષ્ટાચાર વિરુદ્ધ આનંદલક્ષી કાવ્યનો વિરોધ ગણે છે ? શું પુરાણીઓ પાસે ઇતિહાસની જે મદાભારત હતું તેમાં અહ્ભુત રસ ઓછો હતો ? અને પ્રેમાનન્દનો અહ્ભુત રસ પુરાણીઓ કરતાં શું વધારે છે ? અને તકરાર શું એ અહ્ભુત રસને માટે હતી ? એ તો સ્વાર્થ વિરુદ્ધ સ્વાર્થની તકરાર હતી. પુરાણીઓ સંસ્કૃતમાંથી અર્થ કરતા કરતા જોલે તેમાં ચોંકાને ઝાઝો રસ પડે નહિ. અને પ્રેમાનન્દની માણ આગળ લોકોની દૃઢ જામે એની ઇર્ષ્યાનો હતો. (આ હકીકતને અત્ર અંતિદાસિક મંત્રી લઈએ છીએ. એ જ કોણને મન સંદેહાત્મક હોય તો તેની ચર્ચા અત્ર અશક્ય છે.) પુરાણી જે સંસ્કૃત જ વધારે ભણ્યો હોય તે કદી પોતાની કથા એટલી રસિક ન કરી શકે ! અને ડોઝા મનભેદ તેમાં એ હતો કે કાવ્ય તો સંસ્કૃત ભાષામાં જ થાય. 'શિષ્ટાચાર' અને 'આનંદ'નો વિરોધ અમને આમાં તો દેખાતો નથી.

પણ શ્રી મુનશીએ વધારે ફૂટ તો ચૂરોપના એતિદાસિક પ્રસંગેના કથનમાં લીધી છે. બર્નાર્ડ શૌની સીનેરમી સંપત્તરી -રડો, આ રાખ્દેમાં જ એક અંતિદાસિક નથી રોલ્યું.

છે. આનો અર્થ ગૂજરાતી ભાષામાં એવો થાય કે બર્નોઈ શૌને મરી ગયાને સીતેર વરસ થયાં તે પ્રસંગે આ બનાવ બન્યો. બર્નોઈ શૌ હજી જીવે છે એ જુદો સવાલ છે—સીતેરેમી સંવત્સરીને પ્રસંગે એનો નાટક (લિંગવ્યન્ધાસ તો અકસ્માતથી થયો હશે) યદિ રહ્યા બાદ પ્રેક્ષક વર્ગે તેને જોવાની માગણી કરી વગેરે. આ પ્રસંગ એ. જી. ગાર્ડિનેર ઇ. સ. ૧૯૦૮માં લખ્યો છે. એ હિસાબે આજે શૌ. જીવતો હોય તો તેને ૮૮ વરસ થાય. છતાં મિ. શૌએ આ વરસ માત્ર ૭૦ વરસ હોવાની મગફરી કેમ જતાવી? વરસથી શરમાયા કે શું?

અને આ તો ચાલુ ઇતિહાસમાં આટલી શોષો યદિ! તો શ્રીયુત મુનશી ગૂજરાતના સાહિત્યનો ઇતિહાસ સંપાદિત કરે છે તેમાં તો તેમની કદપના કેટલી છૂટથી વિદ્યાર કરી શકશે! આપણા ઇતિહાસમાં કેટલી બધી મોકળાશ છે? તેમાં તો!

વર્ષો સહસ્ત્ર કુદતા મૃગલાની ફાળે, . . .

એમ બની શકશે. અને નરસિંહ મહેતાના સમય વિશે તેમણે કદપના શરૂ કરી દીધી છે. નરસિંહ મહેતાએ બંગાળામાં ચેતન્ય અને દક્ષિણમાં વલ્લભાચાર્ય પહેલાં સ્વતંત્ર રીતે કૃષ્ણ-ભક્તિ આદરી એવું માન સહગત ગેલર્ડનરામભાઈએ ગૂજરાતી પહેલી સાહિત્ય પરિષદના વ્યાખ્યાનમાં આપ્યું તે ઉપર વસંતમાં શ્રી આનંદશંકરભાઈએ શંકા ઉઠાવી હતી અને તેનાં પ્રમાણો આપ્યાં હતાં. ત્યારથી મહેતાના સમય વિશે શંકા તો છે જ. પણ શ્રીયુત મુનશી આનાથી લિંગ કારણોથી શંકા ઉઠાવે છે અને તે એટલી જ હકીકત ઉપર કે નરસિંહ મહેતાના જીવનપ્રસંગનાં કાવ્યો એમના પછી સો દોઝો વરસે લખાયાં છે. આ અમને અનુપપન્ન લાગે છે. નરસિંહ મહેતાના જીવનના પ્રસંગોમાં પુષ્કળ ચમત્કાર આવે છે. આ બધા ચમત્કાર ખરેખર બન્યા હોય તેમ હું તો માનતો નથી. શ્રી મુનશી માનતા હોય તો ભલે! આ સંબંધી ઘણો જ ગોટાળો છે. પણ કોઈ પણ વ્યક્તિની આસપાસ ફંતંકયાઓ બંધાવાને માટે, અને તેનો વિષય એ રૂપે કાવ્યસામગ્રી બનવા માટે સમયની જરૂર છે. હુંગરા દૂરથી રળિયામણા લાગે છે, અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે અંતર વસ્તુને મોઢક બનાવે છે, તેમ કાવ્યના વસ્તુને પણ ચમત્કારની મોઢકતા લાગવાને સમયના અંતરની ઉશ્કેરી જરૂર છે, એટલે એ દલીલમાં અમને તો નવીનતા સિવાય વિશેષ કશું લાગતું નથી. અને તેમાં પણ આવા અગત્યના ઐતિહાસિક પ્રશ્નો ચર્ચા કરનારને શ્રી આનંદશંકરભાઈ જેવાના લેખનું અજ્ઞાન હતું એથી આશ્ચર્ય પામવું કે થોડા કવિઓની સાક્ષી તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે તેમણે નરસિંહના સમયની શંકા કરી તેને માટે આશ્ચર્ય પામવું એ કોઈ સમજાતું નથી. અસ્તુ, પણ શ્રીયુત મુનશી પાસેથી આ ક્ષેત્રમાં પણ અનેક નવીન વસ્તુઓની તો અમે જરૂર આશા રાખીએ છીએ.

અને કીટસને કાવો મુંવાળો શાથી કહ્યો? અંગ્રેજ દીકાકારો તો એમ કહેતા નથી. પણ આ આખા લેખમાં શ્રી મુનશીને કલાકારો—કવિઓ તરફ સમભાવ ધણો ઉમરાઈ ગયો છે અને જગતના સર્વ અનિષ્ટનું મૂળ તેમને ખરાબ દીકાકારો લાગે છે. ગૂજરાતના ઉત્તમ લલિતકલા કવિઓને માટે તેઓ “ક્યારે” “ક્યારે” પોકારી રહ્યા છે, અને તે લલિતકલામાં આ દીકાકારો આડખીકરૂપ તેમને લાગે છે. કીટસને મારી નાખનારા એ દીકાકારો જ. સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રથમ સ્વપ્રધાન હેતુ તેને કેવળ અલંકારમય કરી નાખનાર પાંચ એ દીકા-

કારો જ ! પણ પહેલું કાવ્ય કે પહેલા ટીકાકારો ? આપણાં અસંકારશાસ્ત્રોમાં ઉત્તરોત્તર
આલંકારોની સંખ્યા વધતી આવી છે, તે અસંકારો કાવ્યોમાંથી લઇને ટીકાકારોએ ગણાવ્યા
કે પોતાની મેળે ટીકાકારોએ પેદા કર્યા ? કવિઓ જ એવાં નમાના થયા કે અસંકારો
સિવાય તેમને કશું આવડે નહિ, રાજ્યોનાં વખાણો કરવાં, રાજસભાઓ વખાણી શકે,
અંદરથી કટારીના કે એવા આકારો જોઇ શકે, જોયા ચતા ષોડો વાંચી શકે, ઉખાણા
કરી શકે એવાં જ કાવ્યો આપણી પછી દશામાં થયાં અને તેથી આલંકારિકોને પણ
અસંકારો ગણવાનું કામ જ રહ્યું એમ નહિ ? અને ખરે કવિ કદી ટીકાકારોથી બહીને
પોતાનો સ્વતંત્ર કાવ્યમાર્ગ છોડી દે એવું બન્યું છે ? ખરે કવિ તો પોતાની આત્મવ્રદ્ધાથી
ટીકાકારોના પ્રદારોને અચળાણુને પોતાને માર્ગે જ ગાળ્યો જાય છે. દરેક ખરે કવિએ
એમ જ કર્યું છે-શું સવચ્છિતિ, શું ક્રીડમ કે શું કાન્ન.

પણ શ્રીયુગ મુનશીનો ખરે પુકાર તો નાતિની સામે છે. એ વળી પછી વિચારીશું.

+

+

+

+

મને કોઇ પૂછી શકે કે આ અંગ્રેજ શબ્દોનો બિહાર કરાવવા જતાં મેં જ એ
શબ્દોવાળાં અંગ્રેજી અવનરણો આ લખાણમાં અનેક સ્થળે વાપર્યાં ! એ ખરૂં છે. માત્ર
પ્રેમથી તન્મય થવાનું નથી. દ્રેષ્યથી પણ તન્મય થવું પડે છે. આ રીતે જ રામકૃષ્ણ
પોતાના શત્રુઓને પોતાના સ્વરૂપમાં જોળવતા હતા. દિલ્લમુશીને ધિક્કારનારા પણ અંતે તો
દિલ્લમુશ જ બન્યા છે. ચાર્લીક, એપિકમૂરસ વગેરે સર્વ, તેમ મારે પણ આ જ શબ્દો
નક્કામાં છે એમ, ખતાવવા એને જ વાપરવા પડે, એમ જ માઈ લખાણ કરવું પડે એ
સ્વાભાવિક છે.

+

+

+

+

સ્વૈરવિહારી

ગમે તો સ્વીકારે—

(ગિજરિણી)

“ ગમે તો સ્વીકારે ગત સમય કેરા સ્મરણમાં *

— અરે આવાં વાકયો, પ્રિયતમ સખે, યાચું, વદ મા.
તકમે સંભારો છો. સમય ભુલું તે હું ય ન કદી,
ભુલ્યો લાગું, એ તો દિવસ અવળાની ન અવધિ !
નહીં ઉદ્ગારો એ કઈ તમ કરેલા ન થયલા,

— સ્વયંભૂ પ્રીતીનાં અમર ઝરણાંના સુર લલા !
નસીએ લોંછી ખંજર કદિ ઘડી એશુધ કયો
ઝિલ્લી ઉદ્ગારો એ ન શકું, પણ ઓછું નવ લહો;
નસીએ લોકે ખંજર, જખમ પાડે ગિગરમાં
વિના પ્રીતીના એ ઝરણ, નવ ઉપાય જગમાં.

૧૦

ભમું અત્યારે તો ધગતિ મિકતાના રણ મહીં,
પડયો ભૂલો, ઓળે નયન પણ ખાળ્યાં, શુધગઈ.
તહમારી પાસે યે હૃદયપડ ના આ ઉકલતાં,

— વહે અંતર લોહી, ગહિર ઉપચારો વિદ્રુ ત્યાં,
પરંતુ કેા કાળે ગત સમયના સૂર ઉકશે,
ફીને આ માનસુ ભરિ ઉર સુધાધાર કરશે,
ઝળેલા આત્મામાં સુકલે ફરિ પાછાં ઉઘડશે,
અને ઉદ્ગારોમાં તવ સહિત આ કંઠ લળશે.

૧૮

પુરાણી વાતોમાં વરણન કર્યું જે પ્રણયન,
નહીં જેની સામે વિધિ તણિ ય આલે પ્રબલતા,
વિધિ જવાળે જેની શુચિતર ન સોહે વિમલતા

— અનાયાસે આત્મા યુગલતણું ગાળી દયપણું
કરે એકા જ્યોતી, સ્થિર અળક જેની ધ્રુવ સળી
સનેહી સાચાંને વિષત મહિં પાતી ધૃતિ-અમી:
અહા, એવી પ્રીતી પ્રકટ થયલી આપણુ વિશે,
કદાપી રે એ તો અંપ્રકટ બની નેવ શકશે !

અદૃષ્ટે સમ્યા'તા નિકટ પછી ઘોડાક દિવસ,
જ્યહાં આશ્રીઓથી હરથડિ પિધેા યૌવનરસ,
મંથૂરે મેઘે કોકિલ ઋતુ વસન્તે અનુભવે
અને કેકા ઘેરી કુખન અલખેલાં જ ગજવે;
ધરા વર્ષાધારા ઝિલિ ઝિલિ ઉરે હૃદ્ય બનતી,
રસો રૂપો રંગો અનહદ સુગંધો પ્રસવતી:
તરંગો રે તેવા ઉર સરિત ચોગે ઉછળતા
લહ્યા'તા તે વેળા, ઉભય હજિ તાજે દિલ હતા.

૩૪

ટકયા ના એ લાંબું, પણ સન્નિવ એ બીજ ઉરથી
ખરે, તો તો બહોળા, અમર અવનીમાં કઈ નથી
ભલે ને અત્યારે અખિલ નભ ફેલાય વચમાં,
શશીની શું તેથી ઉદયપલ સત્રી વિસરશે ?
ભલે ના બૂઝાવી દુખદવ અચિંત્યો સગ્ગતાં
શકે એ તરકાલે,—કુસુમલ વસન્તાનિલ જતાં,
વિહંગો વાસન્તી વિતત કરિ પાંગો ઉડિ જતા,
ઢિંઠા પ્રેમે પ્રેમાં અભિભૂત પ્રદેશે પુગી જતા.

૪૨

બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

[મૂલ લખાણ ૧૮૯૧, લુવે. જ્ઞાનદર્શન વિ. મં. ૧૯૪૯ નો અંક ત્રીજો પૃ. ૬૪-૫.
સુધારી ફેરવી ઉપર પ્રમાણે છેવટનું ૩૫ આખું ૧૯૦૧.]

૬. સુરભલા, લખા-મુંદર-સૂર. ૯. નસીબો એક વચન; ગૌરવાયે આકારાન્ત અને
નરમતિ. ૨૩. એકા, એકનું વિકારી નારીજાતિનું ૩૫. ૨૪. સનેહી સાચાં, ખીર્મ રોહી
યુગલોને. ૩૭-૮ આ પંક્તિઓ અભિભાષને અત્યંત પ્રિય હતી.]

પહેલું ઈનામ

અમરાવાટમાં ૧૯૨૦-૨૧ માં માત્ર અસદકારની સજાવજ જ શરૂ થઈ નથી. અધિવ્યવસ્થા દર્શિવાસકારને એક બીજી દીકર્યાસ પાણુ તે જ અસામાં શરૂ થવાની નોંધ લેવી પડશે. અસદકાર ધીમે ધીમે ઢીલુ થતો જાય છે પણ આ બીજી દીકર્યાસ દરજ્જા વધતી જ ચાલી જાય છે. આ દીકર્યાસ તે સવારમાં શહેર બહાર પૂરૂ પેરીપાર ફરવા જવાની દીકર્યાસ. તેનો કેઈ નેના નથી, તેની સખાઓ લગાઈ નથી. તેના મેખરો નોંધાયા નથી અને છતાં આ દીકર્યાસ એ જ સમયે શરૂ થઈ છે તે દરજ્જા વધતી જ જાય છે. હું આ દીકર્યાસને માનનારો એક આમદી ઉત્સાદી માણસ છું.

એક દિવસ હું દમેશની માફક સવારે ઉઠાવજો ઉઠાવજો ફરવા ચાલ્યો જતો હતો. ત્યાં ઓફિસ-ટ રોડના મુખ આગળ ફિરની દેવળની પાસે મને મારો જૂનો સાળામિત્ર દરજ્જાન મળ્યો. એકંદાં ફરવા કરતાં કેઈ વાન કરનાર સાથે હોય તો સાઈ કરી મેં કહ્યું: "ઓ! હો! દરજ્જાન! ધણે દિવસે મળ્યો. સાથે આવે છે? ક્યાં જતો હતો?" "ક્યાંઈ નહિ" કહી તે મારી સાથે ચાલવા લાગ્યો.

અને 'ક્યાંઈ નહિ' એ એનો ઉત્તર અક્ષરશઃ સાચો હતો. દરજ્જાન કેઈ પણ અમુક જગ્યાએ જતો હોતો જ નથી. તેણે છઠી અંગ્રેજીમાંથી નિશાળ છોડી ત્યારથી મેં તેને નવરો જ અથવા નવરાનાં કામો કરતો જ જોયો છે. કાં તો કેઈ ડોક્ટરને ત્યાં જોઈ જોઈ તકાલ મારતો હોય. વાંચવામાં ન્યૂસપેપરો વાંચે પણ તેમાં પણ જાહેર ખબરો તે એવી નક્કામી વાતો વધારે વાંચે. વાતો વાંચે પણ જરા પણ કંઈ સમજતો હોય એમ મને કદી નથી લાગ્યું. મિલમલુરોનાં ઘરો આજળ ફરતો મેં તેને વારંવાર જોયો છે. એકવાર પોસ્ટ ઓફિસના ઓટલા પર જોઈ જોઈ. જોડાને કાગળ લખી આપતો હોય, તો બીજવાર વળી કાગળીઓના વંદામાં જોઈ દિન્દી લાખામાં તેમની સાથે મરકરીઓ કરતો હોય. તો વળી ત્રીજવાર રત્ન સિનેમા કે નાટકનાં થિયેટરમાં ડોરકીપર તરીકે સીટી વગાડતો જોઈ હોય. બાઈ સાઈજ અસદકારી થયા ત્યારથી વળી અખાડાનું ચેટક લાગ્યું છે. સાંજે એકાદ અખાડામાં નાનાં છોકરાને પોનાના ખલા પર ચડાવી ધિગમસ્તી કરતો હોય. આગના જંખાનું ભૂંગણું ગ્રાફી જોઈ રહેતો, લગ્નરો રોજો મટાવવાની દવા બખ્તરમાં વેચનારાના ટોળામાં, મખ્ખરોના, વાળની પેરી વગાડનારાના, બદલુરોના, મદારીના, દૂકમાં દમજી જાનના તમાશાના દરેક ટોળામાં મેં તેને જોયેલો છે. માત્ર એકવાર માદી પ્રેક્ષિકની સરખાનમાં એક ખૂનકેસમાં વાધરીના અચાવતો કેસ મને અપાવેલો અને બધા અચાવ સરસ રીતે મને સમજાવેલો તે સિવાય બુદ્ધિ કે ઉપયોગિતાનો તેણે દરજ્જા મુખી કશો પુરાવો આપ્યો જાણ્યો નથી. તેમાં પણ તે કામ ઉપયોગી તો મને લાગ્યું. તેણે વાધરી પાસેથી પાછાં જીવી નહેલી અને અખાડા રિવાજ પ્રમાણે મેં તેની મહેનત જાળવવા મરજી આપી ત્યારે તેણે કાંઈ પણ લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી. સ્વભાવે તે વિવશજ

અને સાથે સાથે વિચિત્ર રીતે મસ્કરો છે. અને પરણ્યો નથી એટલે આ બધી વિવશલતાઓ તેને પોસાય છે. અત્યારે તેનો છવ મૂંગી નાડે ચાલતો હતો તેથી મૂંગો મૂંગો મારી સાથે ચાલ્યો.

પુત્રની ચોટી વટાવી પુત્રના કુટપાથ પર હું આગળ અને તે પાછળ અમે ચાલવા લાગ્યા. કંઈક વાતચીત કરવા મેં કહ્યું: “સવાર મુંદર છે, નહિ?” પણ કાંઈ જવાબ ન મળ્યો. મારી પછવાડે પગલાંનો અવાજ બંધ થયો હતો એમ મને લાગ્યું અને પાછું વાળી જોડે તો લાઇ સાહેબ બિલક બિલા નદીના પટમાં માણસોનું ટોળું ભેગું થયેલું તે જુએ.

મેં કહ્યું: “અત્યા દરજીવન, એમાં તે શું જુએ છે? એવાં તો ધરમધેનાં લોકો ઘણીએ વાર નદીમાં નાહવા આવે છે.”

હરજીવન: “પણ આ તો પાણીથી દૂર ટોળું જાણું છે. હિન્દુ મુસલમાન બારા બધા ભેગા થયેલા છે. આજે કોઈ પર્વ નથી.”

મેં કહ્યું: “ત્યારે અસહકારનું કાંઈ લાપણુ બાપણુ દરો.”

હરજીવન: “ના. આજે લાપણુ નથી અને આટલું વહેલું હોય પણું નહિ અંદર કોઈ જોડાતું નથી. ટોળું સાંભળતું હોય એવું નથી, જોતું હોય એવું છે.” એટલામાં ટોળું જરા પહોળું થયું અને વચ્ચે અમે જોઈ શક્યા. મેં કહ્યું: “આ તો કંઈક પંચમ્યાસ થાય છે, એમાં શું જોતુંતું? તને તો આવી નજીબી બાજતો ઉપર જ ધ્યાન આપતાં આવડે છે.” એ કહે: “એ ખૂન: છે. હું તો જમરા.”

મેં કહ્યું: “ત્યારે તું ના. મારે તો અમુક ચાલતું જ જોઈએ. આટલામાં જ પાછો મળીશ ના!” હું આગળ ચાલવા માંડ્યો. તે નદીના પટમાં ઉતરવા પાછો ફર્યો.

પોણાએક કલાક પછી હું પાછો ફર્યો ત્યારે હરજીવનને પુત્રને સામે છેડે મારી રાહ જોતો જોશેના મેં જોયો. મારી પાસે આવી રૂપિયો માગ્યો. મેં કહ્યું: “આ નીચે જોવા ગયાં તો તેમાં રૂપિયો કમાયા કે શું?” “ના, કમાયો શું તે તો તને હમણાં બતાવીશ પણ રૂપિયો આપ.” મેં રૂપિયો આપ્યો. અમે ચાલતા હતા પણ હરજીવનનું મન કંઈક વિચારમાં પડી ગયેલું મને લાગ્યું. તે મૂંગો મૂંગો આસપાસ ચક્રવર્તી જોતો ચાલ્યો. રસ્તામાં એક જગ્યા બતાવીને મને કહે: “આ જુઓ!” હું આસપાસ જોવા લાગ્યો પણ મને કશું દેખાયું નહિ. મને ફરી કહે: “અહીં જુઓ, અહીં.” કંઈક માંખાઓ જોઈશી હતી. તે ધૂળ લઈ સૂંઘીને મને બતાવી કહે: “જુઓ આ જોહીનાં રીપાં છે.” મને તેમાં કાંઈ રસ પડ્યો નહિ. પોતે પોતિસ ચોટીમાં જઈ આગ્રો અને ઉનાવળો ચાલી મને મળીને કહે: “જુઓ આ કમાયો.” મેં કહ્યું: “પણ આની કિંમત રૂપિયાની નથી. બહુ બહુ તો પાવલું અરધા છે.”

હરજીવન: “એક રીતે પાવલું અરધો પણ નથી અને બીજી રીતે એ અમૂલ્ય છે.”

મેં કહ્યું: “પણ નીચે વાત રી થઇ તે તો કહે.”

હરજીવન ધીમે સાદે કહેવા લાગ્યો: “નીચે પંચનામામાં હું પંચ થઈ ચાલ્યો.”

મેં કહ્યું: “પોતિસને કોઈ બીજો ન મળ્યો તે તારા જેવા અસહકારીને પંચ થયો.”

હરજીવન: “તેમને કોઈ લણેલો માણસ જોઈતો હતો. અને આટલું વહેલું પંચમ્યાસમાં રોકાવા કોણ નવડું હોય. તમે વડીલો ફરવા નીકળો છો પણ પંચમ્યાસમાં કામ ન આવે.”

મેં કહ્યું: “ પછી હતું શું ? ”

“ કોઈ મુસલમાનનું મઠું પડેલું હતું. તેની ડોક ભાંગી ગયેલી હતી. અકસ્માતથી મુઆનો પંચક્યાસ ક્યો. ”

“ અકસ્માત કેવી રીતે થયો એ કંઈ જણાયું ? ”

“ લખ્યું કે પુત્રના પ્રુટપાથના નળ પર એકેત્રો ત્યાંથી પડી જવાથી ડોક ભાંગી જવાથી મૃત્યુ થયું. ”

“ ત્યારે તો તું ખૂન જોવા ગયેત્રો તે નિર્દોશ થયો હોઈશે. ”

“ ના, હું તો ખૂન જ માનું છું. ”

“ ત્યારે તારા જેટલી શુદ્ધિ કોઈ પોલિસમાં નહોતી શું ? ”

“ ના, નહોતી. એલિસશ્ચિર્લને થયાં મારા જેટલાં વરસ થયાં. તેમાં હજી કોઈ વાર આવું ખૂન થયું નથી, અકસ્માત થયો નથી, અને આવું બને એ વિચાર જ પોલિસને આવી શકતો નથી. કોઈ દિવસ નથી જન્યું તે બને જ કેમ ? એમને મન તો એલિસ-શ્ચિર્લની ચોકી એટલે જતા આવતા વાઘરી પાસેથી શાક, દાતણ, લાકડાં વગેરે લેવાં, ચીલડાં, તરબુચ, જામફળ વગેરે ઋતુ ઋતુના મેવા મેવા, ગાંડવાળાએ ટોલ નથી આપ્યો કહી શકવા અને ચુંદામા ચુંદો ખોરી બાણ ચાતનારા કે દીવા વિનાના સાઈકલો પકડવા એટલું જ. એથી મોટો ચુંદો થવા મારે એલિસશ્ચિર્લ છે જ નહિ એમ એ બધા માને છે. એટલા પોલિસો ધોંધમ કરતા હતા તેમાં માત્ર એકને શુદ્ધિ હતી. પણ એટલા બધા બેવફાઈમાં એક માણસ શું કરી શકે ? ”

મેં કહ્યું: “ એમ કેમ ? ”

“ મેંયના હાથમાં કોઈ સ્ત્રીના હુમડાનો આ જરીવાળો છેડો હતો. તેના તરફ એક પોલિસનું ધ્યાન ગયું હતું. પંચક્યાસ લખાતાં તે એ કડક સામું જ જોઈ રહ્યો હતો અને ફોન્ટારને તેણે દૂર લઈ જઈ વાત કરી. તે હું સમજી ગયો. પણ ફોન્ટારને ખૂનકેસ નહોતો જોઈતો એટલે એણે કહ્યું કે એ તો અકસ્માતથી હોય. ”

“ મુસલમાનના હાથમાં હિન્દુ સ્ત્રીનો જરીવાળો હુમડાનો કડકો એ બધાને કેમ માન્યું ? ”

“ મેં બચાવી લીધા. મેં કહ્યું કે મુસલમાન છે તે ફોન્ટાર વેચાતાં મેંવાનો ધંધો કરતો હશે અને હાથમાં તારવાળો છેડો રહી ગયો હશે. પંચને તો પંચક્યાસમાંથી જટ છટકું હતું. વળી મરનારનો કોઈ મગેસાગવો નહિ, એટલે એ વાત જ લખી નહિ. છેડો ફોન્ટારે ખીસામાં મૂક્યો. તે મેં રૂપિયો આપવો કરી લઈ લીધો. ”

“ તમે એને શું કરશો ? ”

“ એ ખૂન જ છે. મરનારના પગ પર કોડાથી પડી જવા જેવા ઘસારા નહોતા અને મારામારીનાં ચિન્હો હતાં. વળી મેં તમને રસ્તામાં લોલી પણ દેખાડ્યું. હું તપાસ કરીશ. ”

“ તમારામાં આ શક્તિ છે તો તમે પોલિસની સાથે રહી આ ધંધો કરો તો પુષ્ટિ કરાવો. ”

“ પરદેશી સરકારના પોલિસ સાથે કામ ન જ ચક્ર ચકે. ”

“ આ તમે અસ્તેશરી થયા ત્યાંની નખે ખૂન જરાયું છે. ”

“ ના, એ ભૂત પહેલેથી હતું માટે અસહકારી થયો. ”

“ પહેલાં આવા નહોતા. ”

“ હા, તમને કેસ આણી આપ્યો ત્યારે ગાંઠો હતો અને હવે નથી આણી આપતો ત્યારે ગાંઠો નથી ? ”

મને હવે હરજીવન અસહ્ય થઈ પડ્યાં. પણ સહલાયે અમારા રસ્તા ભુદા પડ્યા. અમે સાહેબાઈ કરી ભુદા પડ્યા.

+

+

+

+

પાંચેક દિવસ પછી હું સવારે એ જ ડુટપાથ પર જતો હતો. ત્યાં હરજીવન ડુટપાથના કંઠેડા પર તેના નળમાં પગના અંકેડા લટાવી બેઠો હતો. મેં કહ્યું: “ તમારો ખૂન વિશેનો મત મને તો તદ્દન ખોટો લાગે છે. અને પ્રજાઅંધમાં મોંઘ આવી છે. તે ઉપરથી તો ખાત્રી થાય છે કે અકસ્માત જ હોવો જોઈએ. ”

હરજીવન: “ એ પંચમ્યાસ જ ફરી ગયો. મરનારના મોંમાંથી દારૂની વાસ આવતી હતી એ ખોટું છે. મેં મોં મુંઘી જોયું હતું. અકસ્માત ફરાવવા માટે એમ લખ્યું છે, અને એ લખવા નવો પંચમ્યાસ કર્યો. અમારાતાળો પંચમ્યાસ અદસ્ય થયો. ”

મેં કહ્યું: “ એવું તે હોય ! ” તેણે કહ્યું: “ હા, એમ જ છે. અને એ મારે માટે સાફ છે. ” મને એમાં સાર ન લાગ્યો. મારે હજી ફરવા જવાનું હતું અને હરજીવન કાંઈ ત્યાંથી બેઠે એવો એનો દંડ દેખાતો નહોતો. હું ચાલ્યો ગયો.

+

+

+

તે પછી મને કેટલાક દિવસ હરજીવન ક્યાંઈ દેખાયો નહિ. તેને મળવાની પણ ઈચ્છા નહોતી. એની તોછડાઈ અને કડકાઈ મને પસંદ નહોતી. પણ એ ત્રણ મહિના પછી મળવાનું થયું. સમસ્ત ગૂજરાત અખાડા મંડળોનો ઉત્સવ હતો. આમાં ગૂજરાતના અખાડામાંથી રમનારા આવ્યા હતા. મને આમન્ત્રણ હતું. તેમના લાંબા લાંબા કાર્યક્રમોમાં મને રૂસ નહિ હોવાથી કુસ્તીવગેરેના કાર્યક્રમો પૂરા થઈ ગયે એટલો મોડો હતો ગયો. અતિ ઉત્સાહમાં દોડનાં નાનાં છોકરાંને વટાવી હું અંદર ગયો ત્યાં એક સાતેક વરસનો છોકરો પોતાથી નાના પાંચેક છોકરાઓને કહેતો હતો: “ આવો હું મહાસુખ થાઉં અને તમે પાંચેય મારી સાથે કુસ્તી કરો. ” આ દશ્ય જોઈ હું ગ્રેજીકો બેઠો હતા તેમાં મારી પ્રતિજ્ઞાને ઇજ્જતો જિંદગી સુધી અંદર ગયો અને સારા દેખાતા માણસો સાથે બેઠો. અસહકારીઓએ ખુશી તો કાઢી નાંખી છે. બધાને નીચે બેસવાનું હતું. એક સ્વયંસેવકે મારા હાથમાં સંસ્થાઓના હેવાલ અને કાર્યક્રમનું કાગળિયું મૂક્યું. પાસેનાને પૂછતાં સમજાવ્યું કે હું જોઈએ તેટલો જ મોડો હતો. મગદળ લાડી બનેરી મત્રખમ કુસ્તી વગેરેના લાંબો કાર્યક્રમ હમણું જ અંત થયો હતો અને માણસો રમતો તરફ જોઈને બેઠા હતા તે હવે પ્રમુખ તરફ ફરતા હતા. આખાં મંડળમાં એક ઉત્સાહ પૂરો થઈ પીએ શરૂ થતો હતો. મારી પાસે બેઠેલા કોઈ શેઠિયાને મેં પૂછ્યું: “ કેમ કેવું થયું ? ” તેણે કહ્યું: “ આખું ધ સરસ હતું પણ છેલ્લી એ વિગતો બહુ સરસ હતી. કુસ્તીનું છેલ્લું દંડ અને પંચમુખી કુસ્તી. છેલ્લા દંડમાં હરજીવન હાર્યો. ” પંચમુખી કુસ્તી નવો જ શબ્દ હતો પણ મને હરજીવન હાર્યો એ જાણવાની વધારે ઈચ્છા થઈ. મેં કહ્યું: “ હરજીવન કેવી રીતે હાર્યો ? ” પેલા શેઠે કહ્યું: “ હારન તો નહિ, પણી સરસ કુસ્તી

ડાટથી એને વધાવ્યો પણ તેનું મોં મલક્યું કે ફરક્યું પણ નહિ. પછી દૂધી દોડમાં અને લાંબી દોડમાં તથા મત્તખમમાં પણ મહાસુખ જ પહેલો આવેલો. મહાસુખ એક પછી એક ધનામ લઇ જતો હતો તેને દરજીવને મરકરીમાં કહ્યું: “આપ્યા આટલાં બધાં ક્યાં સંધરીશ.” પણ એ શાન્ત ગદન મૂતિ એને એ બિગી થઇ લઈ ખાત્રી જગા પર બેસી જાય. બધાં ધનામો વહેંચાઈ રહેતાં છેલ્લું કુસ્તીનું પણ મહાસુખને મળ્યું. લોકોમાં ગડગડાટનો જાણે સમુદ્ર ઉછળ્યો પણ એ એ જ અચ્ચ મુદાથી ધનામ લઇ અમારી પાસે બેસી ગયો. પ્રમુખે ભાવણ શરૂ કર્યું:

“બહેનો અને ભાઈઓ! ગૂજરાતમાં અખાડાની પ્રવૃત્તિ આટલી સારી ચાલે છે એ કાર્યકર્તાઓને ખરેખર અભિનન્દન આપવા યોગ્ય છે. આપે મને આ કથાન આપ્યું અને જીવાન ભાઈઓના હર્ષમાં ભાગ શેવાની તક આપી એ માટે આપનો સર્વનો હું ધણો જ આભાર માનું છું. આજના કાર્યક્રમથી બેતાં આપને સર્વને જણાશે કે દરેક રમતમાં અને કસરત વગેરેમાં જીવાન ભાઈઓએ ઘણી પ્રગતિ કરી છે. મને માત્ર એક જ બાબતનો ખેદ રહે છે. આપ જાણો છો કે મરહુમ શેઠે ગોતીચંદે આખા ગૂજરાતમાં સમસ્ત ગૂજરાત અખાડા મંડળનો જે સભ્ય લોકરક્ષણનું કોઈ બહાદુરીનું કામ કરે તેને માટે જે ધનામ કાઢેલું છે તે આજે ત્રણ વરસથી ખાત્રી રહે છે. આ વરસે પણ કંઈ મુધી તે ધનામને માટે કોઈ ઉમેરવાર આવ્યો નથી તેમ કોઈના તરફથી તે આપવા સંબંધી સૂચના થઈ નથી.”

પાસે બેઠેલામાંથી દરજીવને બેલાં થતાં થતાં કહ્યું: “આ વરસ એક નામ હું સૂચવી શકું એમ છે.”

પ્રમુખ: “કોનું? દરજીની કક્ષમ પ્રમાણે એ જાગત સાબીત કરી આપવી પડશે.”

“નામની પછી વાત. પહેલાં સાંખીત કરી આપું તે સાંભળો. પછી સાબીત થયું જણે તો નામ આપું.”

પ્રમુખ: “ભલે.”

કોઈ વકીલ કેસ ચલાવતો હોય તેમ દરજીવન ટેમ્પ પાસે બેસો રહ્યો. થેલીમાંથી તેણે તા. ૨૮ મી ઓગસ્ટનું પ્રગબંધ કાઢ્યું, અને વાંચ્યું: “એલિસબિજ ઉપર થયેલો અકસ્માત. ગઇ તારીખ ૨૨ મીના રોજ નદીના વેણમાંથી એક સુસજ્જમાનની લાસ મળી આવેલી છે. તેની લાસ વિશે તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું છે કે મૈયત એલિસબિજના કુટુંબાના કંદે-ડાના નજે પગ ભરાવીને બેઠેલા ત્યાંથી દારૂના ઘેનમ્મ નીચે પડી જવાથી ડોક ભાંગવાથી તેનું મરણ નીપજેલું છે. મૈયતનાં કેલ સગાં કે વારસ મળી આવતાં નથી. તેમ તેનું નામ કામ જણાવું નથી.”

“આ લાસ જરી તે દિવસે સવારે હું તથા મારા મિત્ર, અરે વિદ્વાન મિત્ર, વકીલ મિ. વિષ્ણુપ્રસાદ જાની એલિસબિજ ઉપર ફરવા ગયા હતા અને નીચે લાસની તપાસ થતી અમે જોઇ હતી. મારા મિત્ર ફરવા ચાલ્યા ગયા અને હું લાસ જોવા નીચે ગયો હતો. ત્યાં શું શું થયું તે સંબંધી અહીં હું કશું કહેવા માગતો નથી. એ કહેવાથી આપણી પોલિસ જે દૈવી શક્તિ છે તેની સર્વજ્ઞતા અને સર્વશક્તિમત્તા અને પરમ ન્યાયીપણને બાધ આવે એવું છે. તેમ જ એ કહેવાની અહીં જરૂર નથી. પણ મારા મિત્ર એટલો પુરાવો આપશે કે હું તે લાસ જોવા નીચે ગયો હતો અને ત્યાંથી આ જરીવાળા સાહીબો છોડા

લેતો આવ્યો હતો.” હરજીવને થેલીમાંથી એક જરીની સાડીનો છેડો કાઢી બતાવ્યો અને મારા સામું નેચું. શું બોલવું તેના ગભરાટમાં હું તેના સામું નેધે રહ્યો હતો એ સ્થિતિનો લાભ લઈ તે બોલ્યો: “કેમ વકીલ સાહેબ બોલના નથી? સરકારી કોર્ટમાં ન જવાતો અમે અસહકાર કર્યો છે તેવો તમે અમારી સાથે તો નથી કર્યો! અથવા સાક્ષીના ભાગ-લથા વિના જવાબ નહિ આપો કે શું?” મેં જરા ચીકાકાને બેંક બેંક જવાબ આપ્યો: “હા દહ એ રૂપિયો પણ તમે પાછો નથી આવ્યો.”

હરજીવન “જુઓ, રૂપિયાની વાત હું નથી કાઢતો. તમારે કાઢવી હોય તો તમારી જવાબદારી ઉપર કાઢતો.”

પ્રમુખે આ નકામી વાતથી વખત ખર્ચ છે એમ કરી કહ્યું: “હા, હા. એમાં તે શું છે તે પુરાવાની જરૂર પડે. તમે તમારે આગળ ચલાવો.” કોઈ દિવસ નદિ ને આવી બાબત પહેલવહેલી આ પ્રમુખને ચિર પરી તેથી પ્રમુખ જરા ગભરાયા હતા અને હિનાયગા થતા હતા.

બધા માણસો એકચિત્તે શાંત થઈ સાંભળતા હતા. હરજીવને આગળ ચલાવ્યું: “તે જગ્યાએ મેં તે જ દિવસે તપાસ કરી હતી. એ ખૂન હતું એમ મારા મનમાં ખાતરી થઈ છે. પુલ ઉપર લોહીની ધાર પણ મેં નેચેલી અને તે જ વખતે વકીલ સાહેબને પણ બતાવેલી, અપાત્રી નાની સૂતી ન હોવી નેચ્યો. કેમ ખરું ને?”

મારે કરી હા પાડી પડી.

“આ ઉપરથી હું માનું છું કે કેટલાક બદમાશોએ આ જરીબાન સાડી પહેરનાર કોઈ બાઈ ઉપર હસ્તો કરેલો. અને તે હજારમાં આ વસ્ત્ર પહેરનારે પેલા મુસતમાનને નદીમાં ફેંકી દીધેલો.”

પ્રમુખે સત્તા કહ્યો: “તે નદીમાં ફેંકી દીધેલો તો પુલ પર લોહી ક્યાંથી હોય?”

હરજીવન: “હસ્તો કરનાર બદમાશો બે ત્રણ હોવા નેચ્યો. અને તેમાંના એકને નીચે ફેંકી બાકીનાની સાથે મારામારી ચલેલી હોવી નેચ્યો.”

અત્યાર સુધી હરજીવને મારી મરદારી કરેલી તેનું સાદું વાગવાનો હવે મને વખત મળ્યો. મેં બિલાં થઈ પૂછ્યું: “બિલા રહો. મને જવાબ દો. ખૂન થતી વખતે સ્ત્રી એકલી હતી કે સ્ત્રી સાથે કેઈ મરદ હતો? તમે શું માનો છો?”

હરજીવન: “મરદ હોય તો વગ્ના હસ્તો કરે ખરા? ઓરતને એકલી નેચ્યો જ હસ્તો કરેલો.”

મેં કહ્યું: “તારે તમે જરા વિચાર નો કરો કે એક સ્ત્રી એમ જાણ બદમાશોને શી રીતે દરાવી શકે? એક પુરુષ પણ જાણ પુરુષોને દરાવી ન શકે?”

હરજીવન: “ગયા યુગમાં એ સત્ય હતું પણ અખાડાની હીલચાલ શરૂ થઈ ત્યારથી એ સત્ય ખોટું પડ્યું છે.”

પ્રમુખે હવે મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને હરજીવનની સામે દલીલ કરવા નક્કે તેનું વક્તવ્ય હતું તે રચી બતાવ્યું.

મેં કહ્યું: “તે તમારી સ્ત્રી એમ અખાડામાં કસરત કરવા ગઈ દશે?”

હરજીવન હાથમાં પેલો જડીનો છેડો બતાવી બોલ્યો: “આ પહેરનાર અખાડામાં ગયેલ એમ અનુમાન કર્યો વિના છટકો જ નથી.”

પ્રમુખે વચમાં પડી કહ્યું: “તમે તમારી સાખીતી તુરત આપો. આમ નક્કામી જરી-આનની વાત ન કરો. હું કેવી રીતે માનું કે એક સ્ત્રી ત્રણ પુરુષોને હરાવી શકે ?”

પ્રમુખની ટીકાથી હરજીવન જરા પણ દુઃખમાં નહોતો. તેણે પાછું ભાષણ શરૂ કર્યું: “સાહેબ, તેમાં આ જરીઆન જેવા જેવું છે. જુઓ આ છોટા. એ અનિયમિત ફાટેલો છે. તાણાતાણમાં ફાટેલો છે. અને આ જરી જુઓ. આપ વહેપારી છો. જુઓ આ બધું ખોટું છે. અંદર કશું સાચું નથી. અને છતાં કપડું કેવું લપકાદાર છે ? ગમે તેવી શોખીન અને લપકો ઈચ્છતી આજકલી સિન્દુ સ્ત્રી આ પહેરવાનું પસંદ કરે ? દિવસે આ ખોટું છે તે પરખાઈ આવે, રાત્રે જ માત્ર ચળકાટ મારે.” પ્રમુખે કંટાળાને કહ્યું: “તમે આગળ ચલાવો. હું કાંઈ સમજતો નથી.” હરજીવન: “મારું કહેવું છે કે એ પહેરનાર પુરુષ હતો અને તેણે આ ઝપાઝપી કરેલી.”

પ્રમુખ: “એવી રીતે સ્ત્રીને વેપે પુરુષોને મારવાનું કાંઈ કારણ ?”

હરજીવન: “આ અરસામાં કેટલાક બદમાસ લોકો એલિસબિન ઉપર બેસી રહેતા અને મોડી રાતે જતી આવતી સ્ત્રીઓને સતાવતા. તે સંબંધમાં તેજ અરસાના એટલે ૧૪મી ઑગસ્ટના પ્રબંધમાં એક ફકરો છે. સાંભળો: ‘હાલમાં અમારા ધ્યાન પર એવી ફરિયાદ વારંવાર આવી છે કે કેટલાક બદમાસોની ટોળાઓ એલિસબિન ઉપર બેસી રહે છે અને રાત્રે મોડી પસંદ થતી એકસદોઢ સ્ત્રીને શેડીને તેનું અપમાન કરે છે અને તેના પર અત્યાચાર કરવા મુખી બન્ય છે. ગૂજરાતની સ્ત્રીઓ આવી બાબતમાં ફરિયાદી થવાને અને કારણે ચડવાને નાખુશ હોય છે એ જાણીતી વાત છે. પુત્રનો રસ્તો રાત્રે માણસ વિનાનો અને ત્યાંથી નાસી છૂટાય એવું ન હોવાથી બદમાસો લોકોને બેધડક પળવે છે. આવો ધંધો કરનારા ધરખાર વિનાના કેટલાક શુંડા હોય છે અને આખરે પ્રજાજનને તેમના તરફ કશી સહાનુભૂતિ ન હોવા છતાં તેઓ, પોતાના કામમાં અત્યારમુખી ફાવતા આવ્યા છે. પોલિસ આ બાબતમાં તપાસ કરી આવા ધારી રસ્તાને સહીસલામત રાખશે એવી આશા છે.’ આ બાબત ખરી છે. કાચરબ, પાલડી, માદલપુર, મીઠાખળા વગેરેનાં બૈરાં આ ત્રાસથી નવ વાગ્યા પહેલાં જ શહેર છોડી ચાલ્યાં બન્ય છે. પાલડીની ઢેઢી બાઇ તેલી, મીઠાખળાની દૂધ વેચવા જનારી બાઇ રૂપાં, ગલખાઇને ટેકરે રહેનારી મારવાડી બીખારણ બાઈ ટેડી, અને સરખેજને રસ્તે વાંગ કરનારી વાધરણ બાઈ રાજ આ લોકોના ત્રાસનો ભોગ થઇ પડેલી. નદીની તેડ ઉપર વસતી જારી બાઇ ગામી ઉપર પણ બદમાસોએ હલ્લો કરેલો પણ તે સામી થઈ છૂટી ગયેલી. આ અપમાનથી ઉશ્કેરાઈ કેટલાક જારા પુરુષો બદમાસો ઉપર ચડી ગયેલા, પણ ચુંદા કરનારી જાત તરફ તેઓ પોલિસના હાથમાં હોવાથી, બદમાસોએ પોલિસની મદદથી તેમને લાંકી દાઢ્યા. આ પુરાંવા હજી ખાનગી રીતે મળી શકે એમ છે. આ જુલમમાંથી આ લાચાર અબોલ સ્ત્રીઓને બચાવવા આ માણસ સ્ત્રીને વેપે ત્યાં ગયેલો. તેના ધારવા પ્રમાણે બદમાસોએ તેના પર હલ્લો કર્યો અને ઝપાઝપીમાં એકને પુલથી હેઠે નાંખી દઇ બેને તેણે મારીને નસાડ્યા. ત્યારથી આ બદમાસોનો ત્રાસ બંધ થયો છે. આસપાસનાં ગામોમાં તપાસ કરતાં સર્વે કહે છે કે એ લાસં જડી ત્યારથી એ બદમાસી બંધ થઈ છે. હવે હું, પૂંધું, હું કે આ પ્રમાણે પોતાના જીવને બેજામે અબોલ સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરનાર માણસ બે હું ખતાવી શકું તો

તમે તેને ઇનામને ચોખ્ખા ગણવા તૈયાર છો ? જો તૈયાર હો તો નામ આપું. અને સર્વ દફતર સાખીન કરી આપું. જો તૈયાર ન હો તો આટલેથી બંધ કરું.”

હજી સુધી કશું સાખીન થયું નહોતું, માત્ર દરજીએ રમિક લાગે એવી રીતે એક ઉઠાઉ વાન રજુ કરી હતી, પણ લોકોને વાનનો રસ લાગ્યો હતો એટલે બધા એકે અવાજે બોલી બોલ્યા : “ચત્રાવો ચત્રાવો, લોકો રાખો.” પ્રમુખને મરજી વિરુદ્ધ આ અવાજના પૂરમાં ઘસડાવું પડ્યું અને કંઈક તેમના મનમાં ખાતરી હતી કે આવું કશું સાખીન થવાનું નથી.

મારાથી ન રહેવાયું, મેં કહ્યું : “પણ તમારી પાયાની દલીલ જ ખોટી છે. તમે કહો છો કે કોઈ સ્ત્રી આવી સાડી પહેરે નહિ માટે એ સાડી પહેરનાર પુરુષ હોવો જોઈએ. પણ આવી સાડી જો કોઈ સ્ત્રી પહેરતી ન હોય તો જર્જરમાં આવી સાડીઓ થાય જ નહિ. આવી સાડી થઈ છે એ જ એમ જતાવે છે કે આવી સાડી પહેરનાર કોઈ સ્ત્રીવર્ગ તો હોવો જોઈએ જ.”

દરજીવાન : “આવી સાડી પહેરનાર સ્ત્રીવર્ગ નથી જ. પુરુષવર્ગને માટે જ આ સાડી થાય છે.” દરજીવાનની આ બેશરમ મૂર્ખતા હું ન સમજી શક્યો. તેમ શ્રોતાવર્ગ પણ કોઈ ન સમજી શક્યો. સ્થિતિભેદને લીધે હું ચીમ્યો અને શ્રોતાઓ ખૂબ દસ્યા.

પ્રમુખે વચમાં પરી કહ્યું : “પુરુષને પહેરવાની સાડી એવી ખોટી દફતર કહેશે તો હું તમને બોલતા બંધ કરીશ.”

દરજીવાને હંડે પેટે જવાળા આપ્યો : “હું અક્ષરે અક્ષર ખડું કહું છું, વકીલ સાહેબના પ્રતિપક્ષે આપને મારો અર્થ ખોટો લાગે છે. આ સાડીઓ નાટકમાં સ્ત્રીનો વેપ લેવાને માટે ખાસ કરવામાં આવે છે. અને નાટક કંપનીની જ આ સાડી છે.”

શ્રોતાવર્ગ ગંભીર આશ્ચર્યમાં પરી ગયો. અને મોં પહોળું કરી દરજીવાન સાથે જોઈ રહ્યો. મેં કહ્યું : “ત્યારે એ માણસ ખૂન કરવા જતી વખતે નાટક કંપનીની સાડી સા માટે લેવા જાય ? પોતાના ઘરમાંથી જ સ્ત્રીનું કપડું ન લઈને જાય ?”

દરજીવાન : “સ્ત્રી તરીકે વધારે આકર્ષક દેખાવા અને દેવાય એવું કારણ પણ હોય કે તેને ઘરમાં સ્ત્રી જ ન હોય. અથવા સ્ત્રી હોય તો પણ અહીં અમદાવાદમાં એકલો જ રહેતો હોય. અને ઘર ને સ્ત્રી જતને અહીં હોય તો પણ વકીલ સાહેબ, આવું કામ કરવા તમારા ઘરનાં મા બેન કે કોઈ પણ સ્ત્રી તમને કપડું આપે ખરું કે ? તેણે નાટક કંપનીમાંથી જ લેવું પડે.”

લોકો દસવા લાગ્યા. આખી સભામાં માત્ર પ્રમુખ જ મારા પક્ષના હતા. તેમણે કહ્યું : “ત્યારે સાખીન કરો કે એ માણસ નાટકમાંથી લઈ આવેલો હતો.”

દરજીવાને વળી થેલીમાં હાથ ધાલી એક ખોટી જરીની સાડી કાઢી અને બધા દેખે તેમ પેટો છોડી તેની સાથે મેળગી બતાવ્યો. અને કહ્યું : “જુઓ હવે ખાતરી થઈ ?”

લોકો ચકિત નષ્ટને જેવું રસા દત્ત તેમાંથી. એક માણસે કહ્યું : “ત્યારે હવે નામ જ કહો ને ?”

દરજીવાન : “ના એક વાર પુરાવો પૂરેપૂરો ખરા કરી આપું પછી જ નામ આપું. હવે જુઓ એ અરસાનું પ્રગંધુ. ઔચિત્યમાં અમદાવાદમાં એક જ નાટકમંડળી હતી.

‘આર્ય નાટ્યકલોત્તેજક મંડળા’ તેના માલીક પાસે હું ગયા હતા. તેની પાસે થોડાં નાટકનાં કપડાં લાડે માગ્યાં. તે મારા ઓળખીતા હતા. મને કહે: ‘લાઈ સાહેબ! હવે કપડાં તો કાઢી દિવસ ન આપું. તે દિવસ લાડે આપ્યાં હતાં તેમાંથી એક સાડી તંદમ ફારીને આપી.’ મેં કહ્યું: ‘એમ તે કોણ ફારી નાંખે ખરું વળી?’ ‘હા, હા, સાહેબ, તમારી પાસે ખોટું શા માટે ખોલું? જા, અડધા લાલિયા, પ્રમીલાના પાંદડાંની સાડી લઈ આવ.’ સાડી આવી, મેં જોઈ, ઓળખી. મેં કહ્યું: ‘લાલો, જો તમને નુકસાન થયું હોય તો એ સાડી હું લઈ લઉં.’ ૧૫ રૂપિયા નક્કી કરી મારી લીધી. મેં કહ્યું: ‘પહેલું આપા એટલે એ લોકો પાસેથી પૈસા હું લઈ શકું.’ તેણે હા કહી. પહેલું લખાતાં મેં કહ્યું: ‘કોઈ અણધારે છોકરા હશે તે ફારી હશે.’ તે કહે: ‘અરે, ના રે સાહેબ, અણધારે તો કાઢી નહોતો. પેલો જેનો પાંડ સૌથી વખણાયો હતો તે જ હતો. નામ તો મને યાદ નથી. અને પાંડ શેનો હતો? એવાં નામો પણ યાદ ન રહે. પણ અંધાં પેપરામાં તેનાં વખણ આવેલાં હતાં. તેણે ફારી હતી. અને નાટક પછી બે દિવસ અંધાં કપડાં મેલાં મળ્યાં. સાહેબ, મને તેમ પણ છોકરા: તેમને કરી જવાબદારી મળે જ ના.’ મેં કહ્યું: ‘આ બધી હકીકત પહેલમાં લખો. મારે એ છોકરા શોધી કાઢવો સહેલો પડે.’ જુઓ આ પહેલું તેમાં આ બધી હકીકત લખેલી છે. હવે કહો તમારે બીજી શી સાબીતી જોઈએ છીએ?’

‘બધા લોકોએ ખૂબ પાડી: “નામ કહો, નામ કહો.” હરજીવને પ્રમુખ સામું જોયું. પ્રમુખે પણ હા પાડી. તેણે ફરી પૂછ્યું: “નામ આપું તે કરતાં માણસ જ રજુ કરે તો?” બધાંએ કહ્યું: “માણસ લાલો, બેલાલો, રજુ કરો.” હરજીવન તેની પાસે જોડેલા અખાડાના મસ્કો સાથે કાંઈ શુષ્કપત્ર કરતો હતો. મને આ બધું ખોટી દિશાએ જતું લાગ્યું. મેં જોતાં યદને કહ્યું: “જો માણસ અહીં જ હોય તો પોતે જ કેમ જાઓ યદને ન કહે કે ઈનામ માફ છે?” હરજીવને તરત જ જવાબ આપ્યો: “પણ માણસ મૂંગો હોય તો?” આખી સભામાં તોફાન થવા પહેલાં પાંદડાંનો અવાજ થવા માંડે તેમ આ કોણ હશે તે વિશે વાતો થવા માંડી. એટલામાં હરજીવનના ઈમારાથી એક અખાડીઆઓનું ધાકું દોડ્યું. બધા એ ધાકા તરફ જતા લાગ્યા તો મહાસુખ મૂંગો જાનેભાનો નાસવાનું કરતો હતો તેને અખાડીઆઓએ જઈને પકડ્યો. સલાજનો હવે જ સમજ્યા કે એ મૂંગો તે ‘મહાસુખ મૂંગો’ જ અને તાળીઓ અને ખૂંસો શરૂ થઈ તે બંધ કરવી મુશ્કેલ થઈ પડી. મહાસુખને પકડીને હરજીવન પાસે લાવ્યા, હરજીવને હાથ જોડ્યા કરી ખૂંસો પાડી બધાને શાન્ત કર્યા. અને પછી મહાસુખને કહ્યું: “તેમાં નાસભાગ શું કરે છે? હજી ક્યાં સાબીત થયું છે કે તું જ તે હતો?” અને પછી સલાજનો તરફ જઈને હરજીવને કહ્યું: “હજી થોડી સાબીતી બાકી રહે છે. જુઓ આ તા. ૨૧ મી ઓગસ્ટના પ્રગળવુંનો એક. ગૂંજરાત સુવક મેંજી તરફથી જાહેરમાં નાટ્યપ્રયોગો થયા હતા. સપળા જ પ્રયોગો થયા સફળ થયા હતા. સારા નટોને ઈનામ મળેલાં હતાં. તેમાં તિજોતમાના પાંડ માટે સ્ત્રીપાદનું પહેલું ઈનામ લેનાર બાઈ મહાસુખ છે. અને બીજો પુરાવો. લાસ તા. ૨૨ મી ના રોજ મંગા. અને તે જ રોજથી ડા. શંભુપ્રસાદને ત્યાં મહાસુખનો કેસ છે. માયાના પાછલા ભાગમાં લાંબો ધા પડેલો હતો. ડોક્ટરને પૂછતાં તે કહે છે કે મહાસુખને અખાડામાં વાગેલું તેનો એ ધા હતો, પણ અખાડામાં તપાસ કરતાં તેને અખાડામાં વાગ્યું જ નહોતું. એ ધા પેલી અખાડીની

હોવો જોઈએ. હવે પ્રમુખ સાહેબને હું તે ઇનામ લાઇ મદાસુખને આપવા ચિનંતી કરું છું.”

પ્રમુખ: “પણ એવી રીતે ખૂતીને ઇનામ કેમ અપાય ? એમ કરવા જતાં આપણે બધા અને આ અખાડાની સંસ્થા જોખમમાં આવી પડે.”

દરજીવન: “પણ સરકારમાં એ ખૂત નથી.”

પ્રમુખ: “ત્યારે સરકારમાં જે ખૂત નથી તેને આપણાથી ખૂત શી રીતે કરાવાય ?”

મેં પ્રથમ પ્રમુખને સમગ્રત્યા અને તેઓ સંમત થતાં સુધારો મૂક્યો: “આ બધા પુરાવાની તપાસ કરી નિર્ણય કરવા એક કમિટી નીમવી.”

દરજીવન: “તમારા સુધારાને કોઇને ટેકા છે?” આખી સભામાંથી એક પણ માણસે ટેકા ન આપ્યો. પ્રમુખે કહ્યું: “પણ મારો ટેકા છે.” દરજીવન કહે: “એ ન સાહે.” પ્રમુખ કહે: “હું એ સુધારો મંજૂર કરું છું.” અને આ શબ્દો કહેતાં આખી સભામાં જાણે કોઈ ચર્ચા થઈ ગયો. “બ્લિટો હો તો ખૂતી છોડી ચાલ્યો જ” “બ્લિટલુ” “બાપ્તો” “ઈન્કમ ટેક્સ” “ત્યારે પ્રમુખ શું જોઈને થયો હતો” વગેરે અનેક જૂઓ, એક પણ પૂરી સંભળાય નહિ એવી રીતે આવવા લાગી. “તમે આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા ન રાખો અને તમારા પ્રમુખની સલાહ ન જ માનો તો મારે પ્રમુખ રહેવું નથી” એમ સ્વગત ઉક્તિ કરી પ્રમુખ લોકોની દહમાંથી માંઝ માંઝ રસ્તો કરતા લોકોની તાળીઓના ગડગડ અને ‘હરિયો’ના પોકાર વચ્ચે ચાલ્યા ગયા. દરજીવન અને બધા સ્વયંસેવકોએ પાછી સભાને શાન્ત કરી. દરજીવને મોટે અવાજે કહ્યું: “પ્રમુખ સાહેબ ચાલી ગયા છે મારે આજનું કામ પૂર્ણ કરવા કોઈ ખીત્તે અધ્યક્ષ નીમવો જોઈએ.” લોકોએ “દરજીવન” “દરજીવન” ના પોકારો કર્યા. દરજીવને કાંઈ પણ વિવેક વિના “આપનો સર્વનો મન હોય તો હું એ સ્થાન લઉં છું” કહી પ્રમુખસ્થાન લીધું. પછી પૂછ્યું: “આ ઇનામ લાઇ મદાસુખને આપવાના ચિરહ હોય તે હાય જિંઓ કરો.” મને પણ હવે હાય જિંઓ કરવો નિરર્થક લાગ્યો. “પછાના ?” આખા મોગાનમાં એક હાથોનું વન ચર્ચા રહ્યું. “ત્યારે એ ઇનામ હું લાઇ મદાસુખને આપું છું” કહી દરજીવને ઇનામ આપ્યું.

દરજીવને કહ્યું: “છૂટા પડતા પડેલા મારે થોડું કામ કરવાનું રહે છે. શ્રેઃ મોદીએનું ઇનામ તો મદાસુખને મળ્યું. પણ મારે પણ એકે ઇનામ આપવું છે. મદાસુખને આમ લાવો.” શ્રેઃકો બધા શાંત થઈ ગયા. અખાડીઆઓએ મદાસુખને પકડી આણ્યો. તેના પર દરજીવને પેલી ખોટી જડીનો સારી ઝોલાડી. દીવાના ઝગદળના પ્રકાશ તરફ તેનું મોઢું દાટી ઝાલી ફેરવ્યું અને લોકો તરફ જોઈ કહ્યું: “જુઓ આ મોઢું ઝોણું મોદક છે ? જલો પિપ્પુનો મોદિની સ્વરૂપનો અવતાર !” અખાડીઆઓએ તરફેળા મદાસુખને ઝાલી ચારે બાજુ ફેરવ્યો. દરજીવને સભા બરબાસત કરી. પણ અખાડીઆઓનું એ તાંધવ ઘણીવાર સુધા ચાલુ રહ્યું.

આટલી પેશજા મેં કોઈ નબામ્મા કરી જોઈ નથી. ત્યાંથી કોઈ પણ અસહકારીઓની સભામાં જવું મેં બંધ કર્યું છે

નવી નાણાચલણની પદ્ધતિ

એનાથી લાભ થશે ?

ટૅલરટૅલ ધણે છે: ' નાણું એ ગુલામીનું નવું અને લયંકર સ્વરૂપ છે.' પરંતુ જુદા જુદા દેશોમાં આજ જે ધોરણ ઉપર વેપારઉદ્યોગ ચાલે છે તે સ્થિતિમાં નાણાનો ઉપયોગ અનિવાર્ય છે. દરેક દેશના નાણાચલણનો, તેના વેપારઉદ્યોગ સાથે ગાઢ સંબંધ રહેલો છે. સામાજિક અને રાજકીય જીવનનો પણ તેની સાથે નિકટનો સંબંધ છે. દરેક વસ્તુનું મૂલ્ય નાણામાં આંકવામાં આવે છે અને આપણી બધી પ્રવૃત્તિઓ મોટે ભાગે નાણાની આસપાસ રચાયેલી છે. લગાઇ પછી યુરોપનો મુખ્ય પ્રશ્ન નાણાસુધારાનો થઇ પડ્યો છે. કેટલાક તો એટલે સુધી કહે છે કે આજના જમાનાના ઘણાખરા દોષો સારી નાણાપદ્ધતિને અભાવે છે એટલે નાણાચલણ સુધારવામાં આવે તો સઘળે શાંતિ થાય. આમાં કેટલીક અતિશયોક્તિ હશે પરંતુ સમાજમાં આજે નાણાનું જે સ્થાન છે તે નાનું સુનું નથી.

આપણા દેશમાં ઘણી વખત વેપારઉદ્યોગ નાણાંબીડને લીધે અટકી પડે છે. ખેતી-પ્રધાન દેશ હોવાથી મોસમ વખતે, નાણા છૂટને અભાવે માત્રની લેન્ડવેચ કરવામાં મુશ્કેલી નડે છે. ચલણની વ્યવસ્થા સરકાર હસ્તક હોવાથી મોનારપાના સંગ્રહોમાં હજારો બદકે લાખો અને કરોડોની ધાતુમેજ થઇ શકે છે. આવી મુશ્કેલીઓ, આપણા ચલણમાં કેટલાક વખતથી જણાતી આતી છે પરંતુ આપણા હિતેચ્છુઓ (?) ના સ્વાર્થને લીધે તેમની ઇચ્છા મુજબ દેશના નાણાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. વખતોવખત એ વ્યવસ્થા સુધારવા સૂચનાઓ કરવામાં આવે છે પરંતુ ગાંડું પાછું હતું ત્યાંનું ત્યાં આવીને અટકે છે. આ પ્રમાણે છેલ્લા ત્રીસ વરસમાં ત્રણ કમીશનો નીમાયાં પરંતુ નાણાચલણમાં કંઈ સુધારો થયો નહિ. ગયા વર્ષમાં આવું એક કમીશન નીમાયું હતું. તે કમીશને પોતાનો હેવાલ ગયા માસમાં બહાર પાડ્યો છે.

કમીશનો વિવિધ ઉદ્દેશોથી નીમાય છે. એકાદ પ્રશ્નની બરાબર તપાસ કરી તે વિષે નિર્ણય ઉપર આવવાનો ઉદ્દેશ સામાન્ય ગણાય છે. પરંતુ કેટલીક વાર કમીશન, લોકમતને ઠંડો પાડવા ખાતર અગર ધારેલી મુરાદ પાર પાડવા ખાતર જ નીમાય છે. તેથી તેના પ્રકટ ઉદ્દેશ એક હોય છે અને મૂળ ઉદ્દેશ જુદો હોય છે. ૧૯૧૪ નું ચલણી કમીશન, વરી ધારાસભામાં નાણાચલણ ઉપર બે વાર ચર્ચા થયા પછી કોઈ કમીશનની જરૂર નુ હતી. જ્યાં લોકમતને ઠંડો પાડવા ખાતર નીમાયેલું; ત્યારે એના પ્રકટ ઉદ્દેશ તે વખતનું નાણા ચલણ હિંદના હિતાર્થે હતું કે કેમ તે તપાસવાનો હતો. તે જ પ્રમાણે આપણા છેલ્લા કમી-

* હિંદી સરકારને પણ કમીશન નીમવાની જરૂર જણાતી નહોતી. હિંદી પ્રધાનને, તે વખતે સરકારે લખેલું: "વરી ધારાસભામાં આ વિષયની બે વાર ચર્ચા થયેલી છે અને પહેલાં ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદના વેપારીઓ તરફથી છાપાંઓમાં એની સખત ચર્ચા થયેલી છે તેથી આ વિષય ઉપર વધુ મત મેળવવાની ચમને જરૂર જણાતી નથી."

† To enquire whether the then existing practice in currency matters was conducive to the welfare of India.

ચનનો પ્રકટ ઉદ્દેશ દિલ્હી દિવની દષ્ટિએ નાણાચલણમાં મુદ્દારા સૂચવવાનો હતો. પરંતુ કમીશને જે હેવાલ બદલ પાડ્યો છે, અને સરકારે તે સંબંધમાં જે વક્તવ્ય અપાત્ત્ય કર્યું છે, તે ઉપરથી મૂળ ઉદ્દેશ જુદો હોય એમ જણાય છે.

૧૯૧૯ની ચલણ સમિતિએ રૂપિયાનો દર ૨ શિર્ડીંગ દરારેનો પરંતુ તે એટલે જોડો અવ્યવહાર હતો કે ૪૦ કરોડ રૂપિયાનું પાણી કરીને સરકારને તે મોકલ રાખવો પડેલો; છતાં રૂપિયાનો દર ઉચો રાખવા સરકારે તનતોડ મહેનત ચાલુ રાખી અને કૃત્રિમ નાણાબીડ ઉભી કરીને ૧ શિ. ૬ પેન્સનો દર ટકાવી રાખ્યો. આ પ્રમાણે કોઈ પાણી કાપવાના આધાર સિવાય ૧ શિ. ૬ પેન્સનો દર છેલ્લા એકાદ વર્ષથી ચાલતો હતો તેને કાપવાના સીસની ખાસ જરૂર હતી. કમીશને તે દરને આશીર્વાદ આપ્યો છે અને સરકારે તેને વધાવી લીધો છે. તે એટલે મુખી કે હેવાલ બદલ પાડ્યા પછી ૨૦ દિવસની અંદર તે દરને કાપવાના રૂપમાં મૂકવા સરકારે દોડદોડ કરી મૂકી. ચલણમાં સ્વચ્છતા સર્જી ધારાસભામાં દાખલ થયા અને સરકારને તે વિચાર બંધ રાખ્યો પડ્યો. પરંતુ આ ઉપરથી, કમીશન નીમવામાં સરકારનો મૂળ ઉદ્દેશ શો દરો તેની ઝાંખી થાય છે.

કમીશનના દસ સભ્યોમાંથી ૬૫૫ ચાર દિલ્હીઓ હતા તેમાંથી બે મૃદરૂપો તો ૧૯૨૨ના મહેસુલ કમીશનમાં પોતાના દિલ્હી મિત્રોને છોડીને ગોરા મિત્રો સાથે સદી કરનારા હતા એટલે સરકારને એમના મન ઉપર પૂરતો વિશ્વાસ હતો. આવા દારણને લઈને કમીશનના સભ્યોની પસંદગી ઉપર વડી ધારાસભાએ અવિશ્વાસનો દરાવ પસાર કરેલો. પરંતુ સભ્યોમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નહિ, અને કમીશને સર પુરોગતમદાસ અને બીજા નવ મૃદરૂપો વડે કામ શરૂ કર્યું. આ રીતે શરૂ થયેલા કમીશન પાસેથી પ્રગ્ન કેટલી આશા રાખી શકે? સરકારે નક્કી કરેલા દરને કમીશન આશીર્વાદ આપે એમાં નવાઈ છે?

પણ કમીશને આ એક જ ભલામણ કરી નથી. આજનું આખું નાણાચલણ બદલી નાખીને દિલ્હી આદર્શ (?) પદ્ધતિ આપવા કમીશને મેંચન કર્યું છે. આ આદર્શ પદ્ધતિથી આજના ચલણના દોરો કેટલે અંશે દૂર થશે અને દેશને એકદરે કેટલો લાભ થશે તે કમીશનની ભલામણો તપાસવાથી જણાયશે.

આપણી ચાલુ નાણાચલણ પદ્ધતિમાં પાંડ અને રૂપિયા, કાપડા પ્રમાણે (અવધારમાં ૬૫૫ રૂપિયા જ) મુખ્ય નાણું છે અને સાથે ચલણી નોરો પણ ચાલે છે. સરકારે ચોનું લઈને રૂપિયા આપે છે પરંતુ રૂપિયા લઈને પાંડ આપવા કાપડાથી બંધાએલ નથી. ૬૫૫ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર અર્થે પહેલા ૧ શિ. ૬ પેન્સના દરે અને દવે ૧ શિ. ૬ પેન્સના દરે રૂપિયાની લેવડદેવડ કરવાની વ્યવસ્થા છે.

આ પદ્ધતિમાં કમીશનને જે દોરો જણાય છે તેનો સાર નીચે મુજબ છે:—

- (૧) પદ્ધતિ સરળ નથી. સાધારણ માણસને તેની એકદમ મમજ પડે તેવી નથી;
- (૨) રાખ અને નાણાચલણને મેળ નથી;
- (૩) જરૂરિયાત પ્રમાણે ચલણમાં એની મેળે વધારો થયો શકે તે નથી.

૧ To examine and report on the Indian exchange and currency system and practice, to consider whether any modifications are desirable in the interests of India.

દોષો દૂર કરવા સમિતિએ જે ભલામણો કરી છે તેમાંની મુખ્યનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:-

- (૧) ચલણમાં નોટા અને રૂપિયા આગળની પેઠે વપરાય પરંતુ જે ૨૩,૦૦૦ રૂપિયા (૩. ૨૧-૧૨-૦ ના ભાવથી ૧,૦૬૫ તોલાની આસરે કિંમત) અથવા તેટલી કિંમતની નોટા મુંબઈ, કલકત્તા અને મદ્રાસની મધ્યસ્થ બેંન્ક (નીચે સૂચવેલી બેંન્ક)ની ઓફિસે રજુ કરે તેને ૧,૦૬૫ તોલાની સોનાની લગ્ગી આપવી;
- (૨) નાણા સિંચાવના બીજા ઉમેયોગ માટે સોનું માગવામાં ન આવે તે ખાતર સોનાનો ભાવ બંતરવાવથી જાંચો રાખવો;
- (૩) સોનાના સિક્કા ચલણમાં વપરાય નહિ. આગળના કાયદાપોથીમાંના પૌંડના સિક્કાને મુખ્ય નાણા તરીકે બંધ કરવો;
- (૪) ત્રણ અથવા પાંચ વરસે સોનામાં વડાવી શકાય એવાં સેર્વિંગ સર્ટિફિકેટો સરકારે ફાટવાં. મુદતની વચ્ચે નાણું માગવામાં આવે તો સર્ટિફિકેટના બદલામાં રૂપિયા કે નોટા જ આપવી પરંતુ મુદત પુરી થયેથી માગે તેને સોનું આપવું;
- (૫) નાણાચલણની સપ્તાહ ન્યવસ્થા કરવા માટે એક સરકારી મધ્યસ્થ બેંન્ક રચાવવી અને તેને નોટા પાડવાનો હક આપવો. આ બેંન્ક રચવાય ત્યારપછી પાંચ વરસની અંદર સરકારી નોટાનું ચલણ બંધ કરવું અને તે નોટાને ફક્ત સરકારી તિજોરીમાં સ્વીકારવી;
- (૬) બેંન્ક સરકારી બાંહેધરીવાળી જુદી નોટા કાઢે અને એક રૂપિયાની નોટા ફરી શરૂ કરે;
- (૭) એક રૂપિયાની નોટાના બદલામાં રૂપિયા આપવા નહિ. બીજી નોટાના બદલામાં જે માગે તેને નોટા અને સવડ હોય તો રૂપિયા આપવા. પણ રૂપિયા આપવા સરકારે કાયદાથી બંધાવું નહિ.
- (૮) રૂપિયાનો દર ૧ શિ. ૬ પેન્સનો નક્કી કરવો.

ઉપરની ભલામણો મુજબ વ્યવહારમાં રૂપિયા અને નોટા બાંધુ રહેશે પરંતુ સરકારી નોટાના બદલામાં મધ્યસ્થ બેંન્કની નોટા શરૂ થશે. તે નોટાના બદલામાં રૂપિયા આપવા સરકાર કાયદાથી બંધાશે નહિ. ૨૩,૦૦૦ રૂપિયા, જે મુંબઈ, મદ્રાસ અથવા કલકત્તાની મધ્યસ્થ બેંન્કની ઓફિસે રજુ કરશે તેને ૧,૦૦૦ તોલા સોનું આપવામાં આવશે અને પર-દેશના વેપાર અર્થે ૧ શિ. ૪ પેન્સને બદલે ૧ શિ. ૬ પેન્સનો દર રહેશે. આ ફેરફારથી આગળના નાણાચલણના દોષો દૂર થશે ?

૧. નવી પદ્ધતિ સરળ થશે ?

હાલની પદ્ધતિ સરળ નથી એના એક કારણ તરીકે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે પૌંડના સિક્કા કાયદાપોથી ઉપર મુખ્ય ચલણ છે તેથી પદ્ધતિ સમજાવવામાં મુંઝવારો ઉત્તો થાય છે, અને રૂપિયાની કિંમતનો અસાર વિજ્ઞાનમાં રહેતા સોનાનાં સંગ્રહ ઉપર છે તેથી તેની સ્થિરતા ચાને આધારે છે તે સામાન્ય માણસને સંમતનું નથી. નવી પદ્ધતિમાં પૌંડના સિક્કો બંધ થશે અને તેની જગ્યાએ ૨૩,૦૦૦ રૂપિયાની સોનાની લગ્ગી આવશે તેથી વ્યવહારમાં શો ફેર પડશે ? જેમ આજે પૌંડના સિક્કો વપરાતા નથી તેમ સોનું પણ સામાન્ય માણસ દેખવાનો નથી. કમોશન પોતે પણ એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે ' સોનાના દલાલો અને શરદો જ આનો મીઠો લાલ લાઈ શકશે. ' તો પછી પૌંડના સિક્કો રદ કરવાથી સરળતા કેવી રીતે આવશે ? ઉલટું નવી પદ્ધતિમાં નોટાના બદલામાં બેઈએ ત્યારે રૂપિયા નહિ મળે તેથી સામાન્ય માણસને નવી પદ્ધતિ સમજાશે નહિ. એના મનમાં થશે કે એક રૂપિયાની નોટાના બદલામાં રૂપિયા ન મળે અને બીજી નોટાના બદલામાં સવડ હોય

તો રૂપિયા મળે એ શું ? નોટ ઉપર નોટના બદલામાં સોનું મળશે એમ લખેલું હોય ન અને જનાં દરેક નોટનું સોનુંએ ન મળે અને જોઈએ ત્યારે રૂપિયા પણ ન મળે. તો આથી પદ્ધતિ સરળ થવાની કે ગુંચવાળી ?

૧,૦૦૦ તોડા સોનું આપવાથી ૧ શિ. ૬ પેન્સનો દર કાયમ રહેશે એની પણ સામાન્ય માણસને કેવી રીતે સમજ પડવાની ? સોનાની લગતી સાથે એનો સંબંધ ફક્ત નામનો જ રહેવાનો. એને તો સોનાનાં સિદ્ધાંત લાઘમાં આવે તો સમજ પડે કે નાણાની કિંમત શાને આધારે રચાઈ છે.

૨. શાખ અને નાણાચલણનો એક મેળ થશે ?

શાખ અને નાણાચલણનું તંત્ર એક કરવા માટે કમીશને એક મધ્યસ્થ બેન્ક રચાવવાની ભલામણ કરી છે. તંત્ર એકદંત્ર કરવાની દૃષ્ટિએ આ સૂચના બરાબર છે, પરંતુ આ કામ ઇમ્પીરીઅલ બેન્કને કેમ ન સોંપવું અને જુદી બેન્ક શા માટે રચાવવી એ સંબંધમાં કમીશને કચેરી દક્ષીણે બરાબર લાગતી નથી. કમીશન જાણાવે છે કે જો આ કામ ઇમ્પીરીઅલ બેન્કને સોંપવામાં આવે તો “ઇમ્પીરીઅલ બેન્ક દેશમાં આજે ચારે તરફ શરારીનું કામ કરી રહી છે અને લોકોને પૈસા રોકવા ઉત્તેજન આપી રહી છે તેનો લાભ દેશને મળતો બંધ થશે.” કારણ એમ જાણાવવામાં આવ્યું છે કે ઇમ્પીરીઅલ બેન્કને મધ્યસ્થ બેન્કનું કામ સોંપવા માટે તેનું અત્યારનું કેટલુંક કામ ઓછું કરવું પડે. પણ ઇમ્પીરીઅલ બેન્ક પાસેથી સરકારી નાણાનો વહીવટ લઈ લેવાથી તે બેન્ક તરફથી પ્રગળે મળતો કેટલોક લાભ ઓછો નહિ થાય ? તે બેન્ક સારી શાખને લીધે જેટલું કામ કરી રહી છે તે ઓછું નહિ થાય ? દેશમાં બીજી ધણી બેન્કો છે. તેમના પ્રમાણમાં આજે ઇમ્પીરીઅલ બેન્ક વધારે સદર ગણાય છે એનું કારણ મુખ્યત્વે એક જ જવાબ છે અને તે એ કે તેને સરકારની હુકમ છે. તે હુકમ ચાલી જાય તો કામમાં પણ ઘોંટા પડે. એટલે કમીશનની સૂચના મુજબ કામ લેવામાં આવે તો પણ ઇમ્પીરીઅલ બેન્કનું કામ ઓછું થવાનું (જોખમનો ધંધો વધારે ખર્ચે એ ચાલી વિચારવાનું નથી) અને તેટલો લાભ દેશને ઓછો મળવાનો.

હાલ ઇમ્પીરીઅલ બેન્ક ઉપર દેશમાં જુદે જુદે રથળે શાખાઓ ઉઘાડવાની અને લોકોને બેન્કના કામદાજથી માહિતગાર કરવાની જવાબદારી છે. તે જવાબદારી મધ્યસ્થ બેન્ક ઉપર રહેવાની નથી એટલે બેન્કના પ્રચારને અંગે ઇમ્પીરીઅલ બેન્ક જે કરે છે તે કામ આપોઆપ ઓછું થઈ જવાનું. તરી શાખાઓ ઉઘાડ્યા ઇમ્પીરીઅલ બેન્કને નાણાવિષયક મદદ કરવાની કમીશને સૂચના કરી છે પરંતુ ઇમ્પીરીઅલ બેન્ક આજની સ્થિતિમાં એ કામ જેટલી સારી રીતે કરી શકે તેટલું પગથી નહિ કરી શકે એ નિઃશંક વાત છે.

વળી શાખ અને ચલણનો મેળ જનરમાં વેપારીઓ સાથે કામ કરનાર બેન્ક જ વધારે સારી રીતે કરી શકે છે એવો સામાન્ય અનુભવ છે; તેથી જનરની જરૂરિયાત પ્રમાણે

• કમીશનની સૂચના મુજબ તરી નેટો ઉપર નીચેના શબ્દો દ્વારા : “ Reserve Bank of India Notes are legal tender for the payment of any amount and are convertible into gold in accordance with the provisions of the Act of 1934 ”

નાણામાં વધુત યાચ એવી સ્થિતિ જાવતી હોય તો બેન્કનું, થોડું કામ ઓછું કરીને પણ ઇમ્પીરીઅલ બેન્કને તે કામ સોંપવું જોઈએ.

કમીશનની આ સૂચનાના અંબેધમાં ખ્યાલમાં રાખવાતી જરૂર છે કે બેન્કને રાખ અને નાણાના વહીવટનું કામ સોંપવું એ કમીશને સૂચવેલી પદ્ધતિનું આસ લક્ષણ નથી. સોનાનું ચક્રણ દાખલ કરવામાં આવે તો પણ આ રીતે વ્યવસ્થા થઈ શકે.

૩. જરૂરિયાત પ્રમાણે એની મેળે નાણામાં વધારો ઘટાડો થશે ?

બેન્કના હાથમાં નાણાનું સર્વ તંત્ર સોંપી દેવાથી વેપારીઓ સાથેના વ્યવહારને લીધે બેન્ક આં કામ સાધી શકે એ આ પ્રશ્નમાં જોવાનું નથી. પરંતુ કમીશને સૂચવેલી આદર્શ પદ્ધતિના પરિણામરૂપે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે લોડો રૂપિયા બેન્ક પાસેથી લઈ જાય અને જરૂર ન હોય ત્યારે આપી જાય એમ થશે કે કેમ તે જોવાનું છે. કમીશન જણાવે છે કે જ્યારે નોટો અને રૂપિયાના બદલામાં સોનાની લગડીઓ આપવામાં આવશે ત્યારે ચલણમાં ઘટાડો થશે અને જ્યારે સોનાની લગડીઓના બદલામાં રૂપિયા અને નોટો આપવામાં આવશે ત્યારે વધારો થશે. પણ સોનાનો ભાવ જખર ભાવથી હોયો રાખવા કમીશને સૂચવેલું છે એટલે સોનાની લગડીઓને બદલે રૂપિયા કે નોટો લેવા કોણ જશે ? અને રૂપિયા અને નોટોના બદલામાં સોનું લેવા પણ કોઈ જશે ? વળી ૨૩,૦૦૦ ની જે હદ આંધેલી છે તેનું શું ? એટલે રૂપિયા અને નોટોના બદલામાં સોનું આપવા લેવાનો કાલ કમીશનના શબ્દોમાં 'સોનાના દલાલો અને શરૂદો'ને જ મળવાનો. તેથી સૂચવેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે નાણાની એની મેળે વધુત થશે એમ આશા રાખવી જ્યા છે. હા, બેન્ક પોતાના ખર્ચ ઉપરનાં કાણુને લીધે આ કામ કરી શકે પણ તે કાલ મુખ્ય બેન્ક સ્થાપવાને લીધે છે, નહિ કે કમીશનની આદર્શ પદ્ધતિને અંગે.

૪. રૂપિયાનો ભાવ સ્થાયી થશે ?

૧૮૯૮ માં ફાઉન્ડર કમિટીની ભલામણ અનુસાર રૂપિયાનો દર ૧ શિ. ૪ પેન્સ નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો. તે દર ૧૯૧૭ સુધી સાધારણ રીતે ટકી રહ્યો એમ ગણાય. પરંતુ તે પછી લડાઈની ઉચ્ચપાયઝને લીધે રૂપાના ભાવમાં મોટો વધારો થયો અને ૨ શિ. ૪ પેન્સ સુધી દર પહોંચ્યો. આત્યારે તે દર સરકારની રેલિસીને લીધે જ ૧ શિ. ૬ પેન્સની લગભગમાં આસે છે. તેને કમીશન કાયમનો કરવા ભલામણ કરે છે. રૂપિયાની કિંમત દશ આના જેટલી જ હોવાથી સરકાર ધારે તે દર (૨ શિ. જેટલો તો નહિ) નક્કી કરી શકે છે. લગઈ પહેલાં ૧ શિ. ૪ પેન્સનો દર ૨૦ વરસ સુધી જેમ તેમ ટકાવી રાખ્યો અને છેલ્લા એકાદ વર્ષથી ૧ શિ. ૬ પેન્સનો દર કૃત્રિમ રીતે ટકાવી રાખ્યો છે, તેમ હવે પણ ધારે તો, તે દર ટકાવી શકે. પરંતુ વિચારવાનું એ છે કે કયો દર દેશના કિંમત માટે અનુકૂળ થશે. રૂપિયાનો દર હોયો નક્કી કરવાથી, સાધારણ રીતે પરદેશની આયાતને ઉત્તેજન મળશે અને આર્દીની નિકાસને ઘોડો પહોંચશે. આચાર્ય મહેનત પછી કેટલાક ઉદ્યોગોને સંરક્ષણ મળ્યું છે તેની અસર મારી જશે અને દેશનો ઉદ્યોગધંધો ખીનતો અટકશે. વળી

૧. કમીશન લખે છે કે : " The stability of the gold value of the rupee is thus based upon nothing more substantial than a policy of the Government."

આપણા ખેડુનો ૮૦૦ કરોડ રૂપિયાનું દેવું ગળાય છે તે દેવું વાળવા ખેડુનો ૮૦૦ કરોડ બેંકની કિંમતના રૂપિયા આપવા પડશે. હિંદુસ્થાનનો મોટો વર્ગ ગરીબ ખેડુનો છે તેમને જો આ ફરકારથી આવી દાડમારી પહોંચે તો જુનો દર કાયમ રાખવા વધારે સ્વોચ્છ દલીલ કંઈ હોઈ શકે ?

આ સંબંધમાં પણ એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે કયો દર નક્કી કરવો એ સવાલ જો રૂપિયાનું ચલણ ચાલુ રાખવું હોય તો જ ઉપરિચિત થાય છે. સોનાનું ચલણ રાખવું કરવાનું હોય તો રૂપિયા ઉપનાણા તરીકે ચાલુ રહેવાનો અને કયો દર નક્કી કરવો એ સવાલ જ નહિ રહેવાનો.

૫. નવા ચલણ પર પ્રજાનો વિશ્વાસ એમનો ?

કોઈ પણ નાણાચલણની સફળતા માટે પ્રજાનો વિશ્વાસ એ મુખ્ય વસ્તુ છે. આજે પણ કોઈ દેશમાં એકલી કાગળની નોટો મુખ્ય નાણા તરીકે ચાલતી નથી એ બનાવી આપે છે કે પ્રજાનો ફળુ તે ચલણ પર વિશ્વાસ ખોટો નથી અને તેથી વધારે ખર્ચ વહોરી લઈને પણ ખાતું નાણું ચાલુ રાખવું પડે છે. આપણું કમીશન હિંદી પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવવા ઇતેમર છે. * પણ એક તરફથી ૫૦ વરસથી ચાલતી આવેલી પ્રજાની માગણીનો અસ્વીકાર કરવો અને બીજી તરફથી પ્રજાના વિશ્વાસની આશા રાખવી એ પરસ્પર વિરોધી છે એમ હરકેઈ સમજી શકશે.

લગભગ ૧૮૬૪ થી હિંદુ સોનાના ચલણ માટે એકી અવાજે માગણી કરતું આવ્યું છે અને તે ચલણ રાખવું કરવા ૧૯૨૨ માં પણ સરકારે દા પાડેલી છે. * પરંતુ દરેક વખતે ઈંગ્લાંડનું હિંદુ આડે આવવાથી એ માગણી મોકુફ રાખવામાં આવી છે. તે માગણીનો ઇન્કાર કરીને કમીશન રૂપનાણું ચાલુ રાખવા માગે અને સોનાનો આભાસ માત્ર કરાવે તે પ્રજા કેવી રીતે સ્વીકારે ?

સરકારની જ રૂપિયાની નોટ શ્રેષ્ઠ પ્રિય ચર્ધ નથી અને લગભગ વખતમાં બીજી નોટો પર વટાવ લેવામાં આવેલા આ અનુભવ બૂઝી જઈને, કમીશન રૂપિયાની નોટ બીજી શ્રેષ્ઠગારી કરવા માગે અને બીજી નોટોના સંબંધમાં કાયદાનું બંધન દૂર કરે, + એ ચલણમાં પ્રજાના વિશ્વાસની કેટલી આશા રાખી શકાય ?

* પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવવા કમીશને સર્વોચ્ચ સર્ટિફિકેટો કાઢવાની રચના કરી છે પણ તેથી પ્રજાનો વિશ્વાસ મળે તેમ નથી. સર્વોચ્ચ સર્ટિફિકેટોનો ઉપયોગ દેશમાં ફેરવા માણસો કરવાના પોસ્ટ ઓફિસ ચોર્સ ખાતાનો અભ્યારે ૩૦ કરોડમાંથી ફક્ત વીસેક લાખ માણસો લાભ લે છે અને તે મોટે ભાગે સરકારી નોકરો હોય છે. કદાચ તેટલી સખ્ખા સર્ટિફિકેટોનો ઉપયોગ કરી શકે પણ તેથી આખી પ્રજાને એની સાથે સીધો સંબંધ બંધાયો ગળાય નહિ. વળી સોનું પણ પચિસ વરસે મળે. એટલે સોનું મળે એવો વિશ્વાસ હશે કરવાની દૃષ્ટિએ એ રચનાની બહુ કિંમત નથી.

• સર માલકમ દેલીએ ૧૯૨૨ માં વડી ધારાસભામાં જણાવેલું : " હું બાંહેધરી આપું છું કે સોનાના ચલણ માટે માગણી થયે કે તરત જ ટંકસાજ તેને માટે તૈયાર રહેશે. "

+ નોટોના બદલામાં સામાન્ય રીતે રૂપિયા મળી રહે એવી અપેક્ષા બેંક માલિક બેંકરો કરવા કમીશને રચના કરી છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે મળી રહે અને દરેકો થાય ત્યારે ન મળે એ સમજાવી ઉપયોગિતા ફેરવી ? દરેક પદ્ધતિની કમોડી અબીને પ્રશ્ન જ થાય છે. તે વખતે જો રૂપિયા ન મળે તો બધા દિવસની સત્રજ ઉપર પાણી ફેરે.

રૂપિયાનો દર હવે નક્કી કરવાની ભલામણ કરીને કમીશને ખેડૂતોને વધારે ગરીબ કરવાની અને ઉલ્લોગ ધંધાનો વિકાસ અટકાવવાની સૂચના કરી છે તેને પ્રગ્ન કેવી રીતે વધાવી લે ?

શેરના ૪૦ રૂપિયાભાર રાખવામાં આવે પછી ૫૦ થાય, વળી ૪૫ થાય તો માલના વજનમાં કોઇનો વિશ્વાસ બેસે કે ? તે જ પ્રમાણે કુટના ૧૨ ઈંચ ગણવામાં આવે, ૨૦ ઈંચ ગણવામાં આવે, વળી ૧૫ ઈંચ ગણવામાં આવે તો વસ્તુઓના માપમાં કોઇનો વિશ્વાસ બેસે ? ન જ બેસે. છતાં એવું જ સરકારે રૂપિયાના સંબંધમાં કર્યું છે. + ૨૦ વરસ સુધી ૧ શિ. ૪ પેન્સનો દર રાખ્યો. ૧૯૧૬ માં ૨ શિર્ડીંગનો દર સ્વીકાર્યો અને હવે ૧ શિ. ૬ પેન્સનો દર કાયમ કરવા માગે છે. આમ વારંવારીએ રૂપિયાના દરમાં ફેરબદલ કરવામાં આવે તે પદ્ધતિમાં પ્રજાનો વિશ્વાસ કેવી રીતે બેસે ?

આ રીતે સરળતા, નાણાની વધઘટ, રૂપિયાનો દર, અને પ્રજાનો વિશ્વાસ-એ ચાર દૃષ્ટિએ કમીશને સૂચવેલી પદ્ધતિ તપાસતાં આવતા નાણાચલણના દોષો તે પદ્ધતિથી દૂર થાય એમ લાગતું નથી. ઉલટું રૂપિયાનો દર હવે દરાવવાથી પ્રજાની હાડમારી વધશે અને નોટો ખીનરાકડગારી કરવાથી પ્રજામાં અણવિશ્વાસ પેદા થશે. નાણાચલણ અને શાખનું એક તંત્ર કરવા કમીશને જે ભલામણ કરી છે તે પણ સંતોષકારક નથી અને તે કામ ખીણ કોઈ પદ્ધતિમાં ચર્ચ શકે એમ છે.

આવી પદ્ધતિ તે સોનાના ચલણની સૂચવવામાં આવી છે. પ્રગ્ન તરફથી, એને માટે સતત માગણી થતી આવી છે. સરકારે તે માગણીનો સ્વીકાર કરેલો છે. કમીશનમાં પણ થોડા અપવાદો સિવાય હિંદના લગભગ બધા સાક્ષીઓએ તે જ ચલણ માટે માગણી કરેલી. અને સરકારના નાણાખાતા તરફથી પણ કમસર સોનાનું ચલણ દાખલ કરવા માટે એક યોગના રણ કરવામાં આવેલી. આ ઉપરથી, સોનાના ચલણના સમર્થનમાં આપણે ખીણ દલીલો આપીએ ન વિચારીએ તો પણ જણારો કે હિંદના લાલના સંતોગોમાં કમસર સોનાનું ચલણ દાખલ કરવું એ જ આપણા નાણાચલણના સુધારાનો એક માત્ર ઉપાય છે.

વિ.

+ કોઇને એમ થશે કે શેરની અને કુટની રૂપિયા સાથે સરખામણી કરવી ઠીક નથી. પણ શેર જેમ તોલવા માટે વપરાય છે, કુટ માપવા માટે વપરાય છે, તે જ પ્રમાણે નાણાં એ વસ્તુઓનું મૂલ્ય માપવા માટે વપરાય છે.

સંખી ને

(રાજ્ય પાણી આંતર-એ રાજ)

સખિ, કોઈ દિન તો આવે,
સખિ, કોઈ દિન તો આવે,
આ જીવનના સાથીને મળવા કોઈ દિન તો આવે.

સખિ, કોઈ દિન તો આવે,
તમ મંગલ મુખ દર્શાવે,
તમ અમૃત જીવનમાંથી ઘોડાં મુઘાણિન્દુ તો લાવે.

સખિ, ગત જીવનની પ્રાતે,
સખિ, આવે એવી રીતે,
જેથી જીવનશેષ જરા તો ઉજાસમર્ડી વીતે.

સખિ, એ જ રહ્યો છું રાખી,
સખિ, એજ રહ્યો છું રાખી,
મુજ જીવનની નિધાના જો આ સૂર્ય ચન્દ્ર છે સાખી.

સખિ, ઊડી ગયા સૌ હરો,
સખિ, ઊડી ગયા સૌ હરો,
આ વીતી ગયાં છે વરો હવે કોઈ દિન તો આવે.

સખિ, પિંજરાના વાસી,
સખિ, પિંજરાના વાસી,
નથી ઉડવાના અભ્યાસી અમે ઉડવાના અભ્યાસી.

સખિ, કોઈ દિન તો આવે,
સખિ, ઠદી ઠદી તો આવે,
આ જગનો કંટાળો તમને ક્યાંથી આવ્યો આવે ?

સખિ, ફૂલને પંથે પધારે,
સખિ પરિમલ ચેર પધારે,
તમ વિલુ આ લવમાં નારી મારે હાતરવાનો આરે.

સખિ, વાયુ વાય અધીરે,
 આ વાયુ વાય અધીરે,
 મુજ નોકાનાં સઢ ચીરે સખિ, નોકાના સઢ ચીરે.
 આ અંધારાં ઘન દોડે,
 આ ઘન અંધારાં દોડે,
 સખિ, મારી નોકા ડોલે સખિ, જીવનનોકા ડોલે.
 સખિ, તોફાન આ હડૂડે,
 સખિ, તોફાન આ હડૂડે,
 મુજ જીવનનોકા ખૂડે સખિ, જીવનનોકા ખૂડે.
 સખિ, જીવનનાં સુકાની,
 સખિ, જીવનનાં સુકાની,
 કેહી આવાં ન્હોતાં માની તમે આવાં ન્હોતાં માની.
 સખિ કોઈ દિન તો આવો,
 નયનોની તરસ છિપાવો,
 નથી વધારે દાવો, એથી નથી વધારે દાવો.
 સખિ તેમ છતાં ના આવો,
 સખિ તેમ છતાં ના આવો,
 નો અમૃતનો સહભાગી કરવા કોઈ રીતે બોલાવો.

માનવ સંસ્થાઓ

સમાજ ઉપર સમગ્રપણે વ્યવસ્થાપૂર્વક અસર ઉપજાવવા વિચારને અપાયેલું સ્વરૂપ એ સંસ્થા.

મનુષ્યની ઓછસ અંશોમાં પણ પ્રાણરૂપ સમાનતા એ સર્વ સંસ્થાઓનો પાયો છે. માણસો તત્ત્વતઃ સમાન ભાવવાળા, સમાન લાગણીઓવાળા છે; તેઓને અમુક માર્ગે લઇ જાય એ તે સરખી પ્રગતિ કરી શકે એમ છે; વગેરે વગેરે સમાનતાના જરૂરી અંશો સંસ્થાના કોઇ પણ ખ્યાલમાં હોય છે. ગુફામાં વસનાર યોગી હોય, વૃક્ષ નીચે છુદ્ધ ધનાર વીરક્ષત્રિય હોય કે ખટપટમાં કળેશો રાજપુરુષ હોય, પણ તે સંસ્થા સ્થાપે ત્યારે સામાજિક વ્યક્તિ તરીકે તે કરે છે, અને અમુક અંશમાં મનુષ્ય માત્રની સમાનતા સ્વીકારે છે.

કંપનામાં મુણેલો મૂર ઓછાવતો ઉંખળવા સંગીતકાર ક્ષણભંગી પણ સોનેરી મહેલ નીપજાવે છે; જોએલું સૌન્દર્ય-રંગની અમંક, આકારનું વ્યવૈકિક અપ્રમાણમિત્ર પ્રમાણ-પોંછીથી ખડું કરે છે, લગભગ ખડું કરે છે, તેમ કોઈ કોઈ વ્યક્તિ સમાજસેવાની કવિતા સ્ફુરવાથી, તેની ધગશ લાગવાથી રાગ બને છે, સંત બને છે, નીતિશાસ્ત્રી બને છે; અને પરિણામે રાજસંસ્થા, ધર્મો, પંથો અને કોમો આપણે જોઈએ છીએ.

જનમાલના રક્ષણ માટે જીભી યથેચ્છી રાજસંસ્થાનો પાયો લાગણી ઉપર નથી; પોતાના ધર્મનો, પોતાના દેશનો કે પોતાની કોમનો રાગ હોય તેો રાગ માટે કે રાજકુળ માટે લાગણી થાય; પણ લાગણી એ રાજસંસ્થાનો પાયો નથી. લગ્નસંસ્થાનો પાયો મિત્ર પ્રકારનો છે. પતિ, પત્ની, છોકરાં તરફની લાગણી તેમ જ પત્નીમાલનું સંરક્ષણ; દરેકને ભાઈ, કન્યા, મળી રહે, નજાની સ્ત્રીનું અપહરણ ન થાય; દરેક સ્ત્રીને જાગવવા અમુક અમુક માણસ દરેક સ્થિતિમાં જવાબદાર રહે; છોકરાં વીધાં ન પડે; એ બધા સગવડ અને લાગણીના મિત્ર ભાવ ઉપર લગ્નસંસ્થાનું ચલુતર છે.

આમાં જેટલે અંશે લોકલાગણીને વશ રાખવાની સંસ્થાની શક્તિ, જેટલે અંશે આવેશો ધર્મ અને વહેમનાં વળગણુ તેટલે અંશે તે આપરણુ, • conservative. રાજકાન્તિ ઝટ થાય, નલાવી પણ વહેલી સેવાય; સંસારમુદારો ઝટ ન થાય અને નલાવી પણ બળઝડતાં બળઝડતાં સેવાય; પણ ધર્મસંસ્થા કે પંથ સ્થપાયો એક વખત કે ફેરફાર ન જ થાય. જરા જરા ફેરફાર કરવામાં તે લોહીની નદીઓ રેડાય; લોહી રેડતાં પણ અમુક વર્ગ ધર્મ ન બદલે ને બીજા વધારે ચુસ્ત થાય; તમે પંથમાં રહી પંથનું સ્વરૂપ બદલી ન જ શકો.

હિન્દુધર્મ જેવી ઋગ્વિમનિસંધના રાજસમૂહ ઉપર સ્થપાયેલી મોટી ધર્મસંસ્થા બીજી નથી. અને અહીં પણ વ્યક્તિઓએ ધર્મશાખાઓ સ્થાપી એ આપણે અસંખ્ય ગંધોમાં જોઈએ છીએ. હિન્દમાં લાખકરોએ, લક્ષ્મીને સંતોએ, જગ્યાતોડ તર્કકુશલોએ, સગવડ-શાસ્ત્રીઓએ, અને હુમ્મ્યા લઈગા બાવા અને ડોંગલાણુ પાખંડીઓએ જુદા જુદા પંથ સ્થાપ્યા છે. પંથ સ્થાપનારને આપણે દેવદૂત ન ગણ્યો, ધર્મર અવતાર જ ગણ્યો. એટલે ધર્મોના સ્થાપક મૂળ પુરોહિત મંદત્ત આપણે ધણું વધારું; પંથમાં એક વ્યક્તિને ધણું મોટું

સ્થાન મળ્યું; અને પરિણામે, આપણા પંથો પણ રાજસભાકે ઘટી ગયા. મામેકં શરણં વ્રજ; બ્રહ્મં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો મોક્ષચિન્તયામિ મા શુચઃ એમ અહં ઉપર ભાર મૂકી લગભગ દરેક ધર્મેનો મૂળ પુરુષ બોલે છે; જેટલી તેમણે આશા આપી તેટલો જ ભય ઊભો કર્યો; તેમની ઈચ્છા અનિચ્છાએ તેમના વ્યક્તિત્વને અગર કંઈપણ વ્યક્તિત્વને ઘણું મદત્ત મળ્યું.

મૂળે જ ધર્મમાં આપરઆપણાનો મુળ્ય ઘણો બંધરો. ધર્મ એટલે અત્રેયને બળ્યાવવાનો દાવો કરનાર, ધર્મ એટલે આપરાઓમાં ધનિમ આપવાનો દાવો કરનાર, ધર્મ એટલે જીવન-રોગથી પીડાતાને લાંબી શાન્તિ અને મોક્ષ આપવાનો ઇશ્વરો રાખનાર, ધર્મ એટલે કોઈ અને પક્ષધાતમાંથી બચાવનાર, ધર્મ એટલે પૈસા, છોકરાં ને છંપાં આપનાર, ધર્મ એટલે પાપીને શિક્ષા કરનાર કે મારી બંધનાર, અર્થ એવું મુંઝર રીતે ગોઠવાયકું કે તેનાથી વિરુદ્ધ વાત પ્રયોગ કરીને સિદ્ધ કરી શકાય જ નહિ.

ધર્મના આવા આપબુદ્ધિપણમાં વ્યક્તિની ગણનાથી ઉમેરો થયો. પછી તો ફિરસ્તો હિંદુમાં બોલ્યો તો હિંદુ જેટલી પવિત્ર ભાષા કોઈ નહિ, સંસ્કૃતમાં બોલ્યો તો સંસ્કૃત જેટલી પવિત્ર ભાષા કોઈ નહિ. અમારી કાલેજના ફેસોને એક પાદરીએ એક ગ્રંથનું અંગ્રેજી-માંથી ગૂજરાતી કરવા મોકિયું. પાદરીને તરજુમો નાપસંદ પડ્યો. કારણકે તે ઈશ્વરના ગૂજરાતીમાં નહોતો? ઇશ્વરનું ગૂજરાતી એટલે જે ખરાબ ગૂજરાતીમાં બાઈબલનો પહેલી વાર તરજુમો થયો તે. એ ખુદાઈ ગૂજરાતીમાં જ નવા તરજુમા થવા બેઠાએ.

મૂળ ધર્મસ્થાપક પૃથ્વી છોડે એટલે તેના ભક્તો રંગાયા હોય એમ લાગે. ધર્મસ્થાપક જે પોતે સંજોગાનુસાર બોધ આપી શકે, જેની શીતળ જાંવડી રોજ લાગે, જેની દુહ્ છોડી છોડાય નહિ એવી હોય, તે ધર્મસ્થાપક જવેથી ભક્તોએ પ્રેરણા ક્યાંથી મેળવવી? ધર્મ-સ્થાપકનાં વેણમાંથી; સ્થાપક મૃદસ્થ હોય તો તેના પુનઃપૌત્રોમાંથી; સંન્યાસી હોય તો તેના શિષ્યવૃન્દમાંથી; પોપ, ખડીફા અને આચાર્યનાં વૃન્દો અને પરંપરાઓ આમ પૂજાય છે. ભક્તવૃન્દ વધતાં ગામેગામ ધર્મની શાખાઓ (branches) ઊંધે છે, પ્રભુની શાન્ત પ્રાર્થના કરવા, આચાર્ય અને ભક્તોનો સદયોગ સાધવા, કે સ્વરક્ષક અને પરભક્ષક હેતુઓ સાધવા. આ શાખાસમૂહ તે ચર્ચ.

સિદ્ધાંતો અને પુસ્તકો કરતાં સિદ્ધાંતાનુસાર જીવન જીવનાર મનુષ્ય મોટો છે, કારણકે તે વધારે ઉપયોગી છે. અને બીજી બાલુ વંશપરંપરા કે શિષ્યપરંપરા આચાર્યો થાય, તે બૂત્તા સિદ્ધાંતાનુસાર કદાચ જીવન જીવતા હોય તો પણ કાળસંજોગાનુસાર લોકને જમાને જમાને દુહ્ આપી ન શકે, નવી નવી પ્રેરણા ન આપી શકે, એટલે શું પરિણામ આવે? 'સંમવામિ યુગે યુગે' એ ન્યાયે કૃષ્ણ તો જન્મે નહિ, પણ પૂજકો જેને કૃષ્ણના પૂર્ણાવતાર માને. એવા પંથસ્થાપકો તો જન્મે, જન્મ્યા કરે.

રાજ્યમાં રાજસંસ્થા, ચર્ચમાં રાજસંસ્થા, કુટુંબમાં રાજસંસ્થા, કેળવણીમાં રાજસંસ્થા, બહુમતિવશ જમાનામાં પણ મૌલિક બની દેખા દે છે. જેટલે અંશે સિદ્ધાંતો કરતાં સિદ્ધાંત સેવનાર મોટા છે, એટલે અંશે ગુરુપદ કરતાં ગુરુત્વ-ગુરુદાન, ગુરુપ્રેરણા વગેરે-ચરે છે, જેટલે અંશે પાર્લામેન્ટ કરતાં પ્રજાના દક્ષ પાળનાર ચરે છે, તેટલે અંશે જ્ઞેન એવ આર્ક; નેપોલિયન, માંધીની એક બાનની "રાજસંસ્થા" રહેવાની, અને લાભદાપી પણ નીવડવાની.

પણ કાળધર્મ તો સર્વ શરણં ગચ્છામિ નો આગ્રો. ધરમામ, બૌદ્ધ અને જૈન

ધર્મસંસ્થાઓમાં પ્રજાસત્તાકત્વ પહેલેથી અમુક રીતે હતું, અમુક અંગ્રેજોમાં; અને તેને પુનઃ જીવન આપવાના પ્રયત્નો થાય છે. શીખો અને સ્વામીનારાયણીઓએ પણ વોટ આપી ધર્મ-સંસ્થાનું 'કામ ચલાવ્યું'. પ્રજાસત્તાની સામાન્ય ઉણપો જાણીતી છે. જાદુમતિથી સત્યશોધન નથી થઈ શકતું, તેનાથી જાદુ તો વ્યવસ્થા વહીવટ સૌથી સારો થાય એમ તો નહિ, પણ સહુને સંતોષ આપે એ રીતે ચાય; જાદુમનિ ઘર ચણવા કરતાં ઘર પાડવામાં, જંગલ સાફ કરવામાં, વધારે કામ આવે છે. તેની શક્તિ જાદુયા નકારાત્મક છે, હકારાત્મક નથી. તેનો વિષય વહીવટ છે, વ્યવસ્થા છે; સત્યશોધન નથી, ઉપદેશ આપવો એ નથી, પ્રેરણા આપવી એ નથી. આથી ધર્મસંસ્થાઓ પણ પ્રજાસત્તાક થતાં તેની જાદુરની વ્યવસ્થા કદાચ સારી થાય, તેના દસ્ત, ફંડ, માલમિલકત વગેરેની જોગવાઈ સારી થાય, પણ પ્રેરણાના ઝરણાં ચાલુ જ રહે એવો ફંદા નિયમ નથી. એટલે પ્રજાસત્તાક ધર્મસંસ્થાઓ પણ આપરખુ, જડ અને કવચિત્ કૂર પણ થવાનો જાદુ સંભવ રહે છે.

મનુષ્યે ઘેરેથી સંસ્થાઓ મનુષ્ય જેમ શક્તિહીન હોય છે. સંસ્થાઓ ધાસ, છોડ અને ઝાડ જેવી હોય છે. પ્રભુતાં તેજ, અનુકૂળ વાતાવરણ, અને ગુણિયાં તેને પોષે છે, ઉછેરે છે; ફળદ્રુપ આપે છે; અને કોઈકોઢાળી લઈ ન આવે તો કેમ મરી જાય છે ? તેના થડમાં, પાંદડાંમાં એવાં જન્તુ ને વિચિત્ર પ્રાણીઓ થાય છે કે થડ અને ડાળીઓનો જ ખધો ભાગ સહ, ઝાડના જ રસથી અન્નમસન ખતી, પાંદડાં ફેરી ખાય છે, અને ઝાડને કે છોડને મારી નાખે છે. સંસ્થાઓના ગુણદોષ વાતાવરણ અનુસાર દોષગુણનું રૂપ લે છે. જે પ્રાણ દોષને દોષ જ રાખે ને કાઢે, અને ગુણ વધારે તે પ્રાણુતત્ત્વ જતાં સંસ્થાઓ લાકડાં જેવી થઈ જાય છે; તેમનામાં હલનચલન કરવાની સ્વશક્તિ રહેતી નથી. નવી સંસ્થાઓ નીકળે છે તે, માનવીની અજ્ઞેયને જાણવાની, અદરશને જોવાની ભુખ, તેના સુખશાન્તિ અને જ્ઞાન ફેલાવવાના તરંગો, તેની નવજીવાની, તેમનું ચિહ્ન છે. જૂની લાકડાં જેવી માનવસંસ્થાઓ ટકે છે તેનું કારણ મોટે ભાગે મનુષ્યની આપરખુ નજાળાઈ; અને નવી સંસ્થાઓ પણ કાળજળે કાષ્ટવત્ થાય છે એ મનુષ્યનું હતભાગ્ય, આત્મ અને હવાએ કરેલા પાપનો ખડો છે.

શૂદ્ર અને સ્ત્રીની માનવતા અધૂરી સમજનાર હિંદુધર્મ; પોતામાં જ પ્રભુત્વ માનનારી રાજસત્તા; ખધા બાળકોને એક જ સિક્કે ઢાપનાર વિદ્યાપીઠો; છોકરીને વર મળવો જોઈએ ને છોકરાને કન્યા મળવી જોઈએ એવી ઈચ્છાને વશ થતી આપણી લક્ષસંસ્થા જે નવી નથી, અજાણતાં ઊભી થતી, ટૂંકાવડા મનુષ્યોની, નોકરોની, રાજકીય પુરોહોની, મિલમજૂરોની, ધર્મબ્રહ્મોની જનનીત ખરી કોમોનું અસ્તિત્વ જ ગણતી નથી તે લક્ષસંસ્થા, અગર તો સિનેમાના 'એક્સ્ટ્રા' વર્ગમાં પ્રેમલા પ્રેમલો ખતી, ખીન્ને દિવસે લક્ષ નહીં કરી, આર્થિક વ્યવહાર નિહાવવા જન્મના બાળકને ચૂંરી નાખતી લક્ષસંસ્થા કે પદ્ધતિ; રાજસત્તા કરતાં પણ વધારે કૂર નીવડતી પ્રજાસત્તાઓ, માનવતાનો વિકાસ કેટલો સાધશે ? વિકસિત માન-

ઈંગ્લાંડમાં સ્વદેશી !

વાંચનાર, ઉપરનું મથાળું જોઈને ન ચમકે! અથવા કદાચ એમ પણ ન ધારી ભેરો કે હિંદુસ્તાનમાંથી મુદ્દા ખાદીની નિકાસ વિલાયતમાં થવા માંડી છે! આ લેખનો હેતુ એટલું જાણવાનો છે કે સ્વદેશીની જાવના કેટલેક અંશે વ્યાજબી છે. કેમકે હિંદુસ્તાનમાં અને જે દેશના વાસીઓ હિંદુસ્તાનમાં એ હિંદુસ્તાનને જાવના પ્રપત્તિ દર્શાવવા માગે છે, તે જ દેશમાં સ્વદેશીને માન અપાય છે. મારો પોતાનો અર્થદારજનો અમામ નહિ જોવા જોયું પણ સ્વદેશીનો સામાન્ય અર્થ હું એટલો જ કરું કે અમુક ભૌગોલિક મર્યાદામાં અને એક રાજ્યસત્તા હેઠળ રહેનારી પ્રજા, પોતાની આર્થિક જરૂરિયાતો જાવના સુધી પોતે જ પૂરી પાડે તેનું નામ સ્વદેશી. એમાં ખીજા દેશો સાથે વસ્તુઓની આપમે-પોમ પ્રમાણમાં આપમે-ને સ્થાન આવશ્યક છે. વધુ જાણ વિવેચનમાં ઉતર્યા વગર હું આ લેખની એટલું જ જાણવા માગું છું કે સ્વદેશી ધર્મ (તેના આર્થિક અર્થમાં) બિલકુલ કુદરતી છે; દરેક દેશ કે જે જીવનસંક્રામમાં ટકી રહેવા માગે છે તેને હંમેશાં સાથે એ ધર્મનો નીતિપૂર્વક સ્વીકાર કરવો પડે છે. તેના દાખલા તરીકે ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ, જર્મની, અને અમેરીકાના સંયુક્ત સંસ્થાનો. ઉલટું, રશિયા અને હિંદુસ્તાન જેવા દેશ, કે જે રાજકીય અને ખીજા સંલોચાને લીધે સ્વદેશી ધર્મ પાળતા નથી, તે કાં તો પરત્વે રહે છે, અથવા અંધાધુંધીના ભોગ માર્ગ પડે છે. આ જાણતી સાક્ષી તે તે દેશનો ઇતિહાસ જરૂર પૂરે છે. ખાસ કરીને ઇંગ્લાંડે પોતાનો વેપાર કેમ વધાર્યો એ તો સૌને જાણીતી વાત છે. પણ એ તો જૂનાકાળમાં જોઈએ, એ જ ઇંગ્લાંડ, કે જેનો વેપાર આખી દુનિયાના દેશો જોડે મારો છે, અને જેના ઉદ્યોગ હુન્નર દુનિયાના કોઈ પણ દેશના કરતા ઉતરતા નથી, તેને પણ ગીરામી શરીમાં ઉપર જાવવા પ્રકારના સ્વદેશીધર્મનો અંગીકાર કરવો પડે છે, એ જ એ ધર્મની આવશ્યકતા અને કુદરતીપણાની સાખીતીને સાથે જસ છે.

સિનેમાની ફિલ્મો જાણવાનો અને ઉતારવાનો ઉદ્યોગ માત્ર ૨૫ વર્ષનો જુનો છે. પણ એટલી મુદ્દતમાં અમેરીકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોએ તે ઉદ્યોગને જોવા રાજમાં મુખ્ય દીધો છે; કે કોઈ પણ દેશ, ઇંગ્લાંડ સુધ્ધાં, એની દરીદ્રતા તો રાં પાળ એની જાણતી પણ કરી શકે તેમ નથી. અરે, ઇંગ્લાંડ આ ઉદ્યોગમાં સીધી પાળા છે, અને આપણને કહેતાં મગરૂરી આવવી જોઈએ કે હિંદુસ્તાન આ ઉદ્યોગમાં તો ઇંગ્લાંડને દંડારી શકે તેમ છે. ઇંગ્લાંડના પાળા પડી જવાના કારણો અનેક છે, તેમાં મુખ્ય મુખ્ય આ ત્રણ: અમે-રીકાની સમજદારી દરીદ્રતા, અને ચીની જાવના; તેની સાથે ઇંગ્લાંડના દવાખાણી અને વાતાવરણ એવાં કદંબ છે કે તે દેશમાં ફિલ્મો ઉતારવાનું કામ બહુ જ બાધક છે. ઇંગ્લાંડની સરકારને આ વાત બહુ જ સાથે છે. પોને જોઈએ નેટલી ફિલ્મો બનાવી શકવું નથી, એટલે પરદેશી અને ૮૦ થી ૯૦ ટકા અમેરીકન ફિલ્મો ઇંગ્લાંડના નાટ્યગૃહોમાં બનાવવામાં આવે છે. આ જાણતી હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લાંડ એક કાલમાં છે. પણ આ દેશમાં

પુણ્યસ્મૃતિ

લસે હૃદયમાં તરંગ, ઉર વારિ હેલે ચહે;
નકી સ્વજન કે ચહે ઉર વિરામ-આત્મા કથે;
અહા ! રસ તણા ખરે જ અભિપેક્ષે હૈયે યશે ?
ગણું સફલ જન્મ તો, અગર નિત્ય શાન્તિ મળે.

બુલું કંદિ નહીં સુપુણ્ય દિન એ સુહૃદ સાંપડયો,
વસ્યો મમ ઉરે, અને સકલ પ્રીત જિતી લીધી;
ઉરે ઉર ઢાળ્યા અપૂર્વ રસઐક્ય જામ્યું; લહીં
અરે ! મુજ ગરીબનું રતન કાલ લૂંટી ગયો.

ગયો પ્રિય સખા, અને હૃદયના રસો ઓસધો,
કર્યા પ્રણય-પાન કેંક, પણ સૌ અપૂરાં રદ્યાં;
છિપી નહિ તૃષા, વધી શતમુખે રસાસ્વાદને;
ખરે પ્રણયની તૃષા ન વિરમે, સદા યે વધે !

સ્મરી સતત પુણ્યદા સ્મૃતિ-સમસ્ત તહારી સખે !
વહું સકલ વર્તમાન, જવ શેષ વીતી જશે.

કૃષ્ણદેવ હરજીવન ભટ્ટ

તમે જાણો છો ?

કુળવળી ૧૯૨૩-૨૪

અહો	શિક્ષણ સંસ્થાઓ	વિદ્યાર્થીઓ	ફેલવસ્તી ના રકા	પ્રાથમિક શાળાઓ	આકરીઓની	ફેલ	આકરીઓ	ફેલ
૧	અમદાવાદ અહો	૭૭૪	૬૩,૦૬૮	૪૨૪	૬૧	૫૧૫	૩૨,૪૬૬	૪૦,૮૪૪
૨	બેંગલોર અહો	૭૬૧	૫૩,૬૧૧	૫૪૫	૭૮	૬૨૩	૪૦,૬૮૮	૪૭,૬૮૮
૩	પંચમહાલ અહો	૨૬૨	૧૬,૪૫૩	૪૦૫	૨૬	૨૧૭	૧૦,૮૮૦	૧૩,૪૧૬
૪	ભરૂચ અહો	૩૮૨	૨૫,૬૪૬	૨૬૪	૪૩	૩૦૭	૧૮,૧૮૦	૨૧,૪૩૪
૫	સુરત અહો	૬૬૫	૧૭,૬૪૪	૮૦૬	૮૧	૫૩૬	૩૬,૭૭૬	૪૩,૨૪૫

પ્રાથમિક શાળાઓ

અહો	આકરીઓની	ફેલ	આકરીઓ	ફેલ	આકરીઓ	ફેલ
૧	૧૬	૧૮	૨૪,૪૬૦	૨૪૬	૨૪,૭૦૬	૨૦૫ માટે
૨	૧૪	૧૪	૨,૩૭૬	—	૨,૩૭૬	જુઓ ૧૦ ૪૬૬
૩	૪	૪	૫૩૮	—	૫૩૮	
૪	૬	૮	૧,૨૧૫	૨૧૬	૧,૪૩૨	
૫	૨૧	૨૩	૪,૦૧૨	૧૭૮	૪,૧૯૦	

સુખાકારી ૧૯૨૪

નં.	જિલ્લો	વસ્તી ૧૯૨૧			જન્મ			ફર હાલની વસ્તી			જન્મ પ્રમાણ		
		પુરુષ	સ્ત્રી	ફેલ	પુરુષ	સ્ત્રી	ફેલ	પુરુષ	સ્ત્રી	ફેલ	પુરુષ	સ્ત્રી	ફેલ
૧	અમદાવાદ જિલ્લો	૪,૭૩,૬૮૩	૪,૧૪,૨૩૧	૮,૮૭,૯૨૪	૧૮,૨૬૧	૧૬,૭૮૮	૩૫,૦૮૦	૨૦,૬૦	૧૮,૬૧	૩૬,૫૧			
૨	બેંગલોર જિલ્લો	૩,૭૮,૭૦૨	૩,૩૧,૨૦૩	૭,૧૦,૯૦૫	૧૪,૪૭૭	૧૨,૮૫૪	૨૭,૩૩૧	૨૬,૩૬	૧૮,૦૮	૩૮,૪૪			
૩	પંચમહાલ જિલ્લો	૧,૬૩,૩૮૫	૧,૬૨,૪૪૬	૩,૨૫,૮૩૧	૭,૮૭૦	૭,૨૨૩	૧૫,૦૬૩	૨૧,૦૦	૧૮,૨૭	૪૦,૨૭			
૪	ભરૂચ જિલ્લો	૧,૫૮,૫૬૮	૧,૪૬,૧૪૩	૩,૦૪,૭૧૧	૭,૬૩૪	૭,૩૬૪	૧૪,૬૮૮	૨૪,૮૧	૨૩,૬૩	૪૮,૭૪			
૫	સુરત જિલ્લો	૩,૩૭,૨૭૬	૩,૩૬,૮૧૫	૬,૭૪,૦૯૧	૧૪,૬૮૨	૧૩,૬૫૫	૨૮,૬૪૭	૨૧,૮૦	૨૦,૭૦	૪૨,૫૦			

અધિકારી (આલિ)

પ્રસ્થાન

મરણ			વસ્તીના દર હબરે મરણ પ્રમાણ			શ્રમ્ય રોગવાર મરણ		
હસ્તા	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	તાલ	ફેરસાના
અમાદાવાદ	૧૩,૫૬૫	૧૨,૨૪૩	૨૫,૮૦૮	૨૮,૬૪૪	૨૬,૫૬૬	૨૬,૦૭૭	૬,૨૮૮	૨,૫૮૧
ખેડા	૧૦,૫૭૨	૮,૫૪૩	૨૦,૧૧૫	૨૭,૮૮૪	૨૮,૮૮૧	૨૮,૩૦૦	૫,૩૧૬	૫,૭૬૬
પંચમહાલ	૩,૬૦૨	૩,૫૮૨	૭,૧૮૪	૨૦,૧૮૮	૧૬,૭૪૪	૧૬,૮૭૭	૩,૫૫૫	૧,૧૨૮
ભરૂચ	૪,૭૬૭	૪,૭૮૭	૯,૫૫૪	૩૦,૨૨૫	૩૨,૮૦૦	૩૧,૧૫૫	૩,૪૦૫	૨,૨૧૨
સુરત	૮,૬૩૭	૮,૬૬૨	૧૭,૨૯૯	૨૬,૫૦૦	૨૫,૭૭૨	૨૬,૧૧૧	૪,૬૧૬	૫,૧૮૧
ગાળામરણ			(ખાર મહિનાની અંદરનાં) દર હબરે કુલ મરણના જન્મે મરણ દર			ખોડખાપણવાળાં		
હાકરા	હાકરી	કુલ	જન્મે મરણ	જન્મે મરણ	દર	ગાંધી	બહેરામુંગી	આંધળાં
અ. જ.	૪,૦૪૩	૩,૬૦૨	૭,૬૪૫	૨૧,૭૦૮૩	૨૬,૬૧૨	૫૭૧	૩૧૮	૧,૬૪૬
ખ. જ.	૨,૬૪૨	૨,૪૫૭	૫,૦૯૯	૧૮,૬૫૩	૨૫,૩૫૫	૨૪૮	૨૪૭	૧,૪૩૬
ચ. જ.	૮૦૬	૭૮૩	૧,૬૮૯	૧૧૨,૫૭	૨૨,૫૦૦	૧૮૧	૧૨૦	૫૩૧
ભ. જ.	૧,૫૫૦	૧,૩૬૬	૨,૯૧૬	૧૬૬,૬૨	૩૮,૮૮૮	૧૬૪	૧૫૦	૧૦,૮૨
સ. જ.	૨,૭૨૦	૨,૩૭૮	૫,૦૯૮	૧૮,૭૦૮	૨૮,૫૭૭	૪૦૭	૪૭૧	૧,૬૫૬
સેનશન (એકર)			ખેતીવાડી વિષયક ૧૯૨૪-૨૫			કુલ ખેડાતી જમીનના દર		
અમાદાવાદ	ખેડા	પંચમહાલ	ભરૂચ	સુરત	જમીન	કેવાળી	કુલ	જમીનના દર
૨૪,૫૧,૮૪૮	૧૦,૩૬,૮૬૪	૧૦,૨૮,૬૬૨	૬,૩૮,૬૬૬	૧૦,૫૮,૨૭૨	૧૪,૫૦,૧૪૬	૨૬,૫૮૪	૪૧,૮૮૫	૨.૬
૧૦,૩૬,૮૬૪	૧૦,૨૮,૬૬૨	૬,૩૮,૬૬૬	૧૦,૫૮,૨૭૨	૧૦,૩૬,૮૬૪	૮,૬૨૬	૧૪,૩૭૦	૧૭,૨૬૩	૨.૧
૧૦,૨૮,૬૬૨	૬,૩૮,૬૬૬	૧૦,૫૮,૨૭૨	૧૦,૩૬,૮૬૪	૧૦,૨૮,૬૬૨	૫૫૫	૩,૦૮૩	૪,૦૨૧	૦.૭
૧૦,૫૮,૨૭૨	૧૦,૩૬,૮૬૪	૧૦,૨૮,૬૬૨	૧૦,૫૮,૨૭૨	૧૦,૩૬,૮૬૪	—	૫૬૮	૫૬૮	૦.૬
૧૦,૩૬,૮૬૪	૧૦,૨૮,૬૬૨	૧૦,૫૮,૨૭૨	૧૦,૩૬,૮૬૪	૧૦,૨૮,૬૬૨	—	૪,૬૫૦	૭,૦૦૫	૦.૬૨

જેતીવાડીનિપયક (જુદા જુદા પાક-શેતર અને નિપજ)

જાગર				પક				જુવાર							
શેતર એકર	નિપજ મણ	એકર નિપજ મણ	શેતર એકર મણ	શેતર એકર મણ	નિપજ મણ	એકર નિપજ મણ	શેતર એકર મણ	શેતર એકર મણ	નિપજ મણ	એકર નિપજ મણ	શેતર એકર મણ				
અ.	૨૭,૭૦૬	૮,૮૦,૫૪૪	૩૧	૩૦	૧,૦૫,૭૨૨	૧૬,૫૪,૨૬૬	૧૫	૨૬	૩૨૪,૦૬૪	૫૧,૨૬,૨૪૦	૧૫	૩૨			
બ.	૫૬,૪૧૪	૧૫,૨૮,૧૬૮	૨૭	૩	૬,૩૩૭	૭૮,૬૬૦	૧૨	૧૬	૫૧,૨૦૦	૧૦,૦૬,૬૮૦	૧૬	૩			
ગ.	૬૬,૩૪૪	૧૪,૬૩,૧૨૮	૨૨	૨૦	૨૧,૧૦૮	૨,૪૮,૩૦૪	૧૧	૩૦	૧૪,૦૨૦	૨,૭૮,૩૨૦	૧૬	૩૪			
દ.	૧૦,૩૨૧	૨,૨૮,૩૬૮	૨૨	૫	૪૩,૮૪૫	૬,૧૫,૧૬૦	૧૪	૦	૧,૦૩,૭૨૨	૧૬,૭૪,૧૬૮	૧૬	૦			
ક.	૫૫,૮૬૫	૩૦,૬૮,૫૭૬	૩૨	૦	૧,૩૮,૮૨૨	૧,૬૨,૭૭૨	૧૧	૨૮	૬૮,૩૬૧	૧૦,૧૧,૩૦૪	૧૪	૨૫			
બાગરી												મકાઈ		કાંદા	
શેતર એકર	નિપજ મણ	એકર નિપજ મણ	શેતર એકર મણ	શેતર એકર મણ	નિપજ મણ	એકર નિપજ મણ	શેતર એકર મણ	શેતર એકર મણ	નિપજ મણ	એકર નિપજ મણ	શેતર એકર મણ				
અ.	૧,૪૬,૬૮૫	૨૬,૧૮,૪૫૧	૧૭	૨૫	૨,૧૬૧	૫૮,૨૬,૬૨૭	૪,૩૫૭	૧,૦૧,૦૨૪	૨૩	૧,૦૧,૦૨૪	૨૩	૧૬			
બ.	૧,૬૩,૫૮૬	૨૬,૦૭,૮૫૧	૩૧	૩૧	૪૮,૦૬૩	૧૭,૩૧,૪૦૩	૨૨	૨૨,૫૨૨	૨૩	૨૨,૫૨૨	૨૩	૩૭			
ગ.	૩૬,૦૫૨	૪,૬૬,૫૩૧	૩૭	૩૭	૨૦,૫૮૬	૬,૭૦,૦૬૬	૩૨	૩૬,૦૫૨	૩૬,૦૬૬	૩૨	૩૬,૦૫૨	૩૬			
દ.	૧૦,૪૧૩	૧,૮૮,૮૮૮	૨૮	૨૧	૧૭૫	૫,૨૬,૬૩૦	૩	૧૧૨	૫,૪૮,૪૮	૫,૪૮,૪૮	૩૬	૩૬			
ક.	૫,૩૪૧	૬૧,૨૦૮	૧૮	૧૮	૧૦,૪૪૬	૨,૫૫,૬૨૦	૨૪	૩૪	૭૨,૮૨૧	૧૭,૧૦,૧૦૬	૨૬	૫૪			
ફેન એકર અનાજ												ફેન ધાન્ય			
શેતર એકર	નિપજ મણ	એકર નિપજ મણ	શેતર એકર મણ	શેતર એકર મણ	નિપજ મણ	એકર નિપજ મણ	શેતર એકર મણ	શેતર એકર મણ	નિપજ મણ	એકર નિપજ મણ	શેતર એકર મણ				
અ.	૬,૫૮,૫૬૨	૧,૧૬,૦૩,૬૮૪	૧૭	૨૫	૪૨,૭૪૩	૩૬,૪૮,૫૨૨	૩૬	૨૩	૭,૦૧,૩૦૫	૧,૧૬,૬૮,૬૩૬	૧૩	૩			
બ.	૪,૨૫,૧૫૧	૧,૦૧,૪૧,૧૫૨	૨૩	૩૪	૪૮,૫૬૧	૫,૩૫,૪૭૨	૧૧	૧	૪,૭૩,૭૪૨	૧,૦૬,૭૬,૬૨૪	૧૭	૧૮			
ગ.	૩,૬૩,૬૨૩	૮,૩૭૨,૩૩૬	૨૩	૨	૬૧,૪૭૭	૧૧,૬૦,૨૨૪	૧૧	૦	૪,૫૫,૪૦૦	૧૦,૬૨,૫૬૦	૧૭	૧			
દ.	૧,૭૪,૩૨૧	૩૧,૭૮,૫૦૪	૧૮	૧૦	૫૩,૭૭૫	૪,૭૮,૮૦૦	૮	૩૬	૨,૨૮,૦૬૬	૩૬,૫૭,૩૦૪	૧૩	૨૩			
ક.	૨,૦૬,૦૬૩	૪૮,૬૬,૩૨૨	૨૩	૨૫	૨૭,૨૫૩	૩,૪૪,૨૦૦	૧૨	૨૫	૨,૩૩,૩૧૬	૫૨,૧૩,૫૧૨	૧૮	૧૦			

અંશો	સહોદરા	ગામડા	કુલવસ્તી	સહોદરા વસ્તી	વસ્તી દકા	આમ્ય વસ્તી	વસ્તી દકા	હિંદુ	મુસલમાન	પારસી	ખ્રિસ્તી	બન	બાકીના
૧ અમદાવાદ	૧૨	૮૫૯	૮૬૦,૯૧૧	૩૬,૫૩૭	૪૧	૫૨,૨૬૧	૫૮	૭,૪૯,૦૮૫	૯૮,૨૯૫	૧,૬૭૦	૫,૦૫૬	૩૫,૪૪૮	૩૪૭
૨ બેંગા	૧૦	૫૬૯	૭,૧૦,૯૮૨	૧૧,૬૫૩	૧૬-૩૯	૫૯,૪૪૮	૮૩-૬૧	૬,૧૩,૧૫૯	૬૫,૨૧૫	૯૪	૨૫,૫૮૯	૬,૩૩૮	૫૮૭
૩ પંચમહાલ	૫	૬૬૩	૩,૭૪,૮૬૦	૫,૪૭,૫૮	૧૪-૬	૩,૨૦,૧૦૨	૮૫-૪	૩,૩૩,૧૦૬	૨૬,૮૫	૨૪૦	૩,૨૧૦	૧,૮૧૩	૯,૮૦૬
૪ ભરૂચ	૪	૪૦૦	૩,૦૭,૭૪૫	૭,૦૦,૬૬	૨૨-૭૭	૨,૩૭,૬૪૯	૭૦-૨૩	૨,૨૭,૨૨૦	૬૯,૯૮૮	૨,૨૨૧	૨,૬૧૮	૩,૨૫૫	૨,૪૪૩
૫ સુરત	૫	૭૭૭	૬,૭૪,૩૫૧	૧૫,૮૬,૭૭	૨૩-૫૭	૧૫,૫૩,૭૪	૭૬-૪૩	૫,૫૯,૯૮૦	૫૬,૨૫૦	૧૧,૦૫૧	૧,૮૫૮	૧૦,૨૪૪	૩૪,૬૬૮
કુલ	૩૬	૩,૨૬૮	૨૯,૫૮,૮૪૯	૭,૬૫,૬૬	૨૩-૬૭	૨૧,૯૩,૧૮૩	૭૬-૩૩	૨૪,૮૨,૫૬૦	૩,૧૭,૪૩૩	૧૫,૨૭૬	૩૮,૩૩૧	૫૭,૦૯૮	૪૮,૧૫૧

અંશો	કુલ વસ્તી	આશ્રિતો	કામ કરનાર માણસો	વર્ગ ૧. ખેતી, બગીચા, ખાણમાં કામ કરનાર	વર્ગ ૨ વેપાર, ઉદ્યોગમાં કામ કરનાર	વર્ગ ૩ સરકારી નોકરો, વહીવટી, શિક્ષક, સાહિત્ય ક્ષણ, નોકરો, લિખારી, વિજ્ઞાનમાં કામ કરનાર	વર્ગ ૪ ધરણ વેશ્યાવિગેરે
------	-----------	---------	-----------------	---------------------------------------	-----------------------------------	--	-------------------------

૧ અમદાવાદ	૮,૪૦,૯૧૧	૫,૦૮,૧૩૫	૩,૮૧,૭૭૬	૧,૬૭,૬૭૫	૧,૩૭,૪૬૩	૧૯,૪૪૨	૫૭,૧૯૬
૨ બેંગા	૭,૧૦,૯૮૨	૪,૨૭,૧૪૯	૨,૮૩,૮૩૩	૨,૧૧,૪૬૯	૩૮,૧૭૦	૬,૫૭૪	૨૪,૬૨૦
૩ પંચમહાલ	૩,૭૪,૮૬૦	૨,૦૫,૭૭૨	૧,૬૬,૦૮૮	૧,૩૯,૭૨૨	૧૬,૩૮૨	૪,૨૩૯	૮,૭૪૫
૪ ભરૂચ	૩,૦૭,૭૪૫	૧,૭૪,૧૦૧	૧,૩૩,૬૪૪	૯૦,૦૫૦	૨૯,૧૦૯	૭,૮૩૭	૬,૬૪૮
૫ સુરત	૬,૭૪,૩૫૧	૩,૫૦,૮૭૫	૩,૨૩,૪૭૬	૨,૧૭,૪૫૭	૭૧,૬૩૮	૧૨,૧૧૪	૨૨,૨૬૭
કુલ	૨૯,૫૮,૮૪૯	૧૬,૬૭,૦૩૨	૧૨,૯૧,૮૧૭	૮,૨૬,૩૭૩	૨,૯૨,૭૬૨	૫૩,૨૦૬	૧,૧૯,૪૭૬

ખેતીનાં હળ	ગાડાં	ગાયો	ભેંસો	ખજાં	ખેતી માટે અજાડ પાડા	સરાસરી વરસાદ
૫૯,૩૦૦	૨૩,૭૩૫	૯૭,૧૫૮	૧,૦૦,૪૨૮	૧,૧૭,૬૪૫	૨૩૯	૨૫-૩૨
૫૯,૪૫૪	૨૫,૫૯૫	૩૧,૨૭૪	૧,૧૩,૦૮૨	૧,૦૪,૨૬૩	૨૭	૨૭-૮૬
૬૨,૧૯૨	૧૨,૭૪૬	૮૨,૬૪૬	૪૩,૦૫૦	૧,૨૭,૪૫૭	૧૯	૩૩-૧૮
૩૩,૩૩૭	૧૫,૭૪૮	૧૧,૨૨૯	૨૮,૨૭૬	૫૬,૬૯૫	૧૧	૨૭-૬૪
૬૨,૯૪૨	૩૬,૩૨૫	૬૭,૪૯૫	૫૪,૧૧૭	૧,૧૨,૬૦૩	૨,૮૩૭	૫૩-૭૪

ક્રમિકા	કુલ વસ્તી	પુરુષ	સ્ત્રી	ભાગીદાર		
				વસ્તી	પુરુષ	સ્ત્રી
૧ અમદાવાદ	૮,૮૦,૮૧૧	૪,૭૬,૨૬૬	૪,૦૪,૫૪૫	૧,૦૮,૨૬૧	૨૨-૭૧	૨૧,૩૩૪
૨ ખેડા	૭,૧૦,૮૮૨	૩,૭૮,૭૩૫	૩,૩૧,૨૪૭	૭૪,૪૮૬	૧૮-૬૨	૧૦,૩૮૪
૩ પંચમહાલ	૩,૭૪,૮૬૦	૧,૮૩,૪૦૦	૧,૯૧,૪૬૦	૨૧,૮૮૬	૧૧-૩૭	૨,૮૦૫
૪ ભરૂચ	૩,૦૭,૭૪૫	૧,૫૮,૫૮૮	૧,૪૯,૧૫૭	૪૮,૩૭૧	૨૭-૮૭	૫,૨૦૨
૫ સુરત	૬,૭૪,૩૫૧	૩,૩૭,૩૮૭	૩,૩૬,૯૬૪	૮૫,૧૦૪	૨૮-૩૧	૧૮,૦૪૧
કુલ	૨૮,૧૮,૮૪૮	૧૫,૪૫,૩૭૬	૧૪,૧૩,૪૭૩	૩,૪૮,૫૧૮	૨૧-૪૮	૫૮,૮૬૬
૧૨-૮૮						

વસ્તી	પુરુષ	સ્ત્રી	વસ્તી	પુરુષ	સ્ત્રી	વિધિર	વિધિયા	વૈષ વરસની તીથિની વિધિયા
૩,૬૮,૧૦૬	૭૭-૨૯	૩,૬૧,૩૧૧	૮૪-૮૫	૨,૧૩,૪૬૮	૧,૩૨,૪૨૩	૩૭,૦૪૬	૭૪,૫૩૨	૨,૧૮૪
૩,૦૫,૨૩૮	૮૦-૩૮	૩,૨૦,૮૬૩	૮૬-૮૭	૧,૬૧,૮૧૭	૮૮,૦૮૧	૩૪,૭૭૮	૬૦,૮૭૬	૨,૨૪૮
૧,૭૧,૪૧૪	૮૮-૬૩	૧,૭૮,૫૫૫	૮૮-૪	૧,૦૩,૧૦૭	૮૩,૬૭૪	૮,૭૫૮	૧૮,૧૧૪	૩૩૭
૧,૧૪,૨૧૭	૭૨-૦૩	૧,૪૩,૮૫૫	૮૬-૫૮	૭૧,૬૦૬	૪૮,૨૦૮	૧૨,૧૨૬	૨૪,૩૨૩	૫૬૬
૨,૪૧,૮૮૩	૭૧-૬૮	૩,૧૭,૮૨૩	૮૪-૩૫	૧,૫૪,૨૨૫	૧,૧૬,૦૮૫	૨૫,૭૮૦	૪૭,૫૭૩	૧,૨૫૧
૧૨,૦૦,૮૫૮	૭૮-૦૧	૧૩,૫૪,૬૦૭	૮૬-૨૧	૭,૦૩,૮૨૩	૪,૭૦,૪૮૧	૧,૧૮,૪૮૮	૨,૬૧,૮૦૬	૬,૫૮૬

નોંધ:—૧. ૪૬ પ. પ્રાથમિક શાળાઓમાં ભરવા ગોળ્ય ઊકરાઓમાંથી અર્ધા સંખ્યા અને કીકિસાઈ દસાઈ

લો ક ચ યાં

[આ માસિકના વાચકોને અને ગૂજરાતના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સંપ્રમાણ્ય માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી બહુચાગોચર અને ચોક્કસ લાગેશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

બૃહદ્ ગૂજરાત

કેટલાંએક વર્ષો થયાં “ મહા ગૂજરાત ”ની લાવના આપણા શિષ્ટ વર્ગોમાં બંધાવા માંડી છે. પરંતુ મહા ગૂજરાત અને તથા ગૂજરાત વચ્ચેના સંબંધ ખીલવવા સંબંધી, કાંઈ પણ પદ્ધતિસર તળવીજ યથ હોય તે જાણમાં નથી. લાવના આપણે અમુક બાંધીએ છીએ, અને સામાજિક રૂઢીઓ તથા પરિસ્થિતિ આપણને કાંઈ જુદી જ દિશામાં ધક્કે મે છે.

ઘણાંએ સાહસિક ગૂજરાતીઓ પોતાનું વતન તજીને હિંદના દરદરના ભાગોમાં ગયા છે. અને અનુકૂળતાએ ત્યાં જીવવાનું વસ્તુ પણ છે. આવા બે મોટા થાણાનો મને અનુભવ થયો છે. એક દક્ષિણ હૈદરાબાદમાં અને બીજો મદ્રાસમાં. દક્ષિણ હૈદરાબાદમાં ગૂજરાતી મોઢ વણિકની વસ્તિ સારી છે. તેઓ ત્યાં મુખ્યત્વે ઝવેરાતનો વેપાર કરે છે અને એકઠે તેઓ મુખી છે. કેટલાંએક કુટુંબો તો ધીમે ધીમે જમીરદાર પણ થયાં છે. આ લોકો ત્રણ ત્રણ પેઢીથી ત્યાં વસે છે જતાં ધરમાં હજી ગૂજરાતી લાવા બોલે છે. ગૂજરાતી રીતરિવાજ પણ તેઓ હજી જાળવી રહ્યા છે. પોતાનો કુળધર્મ સુસ્તપણે પાળે છે. આપણે ત્યાં, તથા ગૂજરાતમાં ધર્મ કે રિવાજમાં ફેરફાર થયાં હશે, પણ તેઓ તો બિચારા ગૂજરાતની ખીંકે, અથવા તો પરબૂમિમાં પોતાનું જાળવી રાખવાની વૃત્તિ તીવ્ર થાય છે તે કારણે, અહીં સુસ્ત રીતે જીવવા રિવાજે જાળવે છે. જતાં તથા ગૂજરાતના તેમના વતનની યાત્રિએ તેમની સાથેની કન્યાની લેવડદેવડ બંધ કરેલી છે. કહે છે કે જીવના સમયમાં તેમને વતનમાંથી કન્યા મળતી હતી ખરી, પણ તે માટે પુષ્કળ ખર્ચ થતું હતું. પરંતુ પછીથી તો વતનની નાતે પોતાના ગામો બહાર કન્યા ન દેવી એવો દરાવ જ કર્યો. આ રીતે આ સાહસિક વેપારીઓનો વ્યવહાર અહિંજાર થયો. એમને કન્યા મેળવતાં ઘણો ત્રાસ પડવા માંડ્યો, અને પરિણામે વતનની દરકાર પણ તેમને રહી નહિ. આ રીતે ગૂજરાતે તેના સુપુત્રો ગુમાવવા માંડ્યા.

મોઢ વાણિયામાં જ વિલાજ છે, અને ખાનદેશ, ઔરંગાબાદ, મદ્રાસ, અને કાશી વગેરે સ્થળોમાં ગૂજરાતી મોઢ કુટુંબો સારી સંખ્યામાં અત્યારે પણ છે. કેટલાંએક વ્યવહારદક્ષ પુરુષોએ વિચાર કર્યો કે વતનની આપણી નાત આપણને દાદ દેતી નથી ત્યારે જો આપણે જ્યાં મોઢ એકત્ર નહિ થઈએ તો અધાંએ જુસાઈ જઈશું. થોડાં વર્ષો ઉપર આ માટે હીલચાલ શરૂ થઈ. આ સર્વ મોઢ કુટુંબો મોટે ભાગે સુસ્ત વૈષ્ણવો છે. અને આ હીલચાલને કાંઈ દીર્ઘદર્શી ગુસાઈજીએ આશીર્વાદ આપ્યો એટલે તે પગભર થઈ. પરિણામે જુદા જુદા સ્થળોનાં કેટલાંએક મોઢ લાભીઓએ અરસપરસ કન્યા વ્યવહાર શરૂ કરી દીધો. તેથી તરતને માટે તો તેમનો એક પ્રશ્ન ઉકલ્યો. પણ આખરે ગૂજરાત આ બંધુઓને સદંતર ગુમાવશે એમ લાગે છે.

અત્યારે આપા બાલુકના પરદેશ વસેલા એકાદ કુટુંબની અંદરની સ્થિતિ તપાસતાં બહુ જ રસ પડે તેમ છે. લાંબો કાળ અમુક સ્થાનમાં વસેલા હોવાથી તેમની ઘણી રીતોમાં કોઈક કોઈક સ્થાનિક તત્ત્વ દાખલ થઈ ગયું છે. તેમના પરદેશમાં પણ કોઈક કોઈક ફેરફાર પડ્યો છે. તેમની ભાષામાં પણ સ્થાનિક ભાષા ભળી છે. દેરાખાદમાં ઉર્દૂ મિશ્ર ગૂજરાતી બોલાય છે, ખાનદેશમાં અને પૂનામાં પણ મરાઠી મિશ્ર ગૂજરાતી બોલાય છે, વ્યારે મદ્રાસમાં તામિલ મિશ્ર ગૂજરાતી બોલાય છે. ભાષામાં સ્થાનિક શબ્દો દાખલ થયા ઉપરાંત સ્થાનિક ઉચ્ચારો પણ ગૂજરાતી ભાષામાં દાખલ થયા છે. મેં એક જ કુટુંબમાં આ ત્રણે ભાષા બોલાતી સાંભળી અને ત્રણ પ્રકારના પરદેશો પણ તે કુટુંબની સ્ત્રીઓમાં જોયા. એકે જમણી તરફનો છેડો એકથો હતો અને બીજાએ ડાબી તરફનો, અને ત્રીજા એકના નાથમાં મોટી નથ હતી અને નાક વચમાંથી વધિહુ હતું. આ સર્વથી ત્યાંના લોકો તો પરિચિત હોય છે પણ આપણને બહુ જ નવાઈ લાગે છે, અને કોઈક ગ્લાની પણ થાય છે. આ સૌ ગૂજરાતીઓ છે. ગૂજરાતને તેઓ પોતાની જમિ માને છે, અને જતાં ગૂજરાત તેમને હાંધી કાઢે છે, અળગા કરે છે, સુસંતાનો ગુમાવે છે, તેમના ધન અને દાનનો લાભ પણ ગુમાવે છે. આથી વખત જતાં તેઓ જરૂર ગૂજરાતને બૂલશે. અત્યારે જેમ અમુક શાંતિઓ કહે છે કે અમે અસહ્ય પંખખના છીએ, પણ પંખખ સાથે તેમને કંઈ જ લેવાદેવા નથી, તેમ તેઓ પણ સમય જતાં કહેશે કે અમે અસહ્ય ગૂજરાતના છીએ.

આ સંબંધમાં મદ્રાસ ઠંઠાકામાં વસેલા ખેડવાળા બ્રાહ્મણોનો દાખલો તપાસવા લાયક છે. તેઓ ગૂજરાતથી કાઠીકટ, કેમ્બીન, અને ત્રિચીનોપોટી તરફ સો વર્ષ કરતાંએ પહેલાં ગયેલા છે. તે જુના કાળના ત્યાં ગયેલા માણસોનો સંબંધ ગૂજરાત સાથે જરા થે રહ્યાં નથી. તેઓ પોતાની મૂળ ભાષાને પણ ગૂજરાતી ભાષા કહેતા નથી, પણ ખેડવાળા ભાષા કહે છે. આ ખેડવાળા ભાષા તે દોઢસો વર્ષ ઉપર ગૂજરાતમાં બોલાતી ચરેતરી ગૂજરાતી, જેની જોડે ભારેભાર સ્થાનિક શબ્દો મિશ્ર થઈ ગયા છે, અને જે તેજુથુ ઉચ્ચારમાં બોલાય છે તે ભાષા આવી ભાષા બોલાતી હતી તે હું સમજી શક્યો નહોતો.

‘હોકરા’ને બદલે ‘હોયો’ અને તે પણ પ્રથમ અક્ષર ઉપર ખૂબ ભાર મૂકીને ‘સેયો’ બોલાય છે. અને તેવી જ રીતે ‘હા’ને બદલે ‘હોને’ બોલાય છે. મરજી પ્રસંગે સ્ત્રીઓ રાજીઆ ગાય છે તે મૂળ જૂના ગૂજરાતી છે પણ અત્યારે આપણાથી સમજતા નથી. ખેડવાળા લોકો માનને પૂજે છે. મદ્રાસમાં એક માનાજીનું મંદિર તેમણે બંધાવ્યું છે અને તે જ સ્થળે ખેડવાળા ધર્મશાળા પણ રાખી છે. તેમની સ્ત્રીઓ માનાના ગીતો ગાય છે તે પણ જુનાં ગૂજરાતી છે. પણ અત્યારે તે સમજતાં મુશ્કેલ છે. નવરાત્રિમાં પુરુષો મરજી ગાય છે તે પણ જુનાં ગૂજરાતી જ છે. અત્યારે તો આ લોકો ઔતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ ગૂજરાતી ગણાય.

પરંતુ ઉપર મોટ વણિકોની વાત જણાવી છે તેમની અને તેમના જેવાની બાબત જુદી છે. દરેકે જે જોડા દસકા આ લોકોનો સામાજિક બદલાવ ગૂજરાત તરફથી થયો તો તેમને પણ ગૂજરાત ગુમાવી બેસશે. તેઓને ગૂજરાતની બાબતોમાં વધુ રસ લેતા કરવાના પ્રયત્ન થવા જોઈએ. ગૂજરાતની સંસ્કૃતિ ખીલવવાના પ્રયત્ન થાય છે, ગૂજરાતની અસ્મિતાની વાતો થાય છે, ગૂજરાતીઓના સંગઠનના વિચારો થાય છે, પણ આ વ્યવહાર વાતનો કોઈ વિચારો કરતું નથી. આ સાહસિક, ધનિક અને અનુભવપૂર્ણ ગૂજરાતીઓ, ગૂજરાતના આત્માનુરૂપ છે. તેમને મરી જતા અટકાવવા તે આપણો ધર્મ છે.

નોંધ

ગૂજરાતની નળળી પ્રજા

ગૂજરાતની પ્રજા ટુંકી, સાંકડી છાતીવાળી, જનમાં હલકી અને નળળી છે. તેમાં વળી શેક્ષિત્વ વર્ગનું તો પૂછવું જ રું? આ બાળ-માં ખાસ પુરાવાની જરૂર હોય એમ અને ખાનતા નથી, પણ હમણાં મુંબાઈની ઝોરી-મેન્ટલ વીમા કંપનીએ પોતાની ઑફિસમાં ખોલે ઉતરાવ્યો હોય એવા માણસોને લગતી રેગતવાર હકીકત એકઠી કરીને કોષ્ટક રૂપે ગટ કરી છે. એકદર ૫૧,૧૮૬ માણસોને પાસ્યા હતા તેમાં મુંબાઈના હિંદુ, મદ્રાસી, ગાળી, મુસલમાન, પંજાબી વિગેરે લોકોના

વજન; છાતીના માપ' વિગેરે આખ્યાં છે. કોષ્ટક-માં આપેલી હકીકત ઘણી જ વિચાર કરવા જેવી છે પણ તે કોષ્ટકો બહુ લાંબાં હોવાને લીધે અહીં ઉતારી શકાય એમ નથી. વળી ગૂજ-રાતી લોકોનો સમાવેશ મુંબાઈના હિંદુઓમાં કર્યો છે, અને સૌ કોણ જાણે છે કે મદ્રાસ-પ્રજા હિંદુઓ ગૂજરાત તથા કોંકણના હિંદુઓ કરતાં વધારે જળરા અને વજનદાર હોય છે. તે છતાં મુંબાઈના હિંદુઓની રિયતિ બીજા બધા પ્રાંતો કરતાં ઉતરતા પ્રકારની છે, એટલે ગૂજરાતીઓની તો ઘણી જ ખરાબ' ગણાય. એ કોષ્ટકોનો થોડો ભાગ નીચે આપીએ છીએ:-

વર્ષ	ઉચાઈ ફુ. ઇ.	મુંબાઈના હિંદુ	ખ્રિસ્તી	મદ્રાસી	સુ. પી.	પારંસી	બંગાળી	મુસ્લીમ	પંજાબી
૨૦	૫-૪	૧૧૧	૧૧૨	૧૧૪	૧૧૫	૧૧૪	૧૧૭	૧૧૭	૧૧૮
	૫-૬	૧૧૭	૧૧૮	૧૨૦	૧૨૧	૧૨૦	૧૨૪	૧૨૩	૧૨૪
	૫-૮	૧૨૫	૧૨૪	૧૨૭	૧૨૮	૧૨૮	૧૩૨	૧૩૧	૧૩૧
૨૫	૫-૪	૧૧૪	૧૧૪	૧૧૭	૧૧૮	૧૨૦	૧૧૯	૧૨૨	૧૨૧
	૫-૬	૧૨૦	૧૨૦	૧૨૩	૧૨૪	૧૨૩	૧૨૫	૧૨૮	૧૨૮
	૫-૮	૧૨૭	૧૨૮	૧૩૧	૧૩૧	૧૩૪	૧૩૩	૧૩૫	૧૩૬
૪૦	૫-૪	૧૨૩	૧૨૯	૧૨૮	૧૩૨	૧૩૪	૧૩૩	૧૩૩	૧૩૬
	૫-૬	૧૩૧	૧૩૬	૧૩૫	૧૩૮	૧૪૦	૧૪૧	૧૪૦	૧૪૪
	૫-૮	૧૩૯	૧૪૪	૧૪૩	૧૪૬	૧૪૯	૧૪૯	૧૪૮	૧૫૨
૫૦	૫-૪	૧૨૮	૧૩૫	૧૩૨	૧૩૮	૧૩૯	૧૩૮	૧૩૮	૧૩૯
	૫-૬	૧૩૫	૧૪૧	૧૪૦	૧૪૫	૧૪૭	૧૪૫	૧૪૫	૧૪૭
	૫-૮	૧૪૪	૧૪૮	૧૪૮	૧૫૪	૧૫૬	૧૫૪	૧૫૩	૧૫૬
૨૫		૨૬.૭	૨૭.૮	૨૭.૨	૨૬.૯	૨૮.૧	૨૭.૭	૨૮.૪	૨૯.૨
		૩૦.૧	૩૨.૨	૩૦.૬	૩૧.૫	૩૨.૬	૩૨.૨	૩૨.૪	૩૪.૪
૪૫		૩૧.૧	૩૧.૫	૩૧.૨	૩૧.૨	૩૨.૦	૩૨.૧	૩૨.૧	૩૧.૯
		૩૨.૯	૩૩.૯	૩૩.૫	૩૩.૯	૩૩.૭	૩૪.૨	૩૪.૩	૩૪.૮

અને ખર્ચા રાજ્યોની એટલે આખા કાલિયા-
વાડની સમસ્ત પ્રજાને એકઠી કરીને તેનું
સંચાલન કેળવવાનું છે. એ સમિતિઓને હસ્તક
જે કામ થાય તેમાં ખાદીપ્રચાર તથા અસ્પૃશ્યતા
નિવારણને સ્થાન હોય. પ્રજાને સેવામાં
દોરવવી એ પરિપક્વ કર્તવ્ય છે. કાલિયાવાડમાં
સેવાની ભાવનાવાળા ધણા યુવકો છે. પણ
તેમનો વ્યવસ્થિત ઉપયોગ કરવો, તેમને દરેકને
પોતાની લાયકાત પ્રમાણે યોગ્ય કામ સોંપવું,
તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવી, ખરે રસ્તે
દોરીને તાલીમ આપવી, એ અહીં કામ પરિપક્વના
કાર્યવાહકોનું છે. ભાવનગર પરિપક્વમાં મ.
ગાંધીજીએ કહ્યું હતું: “હું તો વ્યક્તિઓની
તૈયારીની આવશ્યકતા જોઈ છું. વ્યક્તિઓમાં
સેવાભાવ, ત્યાગવૃત્તિ, સાત્ત્વ, અહિંસા, સંયમ,
ધૈર્ય, અસ્તેષ ઇત્યાદિ ગુણો જાણીએ.” આ
ગુણો ખીસવ્યા ખીસે છે પણ તે ખીસવવા માટે
કેટલો અને કેવો પ્રયાસ થયો તેનો જવાબ
પરિપક્વને આપવો પડશે.

ધોરબંદરમાં જે પરિપક્વ ભરાવાની છે તેમાં
ભવિષ્યના રચનાત્મક કાર્યને માટે કેવો કાર્યક્રમ
નક્કી કરવો તેની ચર્ચા આજથી થવી જોઈએ,
અને તે બાબતમાં પ્રજામત તૈયાર કરવો
જોઈએ. એવી ચર્ચા પરિપક્વની કાર્યવાહક
સમિતિ શા માટે ન ઉપાડે? અને પરિપક્વને
એજે જે ઉત્સાહ આવના ત્રણ મહિનામાં
જણાય તેનો ઉપયોગ કરીને, ટેકેટકાણે સ્થાનિક
સમિતિઓ નીભવાનું કામ તેણે શરૂ કરી
દેવું જોઈએ.

પછાત કેમ

ખારડોલી સ્વરાજ્ય આશ્રમમાં ‘કાળાપરજી’
દહેવાતી કેમના યુવકોને પોતાની કેમમાં
રચનાત્મક કાર્ય કરવા માટે તૈયાર કરવાનો વર્ગ
દાદવામાં આવ્યો છે, અને દાદામાં તેમાં જ
વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવામાં આવ્યા છે.

આજથી પાંચ વર્ષ ઉપર આ કેમના ધણા
ખરાં માણસો. પુરુષ તેમ જ સ્ત્રીવર્ગ, પુષ્કળ
દાર પીતાં હતાં. ઘરમાં ખાવાનું ન હોય તો
પણ દાર પીવાનું વ્યસન હોરી શકાતું નહોતું
પણ ઇશ્વરકૃપાથી તેમનામાં જાગૃતિ આવી છે,
અને પોતાની કેમને મુદારવા માટે પ્રયત્ન કરે
એવા ધણા માણસો બહાર નીકળી પડે એમ
છે. જેવી રીતે આખા દેશમાં નિરુત્સાહ લોકોમાં
ફેલાઈ રહ્યો છે તેવો કાળાપરજીની પ્રવૃત્તિમાં
પણ જણાય છે, તે છતાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં
તેમની આર્થિક સ્થિતિ કેટલેક અંશે મુદરી છે.
તેમનામાં હિંમતથી બોલવાની નિરુત્તા આવી
છે, અને જે લોકો દાર નહિ પીવા વિશે
મક્કમ રહ્યા છે તે જનમંડળીઓ દારી
નિર્ગોષનો પ્રચાર કરે છે.

કાળાપરજી સંકટ નિવારક મંડળનું કા-
વડાદરા રાજ્યમાં હતું અને તે આર્થિક મદદ
અભાવે કાંઈક મંદ પડી ગયું હતું. એ મંદ
કાળાપરજી સેવામંડળના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાંખ-
ી છે અને બીજા સેવામંડળની મારફતે તેમાં સ-
મેવકો રોકવાની યોજના થઈ છે. હાલ
વ્યારામાં એક ધણા ઉત્સાહી સ્વયંસેવક
દરી રહ્યા છે અને વાંકળમાં વિદ્યાર્થી આ-
યાસે છે, પણ મરુવા તથા મોનગદ તાલુકા
માટે કાંઈ જ વ્યવસ્થા નથી, તે પુરી પાડ-
વા કાર્ય સેવામંડળે ઉપાડી લેવાનું છે.

સુરત છતાં તથા નવસારી પ્રાંતમાં પણ
પ્રજા માટે ખરી દિલસોજી જાગૃત થઈ છે.
નવસારીમાં ‘દલિત કેમ’ નામનું સામાજિક
પ્રગટ થયું છે. એ પ્રકારની જાગૃતિ ભ-
જેડ, અમદાવાદ કે પંચમહાલ છતાં
જણાવી નથી. અમદાવાદની ચારે બાજુ
દમરો અને લાખો માણસો અભણ, નિર-
અને વ્યસની હવેન ગાળે છે, તે છતાં
અસદકારીઓના મૂળ્ય મથકમાંથી દર-
મિશનરીઓ કેમ બહાર પડતા નથી? અમદા-
સોદરની પ્રવૃત્તિ બાદ કરીએ તો અ-

જીજ્ઞામાં પ્રજાજન કેળવવાનો શો પ્રયત્ન થાય છે ? ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કોઈ અધ્યાપકને તથા સ્નાતકને આ કામ ઉપાડી લેવાનો ભુરસો કેમ આવતો નથી ? જે અધ્યાપકોએ રાજીનામાં આપ્યાં હતાં તે પણ પાછા 'પંતોજ' થઈને બેઠા હોય એમ જણાય છે, પણ પ્રજાજન કેળવવા માટે બેસી ગયા હોય એમ સંભળાયું નથી. આ હકીકત માત્ર ટીકા કરવા માટે અથવા કોઈને ઉતારી પાડવા માટે નથી લખી, પણ આપણી નબળા મનોવૃત્તિ તથા ચારિત્ર્ય-બળ તરફ લક્ષ દોરવા માટે નોંધી છે.

કચ્છી પ્રજાકીય પરિપદ

અંતે કચ્છ જેવા પછાત રાજ્યની પ્રજામાં પણ જાગૃતિ આવી છે અને તેના પરિણામે કચ્છી પ્રજાકીય પરિપદ તા. ૨૨ મી ઑક્ટોબરે ભરાશે. કચ્છનું રાજ્ય નાનું નથી. કચ્છની પ્રજા વેપાર ઉદ્યોગમાં સાહસિક હોઈ પુષ્ટજ પૈસાદાર છે. કચ્છના નરેશ હોશીઆર અને કાર્યકુશળ ગણાય છે, પણ એમના મનમાં કોઈ એવું ભૂત વળગ્યું છે કે પોતાના રાજ્યમાં કોઈ પણ પ્રકારની પ્રગતિને પગપેસારો કરવા દેતા નથી. પ્રાથમિક કેળવણીનો પ્રચાર કે લાયબ્રેરીઓ ઉઘાડવા માટે સરકાર તરફથી ઉત્તેજન મળતું નથી. ગામડાંઓમાં વૈદ્યકિય મદદની સગવડ નથી, સ્વચ્છતાને માટે કોઈ જાતની વ્યવસ્થા નથી. દરિયા કિનારા ઉપર સારાં બંદર થઈ શકે એમ છે પણ તેને ખીલવવાનો જરા પણ પ્રયત્ન થતો નથી. ગામડાંમાં જવા માટે સારા પાકા રસ્તા નથી. રાજ્યનીતિ આગાહી બાંધવાની પણ વિરૂદ્ધ છે. નોકરશાહી યોગ્ય લાયકાત વિનાની, અત્યંત ભુના વિચારની અને રૂઢીચુસ્ત છે. એકંદરે એમ કહી શકાય કે કચ્છનું રાજ્ય મોળમા સૈકામાં જીવે છે. દજી 'કારી'નું ચત્રણ ચાલે છે અને રાજ્યમાં બેતી કે વેપાર

ઉદ્યોગમાં કોઈ પ્રકારના સુધારા દાખલ થયા નથી. કચ્છમાં રહેતી પ્રજા અચાન, ગરીબ, અને નિરૂદ્ધમી થઈ ગઈ છે અને રાજ્ય કારભાર બીજકુલ આયબુદ અને પ્રગતિ બિન-જવાબદાર છે.

આવી સ્થિતિ પ્રગતિ તદ્દન અસંભવ લાગે એ સ્વાભાવિક છે, પણ જે રાજ્યમાં બોલવા ચાલવાની છૂટ ન હોય, જ્યાં ધોરણસર રાજ્ય વ્યવસ્થા જ ન હોય, ત્યાં પરિપદ શી રીતે ભરાય ? તેથી મુંબાઈમાં રહેતા કચ્છીઓએ એ પરિપદ મુંબાઈમાં જ ભરવાનું ફરિયાદી છે. પ્રજાકીય પરિપદો રાજ્ય સાથે સહકાર વધારવા ઈચ્છે છે. આજ સુધી રાજ્યો પોતાને ફાલે તેમ રાજ્યકારભારનો ગોળો ગળાડવતા હતા. પ્રજાની સેવા કરવી એ એમનો ધર્મ છે તે સમજ્યા નહોતા. પ્રગતિ સહકાર અને પ્રેમ મેળવીને રાજ્ય કરવાનું હોય તે તેમના લક્ષમાં આવ્યું નહોતું. પણ હવે તો પ્રજા સ્વાત્રય થવા માંગે છે, સ્થાનિક કારભાર ઉપાડી લેવાની જવાબદારી લેવાને તૈયાર થઈ છે, અને રાજ્યનીતિના નિર્ણયમાં એમનો મત પૂછાય એવા એમનો આગ્રહ છે.

પ્રજાકીય પરિપદે એ પ્રકારનાં કામ કરવાનાં છે. પોતાની સરકાર પાસેથી જનમાલનું રક્ષણ, ચોક્કસ નિષ્કલંક ન્યાય મળવાની, લાપણ કરવાની અને જાપાની નિયમસર છૂટ, એટલાં તો દરેક પ્રગતિ મળવાં જ જોઈએ. આટલી સગવડ તો જન્મસિદ્ધ હજી તરીકે માગવાની હોય, અને જે તે ન મળે તો પ્રાણ આપીને પણ સરકાર પાસેથી મેળવી લેવી જોઈએ. પ્રતિનિધિના તત્વવાળા સંસદાઓ સ્થાપિત રાજ્યને બધો કારભાર પ્રગતિ જવાબદાર થાય એ પ્રગતિ બીજ માગણી હોય, અને તેમાં ધોમે ધોમે પ્રગતિ થાય, પણ પહેલી માગણી સ્વીકાર તો તરત થવો જોઈએ.

સાથે સાથે પ્રજાનું બીજું કામ પણ ઉપાડવું પડશે અને તે સંધાળ કેળવવાનું છે.

કચ્છ પ્રદેશમાં યંદર વીર જરૂર પુરતાં મંથકે રથાપીને ત્યાં સ્વયંસેવકો કે પગારદાર માણસોને જોડવીને પ્રગતી ભગતિ અને સંઘટન કરવામાં છે, અને કોઈ પણ પ્રકારનો અન્યાય કે ભુલમ થાય તો તેની ખારીકાઈથી તપાસ થયા બાદ ન્યાય મેળવવા માટે લડત કરવી પડશે. આ પ્રમાણે સનન કામ થાય તો જ પ્રગતિમાં હિંમત અને નિરંતરતા આવે. આજે તો પ્રગતિને મોં ઉઘાડતાં મુંઝાય છે. કચ્છના આગેવાનોએ પરિષદ ભરવાનું સાદસ ઉપાયું છે તેમને અમે અભિનેદન આપીએ છીએ, અને તેમનું કાર્ય યોગ્ય ધ્યાપણ અને સંયમથી થાય એમ ઇચ્છીએ છીએ.

દેશીરાજ્યોની પ્રગતિ

આપણા દેશમાં લગભગ ૭૦૦ દેશી રાજ્યો અથવા સંસ્થાનો છે અને દિલ્લિસ્તાન દેશનો કે ભાગ તેમને હસ્તક છે. વસ્તીના પાંચમો ભાગ એટલે લગભગ સાત કરોડ હિંદીઓ દેશીરાજ્યોમાં રહે છે. આ સાત કરોડ માણસોની રાજકીય સ્થિતિ અંત્યજનોનાં કરતાં પણ ખરાબ છે; કારણ કે હમણાં હમણાં અંત્યજોને માટે દયાભાવ અને ભાતભાવ ઉત્પન્ન થયો છે, પણ દેશીરાજ્યોની મુગી દુખી પ્રગતિ કેવી રીતે રીખાઈ મરે છે તે જાણવાની કચ્છ હિંદી મહાજનોને કે હિંદી મહાસભાને નથી. જ્યારે જ્યારે હિંદી રાજ્યોની પ્રગતિ દુઃખ કે તેમના ઉપર ગૂંજાતા ભુલમની વાંતો પ્રગટ થાય છે ત્યારે હિંદી આજેવાને મોં ઉપર આંગળા મુકીને 'ચૂપ ચૂપ' કહે છે. દેશીરાજ્યોની પ્રગતિ આજેવાનો સલાહને માન આપીને ચૂપ રહી છે પણ દલે જોડે અને ચીસો પાડ્યા વિના છુટકો નથી.

એ સમસ્યા સંસ્થાનોનાં પ્રતિનિધિઓને એકદમ શી રીતે કરવાં એ મોટી મુશ્કેલી છે. નો કોઈ મોંઝૂસ પ્રતિનિધિ થાય તો રાજ્ય દરબાર કેંઈ પણ બંદીને તેના જનમાલને

નુકસાન પહોંચાડે. જે સ્થિતિ અને ભય આપણામાં ૧૮૮૫ સુધી હતાં તેવી સ્થિતિ દેશી સંસ્થાનોની પ્રગતિ આજે છે. વડોદરા રાજ્યની પ્રગતિ દશ વર્ષ પહેલાં પ્રગતિમાં રથાપું, અને પછીથી દક્ષિણમાં જે રાજ્યો છે તેમની પ્રગતિ "દક્ષિણ સંસ્થાન પ્રગતિ પરિષદ" રથાપી છે. પણ દક્ષિણના રાજ્યો બહુ નાનાં છે અને તેમની સત્તા પણ મર્યાદિત છે. ગૂંજાતનાં રાજ્યો મોટાં છે અને સત્તાવાન છે. સંખ્યામાં પણ દક્ષિણના માત્ર દસેક છે જ્યારે ગૂંજાતના આસરે ત્રણસો છે. તેથી કરીને ગૂંજાતના દેશીરાજ્યોની પ્રગતિ સંઘટન કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે. દેશી રાજ્યની પ્રગતિ સંઘટન કથી વિના છુટકો નથી, અને સ્વરક્ષણ, સ્વમુદ્ધારણા અને સ્વાશ્રયને માટે દરેક રાજ્યની પ્રગતિ એ પ્રકારનું સંઘટન કરવું એવી અમારી સૂચના છે:—

(૧) દરેક રાજ્યમાં પ્રગતિ મુદ્ધારા માટે એક સમિતિ નીમવી, અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તથા રાજકારભારની સલાહ મેળવીને પ્રગતિ સ્થિતિ મુદ્ધારવા માટે કામ ઉપાડી લેવું.

(૨) અને પોતાપોતાની એજન્સીમાં મોટું મંડળ રથાપવું કે જેને લઈને કોઈ અમુક વ્યક્તિને છુંદી નાખવાનો પ્રયત્ન સફળ થઈ શકે નહિ. આવી એજન્સીની સમિતિ ન થઈ શકે તો ભવિષ્યમાં ગૂંજાત પ્રાંતનાં દેશીરાજ્યોની પ્રગતિ મંડળ થશે તેમાં પ્રતિનિધિ મોકલી શકશે.

એટલું નહીં છે કે દેશીરાજ્યોની પ્રગતિ મુંઝે મોટે દુઃખ અને અન્યાય સનન નહિ કરે, અને રાજ્યો પોતાની મરજ પ્રમાણે રાજના પંસાને ખર્ચ નાખના દના તેના ઉપર અંકુશ મૂકશે, કેળવણી, સ્વચ્છતા અને વૈધિક મદદને માટે જરૂર પુરતી મુખ્ય વસ્તુ કરવી પડશે, અને દરેક રાજ્યમાં રાજ્યપર્ય અને રાજકુટુંબનો ખર્ચ મુકર કરવો પડશે.

મુ. મ.

હિંદમાં સોનાનું ચલણ.

આજનું રૂપિયાનું ચલણ હિંદમાં શરૂ થયું ત્યારથી જ લગભગ રૂપિયાની સાથે સોનાનો સિદ્ધો ચલાવવા માટે અગર સોનાનું ચલણ શરૂ કરવા માટે, આપણા દેશમાં ચળવળ થતી આવી છે. ગયે વર્ષે નાણાચંદ્રજીના પ્રશ્નોનો વિચાર કરવા એક કમીશન નીમાયું હતું તેનો હેતુ એકાદ માસ થયાં બહાર પડ્યો છે. તેમાં સોનાના ચલણની માગણી સ્વીકારવામાં આવી નથી અને અત્યારનું રૂપિયાનું ચલણ થોડા ફેરફારો સાથે ચાલુ રાખવા ભલામણ કરવામાં આવી છે. હિંદના સંક્ષીપ્ત તરફથી કમીશન આગળ લગભગ બધાએ, સોનાના ચલણ માટે માગણી કરી હતી. સરકારના નાણાખાતા તરફથી પણ સોનાનું ચલણ દાખલ કરવાની એક યોજના રજૂ કરવામાં આવી હતી પરંતુ કમીશને તે નાપસંદ કરી છે. તે સંબંધમાં રજૂ કરવામાં આવેલી દલીલો તપાસી જવા જેવી છે.

દલીલોનો વિચાર કરતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે સામાન્ય રીતે, સોનાના ચલણના હિમાયતીઓ એકદમ રૂપાનું ચલણ બંધ કરવાનો યા તો સોનાનું ચલણ આ જ ધરીએ શરૂ કરવાનો આગ્રહ રાખતા નથી. નાણાખાતા તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલી યોજનામાં પણ હકતે હકતે દસ વરસે સોનાનું ચલણ દાખલ કરવા મુચ્ચેલું છે. પરંતુ જેમને પરદેશનું હિત સાચવવાનું હોય, તેમને હાલની પદ્ધતિ એકદમ ઉચ્ચતની નાખવાની છે એ બતની માન્યતા, દલીલ કરવા માટે મોટી ઓળખ પડે છે.

હવે કમીશનની દલીલો નોંધએ.

(૧) સો કરોડ પૌંડનું સોનું હિંદમાં આવવાથી દુનિયાની શાખ ઉપર, વ્યાજના દર ઉપર, અને વસ્તુઓની કિંમત ઉપર મોટી અસર થશે.

આમાં સો કરોડ પૌંડનું સોનું હિંદમાં દાખલ થશે એમ જણાવ્યું છે. તે હકતે હકતે દસ વરસે દાખલ કરવાની યોજના છે એટલે તેમાં બતાવેલા ભયમાં વલુદ્ધ ઓછું રહે છે. ખરેખરા વરસે ફક્ત ૧૫ કરોડ પૌંડનું સોનું નોંધએ, તે પછી બીજા વરસે ૩૦ કરોડ પૌંડનું અને તે પછીના આઠ વરસે ૫ કરોડ પૌંડનું સોનું નોંધએ. એકદરે દસ વરસના હિસાબે ૧૦ કરોડ પૌંડના સોનાની જરૂર પડે. આ જરૂરિયાતની સામે આપણી પાસે, રૂપું અને રૂપાના સંગ્રહ ઉપરાંત આઠ કરોડ પૌંડનું સોનું અને પૌંડની સિદ્ધિારિટી છે અને તે ઉપરાંત દર વરસે આપણા પરદેશ સાથેના વેપારને અંગે જે સોનું લેવાનું હોય તે જુદું. આટલા સોના ઉપર હિંદનો હક હોવા છતાં બીજા દેશોમાં કસ્થિત ઉચ્ચપ્રાયસ થશે એ કારણે હિંદને સોનાનું ચલણ દાખલ કરવાની ના પાડવામાં આવે એ નિષ્કરણ વલણ સમજી જાય તેમ નથી. ચાલત પડેશના વેપારની થોડે ઘણે અંશે હિંદ ઉપર અસર થાય પરંતુ જે હિંદ તે સહી લેવા તૈયાર હોય તો હિંદના હિતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવા નીમાએ કમીશને, અપ્રસ્તુત કારણોથી દોરાધને સોનાના ચલણની યોજના શા માટે નાપસંદ કરવી નોંધએ ? વસ્તુચિતિ એમ છે કે જ્યાં જ્યાં કમીશને આશા પ્રત્યોનો વિચાર કર્યો છે ત્યાં ત્યાં પરદેશના હિતનો લંબાણથી વિચાર કર્યો છે અને હેરે, એકાદ બે વાક્યોમાં હિંદના હિતને તે અતુલ્ય નથી એમ જાળવીને ઉમેરી દીધું છે.

(૨) કેટલું સોનું નોંધશે તેની ચોક્કસ ગણતરી કરવી મુશ્કેલ હોવાથી તેમાં ભૂલથાપ થાય તો પરિણામ બહુ માફ આવે.

કેટલું સોનું નોંધશે એની ગણતરી કરવી કમીશનને મુશ્કેલ લાગે છે. નોંધના બદલામાં કેટલું સોનું નોંધશે, વેપારને અંગે કેટલું નોંધશે અને બંધના વ્યવહારને અંગે કેટલું